

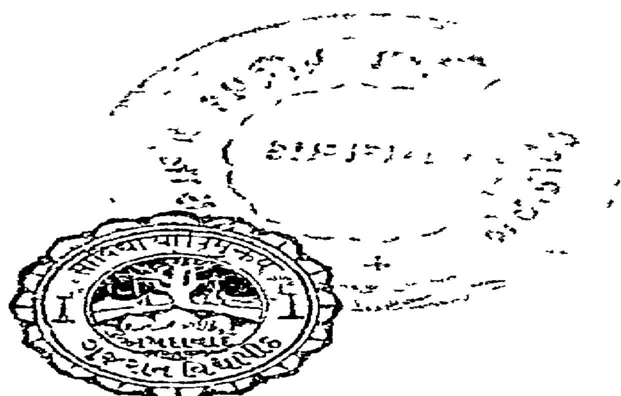
સ્વ. નવલરામભાઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાવલિ—૫

નવલગ્રંથાવલિ

તારણ કાઢનાર

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

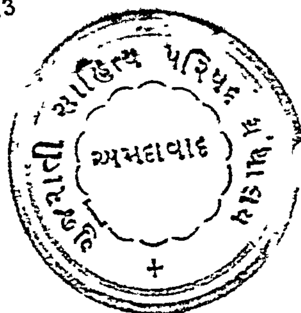
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

પ્રકાશક :
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ, સન ૧૯૩૭

મુદ્રક :
બાલુભાઈ મગનલાલ દેસાઈ
મણિ મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પણ લાગે છે કે મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ અને દ્વિતીય વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ આ પુસ્તક વાંચે તો સાહિત્ય વિષેની સમજ અને સાહિત્યવિવેચનનાં ધોરણો તેમના મનમાં બહુ સ્પષ્ટ થાય. નવલરામભાઈનું વિવેચન આજથી લગભગ ૬૦ વર્ષ પૂર્વેનું હોઈ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું જ હોઈ કાંઇક પ્રાથમિક સ્વરૂપનું છે પરંતુ તે ઊંચી જાતનું છે અને ગંભીર વિચારો બહુ જ સાદી અને સીધી ભાષામાં તેમણે દર્શાવેલા હોઈ સાહિત્યના અભ્યાસનો આરંભ કરનાર વિદ્યાર્થીને એ બહુ ઉપકારક થઈ પડે એવું છે.

આ તારણમાં નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાંથી શિક્ષણ-શાસ્ત્રને લગતા લેખોમાંથી કાંઈ લીધું નથી, કારણ એ લેખો વિશિષ્ટ વર્ગને ઉદ્દેશીને લખાયેલા છે અને તે જુદા જ પુસ્તકમાં સંગ્રહાય એ ઉચિત છે.

આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં નવલરામભાઈની જીવનકથા અને તેમણે કરેલી સાહિત્યસેવાની કંઈક સમાલોચના આપી છે. જીવનકથાની બધી માહિતી તો ગોવર્ધનરામભાઈએ લખેલા તેમના જીવનચરિત્રમાંથી જ લીધી છે — તે સિવાય બીજી માહિતી ઉપલબ્ધ પણ નથી — એટલે ઘણી જગ્યાએ ગોવર્ધનરામભાઈના જ શબ્દો અથવા આખાં વાક્યો અને ફકરા પણ લીધા છે. માત્ર જ્યાં એમના અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે ત્યાં એ એમના તરીકે દર્શાવ્યા છે. નરસિંહરાવભાઈએ નવલરામભાઈની સાહિત્યસેવાનું જે વિવેચન કર્યું છે તેમાંથી પણ ઠીકઠીક ઉતારા લીધા છે. આ ઉપરાંત શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ લખેલા નવલરામજીના જીવન-સંસ્મરણોમાંથી હકીકત લીધી છે અને તેમની સાથે રૂબરૂ વાતચીતમાંથી પણ કેટલીક માહિતી મેળવી છે. એ ત્રણે વિદ્વાનોનો હું ઋણી છું.

આ પુસ્તકમાં મૂકેલા બે ચિત્રોમાંથી નવલરામભાઈના ચિત્રનો બ્લોક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રી શ્રી. હીરાલાલ પારેખ તરફથી મળ્યો છે. બીજું ચિત્ર શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી તરફથી મળેલ છે તે માટે એ બંને સજ્જનોનો આભાર માનું છું.

પ્રસ્તાવના

સન ૧૯૧૮માં કાકાસાહેબને સારા ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યના નમૂના હુ વાંચી સંભળાવતો ત્યારે નવલગ્રંથાવલિના લેખોમાંના વિવિધ વિષય ઉપરના દીર્ઘદર્શી વિચારો સાભળી કાકાસાહેબે મને કહ્યું કે આ ચાર ચોપડીમાં પડેલા લેખો કોઈ વાંચશે નહિ અને નવલરામભાઈના વિચારો તો આજે પણ પ્રજા સમક્ષ રહે એ આવશ્યક છે એટલે તમે એમાથી તારણ કાઢી એક પુસ્તકમાં બધા સારા સારા લેખો આપો તો ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓની એક મોટી સેવા થશે. મને એ સૂચના ગમેલી પરંતુ વિવિધ વ્યવસાયોમાં એ કામ રહી જ ગયું. પછી જ્યારે શ્રી. ઓઝાસંપાદિત શાળોપયોગી નવલગ્રંથાવલિના બે ભાગ લગભગ ખલાસ થઈ રહેવા આવ્યા ત્યારે નવલરામભાઈનાં પુત્રવધુ ગં૦ સ્વ૦ વસુમતી બહેને નવલગ્રંથાવલિ ફરી છપાવવાની વાત પૂજ્ય ગાંધીજી આગળ કરી અને એ કામ મને સોંપવામાં આવ્યુ. લગભગ ૧૯ વર્ષ ઉપર ઉદ્દ્ભવેલો સંકલ્પ આમ જુદા જ સંજોગોમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો તે માટે મારે વસુમતી બહેનનો આભાર માનવો જોઈએ.

નવલગ્રંથાવલિ સૌથી પહેલી હું જ્યારે કોલેજમાં ઈન્ટર આર્ટ્સ ભણતો ત્યારે વાચેલી. તે ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્યનો ખ્યાલ આવ્યો અને ગુજરાતી સાહિત્યનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા મને મળી; અને મને હજુ

સ્વ. નવલરામભાઈ

બાલ્યાવસ્થા

નવલરામનો જન્મ સુરતમાં સન ૧૮૩૬ના માર્ચ માસની નવમી તારીખે સં. ૧૮૯૨ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા પંડ્યા લક્ષ્મીરામ માણેકચંદ સુરતમાં ગુમાસ્તી કરતા હતા. તે જાતે વિસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. પંડ્યા લક્ષ્મીરામ અને સૌ. નંદકોરનું એકનું એક સંતાન નવલરામ. નંદકોર નવલરામની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં. લક્ષ્મીરામ, નવલરામના મરણ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરી ગયા. નંદકોરને લખતાંવાંચતાં આવડતું નહોતું, છતાં ત્રણચાર વર્ષના નવલરામ માની પાસે બેસી એકડેએક લખે, તે મા જોઈને ભૂસી નાખે, અને દીકરો ફરી લખે, એમ મા પાસે એમનું ભણતર ચાલતું. સુરતમાં ભાગાતળાવ આગળ ગોવિંદ મહેતાની ગામઠી નિશાળે નવલરામે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ નિશાળ આઠમે વર્ષે છોડી, ને મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામની સરકારી–ગુજરાતી નિશાળે બેઠા. તે જ વર્ષમાં તેમને જનોઈ દીધું. અગિયાર વર્ષની વયે ગુજરાતી નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પરીક્ષામાં પાઘડી અને પુસ્તકો ઇનામમાં મળ્યાં. તેને લીધે અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં ફ્રી સ્કોલર તરીકે એમને દાખલ કરવામાં આવ્યા. સોળ સત્તર વર્ષની

ડિયર" નર્મદાશંકર ઉપર અંગ્રેજીમાં કાગળ લખી પોતાનો આ પ્રથમ સરસ્વતી–પ્રસાદ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે એ રસિક કવિને અર્પણ કરવાની માગણી કરી. એ જ અરસામાં કવિને લખેલા એક પત્રમાં નવલરામે 'જૂની સ્કૂલનો અસ્ત' અને 'નવીનો ઉદય' જગતને જાહેર કરનાર પ્રથમ પરીક્ષક રૂપે આગળ આવવાનો અભિલાપ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રગટ કર્યો. I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties. પોતાનો આ અભિલાપ તેમણે સુંદર રીતે પાર પાડ્યો અને ગુજરાતના ઉત્તમ સાહિત્યવિવેચકનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમની પછી ઘણા સમર્થ અને પ્રૌઢ વિદ્વાનોએ એ કાર્ય કર્યું હોવા છતાં, તેમની ગાદી તો આજે સૂની જ છે.

લાઈબલ કેસ વિષે ઇનામી કવિતા લખીને તેમણે જાહેર રીતે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી જણાય છે. જેણે 'નવી સ્કૂલ'ના પરીક્ષક થવાનો અભિલાપ પ્રગટ કર્યો તેણે અલબત્ત આ પહેલાં કાંઈક પ્રયત્નો તો કર્યા જ હશે પણ તે વિષે આપણને કશી માહિતી નથી. પણ જે ઉમંગથી તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી એ ઉમંગને યોગ્ય સત્કાર મળ્યો જણાતો નથી. ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે:

"પાછલી અવસ્થામાં નવા ગ્રંથકારોનો યોગ્ય ઉમંગ ખીલવવાનું નવલરામ ભૂલતા નહિ એ પરોપકારવૃત્તિમાં આ પોતાના ઉમંગનો ભંગ કેમ ન હોય?" કવિ નર્મદાશંકરનો ઉત્તર આ ઉમંગ તોડે એવોયે ન હતો તેમ વધારે તેવોયે ન હતો. તે લખે છે કે, "મને નવાઈ લાગે છે કે તમને આટલું બધું લખવાને ફુરસદ ક્યાંથી મળી? આવા નીરસ વિષય ઉપર તમને લખવાનું સૂઝ્યું ક્યાંથી?" અર્પણની બાબતમાં કવિ લખે છે કે, "ગોંદરે ભેંસ ને ઘેર ઝડકા" જેવું તમે કરો છો. પરિણામ જણાયા વિના અર્પણ કેવું? વગેરે. "શુભેચ્છક" નર્મદાશંકરની કાગળ નીચે સહી છે.

પોતાની કવિતા પાસ થઈ કે નપાસ થઈ તે વિષે ઘણા દિવસ સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા રહી. સાડાસાત મહિના સુધી પરિણામ ન જણાયું એટલે અધીરા ઉમેદવારે દફતર આશકારા

પ્રેસના મિ. બેરામજી ફરદુનજી ઉપર પત્ર લખ્યો. પરીક્ષકોએ ત્રણે દિવસે નવલરામને અર્ધું ઇનામ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઇનામ નવલરામે કબૂલ કર્યું નહિ, અને આ ઠરાવથી નારાજ થઈ તેમણે ઇનામ આપનાર ઉપર એક લાંબો પત્ર લખ્યો, નિબંધ પાછો મંગાવી લીધો, અને પ્રથમ "માય ડિયર" હતા તેને ઠેકાણે "સાહેબ" શબ્દો સંબોધી "મિ. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ" ઉપર તેમજ "મિ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, ગુજરાત પ્રાંતના કવીશ્વર" ઉપર એમ બે લાંબા પત્ર ૧૮૬૪માં લખ્યા. પ્રશ્નમાળા પૂછી તેમને આ કવિતાની પરીક્ષા કરવા વિનંતિ કરી. આ પત્રોના ઉત્તર શા મળ્યા તે જણાતું નથી. કવિતા જાતે છપાવવાનો વિચાર પણ નવલરામે કર્યો જણાય છે, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો. ઊભા રહેલા પાણીદાર ઘોડાને સતેજ કરવામાં માત્ર ચાબુક ઉગામ્યાનું જેવું માહાત્મ્ય છે તેવું જ નવલજીવનને આ પ્રસંગનું માહાત્મ્ય થયું કહીએ તો ચાલે. તેમની મહેચ્છાને મુંબઈના પરીક્ષકોએ તિરસ્કાર કરી સવિશેષ ઉશ્કેરી અને ઉછાળી.

મહેચ્છાઓ હોય છે તો ઘણાને, પણ પુરુષાર્થ વિના તે પાંગળી રહી જાય છે. નવલરામના જીવનનું રહસ્ય એ છે કે ડગલે ડગલે સાધન અને સાધ્ય બન્ને વધ્યાં છે. જે વખત લાઇબિલની કવિતા સંબંધી ક્રોધ ઊછળતો હતો અને પત્રો લખાતા હતા, તે જ વખતે વીરમતી નાટકનું હાડપિંજર ગોઠવાતું હતું, તર્કસંગ્રહનો અભ્યાસ કરવા પ્રયત્ન થતો હતો, અને બેકનનું "નોવમ ઑર્ગેનમ," અને તેવામાં નવી રચાયેલી ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકા વગેરે પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં અને પાછળથી ગુરુ વિના યથાશક્તિ વાંચ્યાં પણ જણાય છે.

સુરત ગોપીપરા બ્રાંચસ્કૂલ નામની નવી કાઢેલી સરકારી શાળાના નવલરામ કામચલાઉ હેડમાસ્તર હતા તે વખતે શાળાના ધોરણોમાં કેટલોક ફેરફાર થયો હતો અને તેથી ગમ્મત ભરેલી ગૂંચવણો ઊભી થઈ હતી. જૂનાં ધોરણોમાં છોકરાઓ મોટી ઉંમર સુધી પરિપક્વ ગુજરાતી અને ગણિત શીખતા અને પછી અંગ્રેજી આરંભ કરતા. ૧૮૬૩માં એવું ધોરણ બંધાયું

કે, થોડુંક ગુજરાતી ભણે એટલે અંગ્રેજીનો આરંભ કરાવવો, અને તે અંગ્રેજીની સાથે વધારે ગુજરાતી ભણાવવું. આના પરિણામ બાબત નવલરામ પોતાના ઉપરીને રિપોર્ટમાં કડવી ફરિયાદ કરે છે કે, અંગ્રેજી ભણવાને અમારા જેવી જ નિશાળો હોવાથી જૂની રીત પ્રમાણે ગુજરાતી પૂરું ભણેલા મહેતાજીઓ અમારી સ્કૂલમાં આવે છે, ગુજરાતી ત્રીજી ચોથી ચોપડી ભણેલા પોતાના જ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં તેમને બેસવું પડે છે, અને આથી બંનેને હરકત પડે છે. આ હરકતો અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા નવલરામે ઘણી ચતુરાઈથી કરી હતી, અને એમના ઉપરીઓએ એમને વિશે ઊંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો.

ભરૂચ આગળ નર્મદાના પુલનો પ્રશ્ન તે વખતે મહા વિકટ ગણાતો. માણસો પુલ બાંધે, નર્મદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયાં હતાં અને જુવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડો કાળ તેમાં રોકાયું હતું. ૧૮૬૫માં એક વખત એ પુલના ભૂંગળાંની એ મહા નદીના પાણીનો ધક્કો સહેવાની શક્તિ વિશે પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો અને તેમાં રોકાયલા મિ. રિચમંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પૂછવાથી નવલરામની ગણિત બુદ્ધિ અંકાઈ. સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને ભલામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સર્ટિફિકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાતપરીક્ષા દૃઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

૧૮૬૬ના જાન્યુઆરીમાં હાઈ સ્કૂલમાં એમનો પગાર એંશી રૂપિયાનો થયો, તેવામાં જ સુરતમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામે એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. પણ એ જગા નવલરામને ન મળતાં આપણા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય પ્રથમ નવલકથાકાર શ્રી. નંદશંકર તુળજાશંકરને મળી. નવલરામે પોતાનું મન પાછું વાંચવાલખવામાં પરોવ્યું. એક તરફથી "એડિસન" વંચાવા લાગ્યો, અને બીજી પાસથી કલમ પણ ચાલવા લાગી. "હિંદુસ્તાનની હાલની સ્થિતિ" "અને ગ્રંથકારનો ધંધો" એ વિષે ઊગતો દેશવત્સલ અને ગ્રંથકારપણાનો

ઉમેદવાર પોતાના વિચારને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી નિબંધ રૂપે લખવા લાગ્યો. સિંહના ઉપર ઉપકાર કરનાર ગુલામ "એંડ્રોકલીસ" ઉપર પણ કવિતા લખાઈ. આ સર્વ કવિતા છિન્નભિન્ન અને અપૂર્ણ છે.

મંથનકાળ

નર્મદજીવનમાં નવલરામ ૧૭થી ૨૨ વર્ષ વચ્ચેની વયને 'આત્મમંથનકાળ' નામ આપે છે; અને લખે છે કે તે સમયમાં સ્ત્રીવાસના તેમ 'નામાંકિત થવાની' અને એવી બીજી મહેચ્છાઓ આત્માને ડહોળી નાખે છે અને 'જુવાનીના કારમા ચગડોળ' પર ચડાવે છે. પરંતુ નવલરામ આ અવસ્થાએ ઘણી મોડી વયે પહોંચ્યા અથવા વહેલા પહોંચ્યા હોય તો ઘણાં વર્ષ સુધી એ વાસના સુષુપ્ત રહી. શાન્ત, ગંભીર અને નિશ્ચેષ્ટ દેખાતા આ જુવાને છેક ત્રીશમે વર્ષે અસ્વસ્થતા અનુભવી અને તેમનું મન ઘણી રીતે મંથન પામ્યું. મે માસમાં કવિતા લખાઈ કે :

> પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરું હું કેમ ?
> પાપ ગણી તું રખે ચીડતો; કરું હું કેમ ?
> સ્વધર્મ પ્રમાણે મન આચરે, કરું હું કેમ ?
> પ્રીતિપાત્ર દેખીને પ્રીતિ પાગરે, કરું હું કેમ ?
> વારી વારી થાક્યો હું મન માહરું, કરું હું કેમ ?
> પ્યારી પ્યારી છબી ન ક્ષણુ વીસરું, કરું હું કેમ ?
> હજી શુદ્ધ સમાલી રાખ્યો દેહને, કરું હું કેમ ?
> પછી પાપ ગણો તો ફૂટ્યું કર્મને, કરું હું કેમ ?

આજ અરસામાં લખેલી એક કવિતાની છેલ્લી કડી ઉપર ટીકા લખે છે કે:

How strange I am! I have turned an epicurian so late! most persons are epicurian in their juvenile days, and stoics or at least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty.

હું કેવો વિચિત્ર છું. આટલો મોડો હું વિલાસપ્રેમી બન્યો! લોક નાની ઉમરે વિલાસપ્રેમી હોય છે અને મોટા થતાં વિરક્ત અથવા કાંઈ નહિ તો ડાહ્યા થાય છે. વીસ વર્ષની વયે મારું ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું.

પરંતુ જેમ કાળ જાય છે અને વર્ષ પૂરું થવા આવે છે, તેમ ચિત્ત સ્વસ્થ થવા પામે છે અને થઈ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળા ઉપર વિચાર ઊભરાય છે:

> પ્રીતિ દેવીને દેહરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ
> તે તો દેશે કેમ પૂજવા જેની જોડે જુધ રોજ?
> હરિ! આ તે શું તારા રાજ્યમાં અંધારાથી અંધેર?
> પ્રીતિ દેવીને મંદિરે પૂજારી પાપી દેડ;
> તેથી જ હમેશાં નીચ એ ફાવી જાય છે જગમાંય
> પ્રીતિ પૂજવાને કારણે ઊંચ જન એને વશ થાય.

છેલ્લી કડી નીચે ટીકા છે કે: "ઘણા ઊંચા મનના માણસો વિષયમાં પડે છે તે કામને લીધે નહિ, પણ પ્રીતિને લીધે. ૧૮૬૫–૬૬ માં આવા 'ઊંચા મનના માણસો' એમની દૃષ્ટિમાં હશે, પણ નવલરામનું મન તો જુદી જ રીતે ઊંચું હતું.

> ઊંચો ટેકી નવલ ભલો, નીચો કદાપિ ન થાય
> ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની નથી ફૂંક પણ નહિ ગભરાય.

ટીકા: "પણ હું અત્યાર સુધી ઊંચા મનનો, ટેકી અને ભલો કહેવાતો આવ્યો છું અને એ ગુણને માટે આટલું અભિમાન રાખું છું, એવો જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ? નહિ, કદી નહિ કરનાર. અગર જો ઈશ્વર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો એવો જ ધર્મ છે કે મૂઆ પછી (બૌદ્ધ પ્રમાણે) પોતાના કર્મ પ્રમાણે સારી નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાંજ કંઈ નઠારાં કામથી નુકસાન નિશ્ચય થાય છે એમ હું માનતો નથી, તો પણ હું એ નીચ કામ કરવાનો નહિ. નવલ તો જાતિ સ્વભાવથી જ શુદ્ધ રહે છે.

જા શંકરશત્રુ રે! કોપ તું! દુઃખ દે તુજથી જે દેવાય;
તાપે આપે રસ મીઠડો, આંબો આંબલી નવ થાય!

આ કઠણ કસોટીમાંથી પાર ઊતરતાં નવલરામને ઘણો શ્રમ પડે છે. પણ આત્મમંથનના આ યુદ્ધનો આખરે અંત આવે છે અને ૧૮૬૬ નું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં ક્ષોભ શમી જાય છે.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ તેમના આ આત્મમંથન વિષે લખે છે: "માયાની જાળમાં ફસાવાના પ્રસંગ ન જ આવ્યા હોય એવા ભાગ્યશાળી તો હોય છે, પણ એ જાળમાં દૈવવશાત્ પડતાં તેમાંથી છૂટવા ઇચ્છનાર યોદ્ધાઓ વિરલ હોય છે. એવા યોદ્ધાઓના પુરુષ-પ્રયત્ન ઉપર ઇશ્વિરની કૃપા જ હોય છે. × × ×

"સંસારના અનુભવ સર્વને થોડાઘણા થાય જ છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્ગુણી અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અનુભવના ઘા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાન્ત છે.

"જે ગ્રન્થકારોનાં અંતઃકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉઘાડાં મૂકી શકાય, જેમને કાંઈ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોઈ નાખવા અને વધારે સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમણે કરેલા મહા પ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિજય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખનાર તથા વાંચનારને આનંદ પમાડે છે. આવાં જ કારણોથી નવલરામનું આત્મમંથન અતિશય પ્રીતિકર છે. બુદ્ધિ અને સદ્ગુણ ઉભયનો યોગ સોના અને સુગન્ધના યોગ જેવો કોને નહિ લાગે?"

સાધના

૧૮૬૬ની સાલે તેમના ચિત્તને ડહોળી નાંખ્યુ તેમાંથી એમને મુક્ત કરનારા વિષયોમાં પ્રથમ વિષય "ગ્રંથકારનો ધંધો" એ નામનો એમને જડયો. ભોજ વગેરેના પ્રસંગ સંભારી, હાલમાં તો શેઠિયાઓને ભોજ કરવા પડે છે વગેરે વાતો કહેતાં આ ટૂંકો નિબંધ બોલે છે કે, "સુથાર સરખાના ધંધામાં પણ કેટલાંક વરસ કોઈના હાથ નીચે કામ કરતાં શાખવું પડે છે અને પછી પણ જ્યારે તેમાં દરરોજ મહાવરો કરે છે ત્યારે જ તે પોતાનું કામ મનમાનતી રીતે સારું કરવાને શક્તિમાન થાય છે,

તો પુસ્તક લખવાનું અઘરામાં અઘરું જે કામ તે, તેની પછાડી જ તનમન લગાડ્યા વગર કેમ થાય? પણ હાલ આપણા ઘણાખરા કેળવાયેલા જુવાનોને તો પેટને સારુ વેપારીની અથવા સરકારની આખો દહાડો નોકરી કરવી પડે છે, અને બાકીના વખતનો કેટલોક ભાગ ઘરખટલાની ખટપટમાં જાય છે. હવે એ લોકો પોતાના જૂજ ફુરસદના વખતમાં કેટલું લખી શકે? અને લખ્યું તો પણ શરીરની અને મનની શક્તિઓ દહાડાની મહેનતથી થાકી ગયા પછી સારું શી રીતે લખી શકે? જ્યાં લગી ગ્રંથકારનો ધંધો બીજા ધંધાઓથી જુદો પડ્યો નથી × × × ત્યાં લગી વિદ્યાનો વધારો થાય એમ અમને લાગતું નથી." આ પ્રમાણે ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પડવો જોઈએ છતાં કેમ નથી પડતો તેનાં કારણમાં લખે છે કે, "પુસ્તકોનો શોખ હજી પેદા થયો નથી" "હાલ લોકો ચોપડી વાંચવા ચાહે છે ખરા પણ પૈસો કાઢતાં પોતાની જૂની ટેવ વચમાં આવી હાથને અટકાવે છે," "અંગ્રેજી બૂટ, સ્ટૉકિંગ, અને લાલ પાણીનો ખપ વધ્યો, પણ હજી એ સુબોધકારી અને રસિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી એ ઘણું શરમ ભરેલું છે." વળી આ જ પ્રસંગે સંસારસુધારાના વિષયો પર નવી રીતના વિચાર ગુજરાતમિત્ર વગેરેમાં નવલરામ મોકલાવતા હતા. તેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કરણઘેલા" ઉપર એક વિવેચન પણ એ જ પત્રમાં આ અરસામાં લખેલુ છે.

હજી સુધી નવલરામ ગ્રંથકાર થયા નહોતા! તેમનુ લખાણ તેમની "નોટબૂકો"માં ટપકાઈ ત્યાંનું ત્યાં જ રહેતું, તેમાંથી થોડુંક વર્તમાનપત્રોમાં વગરનામે ક્વચિત્ છપાતું. પરંતુ હવે એક પાસથી આ ગર્ભાશયમાં રહેલાં લખાણ જગ સમક્ષ જન્મવા લાગ્યાં, ત્યારે બીજી પાસથી નવાં નવાં લખાણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા સ્ફુરવા લાગ્યો.

૧૮૬૭ના માર્ચમાં નવલરામે ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રકશન સર અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટને અરજી કરી તેમાં લખ્યું કે, સુરત ટ્રેનિંગસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગા મને મળવાનો સંભવ હતો પરંતુ શ્રી. નંદશંકર તુળજાશંકરે એ જગા સ્વીકારવાથી હું હતો ત્યાંને

ત્યાં રહ્યો, અને હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થયો નથી એટલે હાઈસ્કૂલમાં મને વધારે નોકરી મળવાનો સંભવ નથી. આ કારણો બતાવી ખેડા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગા નવલરામે માગી, પણ એ જગા તેમને ન મળી. જે ટ્રેનિંગસ્કૂલમાં માગ્યું ત્યારે ન જવાયું તે જ સ્કુલમાંથી ત્યાંના હેડમાસ્તર શ્રી. નંદશંકર લાઇસન્સ ટેક્સ ખાતામાં ગયા એટલે તેમની જગા નવલરામને ૧૮૬૭ના મે માસમાં મળી. એ જગાનો પગાર સો રૂપિયાનો હતો. આ જગા એમને મળવાથી આપણે ખુશી થવાનું એક કારણ એ છે કે આ વર્ષના આરંભમાં એમણે કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, એ આરંભ્યો હોત તો "ગ્રંથકારનો ધંધો" જુદો પાડવાની એમની યોજના પાર પડત નહિ, અને આ નોકરીમાં સ્વતંત્રતા, અવકાશ, અને પ્રતિષ્ટા વધારે મળવાથી તથા એમના મનમાં સંતોષ વળવાથી પોતાની યોજના કેટલેક અંશે પાર પાડવાનું એમને સાધન મળ્યું એ કદાચ ન મળત.

આ વર્ષમાં એમણે કાંઈ ફારસી વાંચવા માંડ્યું, "વ્યાકરણલેખ"ના પાઠ લખવા માંડ્યા, કાયદાની નોટ લખવા માંડી, "નગરખંડસાર" માંથી ઉતારા કરવા માંડ્યા, અને સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ કાઢવા માંડ્યા. એમ કરતાં કરતાં એપ્રિલ માસમાં વિચાર કર્યો કે કંઈ પુસ્તક લખવું. પુસ્તક લખવાની જુદી જુદી યોજનાઓ કરવા માંડી. થોડોક વખત "સંભાષણ ચિત્ર" લખવા ધાર્યું. વળી લખી રાખેલા વીરમતી નાટકના શૃંગારથી સંતોષ વળ્યો નહિ અને તેથી વધારે શૃંગાર લખવાની ઇચ્છા કરી. "વ્રજવિલાસ નાટક" * લખવા ધાર્યું અને તેનાથી "Pastoral Poet" (ગોપ–કવિ) બનવાની હોંશ કરી. વળી "શામકવચ" નામની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો. કેટલાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ આપવું કે વાર્તાનું આપવું તે, વિષે દ્વૈધીભાવ થયો, એને કરુણાંત કરવાનું ધાર્યું, અને પાત્ર ગોઠવવા માંડ્યાં. વળી એ "ગંભીર

---

* આના મંગળાચરણની એક કડી;
"અખંડ વ્રજ આ વિશ્વ, જડ ચૈતન પ્રમદા;
રાસરમણ સંસાર, તલ્લીન તે (આત્મા) સદા."

નિબંધ" લખવા ધાર્યું અને વિષયમાં "નીતિતત્ત્વ" તથા ભાષા અને શૈલીના વિષયો સૂઝયા. વળી "બ્લેર્સ સર્મન્સ" વાંચવા માંડયાં અને તેમાંથી ટિપ્પણ કાઢવા માંડયું. પિંગળ, રસ, અને ગુજરાતી કહવતોનું અંગ્રેજીઃ એ વિષયો પણ વરૂણી-માંથી રહી ન ગયા. મે માસની ૩૧ મી તારીખે "લાલિત્યલહરી" નામની વાર્તા લખવા ધારી, અને તેમાં લાલિત્યલહરી, જ્ઞાનાનંદ વગેરે પાત્ર કલ્પવા માંડયાં. વળી એને સારુ નાટક ઠીક પડશે કે વાર્તા તેની તુલના કરવા માંડી અને એ બે પ્રકારના લાભાલાભ સરખાવ્યા. આ કામ આગળ વધતાં પહેલાં "પોપટિયો સુધારો" નામની કવિતાનું હાડપિંજર ગોઠવવા માંડયું. આ હાડપિંજરની પાંસળીઓ આ પ્રમાણે છેઃ—"સઘળા સુધારાવાળાના ગુણ પ્રમાણે પોપટ કલ્પવા; કેટલાક મુબઈના ટાઉન હૉલમાં ભાષણ સાંભળી આવીને સુધારો બોલતાં શીખ્યા. એ ભાષણનું વર્ણન કરતી વખત હાલના પ્રખ્યાત સુધારાવાળા પર ઠીક "સપાટા લગાવવા." એમ કરતાં કરતાં પોતાની જાત ઉપર સપાટો લગાવવાનો પ્રસંગ મળે છે, અને પોતે લખે છે કે, "ઈર્ષ્યા એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ જણાય છે. આટલાં વર્ષે આજે જ મારા મનમાં એ રાક્ષસનાં અશુભ પગલાં થયાં. M....એ મારો મિત્ર છે તથાપિ એને ઘણો આશ્રય મળવાનો સંભવ છે એવું સાંભળીને હું દિલગીર થયો, અને મારા મનને મેં બારીકીથી તપાસી જોયુ ત્યારે મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે તો એ પાપી મન ખુશ થાય ખરું. એ મનના કહ્યા પ્રમાણે અલબત્ત સાધન મેં એકે કીધું નહિ એ વાત તો ખરી તોપણ મનનો એવો સ્વભાવ નથી એમ તો મારાથી કદી કહી નહિ શકાય." આમ મનોવૃત્તિના વેગને રોકી બળહીન કરી દેવા "ઈર્ષા તે શું?" એ પ્રશ્ન પોતાને પૂછી તે ઉપર નિબંધ લખવા બેસી જાય છે. અંતે લખે છે કે, "મારામાં ઈર્ષ્યા થોડી છે, તેનું કારણ એટલું કે મારામાં ઉત્સાહ ઘણો થોડો છે. ઉત્સાહી પુરુષ હમેશાં ઈર્ષ્યાવંત હોવા જોઈએ. ઉત્સાહને ન્યાયની સાથે સંબંધ નથી ત્યારે ઈર્ષ્યાને શા માટે હોવો જોઈએ?" × × × "ઈર્ષ્યાનું મૂળ આશા" + + + "માણસ જેમ વધારે કેળવાયેલો

હોય છે તેમ ન્યાયાન્યાય જોઈને આશા બાંધે છે. માટે અજ્ઞાની લોકોની દૃષ્ટિમાં ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થોડો, અને વિદ્વાનમાં વધારે." આ વર્ષના નવેંબરમાં "ટેટ્સ ફિલોસોફી ઑફ એડ્યુકેશન" વંચાતી હતી અને તેના વાચનથી નવલરામના મનમાં વિચાર અને ચર્ચા ચાલતાં હતાં કે બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ અને બીજી સર્વ દશાને અનુકૂળ પડે અને લોકને કેળવે એવાં પુસ્તક ગુજરાતીમાં શી રીતે રચાય ?

આટલી બધી માનસિક પ્રવૃત્તિવાળું વર્ષ દેખીતું ફળ ન આપે તો નવાઈ ગણાય. સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ નવલરામને તેમના ચિત્તે આખરે શરમ છોડાવી આગળ ખેંચી આણ્યા અને જનમંડળ સમક્ષ એમણે "ભટનું ભોપાળું" મૂક્યું.

ભટનું ભોપાળું—(૧૮૬૭)

મોલિયેરના ફ્રેન્ચ નાટક ઉપરથી અંગ્રેજીમાં થયેલા 'મૉક ડૉક્ટર' નાટકનું આ વેશાન્તર કહી શકાય. નવલરામભાઈ ભાષાન્તરના ત્રણ પ્રકાર પાડે છેઃ "શબ્દાનુસારી, અર્થાનુસારી અને રસાનુસારી. રસાનુસારી ભાષાન્તરમાં શ્રોતાના દેશકાળને અનુસરવાની પ્રથમ જરૂર છે, કેમકે નહિ તો રસને સ્થળે વિરસ કે કુરસ થઈ જાય. રસાનુસારી ન કહેવું હોય તો એને દેશકાળાનુસારી કહો પણ એમ કર્યા સિવાય એક દેશનું કે એક કાળનું કાવ્ય બીજા દેશકાળના લોકને કદી પણ ધારેલો રસ આપી શકશે નહિ." દેશકાળને અનુસરતા આ ફેરફાર એમણે આ નાટકમાં એટલી ચતુરાઈથી કર્યા છે કે એ બીજા કોઈ નાટક ઉપરથી રચ્યું હશે એવી કલ્પના પણ અજાણ્યાને આવવી કઠણ છે. મૂળ નાટકનો ઉદ્દેશ વિનોદમય કટાક્ષ મારફત સંસાર સુધારો ઉપદેશવાનો છે તે આમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે સચવાયો છે. યુરોપિયન લોકાચાર આપણાથી જુદા પડે અને તેથી વસ્તુસંકળના કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે પણ નવલરામે અદ્‌ભુત કૌશલ્યથી તેનો ઉકેલ આણ્યો છે. યુરોપમાં કન્યાઓ મોટી વય સુધી કુંવારી રહે અને

પોતાની પસંદગી પ્રમાણે લગ્ન કરે તથા તેમાં અંતરાય આવતાં નાસી પણ જાય એ બધું નવલરામના જમાનામાં આપણા સમાજમાં અસંભવિત હતુ. તેમ છતાં કેટલીક ન્યાતોમાં શ્રીમંત અને મૂરખ વર પાસેથી વધારે પૈસા મેળવવા કન્યાને મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રાખનારા લોભી બાપ જોવામાં આવે છે એ રૂઢિનો આશ્રય લઈ ચંદા, નથ્થુશા અને ઝૂમખાશાહનાં પાત્રો તેમણે સર્જ્યાં છે. આવી મોટી ઉમરની કન્યા ચંદાની પેઠે મૂંગી થઈ બેસે એમાં પણ નવાઈ જેવું નથી. વળી નથ્થુશા જેવા મૂર્ખ શેઠિયા સાથે તેનો નોકરવર્ગ અઘટિત છૂટ લે અને ઠોળિયાબાજી કરે એવું સુરત તરફના ટીખળી સમાજમાં અસંભવિત લાગતું નથી. શિવકોર ભટાણી અને ભોળા ભટ જેવાની વઢવાડો પણ આકૃત સમાજમાં રોજની છે.

છતાં હંમેશાં જુસ્સામાં જ વર્તનારા અને તે કારણે સદા ગાંભીર્યના વાતાવરણમાં રહેનારા કવિ નર્મદાશંકરને આ નાટકમાં હાસ્યરસ જ ન પરખાયો અને અસંભવિતપણાનો દોષ દેખાયો. આ આક્ષેપના ઉત્તરમાં સ્વ. નવલરામે તેમને એક કાગળ લખ્યો. અને તેમાં જણાવ્યું કે 'કવિ તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી.' એ કાગળમાં કરેલી હાસ્યરસની મીમાંસા વિષે નરસિંહરાવભાઈ કહે છે:

"એ ઉપરથી જેમ નર્મદ કવિની હાસ્યરસના જ્ઞાનની ખામી જણાય છે તેમ બીજે પક્ષે નવલરામભાઈની વિદ્વત્તા અને રસતત્ત્વ-પરીક્ષાશક્તિ જણાઈ આવે છે. એમની ફિલસૂફ જેવી ગંભીર વિચારતરંગમાં રમતી મુખાકૃતિની અંદરથી પણ હાસ્યરસની પરામર્શશક્તિ (Sense of humour)—બારીકીથી જોનારને ડોકિયાં કરતી જણાઈ આવતી હતી. હાસ્યરસની એ પરામર્શ-શક્તિનું ઊંડું બીજ <u>પ્રમાણની સમજશક્તિ</u> (Sense of proportion) ઉપર આધાર રાખે છે; અને તે શક્તિ <u>નર્મદ જેવા જોસથી જ વર્તનારા જ કવિમાં ના હોય, અને નવલરામ જેવા ગંભીર ઠરેલ જ્ઞાનીમાં હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.</u>"

(મનોમુકુર પા. ૩૧૨–૩૧૩) આ કાગળ વિષે ગોવર્ધનરામભાઈએ નવલરામની જીવનકથામાં જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે વિષે નરસિંહરાવભાઈ લખે છે :

"એ મીમાંસામાં ગોવર્ધનભાઈ નવલરામની 'ઊગતી પૃથક્કરણ શક્તિ' અર્થાત કચાશ જુએ છે, અને નર્મદ કવિ 'હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી' એ નવલરામના વચનમાં ઉશ્કેરાયેલી મનોવૃત્તિનું દર્શન કરે છે, તે નવલરામને કાંઈક અંશે અન્યાય આપનારું જણાય છે. એ મીમાંસામાં જે પૃથક્કરણ ટૂંકામાં પણ સૂચક રીતે કર્યું છે તે નવલરામનું રસમીમાંસાનું ઊંડું જ્ઞાન સૂચવે છે. એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે આ બધી નોંધ કેવળ કાચા ટિપ્પણરૂપ હતી, તેથી તેને નિબન્ધરૂપ ગણી તેના ગુણદોષ જોવા એ વાજબી નથી. × × × નવલરામના ચિત્તનો પ્રધાન રસ હાસ્યરસ નહોતો એમ ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે, એ કાંઈક અંશે ખરું હોય; પરંતુ 'એ પુસ્તક ઉપર છેલ્લે સુધી એમને ભાવ હતો' એમ પણ ગોવર્ધનભાઈ બતાવે છે. તો તેથી ખરું અનુમાન તો એ જ સંભવે છે કે હાસ્યરસ નવલરામભાઈને ઘણો પ્રિય હતો, પરંતુ ગંભીર ચિંતન, અનુભવ વગેરે પડોમાં દબાઈ રહેલો હતો; છતાં એમની મુખમુદ્રામાં, મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ ગૂઢ રહેલો પણ ડોકિયાં કરતો હતો તે નિરીક્ષકને જણાય એમ હતું." (મનોમુકુર પા. ૩૧૨–૩૧૩ ટિપ્પણ)

માર્મિક કટાક્ષોથી ઉપહાસ કરવાની નવલરામભાઈની અદ્ભુત શક્તિનો એક દાખલો અહીં જ નોંધીશું. બાળગરબાવળીમાંની 'જનાવરની જાત' વાળી અમર ગરબીમાં

સાજને શ્રેષ્ઠ ઊંટડા હીંડે ઊંચી ઓડે,
એનાં અરાઢે વાંકડાં કામદારોની ગોડે;

કામદારોનાં લક્ષણો ઉપરનો આ જબરો કટાક્ષ, તેમ જ—

હારમાં એક બે હાથી છે, મોટા દાંત જ વાળા,
નીચું ન્યાળી ડોલતા, હીંડે શેઠ સૂંઢાળા

એ સાજનોમાંના શેઠિયાઓનું ચિત્ર,—અથવા

ટટ્ટુઓ ટગુમગુ ચાલતાં, પૂંઠે ગરીબ ગધેડા
હાજી હાજી કરી હીંડતા,—

એ ખુશામતખોરોનું ચિત્ર, અને

વરરાજા એ માસનું બાળ એં એં કરતું
ઝડપાયું ઝટ ઝોળીમાં મન માડીનું ડરતું

બાળલગ્નની પૂરેપૂરી ઠેકડી કરનારી આ કડી વાંચી કોણ કહી શકશે કે નવલરામને હાસ્યરસ પ્રિય નહોતો ? એમનામાં એક પ્રકારની નૈસર્ગિક વિનોદવૃત્તિ હતી તે તો એમના શાસ્ત્રીય લખાણોમાં પણ ઢાંકી રહેતી નથી.

ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં નવલરામ સુરત ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં એકસો વીશ રૂપિયાને પગારે કાયમ થયા. એમની કલમ આ વર્ષમાં પણ એમની ખાનગી નોટબૂકમાં ટપકતી હતી અને મન મહેચ્છાઓ ભણી આતુર આંખે જોતુ હતું. પિંગળ, તાલ, ગરબીઓ વગેરેનુ મનન થતું હતુ અને ગરબીઓમાં કયા નિયમ પળાય છે તેનું સંશોધન થતું હતું.

વળી જુલાઈમાં વિચાર કરે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ કયારે અને કયાં બોલાતી હશે અને થોડા દિવસ તેનો જ શોધ કરે છે. પછી સંવત ૧૧૬૮, ૧૪૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાલોમાં લખાયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકો શોધે છે, વાંચે છે, અને તેની ભાષાની નોધ કરે છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનું પણ મનન કરે છે; સંવત ૧૬૭૨ માં ભાલણ કવિની કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયેલી તેમાંથી પણ ઉતારા કરે છે. પ્રેમપલ્લવી, ત્રૈલોક્યતિલકા, વગેરે પાત્રો કલ્પી એક વાર્તા આરંભે છે, અને પછી વળી તેને નાટકનું રૂપ આપે છે. આવાં સાહિત્યસ્વપ્નોમાં આ વર્ષ ચાલ્યુ જાય છે.

વીરમતી નાટક

૧૮૬૯ ના આરંભમાં વીરમતી નાટક છપાવી બહાર પાડે છે. આ નાટક ઘણા દિવસથી લખી રાખેલું હતું. એ આપણે આગળ

જોઈ ગયા છીએ. પણ ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે તેમ શરમાળ પ્રકૃતિને લીધે પરકલ્પિત 'ભટનું ભોપાળું' બહાર પાડ્યા પછી જ એને લોક આગળ મૂકવાનું તેમણે સાહસ કર્યું. નરસિંહરાવભાઈ આ નાટક વિષે કહે છે: "આ નાટકમાં અનેક જણે અનેક દોષો દીઠા છે. પરંતુ એની ખરી કિંમત આંકવાની કોઈએ નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિ વાપરી જણાતી નથી. નાટકરચનામાં કેટલાક સાધારણ પ્રકારના દોષો એમા આવી ગયા છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ. પરંતુ એ નાટક સમગ્ર વાંચી વિચારી જોતાં એમાં પણ સમર્થ, વિદ્ગત્તાવાળો, જનસ્વભાવને આલેખવાની શક્તિવાળો, રચનાર ડગલે ડગલે જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે. તેમજ એમાંનાં કેટલાંક ક્લિષ્ટ કાવ્યો બાદ કરતાં બાકીની કવિતા પણ ઉત્તમ કવિનું દર્શન કરાવે છે." નવલરામ પોતે આ નાટકમાંની કવિતાઓ વિષે નોંધ કરે છે: "મારું વીરમતી નાટક થોડા જ દહાડા થયાં છપાઈને આવેલું છે. તેમાંનો 'ભરેલો સંકોચે ગુપત ગિરિ મધ્યે જળઝરો' એ શિખરિણી છંદ નર્મદાશંકરે વાંચ્યો હશે, તેની ખૂબી કહેવાને માટે જ પોતે આજ સાંઝે આવ્યા હતા. તેમની અતિ પ્રસન્નતા તથા મારી કવિત્વશક્તિની તારીફ સાંભળીને મને તે સમયે તરંગની લહેરમાં એ નાટકમાંની મારી બીજી કવિતાઓ ફરીથી પરખી જોવાનું મન થયુ. તે પ્રમાણે જોતાં મને એમાંની પહેલી સાખીઓ ઘણી જ રસ ભરેલી લાગી. એમાં સંપૂર્ણ કરુણ રસ છે. માણસનું મૃત્યુ થાય છે અને તે વખતે જે લાગે છે તે ખરેખરો કરુણ રસ છે, અને તે સમયે જેવી મનોવૃત્તિ માણસની થાય તેવી જ આ સાખી ગાતાં જગદેવની હતી એમ મારી આંખે મૂર્તિમાન દેખાવા લાગ્યું."

આ ઉપરાંત આ વર્ષની નોટબૂકમાં રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ ખખ્ખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાન્તર ઉપર વિવેચન, પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઊઠેલા વિચાર, કેફની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની ભાષા, પિંગળ, વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છૂટક છૂટક નાનાં મોટાં લખાણ જોવામાં આવે છે.

નવલરામે પુસ્તકપરીક્ષાનું કામ સને ૧૮૬૭મા કરણઘેલા ઉપર વિવેચન લખીને શરૂ કર્યું જણાય છે. ત્યાર પછી ૧૮૬૯માં 'શકુન્તલા નાટકના ગુજરાતી તરજુમા' ઉપર વિવેચન બહાર પાડ્યુ. પણ આ સાલનું તેમનું નોંધવા જેવું વિવેચન તો 'રઘુવંશ કાવ્ય'ના ભાષાન્તર ઉપરનું છે. એમાં ભાષાન્તર કરવાના જે નિયમો સૂચવ્યા છે તે ભાષાન્તરકારોએ હૃદયમા કોતરી રાખવા-જેવા છેઃ "ભાષાન્તર કરનારનું કામ મૂળ કવિના પ્રતિસ્પર્ધી થવાને ઠેકાણે તેના ભક્ત, તેના આજ્ઞાંકિત સેવક, તેના એકાન્તિક મિત્ર થવાનું છે. જે ગ્રન્થ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી, એટલે જે તરફ આપણે સાનંદાશ્ચર્યથી જોતા નથી, તે ગ્રન્થનું ભાષાન્તર આપણે કદી પણ સારુ કરી શકવાના નહિ. × × × જે ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે ભાષાની મીઠાશ મૂળમાં છે તે સઘળી ભાષાન્તરમાં આવવી જોઈએ—જાણે તે જ કવિ આપણી ભાષામાં લખવા બેઠા હોય તો તે કેમ લખે"

પરંતુ આ સર્વ કરતાં એક વધારે મોટું સો સવાસો પાનાનું લખાણ આ વર્ષમાં નવલરામે અંગ્રેજીમાં કરેલું છે. આ લખાણનો વિષય Fatalism અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે, અને તે ઘણુ કરીને મિત્રમંડળ આગળ ભાષણ સારુ ચર્ચેલો છે. એ લેખનો સાર એ છે કે, જગતમાં જેમ પ્રારબ્ધનાં બંધન છે તેમ જ પુણ્યપાપનાં બંધન પણ છે. પ્રારબ્ધ જાતે ખસતું નથી. પુણ્યપાપની બુદ્ધિ ખસતી નથી. એ ઉભયનો સંયોગ ઈશ્વરની અકલિત માયાનું એક દૃષ્ટાન્ત છે, અને માનવીની બુદ્ધિએ એ બેને ઈશ્વરદત્ત ગણવાં. એ વાતમાં ઈશ્વરના મર્મ છોડવા બુદ્ધિ પહોંચે એમ નથી.

૧૮૬૯ ની સાલ આમ પૂરી થવા આવે છે તે અરસામાં નાના નાના કેટલાક ઉત્તેજક પ્રસંગો બને છે તેની અહીં નોંધ લઈશુ. બારણે કોઈ બ્રાહ્મણ 'વેલાવર' રાગમાં બાર મહિના ગાતો હતો તેમાં માલિની છંદની ચાલ વચ્ચે સાંભળી વિચાર થયો કે આપણા છંદો કેટલા વપરાયેલા છે તેની બારીક શોધ થવી જોઈએ. એવામાં કર્ટિસ સાહેબ વર્ષેક દિવસની રજા ઉપર

ગયેલા તે પાછા આવ્યા તે દિવસે નવલરામ તેને મળવા ગયા. તે સંબંધમાં લખે છે કે, "હું આજ મળવા ગયો ત્યારે હમણાં બહાર જાઉં છું એમ કહેવાની સાથે હું પાછો તો વળ્યો, પણ મારા મનમાં બહુ માઠું લાગ્યું કે અરે પરદેશીઓની આવી વર્તણૂક આપણે સહન કરવી પડે છે!

"સાહેબ ઉપર એક વસે સમરથ સરજનહાર,
"કોણ મુરખ તું માનવી સાહેબ આપ થનાર?"

શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી પાસેથી જાણ્યું છે કે: નવલરામભાઈને પોતાના ઉપરી અધિકારીઓને મળવા જવાની ટેવ નહોતી. ના છૂટકે જ તેઓ તેમ કરતા. બ્યુલર સાહેબ તો નવલરામના ખાસ પક્ષપાતી હતા, અને તેમના પાંડિત્ય વિષે બહુ આદર રાખતા. છતાં નવલરામભાઈને સાહેબ લોકો સાથે વધારે પડતી લપ્પનછપ્પન રાખવાની ટેવ નહોતી તેનુ કારણ શુ આ પ્રસંગ હશે?

આ અપમાનની અસર તાજી હતી, તેવામાં તરત યોજના કરી કે, "હિંદુસ્તાન વિષે એક કાવ્ય લખવા ધાર્યું છે તેમાં પ્રથમ વિક્રમ રાજા અંગ્રેજી રાજ્યનુ ચિત્ર જુએ છે એમ આણવું અને તેમાં હલકા, નાદાન, કાચી વયના છરાયલા છોકરાઓ કુલીન વૃદ્ધ પંડિતો સાથે શી રીતે વર્તે છે, તેઓ ફોજદારી મુકરદમા કેવી સ્વચ્છંદી રીતે ચલવે છે, મોટા મોટા રાજાઓને પોલિટિકલો શી રીતે નચવે છે—ઇત્યાદિનુ ચિત્ર આપવું." વળી કલ્પના કરે છે, કે "અંગ્રેજોનાં ન્યૂસપેપરો કોઈ વખત બંડનું મોટું કારણ થઈ પડશે." આમ મગજને ઉશ્કેરી ૧૮૬૯નું વર્ષ પૂર્ણાહુતિ પામ્યુ.

૧૮૬૯ની સાલ અસ્ત પામતાં એટલે ચોત્રીસમુ વર્ષ પૂરું થતાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ અસ્ત પામ્યો. પાંત્રીશમા વર્ષથી એમનો ઇતિહાસ જુદો રંગ પકડે છે. તનમનાટને ઠેકાણે શાંતિ થાય છે, મનમાં અનેક નવા બુટ્ટા કલ્પવાને બદલે પ્રસિદ્ધ રીતે કંઈ પણ કામ હાથમાં લે છે. નવાં નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી ધીમે ધીમે પડતી મૂકી વ્યવહારજાળના કર્મધર્મમાં પડી જાય છે, અને આરંભેલા વિષયોને પોતાના અંત સુધી વળગી રહેવા યત્ન કરે છે.

અમદાવાદમાં બદલી

૧૮૭૦માં સુરતમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલ બંધ થઈ અને તેના ઉપરી નવલરામ સવાસો રૂપિયાને પગારે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નિમાયા. રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમના હાથ નીચે ફેબ્રુઆરીમાં નવી નોકરીનું કામ આરંભ્યુ. આ જગા ઉપર ૧૮૭૬ સુધી નવલરામ રહ્યા. ગુજરાત શાળાપત્રનું તંત્રીપણું અને બાળવિવાહ નિષેધક મંડળીનુ મંત્રીપણું એ બે કાર્ય એમણે અમદાવાદમાં માથે લીધાં, એ બે વડે "બહાર પડયા," એ બે કામ ઉત્સાહથી બજાવ્યાં, અને અમદાવાદ છોડયું ત્યાં સુધી હાથમાં રાખ્યાં.

અમદાવાદ અને સુરતમાં અને તેના વતનીઓમાં ઘણીક જાતનો ફેરફાર છે, અને એમાંના એક નગરનો વતની બીજામાં પહેલવહેલો જાય ત્યારે તેને ઘણી નવાઈ લાગે છે અને ઘણુંક જોવા જાણવાનું મળે છે. વડોદરાનું સ્ટેશન આવતાં જ "તુળસી" ને ઠેકાણે "તળસી" શબ્દ સાંભળી નવલરામને નવાઈ લાગી હતી. વળી અમદાવાદ અને અમદાવાદના વતનીઓ વાસ્તે પ્રથમથી જ કનિષ્ટ અભિપ્રાય બાંધી આવેલા એટલે એમણે ઘણીક કલ્પનાઓ કરી નાખી પણ અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરાવ્યો. વડોદરાથી તે અમદાવાદ સુધીનાં સ્ટેશનો પર પાણી ન મળે; સેકંડ કલાસની ગાડીમાં પોતાના સિવાય બીજો કોઈ ઉતારુ ન મળે; આ ઉપરથી અમદાવાદીઓની કંજૂસાઈ પ્રત્યક્ષ થઈ. અમદાવાદ સ્ટેશન પર તેમના અમદાવાદી ન્યાતભાઈઓ અને મિત્રો રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર તથા રા. દોલતરાય લેવા આવ્યા હતા. ઉતારો લાલશંકરને ત્યાં રાખ્યો. બીજે દિવસે શનિવારે મહીપતરામને મળવા ગયા અને સુરતમાં એમના સ્વભાવ વિષે લોકોએ ખરું ખોટું ભરવ્યું હતું તેમાંનું કાંઈ પણ ન જણાતાં "હજુ સુધી તો એમનો સ્વભાવ માયાળુ લાગ્યો." બીજા ઘણાકને મળવાનુ થયુ. કર્ટિસ સાહેબે માયાળુપણું દેખાડયું તેમાં કંઈક સ્વાભાવિક અને કંઈક ઉપર ઉપરનું લાગ્યુ. રાવસાહેબ વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરની રીતભાત ઘણી આકર્ષક લાગી.

નર્મદના આ મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ કવિને પણ મળ્યા, અને એ કવિ કેવા લાગ્યા ? "He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education. His physiognomy is of a collected, self-satisfied × × × with a slight suppressd humour. His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roguish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist. Some electric shocks would do him good, I believe. He is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth." સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા–જમના જેવો સંગમ થતાં આવા ભાવ ઊપજે એ સ્વાભાવિક છે. નવલરામ પોતે કબૂલ કરે છે કે એમનો પોતાનો સ્વભાવ પણ અમદાવાદની હવાએ બદલવા માંડ્યો હતો. "This travel has taught me to pocket the delicacy of my pride and seek our own comforts from rather unwilling persons ! I think this is the way to be a man of the world. Then fie upon a man of the world !" વળી વિચાર કરે છે કે આ નગરમાં ઘણાંક ઘરો તો એવાં જૂનાં અને પડી જાય એવાં છે, અને ગલીઓ એવી સાંકડી છે કે જો એકાદ આગ લાગે તો લંડનમાં એક વેળા આગના જેવાં સારાં ફળ થયાં હતાં તેવાં અમદાવાદમાં પણ થાય ! "અમદાવાદના

લોક મોંમાં પાણી ભરી વચ્ચેથી બોલતા હોય એમ બોલે છે અને સુરતીઓ ઓઠના ખૂણા આગળથી બોલે છે." અમદાવાદમાં સુરતના "ગિલ્લી, મકું, હજામત, ધણી," વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે "મોઈ, વાત કહું, વતાં, ભાયડો," વગેરે શબ્દો બોલાય છે તેની નોંધ કરે છે. આખરે કંઈ રસ્તે પડવાનો વિચાર કરે છે અને અમદાવાદમાં રહેવાનું થાય એટલામાં શું શું કામ કરવું તેનો ઠરાવ કરે છે કે: "૧. કાયદાનો અભ્યાસ કરી આવતી પરીક્ષામાં ગમે તેમ કરી જવું અને ઘરમાં એકલો છું એટલામાં એ વખત જવા દેવો નહિ — આ શાળાપત્ર બળી જાય તો ઠીક (કે કંઈ વખત મળે!) ૨. જૂના કવિઓના અને સ્વામીનારાયણના ગ્રંથો એકઠા કરવા, ૩. પોળના લોક મને Spectator ના જેવો મૂમડો* ગણે છે માટે એ બધામાં વધારે મળતાવડા થવું, ૪. મોટાં માણસો અને તેમાં વિશેષ ન્યાય ખાતાનાં માણસો સાથે મિત્રતા કરવી." આ બધું શી રીતે કરવું તેનો વિચાર થાય છે, મળતાવડા થવા બાબતનો નિબંધ લખવો હોય તેમ લખે છે, અને પુસ્તકો એકઠાં કરવા દલપતરામની દોસ્તી કરવી પડશે અને તે મદદ આપશે કે નહિ તેનો વિચાર કરે છે. કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. મળતાવડા થતાં વાતો કેવી કેવી બાબતની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કરવાનાં સાધનો હાથમાં આવે છે કે ૧. છાપાં વાંચવાં, ૨. સરકારી બાબતોની માહિતી રાખવી, ૩. બજાર ગપો એકઠી કરવી, ૪. આ બધી નવાજૂની બીજાઓને કહેવાની ટેવ પાડવી, ૫. "મોહન" ભાષા બોલવી, ૬. આનંદી થવું અને ૭. સામા

---

* તેમનાં જીવનસ્મરણોમાં શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી લખે છે, 'એ બોલ લગીર ભારે પડતો છે. પોળનાં એમને એકમાર્ગી અને સીધે રસ્તે જનાર લેખતાં હતાં.' તેઓ બહુ ઓછા બોલા હતા અને મળતાવડા નહિ હોય એનો એક પુરાવો શ્રી. ડાહ્યાભાઈના જીવનસ્મરણોમાંથીજ મળે છે; તેઓ લખે છે: "શિવલક્ષ્મી કોઈ કરીને એક વૃદ્ધ સગાંએ મને કહેલું હજીયે યાદ છે કે 'આ પુસ્તક (ભટનું ભોપાળું) છપાયું ત્યારે અમે બધાં અચંબામાં પડયા કે આ મૂગાં મતરંગ જેવાએ આવું અસ્હી અસ્હીને મરી જઈએ એવું સ્હી રીતે લખ્યું હોસે."

માણસની સારીનરસી દશા જાણવાને આપણે આતુર હોઈએ એમ બધાં સાથે વાતો કરવી. દાક્તરો, અદાલતનાં માણસો, સ્ટેશનના નોકરો, બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે ઓળખાણ કરવું તેની યાદી કરે છે. એક પારસી બાબત લખે છે કે—'કેવો બેવકૂફ માણસ' એને વળી માસિક-પત્ર કાઢવું છે ને તંત્રી થવું છે તે મારી સલાહ પૂછે છે! પુસ્તકો છપાવવાની લોકને ઘેલાઈ લાગી છે તે જે તે શક્તિ વગરનો જુવાનિયો લખવા ઊભો થાય છે!!' આ બધા વિચારો કરતાં કરતાં પણ મોટા લોકનાં ઓળખાણ એકદમ થતાં નથી તેથી અસંતોષ થાય છે અને શોધ કરે છે કે આ કામ લાલશંકરના સાધનથી પાર પડે એમ નથી કારણ કે એમને પોતાને જ ઘણા થોડા મિત્રો છે!—હવે તો ભગવાનદાસને શોધવા જોઈએ. આખરે આ કઠણ કામ પાર પડતું નથી તેમાં પોતાના જ સ્વભાવનો દોષ છે એવું માલૂમ પડે છે. "આ કામમાં મોટુ વિઘ્ન તો એ છે કે હું પોતે જ વાતો કરતાં કરતાં ઘડી ઘડી મારા પોતાના વિચારમાં પડી જાઉ છું. કર્ટિસ સાહેબે કંઈક તિરસ્કારથી પણ શુભેચ્છાથી કહ્યુ તે ખરું છે કે વાતો કરતાં કરતાં મને સ્વપ્નમાં આવે છે! મારી સાથે સામુ માણસ બેઠું છે એ વાત તો હું ઘડી ઘડી ભૂલી જાઉ છું અને ઉત્તર આપવો પડે છે ત્યારે મને બહુ વસમુ પડે છે—બસ, મારે આ ટેવ ટાળવી જોઈએ કારણ કે જનમંડળ પ્રત્યે મારે મારા ધર્મ બજાવવાના છે અને આ સારુ ખાસ કરી રોજનીશી રાખવી જોઈએ."

ગુજરાત શાળાપત્ર કેવી રીતે ચલાવવું એનો વિચાર કરતાં નવલરામને લાગ્યું કે એ પત્રને ઊંચી પંક્તિમાં આણવું હોય અને એને કેળવણીનું વાદ્ય જોઈએ તેવું કરવું હોય તો તો બધું મારે જાતે જ લખવુ જોઈએ. પણ કાયદાના અભ્યાસમાં વિઘ્ન ન આવે તે આવશ્યક હતું; શાળાપત્રથી સાક્ષરમંડળમાં નામ થાય એ વાત ખરી, પણ કાયદાના અભ્યાસથી થવાનો લાભ આટલા સારુ પડતો મૂકવો અયોગ્ય લાગ્યો. "જો શાળપત્રમા બધી રીતે મન રોકું તો મારા મનનો સ્વભાવ એવો છે કે કાયદો સૂઝશે જ નહિ." "ત્યારે તો શાળાપત્ર જેવું કંગાળ છે તેવું કંગાળ રહેવાને

સરજેલું છે," "તોયે આ વાતનો કંઈક વિચાર તો કરીશ." અંતે મેઘદૂતનું ભાષાંતર એમાં જાતે લખવાનો ઠરાવ કર્યો; મુનશીનું આગે-બહારનું ભાષાંતર જારી રાખવું, લાલશંકર પાસે પદાર્થ—શાસ્ત્રીય વિષયો લખાવવા, બાકી રહે તે રતનલાલ પાસે લખાવવું, અને કર્ટિસ સાહેબે પત્રને સોળ પાનાનું કરી નાંખવાની રજા આપી છે તેનો પણ લાભ લેવો એવો ઠરાવ કર્યો. "સોળપાનાનું નાનું શાળાપત્ર થશે તે જોઈ મહીપતરામના 'પક્ષ' વાળા અવળો અર્થ કરશે તો કરવા દો"—"એનો કાંઈ ઉપાય નથી"—"કાયદાના અભ્યાસને સારુ એ આવશ્યક છે." સોળ પાનાં કરવાં જ એમ ઠરાવ્યુ. એ પત્રનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૭૮૨ તું ગણ્યુ અને ઊપજ રૂ. ૮૦૦ ની ગણી.

અમદાવાદમાં માણસો, ઇમારતો, ભાષા, વિદ્યાકળા વગેરે અનેક વસ્તુઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજી રહી ત્યાં સુધી તેમની કલમ તેનાં વર્ણન કવિ નર્મદાશંકર વગેરે મિત્રોને લખે છે, અને તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફૂરે છે. કવિ નર્મદાશંકરના કાગળમાં લખે છે કે આ નગરમાં "મોટી ઇમારતો ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણી જોવામાં આવે છે; પણ તેની બાંધણીમાં રસજ્ઞાનને ઠેકાણે, તમારો શબ્દ વાપરું તો, જાડાશ બહુ જણાય છે." જુમામસીદની "ભવ્ય બાંધણીની મધ્યમાં ઊભા રહી તેના અગણિત મોટા સ્તંભો તથા વિશાળ મોટા ઘૂમટ તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે કોઈ નવી દુનિયામાં જ ગયા હોઈએ એમ આપણને લાગે છે. અને વળી એમ વિચાર કરીએ છીએ કે એક વખત આ જગામાં હજારો જુસ્સાવાળા અને ઇમાનને સારુ પ્રાણ આપવાને તત્પર એવા મુસલમાનો એક અવાજે, એક સમુદાયમાં, એક પરમેશ્વરની, એક અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરતા હશે ત્યારે એ દેખાવ કેવળ Sublime થઈ જાય છે અને મુસલમાનના બળની આપણા મનમાં મૂર્તિ બંધાય છે." "હઠીસિંગનું દહેરું પણ ખરેખરું જોવા લાયક છે. એમાં આરસની નાની નાની શિલાઓ ગોઠવવામાં શિલ્પજ્ઞાનનુ સારું જ્ઞાન બતાવ્યું છે, અને નાના પ્રકારના રંગનું

સામ્ય શુદ્ધ રસિકતાથી કીધું છે. એ દહેરાની સાથે બંગલો અથવા મહેલ બાંધ્યો છે તે તો દેશી અને અંગ્રેજી શૈલીનો ખરાબ ખીચડો છે." દહેરા ઉપરનો અશુદ્ધ સંસ્કૃત લેખ જોઈ નવલરામને તિરસ્કાર અને 'અફસોસ' ઉપજે કે, ઇમારત ઉપર લાખો રૂપિયા ખરચનાર ધણીને આટલો લેખ શુદ્ધ રચાવવા જેટલા પૈસા કોઈ વિદ્વાનને આપવાનું સૂઝયું નહિ. "માંડવીની પોળમાં તો ગંદકીનો પાર નથી."

લેખકોને એક સૂચના

સુરતના રા. મધુવચરામ બલવચરામ સાથે નવલરામને મિત્રતા તથા પત્રવ્યવહાર હતાં. આ વખતે નીકળતા સુરતના "વિદ્યાવિલાસ" ચોપાનિયામાં તેમનો હાથ હતો. તે સંબંધી તેમને લખતાં સર્વ ચોપાનિયાં બાબત નવલરામ "એક સામાન્ય સૂચના" લખે છે કે "જે વિચાર આપો તે વિષે પ્રથમ ખૂબ વિચાર કરવો, અને ચાલતી બાબતો જેમકે, ગ્રંથવિવેચન, સુધારાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિષે તો બહુ જ સાવચેતી રાખવી અને કોઈના કહેવાથી અથવા પોતાના મનના ઉછાળાથી સત્યનો ત્યાગ અજાણતાં પણ ન થઈ જાય તેને માટે નિરંતર દિલમાં ખટકો રાખવો. વિદ્યાવિલાસની સતેજ ઉજ્જવળતા ઉપર ડાંડિયા જેવી લેશ માત્ર કાળાશનો અંશ પડવા દેવો નહિ." "જે લખો તે સકારણ, ગંભીર, રસીલું લખજો. પક્ષપાતનો વિચાર મનમાં આવવા દેવો નહિ એટલે સકારણ તો સહજ લખાશે," "જુસ્સાને હદમાં રાખજો," "જે લખો તે બે ચાર દિવસ શાંત થઈ પછી તપાસીને છપાવવા આપજો," ઇત્યાદિ. આ સર્વ બોલવું ઘણું સુલભ છે, પણ તે સમજવું કઠણ છે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું હજી વધારે કઠણ છે. કેવળ વિદ્વતાથી જ આ ગુણ આવતા નથી, પણ વિદ્વતા સાથે અનુભવ અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ આ ગુણને આવશ્યક છે અને તે કેમ રાખવી તે જાણવા ઇચ્છનારને નવલરામનાં વાક્યો દિગ્દર્શન કરાવશે.

ઈ. સ. ૧૮૭૧માં "ભટનું ભોપાળું" મુંબઈની કોઈ પારસી નાટકમંડળીએ ભજવેલું જણાય છે. મંડળીવાળાઓ તરફથી

નાટકની ભાષા પારસીઓ સમજે એવી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી અને તે અમલમાં પણ આણી હતી. નાટકનાં પાત્રોનાં ચિત્ર કોઈ બંગાળી ચિત્રકાર પાસે કઢાવ્યાં જણાય છે. આ ચિત્રોનુ ખરચ તથા તે ઉપરાંત પણ કંઈક રકમ નવલરામને મળી હતી. વીરમતી નાટક પણ કેટલીક શાળાઓમા ઇનામમાં અપાતું હતું. આણી પાસથી કાયદાનો અભ્યાસ પણ વધતો હતો અને પાછળથી એક વખત નવલરામ મુનસફની પરીક્ષામાં પણ જઈ આવ્યા જણાય છે, પણ નપાસ થવાથી એ વાત મૂકી દીધી અને તેથી જ શાળાપત્રનુ ભાગ્ય ઊઘડયું.

સુરતમા આત્મમંથનકાળમાં જે જે ચિત્રવિચિત્ર તર્કો ઊઠતા હતા તે સૌ અમદાવાદ આવ્યા પછી નવલરામ ભૂલી જ જાય છે અને તે આપણે જ જોઈએ છીએ એમ નથી પણ નવલરામને પોતાને પણ સુઝે છે. ૧૮૭૩ના મે માસમાં તેઓ લખે છે કે, “ઘણા જ લાંબા વખત પછી આ ચોપડી * હાથમાં લીધી છે. એ દરમ્યાન ઘણા તરંગ ઊઠ્યા હતા ખરા, પણ નોંધી રાખવાનો વિચાર મનમાંથી દૂર જ જતો રહ્યો હતો, તોપણ સુરત કરતાં અહીં થોડા તરંગ ઊઠે છે એ વાત તો ખરી. તેનાં કારણ: ૧. કેફ થોડી અને ક્વચિત જ કરવામાં આવે છે’ (આ કેફ તે ભાંગની હતી) ૨. મિત્રમંડળમાં રહેવાનું વધારે થવાથી એકાંતમાં વિચાર કરવાનો વખત થોડો મળે છે. ૩. જે મિત્રો મળે છે તે તરગને ઉત્તેજન આપે એવા નથી. ૪. વખતે અવકાશ મળ્યે તરંગ ઊઠે છે તેને નોધી રાખવાનો અવકાશ મળતો નથી. હવેના તરંગ પહેલાના તરંગથી જુદા માલૂમ પડે છે—હવેના તરંગ તો ખરું કહીએ તો તરંગ નથી, પણ Sober બુદ્ધિની નોટ છે”

નવલરામના મથનકાળને ઠેકાણે શાંતિ-કાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આપ્યાં છે તે આપણે જોયાં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ

* નવલરામભાઈ કોરા કાગળની એક મોટી નોટબૂક બંધાવીને વાપરતા. તેમાં પોતાના વિચારો નોંધી રાખતા અને લેખો પણ તેમાં જ લખતા. તેમાંથી પાનાં ફાડીને લખાણ છાપવા માટે આપતા.

એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મૂકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલું જ અમદાવાદમાં કરતું હતું — એટલું જ સવેગ અને સતેજ હતું. ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉછાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટબૂકોમાં અનેક જાતના તરંગોના અધૂરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કૂખથી સંપૂર્ણ અવયવવાળાં જીવતાં બાળકો જન્મવા લાગ્યાં.

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર

ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી શાળાપત્રમાં શરૂ કર્યું છે. તે માટે તેમણે નવો મેઘ છંદ દેશીની રીતિનો યોજ્યો છે. મૂળના મન્દાક્રાન્તા છંદના પ્રૌઢ માધુર્યનો તેમને ખ્યાલ નહોતો એમ તો નથી જ પરંતુ તેમણે લાગ્યું કે, સંસ્કૃત છંદો ગુજરાતીમાં ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે અને જૂના લોકો એથી બિલકુલ અજાણ્યા છે. વળી તેમને વિચાર કર્યો કે પ્રેમાનંદ સરખા કવિની ચતુરાઈ જેટલી રસ મૂકવામાં રહેલી છે તેટલી જ પ્રસંગને અનુસરતી દેશીઓ ચૂંટી કાઢવામાં રહેલી છે. એટલે તેમણે દેશીમાં અનુવાદ કર્યો અને તેમાં અમુક પ્રકારનો વિજય પણ મેળવ્યો. છતા નરસિંહરાવ કહે છે તે સાચું જ લાગે છે કે 'મૂળ કાવ્યના ગંભીર સુંદર છંદનો ત્યાગ કરવાથી ભાષાન્તરમાંથી પોણા ભાગનું આકર્ષણ નીકળી ગયું છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સમશ્લોકી ભાષાન્તર કરવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે એ નવલરામભાઈએ દર્શાવ્યું છે અને તે કેવળ ખોટું કારણ નથી. પરંતુ તેમના જેવા સમર્થ કવિથી એ નડતરમાંથી વિજયી થઈને પાર ના પડાય એમ નહોતું. આ વાતો બાદ કરતાં એ ભાષાન્તરમાં ભાષાની શૈલી, રસિકતા વગેરે ગુણોનું કેટલુંક આકર્ષણ છે એ નિર્વિવાદ છે.

બાળલગ્ન બત્રીશી

ઈ. સ. ૧૮૭૦ના અરસામાં અમદાવાદમાં બાળલગ્નનિષેધક સભા સ્થપાઈ હતી. તેના નવલરામ એક મંત્રી હતા. એને અંગે તેમણે એ વિષયનું જે સાહિત્ય લખ્યું તેમાં બત્રીશ-

ગરબીઓનો આ સંગ્રહ એ મુખ્ય છે. 'બત્રીશી પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે યોગ્ય છે પણ સાક્ષરગણનાનો ઉદ્દેશ કંઈ એમાં છે જ નહિ' એમ ગોવર્ધનરામભાઈએ લખ્યુ છે એ ચોખ્ખો અન્યાય થયો છે. નરસિંહરાવ લખે છે એ યોગ્ય જ છે કે 'એ ગરબીઓમાં જે જોશ, સત્ય શ્રદ્ધાનું પૂર, નિર્ભય વાણીનું બળ ઇત્યાદિ ગુણો છે તે સાથે ગુર્જર વાણી ઉપર પ્રભુતા અને શૈલીની સરળતા અને સ્પષ્ટતા જોડાયાથી સર્વ રચનામાં અસાધારણ સામર્થ્ય આવ્યું છે. બાળલગ્નનો નિષેધ ઇચ્છનાર સુધારકનું હૃદયબળ સમર્થ કવિના કવિત્વ જોડે યોગ્ય સંયોગ પામ્યું છે. સુધારાનુ બળ સાહિત્યમાં પુરાયુ છે, ને સાહિત્યનુ બળ સુધારામાં પુરાયુ છે." એમાં કેટલીક ગરબીઓમાં કાંઈક અશિષ્ટ વાણી આવેલી છે પરંતુ એ વિષય એવો છે અને ખરી વસ્તુસ્થિતિની મન ઉપર જોરથી છાપ પાડવાના હેતુથી તેમ થયેલુ છે. એકેએક ગરબીમાં ઉત્સાહ અને લાગણીનું બળ ભરપૂર છે.

આ સિવાય બાળલગ્ન નિષેધક સભા તરફથી પ્રગટ થતી બાળલગ્નનિષેધક પત્રિકામાં લેખો લખીને પણ સુધારાની સેવા તેમણે કરી છે. સ્વ. નરસિંહરાવ લખે છે કે "એ લેખોમાંનો એ રમૂજી લેખ મારા સ્મરણમાં હજી છે. "વનચરનો વિવાહ" એમ મથાળું એ લેખનુ હતું. એમાં વાંદરાઓની સભા મળી હતી અને લગ્ન સંબંધી નિયમો કરવા વગેરે બાબત કાંઈક ચર્ચાનું વર્ણન હતું—અને એ પ્રકારની અન્યોક્તિ દ્વારા બાળલગ્નના રિવાજનો ઉપહાસ સમર્થ રીતે કર્યો હતો. (મનોમુકુર પા. ૩૦૨) આ સંગ્રહમાં આ લેખ મૂકવા માટે મેં બહુ શોધ કરી પણ મળી શક્યો નહિ. બાળલગ્નનિષેધક પત્રિકાના અંકો કોઈની પાસે હોય તે લખી જણાવશે તો કૃપા થશે.

અમદાવાદનાં વિવેચનો

અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન ગ્રન્થવિવેચનો તેમણે કર્યાં છે પરંતુ તેમનાં ઉત્તમ વિવેચનો તો તેઓ રાજકોટ હતા તે દરમ્યાનનાં છે. આ કાળનાં તેમનાં વિવેચનોમાં નોંધવા જેવું વિવેચન રામારત્નનિરૂપણનું ગણાય. હવે 'સખત ટીકાકારની જરૂર

છે,' 'પુસ્તકપરીક્ષાના જ એક ત્રૈમાસિક ગ્રન્થનો સમય આપણા દેશમાં આવ્યો છે,' 'સારા ગ્રન્થને વખાણવા અને નઠારાને તોડી પાડવા એ ગ્રન્થપરીક્ષકોનો દુનિયામાં સઘળે ઠેકાણે ધર્મ ગણાય છે,' તેથી કેટલેક ઠેકાણે સારા કે નઠારા ગ્રન્થની પહોંચ કબૂલ કરતાં 'ઠીક છે, સારો છે, વાંચવાલાયક છે,' એમ લખવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે કાઢી નાખવી જોઈએ, અને એમ બારે રાશિકા ભલા કહેવાને બદલે ગ્રન્થ સારો હોય તો ખખડાવીને કહેવું કે સારો છે, અને નઠારો હોય તો શરમ રાખ્યા વિના બેલાશક થોડા ચાબખા લગાવવા" વગેરે વચનો ગ્રન્થવિવેચનનું કાર્ય તેમનામાં મનમાં કેવું રમી રહ્યું હતું અને હવે પછી તેઓ એ કાર્ય કેટલી ઊંચી કર્તવ્યબુદ્ધિથી, પૂરી સમવૃત્તિ રાખીને ઊંડી રસજ્ઞતાથી સમર્થ રીતે કરવાના હતા તેની આગાહી આપે છે.

શાળાપત્રને હાથમાં લીધુ ત્યારથી કેળવણીની ઊંચી પંક્તિના પાઠમય બનાવવાના હેતુથી તથા પોતાના શિક્ષકબંધુઓ તથા શિષ્યોને બને તેટલા મદદરૂપ થવાની દૃષ્ટિએ શિક્ષણવિષયક તેમ જ બીજા સામાન્ય જ્ઞાનના લેખો તેમણે ઠીક લખ્યા છે. મહેતાજીનો ધંધો વાળા લેખમાં મહેતાજીના ઉચ્ચ પદનું ભાન કરાવતાં મહેતાજીઓ ઉપર પોતાના ખરા બન્ધુભાવનો ઉછાળો ઢાંક્યો રહેતો નથી. એ ઉપરાંત શિક્ષણશાસ્ત્રની જરૂર તથા નિશાળનો વખત એ લેખો મુખ્ય છે. આ અરસાના સૌથી મહત્ત્વના લેખો તો ભાષા અને જોડણીને લગતા છે. એ લેખો વાંચતાં સ્વ. નરસિંહરાવનાં આ વચનોની સત્યતા આપણને પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી કે "નવલરામ કાંઈ સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા કરનારા પંડિત હતા એમ નહોતું. એમની દૃષ્ટિ દૂર ભવિષ્યમાં પહોંચનારી હતી. હાલ જે જે મહત્ત્વના પ્રશ્નોનું મંથન આપણે કરીએ છીએ તે સર્વના આદ્ય દ્રષ્ટા અને સમર્થ ચર્ચક એ હતા." હજી કેટલાક એવું માનનારા પડ્યા હશે કે આપણા દેશમાં એક સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થવી જોઈએ અને થશે. પણ છેક ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં તેમણે સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર્યું હતું કે 'એ વાત અમને તો કોઈ પ્રકારે સંભવિત લાગતી નથી' 'હિંદુસ્તાની જ હિંદુસ્તાનની એક ભાષા

કરવી એના જેવું કંઈ સહેલું નથી' એ મતનો સબળ પૂર્વપક્ષ કરી એ ચર્ચા ગુજરાતી ભાઈઓ આગળ ગંભીરાઈથી વિચાર કરવાની ભલામણ સાથે એમણે મૂકી છે. શ્રી. રણછોડભાઈ ઉદયરામે પોતાનું હરિશ્ચન્દ્ર નાટક બાળબોધ લિપિમાં છપાવ્યું તેનો સત્કાર કરતાં આપણા દેશમાં એક લિપિની આવશ્યકતા પણ તેમણે સબળ રીતે બતાવી છે અને લખવામાં ભલે ગુજરાતી લિપિ વપરાય પણ છાપવામાં તો દેશને માન્ય એવી દેવનાગરી લિપિ વાપરવાથી કશી તરેહનું નુકસાન નથી અને ફાયદા ઘણા છે એ બતાવ્યું છે. 'ભાષાનું ઐક્ય તો થવાનું હશે ત્યારે થશે પણ લિપિનું ઐક્ય તો સહેજે બની શકે એવું છે માટે આપણે શા માટે ન કરવું જોઈએ ?

'વાચનમાળાની જોડણી'

અને 'જોડણીના નિયમનું અર્થગ્રહણ' (૧૮૭૨) એ લેખને આનંદશંકરભાઈએ 'અતિ પ્રૌઢ અને વિચારશીલ વાર્તિક'નું નામ આપ્યું છે અને કહ્યું છે કે, 'એ લેખ આ વખતના ઇતિહાસમાં એક મૂલ ગ્રન્થ જેટલી પ્રતિષ્ઠાને યોગ્ય છે'

વાચનમાળાની જોડણીની અવ્યવસ્થા વિષે લખવાનો પ્રસંગ પોતાને 'બારેજાના મહેતાજી પુરુષોત્તમ મુગટરામની સીધી અને બહાદુરી ભરેલી ચાલથી મળ્યો છે' એમ લખી એ મહેતાજીને ધન્યવાદ આપ્યા છે અને પછી જોડણીના નિયમોનું અર્થગ્રહણ કરવામાં અદ્‌ભુત કૌશલ્ય, વિશાળ અને ઉદાર દૃષ્ટિ અને દરેલ વિચારો તેમણે દર્શાવ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૩માં લખાયેલા દેશી પિંગળ વિષેના લેખને નરસિંહરાવભાઈ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો ગણે છે અને તેનાં મુખ્ય બે કારણો આપે છે: "(૧) એમાં દેશીઓ અર્થાત ગરબીઓ, જૂના કવિઓએ વાપરેલી જુદી જુદી પદ્યરચનાનો,—જે છન્દઃશાસ્ત્રમાંના અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ છન્દોથી જુદા પ્રકારની છે તે સર્વમાં પદ્યરચનાનો અમુક નિયમ હોવો જ જોઈએ એ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવાનો અપૂર્વ, સત્ય અને સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. (૨) એ ચર્ચાને પ્રસંગે પદ્યરચનાનો કવિતા તેમજ સંગીત સાથે શો સંબંધ છે તે

વિષે બહુ સૂચક અને ઉપયોગી વિચારો દર્શાવ્યા છે." આ આખો લેખ સાદા શબ્દોમાં શાસ્ત્રીય અને ગંભીર વિચારો સૂચવવાની શૈલીનો સરસ નમૂનો છે.

અમદાવાદની તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પ્રકરણ પૂરું કરી આગળ જતાં પહેલાં એક વસ્તુની નોંધ અહીં જ કરી લેવી અનુકૂળ છે. તેમની પરીક્ષણ શક્તિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં શરૂઆતમા પ્રેમાનંદ અને નર્મદાશંકરની કવિતાની તુલના કરવામાં, અને પાછળથી પણ કયા વિષય કવિતાને યોગ્ય ગણાય એ બાબતમાં તેઓ છક્કડ ખાઈ ગયા છે.

'કાવ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો' એ નોંધ તા. ૧૫–૪–૧૮૬૭ ની છે. તેમાં કવિતા અને માયાની કલ્પનાનો સંબંધ નરસિંહરાવ-ભાઈ કહે છે તેમ કાંઈ અપૂર્વ બુદ્ધિવ્યાપારથી ઉપજાવ્યો છે, અને તા. ૨–૫–૧૮૬૭ની નોંધમાં રસના સ્વરૂપની મીમાંસા સફળતાથી કરી છે. છતાં તે જ સાલમાં કરેલી કવિ નર્મદાશંકરની કવિતાની પરીક્ષામાં સખત છક્કડ ખાધી છે. એટલે સુધી કે 'નર્મ શૃંગારરૂપી સદા બળતા અને બીજાને બાળતા શુદ્ધ સૂરજની આગળ દયારામભાઈનું ખરા પાણીએ ચમકતું શૃંગારરૂપી રત્ન' 'તુચ્છ અને રમત સરખું' લાગ્યું. પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અને રસનિરૂપણશક્તિનાં ભારે વખાણ કર્યાં છતાં પ્રેમાનંદથી એ (નર્મદાશંકર) રસમાં ઊતરે એમ કહેવું એ ખરો ન્યાય તો નહિ એમ જણાયું અને છેવટે પ્રેમાનંદ સુધ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મકાવ્ય ઘણી ઊંચી જાતનું છે, અને અગર જો નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખૂબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણું વધારે માન પામશે અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત જેવું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિઓ સાથે એનો મુકાબલો શા માટે કીધો હશે.' એમ નિર્ણય આપે છે. આ વિચારો અમદાવાદ આવ્યા પછી બેશક બદલાયા છે. અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદ પરના વિવેચનમાં નામ દઈને તુલના નથી કરી, પણ એવું તો લખે છે કે "રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી

કવિ પ્રેમાનંદના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી" — "હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી." એક ખાનગી પત્રમાં તો પ્રેમાનંદને ગુજરાતનો હીરો ગણ્યો છે. નર્મદની વિરુદ્ધ કાંઈ લખ્યું નથી પણ જેને વાસ્તે સુરતમાં આટલું માન હતું તેનું કવિત્વ, તેનુ કોઈ પણ કાવ્ય સરખુ અમદાવાદમાં સાંભરતુ પણ નથી. દલપતરામ હજી એવા મોટા કવિ લાગતા નથી. પણ એ Roguish face વાળો લાગેલો પુરુષ વધારે human લાગતો હોય તેમ તેમનું નામ કાળક્રમે કંઈ વધારે પ્રીતિ અને માન સાથે લેવામાં આવે છે.

છતાં ભરૂચ જિલ્લાના કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ મહેતાજી ગણપતરામ રાજારામે કવિતામાં લખ્યો તેનું ઈ. સ. ૧૮૭૮માં વિવેચન કરતાં લખે છે 'જે રીતે આ લખાયેલી છે તે જોતાં પદ્યરૂપ ગ્રહણ કરવામાં કાંઈ ભૂલ કરેલી જણાતી નથી. કવિતાને યોગ્ય વાતો જ ચૂંટી ચૂંટીને જ બહુધા તેમાં સમાવવામાં આવી છે અને લખવાની બાની તે પ્રમાણે જ રસભરી છે. બાની ગમે તેટલી રસભરી હોય તો પણ કેળવણી ખાતાના ઇતિહાસ તે વળી કવિતાને યોગ્ય થતો હશે ?'

બીજો દાખલો 'શ્રી કચ્છભૂપતિપ્રવાસવર્ણન' ઉપર ટૂંકી નોંધનો છે. નવલરામ લખે છે: "રાજાના પ્રવાસનું વર્ણન યથાર્થ આપતાં દરેક સ્થળે ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાદિક અનેક અલંકાર એની સાથે એવા જોડી દીધા છે કે સઘળું કાવ્યરૂપ હોઈને બોધ તથા આનંદ બન્ને સમાન રીતે જ આપી શકે છે." આ પુસ્તકમાં કેટલાક વર્ણન મનોરંજક હશે અને નવલરામભાઈએ આ કાવ્યને ચાતુર્યપ્રધાન શૈલીનું જ ગણ્યું છે, તો પણ એકંદરે આ વર્ણનો કેવા છે તે તો સ્વ. મણિલાલ નાભુભાઈએ આ જ પુસ્તકની નોંધ પોતાના સુદર્શનમાં લીધેલી તેમાંથી ઉતારો આપીને જ અમે બતાવીશું. સ્વ. મણિલાલ લખે છે: "વર્ણનો કરવામાં બે મોટી ખામીઓ અમારી નજરે આવી છે, ને તે આપણા પ્રસિદ્ધ દલપતરામથી માંડીને તેમના તમામ અનુયાયીઓમાં કેલાઈ રહેલી છે, માટે તે ઉપર અત્રે વિશેષ ટીકા કરવી ઉચિત લાગે છે.

પ્રથમ ખામી એ છે કે વર્ણનોમાં અમે કહ્યું તેમ વ્યંજનાત્મક લખાણ નથી, પણ પ્રત્યેક પ્રકારની બારીક બારીક બીનાનો સમુદાય ભેગો કરેલો છે. એક સમાજનું વર્ણન માંડે છે તો તેમાં પાથરણાં, તકિયા, ચાદરો, માણસો, ફળ, 'રાજા સર્વનું વર્ણન આવે છે. તે પણ એવું કે પ્રત્યેક વસ્તુ ગણાવતા જવું, ને બહુ સારી હતી એમ કહેવું, કે બને તો એકાદ ઉત્પ્રેક્ષા કરવી. આમ કરવાથી કોઈ પણ ચમત્કાર સિદ્ધ થતો નથી ને ઊલટી મૂળ વર્ણનને હાનિ થાય છે." લગભગ ભુલાઈ ગયેલી ચોપડી વિષે આટલા લાંબા ઉતારા એટલું સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી જ આપ્યા છે કે બીજી ઘણી બાબતોમાં નવલરામ પોતાના જમાનાથી આગળ વધેલા હોવા છતાં કાવ્યપરીક્ષામાં તેઓ પોતાના જમાનાની મર્યાદાને વટાવી શક્યા નહોતા. 'બુલબુલ' કેવળ શૃંગારરસનું કાવ્ય હોવાથી તેનું વિવેચન આપવું નવલરામને યોગ્ય નથી લાગ્યું અને 'કલાન્ત કવિ'માં તો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘાડા શૃંગાર સાથે તેમને પરકીયા ભાવ જણાયો તેથી તેનું વિવેચન જ લખવા રાજી નથી એમ કરી પતાવ્યું છે. હરિલાલ ધ્રુવના 'એક ચિત્રદર્શન' ને સહર્ષ ઊંચી કવિતા કહી છે અને તેના ભાષાકાઠિન્ય ઉપરથી 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી' વિષે આપણને એક ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો છે. કુસુમમાળાની પ્રસંશા સાથે નોંધ લીધી છે. પણ એકે નવા કાવ્ય કે કાવ્યસંગ્રહનું તેમણે વિસ્તૃત વિવેચન નથી કર્યું. બાળાશંકરે તો બિચારાએ શાળાપત્રમાં આવેલી નોંધ સામે મણિલાલ નભુભાઈને ફરિયાદ કરી તેમનો અભિપ્રાય જણાવવા વિનંતી પણ કરી છે અને તે ઉપરથી મણિલાલભાઈએ સુદર્શનમાં નોંધ લખી. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે "અમે તો કાલિદાસનું आपरितोषाद्विदुषां એ વાક્ય વીસરી જતા નથી. પણ જો વિદ્વાનોને સંતોષ થવાથી કાવ્યની કૃતાર્થતા છે એવા તો ગુજરાતશાળાપત્રના અધિપતિ રા. નવલરામભાઈ જેવા થોડા જ હશે. આ કામ માટે રા. નવલરામભાઈએ પોતે જ ગુજરાત શાળાપત્રમાં આપેલો અભિપ્રાય લખ્યો હોય એમ માનવાની પણ અમને હાલ તો મરજી નથી. આમ છતાં અને ગ્રંથકર્તા પોતાનું વિત્ત જાતે સમજવા છતાં શા માટે નિરાશ થઈ ખરું ખોટું કરાવવાનો આગ્રહ કરે છે?"

રાજકોટમાં બદલી

પણ આપણે સમયાનુક્રમથી આગળની વસ્તુ ઉપર ઊતરી પડ્યા હતા ત્યાંથી પાછા જઈએ, અને અમદાવાદથી રાજકોટ પહોંચીએ. ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બરમાં નવલરામભાઈ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ એકસો ચાળીસ રૂપિયાના દરમાયાથી નિમાયા અને દરમાયો ધીમે ધીમે વધતાં બસો સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં તેઓ અંતકાળ સુધી રહ્યા અને બધાં થઈ બાર વર્ષ ગાળ્યાં. રાજકોટ-નિવાસનાં બાર વર્ષમાં ગ્રન્થવિવેચન વિશેષ સૂક્ષ્મ અને પ્રૌઢ થાય છે. તેની સાથે શિક્ષણવિષયક અને સામાન્ય જ્ઞાનને લગતા લેખો લખવાની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહે છે. અમદાવાદમાં શિક્ષણવિષયક લખાણની શરૂઆત જ થયેલી પણ રાજકોટમાં એની ધારા અવિચ્છિન્ન ચાલી છે. નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા અને ચોથા ભાગમાના ઘણા લેખો આ દશકામાં લખાયેલા છે. તેમાં શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપરના લેખો ઉપરાંત દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય, નાતસુધારો, બાપદાદાનો ધંધો, ખરો દેશાભિમાન, સ્વભાષાનું અગત્ય વગેરે સમાજના નવવિધાનમાં મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર દીર્ઘદર્શી, ઠરેલ અને ગંભીર વિચારો દર્શાવતા નિબંધો તથા લેખો મુખ્ય છે.

બાળગરબાવળી

આ ગરબીસંગ્રહ રાજકોટમાં આવ્યા પછી તરત લખ્યો છે. નરસિંહરાવ લખે છે કે 'મને એમ કાંઈક યાદ છે કે અસલ 'નવલગરબાવળી' નામથી ગરબીસંગ્રહ એક એમણે પ્રગટ કર્યો હતો. પરંતુ તે આજ જડતો નથી. આ સુંદર ગરબીઓ બાળકીઓને અર્થે રચેલી છે છતાં એમાં નવલરામનું કવિત્વ, રસિકતા, શૈલીની સુઘટ સુંદરતા, જનસમુદાય અને વિશેષ લોકના સ્વભાવાદિકનું સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં આલેખન, એમની દેશપ્રીતિ, ધાર્મિકતા ઇત્યાદિ અનેક લક્ષણોનું સચોટ દર્શન થાય છે.' (મનોમુકુર પા. ૩૦૪)

'જે આ જગતને નિભાવે, ભજું તે જ ભાવે' વાળી લીટીથી શરૂ થતુ ઈશ્વરસ્તવન બાળકને મોઢે ચડી જાય એવી સાદી અને સીધી ભાષામાં ઈશ્વરના અકળ સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે.

માથું મારી, ઉછાળી લાતરે,
ધાવું તેમ તેમ થઈ રળિયાતરે,
કોણ મીઠડાં લેતું મુખ,
પામી મહા સુખ? તે તો તું જ માવડી.

એ કડીમાં નરસિંહરાવભાઈ કહે છે તેમ 'પ્રેમથી ધવડાવતી માતા, અને જીવનબળનું જોર ઊભરાઈ જતા ધાવતા તોફાની શિશુનું સુન્દર તદ્રૂપ ચિત્ર છે એટલું જ નહિ, પણ એ ચિત્રમાં વત્સલતા, અને વત્સલતાની પાછળ નિગૂઢ રહેલા માતૃત્વના લહાવાનો આનંદ એ એનો અદ્‌ભુત રંગ પુરાયેલો કોને નહિ નજરે પડે?'

એમની દેશપ્રીતિનું દર્શન કરવા "ઇતિહાસની આરસી" એ ગરબી આખી જ વાંચવા જેવી છે.

લઢ્યા પડ્યા હજારો શૂર કહેતા 'મરિયે, મારિયે'
વહ્યું લોહી, જેમ જલપૂર, ડૂબ્યો દેશ તે દરિયે,
એ દિવસ પડી જે પોક હજી ગગને ગાજે!
એ દિવસ દેશિઓ શોક કરો ને મળી આજે!
એ દિવસ થકી પરતંત્ર થયા, લાગી ખાંપણ રે!
એ આગે હતા સ્વતન્ત્ર હિંદુ સૌ આપણ રે!
વધ્યો શોક થંભ્યું મુજ ગાન, જ્ઞાન આ એક જ રે,
વિના ધર્મ, નવલ, આ સ્થાન ચલિત સૌ છેક જ રે.

આમાં દેશભક્તિ ઉપરાંત પારતંત્ર્યની કરુણતા અને ધર્મભાવના ઊભરાય છે.

કટાક્ષ અને ઉપહાસ કરવાની નવલરામની શક્તિનું જે દર્શન 'જનાવરની જાન'માં આપણને થાય છે એ વિષે ઉપર કહેવાઈ ચૂક્યું છે. જનસ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિનો પરિચય આપણને 'ગુજરાતની મુસાફરી' વાળી ગરબીમાં થાય છે. સુરતીઓનો શોખીલો સ્વભાવ, ચરોતરીઓની જાડી બોલી, અમદાવાદીનો ઉદ્યોગ અને કરકસર, કાઠિયાવાડીઓની મીઠાશ અને ખટપટ વગેરેની થોડા પણ સચોટ શબ્દોમાં છાપ પાડી છે.

અકબર–બીરબલ કાવ્યતરંગ

રાજકોટ આવ્યા પછી એક તરફથી ગરબાવળીનું કામ ચાલતુ હતુ ત્યારે બીજી તરફથી અકબર–બીરબલ નિમિત્તે હિંદી પદ્યરચનામાં મન ગૂંથાયુ હતું. આ લેખને વિષે ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે કે "તે નવલરામને ગુજરાતી ગદ્ય લેખકોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ એમાંનું છૂટક પદ્ય — જે આ ગદ્યનો આત્મા છે — તે ભાષા કવિઓની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. × × × વીરમતી જેવા અપકવ પણ આશાજનક ઊગતા કોમળ રોપાઓની ભૂમિમા આખરે અકબર–બીરબલ કાવ્ય જેવું સજડ થડવાળું અને સારા ફૂલફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઊગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલગ્રન્થાવલિનો પ્રથમ ભાગ (જેમાં એમના સ્વતંત્ર ગ્રન્થોનો સંગ્રહ છે) એવો કીર્તનીય ન થાત અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષક બુદ્ધિ ઉપર જ રહેત." આ ચાતુર્યપ્રધાન લેખને ગોવર્ધનરામભાઈ આમ પ્રશંસાને શિખરે ચડાવે છે એ જોઈને નરસિંહરાવભાઈને કેવળ આશ્ચર્ય જ લાગે છે તેઓ કહે છે કે "નવલરામની કીર્તિ આ સિવાય વધારે મહત્ત્વના ગુણવાળા લેખોના સ્તમ્ભ ઉપર ટકી શકે એમ છે" વધારે મહત્ત્વના ગુણવાળા એ ગદ્ય લેખોમાં સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન, નર્મદની જીવનકથા અને અંગ્રેજ લોકનો ઇતિહાસ એ સહેજે નજરે તરી આવે છે. તેનો વિચાર યથાક્રમે કરીશું.

ખુશામતનો અણગમો

પરંતુ આગળ જતાં પહેલાં તે વખતે ઉપસ્થિત થયેલા પારસી-ગુજરાતી વિરોધની કાંઈક નોંધ લેવી ઘટે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮ના અરસામાં 'રાસ્ત ગોફતાર'ના અધિપતિ મિ. કેખોશરો કાબરાજીના સંબંધમાં કેટલીક ગેરસમજૂતીઓ થઈ. લોર્ડ લિટનના વખતમાં આખા ભરતખંડમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો અને સરકારનાં કેટલાંક પગલાં એવાં હતાં કે જેથી સરકારને લાભ થાય નહિ અને પ્રજાનાં મન ઉશ્કેરાય. સરકારે આ

અસંતોષને વિરોધ ગણ્યો અને વિરોધ દાબી નાંખવાને આકરા ઉપાયો અજમાવ્યા. મહારાણી પાસે "કૈસર"ને નામે બાદશાહી નામ ધારણ કરાવ્યુ અને દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો. આટલું બસ ન લાગ્યાથી પાછળથી દરેક દેશી ભાષામાં રાજગીત રચાવ્યુ, અને મિ. કાબરાજી ગાયનકળામાં પ્રવીણ ગણાવાને લીધે ગુજરાતી રાજગીત રચવાનુ તેમને સોંપવામાં આવ્યુ. આ રાજગીતના ગુણદોષની બાબતમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી, કેટલાકે તે પસંદ કર્યું, અને કેટલાકે તેની વિરુદ્ધ કડક શબ્દોમાં લખ્યુ. વિરુદ્ધ મત આપનારાઓમાં નવલરામ પણ હતા. આ રાજગીતની તકરારમાથી "પારસી–ગુજરાતી" શૈલીની તકરાર નીકળી. અને આ વિરોધે આખરે જાતિ–વિરોધનુ રૂપ ધારણ કર્યું. નવલરામ એક મિત્રને લખે છે કે, 'એક પારસી ગૃહસ્થે અથવા મનસુખરામની શાળાના કોઈ લેખકે આ ગીત રચેલું ગણાત તો હું વાંધો લેત નહિ—કારણ તે જાતે જ ભુલાઈ જાત—પણ એને જ્યારે રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવામાં આવે છે ત્યારે મારે સ્પષ્ટ સામુ બોલવું જોઈએ.' અર્થાત્ ગુજરાતના એક મોટા પક્ષે કાબરાજીનો ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવી ભાષાવાળું ગીત જોડવાનો હક નાકબૂલ કર્યો, અને મિ. કાબરાજીએ તેને પોતાના ઉપર અને પારસીઓ ઉપરનો હુમલો ગણ્યો, ફળ એ થયુ કે વગર કારણે કડવો વિરોધ થયો. આ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરાતીના અધિપતિએ "હિંદ અને બ્રિટાનિયા" નામનુ પુસ્તક રચ્યું. મુસલમાન થયેલા મરનાર અંગ્રેજ મીરઝાં મોરાદ અલીનું "India on the mountain–top" નામનુ સમર્થ લખાણ ભાવનગરમાં પૂર્વે નીકળતા "મનોરંજક રત્ન" નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું. એ લેખને આધારે શ્રી. ઇચ્છારામે હિંદ અને બ્રિટાનિયા લખ્યુ, અને રાસ્તે તેની રચના રાજદ્રોહી ગણી કઠોર હુમલો કર્યો. પુસ્તક ઉપર કલકત્તા સરકાર સુધી ખબર લેવાઈ, પણ સરકારે પુસ્તક ઉપરનો આરોપ સ્વીકાર્યો નહિ. શ્રી. ઇચ્છારામના પુસ્તકની આ દશા થવા છતાં એ પુસ્તકનું વિવેચન શાળાપત્રમાં થયું તે બાબત પણ રાસ્તે હુમલો કર્યો. જો કે એ વિવેચનમાં વચમાં વચમાં પ્રશંસાયુક્ત ઉદ્ગારો સાથે પુસ્તકનો

સાર આપવા ઉપરાંત બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એટલે સાધારણ રીતે તેના ઉપર હુમલો કરવાનું સૂઝે એમ નથી છતાં રાસ્તને તેમ કરવાનું સૂઝયું. અને તેની જ સૂચનાથી નવલરામના ઉપરીઓએ નવલરામ પાસે ખુલાસો માગ્યો. ખુલાસાથી ઉપરીઓ તૃપ્ત થયા, અને પ્રકરણ પતી ગયું.

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ આપેલા જીવન સંસ્મરણોમાંથી અહીં જ નોંધી લઈશું.

"રાજકોટમાં પ્રતિવર્ષે કારભારીઓની સભા ભરાતી. જેમ ગોસાંઈજીનાં સાતે સ્વરૂપ એકઠાં થયાં હોય એમ કારભારીઓની આ સભાના વખતમાં બની રહેતું. કેટલાક તો સવારસાંજ મળવામાં જ ગાળતા. . . . નવલરામજી આમ કોઈને મળવા જતા ન હતા. તે માટે કોઈએ નિંદા કરી હતી કે ખુશામતને એવા ધિક્કારનારા છે, તો ગરબાવળીમાં ભાવનગરનાં વખાણ કેમ કર્યાં છે? નવલરામને કાને આ વાત આવતાં તેમણે કહાવ્યું કે એમને કહેજો કે, 'તમને વાંચતાંયે આવડતું નથી. મેં **ભાવનગર ભલપણમાં રે,** નહિ પણ **ભાવનગર ભળપણમાં રે** લખ્યું છે અને તે ખરું છે.'

"આવી એક કારભારીઓની મીટિંગના અરસામાં હાઈસ્કૂલના મેળાવડામાં બાળલગ્ન બત્રીશીની એક ગરબીએ નવલરામજીના રાજકોટના વસવાટ દરમ્યાન એક વખત ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. હાઈસ્કૂલમા મિ. ગીમી હેડમાસ્તર હતા. મેળાવડા વખતે મિ. પીલ, જે પછીથી સર જેમ્સ પીલ થયા, તે પ્રમુખ હતા. એ સભામાં પ્રેસિડન્ટનુ ભાષણ બધાએ ઊભાં ઊભાં સાંભળવાની પ્રથા પહેલી જ પડી હતી! એવા કડક અમલદારની આગળ નવલરામની 'અંગ્રેજો રાજ કરે દેશી રહે દબાઈ' એ ગરબી છોકરાઓએ મુખપાઠ તરીકે ગાઈ. બધા સભ્યો, કામદારો, કારભારીઓ અને એજન્સીના દેશી અમલદારોના મોંનાં ચિત્ર લઈ લેવા જેવો તે સમય હતો. નવલરામે અને ગીમીએ મહા રાજદ્રોહ કર્યો હોય અને હવે શુંયે થશે, એમ બધા ગભરાયા હતા! રાત્રે કેટલા તો સલાહ આપવા, ધીરજ આપવા, અગર ચેતવણી આપવા આવ્યા હતા!"

વિવિધ યોજનાઓ

એક તરફથી અકબર બીરબલને અંગે હિંદી પદ્ય રચવાનું ચાલતું હતું ત્યારે બીજી તરફથી આ વખતે નવલરામ બીજી પણ ઘણી જાતની પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાયા હતા. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લૅટિન, ગ્રીક વગેરે ભાષાઓના શબ્દો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને ડાકતર બ્યુલર તેમને ઉત્તેજન આપતા હતા. તેમના આ અભ્યાસના ફળરૂપ 'વ્યુત્પત્તિ પાઠ' નામની ચોપડી આપણને મળી છે. આજે વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાશાસ્ત્ર સંબંધી વધેલા જ્ઞાનના જમાનામાં આ ચોપડી ખામીવાળી અને અધૂરી લાગે; પણ નવલરામે તો બીજા વિષયોની માફક આમાં પણ આપબળે પ્રવેશ કરીને અગસ્ત્ય કાર્ય (pioneer work) કર્યું છે તે જોતાં તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ અને અસાધારણ બુદ્ધિબળ વિષે માન જ ઉપજે છે.

"વાણીવિચાર" નામનો નિબંધ અને "ભારતોદ્ધાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય બીરકાવ્ય" લખવાની કલ્પના અને યોજના પણ આ જ અરસામાં કરે છે. આ કાવ્ય હિંદીમાં લખવાનું હતું. એમાં કલ્પના એવી હતી કે બધો દેશ શક લોકોને આધીન થઈ ગયો હતો, લોકો જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે કરી રહ્યા હતા, પણ રાજકર્તાના બળ, વિદ્યા અને રાજનીતિ આગળ કોઈનું ચાલતું ન હતું, "હથિયાર પણ લઈ લીધાં" "આ દુઃખમાંથી વિક્રમ પાસે દેશને છોડાવવો". કાવ્યનો રંગ પ્રાચીન વખતનો જ—રાખવો પણ હાલની સ્થિતિને allegorize અને idealize કરવી. આ કલ્પના ૧૮૭૮ની છે. આ સાલમાં લૉર્ડ લીટન વાઈસરૉય હતો અને એના એકેકા કામના સમાચાર વાંચી ગરીબડી પ્રજા પણ દરરોજ ઉશ્કેરાતી હતી. પણ આ કલ્પના લાંબી પહોંચતી નથી, અને મન અભ્યાસમાં પડે છે. ન્યાય, અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ તો ધમધોકાર થાય છે જ. વળી De Quincey વાંચવા માંડ્યો. બંગાળી ભાષાનું "ગોવિંદ સામંત" વાંચ્યું. એક "ગ્રંથોત્તેજક સભા" અને તેનાં સાધનોની કલ્પના કરવા માંડી. બીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ સુરતની પેઠે ઊભરાવા માંડે છે.

કેટલીક અનારોગ્ય ટેવો

કલ્પના સતેજ કરવા નવલરામ ભાંગ સેવતા હતા, તે ક્વચિત જ લેતા હતા, કોઈની આપી લેતા હતા — પણ ભયંકર વસ્તુનો સ્વભાવ કેમ જાય ? ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છેઃ "વ્યસનમાત્ર ખોટું છે. નવલરામે તે ખોટું જાણ્યું એ વિદ્વતા અને વિચારનું ફળ. કોઈ પણ નિમિત્તે, સારા પ્રયોજનથી પણ, સદર્થે પણ, દુષ્કર્મને સાધનભૂત પણ ન કરવું એ સર્વ ધર્મનું મહાવાક્ય છે. સિવાય ઘણો ઉજાગરો કરવો, અકાળે ઊંઘવું અને જાગવું એ પણ નવલરામનાં વ્યસન હતા અને તે આખો જન્મારો રહ્યાં. તેઓ રાત્રે બાર–એક વાગ્યા સુધી જાગતા, વાંચતા, લખતા કે કલ્પના કરતા, પ્રાતઃકાળે નવેક વાગ્યે ઊઠતા (એમને રોજનાં પચાસ પોણોસો પાન, પાશેરેક તંબાકુ અને નવટાંકેક સોપારી ખાવાની ટેવ હતી. . . . . આહાર બહુ થોડો, ઊંઘ પાછલી રાતની, ઊઠવાનું દસેક વાગ્યે (જીવન સંસ્મરણો.–શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી). આવી ટેવો એ પણ એક શારીરિક પાપ છે, ઈશ્વર તેની શિક્ષા કર્યા વિના નથી રહેતો. એ શિક્ષા એકદમ આવતી નથી અને આવે છે ત્યારે માત્ર 'નસીબ'નો દોષ ગણાય છે. નવલરામે સર્વ જાણ્યુ, પણ ઘણું મોડું જાણ્યુ."

સાંસારિક ઉપાધિઓ

શાળાપત્ર રાજકોટ ગયું તેની સાથે એનું કદ પણ વધારવામાં આવ્યું હતુ. રાજકોટ બદલી થઈ તેવામાં જામનગરવાળા પ્રખ્યાત શ્રી. જગન્નાથને લખે છે કે, "ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે એ ન્યાયે ડાક્તર બ્યુલરે મારી કદર બૂઝીને મને તમારા કાઠિયાવાડમ. કાઢ્યો છે અને અહીંયાં હુ 'very dull life' ગાળું છું; હું જાણું છુ કે રાજકોટને 'dull' હું કહું તો મારી સાથે તમે એકમત નહિ થાઓ, પણ અહીંયાં કંઈ જાહેર મંડળી કે સભા કે એમાંનું કાંઈ જ નથી, અને જો થોડાક મિત્રોને મળવાહળવાનું ન હોત તો એક દિવસ પણ ગાળવો કઠણ થાત." બહારની પ્રવૃત્તિ મંદ થતાં અંતરની પ્રવૃત્તિ જાગે છે; ન જતો વખત કલમ રોકવા માંડે છે અને તેનું ધમકભર્યુ પરિણામ કેવું થયું

તેનો સાક્ષાત્કાર તેમના આ કાળના લેખોમાંથી થાય છે. પણ આ સમયની ઉદાસીનાં બીજાં પણ કારણ હતાં. ગૃહસંસારની જાળ નવલરામની આસપાસ વીંટાતી હતી અને એની ચિંતાઓ તેમને આ વખત ઘેરતી હતી. એમની પુત્રી બ્હેન કમળાનો છેક નાની વયે વિવાહ કરવો બંધ રાખી બાળલગ્ન-નિષેધક મંડળીના નિયમ પ્રમાણે અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કન્યાનું વય વધવા દીધું, પણ ધારેલું વય આવી પહોંચતાં વર ન મળ્યો. વીસનગરા નાગરોમાં કન્યાઓની છત હતી અને છોકરાઓ કુંવારા ન જડતા. એક છોકરાને કમળા દેવાનું ધાર્યું હતું; તે સગો નીકળ્યો ને તેના માબાપે ચોખ્ખી ના કહી. દીકરીને પરગામ કાઢવાનો વિચાર કર્યો — ત્યાં પણ કોઈ છોકરા નહિ. અમદાવાદમાં એક છોકરો શોધી કાઢ્યો પણ શોધતામાં તે ક્યાંક પરણી ચૂક્યો. બાકી છોકરા જડે તે "બળદિયા જેવા અભણ." કંઈક ભણેલો હોય તો કમળા કરતાં ઓછું ભણેલો મળે. આ બાબતના આ અનુભવથી ખિન્ન થઈ એક મિત્રને લખે છે કે, "મારી ખાતરી થઈ કે હાલ આપણા દેશની રીતભાત જોઈ છોકરીનો વિવાહ તો પાંચેક વર્ષની હોય ત્યાંથી જ કરી મૂકવો — અને લગ્ન મોડું કરવું — એ ડહાપણ ભરેલું છે — આઠ નવ વર્ષની કર્યા પછી યોગ્ય ઉંમરનો છોકરો મળવો અશક્ય છે." "જે આંધળિયાંને હું આટલું બધું નિંદતો હતો તે જ મારે કરવાનો વખત આવ્યો છે. પાંચ મહિના થયાં એક દિવસ એવો જતો નથી કે જેમાં કમળા સંબંધીની ચિંતા ઘડી પણ વિસારે પડે. અહોનિશ મનમાં એક ખૂણે એ વિચાર ચાલ્યા કરે છે, રસ્તો સૂઝતો નથી અને દિલ દુઃખાય છે." આણી પાસથી આ દુઃખ હતું અને બીજી પાસથી અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક સભાના મેમ્બર સાથે પત્ર દ્વારા એ સભાના નિયમોની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વરકન્યા વચ્ચે પાંચેક વર્ષનો ફેર ઉત્તમ, દશબારનો મધ્યમ, અને સભાના કેટલાક મેમ્બરોએ વધારેમાં વધારે ત્રીશ વર્ષનો કહ્યો તે તો હસવા લાયક, એમ નવલરામનો અભિપ્રાય થયો. આ સભાના બંધારણ વિષે કેટલીક ચર્ચા ચાલે છે. આણી પાસથી ચિંતાનું અભ્યાસી બનેલું મન

ચિંતા કરવી છોડી દે છે, અને દેશપરદેશ, ગુજરાતમાં, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં વગેરે સ્થળોએ પોતાની નાતના વરની શોધ ચલાવે છે, પણ કંઈ પત્તો લાગતો નથી. ઈશ્વર નેળનાં ગાડાં નેળમાં રહેવા દેતો નથી એમ આખરે બન્યુ. નવલરામના બાળપણના મિત્ર શ્રી. નરભેરામની પત્ની ગુજરી ગયાં, અને તેમને કન્યાદાન કર્યું.

સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન

નવલરામને ઘડપણ બહુ વહેલું દાખવ્યું. પિસ્તાળીશ છેતાળીસ વર્ષનું વય (૧૮૮૧–૮૨) થયુ તેની સાથે શરીરનું બળ નમ્યું. કંઈક આધિ–વ્યાધિ જણાવા લાગ્યા, પણ મનનો વેગ નબળો ન પડ્યો. એક પાસથી ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ વળવા લાગી, અને છાંદોગ્ય અને તૈત્તરીય ઉપનિષદો તથા બ્રહ્મસૂત્ર તથા સાંખ્યસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો ભણી મન ખેંચાયું અને તેનાં અંગ્રેજી ભાષાંતર મંગાવ્યાં. બીજી પાસથી "પેન્શન"નો વિચાર કરવા માંડ્યો, તે એવી રીતનો કે મોડાં વહેલાં પેન્શન લેઈ મુંબઈમાં રહેવું, રાજમંત્રી અથવા આર્યમંત્રી નામનું પત્ર પ્રગટ કરવું. આર્ય નાટક મંડળી ઊભી કરવી, નવી ઢબના હરદાસ ઊભા કરવા, Epics અને National Ballads લખવાં, પુસ્તક વેચાનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂળ કરવો, અને દેશસુધારાને અર્થે સમર્પણીઓની એક સભા કરવી. આ સંકલ્પવિકલ્પ ચાલે છે એવામાં મુંબઈમાં નર્મદાશંકરે બાજુ બદલી લખાણ કરવા માંડ્યાં અને જેવા વેગથી પ્રથમ સુધારાનાં વાજાં વગાડ્યા હતા તેથી વધારે વેગથી સુધારાની સામે ઝંડો લઈ, એક જુદી જ જાતના આર્ય માર્ગ પર જૂન પંથીનો રણડંકો વગાડવા લાગ્યા. 'ગુજરાતી'ના આધપતિએ કવિની સાથે યુદ્ધ કરનાર કોઈ યોદ્ધો શોધ્યો, અને નવલરામે એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. નવલરામે કવિના જવાબમાં શરૂ કરેલું વિવેચન અધૂરું જ રહી ગયું અને તે એમના જીવતાં પ્રસિદ્ધ પણ નહોતું થયું. સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન એ નામે નવલગ્રંથાવલિ ભા. ૨માં તે પ્રથમ પ્રગટ થયું.

એમાં નર્મદના પાછલા કાળમાં બદલાયેલા વિચારોનો સમર્થ ઉત્તર નવલરામભાઈએ આપ્યો છે. ચર્ચવાના મુદ્દા ઉપર એકાગ્ર રહી તેમણે પોતાના કથનને વિશદ કર્યું છે અને પોતાના સમયમાં પ્રવર્તતાં બળોની યોગ્ય આંકણી કરી છે. એ લેખ પૂરો થઈ શક્યો હોત તો આપણા સાહિત્યમાં બહુ મૂલ્યવાન થઈ પડત. જેવો છે તેવો પણ નવલરામની ઉત્તમ પૃથક્કરણ અને તોલન શક્તિનો પરિચય તો આપણને તે કરાવે જ છે

શિક્ષક તરીકે

આ અરસામાં કેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણોમાં કેવો ફેરફાર થઈ શકે એમ છે તેના વિચાર નવલરામ કરે છે. પોતાની ટ્રેનિંગ કોલેજ વગેરેને સુધારવા શાની અગત્ય છે તે વિચારે છે. આંક વગેરે બાબતો હાલની કેળવણીની પદ્ધતિથી ભુલાય છે તેના લાભાલાભ તથા ઉપાય વિચારે છે. વાચન અને હિસાબના વર્ગ જુદા કરવાની યોજના વિચારે છે. તે સર્વ વિચાર કેવી રીતે અમલમાં આવ્યા તે કહેવાનું તો સાધન નથી. પણ કેટલેક પ્રસંગે ઊંડા શોકની વરાળ નીકળતી જણાય છે અને એક સ્થળે લખે છે કે "હે પ્રભો, મારો આત્મા આમ કેમ ખિન્ન થાય છે? મને એમ લાગે છે કે હું failure છું — નોકરીના કામમાં તેમજ સર્વ પ્રકારે. ગ્રન્થકાર કે પંડિતપણામાં પણ સ્નેહ—" આગળ લખ્યું નથી, પણ શું લખત એ સ્પષ્ટ છે.

નવલરામભાઈના ઉપરના ઉદ્‌ગારો તેમના કડક આત્મ-પરીક્ષણનું પરિણામ ગણાય. બાકી શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી જેઓ રાજકોટની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ઘણાં વર્ષો એમના હાથ નીચે રહેલા અને જેઓ તેમના ખૂબ જ અંગત અને નિકટ સંબંધમાં આવી એમના વિશેષ પ્રીતિપાત્ર હતા તેમની પાસેથી સાંભળ્યું છે કે નવલરામભાઈ બહુ સુંદર શિક્ષક હતા. નવલરામે પોતે જ કહ્યું છે તેમ તેમનો સ્વભાવ કાંઈક dreamy તરંગી — સ્વપ્નશીલ હતો પરંતુ જ્યારે તેઓ વર્ગ લેતા હોય કે વાત કરતા હોય ત્યારે તેમનામાં તેમનો પોતાનો જ શબ્દ વાપરીએ તો અજબ 'ધમક' આવતી. જે વિષય શીખવતા હોય તેનું રસમય

નિરૂપણ કરવાની શક્તિથી વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્ત તેઓ વિષયમાં એકાગ્ર કરી શકતા. એમનો વર્ગ ચાલતો હોય તે આપણે જુદા ઓરડામાં બેસીને સાંભળતા હોઈએ તો પણ સાંભળવું છોડવું ગમે નહિ એટલી રસિક રીતે અને કુશળતાથી તેઓ વર્ગ ચલાવતા. *

શિક્ષકના ધંધા પ્રત્યે તેમને કેટલો આદર હતો અને પોતાના શિક્ષકબંધુઓને મદદરૂપ થવાની તેમનામાં કેટલી ધગશ હતી તે તો જૂની નવલગ્રંથાવલિ ભા. ૩ માં તેમના શિક્ષણવિષયક લેખો જોઈએ ત્યારે જ આપણને બરાબર ખબર પડે છે. જુદા જુદા વિષયો કેવી રીતે શીખવવા, તેમાં શું શીખવવું, વર્ગની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, સજા કરવાના લાભાલાભ, વગેરે શિક્ષણશાસ્ત્ર તથા શિક્ષણપદ્ધતિના અનેક વિષયો ઉપર તેમણે જે ચર્ચા કરી છે તેમાં કેટલાંક સૂચનો અલબત્ત અંગ્રેજી ગ્રન્થોમાંથી તેમણે લીધાં હશે પણ જે આપ્યુ છે તે પચાવીને, પોતાનું કરીને, પોતાના અનુભવની કસોટી ઉપર તપાસીને આપ્યું છે. અને આજે પણ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને તે બહુ મૂલ્યવાન થઈ પડે એવું છે. જે વિષય પોતે હાથમાં લે એનું શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરવાની તેમની અદ્‌ભુત શક્તિ જેટલી સાહિત્યવિવેચનમાં ઝળકે છે તેટલી જ શિક્ષણવિષયક વિવેચનમાં પણ ઝળકે છે. પોતાને માટે જે ઉચ્ચ અભિલાષો તેમણે બાંધ્યા હશે અને કેળવણીનાં ધોરણોમાં તથા પોતાની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જે સુધારા કરાવવા

---

* નવલરામમાં આકર્ષક રીતે વાત કરવાની શક્તિ હતી સામાન્ય રીતે તો મૂંગા, બોલે નહિ એવા હતા પણ જ્યારે વાતમા રસ પડે ત્યારે એ સ્વભાવ કયાંયે જતો રહેતો તેમજ તેઓ ગમે તે વિષય ઉપર વાત કરી શકતા. ઇજનેરની જોડે વાત કરે તો એના વિષય ઉપર, દાક્તર જોડે એના વિષય ઉપર, એમ તેઓ બહુશ્રુત હતા નાતના વઘરાની વાત કરતા સાંભળીએ તો કોઈ લડાઈખોર આઠિયો નાતનો પટેલ વાત કરતો હોય નહિ, એવી એવી તકરારો લાવે. વેપારની વાત કરતા સાભળીએ તો કોઈ શેરદલાલ જ વાત કરતો હોય એમ લાગે અને ખરેખાત રાજકોટમાં ઘણા માણસો એમની સલાહ લઈને જ શેરનો વેપાર કરતા હતા.

(સ્વ. નવલરામજીનાં જીવનસંસ્મરણો—શ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી)

ધાર્યાં હશે તે પ્રમાણે અમલ ન થતાં તેઓ ઘડીભર ખિન્ન થઈ આવા ઉદ્‌ગાર કાઢે એ સ્વાભાવિક છે. એમ તો કોઈ પોતાનું બધું ધાર્યું કરી શકતું નથી. ધાર્યું ધણીનું જ થાય છે. છતાં તેમના જીવનથી આટલે દૂર રહી તેમના કરેલા કાર્યનો આપણે આંક કાઢીએ તો કોણ કહેશે કે તેઓ failure હતા?

વળી ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કૉલેજના આખા વહિવટની જવાબદારી પણ તેમના ઉપર હતી. તેમાં તેઓ બહુ ચોક્કસ હતા. છતાં પોતાના મદદનીશ શિક્ષકો કે વિદ્યાર્થીઓને તેઓ કડક લાગતા નહિ. પોતાના સાથીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે બહુ મમતા અને સમભાવથી વર્તતા. કોઈની ભૂલ થાય તો તપી જતા નહિ પણ શાન્તિથી સુધારી લેવાની તજવીજ કરતા. ગ્રન્થકારોના ગુણદોષની પરીક્ષા જેટલી સૂક્ષ્મતાથી કરતા તેટલી જ સૂક્ષ્મતાથી પોતાના સાથીઓના ગુણદોષનું નિરીક્ષણ તેઓ કરતા. પણ એ બધું મનમાં જ રાખતા. સૂક્ષ્મ અને મૃદુ સૂચનોથી તેમને સુધારવા પ્રયત્ન કરતા. તેમનું હૃદય એટલું કોમળ હતું કે બીજાઓને દુ:ખ લગાડવાનું તેમને ગમતું નહિ. પોતાના આ બધા ગુણોથી તેમણે મદદનીશ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ એવો સંપાદન કરી લીધો હતો કે સંસ્થાનું આખું વાતાવરણ સ્નેહમય હોઈ તેનું બધું તંત્ર કશા ખખડાટ વિના ચાલતું.

ત્રૈમાસિકની યોજના

પેન્શન લેવાનો વિચાર મનમાં ઘોળાયા કરે છે, એ અવસ્થામાં મનને શો ઉદ્યોગ આપવો તેની જુદી જુદી યોજનાઓ કરેલી તે આપણે જોઈ છે. આખરે જે યોજના ઉપર પ્રથમથી મોહ હતો તે પાછી સાંભરી આવે છે અને ગુર્જરપરીક્ષા, સમયનિરીક્ષા, ત્રૈમાસિક–ચર્ચા વગેરે કોઈ નામથી "રીવ્યુ" નીકળી શકે એમ ધારે છે. એમાં લખવાને યોગ્ય દેશમાં કોણ કોણ મળે એમ છે તેની એક ટીપ કરે છે. તે ટીપ અધૂરી છે. અને પૂરી કરવાનો અવકાશ નથી મળ્યો, પણ છેક ૧૮૭૩ માં એક ટીપ કરી હતી તે એને એકઠી કરતાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા નીકળે છે:– ૧. અંબાલલ સાકરલાલ: અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો, અને ઊંચી વિદ્યા; દેશના

ધમાં. ૨. લાલશંકરઃ સંસારસુધારો, કાયદો, અને વણીની ચાલુ પદ્ધતિઓ. ૩. હરગોવનદાસઃ દેશના વેપાર-ાગનો ઇતિહાસ, સૂચનાઓ, વગેરે તથા મુંબઈ ઇલાકાના ાવણીખાતાનો ઇતિહાસ. ૪. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકરઃ સ્થાનિક ારાજ્ય, એડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ, અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ, વેપાર. . મલબારીઃ આ દેશનાં વર્તમાનપત્રો. ૬. કવિ નર્મદાશંકરઃ ધારાના સવાલ, પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, દેશની વિદ્યા, ધર્મ વગેરે. ૭. દલપતરામઃ Humorous Poetry. ૮. મનસુખરામ સૂર્યરામઃ દર્શનસાર. ૯. રણછોડભાઈ ઉદયરામઃ........૧૦. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ તથા મણિશંકર જટાશંકરઃ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ૧૧. મહીપતરામઃ સુધારો, રાજકીય ઇતિહાસ. ૧૨. ગીરધરલાલ દયાળદાસ અને નગીનદાસ તુલસીદાસઃ યુનિવર્સિટીના વિષયો. ૧૩. નંદશંકર તુળજાશંકરઃ Manners, customs and history.

"પેન્શન લીધા પછી જે કામ કરવા ધાર્યું છે તે હમણાં શા માટે ન આદરવું? હાલને વખતે વાંચવાનો શોખ વધેલો છે ને પાછો તે વેળા પ્રત્યાઘાત પણ થઈ જાય." "એ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની જરૂર છે." આમ કરતાં કરતાં ચોપાનિયામાં પ્રસંગોપાત્ત લખવું એમ ઠરાવ કરે છે. (૧૮૮૩)

આ અરસામાં વાંચવાનું તેમ લખવાનું કામ ધમધોકાર ચાલતું હતું. હિતોપદેશ અને દશરૂપકનું ભાષાંતર આરંભાયું, કાવ્યાદર્શ અને સાહિત્યદર્પણનો અભ્યાસ શરૂ થયો, અને બર્ક વાંચવા માંડ્યો. ગુજરાતી શબ્દો અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપર પુષ્કળ નોંધ થતી હતી, Wit ને Humour વીષે તેમ બીજા વિષયો ઉપર છિન્નભિન્ન નિબંધો પેઠે ટીકા ટિપ્પણમાં ટપકતી હતી, હિંદુસ્તાની કવિતા છૂટક છૂટક લખવાનો યત્ન થતો હતો. હિંદુસ્તાની કાવ્ય પણ કંઈક આરંભ્યું, Rhetoric વાંચવા માંડ્યું, ભાષાનું નાગરત્વ કોને કહેવું તેના અનેક વિચાર કરવા માંડ્યા, ભારતેશ્વરીનું નાટક આરંભ્યું, અને ઘણાક મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. મિ. મલબારીને પત્ર

લખે છે, તેમાં એમની મનોવૃત્તિને અને એમના પ્રયત્નને અભિનંદે છે, બોલવાનું છોડી કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ લખે છે, પણ સરકાર વચ્ચે પડે તેની સ્પષ્ટ ના કહે છે, અને મલબારીને આર્જવ કરે છે કે ભૂલ્યેચૂક્યે સરકારની મદદ ન માગશો, અને ભવિષ્ય વર્તે છે કે, એ મદદનું નામ દીધાથી જ કેળવાયેલા લોકમાં પણ પક્ષ પડશે અને મમત તથા વિરોધ બાઝશે. વળી કહે છે કે "અમારા અભણ દેશી બંધુઓના કરતાં અમારા સુધરેલા વિચાર વધારે શાણા છે, પણ એ શાણા વિચાર એમની પાસે બળાત્કારે પળાવવા અમને કોઈ જાતનો હક નથી. જો આપણે બળાત્કાર ન કરતાં ન્યાયને માર્ગે ચાલીશું તો ઈશ્વર સહાય થશે જ. સરકારી મદદ માગશો તો લોકનો મોટો સમુદાય સામો થશે અને કેટલાકને તો એવી મદદ કાળવ્યુત્ક્રમ (anachronism) જેવી જ લાગશે કારણ આ સ્વતંત્રતાના, સ્વરાજ્યના જમાનામાં ખાનગી કુટુંબની જ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ ઘાલવાનુ કહીએ તો પોતાના જ પગ ઉપર કોવાડો મારવાનું થશે—હું જાતે સુધારવાવાળો છું તે જણાવવા મારી બાળલગ્ન બત્રીશી તમારા ઉપર મોકલું છું." સભાઓ, વર્તમાનપત્રો અને જાતનું આચરણ એ સાધનોથી લોકને સુધારવા એ માર્ગ નવલરામ સવળો ગણે છે.

સુબોધચિંતામણિના કર્તા શેઠ વલ્લભદાસને ૧૮૮૪માં એક પત્રમાં લખે છે. "કાદંબરી સાથે કાવ્યકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું બાંધવા બરાબર છે. એને ચાહીએ તેટલું ચૂંથી શકાય એમ છે એ બધું ખરું, તોપણ ગૂર્જરગ્રંથોનો ભંડોળ જોતાં એ કાવ્યકૌસ્તુભ પણ આદરથી આવકાર આપવા જોગ ધારો છે." "મેં તો એવો નિયમ જ પકડ્યો છે કે પુસ્તકો સ્તુતઃ દૂષિત પણ દેશકાળ જોતાં ઉત્તેજન લાયક હોય તો તેની એક સારી નોંધ જ થોડાઘણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં તેના પ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જૂજ ઇશારે જ દર્શાવવા. જી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવો છે કે જો આવા પુસ્તકના પને વિસ્તારું, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તોપણ ની કદર જ થાય નહિ. માટે આવાં પુસ્તકની એક આવૃત્તિ

આપી રહે ત્યાં સુધી તો વિરુદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એ જ ન્યાય ને દેશહિતનો રસ્તો છે."

વિવેચક તરીકે

હવે આપણે નવલરામના અંતકાળની સમીપ આવી પહોચીએ છીએ. તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં તેમનાં ગ્રન્થવિવેચનો તથા બીજા બાકી રહેલા લેખોનો વિચાર કરી લઈશું. પોતે ગ્રન્થપરીક્ષામાં કેવું ધોરણ રાખતા તે ઉપર કહ્યું જ છે. નવલરામની ગ્રન્થપરીક્ષાનું મુખ્ય લક્ષણ એ જોવામાં આવે છે કે, તેઓ રાગદ્વેષથી અને મમતથી પર રહી અતિશય સમવૃત્તિથી વિવેચન કરતા, લેખક પ્રત્યે ઉદાર અને કોમળ ભાવ રાખતા તથા વિવેચનમાં માર્ગદર્શક સૂચનો કરવા જેવું હોય ત્યા કરવાનું ચૂકતા નહિ. અને એ રીતે ગ્રન્થકારોનો હાથ પકડી તેમને આગળ આણવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા. ઉત્તમ વિવેચકનો એક મુખ્ય ગુણ ગોવર્ધનરામભાઈ ગણાવે છે કે, 'પુષ્પોમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને દેખાતુ નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે તેમ ગ્રન્થોના ગુપ્ત ગુણો શોધનારી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઈએ,' એ શક્તિ એમનામાં સારા પ્રમાણમાં હતી અને તેથી તેઓ ગુણદર્શી પરીક્ષક થઈ શકયા અને તેમના જમાનાના તમામ ગ્રન્થકારોના આદર તથા પ્રીતિને પાત્ર થયા.

તેમનાં વિવેચનો ઉત્તરોત્તર વધારે સૂક્ષ્મ અને પરિપક્વ થતાં ગયાં છે. તેમનાં કેટલાંક વિવેચનોમાં તો પુસ્તકનો સાર જ ગ્રંથકારને અભિનંદન સાથે આપ્યો છે. જે વખતે સારાં પુસ્તકો બહુ થોડાં હતાં તે વખતે તેવાં પુસ્તકનો સાર આપી વાચકોનું તે પ્રત્યે ધ્યાન ખેચવું એ આવશ્યક હતુ. કેટલાંકમાં સાર આપવાની સાથે વચમાં વચમાં ગુણદોષ પણ બતાવતા જાય છે. અને સૂચનાઓ પણ કરતા જાય છે. કરસનદાસ મૂળજીના તથા દુર્ગારામ મહેતાજીના જીવનચરિત્રમા જીવનકથા કેવી હોવી જોઈએ એ વિષે સૂચનાઓ આપવા ઉપરાંત પુસ્તકના સારમાં પોતાના તરફથી બીજી હકીકત પણ ઉમેરી છે અને સાર એટલો સરસ રીતે આપ્યો છે કે મૂળ પુસ્તક વાંચવા જેટલો સંતોષ

-થાય. 'બાળલગ્ન અને અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય' એ મિ. મલબારીના ચોપનિયાનો સાર સુંદર રીતે આપતાં પોતાનો ગંભીર અને દીર્ઘદર્શી અભિપ્રાય પણ પ્રગટ કરી દે છે કે, 'અમને જાતને જ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઈ પણ રીતે પસંદ નથી. . . . સ્વરાજ્યની માગણીના આ કાળમાં આપણે સરકારને જઈને કહેવું કે તમારી કે તમારા અમલદારોની સહાયતા વિના અમે અમારાં છોકરાં પણ ઘટે તેમ પરણાવવાને શક્તિમાન નથી, એ અમને તો પોતાના હાથપગ પોતાને હાથે જ કાપવા જેવું દેખાય છે."

નવલરામની દૃષ્ટિ દોષ જોવા કરતાં એકંદરે ગુણ જોવા તરફ જ વધારે હતી છતાં જ્યાં તેઓ પરીક્ષા કરવા જ બેસે છે ત્યાં ગુણ અને દોષ બન્ને બેધડક દર્શાવવાનું ચૂકતા નથી. જ્યાં એમને એમ લાગ્યુ છે કે, સારા અને સમર્થ લેખકો ભૂલ કરે છે ત્યાં એમના ઉપર સબળ પ્રહાર કર્યા છે. અને દોષદર્શન પણ સારી પેઠે કરાવ્યું છે. શ્રી. છોટાલાલ સેવકરામનો 'ગૂજરાતી શબ્દમૂળ દર્શક કોષ' અને શ્રી. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન' એ ગ્રન્થો ઉપરનાં વિવેચન આવાં છે. 'કાન્તા' નાટકના વિવેચનમાં નાટકકારની શુદ્ધ, સંસ્કારી રસજ્ઞતા જોઈ પ્રસન્નતા દર્શાવી છે, સ્વાનુભવી કવિતા અને સર્વાનુભવી કવિતાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે, નાટકમાંનાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યોના રસનું પણ પાન કરાવ્યું છે પરંતુ તેની સાથે નાટકમાં રહેલા દોષ પણ વિગતવાર બતાવ્યા છે. 'સુબોધચિંતામણિ' ઉપરનું વિવેચન પણ એ જ પ્રકારનું છે. એ ગ્રન્થ તો અત્યારે ભુલાઈ પણ ગયો છે પણ નવલરામભાઈનું એના ઉપરનું વિવેચન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર રહી જશે. એમાં પ્રથમ તો પોતાનું વિવેચનનું ધોરણ જણાવે છે કે: 'જે થોડાં પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિનાં માલૂમ પડે તેને જ વિસ્તીર્ણ વિવેચન માટે રહેવા દેવાં.' 'કાન્તા નાટકના વિવેચનમાં અમે તેના ઘણાક દોષ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે, પણ તે જ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે એ ઉત્તમ પ્રતિનું નાટક છે.' 'વિવેચનયોગ્ય અમે ગણ્યું એ જ તેના ઉત્તમપણાની સાબિતી છે. પછીથી તે ઉત્તમ વર્ગનાં પુસ્તક જોડે સરખાવાય છે, અને તદનુસાર તેની

તુલના થાય છે, અને તે તુલનામાં તે દોષિત ઠરે તોપણ જેને તે તુલના જ શોભતી નથી તેના કરતાં તે સારું જ હોવું જોઈએ.' પછી તે જમાનાના નવલોહિયા નિશાળ છોડીને તુર્ત જ બહાર પડેલા જુવાનિયાઓના ઉચ્છૃંખલ અને અભિમાનમસ્ત સુધારાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. પછી પોતાના પક્ષને બળ અને જુસ્સો આપનારા એકપક્ષી ગ્રન્થો તથા પ્રતિપક્ષી ઉપર પણ અસર કરી શકે એવા પક્ષાપક્ષથી પર એવા સિદ્ધાન્તીઓના ગર્વપક્ષી ગ્રન્થો એ બે વચ્ચેનો ભેદ બહુ સૂક્ષ્મતાથી દર્શાવે છે. પછી ગરબીઓમાં પણ પિંગળ નિયમ હોય છે અને એ નિયમે જ તે લખાવી જોઈએ એ મતનું સમર્થન કરે છે. ત્યાર પછી શૈલીના વિવેચનમાં ઊતરે છે. દલપતશાળા અને નર્મદશાળાથી ભિન્ન એવાં 'નિર્દભ અર્થલક્ષીપણું અને પારદર્શક સ્પષ્ટવક્તા વાણી એ નવલશાળાનાં જે ખાસ લક્ષણો' તે ગણાવી સર્વાગ્ર દૃષ્ટિવાળી શૈલી (diffused style) અને સંક્ષિપ્ત અથવા એકાગ્ર શૈલી* (concise style)ના ભેદ દર્શાવી આત્મશ્લાઘાનો આક્ષેપ વહોરી લઈને પણ બીજીને વધારે ઊંચી ગણે છે. આ વિવેચન એ રીતે પણ સરસ છે કે, "એમા ગ્રંથકારને સખત ટીકાના આઘાત મારવામાં જેમ કસર રાખી નથી તેમ બીજે પક્ષે એમાંના ગુણોનું પ્રદર્શન પણ પૂર્ણતાથી કર્યું છે. વાણીમાં ગ્રામ્યતાને પ્રવેશ આપવા માટે તેમજ સુધારાનો અને નીતિબોધક કવિ તો એકલો હું જ હાલ મહુવામાં પહેલવહેલો જ ઊગ્યો ઇત્યાદિ "ઉછંકળ હુંપદ" માટે એ કવિની જોરદાર શબ્દોમાં ખબર લીધી છે અને તે યોગ્ય જ કર્યું છે — પણ તે સાથે પોતાના વિચાર જુસ્સા સાથે નિર્ભયતાથી દર્શાવવા માટે એને તેટલો જ ઉચિત ધન્યવાદ આપ્યો ." (મનોમુકુર પા. ૩૩૮–૩૯) આ વિવેચનની ખૂબી સમજવા માટે એ આખું જ વાંચવા જેવું છે.

---

* "લખાણ કરતાં તેઓ શબ્દો તોલીને મૂકતા. એક શબ્દ પૂરેપૂરો અર્થવ્યચ્છેદ ન લાગે તો છેકીને બીજો મૂકે. એમ પાંચ પાંચ છ છ વાર શબ્દો બદલ્યાના દાખલા એમના મૂળ લખાણમાં મેં જોયા છે. થોડામાં ઘણું કહેવાની એમને હોંશ હતી." — જીવનસંસ્મરણો — શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી.

હવે કેટલાંક નાનાં વિવેચનોની નોંધ લઈશું. 'ધર્મપુર વર્ણન' નામની ચોપડીને 'એક કવિતાનું ચીથરું' કહી તેનો લેખક, જેણે આ ચોપડી માટે પાંચ અને સાત રૂપિયાની ભેટ ઉઘરાવી તેને કહે છે કે 'આવું કરવા કરતાં તો બકાલું. કે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ જ કરી પેટ ભરવાની મહેનત કરવી એ વધારે આબરૂદાર ગણાય.' 'વાર્તિક સદ્બોધરાજ' નામના ચોપાનિયામાં ભાષાનો મિથ્યા આડંબર જોઈ કહે છે કે, "કાદમ્બરીનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર માઠી અસર થવાની દહેશત જે અમે પ્રથમ સૂચવેલી તે હાલ ખરી પડતી જણાય છે. આડંબર શૈલી જ અર્ધભણ્યાને મોહ પમાડે છે,—" તેમાં એક પવિત્ર પ્રમદા નામના પ્રકરણમાં 'કેટલીક અધભણી, છકેલ ને ટચાક સ્ત્રીઓનો બકવાદ આવે છે અને જાણે સ્ત્રીઓને ભણાવવા ગણાવવાથી તેઓ એવી જ નીવડે, સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા હોય નહિ એમ સમજાવવાનો હેતુ જણાય છે તેની બરાબર ખબર લીધી છે. અને વિસ્તારથી ખબર લેવાનું કારણ એ જણાવ્યુ છે કે, તેથી કરીને એ ચોપાનિયુ સુધરીને સારું થાય. સુબોધચન્દ્રિકાના લેખકને શિખામણ આપે છે કે, "ભાઈ, નમ્રતા રાખો, અભ્યાસ વધારો, શબ્દના સૌન્દર્ય કરતાં અર્થના સૌન્દર્ય ઉપર વધારે લક્ષ આપો અને એમ કરશો ત્યારે જ તમારામાં કેટલીક સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે ફળદ્રુપ થશે. તડાકા મારવાથી પર્યંતે જશ નથી" 'દુષ્ટ ભાર્યાદુઃખદર્શક'ના લેખકને તો એથીયે આગળ વધી કહે છે કે, "ભાઈ લલ્લુને અમારી તો ભલામણ એ છે કે હાલ કેટલાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મૂકી દઈ છૂટક કવિતા બનાવવામાં જ મંડયા રહેવું, કેમકે એ તરફ એનું વલણ ઠીક છે અને તેમાં જશ મેળવી શકવાનો સંભવ છે." ઊગતા લેખકોને આમ વાત્સલ્યભાવથી શિખામણ આપવાનો તેમ જ સુબોધચિંતામણિના લેખક "મહુવાના એ તરુણ મિત્ર માત્ર ૨૩-૨૪ વર્ષની જ ઉંમરના અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વણિક વલ્લભદાસ પોપટ શેઠને જાહેર રીતે કવિ પદ" આપવાનો અધિકાર નવલરામભાઈ સિવાય બીજા કોઈ

વિવચકે ગુજરાતમાં ભોગવ્યો નથી. નરસિંહરાવભાઈ કહે છે કે, 'આ વચનથી તે કાળે પણ કેટલાકને હાસ સાથે શંકા થતી હતી કે આમ કવિપદ આપવાનો અધિકાર શાળાપત્રના તંત્રી નવલરામને કોણે આપ્યો હશે? તેમ જ આ પદ્યસંગ્રહમાં એવું કવિત્વ શું દીઠું હશે?—પરંતુ નવલરામભાઈનામાં હુંપદ એવું હતું જ નહિ; અને એ સમયમાં વિવેચકનું ભારે જવાબદારીનું કાર્ય નવલરામભાઈ સિવાય બીજું કોઈ કરતું નહિ, કરવાને કોઈ સમર્થ હતા નહિ,—તો આ વચન કાંઈક ક્ષમ્ય ગણાશે'' મને લાગે છે કે આ વચનો ક્ષમ્ય ગણવાને બદલે જે સાત્ત્વિક, તટસ્થ અને સાહિત્યનિષ્ટ વૃત્તિથી તેઓ વિવેચન કરતા તે જોતાં એ વચનો વાપરવાનો તેમનો અધિકાર તે વખતે સ્વીકારાતો અને આપણે પણ સ્વીકારવો જોઈએ. એવા અધિકાર કોઈના આપ્યા અપાતા નથી, જે એવા અધિકારને યોગ્ય હોય છે તેમની એ યોગ્યતા વણમાગી અને વણઆપી સર્વમાન્ય થાય છે.

અંગ્રેજ લોકનો ઇતિહાસ

અહીં ઈ. સ. ૧૮૮૦માં શરૂ કરેલા અંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસની નોંધ લેવી જોઈએ. તેનાં પ્રકરણો શાળાપત્રમાં પ્રગટ થતાં. વચમાં વચમાં પડેલા લાંબા ગાળા સાથે છેક ૧૮૮૭ના માર્ચ સુધી એ લખાણ ચાલ્યુ છે, અને તેમ છતાં પુસ્તક તો અધૂરું જ રહી ગયું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટી તરફથી પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે તેનુ સંપાદન કર્યું છે. 'એ પુસ્તક પણ શાળોપયોગી છે.' એટલા ટૂંકા ઉલ્લેખ સાથે ગોવર્ધનરામભાઈ તેને ઊંચું મૂકે છે પણ એમ ઊંચું મૂકવા જેવું એ નથી. નીચેનાં વચનોમાં પ્રો. બળવંતરાયે તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કર્યું છે. ''નવલરામભાઈની સંક્ષિપ્ત એકાગ્ર શૈલી જેવી એમના અકબર–બીરબલમાં અને કવિજીવનમાં વિલસે છે. તેવી જ તે એમની આ કૃતિપ્રસાદીમાં વિલસે છે. પ્રૌઢીની સાથે સરલતા, રસપ્રવાહની સાથે વિચારવહાટ, સંગીન શાસ્ત્રીયતાની સાથે પારદર્શક સ્પષ્ટતા, તરંગલીલાની સાથે વિવેક, તીક્ષ્ણ તળપદા શબ્દો, ટૂંકાં દાંડ વગરનાં વહેતાં વાક્યોની લક્ષ્યવેધી કલમો, વચ્ચે વચ્ચે ઝળકી

આખી કલમને તેજોમય કરતો પ્રસાદ, સમતોલ પ્રમાણુસર પણ ત્વરિત ગતિ, ઊંડી છાપ પાડવાનું અતર્ક્ય સામર્થ્ય, મધુર લીલામય પણ ગદ્યને છાજતો ગંભીર વિવિધ સ્વરસંવાદ, વગેરે નવલશૈલીના મોહક સ્થાયી ગુણો આ વર્ણનાત્મક, વિવેચનાત્મક નિશ્ચિત વસ્તુવાળી અને સંક્ષિપ્ત કૃતિમાં શાંતોજ્જ્વલ વિકાસ પામેલા છે. આવું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ અને સુંદરતાના ભોગીને વાંચવાને માટે તેની આંખ આગળ ધરવું એ જ બસ છે. અને આ પુસ્તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકવું એ તેમનામાં ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિ અને સુંદરતાની કદર જગાડવાનો સહેલો રાજમાર્ગ છે."

કવિજીવન

ઈ. સ. ૧૮૮૬–૮૭માં મહીપતરામ પેન્શન લેવાના છે એવી વાત સાંભળી નવલરામ એક પાસથી તેમની જગાએ જવાનો લોભ રાખે છે અને બીજી પાસથી પેન્શનનો વિચાર પણ કરે છે. પણ તેમને દૈવની ઇચ્છાની ખબર નહતી. વળી આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો. જેણે પ્રેમશૌર્યનાં ગાનથી ભરેલી કવિતાથી, છટાદાર ગદ્યલેખોથી, તીખાં ભાષણોથી, ઉજ્જવળ દેશાભિમાન, અડગ ધૈર્ય, નિઃસીમ ઉત્સાહ, અખંડ પુરુષાર્થ અને અદ્ભુત સ્વાર્પણથી 'ગરવી ગુજરાત'માં છેલ્લાં ચાળીશ વર્ષથી અનેક રંગો પૂર્યા હતા તે નર્મદ ચાલ્યો ગયો. પોતાના વીર મિત્રની જીવનકથા લખી શ્રદ્ધાંજલિ આપવાનું નવલરામને માથે આવ્યું. કવિએ પોતે જ લગભગ પચીશ વર્ષ ઉપર આ કામ નવલરામને ભાળવી મૂક્યું હતું. ૧૮૬૬–૬૭ સુધીનું વૃત્ત તો કવિએ જાતે લખી છપાવી રાખ્યું હતું બીજી હકીકત મેળવીને તથા પોતાના અંગત અનુભવ અને જ્ઞાન ઉપરથી તેમાં ઉમેરો કરીને નવલરામભાઈએ કવિજીવન લખ્યું. પોતાના જૂના મિત્રની જીવનકથા એ નવલરામના જીવનનું પણ છેલ્લું મોટું લખાણ થયું. પાકી અવસ્થામાં પ્રેમભાવથી લખેલું આ જીવન, એ જીવનકથાના નાયક તેમ જ લેખક બન્ને પ્રત્યે આદરભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. સ્વ. નરસિંહરાવ કહે છે કે 'કવિ નર્મદનું જીવન નવલરામભાઈએ

લખ્યુ છે હેને જો ગોવર્ધનભાઈએ ઊચું સ્થાન, (અકબર બીરબલ વાળા ચાતુર્યયુક્ત લેખને બદલે,) આપ્યું હોત તો યોગ્ય તુલના કરી ગણાત. એ જીવનના લેખમાં ગંભીર વિચાર, જનસ્વભાવનું ઊંડું અવલોકન, નર્મદના બુદ્ધિ, સ્વભાવ, ઇત્યાદિની નિષ્પક્ષપાત તુલના, દેશકાલાદિકની સ્થિતિનું સમગ્ર દર્શન કરવાની શક્તિ, વગેરે હેવા મોટા ગુણો પ્રગટ થાય છે, અને એ વિચારોને અનુરૂપ સાદી પણ ગંભીર ભાષાશૈલીનો આદર હેવો થયો છે કે એ લેખને નવલરામનાં ઉત્તમ લખાણોમાં બહુ ઊંચી પદવી આપી શકાશે." (મનોમુકુર પા. ૩૨૧–૨૨)

સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું ધ્યેય — લોકકેળવણી

તેમના બધા જ પરચૂરણ લેખોની સમાલોચના કરવી અહીં શક્ય નથી. પણ છેક ૧૮૮૮ માં લખેલા 'સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય' તથા ૧૮૮૩ માં લખેલા 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી' એ લેખોની નોંધ તો લેવી જ જોઈએ. યુનિવર્સિટીઓમા દેશી ભાષાઓને સ્થાન ન હોવા સામે પહેલા લેખમાં જબરો પુકાર ઉઠાવ્યો છે. એ લેખમાં છેક ૧૮૭૨ માં એક પ્રસંગે પ્રગટ કરેલા પોતાના વિચારો ટાંક્યા છે તે આજે પણ, ભલે કાંઈક ઓછા પ્રમાણમાં, છતાં લાગુ તો પડે જ છે. "દેશના આટલા બધા પૈસા ખર્ચીને જે માણસોને સરકાર ભણાવે છે તેઓ જો આખરે પોતાના દેશી ભાઈઓને આ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો કાંઈએ લાભ આપવાને અશક્તિમાન અને નારાજ માલૂમ પડે, તો અમે કહીએ છીએ કે તે અમુક માણસોના લાભ સિવાય દેશને તે પૈસા કાંઈ પણ કામે આવ્યા નહિ. દેશી ભાષાને બરાબર જાણનારા અને (નેમ હોય ત્યારે) તેનો સ્વાભાવિક રીતે જ શોખ રાખનારા વિદ્વાનો જ્યાં લગી આપણી યુનિવર્સિટી પેદા કરતી નથી ત્યાં સુધી તે દેશને થોડાં જ લાભ કરે છે." વળી ઉદ્‌ગાર કાઢે છે; "અહા! હાલ જેવી ઊંચી કેળવણી આટલા બધા તરુણો લે છે, તેવી જો સ્વભાષાની જ મારફતે અપાતી હોય, તો આપણો દેશ વિદ્યાદિ સર્વ બાબતોમા કેટલી બધી સુધારણાને પામ્યો હોત! એનો જ્યારે કાંઈ તર્ક કરીએ છીએ, ત્યારે અમારો આત્મા છેક

છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, અને વખતે એવો નિર્વીર્ય વિચાર પણ બળવત્તર થઈ પડે છે કે જ્યાં સુધી સ્વભાષાએ પોતાનો એ સ્વાભાવિક હક્ક સંપાદન કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે દ્વારા જે વિશેષ પ્રયત્નો વિદ્યાવૃદ્ધિના કરવા તે નિષ્ફળ જ છે।" આ વચનો તો છેક ૧૮૮૮ માં ઉચ્ચારાયેલાં. આજે આટઆટલી લડત પછી આપણી યુનિવર્સિટીમાં સ્વભાષાના અભ્યાસને કાંઈક સ્થાન મળ્યું છે પણ બધી કેળવણી સ્વભાષાની જ મારફતે આપવાનું તો એને ક્યારે સૂઝશે તે કહી શકાતું નથી.

સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વાળા લેખમાં નવા ગ્રેજ્યુએટો તરફથી તે વખતે લખાવા માંડેલી ભાષા, જેને નવલરામે **અંગ્રેજી–સંસ્કૃતી–ગુજરાતી** ભાષા કહી છે તેની સામે ગંભીર ચેતવણી છે. એટલી સચોટ ચેતવણી આપ્યા છતાં તેની પૂરતી અસર ન જ થઈ. અને જે ગુજરાતી ગદ્યશૈલી નર્મદાશંકર તથા નવલરામે શરૂ કરી તે તેમની સાથે અટકી. ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધિ પામેલા લેખકોની વિદ્વત્તા વિષે કશું કહેવાનું નથી પણ તેમણે ભાષા એવી વાપરવા માંડી અને વિષયો પણ એવા લીધા કે એ સમજનારા અંગ્રેજી ભણેલાઓની જુદી ન્યાત પડી ગઈ અને સાધારણ જનતા સાક્ષરોની વિદ્વતા તથા જ્ઞાનના લાભથી વંચિત રહી. એમાં ભાષા ઉપરાંત વૃત્તિનું કારણ પણ અમુક અંશે ગણવું જોઈએ. વિદ્યાવિલાસરત રહેવું અને પોતાના જ વર્ગના ગણ્યાગાંઠ્યા લોકો સમજી શકે એવું લખવું એવો કાળ નવલરામભાઈ પછી છેક ૧૯૨૦ સુધી — ગાંધીજીએ લોકસેવા માટે સાહિત્યના સાધનનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ત્યાં સુધી — લગભગ ૩૦-૩૨ વર્ષનો ગયો. તેમાં મણિલાલ નભુભાઈ, અંબાલાલ સાકરલાલ, સર રમણભાઈ, વગેરે જેવા કેટલાક અપવાદરૂપ લેખકો બાદ કરતાં બીજા લેખકો આમવર્ગથી અળગા જ પડી ગયા.

બાકી નર્મદાશંકરે પાંત્રીશ વર્ષ અને નવલરામે લગભગ પચીશ વર્ષ જે અખંડ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવી છે તે બંનેમાં એક વૃત્તિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કે સંસ્કૃતમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી જે કાંઈ જ્ઞાન તેમને મળ્યુ અથવા પોતાના અનુભવમાથી જે નવા વિચારો તેમને સૂઝ્યા તેનો લાભ પોતાના દેશબંધુઓને આપવા અને એ

રીતે તેમને માર્ગદર્શક થવા તેમણે ચીવટપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. નર્મગદ્ય તો સાધારણ વાંચતાં આવડતું હોય તેવાને માટે સામાન્ય જ્ઞાનનું પુસ્તક હોય એવું જ લાગે છે. તે જ પ્રમાણે નવલગ્રન્થાવલિનો ત્રીજો અને ચોથો ભાગ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો તથા સામાન્ય વાચકોને ઉપયોગી થવા માટે ખંતપૂર્વક કરેલા નવલરામભાઈના પ્રયત્નના પુરાવારૂપ છે. ૧૮૭૦ થી ૧૮૮૮ સુધીની શાળાપત્રની ફાઈલો જોતાં નવલગ્રન્થાવલિના ચાર ભાગમાં નથી લઈ શકાયા એવા તેમના પ્રાસંગિક અને બીજા લેખોમાં નવલરામભાઈની દેશદાઝ અને પોતાથી ઓછી જ્ઞાનસંપત્તિવાળા પોતાના શિક્ષક બંધુઓને મદદરૂપ થવાની ધગશ જોઈ એ વિદ્વાન પ્રત્યે માથું નમ્યા વિના રહેતું નથી. પોતાની બધી જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પંડિતમાં ખપવા માટે નહિ પણ જે ધંધામાં પોતે પડ્યા હતા તેને દીપાવવા માટે અને કેવળ શિક્ષકો તથા લેખકોને જ નહિ પણ આખા જનસમાજને એક પ્રકારની કેળવણી આપવાને અર્થે તેમણે કરી છે. આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણે સાહિત્ય દ્વારા તેમણે કરેલી લોકસેવાની કદર સારી રીતે કરી શકીએ.

અન્તકાળ

હવે તેમના અન્તકાળનું વર્ણન આપવાનું રહે છે. તે ગોવર્ધનરામભાઈના જ શબ્દોમાં કાંઈક ટૂંકાવીને આપીશું.

આમ કરતાં કરતાં ૧૮૮૮ની સાલ આવે છે. કવિની જીવનકથા લખનારનું જીવન પૂરું થવા આવે છે. ઉત્તરાવસ્થા બેઠી હતી તે પણ ચાલી જાય છે, અને ધીમે ધીમે યમરાજનાં ઉગ્ર પગલાંના ધબકારા સંભળાય છે. ઉદ્યોગી મન ઉદ્યોગ મૂકતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં વળી વળી પડવાના ફુદકારા મારે છે, પણ નિવૃત્તિ ઘોળાવાળની પેઠે વણતેડી માથે ચડી બેસે છે. પેન્શનની અરજ કર્યા છતાં અરજ મંજૂર થતા સુધી જીવનની દોરી ટકી નહિ.

શરીરે કહ્યું કર્યું નહિ, રજા લેઈ એક બે માસ રાજકોટમાં કાળ ગાળ્યો. વધારે રજા લેઈ માર્ચ એપ્રિલમાં સુરત આવ્યા. ત્યાંથી ડુમસ ગયા, અને ચોમાસામાં પાછા ડુમસથી સુરત આવ્યા.

નવલરામનું શરીર નાની વયથી જ કંઈક રોગીલું તો હતું. જન્મમાં બે ચાર વાર કંઈ ને કંઈ મહારોગ થયેલા અને તેમાંથી બચેલા. પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. તેમાં એમની કેટલીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે. રાત્રે જાગવું, સવારે ઊંઘવું, નવ વાગ્યે દાતણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું, ઇત્યાદિ એમને એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરું, પણ કોઈને ભય લાગ્યુ ન હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ફૂલ્યું અને જળંધરનો રોગ કહેવાયો. છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખમાંથી પડ્યુ. ડાક્ટર વૈદ્યોએ મનુષ્ય-પ્રયત્ન કરી આખરે હાથ હેઠળ મૂક્યા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આજકાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે બોલાવ્યા, અને પોતાના મરણ પછી પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે કદાચ અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મૂકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગદ્દગદ કંઠે કહ્યું, “પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી કેળવણીની બૂજ હતી નહિ તેવે સમયે તમારી ટૂંકી રોજીમાંથી કરકસર કરી મને પૂરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખરચ કર્યો તો હું બે અક્ષર ભણ્યો અને કંઈક વિદ્વાનમાં ખપ્યો તેનો બદલો મારાથી વાળી શકાય એમ નથી, એમ છતાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી આ હું તમને આપું છું તે સ્વીકારી મને આશીર્વાદ દ્યો કે મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય” આમ કહેતાની સાથે નવલરામ હૃદયફાટ રોઈ પડ્યા, અને તેમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને એથી સંબંધીઓએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવી કહ્યું કે બહેન તુ ડાહી છે—તેં કદી વાંક કર્યો નથી—પણ તારી માએ મારા મંદવાડમાં મારી માવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને તારા ધણીને કંઈ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહિ. પુત્રને પણ બોલાવી કહ્યું કે ભાઈ, તારે નોકરી ન કરવી પડે એટલો સંચય તો હું કરી જાઉ છું માટે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહિ, પણ પૂરું ભણી વિદ્વાન

થજે અને સારી સોબતમાં રહેજે આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઈ થયું નહિ. રાત ગઈ, બીજો દિવસ ઊગ્યો, શરીર કંઈ સ્વસ્થ દેખાયું અને સઉને કંઈક આશા પડી. બીજો દિવસ પણ ઠીક ગયો. પણ ત્રીજે દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી, બપોરે પાછું લોહી પડ્યું, સહુ ગભરાયાં. ને ડાક્તર પ્રાતઃકાળે આવ્યો હતો છતાં બીજી વાર બોલાવ્યો ડાક્તરે કહ્યું "બીજી વાર કેમ બોલાવ્યો?" નવલરામ કહે "તમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે." ડાક્તર, ધીરજ આપી ઔષધ આપી, પાછો ગયો; રાત્રિ પડી, સૂવાનો વખત થયો એટલે "મારે શરીરે ઠીક છે" કહી બહારનાં સગાંઓને વિદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ નરભેરામને એકાંતમાં બોલાવી તેમને કહ્યું કે હવે મારો અંતકાળ નક્કી આવ્યો છે, છેલ્લે સુધી મારું ભાન કાયમ રહેશે, અને દેવાતા થતા સુધી મારે શાંત રહેવાની ઇચ્છા છે જો કોઈ પણ રોવા કૂટવાનો ગરબડાટ મારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મારા ઈશ્વર સ્મરણમાં ભંગ પડશે અને મારી આખરની વખતે મારે મારા ઈશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બજાવી લેવાનો તેમાં હું ચૂકી જઈશ—માટે મારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહીં ઊભા રહેવું—એટલું મારુ છેલ્લું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લેઉં છું—મારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પડ્યો એવી તમારી ખાતરી થાય ત્યારે મરજી પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત નરભેરામે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આજ્ઞા આપી દીધી. તે સાંભળતાં નવલરામનાં પત્ની મણિગૌરીએ તરત રોવા માંડ્યું, શરીર પરથી અલંકાર દૂર કહાડી નાંખ્યા, અને પતિની શૈયા પાસે જઈ બેઠાં. એ દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી ફરી સૌની પાસે છેલવેલી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સૌને પલંગ આગળ ઊભેલાં જોઈ બોલ્યા કે "કોઈને કાંઈ કહેવું છે"—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઈ બોલ્યું નહિ એટલે પોતે બોલ્યા "હવે હું પરવારી ચૂક્યો. ચાલો હવે ઈશ્વર-સ્મરણ કરીએ;—નરભેરામ, Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ! દીનબંધુ! દીનાનાથ! આ

પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઈ, અંતરમાં પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને અંતે બોલી ઊઠ્યા કે, "આનંદ! આનંદ! આથી તે વળી બીજો કિયો આનંદ? હે પ્રભુ! તું જાણે છે કે મેં મારા જન્મપર્યંત કંઈ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું તારી કૃપાને પાત્ર ન થાઉં—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મારો હાથ પકડ!" વળી એક બે વાર મનમાં સ્તવન કર્યું. અને પાછા આના આ શબ્દો મોઢેથી ઉચ્ચાર્યા. એ સ્તવનમાં ને સ્તવનમાં જમણો હાથ ઊંચો થયો અને પાછો પડ્યો તેની સાથે ત્રણ આચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છૂટનાર અદશ્ય થઈ ગયો. વિદેહ પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા કૂટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો, ઓળખનાર સર્વ સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિદ્યાર્થીઓએ ગુપ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિઓના ગુણમધુકરની પાછળ કવિઓ કવિતામાં રોયા અને વૃદ્ધ દલપતરામે કવિતા–અંગુલી શોક–વીણા ઉપર ફેરવી. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ ખેદ સાથે આ બનાવ નોંધ્યો. નવલરામ આ સંસારમાં કથાશેષ — કીર્તિશેષ — ગ્રંથશેષ — થઈ ગયા; એમનું શરીર હતું ન હતું થઈ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાત્રે આ બનાવ બન્યો.

જૂના હોલકરો વીશે કહેવાતું કે તેમનું રાજ્ય તેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું, તેમજ નવલરામનું જીવન તેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું: એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઊછળે છે એમ તેમના જીવનમાં ઊછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ ભણ્યા ન હતા, પણ જે વેદાંત તેઓ સમજતા હતા તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું, એમનું મરણ, એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાઓને અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું.

તેઓ વેદાન્તી હતા કે ભક્તિમાર્ગી એ વિષે ગોવર્ધનરામે તથા નરસિંહરાવે ઠીક ઠીક ચર્ચા કરી છે, તેમાં ન ઊતરતાં આપણે એટલું સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થે—દેશના કલ્યાણને અર્થે

તેમણે કહેલો છે. એ રીતે તેમણે આ યુગનો ધર્મ બરાબર પાળ્યો છે. એમના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્લે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ-તપ તપાયું છે. એ તપનું ફળ પરમાર્થ સિવાય બીજું એમણે ઇચ્છ્યું નથી. જેટલું ધન્ય તેમનું જીવન હતું તેટલું જ ધન્ય મરણ તેઓ પામ્યા. એમનું જીવન તેમ જ મરણ બન્ને આપણને બોધપ્રદ છે.

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

સાહિત્ય વિવેચન

ખંડ ૨ જો

ભાષા અને જોડણી

ખંડ ૩ જો

પ્રકીર્ણ

ખંડ ૪ થો

દોહન

બેઠેલા. (૧) નવલગમભાઈ (૨) તેમના પુત્ર, ધીમતરામ (૩) નવલ-
રામભાઈના પત્ની, મણિગૌરી (૪) મણિગૌરીના ભાઈ, છગનલાલ
ઊભેલાં: કારકુન તથા નોકર

નવલગ્રંથાવલિ

ખંડ ૧ લો

સાહિત્યવિવેચન

કરણઘેલો *

કરણઘેલો અથવા ગુજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા એ નામની એક વાર્તા આપણી ભાષામાં છપાઈને કેટલો વખત થયાં બહાર પડી છે, અને તેનો સાર અમે એક અમારા પાછલા અંકમાં ઘણા સંક્ષેપથી આપી ચૂક્યા છીએ. એ જાતનાં પુસ્તક ગુજરાતી ગદ્યમાં અત્યાર લગી ઘણાં થોડાં જ લખાયાં છે, અને લખાયાં છે, તેમાં "સાસુવહુની લડાઈ" એ નામની નાની હાસ્યરસની વાર્તા સિવાય, સઘળાં પરભાષાના તરજૂમા છે અથવા એવી ઢપછપથી લખાય છે કે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નથી. તેથી એ ગ્રન્થકાર કહે છે તેમ ખરેખર એ ગુજરાતીમાં પહેલું નોવેલ છે, અને એ કારણને માટે અમે બારીકીથી એના ગુણદોષોનું વિવેચન કરીને બીજા અમારા ભાઈબંધોને પણ તેમ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ, કેમકે નવા વિષયને જન્મ આપનાર ઉપર નકામા સખત થવું એ જેમ એક હાથ ઉપરથી ગેરવાજબી અને અવિવેકી છે, તેમજ તેના ગુણની ઘટતી તારીફ કરીને તેને ઉત્તેજન 'ન' આપવું અથવા તેના દોષને વિવેકથી ખુલ્લા ન પાડી તે જાતના દોષને આપણા દેશમાં વસવા દેવા એ આપણી જાહેર ફરજોને ભૂલી જવા સરખું છે.

---

* લેખક : શ્રી. નંદશંકર તુલજાશંકર

રસિક પુસ્તકનાં રસ, રીતભાત, અને સુવિચાર એ ત્રણ અંગ છે, અને તેમાં રસ કે જેના નામ ઉપરથી જ એવાં પુસ્તકો ઓળખાય છે તેનું પ્રાબલ્ય તો નિશ્ચય વધારે હોવું જ જોઈએ. કાવ્ય, નાટક, અને વાર્તાઓ બહારની અને અંદરની સઘળી કુદરતનું ચિત્ર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપવાને યત્ન કરે છે, અને તે પ્રત્યેકની ખૂબી તે ચિત્રની સાચાઈ ઉપર આધાર રાખે છે. ભાતભાતના પ્રસંગવડે માણસના મનમાં જે ભાતભાતના વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેના ખરેખરા વર્ણનનું નામ તે રસ અને એમાંના સાધારણ વિકારો જગતમાં જુદા જુદા દેશકાળે પ્રગટ થાય છે તેને રીતભાત કહીએ તો ચાલે. સુવિચાર એટલે માણસના વ્યવહારમાં જે કાર્યકારણનો સંબંધ રહેલો છે તે શોધી કાટવો અને તે ઉપરથી સિદ્ધાત બાંધવા તે. કાવ્ય અથવા નાટકમાં રસ બીજા અંગ કરતાં એટલો વધારે હોવો જોઈએ કે તે જ રસમૂર્તિ છે એમ કહીએ તો કહી શકાય. જેમાં રીતભાતનું વર્ણન વધારે હોય અને ખરા રસની માત્ર છાંટ જ હોય તેને વાર્તા અથવા નોવેલ કહે છે. સુવિચાર તો સદા સહાયકારક અંગનું જ કામ સારે છે. કરણઘેલામાં રીતભાતનાં વર્ણન ઘણાં જ અને ભભકદાર છે તેથી અમે ઘણા સંતોષ પામીએ છીએ, કેમકે વાર્તામાં અમારા વિચાર પ્રમાણે એમ જ હોવું જોઈએ, અને જો એ ભાગ સારો લખાયો તો તે ગ્રન્થકર્તાના માથાનું અર્ધું જોખમ ઉતરી ચૂક્યું એમ જાણવું. મિ. નંદશંકરની રીતભાત વર્ણવવાની શક્તિ ખરેખરી ઘણી જ અદ્ભુત છે. માધવના મહેલનું બ્યાન વાંચતાં તે આપણી નજર આગળ આવીને ઉભો રહે છે. રાજદરબાર, શમીપૂજન, લશ્કરી રમતો, વાઘ ને હાથીની લડાઈ, આતસબાજી, સ્મશાને સતી થતી વખતનો દેખાવ, મંત્રસાધન, ભુવા લોકોની છટા, જોશીપુરાણીઓની કળા, ઇત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન એવી છટાથી કીધું છે, એ સઘળાં વર્ણનો એવાં સારાં છે કે તેમનો કયો ભાગ બતાવવો ને કયો ભાગ પડતો મૂકવો તેની અમને સૂઝ પડતી નથી, તોપણ વાંચનારને તેનો કંઈ વિચાર આપવાને માટે ચૂંટી કાઢીને નહિ પણ સહજ જે હાથમાં આવે છે તે નીચે ટાંકીએ છીએ.

"હવનનું કામ હવે પૂરું થવા આવ્યું. છેલ્લા નાળિયેરની આહુતિ આપવાને અગ્નિને વધારે જાગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી ભણવા લાગ્યા. સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણીએક આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા, એવામાં ગડબડાટ થઈ ગઈ..... પ્રસાદ લઈને ઊઠયા ... બાઈડીઓ તથા ભાયડાઓ ... તમામ છોકરાં વેરાઈ ગયાં."

બીજાં વર્ણનો પણ એ જ ઢબનાં છે; હિંદુની ખાનગી રીતભાતનું જ્ઞાન મેળવવાને બીજી જાતના જે લોકો ચાહતા હશે તેમને કેટલીક બાબતમાં આ વારતા ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે એવો અમારો પક્કો અભિપ્રાય છે, અને સાધારણ વાંચનારને પણ એ વર્ણનોની સાચાઈ અને તેની સાથે વચમાં વચમાં જે છૂટી મજાકો મૂકી છે તેથી એક જાતની ખુશી અને રમૂજ મળ્યા વગર રહેશે નહિ. માધવની સ્ત્રીનું હરણ કરવાને રાજાના માણસો શી રીતે ચડી આવ્યા, તેનુ રક્ષણ કરવાને અર્થે તેનો દિયર કેશવ કેવી બહાદુરીથી લડયો, અને કેવાં કેવાં પરાક્રમો કરીને તેણે અંતે પોતાનો પ્રાણ ખોયો એ સઘળું ઘણા જુસ્સાથી ચીતરેલું છે. મુગલાઈના વખતમાં કેટલો ગેરબંદોબસ્ત ચાલતો હતો, હિંદુને કેવી કેવી જાતનાં દુ:ખ દરરોજ સહન કરવાં પડતાં હતાં, એ ઉપયોગી બાબતોનું યથાયોગ્ય ચિત્ર પાંચમા પ્રકરણમાં આવેલું છે. તે વખતે જે કાજીએ ઇન્સાફ કીધો છે તે તે કાળના ઇન્સાફનો અરેખરો નમૂનો છે. ગોકુળમથુરાંના સંગવાળી ડોસીની આડકથાનો પહેલો ભાગ ઘણો રમૂજી અને દુનિયામાં દીઠામાં આવે એવો છે. વેદાંતી ચોરની અસંભવિત તથાપિ રમૂજી ઉપકથામાં શઠ જ્ઞાનીઓની વિપયાસક્તિને ઠીક અન્યોક્તિથી ઠોક માર્યા છે. અગર જો વેદાંતનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કરવામાં એ ગ્રન્થકર્તાએ એક એ ઠેકાણે સજ્જડ ભૂલ ખાધી છે.

આ વાર્તામાં વનવર્ણન અને કાળવર્ણન ઘણાં છે. પોતાની સ્ત્રીનું હરણ થયુ એ સાંભળીને બાંધવનું લોહી ક્રોધથી આકુળવ્યાકુળ થઈ વેર લેવાને માટે ઉછાળા મારતું હતું તે સમયની રાત્રિનું ભયંકર વર્ણન કીધું છે તે ઘણું જ સારું અને એ વારતા બનાવનારની ચતુરાઈ બતાવનારું છે. તો પણ એ વર્ણનો

અતિશય બારીક અને સમયે ખરા રસજ્ઞાનને પ્રતિકૂળ હોવાથી તેની અસર વાંચનારના મન ઉપર સારી થતી નથી. અને વખતે તે સઘળું લખાણ લંબાણ અને તાલમેલિયુ છે એવી શંકા ઉત્પન્ન કરી કંટાળો આપે છે. કાળવર્ણનમાં એક જગ્યો ઉપર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બેદ્દિકરાઈ કીધી છે તે જોઈને અમે ઘણા દિલગીર છીએ. અમારા કેટલાક મિત્ર ફરિયાદ કરે છે કે એ વાત તો ખરી છે.

અમે એ વિચાર બાંધ્યો છે કે કરણઘેલો, ચાદીના અને અનુભવના ખજાનામાંથી (પ્રાસાદિક શક્તિથી નહિ) ઉત્પન્ન થયો છે. અમારો એવો વિચાર હોવાને લીધે એ પ્રભાતિયાની બાબત લખનારનો બેદ્દિકરાઈ સિવાય અમે બીજો દોષ કાઢી શકતા નથી.

સૃષ્ટિના સૌંદર્યની માણસના મન ઉપર શી અસર થાય છે તે વિષેના બે વાક્યના અમે નીચે દાખલા આપીએ છીએ તેવા સરસ ગુજરાતી ગદ્યમાં હજી અમારા જોવામાં આવ્યા નથી.

"જ્યાં ઈશ્વરે...શું આશ્ચર્ય ?" પાનું ૮૮ મું. એવી રળિયામણી જગાઓમાં... એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી" પાનું ૧૪ થી ૧૯.

સુવિચાર આપવામાં અને રીતભાતનું અથવા જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં એ ગ્રંથકારની કલમ પાણીના રેલાની પેઠે ચાલી જાય છે, અને એ પોતાનું સામર્થ્ય એને માલમ હોય એમ જણાય છે, કેમકે રસ પોતાથી સારો લખાશે નહિ એમ આ પળથી જાણીને જ રીતભાત, ઇતિહાસ, અને રાસમાળા તથા ટૉડના રાજસ્થાન વગેરે અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાત દેશ અને હિન્દી ધર્મ સંબંધી બંધારણ રાખેલું છે. કુતુબમિનાર, અંબાજી, આબુ, અચળગઢ અને દેલવાડાનાં વર્ણનો અને તે સંબંધી જેટલી દંતકથાઓ ચાલે છે તે, દિલ્લી પાસેના કાળિકાના દહેરામાં માતાના ભગનો કેવું ભયંકર કરે છે તે, બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય, રાજાના ધર્મ. સન્યાસી થવાની વિધિ, જોગીઓની વિકટ તપશ્ચર્યા, ઇત્યાદિ પ્રકરણો અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે આ વાર્તામાં દાખલ કીધા છે. એ પ્રકરણો જાતે સારાં અને ઠીક લખાયલાં છે. તો પણ તેથી વાર્તાનો રસ તૂટી જાય છે અને કોઈ વખત વાંચનારને

ગુસ્સાથી એમ પૂછવાનું મન થાય છે કે માધવ તે પોતાનું વેર લેવાને અલ્લાઉદ્દીન પાસે દોડતો હતો કે તે મોજને માટે જુદા જુદા મુલક અને ધામ જોવાને, અને જોગીપંડિતો સાથે વાદવિવાદની મોજ મારવાને માટે રખડવા નીકળ્યો હતો. અલ્લાઉદ્દીનનો ઇતિહાસ પણ ઘણો લાંબો છે. તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને કેવાં કેવાં દુઃખ દીધાં એ વાતનો ગુજરાતના રાજા કરણઘેલાની વાર્તા સાથે શો સંબંધ છે તે અમે સમજતા નથી. જે દેશમાં અલ્લાઉદ્દીને ખૂની એવું ભૂંડું ઉપનામ મેળવ્યું તે દેશમાં એણે કેવાં કેવાં ક્રૂર કામો કીધાં તેનું ચિત્ર આપ્યું હોત તો સઘળા રસિક વાંચનારાઓનાં મન બેશક વધારે પસંદ થાત.

હવે એ વાતનું રસ સંબંધી વિવેચન ટૂંકામાં કરવાને અમે ઇરાદો રાખીએ છીએ. રસના આપણી ભાષામાં બે અર્થ થાય છે. પણ અમે જે ઉપર અર્થ કીધો છે તે જ અર્થમાં આ શબ્દ અમે આ વિવેચનમાં વાપરીએ છીએ એમ વાંચનારે વાંચતી વખતે નજરમાં રાખવું. જેને અંગ્રેજીમાં Interest કહે છે તેનો સાધારણ ભાષામાં રસ એવો અર્થ થાય છે, અને એ જગો પર ચોપડીના જે ગુણને લીધે આપણને વાંચવાનું મન થાય અને વાંચવા માંડ્યા પછી હાથમાંથી છોડવી ગમે નહિ તે ગુણને રસ કહે છે. અમે એને મજા કહેવા ધારીએ છીએ. આ વાર્તામાં મજા સાધારણ છે, પણ રસ (જેનો અર્થ Delineation of passions એમ અમે ઉપર કીધો છે) તે તો ઘણો જ થોડો છે, અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે ઘણાખરા મનોવિકારના ચિત્રોમાં કુદરતની સચાઈ જોવામાં આવતી નથી. કરણરાજાએ રૂપસુંદરીનું હરણ કીધું તે વેળાએ તેણીએ જે લાંબા દોઢ પાનાનો વિલાપ કીધો છે તે કેવળ તાલમેલિયો દેખાય છે; એટલે જેમ હિંદુનાં બૈરાં નાતમાં કૂટતી વેળા મલાવી મલાવીને જૂઠા રાગડા તાણે છે તેના જેવો ઢોંગ ભરેલો અને દિલ વગરનો છે. ધણીના વિયોગનું દરદ અને તે વિયોગ પડાવનારા દુષ્ટ પ્રીતમનો પ્રેમ જતો રહેશે એવી ચિંતા—એ બે મનોવૃત્તિ કદી એક જ સમે હોઈ શકતી નથી. કરણ પડ્યાના સમાચાર પાટણમાં આવ્યા ત્યારે તેની રાણીઓએ જે કલકલાટ કરી મૂક્યો છે તે પણ તેવો

જ તાલમેલિયો છે. અરે! તેઓ તો કીર્તિ વિષે નિયમસર લખેલો નિબંધ જ ભણી જતી હોય એમ લાગે છે; સતીના પ્રકરણમાં વર્ણનની જેટલી ખૂબી છે તેટલી જ રસની ભૂલો છે. પોતાનો ઊગતો પ્રેમ જડમૂળથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલો જોઈને જુવાન રૂપવાન સ્ત્રીનું કોડ અને હોંશથી ઊભરાતુ અંતઃકરણ એક ક્ષણમાં દાઝીને ચમકી ઊઠે, અને આત્મરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાનું બંધન તોડી ધણીની ચિતામાં ઝંપલાવે તે મનની વૃત્તિનો વિચાર કરતાં જ માણસની બુદ્ધિ ચકિત થઈ રહે છે. એ સમયે સ્વાર્થનો એક અંશ પણ રહેતો નથી, અને તે કારણને લીધે જ જગતમાં બીજા આત્મઘાતીઓ કાયર અને હલકાં ગણાય છે. તેમ ગણાય તે બદલે સતી હંમેશાં આશ્ચર્ય, બીક, અને કંપારી જોનારામાં પેદા કરે છે, પણ તેના ઉપર તિરસ્કાર અને ક્રોધ કદી આવતો નથી. એવા ગંભીર સમયે ગુણસુંદરીને રૂદ્રાક્ષની માળા અને ધોળાં લૂગડાં વિધવાએ પહેરવાં પડે છે તેનાં રોદણાં રડાવવાં, વહાલાં લૂગડાંને નામે પોકળ શ્રાદ્ધ કરાવવું અને અપશુકનિયણ રાંડ રાંડ કહેવાના ભયથી ભેંકડો મુકાવવો એ તો ખરેખર બહુ જ નઠારું છે. સતીની સ્તુતિમાં હદથી પણ વધારે પુષ્ટ (?) છે. જૂના વિચારની ધણી પછવાડે બળવા નીકળેલી હિંદુ સ્ત્રીને સ્વપ્નામાં પણ એવું ભજન કરવાનું ન સૂઝે કે હે પરમેશ્વર, ભાનુ, ચંદ્ર, સાગર, ગિરિ, ઝાડપાન એ સઘળી તારી કૃતિ છે, અને સતી થવાના અદ્દ્ભુત ભયાનક રસની સાથે વનનું લલિત વર્ણન મૂકવું એ સ્મશાનમાં બળતા મુડદા આગળ દાદરા ઠુમરી ગાવા જેવું રસિક જનને વિપરીત લાગે છે.

આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે રસભંગ થવાનું કારણ એ છે કે કરણરાજા સિવાય ઘણું કરીને સઘળા ગુણચિત્રોના છૂટા છૂટા અંગને શણગારવાને જેટલો શ્રમ લીધો છે તેટલો તે એકએકને અનુકૂળ કરવામાં લીધો નથી. પણ જેમ હાસ્યરસ વિલક્ષણ વર્ણનથી વધારે જામે છે, તેમજ બીજા સઘળા રસ કુદરતની અને રીતભાતની સચાઈ વિના લય પામે છે. વાર્તાના રસનો મૂળ પાયો જે સંભાપણ તે રચવાની કળા તો આ ગ્રંથમાં ઘણી જ થોડી જણાય છે. વાર્તાના જે ભાગમાં ગ્રંથકર્તા જાતે ચીતરે છે

અથવા સુવિચાર આવે છે (અને એ ભાગ ઘણો જ છે). ત્યાં અક્ષરે અક્ષરે પણ થોડી ઘણી રમૂજ પડયા વગર રહેતી નથી, પણ જ્યાં એ બીજાને બોલાવાનું કરે છે કે ગડબડગોટા વળવા માંડે છે. તો પણ ગુણચિત્ર અને સંભાષણના દોષનો વિસ્તાર કરવાને બદલે આપણી ભાષામાં પહેલવહેલી લખાયેલી અને બધું ગણતાં સારી વાર્તાના ગુણ તરફ નજર કરવી અમને વધારે પસંદ છે. શૃંગારરસ એમાં થોડો જ છે, પણ છે તે ઉપલા વર્ણન રીતે ઠીક છે. મહાદેવનું પૂજન કરી આવતી રૂપસુંદરીનું, અર્નવાડીમાં કામવ્યાકુળ થયેલી દેવળદેવીનું વર્ણન કીધું છે તેની છાપ વાંચ્યા પછી મન ઉપરથી સહેજે ભૂંસાઈ જતી નથી. રૌદ્રરસના વર્ણનમાં એ ગ્રંથકારની કલમ ઘણી જ સારી છે. સતી માએ જે કરણરાજાને શાપ દીધો છે તેં ઘણો જ જુસ્સાવાળો છે, અને માધવ ક્રોધના આવેશમા વેર લેવા બાબતમાં જે ભાષણ કરે છે તે વાંચતાં તો ખરેખર રુદ્રની મૂર્તિ જ આંખ આગળ આવીને ઊભી રહે છે. અમે દિલગીર છીએ કે જગાના સંકોચને લીધે એમાંનો થોડો ભાગ અમે દાખલ કરી શકીએ છીએ.

"અરે! ક્રોધપુત્ર વેર કોઈ વેર લે નહિ તો દુનિયાં ચાલે પણ નહિ."

હવે રસની બાબતમાં આ વાર્તાનું વિવેચન કરતાં આચકો ખાઈએ છીએ, કેમકે એમાંના વર્ણનથી ગમત પામેલા અમારા મનને દોષ કાઢવા ગમતા નથી, પણ જે રીતભાત વર્ણવવાની અને સુવિચાર આવવાંના ગુણથી અમારું મન મોહિત થયુ છે તે ગુણ ખરી રસિકતાની સાથે જોડાઈને કરણઘેલા કરતાં પણ સારી જાતની વાર્તાને આપણી ભાષામા જન્મ આપે એવી આશાથી રસ સંબંધી કેટલોક વિચાર સંક્ષેપમાં આપીએ છીએ.

ઠેકાણે ઠેકાણે ડાહ્યા અને નીતિ ભરેલા વિચાર તો એ વાર્તામાં એટલા બધા દેખાય છે કે તે ઘણા છે એટલો જ શક ભરેલો દોષ કોઈ વાંચનાર કાઢી શકશે. એ વાર્તામાં જુદા જુદા વિષયો ઉપર જેવા સુવિચાર આપેલા છે તેવા ફક્ત ગુજરાતી ભાષા જાણનારને હમણાં બીજી જગ્યાએ જડવા અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો છે જ, અને લોકોના મનની હમણાંની હાલત ઉપર નજર

પહોંચાડતાં અમને એમ લાગે છે કે રસિક પુસ્તકમાં મિ. નંદશંકરે સુવિચારને અસાધારણ મોટી જગ્યા આપી છે તેથી બેશક વાંચનારાઓના જ્ઞાનમાં ઘણો જ સુધારો થશે.

આ વાર્તાની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી નથી એમ કદાપિ કેટલાએક વાજબીપણાથી કહી શકે ખરા; તો પણ વાક્યરચના ઘણી સરળ, કાનને સારી લાગે એવી અને ગુજરાતી ગદ્ય લખવા નીકળેલા જુવાનને અભ્યાસ કરવા લાયક છે એ વાતની કોઈથી પણ ના પાડી શકાવાની નથી. વાક્યરચના કંઈક વિસ્તીર્ણ તો પણ ઠરેલ કેળવાયેલી કલમમાંથી નીકળેલી છે, અને આપણી ભાષામાં એક જાણવા જોગ નમૂનો છે. આ ટૂંક વિવેચન પૂરૂં કરતી વેળા મિ. નંદશંકરનો આ સારી વાર્તાને માટે ઉપકાર માની એવી આશા રાખવાની રજા લઈએ છીએ કે એ ગ્રંથકાર એક આ વાર્તા લખ્યાથી સંતોષ પામી બેસી નહિ રહે, પણ જે જાતની શક્તિ ઈશ્વરે બક્ષેલી છે તેનો ઉપયોગ કર્યા કરશે. અને મનોવિકાર ઉપર ઊંડી નજર રાખી અને લંબાણ કેટલુંક ઓછું કરી થોડી મુદતમાં બીજી એક સરસ વાર્તા વાચવાનો લાભ ગુજરાતી ભાઈ-ઓને આપશે.

૧૮૬૭

અંધેરીનગરીનો ગર્ધવસેન : એક ઉટંગ વાર્તા

આ ચોપડી એના બનાવનાર મિ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાની તરફથી ત્રણેક મહિનાથી અમારી પાસે આવી છે. આ ભાઈ ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે. હાલ એમણે નવો જ દેશ પકડ્યો છે, અને તેથી તેમાં બરાબર સિદ્ધિને ન પામે તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, એમ જાણતાં છતાં આ પુસ્તકે અમને નાઉમેદ કર્યા છે.

"દેશી કારીગરી"ના ઉત્સાહી પ્રચારકની નિર્મળ, સરળ, અને ઊછળતી ભાષા કે "પાણીપત"ના કવિની રસિકતા અમને આ ઉટંગ વાર્તામાં કોઈ પણ ઠેકાણે માલમ પડતી નથી. ભાષા બાબત તો એ ભાઈ એક નવા અશાસ્ત્રીય મતના જ સ્થાપનાર થવાનો અનિષ્ટ લોભ રાખતા હોય એમ જણાય છે. બિચારી આપણી ગુર્જરી માતાને ભીખ માગતી ગણી તેનો શબ્દભંડાળ વધારવા ગામડિયા ને પ્રાંતભેદના બોલ વાપરવાનો પ્રસ્તાવનામાં લાંબો બોધ કર્યો છે. મિ. હરગોવિંદદાસ જાણતા તો હશે કે બધી ભાષામાં ગ્રામ્ય ને પ્રાંતભેદના શબ્દો અતિ નિંદ્ય ગણાય છે. પણ એમ શા માટે ગણાય છે તેનાં કારણો વખતે સમજ્યામાં ન હોય એમ અનુમાન થાય છે. ગામડિયા શબ્દ સુશિક્ષિત વાંચનારના મનમાં તિરસ્કાર જ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી તે ગમે એવા

ગ્રંથની પ્રૌઢિનો ભંગ કરવાને બસ છે. પ્રાંતભેદના શબ્દનું તો મોટું દુઃખ જ એ છે કે તે પોતાના પ્રાંતમાં ગમે એટલા રૂઢ ને શુદ્ધ હોય, પણ બીજા પ્રાંતમાં તે સમજાતા જ નથી, અને ન સમજાય તો પછી તે લખવાનો શો ફાયદો ? ન સમજાય એવા જ લખવા હોય તો તો પછી ચિનાઈ કે જંગબારી ભાષાના બોલ લખતાં પણ શી હરકત છે? અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ લખવાની રીતને પણ અમે તો પસંદ કરતા નથી. પણ તેમ કરવું આ કરતાં સારું છે, કેમકે તે શબ્દ સંસ્કૃત ભણેલાને તો સમજાય, અને એટલું સંસ્કૃત જાણનારા હાલ ગુજરાતમાં જે વર્ગના વાંચનારા છે તેમાં ઘણા છે, અને તે દિન પર દિન વધતા જાય છે. પણ આ પ્રાંતભેદના શબ્દ તો પરપ્રાંતનો શાસ્ત્રી કે ગામડિયો કોઈયે સમજે નહિ.

આ તો એ ભાઈએ જે નવતર મત ફેલાવવાની તજવીજ કરી છે તેનું વિવેચન થયું. બાકી ગ્રંથમાં તો એટલે દરજ્જે એ ભાઈએ કાંઈ અજુક્તા શબ્દો વાપર્યા નથી એ જોઈ અમે ખુશી થઈએ છીએ, અને અમે કહીએ છીએ કે સારો ગ્રંથકાર કુતર્કે ચડી પોતાની ભાષા બગાડવા માગે તો પણ તે એટલે દરજ્જે તેનાથી બગાડી શકાતી નથી. તો પણ આવો કુતર્ક એ ભાઈ સવેળાથી જ સમજીને છોડી દે તો સારું, કેમકે એની માઠી અસર આ ગ્રંથની ભાષા ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે થયા વિના રહી નથી. ઘરખૂણિયા શબ્દની સામા અમારે કાંઈ વાંધો નથી. પણ ઊલટા તે નાટકાદિના પુસ્તકોમાં વધારે વપરાય તેમ સારું એમ અમે માનીએ છીએ. પણ એ ઘરખૂણિયા શબ્દો ગામડિયા કે પ્રાંતભેદના તો ન જ જોઈએ. એવો શબ્દ કોઈ માર્મિક જ હોય અને તેની ખોટ કોઈ પણ બીજા માન્ય શબ્દથી પૂરી ન પડતી હોય તો તે વાપરવો, પણ તેની સાથે સમજૂતીને માટે નીચે એક ટીપ આપવી. આજ અમને ભાષાને શ્રીમંત કરવાનો ખરો માર્ગ જણાય છે.

ઘરખૂણિયા શબ્દો ને વાક્યો જ વાપરીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કર્યાં છતાં વાક્યરચના તો એ ગ્રંથકારની હમેશની સરળતા છોડી ડોળભરી ક્લિષ્ટતા તરફ દોડી ગઈ છે. આ ચોપડીનું પહેલું જ વાક્ય અડધા પાનાનું છે. અને તેનો આરંભ કેવો ડોળ ભરેલો !

"કાદમ્બરી નામના ઉત્તમ પુસ્તકમાં જેવી શિક્ષા પ્રધાને રાજકુંવરને આપેલી" વગેરેથી આરંભ થાય છે. એ વાર્તાના વાંચનારામાથી કેટલાએ કાદંબરીનું નામ સાંભળ્યું હશે વારુ ? અને નામ થોડાકે સાંભળ્યું હશે તોપણ તેમાંના કેટલા થોડાએ એ ગ્રંથ વાંચ્યો હશે (કેમકે એ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં જ પ્રસિદ્ધ છે,) અને તે સંસ્કૃત વાંચનારામાંથીયે કેટલા થોડાને એ શિક્ષા શી હતી તેનું આ વખતે કાંઈ પણ સ્મરણ હશે ? આવી જાતની વાક્યરચનાને ડોળ નહિ તો બીજું શું કહેવું ?

હરગોવિંદદાસ જેવા અત્યાર સુધી શુદ્ધ ને અક્લિષ્ટ લખનારમાં આવું વલણ જોવું એ અત્યંત ખેદકારક છે, પણ અમે ધારીએ છીએ કે પ્રસ્તાવનામાં એ ભાઈ લખે છે કે "જુદે જુદે સ્થળે, જુદે જુદે સમયે અને મનની જુદી જુદી સ્થિતિની અંદર" આ વાર્તા લખાયેલી છે તેનું જ આ પરિણામ હશે, અને અર્થભાગમાં પણ જે જે ખામીઓ દેખાય છે તેનું કારણ આપણે ઉદારતાથી એ જ ગણવું જોઈએ. માટે હવે અર્થભાગ પર આ રીતની ટીકા વિસ્તારવાને બદલે ટૂંકામાં જ પતાવી હંસની પેઠે 'નીર' નો ત્યાગ કરી 'ક્ષીર' ગ્રહણ કરીએ છીએ.

કોઈ કલ્પિત અંધેરીનગરીમાં ગર્ધવસેન કરીને રાજા હતો. કયે સમે તે કહ્યું નથી, અને કાળ ચીતરવા કોઈ પણ રીતનો બંધ રાખ્યો નથી કે વાંચનાર તે અટકળી શકે. એમાંનાં વર્ણન હાલના સમયને બરાબર જેમ બંધ બેસતાં આવતાં નથી, તેમ સો કે હજાર વરસ ઉપરના કાળને પણ લાગુ પડતાં નથી. દેશ ને કાળ વિનાની આ વાર્તા ગ્રંથકાર પોતે કહે છે તેમ ઉટંગ જ છે. એ ગર્ધવસેન એના નામ પ્રમાણે ગધેડો જ અને નગરી અંધેરી તે અંધેરી જ હતી. એનો પ્રધાન ગંડુપુરી નામે કોઈ બાવો, દુર્બળસિંહ સેનાપતિ,બોથડપંત ખજાનચી, અજ્ઞાનભટ ન્યાયાધીશ, જુલમેશ્વર જકાત ખાતાનો ઉપરી, કપટચંદ મહેસૂલખાતાનો વડો, ને હજૂરનો પહેરેગીર અબુધ કરીને કોઈ આરબ હતો ! પાત્રમાં તો જોવાં જેવાં ભેગાં થાય છે, પણ પાત્રતા ઉપર ગ્રંથકારનુ કાંઈ પણ લક્ષ ન હોવાથી બધો રંગનો ભંગ થઈ ગયો છે.

આમાંના ઘણાખરાને લુચ્ચા કલ્પ્યા તે તો ઠીક છે. પણ તે ને તે જ માણસને બીજે પ્રસંગે છેક બેવકૂફ — ઘેલા જ કહેવાય એવા ચીતર્યા છે એ શું? પણ થયું છે એમ કે રજવાડાને લગતી અંધેર ને જુલમની કહાણીઓ ભાટ લોકોની તરફથી દેશમાં ચાલે છે તેને આ ગ્રંથમાં આડીઅવળી જેમ આવે તેમ ગોઠવી દીધી છે, અને તેથી એમાં પાત્રતાની આશા જ રાખવી એ ફોકટ છે. આ પ્રત્યેક કહાણીઓ છૂટી છૂટી વાંચતાં ફારસ જેવી પણ રમૂજી છે, અને તે દેશી રજવાડાના અંધેર ઉપર અચ્છા ઝપાટા ગણાય; પરન્તુ એ મૂળે તો ભાટની કાહાણીઓ અને તે આ વાર્તાના પાત્ર જોડે જોડાઈ એટલે તેનું અસંભવિતપણું સંભવની પણ બહાર જતું રહ્યું છે.

વળી આ કહાણીઓ એટલી બધી છે કે તે મૂળ વાતમાં ભંગાણ પાડી વાંચનારના રસને તોડી નાંખે છે. આ વાર્તાની સંકલનામાં આવી આડકથાઓ દાખલ કરતાં ઘટતો વિવેક ન વાપરી શકાયો તેથી જ બધી ખરાબી થઈ છે. બાકી એ મૂળ વાત તો ઘણીખરી સંભવિત, હાલના રાજાઓને ચાનક આપનારી, તથા સમજે તેને સુબોધકારી છે.

મૂળ વાત આ પ્રમાણે છે. ગર્ધવસેન એના બાપને ઘડપણનો એકનો એક કુંવર હોવાથી છરાયો ને લાડઘેલો તો હતો જ, તેવામાં એને ગાદી મળી. એને બગાડવા ચોતરફથી નઠારાં માણસો ભેગાં થયાં. સારા ને ભલા કારભારીઓ દૂર થયા ને લુચ્ચા માણસોના પોબાર પડવા લાગ્યા. ગંડુપુરી કરીને એક બાવો હતો તેને એ નાનપણથી મામો મામો કહી બોલાવતો અને તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. તેને એ મૂર્ખાએ પ્રધાન કર્યો. એ બાવો મહા લુચ્ચો ને સ્વાર્થી હતો. એણે રાજાને કુછંદમાં નાખી પોતાના હાથમાં સઘળો અધિકાર લઈ લેવા ધાર્યું. પણ તેમાં એને રાજાની સગુણસુંદરી નામની રાણી તરફથી કેટલીક હરકત નડી, કેમકે તે ડાહી ને ભલી હતી. માટે એ રાણી ઉપર અભાવો કરાવવા તે બહુ મથ્યો, અને આખરે રાજાને ઝેર દેવાનું રજેરજ જૂઠું આળ ઊભું કરી તે બાપડીને તે મૂર્ખ રાજા પાસે મહેલના એક ખૂણાના ઓરડામાં કેદ દાખલ રાખવાનો હુકમ

કરાવ્યો. હવે રાજાને કોઈ શીખામણ આપનાર રહ્યું નહિ, અને તેમાં વળી કૌભાંડમતિ નામની એક કુપાત્ર રાણી કારભારી પરણાવી લાવ્યો. તેણે તો રાજાને કોડીનો કરી નાખવા અફીણ ને દારૂ પર ચડાવી દીધો. નવી રાણીના હાથમાં રાજાને જતો રહેલો જોઈ પેલા પાપી પ્રધાને તાની નામનો એક કાંકડો તાયફો બોલાવી તેને તેના છંદમાં ફસાવ્યો. પણ આ તો ગંડુને બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠા જેવું થયું. રાજાને તાનીનું તાન એટલું લાગ્યું કે આખા રાજની તે કિસબાતણજ મુખ્ત્યાર થઈ પડી. કૌભાંડમતિ કે ગંડુપુરીનો રાજમાં કોઈ ભાવ પૂછે નહિ, પણ સઘળા પેલી નાયકાને ઘેર ધક્કા ખાય. આ જોઈ પેલાં બે સમદુખિયાં સમજ્યાં ને એકસંપ થઈ એકાએક રાત્રે તે ગુણકાને કેદ કરી લીધી. કેફની ધૂનમાં રાજા "તાની, તાની" કરતો તેની પાસે ગયો, ત્યારે તેનો વેશ લઈ કૌભાંડમતિએ જ ત્યાં આવી તેને રાજી કર્યો. બીજે દિવસે કેફ ઊતરી ત્યારે પણ રાજાએ તાનીની કાંઈ તપાસ કરી કે નહિ તે તો આ ઉટંગ વાર્તામાં કહ્યું જ નથી. પણ હવેથી રાજા કોણ જાણે શી રીતે પણ બિલકુલ આ બે જણને તાબે થઈ ગયેલો વર્ણવામાં આવ્યો છે.

હવેથી આ કુભારજા રાણી ને હરામખોર કારભારી બંધી રીતે એક થઈ ગયાં. ગોલાગોલી, ખાસખવાસ, ને ચોકીપહેરાવાળા એ સઘળાં પોતાની તરફના રાજાની આસપાસ મૂકી તેને કેદી જેવો જ કરી નાખ્યો. પછીથી બંને જણ મન માને તેમ મહાલવા લાગ્યાં. ગંડુપુરી રાતદહાડો રાણીના મહેલમાં પડી રહે, મોજમજા મારે, ને બંને ભેગાં મળી રાજ પચાવી પાડવાનાં દરરોજ તર્કટો રચે. ગર્ભ રહ્યો છે એમ વાત ચલાવી પૂરે દહાડે કોઈનો છોકરો લાવીને બેડવી દેવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, ને જૂની રાણીના કુંવર જયસિંહ વિષે અનેક ઘાટ ઘડ્યા. ચાલે તો રાજા પાસે કહેવડાવવું કે એ મારા પેટનો નથી, અને તેમ ન થાય તો તેને ઠાર મરાવવો એમ આ ચંડાળ જોડાએ નિશ્ચય કર્યો.

આ દરમ્યાન રાજાને રાણીની ચાલ ઉપર કાંઈક વહેમ ગયો. તેથી જ્યારે તેણે દહાડા રહેવાની વાત કાઢી, ત્યારે રાજાએ

બરાબર કાને ધરી નહિ. બીજે પ્રસંગ શોધી રાણીએ રડી કકળી બહુ સ્ત્રીચરિત્ર કરી એંધાણી માગી, પણ તે વેળાએ તેને રાજાએ ઉડાવી. એણે હવે વ્યસન થોડું કરવા માંડ્યું, ને પોતાની હાલતનો અફસોસ કરવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિમાં એક પ્રસંગે જૂની રાણીને જ્યાં કેદ કરી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ને કોટડી કૂદી તેના ઓરડામાં ગયો. સજળ આંખે બંનેનો બાર વર્ષે મેળો થયો, અને એકબીજાએ પાછલા સઘળા ખુલાસા કર્યા. ભૂંડી શોક્યે રાજાના કેવા હાલ કરી નાંખ્યા હતા તે સાંભળી સગુણસુંદરીને ઘણો શોક થયો. હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા તેઓ હવે ચોરીછૂપીથી એકબીજાને મળવા લાગ્યાં, અને તે કામમાં એક જૂનો નિમકહલાલ ખવાસ હોંશથી સહાય થયો.

પેલી તરફ કૌભાંડમતિ ને ગંડૂપુરીનાં કાવતરાં ધમધોકાર ચાલી રહ્યાં હતાં. જયસિંહ તેના મોસાળમાં સુખે ઉછરતો હતો. ત્યાં તેનું કાટલું કાઢી નંખાવવા ભારે લાલચ આપી નારાજી નામના એક વિકરાળ બહારવટિયાને મોકલ્યો, કેમકે તે રાજમાં એવો બંદોબસ્ત હતો કે કાચાપોચાની તો આવું કામ માથે લેવાની હિંમત જ ચાલે નહિ. આ મકવાણો પોતાના જેવા ચાર પાંચ સાથીઓને લઈ જયસિંહના મામાના ગામ ચાલ્યો. સાપ રમાડનારને વેષે ગામમાં દાખલ થઈ ગઢની નિરીક્ષા કરવા સાંજ પહોરનો તે ગોસાંઈને વેષે બહાર નીકળ્યો. ગઢની ઊંચાઈ, કિલ્લા, ખાડી, ને પહેરેગીરોનો જાપતો જોઈ એ ડર્યો તો ખરો, પણ માથું આઘું મૂકી આરંભેલું કામ પૂરું કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પછી રાત્રે આ વિકટ જગામાં હજારો સાહસ ધરકાડુઓની જુક્તિ વેડી તથા પૂરેપૂરી કરીને મહેલના ઉપલા ઓરડામાં કુંવર સૂતો હતો ત્યાં ગુપચુપ દાખલ થયો. શિકારમાં એ કુંવરની આંગળીએ કાંઈ ઘા વાગેલો તેનો તે રાત્રે તાડ થઈ આવ્યાથી દવાદારૂ કરવા મામીએ પોતાના ઓરડામાં સુવાડ્યો હતો. મામી ને ભાણેજ એ બંનેની જરા આંખ મિંચાઈ ગઈ હતી તે વખતે પેલો ખૂની ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ને જેવો કટાર કાઢી મારવા જાય છે કે છોકરાની જોડે કોઈ આધેડ બાઈડીને દીઠી. આ તો કોઈ માદીકરો સૂતાં છે એમ તે કહીને અચકાયો અને તેની સાથે જ એના હાથને કંપારી

છૂટતાં કટાર હાથમાંથી ધપ હેઠે પડી ગઈ. આ ખડખડાટ સાંભળતાં જ ચપ લઈને પેલી રજપૂતાણી જાગી ઊઠી, ને પાસે ઉઘાડું ખડગ ટાંગેલું હતું તે ફેરવીને લગાવ્યું. લોહીચૂતો તે ઊની પૂછડીએ નાઠો, ને પાછળથી તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. આ ખૂનીની કટાર પડી રહી હતી તે તપાસી જોતાં મામીભાણેજ મહા વિચારમાં પડ્યાં. તે ઉપર "ગર્દભસેન" — એ કુંવરના બાપનું જ નામ — કોતરેલુ હતુ.

આ ખબર અંધેરીનગરીમાં પહોંચી ત્યારે સગુણસુંદરી તથા રાજાને મહા શોક થયો. રાજાએ કટારની વાત ઉપરથી તુરત ખ્યાલ બાંધ્યો કે આ ભૂંડું કામ પેલી પાપિણી કૌભાંડમતિએ જ નારાજી મકવાણાની મારફતે કરાવવા ધારેલું. એ રાજા આટલો બધો વિચક્ષણ ક્યાંથી થઈ ગયો એ નવાઈ જેવું તો છે, પણ આ પુસ્તકમાં પાત્રતાનુ ઠેકાણું જ નથી એટલે એમાં કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. બાકી આ અભણ મૂર્ખો ગર્દભસેન આ ઠેકાણે ઊંચી ભાષા તથા વિચારો ટપોટપ દર્શાવ્યો જાય છે તે ચતુર વાંચનારને મહા વિપરીત લાગે છે. તોપણ કૃતિમાં તો એ હતો તેવો ને તેવો જ છે. આટલું આટલું થાય છે પણ એનાથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. કૌભાંડમતિ ને ગંડુપુરી તો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયેલો જોઈ વધારે ને વધારે કાવતરા ઉતાવળથી કરવા લાગ્યાં. એક ઘાંચણ, એક ઢેડી, એક રબારણ, એ રીતે દશબાર ઠેકાણે છોકરો લેવાની ગોઠવણ કરી મૂકી; ને મહારાજને વધામણી મોકલી વાજાં વગડાવવાનો બેત સવારમાં જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર બેસે તે વેળા જ રાખ્યો કે રાજા છોકરાનું મોં જોવા માગે તોપણ તે ન બતાવવાનું બહાનું કાઢી શકાય. બેત પ્રમાણે ઢેડીનું છોકરું આવ્યુ, ને સવારમાં ઢેં ઢેં નોબતો વાગી. વાંચનાર માનશે કે આ ખટપટની રાત્રે પેલો કારસ્તાનનું મૂળ ગંડુપુરી તો ક્યાંય બીજે ઠેકાણે જ રોકાઈ રહ્યો હતો, અને આ બધી ઉઠવેઠ પેલી એકલી રાણીએ જ કરી ? બીજે દહાડે આ આણેલો છોકરો તો મરી ગયો, ને ત્યારે અગાઉથી નીમી રાખેલી એક રબારણનો કાળો ભૂત જેવો છોકરો મંગાવી લીધો. તેનું નામ રાયભાણજી પાડ્યું.

પણ આટલાથી કૌભાંડમતિનો લોભ તૃપ્ત થયો નહિ. ગોહ્યનો પાટવી કુંવર જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી મારૂં શું વળ્યું? જયસિંહને મરાવવા જતિ ભૂવા શોધ્યા. પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. આખરે એણે ગંડુપુરી સાથે મહા અઘોર કર્મની ગોઠવણ કરી. રાજાને મોટી જયાફત આપી નાચરંગ કરાવ્યા, કેફમાં ગરકાવ કરી નાંખ્યો, ને જ્યારે ખૂબ રંગ જામ્યો ત્યારે સભા બરખાસ્ત કરી રાણીએ હજુરમાં આવી એક લેખ હાથમાં આપ્યો. કેફમાં ચકચૂર છતાં રાજાએ પૂછ્યું કે એમાં શું છે? રાણીએ કહ્યું કે રાયભાણજી આપના પેટનો કુંવર છે એટલું જ એમાં લખ્યું છે. ગધેડા રાજાએ ખુશી થઈ તે ઉપર સહી કરી એટલું જ નહિ, પણ પોતાની કટાર તથા રૂમાલ નિશાન તરીકે આપ્યાં. બીજો દસ્તાવેજ એથી પણ વધારે કપટનો હતો. તેમાં તો જયસિંહ મારા પેટનો નથી અને તેથી તેને ગાદી ન મળે એવો એકરાર કરેલો હતો. રાજાએ કહ્યું કે જોઉં વાંચો, એમાં શું છે? ગંડુપુરીએ ખોટું ખોટું વાંચી સંભળાવ્યું એટલે એ ઉપર પણ રાજાએ પોતાનું બિલાડું ચીતરી આપ્યું. આટલેથી પણ પાપી ધરાયાં નહિ. હળાહળ ઝેર નાખેલા શરાબનો પ્યાલો પેલી ચંડાળ કુભારજાએ પ્રેમનું ડોળ કરી પોતાના સ્વામીની આગળ ધર્યો. એકવાર પડી ગયો તો બીજો, ને બીજો પડી ગયો તો ત્રીજો પ્યાલો એવો ને એવો રાજાની આગળ ધર્યો. એ સમે એકાએક પાયગાના પડઘા સંભળાયા, અને રાજા એ પ્રાણઘાતક પ્યાલો મોઢે માંડવા જાય છે એટલામાં ચાર જવાન નાગી તરવારે ઉપર ધસી આવ્યા. એકે લાત મારી તે પ્યાલો ફેંકી દીધો, બીજાએ ગંડુપુરીને પકડી મુસ્કેટાટ કર્યો, ત્રીજાએ રાણીને ખેંચી ઓરડીમાં પૂરી, ને ચોથાએ મૂર્છા પામેલા રાજાની આસનાવાસાના કરવા માંડી.

આ અણીની વખતે આવી બાજીનો રંગ તદ્દન ફેરવી નાખનાર એનો કુંવર જયસિંહ તથા તેનો મામો કેસરીસિંહ હતા. તેમને આ ખટપટની બાતમી મળતાં જ તેઓ લશ્કર લઈ દોડમાર કરતા અંધેરીનગરી આવી પહોંચ્યા. સગુણસુંદરી આ ટાણે પોતાના પુત્રને જોઈ રાજી રાજી થઈ ગઈ, અને ગધર્વસેનને

લાગ્યું કે મારે પેટે ખરેખરું રત્ન પેદા થયું છે. એણે તો ખુશાથી એને ગાદીએ બેસાડવાની ઇચ્છા દેખાડી, પણ એવું અજુકતું થાય નહિ એમ કહી જયસિંહે બાપને નામે રાજનો સઘળો બંદોબસ્ત કરી નાખ્યો. આ દેશમંગળનું મહાકાર્ય કરવામાં એના અનુભવી મામાએ ત્યાં રહી ઘણી મદદ કરી. થોડા વખતમાં "અસલ જેટલું અંધારું હતું તેટલું જ હવે અજવાળું થઈ ગયું, ને લોકો સુખી તથા યુવરાજને આશિર્વાદ દેતા થયા. કેટલેક કાળે પોતાનો બાપ દેવલોક થયો ત્યારે એ ગાદીએ બેઠો. ત્યાર પછી મન માનતાં લગ્ન કર્યાં. પછી એણે મુલકમાં કેવી પદ્ધતિથી રાજ ચલાવ્યું તે વિગતવાર વર્ણવ્યું છે, અને તે નવા જુવાન રાજાને ખરેખરું અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

આ રીતે આ વાતનો છેડો આવે છે. આ મૂળ વાત છેક અસંભવિત છે એમ તો જે રજવાડાથી કાંઈ પણ વાકેફગાર હશે તે કહી શકશે નહિ. ભૂલ એટલી જ છે કે દુનિયાનું સઘળું નઠારું એક ઠેકાણે બતાવ્યું છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં દૈવી, માનુષી, ને આસુરી એવાં ત્રણ જાતનાં કવનો કહ્યાં છે. દુનિયામાં ન હોય અથવા કવચિત જ હોય એવા સદ્‌ગુણીનું વર્ણન કરવું તે દૈવી; માણસમાં ગુણદુર્ગુણ સામાન્યપણે હોય છે તેવા જ ચીતરવા તેનું નામ માનુષી કાવ્ય; અને દુનિયામાં ન હોય અથવા કવચિત જ હોય એવી જ દુર્ગુણમય આ સૃષ્ટિને વર્ણવવી તે આસુરી. આપણા આર્ય પૂર્વજોએ તો આ છેલ્લા વર્ગના કાવ્યને અતિ નિંદ્ય ગણી ત્યાગ જ કર્યું છે. અંગ્રેજીમાં પણ તેને સારા લોકો પસંદ કરતા નથી, કેમકે એવા દુર્ગુણનાં રસમય ચિત્રોથી (પરિણામે દુઃખ વર્ણવ્યું હોય છે તો પણ) જુવાન માણસના મન ઉપર નઠારી અસર થાય છે, અને પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને તો તે ચિત્ર રુચતાં જ નથી. અંગ્રેજીમાં રેનલ્ડ આ વર્ગનો લખનાર છે. આ ગ્રંથનો રેનલ્ડની સાથે મુકાબલો કર્યો તે માત્ર આ બાબતમાં જ સમજવો. તેની ચિત્રણશક્તિ કે પાત્રજ્ઞાનને ઠેકાણે તો અહીયાં શૂન્ય જ છે, પણ એનો એટલો ફાયદો પણ ગણાય કે અહીંયાં દુર્ગુણોનાં ચિત્રો મનોહર ન હોવાથી વાંચનાર પર નઠારી અસર નહિ કરે. એથી ઊલટું આ ગ્રંથમાં જે ખાસ બોધલાગ છે

તે તો સારો ને છટાથી લખાયેલો છે જ. માટે નીતિ સંબંધી આ ગ્રંથની સામા અમે વાંધો લેતા નથી.

રસ વિષે તો અમે જે જે કહ્યું તે ઉપરથી અમારો અભિપ્રાય જણાઈ ગયો હશે. આડકથાઓ ન નાખી હોત, અથવા નાખતાં પાત્રાપાત્રનો વિવેક વાપર્યો હોત તો ગ્રંથસંકળના સારી કહેવાત. મૂળ વાતમાં ગર્ધવસેનને છેક ગધેડો ન બનાવતાં માણસ રાખ્યો હોત, તો વાંચનારને વધારે રસ લાગત, અને સારી અસર થાત. જો આ ગ્રંથથી રાજવર્ગને બોધ કરવાની ઇચ્છા રાખી હશે, તો તો તે ફોકટ જ છે. તેઓ તો આ ગર્ધવસેનનું નામ સાંભળીને જ ચીડવાશે, અને બોધ લેવાને બદલે અમારો નકામો ગિલ્લોજ કર્યો છે એમ સમજશે; તો પણ બીજા લોકને અને તેમાં વિશેષે કરીને પરદેશીઓને આપણા રજવાડાની છુપાયેલી કાળપ જાણવાનું કાંઈક અતિશયોક્તિવાળું, તો પણ બહુધા ખરું સાધન એ થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

૧૮૮૧

બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા

આ એક કદમાં નાની પણ ગુણમાં મોટી ચોપડી અમને મળી છે. તેનાં માત્ર ૩૨ જ પૃષ્ઠ છે, પણ આજકાલ જે ઘણાંખરાં પુસ્તકો છપાય છે તેનાં ૩૨૦ પૃષ્ઠ કરતાં પણ અમને એ વધારે કીમતી લાગે છે. એ ચોપડી નિર્દોષ છે એમ અમારો કહેવાનો હેતુ નથી, અને દોષ છે તે નીચલા વિવેચનમાં છૂટથી બતાવતાં જરા પણ આચકો ખાવાનો અમારો વિચાર નથી. પણ અહીં આમ બોલવાની મતલબ એ છે કે આ ચોપડીની ગ્રંથી ઉત્તમ પ્રકારની છે અને લખનાર એક સારી કેળવણી પામેલો ગંભીર ગૃહસ્થ જણાય છે.

આ ચોપડી અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટના વકીલ રા. કેશવલાલ મોતીલાલે બનાવી પ્રસિદ્ધ કીધી છે. અમે ભૂલતા નહિ હોઈએ તો વકીલવર્ગમાંથી ગ્રંથકાર તરીકે પહેલવહેલો દેખાવ આ ભાઈ જ આપે છે, અને તે જારી રાખશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. આ ચોપડીનો ઘણો ભાગ બાળલગ્નનિષેધક પત્રિકા (જે પહેલાં અમદાવાદમાં નીકળતી અને જે હાલ અમે દિલગીર છીએ કે કોણ જાણે શા કારણથી બંધ પડી છે) તેમાં એ ભાઈએ પોતાના અધિપતિપણામાં પ્રગટ કર્યો હતો; અને તેમાં હાલ ચારેક અધ્યાય ઉમેરી અત્રે વળણ વાળી દીધું છે. પહેલો

આગ જેવી હોંશ ને ધીરજથી લખ્યો તે હોંશ ને ધીરજ છેવટ સુધી કાયમ રાખી હોત તો બેશક વધારે પસંદ કરવા જોગ કામ થાત, પણ હવે તો જે છે તેની જ તુલના કરીએ.

આ ચોપડી વાર્તાના રૂપમાં છે પણ એ વાર્તા નથી. એ એક રૂપકગ્રંથી (Allegory) છે. રૂપકગ્રંથી એટલે માણસના ગુણ, સ્વભાવ, આચારવિચાર વગેરે અદૃશ્ય નિરાકાર ભાવમાં સજીવનારોપણ કરી તે હસ્તાકરના દેહધારી જ હોય, તેમ તેનું વર્ણન, તેનાં લક્ષણ તથા કાર્યકારણોને અનુસરી કરવું તે. તેને અમે રૂપકગ્રંથી કહીએ છીએ. બીજો વિષય ચાલતો હોય અને તેમાં પ્રસંગોપાત્ત કોઈ ગુણને આવું રૂપ આપવું તે તો માત્ર રૂપકાલંકાર જ થાય છે, પણ જ્યારે આ રૂપક સર્વાંગે વિસ્તાર પામી એક વાર્તાનું જ રૂપ પકડે ત્યારે તે રૂપકગ્રંથી કહેવાય. આપણી ભાષામાં સર્વજનપ્રિય આવી રૂપકગ્રંથીનું પુસ્તક પ્રેમાનંદકૃત વિવેકવણઝારો છે. રૂપકગ્રંથીનો સર્વોત્કૃષ્ટ નમૂનો સંસ્કૃતમાં આખું પ્રબોધચંદ્રોદય નાટક જ તથા અંગ્રેજીમાં પેલા અભણ પણ ભક્તિમસ્ત બનિયન કંસારાનું બંદીખાનામાં પડ્યા પડ્યા ઉત્સાહભેર બનાવેલું ભક્તપર્યટન (Pilgrim's Progress) છે. રસશાસ્ત્ર આવાં કાવ્યને પહેલું આસન આપતુ નથી એ વાજબીજ છે, તોપણ તે એક જાતનું કાવ્ય અને લખતાં આવડે તો ઘણું સરસ કાવ્ય છે એમાં તો કાંઈ શક નથી.

સારી રૂપકગ્રંથી ગૂંથવી એ કાવ્યકળામાં અઘરામાં અઘરૂં કામ છે. એમાં રસકલ્પનાદિકનો જેટલો ખપ પડે છે તેટલો જ બલકે તેથી પણ વધારે તોલનપ્રથક્કરણાદિક શક્તિઓનો પણ પડે છે. રૂપક ગૂંથનાર એક કવિ તેમજ સારો તત્ત્વવેત્તા જોઈએ. એ કારણથી દુનિયામાં થોડી જ રૂપકગ્રંથીઓ સારી નીવડેલી છે, અને દોષરહિત જ હોવું એ તો સદા દુર્લભ છે. કવિશિરોમણી પ્રેમાનંદ પણ વિવેકવણઝારામાં કેટલેક ઠેકાણે *લથડી ગયો છે.

*જેમ. કે વણઝારાની મૂર્ખાઈ દેખાડવવા એમ વર્ણવ્યું છે કે તેણે લોહું, અફીણ, મીઠું, કાપડ, વગેરે કીમતી વસ્તુઓ ખરીદ કીધી એ વણઝારાના અંગમાં જરાયે બંધ બેસતું નથી એને બદલે ક્ષણિકનાશવંત તથા જેનું કાંઈ જ ઊપજે નહિ એવી વસ્તુઓ વહોરી એમ કહેવું જોઈતું હતું.

પણ રસભાગ એનો આબાદ હોવાથી તે સાધારણ વાંચનારના લક્ષમાં આવતું નથી. રૂપકગ્રંથીનું પહેલું ખોખું શાંત અવલોકન અને બારીક તોલનશક્તિની જ સહાયતાથી ઘડાય છે, અને પછીથી રસ, કલ્પના આવી તેમાં જીવ મૂકે છે ત્યારે તે મૂર્તિ તેજોમય થઈ રહે છે. ગમે એવા રૂપાળા પણ નિર્જીવ મડદા કરતાં કાંઈક બદશિકલ પણ આરોગ્ય ને તેજથી ભરપૂર એક ચહેરો ઘણો વધારે મનોહર લાગે છે તેમજ આ મહારૂપકનું પણ છે. જો એમાં રસરૂપી જીવ નથી, તો તત્ત્વજ્ઞાને આપેલાં હાડપાંસળાં કેવળ મિથ્યા અને કંટાળો ઉપજાવનારાં છે. એ જ કારણથી "જીવરાજની મુસાફરી" માં તત્ત્વજ્ઞાનની ચોટ સઘળે ઠેકાણે આબાદ છે, તો પણ તે કોઈ પણ કવિતાના ભોગીને વાચવી ગમતી નથી. એ કરતાં "હુન્નરખાન" જેમાં મહારૂપકની છાયા જ માત્ર છે તો પણ તે બહુ રસિક લાગે છે.

આ એક નાની ચોપડીના નાના વિવેચનમાં ઉપલો વિસ્તાર કાંઈ અતિપાંડિત્ય જેવો દેખાય છે. પણ તેમ કરવાની ખાસ જરૂર હતી, કેમકે રૂપકગ્રંથી અથવા મહારૂપક એ શબ્દ જ અમારી તરફનો નવો છે, અને એ બાબત આપણી ભાષામાં એક અક્ષર પણ કોઈ ઠેકાણે અત્યાર સુધી લખાયેલો નથી. આટલી સમજૂતી વિના મહારૂપક શું તે જ અમારા વાંચનારથી સમજાય એમ નહોતુ. અને તેથી એ સમજૂતી આપી મહારૂપકના પ્રકાર તથા ઉદ્દેશ કેવા કેવા હોય છે તથા તે પ્રમાણે તેની તુલના કેવી રીતે થાય છે તે વિગતમાં ન ઊતરતાં અમે આ "બુદ્ધિ ને રૂઢિની કથા" ઉપર જ એકદમ આવીએ છીએ.

આ મહારૂપકની સંકલના નીચે પ્રમાણે છે. ગુર્જરદાસ કરીને કોઈ (અમે ધારીએ છીએ કે) વાણિયો હતો. તે બુદ્ધિદેવી વેરે પરણ્યો હતો. તે બાઈ ઊંચ કુળની હતી. તેના ભાઈનું નામ જ્ઞાનદેવ. તે પણ ગુર્જરદાસને ત્યાં ગુમાસ્તી કરતો હતો. આવા યોગથી બધાં સુખી હતાં. એવામાં લવનરાજનો અમલ થયો, અને તે બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવ ઉપર બહુ વેર રાખવા લાગ્યો. એથી જ્ઞાનદેવ બેહોશ અને

બુદ્ધિદેવી એંશી વર્ષની ડોસી કરતાં પણ નબળી થઈ ગઈ. આ જોઈ ગુર્જરદાસનું મન તેની ઉપરથી ઊઠી ગયું, અને એવો લાગ જોઈ એની બ્હેન કુમતિએ આગળ પડી રૂઢિદેવી નામની એક મનોહર પણ ગુણરહિત સ્ત્રી સાથે તેનું ચોકઠું બેસાડી દીધું. એ રૂઢિદેવીનો બાપ નિર્વિચારદેવ અને મા અવિદ્યાદેવી હતી. આ ચંડાળ માબાપનો પગ તો ગુર્જરદાસના ઘરમાં પહેલાંથી જ હતો. અને તેઓ બુદ્ધિદેવીને કાઢી મુકાવી તેને ઠેકાણે પોતાની આ પુત્રીને બેડવી દેવાની ઘણા વખતથી તજવીજ જ કરતાં હતાં. તેઓ ગુર્જરદાસના કાન ભરતા, ને બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવ ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન કરાવતાં. ગુર્જરદાસ આગળ તેઓ પ્રસંગ કાઢી પોતાની રૂઢિ દીકરીનાં વારંવાર વખાણ કરતાં, અને કોઈ કોઈ વાર રોફ મરાવી તેની નજર આગળ ફેરવતા. આખરે એનું મન ચળ્યું, ને કુમતિબ્હેનને કહ્યે તુરતાતુરત રૂઢિદેવી સાથે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે લગ્ન કર્યાં. ખરે, કુમતિબાઈના આ ભાઈ ગુર્જરદાસ તો બુદ્ધિદેવી જેવા કાંઈ ઊંચ ખાનદાનના હોય એમ આ ચોપડી ઉપરથી જણાતુ નથી. અમે તો ધારીએ છીએ કે એના બાપનું નામ અણઘડદાસ ને માનુ નામ પથરાબાઈ હશે. આ વૈસ્યને દેવી ઉપનામ ધારણ કરનારી બુદ્ધિદેવી સરખી ક્ષત્રિયાણી કેમ મળી શકે એ જ અમને તો પ્રથમ મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે, ને તેથી બધી વાત અસંભવિત દેખાય છે. ખરે, આ ગ્રંથકારે દેવી, દાસ વગેરે ઉપનામ ક્યાં ને કોને લગાડવાં એ બાબત કાંઈ વધારે વિવેક વાપર્યો હોત તો વધારે સારું થાત એમ અમને લાગે છે. એ દોષ છે તો નાનો, પણ રસહાનિ મોટી છે.

તેમજ બુદ્ધિદેવીનું પડી ભાગ્યું ત્યારે જ રૂઢિદેવી ઘરમાં પેઠી એમ જે રૂપક બાંધ્યું છે તે અમારી નજરમાં યથાર્થ નથી. જીવરાજની સેવામાં બુદ્ધિ તથા રૂઢિ એ બન્ને જ હમેશાં તત્પર હોય છે, પણ તેમાં રૂઢિ એ માત્ર બુદ્ધિની દાસી છે, અને તે વધારે ચપળ હોવાથી ઘણીવાર તેની હસ્તક જ બુદ્ધિદેવી પોતાના સ્વામીની સેવાનું કામ લે છે, પણ જરૂરને પ્રસંગે તેને ટપ રોકી પોતાને જે તે પ્રસંગે ઉચિત લાગે તેમજ કરે છે. આ પ્રમાણે

યથામર્યાદા જ્યાં સુધી આ ત્રણેનો વ્યવહાર ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં સુધી એ ત્રણે સુખી રહે છે. ઘણા પરિચયથી જ્યારે આ રાજા દાસી ઉપર મોહિત થઈ પડે છે અને તેને જ પટ્ટરાણીપદ આપી દે છે, ત્યારે એની તથા એના તમામ રાજની અવદશા આવે છે. પણ એ આડી કલ્પના પડતી મૂકી આ રૂપક પ્રમાણે જ ગુર્જરદાસનું આગળ શું થયુ તે જોઈએ.

રૂઢિદેવી સાથના લગ્નથી નિર્વિચારદેવ તથા અવિદ્યાદેવીની સત્તા ગૂર્જરદાસના ઘરમાં સ્થાયી થઈ. હવે તેઓ હક કરી પોતાની સત્તા બજાવવા લાગ્યાં. તેમનું જોર ઘરમાં એટલું વ્યાપ્યું કે બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવી ખાવેપીવે પણ હેરાન હેરાન થવા લાગ્યાં. આખરે બુદ્ધિને છેડા ફાડી આપી ગુર્જરદાસે બહાર કાઢી મૂકી. તલાક આપવાનો અરૂઢ વિચાર આપણી રૂઢીદેવીને સૂઝ્યો, એને તો અમે આ સુધારાના સમયનો ચમત્કાર એ સિવાય બીજું કાંઈ કહી શકતા નથી.

આમ થવાથી બંને ભાઈબહેન વહાણમાં બેસી પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યાં. યુરોપરાજે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. જ્ઞાનદેવ પ્રધાનપદ પામ્યો, અને બુદ્ધિદેવીએ યુરોપરાજ સાથે પુનર્લગ્ન જ કર્યું. પુનર્લગ્ન કર્યું કે નાતરે ગઈ ગમે તે કહો, પણ બુદ્ધિદેવી જેવી કુળવાન પદ્મિણી પોતાનો ધણી જીવતો છતાં ઘરઘરણું કરે તે અમને મહા જુગુપ્સા ભરેલું લાગે છે, અને એમ એકવાર કર્યા પછી પાછા, આ મુલકમાં આવી ગુર્જરદાસના ઘરમાં સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એને તો હડહડતા કુલટાપણા સિવાય શું કહેવું તેની અમને સૂઝ જ પડતી નથી. રૂપક બાંધવામાં બેશક આ મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે. જો આટલું જ વર્ણવ્યું હોત તો બસ હતું કે ઉદર નિમિત્તે ભાઈબહેને પરદેશમાં જઈને વાસ કર્યો અને ત્યાં બહુ પૂજાયાં.

હવે ગુર્જરદાસના ઘરમાં શું ચાલે છે તે આપણે જોઈએ. હવે તો રૂઢિદેવી વગેરેની સત્તા ચાલવામાં કશીયે આડખીલી રહી નહિ. એવામાં એને એક પુત્ર પ્રસવ્યો અને પછી તો એના પરિબળનું પૂછવું જ શું. એ છોકરાનું નામ બાળવિવાહ પાડ્યું,

અને નામ પ્રમાણે જ તે બે વર્ષનો ન થયો એટલામાં તેનો ચાર વર્ષની એક છોડી સાથે વિવાહ કરી દીધો. નવી વહુનું લાડનામ નિર્બળતાદેવી પાડ્યું. પછીથી થોડા વખતમાં મોટી ધામધૂમથી છોકરાને પરણાવી બધાને છક કરી નાખ્યા. રૂઢિદેવીનો આ ઠાઠ જોઈ બીજાં પણ તેની નકલ કરવા લાગ્યાં, અને થોડા વખતમાં એમ થઈ રહ્યું કે રૂઢિદેવીએ કર્યું તે તો પરમેશ્વરે જ કર્યું.

બાળવિવાહભાઈને તો હજી પોતિયુયે પહેરતાં નથી આવડતું એટલામાં તો નવી વહુ ફોડભેર સાસરે આવ્યાં, અને થોડા જ વખતમાં તેને અધરણી આવ્યું. આ જોઈ રૂઢિદેવી થઈ તો રાજી પણ લોકલાજને ખાતર છોકરાને લહેલૂર ધોતિયુ, અંગરખામાં બેચાર બદન, તથા ટોપી ફેંકી દઈને એક મોટું પાઘડું પહેરાવવા લાગી. તેણે મહા હર્ષથી સીમંતનો વરો કર્યો. અને જ્યારે વહુને દીકરો અવતર્યો ત્યારે તો એ પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ એમ જ સમજવા લાગી. ગુર્જરદાસના એ પૌત્રનું નામ વ્યભિચારદેવ પાડવામાં આવ્યુ. આ છોકરાનો તો જન્મ થયો તે પહેલાં જ જો છોકરો આવે તો અમારી છોકરી વેરે વિવાહ કરજો એમ ઘણાએ કહી રાખ્યુ હતું. હવે પુત્રનો પ્રસવ થયો કે એણે એક સારામાં સારે ઘેર તુરત સારું નક્કી કરી દીધુ.

બાળવિવાહ સિવાય રૂઢિદેવીને બીજી સંતતિ પણ ઘણી થઈ હતી. વટાળદેવ. વહેમદેવ. અને અધર્મદેવ એવા બીજા ત્રણ દીકરા, અને બાળહત્યા તથા અનીતિ એ નામની બે દીકરીઓ હતી. તે સઘળાંને પણ એણે અલબત્ત ક્યારનાં પરણાવી દીધાં હતાં, અને તેથી પુત્રપૌત્ર, દુહિતાદુહિતરો તથા વહુજમાઈની વાડી એવી ખીલી હતી કે તે જોઈ રૂઢિદેવીને આકાશ માત્ર બે આંગળ જ આઘું રહ્યું હતું!

વટાળદેવની સ્ત્રીનું નામ આભડછેટદેવી હતું. તેમને જ્ઞાતિદેવી એ નામની એક દીકરી હતી, પણ તે તો સો દીકરાનું કામ સારે એવી હતી. એણે તો પોતાના પ્રતાપ વડે સઘળાંને પાંસરાંદોર કરી નાંખ્યાં. બધા લોક પાસે એણીએ પોતાનું, પોતાના માબાપનું, તથા રૂઢિદેવીનું ઐશ્વર્ય નિર્વિવાદપણે કબૂલ કરાવ્યુ. હવેથી સઘળા લોક બેસતાં, ઊઠતાં, ખાતાં. પીતાં, નાહતાં, ધોતાં, વસ્ત્ર

પહેરતાં, દેશપરદેશ જતાં, વેપારરોજગાર કરતાં, ભોગવૈભોગ કરતાં અને ટૂંકામાં કાંઈ પણ નાનું કે મોટું કામ કરતાં પહેલાં આ જ્ઞાતિદેવી અને રૂઢિડોશીની રજા લેવા આવવા લાગ્યાં, અને જો એની જરા પણ નામરજી દેખે તો લાખેલાખનો લાભ હોય તો પણ તેમાંથી એકે માણસ તેમ કરવાનો સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કરે નહિ એમ થઈ રહ્યું.

યુરોપરાજને ત્યાં બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનરાજનાં પગલાં થયાં ત્યારથી જ તેનો દિનપરદિન ઉદય થવા લાગ્યો. એ સમજતો હતો કે આ સઘળા પુણ્યપ્રતાપ આ બે ભાઈબહેનનાં છે, અને તેથી તેમને તે સદાકાળ અછોઅછો જ કર્યા કરતો. આ કારણથી થયું એમ કે વિદ્યાકળા, રિદ્ધિસિદ્ધિ, બળપરાક્રમ, તથા રાજવૈભવ વગેરે સઘળી વાતમાં એ સર્વોપરી મનાતો ગયો. અગ્નિદેવ, વરુણદેવ, વાયુદેવ, આદિ મહાન અને બળવાન જિન જે અત્યાર સુધી માણસજાતથી અજિત હતા તે પણ એનુ દાસત્વ કેવળ આધીનપણે કરવા લાગ્યા. એનું રાજ દિનપરદિન વધતું જ ગયુ, અને તેણે ઝપાટાની સાથે યવનરાજને ઊખેડી નાંખ્યો.

આ કારણથી બુદ્ધિદેવીનું પાછું પોતાના વતનમાં આવવું થયું. સુખદેવ, ધનદેવ, પ્રીતિદેવી, વિદ્યાદેવી વગેરે જે એનો પહેલીવારનો પરિવાર હતો તે પણ એની જોડે જ હતો, કેમકે અહીંયાં ગુર્જરદાસના ઘરમાં નમાયાં પડ્યા પછી તેમની એવી હાડછેડ થવા લાગી હતી કે તેઓ અંતઃ હારીને નીકળી નાઠાં હતા, અને રખડતાં રખડતાં કોઈક કાળે પોતાની માતાને યુરોપમાં જઈ મળ્યાં હતાં. બુદ્ધિદેવીને નવા પરણેતરથી જે છોકરાં થયાં હતાં તેનાં નામ રાજ્યદેવ, વૈભવદેવ, સ્વતંત્રાદેવી, તથા કળાદેવી વગેરે, એ પણ અલબત્ત એની જોડે જ અત્રે આવ્યાં. એ સઘળાં છોકરાંઓ હૃષ્ટપુષ્ટ, બળવાન, ડાહ્યાં, સુનીતિમાન, ને મહાપરાક્રમી હતાં, કેમકે તેને તો રૂઢિદેવીના ઝગધાંની પેઠે નાનપણમાં ન પરણાવતાં તને ને મને સંપૂર્ણ કાળજીથી કેળવ્યાં હતાં, ને જ્યારે કેળવાઈને પુખ્ત થયાં ત્યારે તેમણે પોતપોતાને જેની સાથે ફાવતું આવ્યુ તેની સાથે જ પરમ પ્રીતિથી ઉત્સાહયુક્ત લગ્ન કર્યાં હતાં.

બુદ્ધિદેવીએ જોયું કે મારી આ જન્મભૂમિમાં કોઈ મને ઓળખતુ જ નથી તો પછી મારો પક્ષ કરે એની તો આશા જ શી ? તોપણ તેણે પોતાની તથા પોતાના ફરજંદોની સત્તા પાછી અહીંયાં બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ એનો વિચાર રૂઢિદેવી જલદીથી ચેતી ગઈ, અને તેથી તેણીએ ખૂબ પછાડા માર્યા. એ તો નીકળી ગયેલી, ભ્રષ્ટ, પતિત, વટલેલી છે એવો પોકાર ઉઠાવી કોઈ પણ તેને પડછાયે જ ન જાય એમ તેણીએ કરી મૂક્યું, પણ બુદ્ધિદેવીએ સબૂર પકડી પોતાનો ઉદ્યોગ કળેકળે જારી રાખ્યો, અને છેવટે તેની સંપૂર્ણ ફતેહ થઈ. (તથાસ્તુ)

એ રીતે આ મહારૂપક પૂરું થાય છે. પેલા ગુર્જરદાસનું શું થયું તે જણાતું નથી. એની બહેન કુમતિ અને રાંડ રૂઢિ એ એને કર્મે ચોંટયાં હતાં તે છૂટયાં કે નહિ એ બરાબર જણાતું નથી. પણ એમ લાગે છે કે સુધરીને બુદ્ધિદેવીનું કહ્યું જ કરવા લાગ્યાં હશે. પણ જ્યાં સુધી બુદ્ધિદેવી ધણિયાણી તો પારકાની જ થઈ રહી છે ત્યાં સુધી તે ગુર્જરદાસના ઘરની બાબતમાં જોઈએ તેવી મસલત આપનારી તો ન જ થઈ શકે એમ અમને દહેશત લાગે છે. પણ આ બાબત ગ્રંથકારના હાથમાં કાંઈ ઉપાય રહેલો જણાતો નથી, કેમકે એકવાર નાતરું કરાવ્યું તેમ પાછું એની પાસે પોતાના પૂર્વના ધણી સાથે બીજી વાર કરાવે તો જ આ રૂપકનો ઘાટ બરાબર બંધ બેસી શકે એમ છે.

ઉપર જે અમે લખ્યું તે તો માત્ર આ મહારૂપકનો ઢૂંડો જ માત્ર છે. આ ઢૂંડામાં રંગ પૂરીને ઘટતા વર્ણનથી આ રૂપકને કેટલુ રસિક કરવામાં આવ્યુ છે તે જાણવાને માટે અમે એ ચોપડી જ વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. ભાષા અત્યંત રૂઢ, સરળ, બહુધા શુદ્ધ અને રસભરી છે. રસની સાથે એ ચોપડી વાંચવાથી ડગલે ડગલે બોધ ને વિચાર કરવાનું મળે એવી છે. એની કિંમત માત્ર આનો દોઢ જ રાખેલી છે એ પણ સારું કર્યું છે, કેમકે એ સઘળાને લેવી પરવડશે, અને એ સઘળાએ વાંચવા જોગ છે એમ તો આટલા વિવેચન પછી અમારે કહેવાની જરૂર જ નથી.

૧૮૮૩

મીઠી મીઠી વાતો

આ લઘુ પુસ્તક પણ કેળવણીને જ લગતુ છે. નીતિનો બોધ રસ દ્વારા કરવાને સારુ—અને એ રીતે જ તે ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે—મિસ એજવર્થ નામની એક બાઈએ ઇંગ્રેજીમાં કેટલીક સરસ વાર્તાઓ રચી છે, અને તેમાંના "Parent's Assistant" (માબાપનો સાહાયક) એ નામના એક પુસ્તકને આધારે સોરઠ પ્રાંતના ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રાવસાહેબ ગણપતરામ અનુપરામે આ ચોપડી બનાવી છે. હવે વાર્તાદિકનો પરભાષામાંથી તરજૂમો કરવો એ ઘણું જ વિકટ કામ છે, અને તે ભાગ્યે જ મનમાનતી રીતે પાર પડેલું જોવામાં આવે છે. ઘણીવાર એમ માલમ પડે છે કે ભાષાંતર શુદ્ધ, સરળ, અને રૂઢ હોય છે, તોપણ મૂળનો રસ તેમાં શોધ્યો જડતો નથી. આમ થવાનું કારણ એ છે કે મોહનશૈલીના ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરવામાં ફક્ત ભાષાફેર કરવો એ જ બસ નથી, પણ તે વાર્તાના તમામ બનાવો તથા વિચારને પણ જે લોકને સારુ તરજૂમો કરવો હોય તેના દેશકાળને અનુસરી કરી નાંખવા એ પ્રથમ જરૂરનું કામ છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓએ સંસ્કૃતમાંથી જે આખ્યાનો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે તેમાં આ નિયમ અવશ્ય પાળ્યો છે, અને તે કારણથી જ તેમની યથાર્થતામાં ગમે એટલી ખામી હશે, તોપણ તે આજપર્યંત

લોકપ્રિય થઈ રહ્યાં છે. જે કોઈ કોઈ કવિઓ આ નિયમનું અગત્ય ન સમજતાં પોતાનુ પાંડિત્ય ડહોળવા જ ગયા છે, તેના ગ્રંથો ઊધઈનો જ ભક્ષ થઈ પડયાં છે. આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો એ ભાષાંતરકારનું કામ નથી એમ કેટલાક લોક સમજે છે, અને એ કારણથી જ્યારે તેઓ મૂળ સંસ્કૃતથી કાંઈ ભિન્ન દેખે છે ત્યારે તુરત જ પ્રેમાનંદ જેવા સર્વોત્તમ કવિની કૃતિને પણ દુષિત ગણવા તત્પર થાય છે, અને કહે છે કે એને ભાષાંતર જ કેમ કહેવાય? એને ભાષાતર કહો કે ગમે તે કહો, પણ એ પદ્ધતિથી જ મૂળ ગ્રંથનો રસ તથા બોધ શ્રોતાઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તે સાક્ષાત્કાર થવાના હેતુને માટે જ મૂળ ગ્રથકારો પોતાનાં કાવ્ય કે આખ્યાન લખી ગયા છે. અમે તો એને ભાષાતર જ કહીએ છીએ. અમારા વિચારે ભાષાંતર ત્રણ પ્રકારનાં છેઃ—શબ્દાનુસારી, અર્થાનુસારી, અને રસાનુસારી. રસાનુસારી ભાષાંતરમાં શ્રોતાના દેશકાળને અનુસરવાની પ્રથમ જરૂર છે, કેમકે નહિ તો રસને સ્થળે વિરસ કે કુરસ થઈ જાય. રસાનુસારી ન કહેવું હોય, તો એને દેશકાળાનુસારી (adaptation) કહો, પણ એમ કર્યાં સિવાય એક દેશનું કે એક કાળનું કાવ્ય બીજા દેશકાળના લોકને કદી પણ ધારેલો રસ આપી શકશે નહિ. શેક્સપિયરે પોતાનાં નાટકો દેશકાળાનુસારી કર્યાં છે તેથી જ તે અંગ્રેજીમાં મહાપ્રસિદ્ધિને પામ્યાં, અને જો તેને હિંદની ભાષાઓમાં ઉતારવા હોય તો પુનરપિ અહીંયાં તેમ કર્યા વિના કદી પણ તે લોકપ્રિય થાય નહિ.

રસશાસ્ત્રનો આ નિયમ ન જાણવાથી હાલ આપણામાં કાવ્યોના તરજૂમા થાય છે તે લોકોને એવા તો નિરુપયોગી માલમ પડે છે, કે ગ્રથકારો તથા તેમના વાંચનાર એ બંનેના લાભની ખાતર આ પ્રસંગે આટલું સામાન્ય વિવેચન પ્રદર્શિત કરવું એ અમને ઉચિત લાગ્યુ છે, અને વળી તેનો આ પ્રસ્તુત વાર્તાના ભાષાંતરની સાથે નિકટ સંબંધ છે. ભાઈ ગણપતરામનું આ ભાષાંતર બરાબર રસાનુસારી જ છે, અને તે એટલે દરજ્જે કે જો એ વાત એમણે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવી ન હોત, તો અજાણ્યા વાંચનારને કદી પણ એમ ન લાગત કે આ વાર્તાઓ મૂળે અંગ્રેજી-

માંથી લીધેલી છે. મૂળ વસ્તુના બીજમાં જ તે દેશની સ્થિતિ કે રીતભાતને લગતું કાંઈ હોય છે, ત્યારે તો તે રસાનુસારી ભાષાંતરમાં પણ આવ્યા વિના ન રહે, અને તે પ્રમાણે અહીંયાં કોઈ કોઈ સ્થળે વિચક્ષણ વાંચનારને એવો ભાસ થયા વિના નહિ રહે. તો પણ સાધારણપણે આ વાતો જાણે આપણા દેશની અને આપણા લોકની જ હોય એમ પાને પાને પ્રતીત થાય છે. ભાષા પણ અતિશય સંભાળ, સરળતા, શુદ્ધિ, અને રૂઢિથી જ રચાયેલી છે. દોષ કાઢવા બેસીએ તો અતિરૂઢત્વનો જ કદાપિ નીકળી શકે એમ છે, જેમકે ચોપડીનું નામ જ "મીઠી મીઠી વાતો" એમ ન પાડતાં મનમોહન વાર્તાઓ કે કાંઈ એવું જરા વધારે ગંભીર પાડ્યુ હોત, તો તે વધારે ઉચિત થાત એમ કોઈ કહી શકે.

એમાં ચાર વાર્તાઓ છે, અને તે દરેક સુબોધકારક રસથી ભરેલી છે. એનાં મુખ્ય પાત્રો અલબત્ત બાળકો જ છે, અને તેમની રીતભાત, ઉદ્યોગ, તથા રમતનાં વર્ણન આબેહૂબ આપણા દેશને લાગુ પડતાં છે, પાત્રોનાં આચરણ ઉપરથી ઉત્તમ નીતિનો બોધ મળે છે, અને સંકળનારસ એવો છે કે છોકરું હાથમાં લે તો તે વાર્તા પૂરી થાય ત્યાં સુધી તેને એ ચોપડી પાછી મૂકવાનું મન થાય એમ નથી. સરકારે પોતે જ ઇનામો તથા કન્યાશાળાઓના ઉપયોગને માટે મંજૂર કરી એ ચોપડી છપાવી, એ બહુ સારું કામ કર્યું છે, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ઇનામોમાં આ ચોપડી ડેપ્યુટી સાહેબો છૂટે હાથે વાપરે.

૧૮૮૭

સરસ્વતીચંદ્ર

હાલ પુસ્તકોની વૃદ્ધિ એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે હવે કોઈ મોટા ત્રૈમાસિક "વિવેચક"ની ખાસ જરૂર છે, અને તે તરફ અમે ગુજરાતી પંડિતોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. હવે ગુજરાતી પ્રજાએ આશા રાખવી કે એ કામ ચાલુ માસિકોથી થઈ શકશે એ કેવળ મિથ્યા છે. ગ્રંથકારો ગમે એટલા ચીડવાય, પણ વર્તમાનપત્રોએ તો એ કામ ક્યારનું છોડી દીધું છે, અને તે એ કામને યોગ્ય પણ નથી. માસિકો હજી ઉપર ઉપરથી ગ્રંથાવલોકન કરે છે, પણ અમે તો કબૂલ કરીએ છીએ કે તે મનમાનતું થતું નથી જ. વળી હાલ કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં પ્રગટ થાય છે કે તે ખાસ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને જ યોગ્ય છે, જેમકે મિ. ત્રિપાઠીકૃત **સરસ્વતીચંદ્ર**. એ નવલવાર્તા જેવી સ્વબુદ્ધિજન્ય તેવી જ પંડિતાઈ ભરેલી, અને પંડિતાઈ ભરેલી તેટલી જ રસમય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી નામાંચી નોવેલો સાથે એનો મુકાબલો કરી શકાય એમ છે, અને એ કરણઘેલો છે તે કરતાં પણ કેટલીક બાબતોમાં બહુ ચડિયાતી છે. અલબત્ત એમાં કેટલાક ગંભીર દોષો પણ છે, પરંતુ તેટલા માટે જ અમે કહીએ છીએ કે આવાં પુસ્તકને ઘટતો ન્યાય મોટા ત્રૈમાસિક વિના કદી પણ આપી શકાય નહિ.

૧૮૮૭

કાન્તા

દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈને ગ્રંથકારમંડળમાં આવકાર આપતાં અમને ખરેખરો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ તરુણ ગૃહસ્થે બી. એ.ની પદવી સંપાદન કરી એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળામાં થોડોક વખત ઓનરરી ફેલોનું કામ કર્યું હતું, અને હાલ મુંબઈ શહેરની ગુજરાતી નિશાળોના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેકટર છે. અંગ્રેજી ભાષાની સાથે એ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી છે. આપણા ગ્રેજ્યુએટો કેટલાંક વર્ષથી સ્વભાષા લખવાવાંચવાના કામમાં એવો અનિષ્ટ અનાદર બતાવતા આવ્યા છે કે મિ. મણિલાલની આ પ્રવૃત્તિને અમે ઘણી સ્તુત્ય, આશાજનક, તથા ઉત્તેજનયોગ્ય ગણીએ છીએ. સને ૧૮૮૧ના વર્ષમાં 'ગુજરાતી'ના અધિપતિએ એવી ખેદકારક વાત જાહેરમાં મૂકી હતી કે તેમાં લખાતા કવિ નર્મદાશંકરના વિષયો અમે સમજતા નથી એમ તેના ગ્રેજ્યુએટ મિત્રોની તરફથી તેને જવાબ મળ્યો હતો. આમ હોય તો એ વર્ગની તરફથી ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાવાની તો આશા જ શી? અને આ તો અનુભવસિદ્ધ છે કે પાછલાં કેટલાંક વર્ષોથી કોઈ પણ ગ્રેજ્યુએટે ગુજરાતી ભાષામાં એકે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું નથી. પણ હાલ એ લજ્જાસ્પદ સ્થિતિ બદલાઈ જવાનાં સુચિહ્ન* કેટલેક ઠેકાણેથી ..!

દેખાવા લાગ્યાં છે, અને એ શુભ રૂપાંતરના અગ્રણી ભાઈ મણિલાલ થયા તેને માટે તેમને અમે માનપૂર્વક મુબારકબાદી આપીએ છીએ. અમારા એ સાહસિક તરુણ મિત્રને અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે હમણાં જે શુભ વૃત્તિ પોતાના આત્મામાં પ્રાદુર્ભાવ થઈ છે તેને ફરજ સમજી વળગી રહેવું, અને પ્રથમ પ્રયત્નોમાં કદાપિ જોઈએ તેટલી સિદ્ધિ કે જશ ન મળે, તો પણ તે વાતથી નાઉમેદ ન થતાં સ્વભાષાની ભક્તિ શુદ્ધ ભાવથી કાયમ જ રાખવી, અને શાળાગ્રામ જ્ઞાનને હવે પછીના અનુભવ, વિચાર, તથા અભ્યાસથી પરિપક્વ કરી તેનો લાભ દેશીઓને આપવા નમ્રપણે નિરંતર ખંતી રહેવું. એમ કરવાથી છેવટે સિદ્ધિ, યશ, ને કૃતાર્થતા છે જ.

મહાકવિ ભવભૂતિકૃત માલતીમાધવ નામના એક સંસ્કૃત ભાષા માંહેલા અત્યુત્તમ નાટકનું સટીક ભાષાંતર ઘણી સંભાળથી કરીને એ ભાઈએ બે ત્રણ વર્ષ ઉપર પોતાનું વિદ્યાબળ દાખવ્યું હતું. તે સમે ભાષાંતરકર્તા તરફથી એ પુસ્તક અમારી ઉપર ન આવવાથી તેના ગુણદોષ વિષે બોલવું એ અમને ઉચિત લાગ્યું નહોતું. હાલ તે આવ્યુ છે. તથાપિ અમે ધારીએ છીએ કે તેનું વિવેચન અવકાશ ઉપર રાખવાથી હવે કાંઈ ખાટુંમોળું થનાર નથી. હાલ તો મિ. મણિલાલે કાન્તા નામનું જે સ્વકલ્પિત નાટક બનાવ્યુ છે તેની જ તપાસ અત્રે ચલાવીએ.

રસ, પાત્ર–ભેદ, અને વસ્તુસંકળના એ જે ત્રણ વાનાં નાટકાદિની ગ્રંથીમાં અવશ્યનાં છે તે પ્રત્યેકની રચનામાં મુશ્કેલીઓ પણ એ જ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર વધતી છે. રસનું મૂળ સ્વભાવમાં હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરવો સહજ છે,—કુદરતે આપ્યો હોય તેને જ, એ વાત તો ખરી. રસબુદ્ધિનું માણસ હશે, તો તેની વાણીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ રસ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ફક્ત તેણે ડોહડાહ્યું કે ડોળ કરવું નહિ એટલું જ જરૂરનું છે. કેમકે ડોળ એ જેટલું ધર્મપક્ષે તેટલું જ રસપક્ષે પણ વિનાશકારી છે. આ જ કારણને લીધે કેટલાક કેવળ અભણ પુરુષો સારા કવિ નીવડેલા છે. તેઓ કેવળ સ્વભાવને જ વશ રહે છે, અને તેથી તેમનું કવન

તેના સહજ રસથી હૃદયને વીંધી નાખે એવું થાય છે. પણ કાંઈ ભણ્યા પછી માણસ પોતાનું ડહાપણ ચલાવે છે, અને ત્યારે ચતુર ચાર ઠેકાણે ખરડાયા જેવું થઈ રહે છે. અધભણ્યાની સમજ, જેમ બીજી બાબતમાં તેમ, રસમાં પણ પૂરી ચાલતી નથી, અને એ જ કારણથી હાલ આપણા પ્રાંતમાં દોઢડાહી કે કંટાળાભરેલી ડોળવાળી કવિતાવાર્તાઓથી ઉકરડો ભરાઈ જવા લાગ્યો છે. તે સમે ખરો રત્નરૂપ રસ કોઈ કોઈ ઠેકાણે જ શોધ્યો જડે છે. કાવ્યમાં વિવેક વાપરવો તો તે પૂરો વાપરવો જોઈએ, અને તેને માટે ઊંચી કેળવણી તથા રસશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસ અવશ્યનો છે. ત્યારે જ શુદ્ધ રસજ્ઞતા (Taste) પ્રાપ્ત થાય છે. ઊંચ ને નીચ, સારી કેળવણી પામેલો ને લેભાગુ એ પોતાની રસજ્ઞતાથી ટપ ઓળખાઈ આવે છે. તાલમેલથી ટાહેલાં કરી શકાય પણ ખરી રસજ્ઞતા આવતી નથી. તે તો સ્વભાવ કે પૂર્ણ સંસ્કારને જ સાધ્ય છે.

આ તરુણ નાટકકારની રસજ્ઞતા શુદ્ધ સંસ્કારી જોઈ અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. એ રસજ્ઞતામાં અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત સાક્ષરત્વ એ બનેના રંગ છે, પણ સંમિશ્રણ એવી રીતે થયેલું છે કે તે સ્વાભાવિક ને સુંદર દીસે છે. કાદંબરી જેવા કૃત્રિમ રસકાવ્યની છાંટ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેમાં જણાય છે ખરી, પણ તે એટલી થોડી ને આછી છે કે કાળે કરીને તે આપોઆપ ઘસાઈ જશે એમ અમારી ધારણા પહોંચે છે.

રસ એ જ ખંડકાવ્યોમાં એટલે છૂટક કવિતામાં બસ છે. પદ, ગરબી વગેરે લખનારામાં એટલું હોય તો તે કૃતાર્થ થયો. કેમકે તેવી કવિતામાં તો પોતાના આત્મામાં જે જે ઊર્મિઓ ઊઠે તે દર્શાવી એટલે થયું, અને તે તો પોતામાં રસ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ જાય. આવી કવિતાને સ્વાનુભવી અથવા અંતઃસ્થિત (Subjective) કવિતા કહે છે. સંગીત કવિતા આ વર્ગની છે. પણ નાટક કાવ્યોમાં એથી જુદા જ — બહુ ઊંચી જાતના — કવિત્વનો ખપ પડે છે. એમાં ફક્ત પોતાના અંતરમાં અનુભવેલા રસનું વર્ણન કરવું એ બસ નથી, અથવા

વખતે કાંઈ જ કામનુ નથી. એમાં તો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિવાળા બીજાને ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો કેવા લાગે છે તેનું વર્ણન કરવાનુ છે. એક તરફ પરદુઃખભંજન સાધુ પુરુષ તો બીજી તરફ ચોર ને ખૂની, એક તરફ પતિવ્રતા તો બીજી તરફ કુલટા, એક તરફ કૃપણ તો બીજી તરફ ઉદાર, એક તરફ પ્રેમી તો બીજી તરફ શઠ, વગેરે ભાતભાતના મનુષ્યોના મનમાં કેવી કેવી વિવિધ ઊર્મિઓ ઊઠે છે, તેનું એવી રીતે વર્ણન કરવું કે જાણે તેના હૃદયમાં જ પેસીને જોઈ આવ્યો હોય, એ નાટ્ય કે વાર્તિક કવિનું કામ છે. એને અંતઃસ્થિત નહિ પણ બાહ્યસ્થિત, સ્વાનુભવી નહિ પણ સર્વાનુભવી (Objective) કવિત્વ કહે છે.

જુદા જુદા માણસોના મનોભાવ જેમ હોય તે પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ણવવા એને પાત્રભેદ કહે છે, અને એ કરવાનો સઘળો આધાર માણસમાં સર્વાનુભવી કવિત્વ કેટલું છે તેની ઉપર છે. સંસારવ્યવહારના લક્ષપૂર્વક અવલોકનથી આ બળ કેટલુંક પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ઘણે દરજ્જે તે સ્વાભાવિક છે. કેટલાક અંતઃસ્થિત કવિતા ઉત્તમ પ્રકારની કરી શકે છે, પણ બીજાના અનુભવના એ બોલ પણ બરાબર કથી શકતા નથી. તે પોતાની લાગણીઓ—પોતાનું દુઃખ—રોઈ જાણે છે, પણ બીજાના અંતઃકરણની તેને કાંઈ ખબર નથી. ગુજરાતી ભાષામાં આજ પર્યંત આટલા બધા કવિઓ થઈ ગયા છે, પણ સર્વાનુભવી રસને જાણનાર તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે; અને તેમાં પણ તેને શેકસપિયરની પેઠે પરિપૂર્ણ દર્શાવનાર તો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ ભટ્ટ એકલો જ.

આ નાટકમાં પાત્રભેદશક્તિ કેટલી છે તેનો વિચાર વસ્તુસંકળનાની ભેળો જ કરીશું. વસ્તુને સંકળવી એ કામ સૌથી અઘરું છે. એમાં ઘણા વિવેકનો ખપ પડે છે, અને તેથી તે ઘણો અનુભવ થયા વિના કદી પણ બરાબર થઈ શકતું નથી. સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સારી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્ને જ રસ ને પાત્રભેદના કામમાં કોઈ ફતેહ પામે ખરો, પણ શિખાઉને હાથે વસ્તુસંકળના નિર્દોષ ઊતરવી એ અશક્ય નહિ તો અત્યંત દુર્લભ છે. મહા-

કવિઓનાં પણ ઉત્તમ સંકલિત કાવ્યો તેમની મધ્ય કે ઉત્તરાવસ્થામાં જ બનેલાં છે. રસગ્રંથીનો સ્વાભાવિક ક્રમ આ પ્રમાણે જણાય છે:—પ્રથમ પ્રસંગોપાત્ત છૂટક પદો, પછીથી નાની વાર્તાઓ, અને એ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ સુધી કાવ્યકળા ખેડાઈ રહે ત્યારે જ મહાકાવ્ય કે નાટક. આપણા આ ગ્રંથકારે પ્રથમથી જ જાહેરમાં તો છેલ્લે પગથિયે પગ મૂકયો છે, અને તેથી તેમાં જોઈએ તેટલો યશ નહિ મળેલો સાબિત થશે, તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તે છતાં અમારો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે આ પગલામાં જેટલું સાહસ રહેલું છે તે પ્રમાણે અસિદ્ધિ થઈ નથી. અને એટલું તો ગ્રંથકારે સાબિત જ કરી આપ્યુ છે કે એનામાં આવાં પુસ્તક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે અને તે અભ્યાસે કરી મનમાનતી ખીલશે.

હવે આ નાટકની વિગતવાર તપાસ ચલાવીએ. એની મૂળ વાત ગુજરાતની એક ઐતિહાસિક દંતકથા ઉપરથી સૂઝેલી છે. આપણા ઇતિહાસના આરંભમાં જ જયારે કલ્યાણીના ભુવડે એકાએક આ દેશ સર કર્યો, આપણો શૂરો જયશિખરી રણમાં પડ્યો, અને પ્રતાપી સુરપાળ પોતાની ગર્ભવંતી બહેનના રક્ષણાર્થે રાજાની આજ્ઞાએ મનમાં મૂંઝાતો વનમાં વસ્યો, તે સમે આ ભૂમિ ઉપર જે પરદેશી અમલથી દારુણ દુઃખોનો વરસાદ વરસ્યો તેમા આ બનાવ એક એવો ભયંકર બન્યો કે તે લોકોની યાદદાસ્તમાં અખંડ કોતરાઈ રહ્યો. ભુવડ સઘળું રાજ પોતાના કુંવર કરણને સોંપી ગયો હતો. તે મહા જુલમી, ક્રૂર, ને દુરાચરણી હતો. એણે ભલીભલી રૂપવાન સ્ત્રીઓની બળાત્કારે લાજ લેવા માંડી. સુરપાળની સ્ત્રી જેને યોગાનુયોગે વનવાસમાં સાથે લીધી નહોતી, તે આ પાપી કુંવરને હાથ પકડાઈ અને તેણે છળબળથી તેને વશ કરવાને ઘણું માથું ફોડ્યું, પણ તે તો રૂપે તેવી જ ગુણે ખરી પદ્મિની હતી. તેણે પોતાનું રજપૂતાણીપણું પ્રથમથી જ એવું બતાવ્યું કે બળ વાપરવાની તો એ દુષ્ટની હિંમત જ ચાલી નાહ. છેવટે એ પાપીને એવો મુદ્દો ઊઠ્યો કે જો એ સ્ત્રી એમ જાણે કે મારો સ્વામી ગત થયો, તો પછી તે કદાપિ મારે વશ થાય ખરી. એ વિચારથી એણે કોઈ બીજાનું માથું મંગાવી તે

સ્ત્રીને એમ મનાવ્યું કે આ તેના ધણીનું જ માથું છે. પણ આ દુષ્ટ છળનું પરિણામ તેણે ધાર્યું હતું તેથી ઊલટું જ થયું. તે જોતાં જ એ પતિવ્રતા સ્ત્રી તો વિરહાગ્નિથી પ્રજળી ઊઠી, અને કોઈની પણ રોકી ન રોકાતાં આખા નગરના હાહાકારની સાથે તે પેલું માથું પોતાના ખોળામાં લઈને બળી મૂઈ.

અમને તો આ કથા કરુણપરિણામક નાટકને જોઈએ તેવી લાગે છે. પણ મિ. મણિલાલને એમાં અસંભવ એ લાગ્યો કે તે સ્ત્રી પોતાના ધણીનું માથું ઓળખ્યા વિના કેમ રહે? ઉપલક જોતાં આમ લાગે એવું છે ખરું, પણ તે પ્રસંગને અનુસરતા તર્કની દૃષ્ટિએ જોયુ હોત તો એ અસંભવ સઘળો દૂર થઈ એ બનાવ સર્વાંગે સ્વાભાવિક જ દેખાત. છળ કરવા જ નીકળેલો જે કરણ તેણે પારકાનુ માથું અવિચ્છિન્ન મગાવીને એ સતીની આગળ ધર્યું હોય એમ આપણે ધારવું જ જોઈએ નહિ. કપટ ન પકડાય તેને માટે તેણે તજવીજો પૂરી કરી જ રાખી હશે. આ મહાદારુણ યુદ્ધનો બીજો દિવસ હતો. ગઈ રાત્રે જ હજારો જોદ્ધા કપાઈ મૂઆ હતા, ગામની સમીપે હજી હજારો મુડદાં પડેલા હતાં, હજી કાકગૃધ્રાદિક પોતાની મિજબાનીમાંથી પરવાર્યા નહોતા, રૈયતની નાસાનાસ ને ભાગાભાગ હજી પૂરી શમી નહોતી, એવે સમે જયશિખરી મૂઓ એટલે માજી રાજ્ય સાથે મુખ્ય સંબંધ ધરાવનારો જે સુરપાળ તેને કોઈ જીવતો કે મૂઓ દરબારમાં પકડી લાવશે તો તેને મોં માગ્યું ઇનામ આપશું, એવો નવા રાજ્યની તરફથી ઢંઢેરો ફરે, ચોતરફ શોધાશોધ ચાલી રહે, અને તેવામાં એકાએક થોડાક સવારો ઘોડા ફેંકતા ત્યાં આવી પહોંચે, તેનો જમાદાર ટપ ઊતરીને ધબધબ દરબારમાં ધાયો આવે. રૂમાલમાંથી કાઢી લોહીચૂતું એક માથું રાજાને નજર કરે, અને સુરપાળ મરતાં મરતાં કેવી બહાદુરી કરી પરિણામે છિન્નભિન્ન થઈ પડ્યો, તેની બનાવટી હકીકત કહી સંભળાવી હરખથી વધામણી માગે; તેને માટે મોટા મોટા ગામગ્રાસો જાહેરમાં અપાય; અને શત્રુપક્ષમાં દુંદુભીના નાદની સાથે જયજયકાર તથા વતનીઓમાં ત્રાહે ત્રાહેના પોકાર ઊઠી રહે, તે સમે થરથર ધ્રૂજતી, દુઃખમાં દિઙ્મૂઢ થઈ ગયેલી, પ્રથમથી જ દરેક

ક્ષણે માઠાની શંકા ધારણ કરી રહેલી પેલી સ્ત્રી આગળ આ જ કરણરૂપી વિકરાળ દૈત્ય જઈને ઊભો રહે: સમભાવનું ડોળ બતાવે; અને છેવટે પેલું માથું દેખાડી તેને દિલાસાને બહાને જૂઠી જૂઠી તેના સ્વામીના પરાક્રમની હકીકતો કહે; તો તે વેળા, આવા દુઃખમાં — આવી જડતાની સ્થિતિમાં અને તેમાં વળી જ્યારે પોતાની જ વિશ્વાસુ દાસી ફૂટીને એ છળમાં સામેલ થયેલી છે ત્યારે — પેલી બાપડી ઠગાય, ખરું માને, ને એકાએક જુસ્સાથી "જગદંબે" કરતી સતી થવા નીકળે, તો તેને કોણ રોકનાર છે, અને તેમાં શું અસંભવિત છે? અમે તો કહીએ છીએ કે ઊલટું આવે પ્રસંગે એ ન ઠગાય એ જ અમને મહા અસંભવિત લાગે છે.

તે છતાં અમે આટલા જ ઉપરથી નાટકકારનો કાંઈ દોષ કાઢતા નથી, કારણ કે વાતમાં ફેરફાર કરવાનો તેને હક છે, શેક્સપિયરના વિવેચક વાંચનારા જાણે છે કે તેણે ઘણું કરીને પ્રત્યેક નાટકમાં મૂળ વાતને ઘણે દરજ્જે ફેરવી નાંખી છે. ગ્રીક નાટકકારો પણ એમ જ કરતા, અને આપણા દેશમાં તો નાટ્યશાસ્ત્રનો અર્વાચીન પ્રમાણગ્રંથ જે દશરૂપક તેમાં આ રીતનો નિયમ જ આપ્યો છે.

> यत्तत्रानुचितं किंचिन्नायकस्य रसस्य वा,
> विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्.

અર્થ:—તેમાં જે વસ્તુ નાયકને અનુચિત દેખાય અથવા રસને વિરુદ્ધ હોય, તે ત્યાગ કરવી અથવા તેને બીજી રીતે કલ્પવી.

આ નિયમ જાહેર ઐતિહાસિક વાતને કેટલે દરજ્જે લાગુ પાડી શકાય એ એક તકરારી સવાલ છે, પણ અહીંયાં આ નાટકમાં તો મિ. મણિલાલે પાત્રો તથા સ્થળનાં પણ નામ ફેરવી નાંખી એ નાટક ઐતિહાસિક છે એમ ન ગણતાં તેને માત્ર પ્રકરણ એટલે સ્વકલ્પિત નાટક જ ગણવાની પ્રસ્તાવનામાં વિનંતિ કરી છે. ત્યાં એ ફેરફારને માટે કોઈ ટીકાકારને કાંઈ પણ બડબડવાનો હક નથી. હવે જોવાનું એટલું જ રહ્યું કે એ સ્વકલ્પિત સંકળના કેવા પ્રકારની છે.

એના ચાર અંક પાડ્યા છે. એમાં નાન્દીઆમુખાદિક કાંઈ સંસ્કૃત નાટકોની પેઠે રાખ્યુ નથી, પણ અંગ્રેજી ઢબે એકદમ જ વસ્તુનો આરંભ કર્યો છે. ઘણું કરીને આખા નાટકનું સ્થળ પાટણ જ છે. સુરસેન ભુવનાદિત્યને દૂરથી જ પાછો હઠાવી આવ્યો હતો, તેની ખુશાલીમાં જયચંદ રાજાએ તેને ઘેર પધારવાનુ કબૂલ કર્યું હતુ. સુરસેન, જે રાજાનો સેનાપતિ ને મંત્રી તેમજ સાળો ને પરમ મિત્ર થાય, તેને ઘેર રાજાની આ પધરામણી નિમિત્ત ભારે સમારંભ ચાલી રહ્યો હતો. સભામંડપમાં ચિત્રાદિકની રચના સુરસેનની સુઘડ સ્ત્રી કાન્તાએ સ્વહસ્તે કરી હતી. અને તે પરિપૂર્ણ થયેલી જોવાને એ સ્ત્રીપુરુષ તે મંડપમાં ફરે છે, ત્યાંથી એ નાટકનો પહેલો અંક શરૂ થાય છે. એ પ્રસંગે તેમના પરસ્પરના સંવાદ દ્વારા તેમનો શૃંગારી સ્વભાવ સારો વર્ણવ્યો છે—બલકે સુરસેન જેવા નિત્યના લડવૈયાને, કે આગળ સતી થવાની છે એવી આ ગંભીર વૃત્તિની કાન્તાને શોભે તે કરતાં કાંઇક વધારે લાલિત્યમય આ ચિત્ર થઈ ગયું છે. અગાશીમાં બને જણ ભોજનની તૈયારી કરે છે. એવામાં રાજાનો અનુચર એકાએક સુરસેનને તેડવા આવે છે. એ તો ઝટ ખુશી સાથે જવા ઊભો થયો, પણ કાન્તા આ પ્રમાણે રંગમાં ભંગ થવાથી ઘણી ગળગળી થઈ ગઈ. તેણે ભોજનનું નામ દઈ જવાય નહિ એમ વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ સુરસેન જેવા રાજભક્તે અલબત્ત તે માન્ય રાખ્યો નહિ જ, પરંતુ

(શિખરિણી છંદ)

> તૃષા ત્યાં ના પીડે, મીઠું પિયૂષ વાણી તણું પિયે,
> ક્ષુધા પીડે શાની, શરીર ભરીયુ ભક્તિ વિષયે;
> ગમે ત્યાંથી અન્ય સ્થળ ભણી જવું કેમ જ કદી,
> પ્રિયે! જ્યાં વે'તી છે સતતપ્રીતિહાસ્યામૃત નદી.

આ પ્રમાણે રાજસમાગમનો આનંદ પોતાની પ્રિયા આગળ વિયોગને સમે જ વખાણવો એ કાંઈ નહિ તો પ્રથમ દર્શાવેલા શૃંગારી સ્વભાવથી તો વિરુદ્ધ છે જ. આ વિયોગ, જે આગળ જતાં હમેશનો જ હોવાને સર્જિત છે, તે વિયોગને સમે બંનેના

દિલમાં કાંઈ ગેબી ઉદાસી ઊઠી હોત તો તે દેખાવ વધારે સ્વાભાવિક કે રસમય થઈ પડત.

દરબારમાં જઈને જુએ છે તો રાજા બહુ ગાભરો થઈ ગયેલો માલમ પડે છે. એને ખબર મળી હતી કે શત્રુઓ એકાએક પાછા ફરી બહુ ધસી આવ્યા છે, અને પહોર બે પહોરે પાટણ ઉપર જ હલ્લા થવાના. રાજનું કેવું અંધેર! આટલે સુધી વાત આવી ત્યાં સુધી કોઈને ખબર જ ન પડી. રાજા તો બી જ ગયો. એણે પોતાની રાણી યૌવનશ્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને સુરસેન સાથે પાસેના ગામડામાં મોકલાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને તે આવ્યો એટલે તરત તેને તેમ કરવાની નાચારીએ જરૂર પાડી. સુરસેને પોતાની સ્ત્રીને ત્યાં બોલાવી મંગાવી. તેને તથા તરલા નામની રાણીની દાસી હતી તેને જોડે લઈ તે સઘળાંએ જંગલ તરફ ઘોડા ફેંકી મૂકયા. ઠકરાણી કાન્તાને તેની નણંદની આશ્વાસના સારુ ભેળી રાખી એમાં કાંઈ અમને ખોટું લાગતું નથી, પણ એની સેવા સારુ પણ એકાદ દાસી જોઈતી હતી ખરી.

પછી જંગલના ભોળા ભીલોનો દેખાવ નજરે પડે છે. તેમની ભાષા કાંઈ વિલક્ષણ જણાય છે. એમાં સુરતી, ચરોતરી વગેરે અનેક ગામડિયા બોલીનો ખીચડો થયેલો છે, અને એ સાધારણ વાંચનારને મહા મુશ્કેલીએ સમજાય એવી છે એ નિમકહલાલ લોક રાણી વગેરેનું પ્રતિપાલન મહા ઉત્સાહથી પોતાને માથે રાખે છે. છૂટા પડતી વેળા બહુ રડારોળ થઈ રહે છે, અને સુરસેન પણ સ્ત્રીઓ જેટલો જ ગળગળો થઈ જાય છે. સુરસેને પોતાના કુશળ સંબંધી કાન્તા વગેરેનો ઉચાટ દૂર કરવા પોતાના કંઠની મુક્તામાળા કાન્તાને પહેરાવી કહ્યું. કે મારા એકપત્નીવ્રતના બળે સંધાયેલા આ હારનાં મોતી જ્યાં સુધી વિખૂટાં ન પડે ત્યાં સુધી તું નિશ્ચય જાણજે કે હું સલામત છું.

આ મુક્તામાળા આગળ જતાં મોટા ઉત્પાતનું મૂળ થઈ પડવાની છે માટે તે વિષે કેટલીક ટીકા અવશ્ય કરવી જોઈએ. પ્રથમ તો એકપત્નીવ્રતના બળે સંધાયેલી માળા, તે પત્નીવ્રત તૂટે ત્યારે જ તૂટવી જોઈએ અને તેનો સુરસેનની કુશળતા સાથે કાંઈ

સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. તે છતાં એક અદ્‌ભુતમાં બીજું અદ્‌ભુત આપણે કબૂલ રાખીએ, તોપણ નાટકમાં એ અદ્‌ભુત રસ અખંડ તો રહેવો જ જોઈતો હતો, એટલે મોતીની માળામાં જે ગુણ કલ્પ્યો તે છેવટ સુધી ખરો જ છે એમ વાતનું બંધારણ રાખેવું હતું. પણ અહીયાં તો એથી ઊલટું જ કર્યું છે. આગળ જતાં એ હારનો દોરો દગાખોરને હાથે ટપ કાતરી શકાય છે, ત્યારે સાફ માલમ પડી આવે છે કે એ દોરો તે સાધારણ દોરો જ, સુરસેન એક ગાંડો બડાઈખોર ઠગારો, અને કાન્તા તે એક અક્કલ વગરની એવી વહેમી બાઈડી હતી કે આવા ગાંડા બોલ ઉપર ભરોસો રાખી આ સૂતરનો દોરો તૂટ્યો એટલે પોતાનો ધણી મૂઓ એમ જ માની લઈ સતી થવા નીકળી. અને મોટું આશ્ચર્ય એ છે કે તેને જીવતે ધણીએ સત પણ ચડ્યું ! શી નવાઈ! કેવું અશક્ય ? ધર્મ કે રસના કોઈ પણ તરંગથી આ કેવું વિપરીત ! ખરે આખા કાવ્યશાસ્ત્રમા અદ્‌ભુત કાર્યના સંભવાસંભવનો વિચાર મહા સૂક્ષ્મ છે તોપણ તેની ઘટનામાં ભાઈ મણિલાલે આવી મોટી ભૂલ કરવી નહોતી. આ કારણથી તો એક કરુણપરિણામક ગંભીર નાટક પ્રહસનરૂપ (ફાર્સ જેવું) થઈ પડ્યુ છે. આ કરતાં મૂળ વાતનું બંધારણ સો દરજ્જે સારું હતુ. તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી એ અમે પાછળ બતાવી ગયા છીએ. જો હારની જ કલ્પના કરવી બની તો તેની સાથે વિશેષ એમ પણ કલ્પવું હતું કે તે મૂળ હાર ઊંઘમાં દાસીએ ચોરી લીધો, બીજો ઘાલ્યો, અને તે બીજો હાર તૂટેલો જોઈ બિચારી કાન્તા ઠગાઈ. એમ કર્યું હોત તો વાતનું ચોકઠું કાંઈ પણ બંધ બેસત, અને શુદ્ધ રસજ્ઞને કંટાળો આપનારું છેક હાલના જેવું ચિત્ર થઈ જાત નહિ.

આ સમે પાટણનું શું થયુ હતું તે જોઈએ. શું થવાનું હતું ? મુલકની અગાઉથી ચેતવણી ન રાખેલી, શત્રુસેના છેક એક મજલ આવી પહોંચી ત્યાં સુધી કાંઈ ખબર પડલી નહિ, અને ખબર પડી ત્યારે પણ સુભટમંડળને ભેગું કરી નગરરક્ષણના ચાંપતા ઉપાયો લેવાને બદલે હિંમત હારી પોતાની રાણીને વનમાં મોકલી દેવાની જ ખટપટમાં ગૂંથાયેલા જયચંદ્ર રાજાનું હાર સિવાય બીજું શું થવાનું હતું ? જયચંદ્રમાં રાજગુણ એટલો જ

દીઠામાં આવે છે કે નાસી ન જતાં છેવટે જેટલાં માણસ ભેગાં થયાં તેટલાને લઈ તે સામે ગયો, અને બહાદુરીથી લડી પોતે મરી છૂટયો. આટલાં થોડાં માણસે નગરની બહાર નીકળી યુદ્ધ આપ્યું એ પણ એક મોટી ભૂલ ગણાય. પણ અહીંયાં જયચંદ્રને એક મૂર્ખ રાજા જેવો જ નાટકકારે (જાણે કે અજાણે) ચીતર્યો છે, અને તે આપણો ઐતિહાસિક જયશિખરી તો કોઈ પણ રીતે સંભવતો નથી. ઉપકાર માનો કે નામ ફેરવ્યું છે.

સુરસેન વાટે આવતાં યુદ્ધસમાપ્તિનાં ચિહ્નો જુએ છે અને એ પ્રસંગે તેના મુખમાંથી કેટલીક કવિતા નીકળે છે તે પાત્રનાને કાંઈક પ્રતિકૂળ પણ સરસ વર્ણનથી ભરેલી છે. રસ ખરો બિભસ્ત છે. તેમાંના બેચાર નમૂના અત્રે આપીએ છીએ.

મંદાક્રાંતા

ભાસે ભાનુ રુધિર કણથી છાયલો રક્ત અંગે,
કાળાં અભ્રો રુધિર થકી શું સેજ રાતાશ મારે;
ચક્રે ભિડે સમળી કકળે કાગડા શ્યેન પૂંઠે,
ઝાલી પંજે મુખથી કરડે ખોપરી ખોતરીને.

ઉપલા બે ચરણમાં કવિની પ્રૌઢોક્તિ સમજવાને યાદ રાખવું જોઈએ કે એ સમય પ્રભાતનો હતો, અને સૂર્યોદયની રાતાશ દેખી યુદ્ધ યુદ્ધ ઝંખી રહેલા જોદ્ધાને તે રુધિરવત્ જ દેખાય. એ ખોપરી ખેંચી જતા શિયાળવાને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

સ્રગ્ધરા

ગાલી મોઢા વિષેને ટપકતી રૂધિરે ખોપરી ચોટલીથી,
નાસે મોઢેથી વેતી ટપ ટપ ગળતી લાળ સ્વાદે થયેલી;
કેડે બીજા ફુલાવી પુછડી ઘરઘરે ખેંચને તાણકર્તી,
એવાં દોડે શિયાળો સીમ પર સઘળે ઓળવા ખોળી લેતાં.

રણભૂમિ પર પડેલાં મસ્તકો જોઈ કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

જેમાં તર્કવિતર્ક રાજ્યરણના વાંકાચૂંકા માલતા,
સંસારી સુખ પ્રાપ્ત થાય જગમાં તેની હતી જ્યાં સીમા;

રાતા શ્વેત કદાપિ શ્યામ નિપજે ગોળા ઊડી જાય જ્યાં,
તે આજે વરુ વ્યાલ દંત કરડે છે ધૂળ દુર્ગંધમાં.

સોરઠો

ચડતા જે શિરતાજ, ઝગ ઝગ ઝગ જોતે થતા;
તે પર રે પ્રભુ આજ! ધૂળ ન ચપટી ઢાકવા

એવામાં એને હરદાસ નામનો એક એનો જૂનો મિત્ર સામો આવી મળ્યો, અને તેણે જયચંદ પડ્યાના સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળી એને બહુ ખેદ થયો. ચાલતાં ચાલતાં પૃથ્વીના પેટમાં સઘળાં પ્રાણીઓ છેવટે સમાય છે એવું જોઈ તે બોલ્યો કે!

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ખાધા અર્જુન, કર્ણ, લક્ષ્મણસખા રામાદિ ઝાઝા જનો,
ખાધા ન્યાયસભાસુભૂપણ વળી દાતા અદાતા ગણો;
ખાધા વંશ ઉજાળનાર સુતને તોયે રહી ભૂખડી,
ખેંચે હાથ પસારી રોજ જનને પામે જીવાની નવી.

એ સાંભળી હરદાસ કહે છે કે એમ મા બોલો. ગુર્જરભૂમિ નો આ સમે દુઃખથી છેક ઘાયલ થઈ ગઈ છે.

વસંતતિલકા

હાથે કુટે શિર રડે મૂકી પોક પોતે.
ને ત્રાહિ ત્રાહિ વદતી જયચંદ જાતે;
ક્યાં રોઉં દુઃખ સુણશે મુજ વાત કોણ?
તે બાંહિ મુજ પકડે નહિ કો સપુત.

હરદાસના આ બોલ સાંભળી સુરસેન કવિતાની લહેર છોડી પોતાના સ્વદેશ પ્રત્યે શાં કર્તવ્ય છે તેના વિચારમાં પડે છે. પણ હરદાસ કોઈ ખટપટી વાણિયો જણાય છે. તે એને આડો દગાફટકાનો જ માર્ગ બતાવે છે, અને તે માર્ગે ભોળો સુરસેન પોતાની સઘળી ક્ષત્રિયવટની લાગણીઓ ભૂલી એકદમ દોરાય છે. આ નાટકમાં હરદાસ તથા રત્નદાસ બે મહા અગત્યનાં પાત્ર છે તેથી એ ખટપટી જોડીની આ પ્રસંગે જ વાંચનારને કાંઈક ઓળખાણ કરાવવી જોઈએ. આ બે પાત્રો સ્વકલ્પિત છે

હરદાસ પહેલાં સુરસેનનો તનમન દોસ્તદાર હતો, એટલે સુધી કે તેની નવજોબના સ્ત્રી કાન્તા સાથે તેને યથેચ્છ વાતચિત કરવાની છૂટ હતી. આ મૂર્ખ તે પદ્મિનીનું નિર્દોષ સ્વાભાવિક લાલિત્ય જોઈ એમ ધારવા લાગ્યો કે તે મારી પર આસક્ત છે. તેથી એના મનમાં ભૂંડી વાસનાઓ ઊઠી, અને તે કાન્તાને જણાવી પણ ખરી. એવામાં લોકોએ તેમના સહવાસનું વગોણું બહુ કરવા માંડ્યું હતું તે સુરસેનને કાને પડવાથી તેણે ધમકાવીને પૂછ્યું ત્યારે તેણે બધું માની દીધું, અને તે વખતથી એના ઘરમાંથી હરદાસનો પગ ટળ્યો. આવું ગોળગોળ વર્ણન કાન્તા જેવી સતીના સંબંધમાં ગ્રંથકારે શા હેતુથી કર્યું હશે તે કાંઈ સમજાતું નથી. જો તે ખરી પતિવ્રતા હતી, તો તો તેણે જ એને એવો તુચ્છકારી કાઢવો હતો કે તે પોતાની મેળે ફરીથી મોં દેખાડવા પામે નહિ. "માની દીધુ" એ શબ્દ તો લગભગ તેને કલંક રૂપ જ થઈ પડે છે. પણ નાટકકારનો આશય એમ જણાય છે કે તે તો શુદ્ધ હતી, પણ હરદાસ એવકૂફીથી ઊંધુ સમજ્યો. એવકૂફ તો તેના સઘળા આચરણ ઉપરથી જ એ જણાય છે. પણ પ્રસ્તાવનામાં મિ. મણિલાલ એને ભલો માણસ કહે છે તેમ અમે એને ગણવાને રાજી નથી. પોતાના મિત્રની સ્ત્રીને છળવાનો ખસૂસ પ્રયત્ન એ પાપીએ કર્યો, અને છેવટે એણે તેના પતિવ્રતની કસોટી કરવા કરણ રાજાને હાથ પકડાવી દીધી એ કામ જેટલું મૂર્ખાઈનુ તથા મિત્રદ્રોહનું છે, તેટલુ જ પોતે જે પ્રેમીપણાનો દાવો કરે છે તેને જૂઠો પાડનાર તથા એનું અધમપણું દર્શાવનાર છે.

કાન્તાને પકડાવી આપવાની કુબુદ્ધિ સુઝાડનાર રતનદાસ હતો. તે પોતાના નામ પ્રમાણે રતન જ — સઘળા દુર્ગુણનો ભંડાર હતો. તે કરણ રાજા જોડે તેના વંઠેલ ખાસ મંડળ ભેળો અહીયાં આવ્યો હતો. તે કરણનો ઘણો માનીતો હતો, પણ પોતે તેની ઉપર છાનું વેર રાખતો. કેમકે એની કોઈ પ્રિયા ઉપર તે લંપટ રાજકુંવરે બળાત્કાર કર્યાથી તે મરણ પામી હતી. આ જુલમ એના મનમાં હરઘડી સાલ્યા કરતો હતો, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે તેનું કાટલુ કાઢવાની તજવીજમાં ફરતો. એણે જોયું કે

હરદાસ સુરસેનનો શત્રુ કહેવાતો હતો તે ઉપરથી કરણે તેને માન-સન્માનથી દરબારમાં રાખ્યો છે; અને તે રહ્યો પણ છે; પરંતુ તેની વૃત્તિ અંદરથી પોતાની સ્વભૂમિને સ્વતંત્ર કરવા તરફ છે. તેથી તેને મળી કરણ રાજપાટ ખોઈ મા‍ર્યો જાય એવી જુક્તિ તે કરવા લાગ્યો, અને એ અર્થે હરદાસ ઉપર કરણની પ્રીતિ વધારે થવા સ્વર્ગવાસી જયચંદની રાણી યૌવનશ્રી તથા કાન્તાને પકડી આપવાની સલાહ મૂર્ખા હરદાસને આપી, અને તેને એમ સમજાવ્યો કે એ ઉપરથી કાન્તાનું પતિવ્રત કેટલે સુધી છે તે પણ જોવાની તને બરાબર તક મળશે. આવું કાવતરું સુઝ્યા રત્નદાસના સ્વભાવને તો બરાબર બંધ બેસતું જ આવે છે, પણ એક આ શંકા ઊઠે છે કે રાજ્યની ઊથલપાથલ જેવું મોટું કામ તે આ એવકૂફ હરદાસથી કેમ થશે તેનો એને કાંઈ વિચાર જ અગાઉથી સૂઝ્યો નહિ.

રાજ્યની ઊથલપાથલ હરદાસે આ રીતે કરવા ધારી હતી. કરણરાજના માનીતા થવું, તેનો વિશ્વાસ મેળવવો, અને એ દરમ્યાન અંદરખાનેથી લોકોને ઉશ્કેરતા રહેવું કે તેઓ બંડ ઉઠાવે, અને પછી તેમાં ભળી જઈ કરણને મારી સુરસેનને ગાદી અપાવવી, કેમકે સુરસેનને તે હજી પહેલાં જેટલો જ પોતાના અતઃકરણથી ચાહતો હતો. આટલે સુધી તો તજવીજ ઠીક છે, પણ કરણનો વિશ્વાસ મેળવવાને સારુ પ્રથમ તો એકવાર સુરસેનને પકડી આપવો એ રસ્તો અમને બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસાડવા જેવો લાગે છે. કોઈ પણ અનુભવી ખટપટિયો એ પ્રમાણે કરે નહિ.

શૂરો સુરસેન આવો વાંકો, એવકૂફી ભરેલો, અને પોતાની રજપૂતીને લાજ લગાડનારો રસ્તો કબૂલ કરે છે, એ અમને મહા અચંબા જેવું લાગે છે. એવો લોકપ્રિય સરદાર તો છૂટો હોય તો જ ચોતરફ ફરી તે રાજભક્તોની ટોળી પાછી જાગૃત કરી શકે. હરદાસ શું કરવાનો હતો? એનામાં તો બુદ્ધિ કે વગ કાંઈ હતાં જ નહિ. પણ હોત તોયે આવા પ્રસંગો પર દૂધ ને દહીં બંનેમાં પગ રાખનારાઓથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. એવે સમે તો કેટલાક ખૂણામાં પણ ખુલ્લી રીતે મરણિયા થઈ ગામેગામ

રખડવાની જરૂર છે, અને તે દરબારમાં રહેનારથી કદી પણ થઈ શકે નહિ.

આ રીતનો બેત બીજા અંકના પહેલા પ્રવેશ સુધીમાં રચાઈ રહે છે. બીજા પ્રવેશમાં કરણ રાજાનું દારૂડિયું ખાસ મંડળ નજરે પડે છે. બધા જગદંબેની પ્રસાદી લઈ લહેરી આંખે ને થરથરતી જીભે ફાટચુંફાટચું બોલે છે. આ પ્રસંગે સમયવિરોધનો દોષ માથે વહોરી લઈ પણ નાટકકારે હાલના દારૂડિયા સુધારાને એક બે ઠેકાણે ચાબખા ઠીક લગાવ્યા છે. તેમ તેમનો આનંદાનુભવ પણ નીચલી કવિતામાં ઠીક વર્ણવ્યો છે. મદ્યના પ્યાલામાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ ચમકતું જોઈ કરણ કહે છે કે:

શાર્દૂલવિક્રીડિત

જેની દૈવી મિઠાશ શ્રેષ્ઠ ગણીને મધ્યે ડૂબ્યો ચંદ્રમાં,
ને પી વારુણી ડોલતો ડગમગે ગાતો શકે એ મઝા;
આવી સાગરમાંથી બે'ન ગણતો ધિક્કારતો ના કદી,
તેને માનવ મર્ત્ય જે તુછ ગણે, તે છે ભૂંડો પાતકી.

આવી દુષ્ટ નિશાબાજી ચાલી રહી છે તેવામાં સ્ત્રીરૂપી મદોન્મત્ત નીશો પાવાને તૈયાર થયેલા પેલા બે અધમોધમ પાપી કલાલ રત્નદાસ ને હરદાસ ત્યાં આવી પહોંચે છે. 'મીનીબાઈ દૂધ પીશો તો કે ટાંપી જ રહ્યાં છીએ." એમ અહીયાં થયું. નીચ હરદાસે કાન્તાના સ્વરૂપનાં વખાણ કરવા માંડયાં કે તેની સાથે જ કરણે તે વાત ઉપાડી લીધી, ને તેને પ્રાપ્ત કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યો. પાછલી રાતના જ ગુપચુપ તે અબળાઓને પકડવા નીકળી પડવું એવો ત્યાં ઠરાવ થયો. આ ઠેકાણે કરણરાજાનો વિરહ દર્શાવવા કેટલીક કવિતા મૂકી છે તે જાતે તો ઠીક છે પણ કરણ જેવા પશુસમ વિષયીને મોઢે તે શોભતી નથી. આ વર્ણનથી બીજો ને ત્રીજો બે પ્રવેશ ભર્યા છે.

ચોથા પ્રવેશમાં કાન્તા વગેરે શી રીતે પકડાયાં તેનું ધમક-ભર્યું વર્ણન છે. તેમણે જે ગામડામાં આશ્રય લીધો હતો ત્યાંથી કેટલેક દૂર તળાવ હતું ત્યાં પહો ફાટવા પહેલાં પેલી દુષ્ટ ટુકડી આવી પહોંચી. બન્યુ એમ કે આ વેળા જ ત્યાં તે સ્ત્રીઓ નાહવા

આવી હતી. તેમનો અવાજ સાંભળી આ રાક્ષસોએ ધસારો કર્યો. યૌવનશ્રી જે કમળ લેવા તળાવના છેક મધ્યભાગ સુધી ગયેલી હતી તે આ હોકારો સાંભળતાં જ ભયભીત થઈ પડી અને ડૂબી મૂઈ. કાન્તા ને તરલા પાળ પર હતાં ત્યાં જ તે બેશુદ્ધ થઈને પડ્યાં. એ હાલતમાં જ તેમને ઉઠાવી કરણ ને રત્નદાસ ચાલતા થયા, કેમકે તેમણે ધાર્યું કે એ બેમાં એક યૌવનશ્રી ને બીજી કાન્તા હશે.

આ પ્રમાણે એ પાપીઓની એક ધારણા તો બરાબર પાર પડી, અને તેમાં તેમની ચતુરાઈ કરતાં એ સ્ત્રીઓની ન મનાય એવી મૂર્ખાઈ અમને વધારે લાગે છે. આવા હગામાના વખતમાં છેક પાછલી રાતે ઘર છોડી આટલે દૂર સુધી આવવું અને તે પણ પોતાના ભોળા પણ નિમકહલાલ રખવાળ જે ભીલો તેમાંના કોઈને સાથે લીધા વિના જ, એ બેશક જાણીજોઈને સિંહના મોઢામાં જ ધસી જવા જેવું સાહસ કર્યું હતુ. જો આ સમે એક પણ ભીલ સાથે હોત તો અમને નિશ્ચય છે કે આ બાયલાઓને કાળે મોઢે પાછા જ ફરવુ પડત.

હવે સુરસેનનું શું થયુ તે ત્રીજા અંકમાં જોઈએ. મૂર્ખ હરદાસે તેને ભમાવી પોતાની જોડે લઈ જઈ બંદીખાને નાખ્યો હતો. કરણની પ્રીતિ પરિપૂર્ણ પોતાની ઉપર થઈ રહે કે તેને છોડી મૂકવાનો એ વિચાર રાખતો હતો. પણ તેમ થતાં ઘણા દહાડા વહી ગયા, ને છેવટે જ્યારે રત્નદાસને લઈ તેમ કરવા બંદીખાનાને પાછલે બારણે જાય છે ત્યારે તે ઉઘાડું માલમ પડે છે, અને ખડકીમા આગળ જતા સુરસેન તો નહિ પણ કોઈ બીજો જ માણસ દુખિયારી હાલતમાં સામો મળે છે. તે તો કરણ રાજાનો ખાનગી ખવાસ હતો. એને જોતાં જ હરદાસના મનમાં ધ્રાસકો પડે છે, અને એકદમ ગુસ્સાથી બોલી ઊઠે છે કે સુરસેન ક્યાં છે? ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો તે જાહેર કરે છે કે રાજાનો હુકમ થવાથી હું એ કેદીને મારવા આવ્યો હતો. એ કોણ છે તે હું જાણતો નહોતો, પણ અંદર છાનોમાનો આવ્યો ત્યારે, તેને મેં વિકરાળ સ્થિતિમા દીઠો. તે ગુસ્સાથી કાંઈ કાંઈ બોલતો, ને પોતાના ખડગને વારે ઘડીએ આમતેમ ફેરવતો હતો. હું તો બીને એક ખૂણામાં બેસી જ ગયો. થોડીકવારમાં તે શાંત પડી

મહા ઉદાસીમાં દેખાયો, ને પાછો તરત રુદ્રસ્વરૂપ બની ગયો. એવામાં હું જ્યાં ભરાઈ રહ્યો હતો ત્યાં નજર પડવાથી તે વાઘની પેઠે મારા ઉપર ધસી આવ્યો, ને મને એક પગ તળે દાબી દઈ વીજળી જેવી તરવાર ચપ દઈને ઝળકાવી. મેં તો કરગરીને સઘળું માની દીધું, ને એને દયા આવી તેથી મને થાંભલા સરસો બાંધી મારો ઝભ્ભો ઓઢી એકદમ ચાલતો થયો. હરદાસે પૂછ્યું કે એ વાત ક્યારે બની? તો કહે, પહેલી રાતે. ત્યારનો હું મારા બંધ છોડવાને મથતો હતો, પણ તે એવા મજબૂત હતા કે હું હમણાં જ તેમ કરવાને માંડમાંડ શક્તિમાન થયો છું. હરદાસે કહ્યું કે ત્યારે તો એ ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો હશે. પછી એ સર્વે ઉદાસીમાં પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

આ પ્રસંગે રત્નદાસની કાંઈ કાંઈ સ્વાભાવિક વાણી પરથી જણાય છે કે એ થોડોઘણો સુરસેનને મારી નંખાવવાની પેરવીમાં સામેલ હતો. પોતાના વેરની વાત (મૂળે જ ખરી હોય તો) હાલ બિલકુલ ભૂલી ગયેલો જણાય છે. એ તો હાલ કરણને વિષયાસક્તપણામાં ગરકાવ કરી રાજકાજ પોતાના હાથમાં લઈ સ્વાર્થ કેમ સાધવો તેની જ લહેમાં પડ્યો હતો.

હવે તો હરદાસ એને એકેએક કામમાં આડખીલી જેવો લાગવા માંડ્યો; અને તેથી તેણે તેનુ કાટલું જ કઢાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામ કાંઈ અઘરું નહોતું. કરણને જઈ સુરસેનના નાસી જવાની ખબર કહી, અને તેમ કરાવનાર એ જ છે એમ તેને સમજાવ્યું. એને ઝેર દઈ મારી નાંખવો, પણ તે લાગ જોઈ તજવીજથી કરવું એમ ઠરાવ થયો.

એ દરમિયાન સુરસેન નાકો તે ભીલોના મુકામ પર આવી પહોંચ્યો. ત્યારે તેને પોતાની બહેન તથા સ્ત્રી વગેરે ખોવાઈ ગયાના સમાચાર મળ્યા. તે સાંભળી તે ગાંડાની પેઠે તેમને આખા વનમાં ઢૂંઢવા લાગ્યો. આ સમે એને મુખે શૃંગારોદ્દીપક જે વનવર્ણન થાય છે તે પ્રસંગાનુસાર નથી. તેમજ આવા નાયકને આવે પ્રસંગે વિરહના ઉન્માદની અવસ્થામાં નિમગ્ન થયેલો વર્ણવવો એ પણ અનુચિત લાગે છે. ઉન્માદ અવસ્થાને માટે

અમારો એવો વિચાર છે કે તે લલિત નાયકને જેટલી અનુકૂળ છે તેટલી ઉદાત્ત કે ઉદ્ધત નાયકને નથી; ને બેશક આવે પ્રસંગે તો સુરસેન તળાવમાં પડવા જતાં મૂર્છાવેશ થયો તે કરતાં એણે ક્ષત્રીવટથી બળી ઊઠી કાંઈ સાહસ આદર્યું હોત તો જ તે અમને વધારે પસંદ પડત.

ચોથા અંકમાં નાટકની સંહતિ છે માટે તેને વિશેષ ધ્યાનથી તપાસવો જોઇએ. કાન્તા તથા તરલાને બેભાન અવસ્થામાં પકડી લઈ ગયા ત્યાં સુધી આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. આ બેશુદ્ધિ બાર ગાઉની વાટે આવતાં પણ દૂર થયેલી જણાતી નથી. કરણે તેમને એક મહેલમાં ઉતાર્યાં, અને સાવધ થવાની રાહ જોઈ બેઠો. તરલાને પ્રથમ ભાન આવ્યુ. તે જોઈ એ કાંમાધ પુરુષ રાજી રાજી થઈ ગયો; કેમકે એ મૂળથી જ એને કાન્તા છે એમ સમજતો હતો. ભાન આવતાં જ તે બોલી ઊઠી કે ઓ માતા યૌવનશ્રી ને કાન્તા, તમે ક્યાં છો ? ત્યારે કરણે જાણ્યું કે આ તો કાન્તા ન હોય. પણ તેના રૂપ પર પોતે મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી, તથા તે વશ થાય તો કાન્તાને ફસાવવામાં ખપની છે એવા એ વિરુદ્ધ ભાવથી તેણે તેના પ્રેમની યાચના કરવા માંડી. લૂંડી જાતની નીતિ કે ધૃતિ ક્યાં સુધી નભી શકે? જરા આનાકાની કરી તે તાબે થઈ ગઈ, ને ઝટવારમાં પટરાણી થવાને તરંગે ચડી.

આખા નાટકમાં તરલાની પાત્રતા સરસ ચીતરાયેલી છે. તે અધીર ચિત્રિણી હતી. નામ પ્રમાણે જ એની વૃત્તિઓ અતિ ચંચળ પળે પળ બદલાતી હતી. ને એણે આ સમે નહિ કરવાનાં ઘણાં કામ કર્યાં, તો પણ એના આત્માનું મૂળ વલણ ભલાઈ તરફ જ હતું. વખતને માન આપી તેણીએ કરણની યાચના કબૂલ રાખી, તો પણ એના અંતઃકરણે પાછલા રાજકુળની ભક્તિ છોડી નહોતી. પાટે બેસવાની લાલચે કરણ સાથે તેણે પ્રેમના લટકા ચટકા દાખવ્યા, તો પણ તે કાન્તાનું દઢ પતિવ્રત જોઈ પોતાના મનમાં લાજી મરતી હતી. એ લાજમાંથી દૂર થવા તે કાન્તાને પોતા જેવી કરવા મથી, તો પણ તે જ વેળા તેનું અંતઃકરણ કહેતું હતું કે તરલા તું આ મહા ખોટું કામ કરે છે. આમ એના અંતઃકરણે રોકી, તોપણ એ તેને છટકારી કાન્તાને ફસાવવા ગઈ.

પણ ક્ષત્રાણી કેમ ફસાય? ફોસલાવવાનો લગાર જ એના મોંમાંથી ઇશારો નીકળતાં તે સિંહની પેઠે એવી ગાજી ઊઠી કે તરલાને માફી માગવાની પણ પૂરી શુદ્ધિ રહી નહિ. માફી માગી તોપણ એને જે તિરસ્કારથી કાઢી મૂકી તેનો એવો ચટકો લાગ્યો કે તેણીએ તત્કાળ નિશ્ચય કર્યો કે મારે કોઈ પણ છળભેદથી એની આબરૂ લેવડાવવી જ — તરલા તે છેવટ સુધી તરલા જ રહી.

આ રીતે તરલા કાન્તાને ફોસલાવવા ગઈ હતી તે સમે કરણ હરખાતો હરખાતો પોતાના મિત્રમંડળમાં બેઠો હતો. બિચારો ભોળો હરદાસ ધાર્યું હતું શું ને થઈ ગયું શું તે જોઈ વિચારમાં ને વિચારમાં રહેતો. કરણે પૂછ્યું કે તમે ઉદાસ કેમ દેખાઓ છો? એણે જવાબ દીધો કે:

હરિણી છંદ

દિવસ દીસતો ઝાંખો આજે પ્રભાત ન પાધરો,
ઘુવડ ઘૂંઘવે ત્રાસી નાસે નહિ રવિથી પરો;
શુકથી ડરીને નાસંતો મેં દીઠો વળી બાજને;
નીરખી અવળું એવું ઝાઝું ડરે ચિત શું થશે?

આ બોલ બેશક મર્માળા દેખાય છે. હેમ્લેટનાં ઊંડાં મહેણાંઓનો કાંઈ અત્રે પ્રતિધ્વનિ હોય એમ છે, પણ અમને આવું વાક્ચાતુર્ય હરદાસ જેવાની બુદ્ધિથી તો પર હોય એમ લાગે છે, અને જેણે કેવળ નીચ પ્રપંચમાર્ગ જ પોતાની કાર્યસિદ્ધિને માટે સ્વીકારેલો તેણે આવું ઉન્મત્તાઇભર્યું બોલવું એ પણ એક મોટી નાદાની છે. પણ કરણે જાણ્યું અજાણ્યું કરી એવા સ્વપ્નથી ડરી ન જવું એમ શિખામણ દીધી, ને એની ઉદાસી દૂર કરવા રત્નદાસને આજ્ઞા કરી કે પેલી "ઔષધિદેવી" લાવો. એ ઔષધિદેવી તે બીજું કાંઈ નહિ પણ મદિરા જ. ચોખ્ખા હરદાસે એ વાતની ચોખ્ખી ના પાડી. કરણે કાંઈ પણ ગુસ્સો ન લગાડતાં સારે દૂધના પ્યાલા મંગાવ્યા. રત્નદાસભાઈ લેવા ગયા, તે દૂધના પ્યાલા લઈ તો આવ્યા પણ પોતે એટલો દારૂ ચડાવતા આવ્યા કે એના પગ કે જીભ જરાએ કહ્યું કરે નહિ. "ખાડો ખોદે તે જ પડે" એ કહેવત હમણાં ખરી પડવાની હતી. હરદાસને ઝેર

દેવાનો બેત હતો, તે આ સમે પાર પાડવા નિર્ધાર્યું હતું. રત્નદાસ એક પ્યાલામાં હળાહળ ઝેર ભેળીને આવ્યો પણ તે પ્યાલો કરણને રત્નદાસે ઓળખાવવા ઇશારો કરતાં, આવી મદ્યપી અવસ્થામાં કોઈને ઠેકાણે કોઈ જ બતાવાઈ ગયો. કરણે તે પ્રમાણે વહેંચી આપ્યા. આ દારૂડિયા ટોળીને "*હેલ્થ" લેવાનો કાંઈ બહુ જ શોખ જણાય છે. કેમકે આ દ્રવના પ્યાલા પીતાં પણ તેમણે તેમ જ કર્યું. રત્નદાસે ધાર્યું કે ચાલો હવે હરદાસનું કાટલું નીકળ્યું. પણ પરમેશ્વરે એ દુષ્ટનું જ કાટલું કાઢવા નિર્ધાર્યું હતું. એની ભૂલથી ઝેરનો પ્યાલો એને જ ભાગે આવ્યો અને તેથી ઘેર જઈને સૂતો તે સૂતો જ.

કાન્તાએ તરલાને તુચ્છકારી કાઢ્યા પછી કરણ પોતે તેને સમજાવવા ગયો. એણે સામદામાદિક બહુ કર્યાં. પણ ક્ષત્રાણી આગળ તેનું શું ચાલે? આખરે એ દુષ્ટ નાયકે બળાત્કારની ધમકી આપી. તે સાંભળતાં જ એ શૂરી ચતુરા પાસેની બારીમાં દોડી ગઈ. ને ત્યાં ઊભી રહી બોલી કે હે મૂર્ખા, જોયુ આ મારા પતિવ્રતનું રક્ષણદ્વાર. કરણ તો દિગ્મૂઢ બની ચાલ્યો જ ગયો. આ પ્રવેશ મધ્યમ રીતે લખાયેલો છે. હવેથી નાટકનું કાર્ય વેગથી દોડે છે, અને ઘણાખરા પ્રવેશો અત્યંત રસમય છે. તેમાં ચોથો તો બેશક બેનમૂન જ છે.

કરણે જઈ તરલાને કહ્યું કે હવે તુ એનો હાર તોડ, એ સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તરલા તો જાણતી હતી કે કાન્તા પોતાનો સ્વામી મૂઓ એમ માનશે તોપણ તે કાંઈ એ પાપીને વશ થવાની નથી. પણ એને રાજી કરવા તથા પોતાના મનમાં જે વેર વસ્યું હતુ તે વાળવા એ દુષ્ટ કામ પોતાને માથે લીધું. કરણ ગયો ત્યારથી કાન્તા પોતાના બારણાં બંધ કરીને બેઠી હતી ને અન્નજળ લાવનારને પણ ઉઘાડતી નહોતી, તો

---

* એક બીજાની "હેલ્થ" લેવાની રીત હાલના કોઈ કોઈ સુધારાવાળામાં સામાન્ય થઈ પડી હશે, પણ ભાઈ મણિલાલે તે જયશિખરીના સમયમાં શા માટે વર્ણવી હશે તે કાંઈ સમજાતું નથી. તેમ રાજા પોતાને હાથે પ્યાલા વહેંચે એ પણ રજવાડાની રીતભાતથી ઊલટું જ છે.

તરલાને તે કેમ જ ઉઘાડે? તે ઊંઘતી હોય ત્યારે બારીએથી જવું એમ તરલાએ નિશ્ચય કર્યો, અને લાગ સાધી તે પ્રમાણે કર્યું. ઓરડામાં પેસતાં જ એનો વિચાર ચળવિચળ થવા લાગ્યો. એક ક્ષણે એમ થાય કે આ દુષ્ટ કર્મ મારે શા માટે કરવું જોઈએ? અને બીજી ક્ષણે એમ થાય કે કરવું જ. હાથપગ ધ્રૂજે છે, ડોળા બાવરા થઈ ગયા છે, અને સંકલ્પવિકલ્પો આત્મામાં વીજળીને વેગે ઉપરાછાપરી થયા જાય છે. આવું અઘોર કર્મ કરતાં ચંદ્રની નિર્મળ ચંદની જોઈ એકદમ એનો આત્મા પાછો હઠે છે, પણ બીજી જ ક્ષણે તે દુષ્ટતામાં દૃઢ થઈ આ પ્રમાણે બોલે છે:

હરિગીત છંદ

જા ચંદ્ર તું સંતાઈ નભમાં, શીદ અહીં ઊભો રહ્યો?
તારા બુઝાઈ જજો સહુ, નવ દેખશો કશુંયે તમો;
*ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિ, પ્રસંગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમાં, કરમાં વળી મારા હવે.

એમ બોલી દૃઢતાથી કાન્તા સૂતેલી છે ત્યાં જઈ પહોંચી. તેના કંઠનો હાર જોતાં જ તેનું રક્ષણ કરવા સુરસેન તરવાર કાઢી ત્યાં ઊભો છે એવી એને ભ્રમણા થઈ, અને તેથી મનમાં બૂમ પાડી ઊઠી કે: અરે!

ઇંદ્રવિજય

આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહીં ઊભો,
ખડ્ગ રહ્યું ઝળકે કરમાં મુજને હણવા નયને મનસૂબો;
દૃષ્ટિ કરું જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઉગામી,
ના કરું ના કરું હું કશુંયે મનમાં સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી.

એમ કહી નાસવા માંડે છે, અને પાછી આવે છે એમ બોલતી કે ના ના એ તો મારા મનની ઝંખના જ છે. કાતર કાઢી કાપવા જાય છે કે "અરે! એ શાનો અવાજ થયો" એમ બોલતી

---

* આ ઠેકાણે છંદમાં બે માત્રા ખૂટે છે. હરિગીતની રચનામાં આ નાટકકાર નર્મદાશંકરની પેઠે કેટલેક ઠેકાણે ઠોકરાઈ પડ્યા છે. તો પણ પદ્ય તાલમાં તૂટતું નથી એટલે અમે તેમાં અત્રે કાંઈ દોષ ગણતા નથી.

ભડકીને બારીએ જોવા જાય છે. પાછી આવી મનને ધીમું પાડવા કહે છે કે:

સોરઠો

રે દિલ બીકણ રાંક થરથરતું ધીમું પડી,
બાળભાવ સહુ છાંડ, એક જ વાર +મનુષ્ય થા.

એ રીતે આખરે મન કઠણ કરી દાંત પીસીને હારનો દોરો કાતરી નાખે છે, અને તેની સાથે પાછું પણ જોવા ન રહેતાં એકદમ બારીએથી હેઠે ઊતરી પડે છે.

અનુષ્ટુપ્ છંદ

નાસ રે વેગથી વહેલો, પાય કાં અટકી પડે !
નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને.

રાત એકદમ (જાણે આ ચંડાળ કર્મથી જ) અંધારી ઘોર થઈ ગઈ. ભયંકર ગડગડાટ ને ચમકારા થવા લાગ્યા. અને તેમાં ઊતરીને તેણે ચાલવા માંડ્યું કે તરલા જેનું મન મૂળથી જ ચગડોળે ચડ્યું હતું તે છેક ગાભરી પાપોન્માદ અવસ્થામાં આવી ગઈ. એને રૂવે રૂવે પશ્ચાત્તાપની જ્વાળા પ્રગટી, શરીર થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યું, શું કરું ને ક્યાં જાઉં તેની તેને કાંઈ સૂઝ પડવા લાગી નહિ, રાજલોભ સઘળો નાસી ગયો, અને એની દૃષ્ટિ આગળ એનું કાળું કર્મ ભયાનક રૂપે ભૂતની પેઠે નિરંતર આવી એના આત્માને કેવળ કંપાયમાન કરવા લાગ્યુ. મરવું એ જ આ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે એમ તેને ભાસ્યું. એવામાં તેને વાટે હરદાસ મળ્યો. તેની આગળ એ છાતીફાટ રડી પડી. હરદાસ સાથે દીર્ઘસૂત્રી સંવાદ તો બહુ ચાલ્યો છે, પણ તેનો સાર એ છે કે તેણે તરલાના વ્યગ્ર પશ્ચાત્તાપને અગ્રવંત કર્યો. તેણે સૂચવ્યું કે તેં જે દુષ્ટ કર્મ કર્યું છે તેનો બદલો — ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત — એ જ છે કે બીજું એક પાપ વધારે કરી સ્વભૂમિના કંટકને ઉખેડી નાખ. આ સાંભળી તરલાના આત્માને શાન્તિ નહિ તો સ્થિરતા તો મળી જ. કરણને ઝેર દેવાને મનસૂબે તે રાજમહેલમાં

+ આ અંગ્રેજી ઢબ છે. બહાદુર એ અર્થવાચક મનુષ્ય શબ્દ ગુજરાતીમાં નથી. ને આવે પ્રસંગે લક્ષણા રૂઢિમૂલક જ કરવી જોઈએ.

દૃઢ પગલે ગઈ, અને હરદાસ જે પોતે પણ પોતાની પાત્રતાના પ્રમાણમાં પશ્ચાત્તાપથી જ પીડાતો હતો તે વનમાં આ સઘળા સમાચાર સુરસેનને કહેવા દોડચો; કેમકે તેને ખાતરી હતી કે વહાણું વાતાં કાન્તા જાગીને જોશે કે તુરત જ સતી થવા નીકળશે, અને તે સમે સુરસેન ત્યાં આવી પહોંચે તો જ તેનો પ્રાણ બચવાની કાંઈ પણ આશા હતી. સુરસેન તો હજી પ્રથમ વર્ણવેલી ઉન્માદ અવસ્થામાં એટલે ઘેલછામાં જ હતો. તે કયાંનો કયાં વનમાં દરરોજ રખડયાં કરતો હતો, તેથી તેની ભાળ મેળવતાં હરદાસને કેટલીક વાર લાગી, અને તેમાં હરદાસે પોતાની રીત પ્રમાણે ટાયલું કરવામાં, ને સુરસેને તરંગી કવિતા બોલવામાં કેટલોક કાળ નકામો ખોયો.

તેઓ આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં પાટણ શહેર તો લોઉથળ થઈ ગયું હતું. પતિવ્રતા કાન્તાએ ઊઠી પોતાનો પેલો અમૂલ્ય મર્માળો હાર તૂટેલો દીઠો કે તુરત તેની સાથે સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવે પ્રસંગે સ્વાભાવિક ક્રમ અમારા વિચારમાં તો એવો છે કે કેવળ પ્રેમનિમગ્ન સ્ત્રીને પોતાના પિયુના મરણની ખબર થતાં પ્રથમ તો તીવ્ર શોક થાય છે, પછી તે પળે પળે ગાઢો થવા માંડે છે, અને તે અવસ્થામાં હવે જીવવું એ મિથ્યા પ્રેમદ્રોહ છે એમ આત્માની પ્રતીતિ થતાં એકદમ સહગમનનો વિચાર ઊઠી આવે છે, અને એમ થયા પછી જ શૂર, સત, આનંદ વગેરે અનેક અલૌકિક ભાવ બહાર પડે છે. એ એક વિરહની ગંભીર ઉન્માદ અવસ્થા છે, અને તેનું સ્થાયીપણું તે બાઈના સ્વભાવ, ધર્મજ્ઞાન, ને તે સમયના જનમંડળની કેળવણી ઉપર આધાર રાખે છે. પણ અત્રે એવો કાંઈ ક્રમ ન દર્શાવતાં સત ચડીને તે ધ્રૂજવા લાગી ત્યાંથી જ આરંભ કરી સારું ચિત્ર આપ્યું છે. આ સમેના અનંત મનોભાવમાંનો એક નીચલી કવિતામાં ઠીક દર્શાવ્યો છે :

હરિગીત છંદ

ઊંચી ઊડું હું સ્વર્ગ ભણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
ગાન સુણું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં;
ઓ પ્રિય પતિ કરદ્વય પસારી ઊભા રહ્યા દૃઢ ભેટવા,
રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો કયમ અટકીને ઊભો હવાં.

એમ બોલી દરવાજા આગળ જાય છે કે તે આપોઆપ ઉઘડી જાય છે. પછી તે કંકુ કાઢતી, આશિષો દેતી, ને 'જે અંબે'ના પોકારની સાથે પુરમાંથી ચાલી જાય છે, અને લોકોનાં ટોળેટોળાં તેની પછાડી ઉત્સાહભેર દોડે છે. નગરની બહાર નીકળી સતીએ પોતાના હાથ વતી તેને અંગારા છાંટયા, ને શાપ દીધો કે એ દુષ્ટ રાજાના કુળનો સંહાર થજો.

સ્મશાનમાં કેટલાક ભાવિક લોકે આગળથી ચિતા વગેરેની તૈયારી કરી રાખી હતી. ત્યાં એને પિયળ કાઢી, ફૂલના હાર ઘાલ્યા, અને સતીએ પ્રસન્ન થઈ તેના આગેવાનને કંકુનો ચાંલ્લો કર્યો, તથા મહા આશીર્વાદરૂપ શ્રીફળ આપ્યું. પછી ચિતા પર ચઢી.

હરિગીત

તું કાષ્ટ નથી પણ કાષ્ટનું વૈમાન છે શું સ્વર્ગનું?
આનંદ તુજને નીરખતાં વાધે ઘણો તુજમાં મણું;
તું લેઈ જા મુજને હવે પ્રિય પતિ જહાં વાસો વસે,
જઈ તેહ સહ મુજ દેહ સહુ સુખ દુઃખ ત્યાંનાં અનુભવે.

એમ બોલી અને હું જો સતી હોઉં તો તેના બળે આ ચિતા પોતાની મેળે સળગી ઉઠજો એમ ચિંતવન કરતાં જ તેમાંથી ભડકો નીકળ્યો, ઢોલ નગારાં ને ભૂંગળો વાગવા લાગી, લોકોએ ચારે તરફથી ફૂલ અને અક્ષતનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને 'જે અંબે' 'જે અંબે' કરી સૌ પોકારવા લાગ્યા.

આ સમે હરદાસ સુરસેનને લઈ ત્યાં આવી પહોંચે છે. લથડતી લથડતી તરલા આવી કરણનો પ્રાણ લીધાના સમાચાર કહી પોતે પણ ત્યાં જ મરણ પામે છે, કેમકે તેને વિષપાન કરાવી આ દેહથી કંટાળેલી તરલાએ પોતે પણ તે કર્યું હતું. આ બનાવથી પાટણનું રાજ્ય પાછું સ્વતંત્ર થયું. પણ વિરહી અભાગિયા સુરસેનને તે શા કામનું? ચિતામાંથી છેલ્લો સાદ પ્રાણનાથ કરીને નીકળ્યો ને તે સાંભળતાં એણે 'આવ્યો પ્રિયે ધીરજ ધાર ચિત્તે' એમ ઇન્દ્રવજ્રાનું છેલ્લું ચરણ ઉચ્ચારી તેમાં ઝંપાપાત કર્યો, અને તે જોઈ હરદાસ મૂર્છા ખાઈ હેઠે પડ્યો.

પણ તે પાછો જાગૃત થયો, અને આખા નાટકપાત્રોમાંથી તે જ જીવ્યો. ભલે જીવ્યો એ મૂર્ખ ઠંડો પાપી પોતાની મૂર્ખાઈનો જિંદગી પર્યંત પસ્તાવો કરવાને!—તો પણ વખતે એમ થાય છે કે પકડીને કોઈએ એને અગ્નિમા નાખી દીધો હોત તો બહુ સારું થાત.

આ રીતે નાટક પૂરુ થાય છે, અને આમારે અમારું વિવેચન પણ વિસ્તાર બહુ થઈ ગયો છે તેથી હવે એકદમ પૂરું કરવું જોઈએ. એમાં દોષ ઘણા છે અને કેટલાક અમે વિગતવાર બતાવ્યા પણ છે. પરંતુ આ સંહારસંધિ એવો રસમય ને ઉત્તમ દૃશ્યતાના ગુણથી ભરેલો છે કે આ સમે તો અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે બધુ જોતાં આ નાટક બહુ સારું છે, અને એ ગ્રંથકાર હવેથી પાત્રતા ને વસ્તુસંકળના ઉપર બારીકીથી જો વધારે ધ્યાન આપશે તો તે આથી પણ વધારે સારાં નાટક લખવાને આગળ જતાં શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ.

૧૮૮૨

દુષ્ટભાર્યા દુઃખદર્શક*

આ એક નાટક છે. તેને છપાયાને વરસેક દહાડો થઈ ગયો છે તેથી હાલ અમારા ગમે તેવા અભિપ્રાયથી એની ખપત ઉપર ખરાબ અસર નહિ થાય એમ ધારી અમે ખુલ્લેખુલ્લું કહીએ છીએ કે આ ક્રોડીલા જુવાને આ નાટક છે એમ નથી લખ્યુ એ જ આ આખી ચોપડી બનાવવામાં એણે ડહાપણ વાપર્યું છે. પાત્રતા કે સંભવાસંભવ એ શુ છે એના જરા પણ જ્ઞાન વિના કેટલાક નાટક-વાર્તાઓ લખવા મંડી જાય છે, અને લાગવગથી એનાં ઘરાકો પણ મળે છે, એ ખરેખર આપણા પ્રાન્તની સાક્ષરસ્થિતિ સંબંધી પરમ ખેદકારક બનાવ છે. આ નાટકને આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી તપાસી જોતાં માત્ર બે કવિતા સિવાય એક લીટી પણ વાંચવા જોગ અમને જણાતી નથી. સઘળાં પાત્રો ગાંડાની પેઠે કેવળ બકબકાટો જ કરે છે. દુષ્ટ કે મૂર્ખ સ્ત્રીઓ દેશમાં બેશક હજારો છે, અને તેથી તેમના ધણીઓને મહાભારત દુઃખ સોસવાં પડે છે, પણ ગંગાવહુ તો એક અશક્ય મૂર્ખાઈનું જ પૂતળું છે. એ નાટકનો નાયક નરભેરામ તો ભલો માણસ નહિ પણ કેવળ ગધેડો જ જણાય છે. જો એક જ વાર આંખ ફેરવીને એને બોલતાં આવડ્યું હોત તો એ કુભારજા ક્યારની ઠેકાણે આવી હોત. પણ એ ગધેડો તો આખા ગામના લોકને ભેળા કરી બાળલગ્નથી ગુણનાં કજોડાં થઈ લોકની ખરાબી થાય છે તે વિષે લાંબું ભાષણ આપે છે. અને પછી, કોઈ પણ કહી શકશે કે એ શું કરે છે? એ તો પછી પોતાના પેટમાં છરી મારી પ્રાણત્યાગ કરે છે! શી હસામણી મૂર્ખાઈ! ભાઈ લલ્લુને અમારી તો ભલામણ એ છે કે હાલ કેટલાક વખત સુધી નાટકફાટક લખવાનું ચેટક મૂકી દઈ છૂટક કવિતા બનાવવામાં જ મંડ્યા રહેવું, કેમકે એ તરફ એનું વલણ ઠીક છે અને તેમાં જશ મેળવી શકવાનો સંભવ છે.

૧૮૮૩

---

* બનાવનાર :- ઓઝા લલ્લુભાઈ કાળિદાસ

નાટકશાળા ને ગોપીચંદ નાટક

નાટકશાળા એ સુધારાની નિશાની છે. કાળિદાસાદિકનાં સર્વોત્તમ નાટકો સંસ્કૃતમાં છે એ જ તે કાળના આપણા સર્વોત્તમ સુધારાની અચૂક સાબિતીઓ ગણાય છે. વિદ્યાના ગ્રંથ તો તે બનાવનારની જ બુદ્ધિનો પુરાવો હોય. કાવ્યો પણ ગણ્યોગાંઠ્યો અમુક વર્ગ જ સુધરેલો હતો તે કરતાં વધારે સિદ્ધ કરી શકતાં નથી. ચોપાનિયાં ને વર્તમાનપત્રોની વિદ્વત્તા પણ શું બતાવે છે? એ જ કે તેના વાંચનારાઓ એવી વાતો સમજવાને લાયક છે ખરા. પરંતુ આખો જનસમૂહ, જ્ઞાન, વિચાર, તથા મનોવૃત્તિમાં કેવો છે તેની ખરેખરી આરસી તો નાટકશાળા જ છે, કેમકે ત્યાં તો વાંચનાર ને ન વાંચનાર આખું આલમ વખતોવખત આવી જાય છે, અને તેથી તે બધાને ગમતાં, સમજાતાં, અને સરસ લાગતાં નાટકો જ ત્યાં ભજવવામાં આવે છે. માટે જે દેશનાં નાટકો સુઘડ, સુરસ, ને સૂક્ષ્મ વિચારથી ભરેલાં, તે દેશના લોક પણ સુઘડ, સુરસ, સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની સ્થિતિએ પહોંચેલા છે એમ જે માનવામાં આવે છે તે સામાન્યપણે વાજબી જ છે.

એ જ કારણથી નાટકશાળા એ સર્વોત્તમ શિક્ષાગુરુ ગણાય છે. પાઠશાળા કે પુસ્તકશાળાથી પણ એની સત્તાને પહોંચી શકાતું નથી. લોકનાં જ્ઞાન, નીતિ, ને વિચાર ઉપર નાટકશાળા દ્વારા

જેટલી અસર કરી શકાય છે તેટલી કોઈ પણ બીજે રસ્તે કરવી એ અશક્ય જ છે. એક અંગ્રેજી વિદ્વાન કહી ગયો છે કે મારા હાથમાં કોઈ પણ દેશનાં ગીત બનાવવાનુ કામ આપો, અને પછી તેની ઉન્નતિને માટે ત્યાંના કાયદા બાંધનારા કેવું ડહાપણ કે મૂર્ખાઈ વાપરે છે તેની હું જરા પણ પરવાહ રાખીશ નહિ. આપણે આપણા દેશના ખુદ અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે જ્યાં સુધી આપણા ભાટચારણો ભાટાઈ કરનારા નીચ અભાગિયા થઈ ગયા નહોતા, ત્યાં સુધી તે આપણો શરાતનનો કાંટો મદોન્મત્ત વિદેશી વિજયીઓની સામા પણ કેટલો ઊંચો રાખવાને શક્તિમાન થયા હતા – એટલો ઊંચો કે તેના ગુણગાનમાં જ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસકર્તા ટોડસાહેબ પાને પાને ગુલતાન થઈ ગયેલો માલૂમ પડે છે. તેમ જ જારભક્તિનાં ગીતોએ દેશની કેટલી ખરાબી કરી છે તે કોઈને અજાણ્યુ નથી. ટૂંકામાં ગીતકાવ્યની અસર સારી કે નઠારી બેહદ જ છે. તે છતાં ગીત દેશમાં એક વાર ફેલાય ત્યાર પછી જ એવી અસર કરી શકે. પણ નાટકશાળા તો જનસમૂહની વચ્ચે જ સાદ કરતી ઊભી રહે છે, અને તેનો મનોહર સાદ સાંભળી લોકો દોડ્યા આવે છે. આખા દેશની મનોવૃત્તિને નાટકશાળા જે માર્ગે વાળવા ચાહે, તે માર્ગે વાળી શકે.

નાટકશાળાનો બોધ સારો કે નઠારો માણસના મનમાં ચોંટી બેસે છે તેવો તેને કોઈનો પણ બેસતો નથી. નાટકના તખ્તા ઉપર સીતાશીલનું સાક્ષાત્ અનુકરણ જોનારના મન ઉપર પતિવ્રતા ધર્મની જેટલી છાપ પાડે તેટલી કોઈ પણ કથાપુરાણથી પાડી શકાતી નથી. રાવણવધ જોઈ જુલમગાર રાજાને જેટલી ચાનક મળે તેટલી બીજે કયે માર્ગે મળવાની હતી? શકુંતલાનો એક ખેલ સ્વયંવરનો જેટલો બોધ કરે તેટલો કરોડો નિબંધોથી પણ થઈ શકે નહિ. પ્રજામતને અનુસરવું એના જેવો રાજાનો બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી એ વાત ભવભૂતિએ સીતાપરિત્યાગના સંબંધમાં કેવી સરસ રીતે ઉત્તરરામચરિત્રમાં પ્રબોધી છે! અલબત્ત, એ નાટકો તેવી રીતે ઉસ્તાદોના હાથથી લખાયેલાં જોઈએ જ, અને તેમ થાય એ હેતુથી તો અમે આ વિષય હાથમાં લીધો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે દેશમાં સુબોધ કે કુબોધ ફેલાવવાનું

નાટકશાળા જેવું એકે સાધન નથી. દેશને સુરસિક, શૂરવીર, કે ફવડ ને બાયલો કરવો, એ નાટકશાળાનો વ્યંગ્ય પણ સફળતમ બોધની ઉપર જ બહુધા આધાર રાખે છે. નાટકશાળા એ સુધારા કે કુધારાનું એક મહા જબરદસ્ત હથિયાર છે, અને વિચારવંત સુધારકો હમેશાં તેને પોતાના પક્ષમાં લેવા કદી ચૂકતા નથી.

અમારો હેતુ એમ નથી કે નાટકો બોધપ્રધાન હોવાં જોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ, એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાત જ તે ભૂલી જાય તો સૌથી સારું છે. જેમ શ્રોતા ઉપર મારે અસર કરવી છે એમ ધારી જે ભાષણ આપે છે, તે કદી પણ અસર કરનારો વક્તા થઈ શકતો નથી, તેમ જ બોધ ઉપર નજર રાખનારાં નાટકો તો નકામાં ટાયલાં જ સમજવાં, કે જે ધોબીનાં કૂતરાંની પેઠે નહિ ગામનાં કે નહિ ઘાટનાં, એવાં હોય છે. એવાં ટાયલાં તો હાલ બહુયે લખાય છે, પણ તેને કોઈયે નાટક-શાળા હાથમાં પકડતી નથી. અને હાથમા પકડવાં જ ન જોઈએ. રસ, જે કાવ્યનાટકોનું લક્ષણ, તે જેણે છોડયું, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો સ્વધર્મ જ છોડ્યો, અને તેમ થયુ એટલે તે કશા કામનું રહ્યું નહિ. સુબોધ એ સારા નાટકનુ સ્વાભાવિક ફળ છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નથી. શુદ્ધ ને ઊંચા રસમાં સ્વાભાવિકપણે જ સારો બોધ સમાયેલો છે, પણ તે બોધનરૂપે નહિ, અને બોધનરૂપે નથી તે માટે જ તે વધારે અસર કરે છે. જેમ કહેણી કરતાં રહેણી જ ખરેખરી બધાને સુબોધદાયક ગણાય છે, તેમ સરસ નાટકનાં પાત્રો ભાષણો આપીને નહિ પણ પોતાનાં મહાન આચરણોથી જ સુનીતિનો બોધ રામબાણ રીતે કરે છે. આ કારણથી વ્યવહારમાં તો સારાં નાટકોથી રસ ને સુબોધ બંને મળે છે જ. રસ એ જ કાવ્યનાટકોનો ઉદ્દેશ છે એમ કહેવું એ માત્ર રસશાસ્ત્રની સાંકેતિક જ કોટિ છે. પરંતુ એ કોટિને અહીયાં છેડવાની જરૂર એટલા માટે પડી છે કે હાલ સુધારકોમાં થોડાક ટાયલાપક્ષી નીકળ્યા છે. તેઓ નીતિનાં ભાષણો જ કાવ્યનાટકમાં જોઈને રાજી થાય છે, અને તેની પેઠે અમે પણ એવા ટાયલાં જ માગતા હોઈશું એમ સમજી, રસિકમંડળ, (કે જેનો જ આ વિષયની સાથે ખાસ

ઉલાકો છે) તે અમારી આ દેશોપયોગી સલાહને મોં મચડી કાને જ ધરે નહિ એવી અમને દહેશત રહે છે. અમે કાવ્યનાટકોને રસમય, ને રસોદ્દેશી જ જોવાને ઇચ્છીએ છીએ, અને તેવાં નથી તેથી જ ભારે ખરાબી થાય છે એ અસારે આ ઠેકાણે ફરિયાદ કરવાની છે.

નાટકશાળાઓની સામે ફરિયાદ કાંઈ આજકાલની નથી. મુંબઈનાં વર્તમાનપત્રો બૂમ પાડી પાડીને થાકી ગયાં, અને હવે તો સભ્ય ગૃહસ્થોએ ત્યાં જવું જ ઘણું કરીને માંડી વાળ્યું છે. તો પણ નાટકશાળાઓ ન સુધરતાં ઊલટી બગડતી જ જાય છે. છેલ્લાં આઠ દસ વર્ષથી તો આ ચેપ ગુજરાતને લાગ્યો છે, અને ત્યાં પણ એનો ફેલાવો બહુ જ થયો છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં પથરાબોધકને શાખબોધક એવાં ખોટાં ખોટાં ઠગાઈ ભરેલાં નામો ધારણ કરી દેશની નીતિરીતિમાં કેવળ બગાડો કરતી જ (કોણ જાણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ) અજ્ઞાન ને અણઘડ નાટકમંડળીઓ ભિખારીનાં ટોળાંની પેઠે ગામેગામ રવડતી માલૂમ પડે છે. એ ટોળીઓ થોડી હતી ત્યાં સુધી તો કાંઈક સારું લાગતું. પણ હવે તો મુંબઈની પેઠે જ ગુજરાતના લોક કાયર થવા મંડ્યા છે. મુંબઈની પેઠે જ અહીંયાં પણ છોકરાઓ ભણવું ગણવું છોડી જ્યાં જઈએ ત્યાં નાટકના બીભત્સ રાગડા જ કાઢતા જોવામાં આવે છે. કેટલાક તો એની પછાડી નીકળી પણ જાય છે.

આ રીતે ચોતરફ ગુજરાતમાં પોકાર ઊઠી રહ્યો છે, તો પણ એનો ખરો ઉપાય કોઈને સૂઝતો નથી. માત્ર પોકારથી કાંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી. તેમ જ સારા માણસો કંટાળી એવાં નાટકો જોવા જવાનુ જ છોડી દેવા લાગ્યા છે તેથી પણ તેનું જોર કાંઈ ઓછું થઈ જાય એમ અમને લાગતું નથી. એથી તો ઊલટું ફળ એ થાય છે, કે સભ્ય માણસોને જોઈ પહેલાં જે કાંઈ સંકોચ પડતો હતો તે દૂર થઈ નાટકોમાં મૂર્ખાઈ, ને અસભ્યતા વધતી જાય છે. માટે સમજુ ને શાણા માણસની તો ફરજ એ છે, કે નાટકો જોવા જઈ તેની જે ખોડખાંપણો માલૂમ પડે તે જાહેરમાં મૂકવી. આપણાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોને માલૂમ નથી, પણ વિલાયતમાં તો તેઓ પોતાનું એક એ કામ જ સમજે છે કે આગલી રાત્રે જે

નાટક થયું હોય તેને વિષે બીજે દહાડે પોતાંના વિચાર પ્રગટ કરવા. આમ કર્યાં વિના બિચારા નાટકવાળા પોતાના ગુણદોષ શી રીત જાણે, અને ન જાણે તો પછી પોતપોતાને ઊંધે રસ્તે જ ચાલ્યા જાય તેમાં નવાઈ શી? વર્તમાનપત્રોએ જ નહિ પણ ખાનગી ગૃહસ્થોએ પોતાના મિત્રમંડળમાં નાટક કેવી રીતે ભજવાયેલું તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ, કે સુધરેલો લોકમત બંધાય, અને સુઘડ લોકમત બંધાયા પછી નાટકટોળીઓની તાકાત નથી કે તેઓ હાલના જેવાં ઢંગ કે ઢાળ વિનાનાં નઠારાં નાટકો તખ્તા ઉપર આણવાની હિંમત કરે.

હાલ નઠારાં નાટકો થાય છે તેનો દોષ તો અમે નાટક-ટોળીઓ કરતાં નઠારા લોકમતને જ આપીએ છીએ. સભ્ય ગૃહસ્થો કંટાળીને કે ગમે તે કારણથી તેને પૂરું ઉત્તેજન આપતા નથી, અને તેથી તેનો મોટો આધાર નીચવર્ગના લોકોને જ રાજી કરવા ઉપર રહેલો છે. જો એ નાદાન શ્રોતાઓ વિદૂષકનું મૂર્ખાઈ કે બેહયાઈભર્યું બટકબોલું સાંભળીને જ રાજી થઈ તાબોટા પાડતા દેખાય, તો સ્વાભાવિક જ છે કે નાટકમંડળીઓ એવું બટકબોલું જ આખા નાટકમાં આણવાના. જો જોનારાને દાદરા ઠૂમરી કે ખ્યાલ ટપ્પા જ કે ગઝલ રેખ્તા પર વિશેષ ભાવ હોય છે, તો નાટકમાંના રાજા ને બુઢ્ઢા પંડિતો પણ ડોળિયા બની ભરસભામાં કાને હાથ દઈ રાગોટા જ કાઢવા મંડી જાય છે. જો એવા લોકને બીભત્સ વાતના ઇશારા ગમે છે, તો સભ્ય નાટકમંડળી પણ તજવીજે તજવીજે તેમજ કરવા દોરાવાની, ને દોરાય છે જ. અરે અમને તો દહેશત લાગે છે કે જો આ નાટકોનું વલણ વેળાસર સુમાર્ગે વાળવામાં નહિ આવે, તો તે બગડીને જતે દહાડે ભવાઈના જેવાં જ થઈ જશે.

આવી હાલ આપણી નાટકશાળાઓની સ્થિતિ આખા ગુજરાત ખાતે છે, અને તેને સુધારવાનો ખરો ઉપાય એ જ છે કે તેનું વિવેચન, નિરંતર વિવેચન, ખરા રસજ્ઞ પુરુષોની તરફથી થવું જોઈએ. નાટકનો શોખ એક વાર લોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે જતો રહેવાનો નથી, અને નાટકટોળીઓ ગમે એવી છે પણ તે દિન પર દિન વધતી જ જવાની એ નિશ્ચય કરીને જાણવું; માટે એને

સુધારવી, સુમાર્ગે વાળવી, અને લોકની આંખ આગળ શુદ્ધ ને ઊંચા રસનાં નાટકો મૂકવાં કે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ તેને પસંદ કરશે, અને હાલના કચરા કે ટાયલાંને ધિક્કારતા શીખશે. બાળકના હાથમાંથી જોખમકારી રમકડું લઈ લેવું હોય, તો તેનો સર્વોત્તમ ઉપાય એ જ છે કે બીજું રમકડું નિર્દોષ પણ તેથીયે રઢિયાળું તેની આગળ ધરવું. તેમ ન કરતાં ખેંચતાણ કરવા જઈએ, તો એમાંથી એકનો હાથ કપાય એ જ ફળ થાય. અર્થાત્ નઠારાં નાટકને કાઢવાનો ઉપાય એ જ છે, કે સારાં નાટકને ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપવું, અને તેના જે દોષ હોય તે વિવેકથી બતાવવા.

ગોપીચંદ નાટકનો વિષય તો કયાંનો કયાં રહ્યો, અને અમે તો નાટકશાળાના નિરાળા વિષય ઉપર જ બહુ ઊતરી પડ્યા એમ કોઈને લાગશે ખરું. પણ આ વિવેચન આરંભવા પહેલાં તેમ કરવાની જરૂર હતી. આ નાટક અમારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ વાંચીને તો એમાં કાંઈ ઝાઝો માલ નથી એમ કહી તેની એક સાધારણ નોંધ લેવાનો જ ઠરાવ કર્યો, પણ તેમ કરવા જતાં અમારા મનમાં ઉપલા વિચારો એક પછી એક ઊઠતા ગયા, અને છેવટે અમને લાગ્યું કે આવા ભજવાતા નાટકનું તો વિસ્તારથી વિવેચન કરવું એ અમારી હાલને સમે ખાસ ફરજ છે.

નાટક બે પ્રકારનાં કહેવાય છે: વાંચવાનાં, અને ભજવી બતાવવાનાં. એમાં ભજવી બતાવવાનાં તે જ નાટક ખરાં, અને ઉપર જે નાટકનું બળ વર્ણવ્યું તે એવાં જ નાટકોનું સમજવું. વાંચવાનાં નાટક તો ફક્ત બીજાં પુસ્તક જેવાં છે, અને તેની અસર ટૂંકી હદમાં જ રોકાઈ રહે છે. આપણી ભાષામાં વિદ્વાનોએ કેટલાંક નાટક લખ્યાં છે, પણ તે માત્ર વાંચવા લાયક છે. કેટલાક વર્ષ ઉપર સુરતની કોઈ નાટકમંડળીએ "ભટનું ભોપાળું" કેટલીક વાર ભજવી બતાવ્યું હતું, અને "લલિતા-દુઃખદર્શક" કેટલાક ફેરફારની સાથે કોઈ કોઈ વખત નાટકના તખ્તા ઉપર આવ્યા કરે છે ખરું, પણ તે સિવાય એમાંનું કોઈ પણ બીજું નાટક ભજવવાનો પ્રયત્ન થયો એમ અમારા જાણ્યામાં નથી.

ભજવાતાં નાટક તો હાલ આપણા દેશમાં કાંઈ ઓર જ પ્રકારનાં છે. ઘણીક નાટકમંડળીઓ પાસે તો લખેલાં નાટક જ હોતાં નથી, પણ કથાભાગ યાદ રાખી પાત્રો પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તે તે પ્રસંગાનુસાર બોલી લે છે. આવા બિન-તૈયારીના બકબકાટમાં તે કાંઈ પણ ભલીવાર શી રીતે હોઈ શકે? કેટલીક મંડળીઓ પાસે પદબંધ આખ્યાનો હોય છે. તે આખ્યાન સૂત્રધાર ગાઈ બતાવે છે ત્યારે પાત્રોને શું બોલવું તેની ખબર પડે છે. આના જેવું તો અસ્વાભાવિક કે હસવા જેવું એકે નથી. સૂત્રધાર રાગડો કાઢી રહે, કે તેનો ભાવાર્થ અભણ પાત્ર પોતે જેમ સમજે તેમ ભાગીટૂટી ભાષામાં બોલે; અને તેમાં છેવટે અગત્યનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય જેનો જવાબ સામા પાત્રે જુસ્સાથી તત્કાળ જ દેવો જોઈએ એમ હોય, તોપણ તે બિચારું સામું પાત્ર મોં વકાસીને ઊભું જ રહે છે, અને શો જવાબ દેવો તે સૂત્રધાર તાનમાનથી રાગ ઘુમાવતો દોઢ પહોરે ગાઈ રહે છે, ત્યારે જ તેને માલૂમ પડે છે. આ તો દશ્ય કાવ્ય નહિ, પણ શ્રાવ્ય કાવ્ય જ થયું. એવા નાટક કરતાં તો પડદાબડદા આઘા ફેંકી દેવાડી એકલા સૂત્રધારને જ સામો બેસાડી બધું આખ્યાન ગવડાવ્યું હોય, તો વધારે રસ પડે, અને તે બિચારા સૂત્રધારને પણ પોતાનું સંગીતચાતુર્ય દેખાડવાનું બરાબર બની આવે. આ રીત પ્રથમ દક્ષિણીઓએ હાલનાં નાટક ઊભાં કર્યાં ત્યારે અજ્ઞાન ને આળસુ પાત્રોથી પાઠ તૈયાર થઈ શકે નહિ એમ ધારી દાખલ કરી હતી, પણ પાછળથી તેમને માલૂમ પડ્યું કે દરેકે પોતપોતાનો થોડો પાઠ તૈયાર કરવો એ અજાણ્યાને જેવું લાગે છે તેવું કાંઈ અઘરું કામ નથી. હાલ પૂનાની સારી નાટક-મંડળીઓએ આ અણઘડપણાની રીત ઘણા વખતથી છોડી દીધી છે, અને સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે જ નાટક કર્યાં જાય છે. ગુજરાતીઓએ પણ હવે તો તેમ કરવું જ ઘટે છે.

થોડીક આપણી મંડળીઓ પાસે લખેલાં નાટક હોય છે ખરાં, અને તે પ્રમાણે ભજવવાને પાત્રો તો પોતાના તરફથી બનતી મહેનત પણ કરે છે, પરંતુ તેમાં બધો દોષ નાટક લખનારનો જ હોય છે. એ નાટકો એવી તો અણઘડ રીતે

લખાયેલાં હોય છે કે જેણે તે જોયાં નથી તેને તેનો વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ પડશે. આ નાટકો ઘણું કરીને છપાતાં નથી, અને તેથી તે વાંચનારી આલમની નજરે ક્વચિત જ પડે છે. એમાંનાં કોઈ કોઈ છપાય છે, પણ તેના બનાવનારની હિંમત જ કોઈ વર્તમાનપત્ર કે ચોપાનિયા ઉપર અભિપ્રાયને માટે મોકલવાની થતી નથી. બે ચાર વર્ષ ઉપર એવું એક ચીથરું અમારી ઉપર આવ્યું હતું. તેણે અમારી ઉપર મોકલવાની હિંમત ચલાવી તે ઉપરથી જ અમે અટકળ બાંધી હતી, કે એ ભજવાતું નહિ પણ ભજવાતાં નાટકો જોઈ કોઈ જુવાનિયાએ બનાવેલું નાટક હશે. એવાં બીજાં પણ હાલની નઠારી નાટકશાળાનાં નઠારાં નકલી નાટકો હાલ ઘણાં છપાય છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે નાટકશાળાના દોષ શુદ્ધ પુસ્તકવર્ગમાં પણ પેસવા માંડ્યા છે.

ભજવાતું નાટક તેના બનાવનાર તરફથી તો અમને આ પહેલવહેલુ જ મળે છે, અને તેથી તેનું વિવેચન અમારે કાંઈક વિસ્તારથી જ કરવું જોઈએ. અલબત્ત, એનું વિવેચન બીજા પુસ્તકોનું જેવા માપથી કરીએ છીએ તેવા માપે કરવું એ વાજબી કહેવાય નહિ. હાલ ભજવાતાં નાટકોના ગુણદોષ તો ઉપર કહેલી નાટકશાળાની સ્થિતિનો વિચાર કરી રહેમનજરથી જ બતાવવા જોઈએ, કેમકે એવાં નાટકો વિવેચક કે વિદ્વાન વર્ગને નહિ, પણ સામાન્ય શ્રોતાજનોને પ્રસન્ન કરવાને અર્થે જ લખાયેલાં છે. ઉપર અમે વર્તમાનપત્રોને દરેક ખેલની નોંધ લેવા ભલામણ કરી છે ત્યાં તેણે પણ હાલ આવી રહેમનજરથી જ વર્તવું જોઈએ એમ અમારો અભિપ્રાય છે.

૧૮૮૪

કજોડા-દુઃખ-દર્શક

બનાવનાર રા. જગજીવન કાશીરામ પંડયા, મુનસફ, સંસ્થાન ભાદરવા, ઇલાકે રેવાકાંઠા. અમે દિલગીર છીએ કે આ પુસ્તકના લાભમાં અમે કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. નાટકનો વિષય એવો છે કે જેમાં વિચક્ષણ વિદ્વાનો પણ ફતેહ પામે તો તેમનાં ભાગ્ય સમજવાં. 'બેસમજની બલા દૂર' એ કહેવત પ્રમાણે હાલ નાદાન છોકરાઓને નાટક ભજવવા બનાવવાનો છંદ લાગ્યો છે, અને તેમને મન આ મહાન વિષય ભાજીમૂળા જેવો જ લાગે છે. પણ અમે ધારતા નહોતા કે આ ભાઈ જગજીવન પંડયા પણ આ ચાલુ પવનમાં સપડાશે. કેમકે થોડા જ વખત ઉપર એનું બીજું લખાણ અમારા ખાનગી જોવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી એ કાંઈક કવિતાશક્તિ ધરાવે છે એમ અમારો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. હજી પણ અમારી તો ભલામણ એ જ છે કે પોતાની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે છે તેને વળગી રહી નાટક જેવી કાવ્યકળાની સર્વોપરી વાતમાં હાથ ઘાલી નકામા હાંસીપાત્ર થવું નહિ.

૧૮૮૪

માલતીમાધવ

પ્રખ્યાત ભવભૂતિનું બનાવેલું આ નાટક છે. એ કવિનું બીજું નામ શ્રીકંઠ પણ હતું. એ વિદર્ભનો વતની હતો અને ગોંડવ વનના મોટા પહાડ તથા વનોમાં ઊછર્યાથી એનામાં ભવ્ય સૃષ્ટિશોભાનું વર્ણન કરવાની શક્તિ અદ્‌ભુત રીતે કેળવાઈ હતી. સૃષ્ટિવર્ણનમાં Sublimity ને માટે ભવભૂતિ સઘળા સંસ્કૃત કવિઓમાં એક્કો ગણાય છે. ઉજ્જનનું સવિસ્તર વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી તે કેટલાંક વર્ષ ત્યાં જઈને રહ્યો હશે એમાં કાંઈ જ સંદેહ નહિ. દશરૂપક ગ્રંથમાં માલતીમાધવનું નામ આવે છે તે ઉપરથી ભવભૂતિ અગિયારમા સૈકાની પૂર્વે તો થઈ ગયો જ જોઈએ, અને ભોજપ્રબંધનું લખાણ કાલ્પનિક જ છે તેનો આ ઉપરથી એક વધારે પુરાવો મળે છે. રાજતરંગિણીમાં સાફ લખ્યું છે કે કનોજના રાજા યશોવર્માના દરબારમાં ભવભૂતિ કવિ હતો. એ રાજા ઇસવી સન ૭૨૦ માં થઈ ગયો છે.

આ નાટકને પંડિતો શકુંતલાથી ઊતરતા દરજ્જાનું ગણે છે, અને પ્રોફેસર વિલ્સન પણ એના સારાં વખાણ કરે છે. એમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર છે, અને ભાષા પ્રૌઢ પણ ક્લિષ્ટ નથી. તે છતાં પ્રસ્તાવના ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, ભવભૂતિના વખતમાં ભજવી બતાવવામાં આવ્યું હશે ત્યારે એ જનપ્રિય થયું નહિ

હોય. કેમકે સૂત્રધાર કહે છે કે, "અમારી નિંદા કરે છે તેનું જ્ઞાન કેવું અલ્પ છે; આ રસ તેમને માટે નથી. કદાપિ અમારા જેવો રસજ્ઞ કોઈ હાલ હશે અથવા હવે પછી થશે, કેમકે કાળ અણુહદ છે અને દુનિયા બ્હોળી છે." એ વચન આ નાટકને બરાબર લાગુ પડે છે. બેશક આ બોલ ઊંડી નાઉમેદીના જેવા જણાય છે. ઘણું કરીને એમ થયું હશે કે એ નાટક ભજવાવામાં ફતેહ નહિ પામ્યું હોય, પણ તે કાળના પંડિતોએ આશ્ચર્યની સાથે પોતાનો આનંદ બતાવ્યો હશે, કેમકે એમાં શ્રાવ્ય કાવ્યને લાયકનો રસ તો ઘણો જ અને ઉત્તમ પ્રતિનો છે. પ્રસ્તાવનામાં એમ પણ કહ્યું છે કે ભવભૂતિને વેદ, ઉપનિષદ, અને યોગ તથા સાંખ્યશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન હતું.

આ નાટકમાં કથનની સાથે વર્ણન-ભાગ ઘણો છે. માધુર્યાદિક ગુણને અનુસરતું જ જ્યાં જોઈએ તેવું સૃષ્ટિવર્ણન કર્યું છે, અને તે ઉદ્દાપનાર્થે જરૂરનું જાણી જ કર્યું હશે; તોપણ નાટકના actionને નડતર જેવું થઈ પડે છે ત્યાં તે દોષ જ ગણવો જોઈએ. બધા ભાવ વર્ણવી રસનું અંગ સંપૂર્ણ કરવાને સારુ જ કથન પણ દાખલ કરેલું જણાય છે. સંસ્કૃત કવિઓ action કરતાં રસનું પ્રાધાન્ય વધારે ગણતા જણાય છે, પણ આમ કરવાથી રસ જામવાને બદલે ઊલટો વાતનો રસભંગ થઈ જાય છે.

આ નાટક રસનાં અંગ સંપૂર્ણ આણવાના હેતુથી રચેલું જણાય છે. રત્નાવળી નાટક પહેલું કે આ, એ એક મોટો વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. actionની પરિપૂર્ણતામાં તે ચડે, અને રસની પરિપૂર્ણતામાં આ ચડે. ત્યારે પહેલું કયું?

ભવભૂતિ મહાકવિ છે ખરો, પણ એનામાં પાત્રતા અને સંભવિતતાનો થોડો જ વિચાર જણાય છે. તેમાં પાંચમો અંક તો બેશક બહુ જ ભૂલ ભરેલો છે. અઘોરી બાવા જેવા વિકરાળ જોગીએ પોતાના બળિને મારવાને તરવાર ઉગામેલી તે વેળા કોની તાકાત છે કે આવીને તેને ઉપાડી લે! ઉપાડી લે અને વળી નાસે નહિ પણ નિરાંતે વાતો કરવા બેસે! એ શી ગાંડાઈ! ઘડી પછી સંભારીને લડવા માંડે એ તો છેક જ હસવા જેવું છે. આ

શૃંગારરસ નાટકમાં આવો છેક બીભત્સ રસ ભેળવવાની જરૂર શી હતી ? માલતીની ભયાનક સ્થિતિ બીજી રીતે નહોતી આણી શકાતી કે માણસના માથાની માળા પહેરનાર જોગટાંને જ બોલાવવા પડ્યા ? તેમ જ સુઘડ માલતીનો સુઘડ નાયક મસાણમાં જઈ “લો માણસનું માંસ, લો માણસનું માંસ” એમ પોકારતો ભૂતોને કકડી કકડી પોતાને હાથે નાંખે એ છેક કમકમાટ ઉપજાવે એવો દેખાવ છે. કોઈ પણ સુઘડ નાયકા એ બીભત્સ પાણિનું કેમ ગ્રહણ કરી શકે ? શું માધવને કોઈ પણ માનુષી સાધન, દૈવીસાધન, કે આથી થોડું કાંઈ આસુરી સાધન ન સૂઝયું કે માણસનું માંસ જ ભૂતને આપવા ગયો ? શું આ અતિ દુષ્ટ કર્મના કરતાં માલતીને લઈ રાતોરાત નાસી જવું એ ભવભૂતિશાસ્ત્રીને વધારે પાપિષ્ઠ કર્મ લાગ્યુ ? બેશક યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ભવભૂતિની અક્કલ ભમી ગઈ હશે એમ લાગે છે કે તેને આ પસંદ પડ્યું અને દુષ્યંત શકુંતલાના જેવી કે અનિરુદ્ધઉપાના જેવી પ્રીતિ નિંદિત લાગી. એ કવિ સ્વયંવરલગ્નનું વર્ણન કરે છે ખરો, પણ જાણે તે રૂઢિનો પોતે શત્રુ હોય એમ નાટકની આખી સંકળના ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એના વખતમાં સ્વયંવરલગ્ન બેશક બંધ થયેલાં જ, અને બાળલગ્ન પણ થવાં જોઈએ એમ શાસ્ત્રીઓની નજરમાં આવવા લાગેલું જણાય છે. ઘણું કરીને માલતીમાધવની વાત પહેલાં ખરેખરી બનેલી હશે, પણ ભવભૂતિના વખતમાં અસંભવિત રૂઢિવિરુદ્ધ દેખાય તેને સારુ એણે ફેરવી નાખી તે શુદ્ધ શૃંગાર-રસવાર્તાનો ગોળો વાળી નાંખ્યો. મૂળ વાર્તામાં બંનેના બાપની મરજી પણ નહિ હોય, અને તે જોડું એકબીજાને ચાહી નાસી ગયું હશે; અને કદાપિ નાસવાના કામમાં કોઈ જોગી આરજાઓની મદદ લીધી હશે ખરી; પણ આવા પૂતળાના નાચ જેવું તો નહિ જ થયું હોય. આ તો કામંદકી બન્ને પૂતળાંને જેમ નચાવે છે તેમ તેઓ નાચે છે. એ બન્નેમાં પોતાનો પ્રેમ સફળ કરનારા જરા પણ હોશ જણાતા નથી. માલતી ને માધવ બન્ને એવાં બાળબુદ્ધિનાં અને ઉત્સાહરહિત દેખાય છે કે નાટકમાં બન્નેને જુવાન કહ્યાં છે તોપણ વખતે એમ ભાસે છે કે હાલની પેઠે માત્ર દશ બાર વર્ષનું જ જોડું હશે.

છઠ્ઠો અને સાતમો અંક એ બન્ને સરસ છે. એમાં action વધારે છે. રસવિચાર પહેલો કે કાર્યવિચાર પહેલો? હું ધારું છું કે નાટકો ભજવાતાં બંધ પડે ત્યારે જ કાર્યવિચારનું પ્રાધાન્ય જતું રહે અને કથનવર્ણનાદિકથી ઊપજતો રસ પણ નાટકમાં રસ ગણાય. તેમ હોય તો રત્નાવળી બેશક પહેલું,—નાટક ભજવાતાં હતાં તે કાળનું છેલ્લામાં છેલ્લું. પછીથી ભજવાયાં હશે તોપણ પંડિતો આગળ જ. રાજવર્ગમાંના સમજવાને શક્તિમાન થોડા જ રહ્યા હશે, અને સામાન્ય જનમંડળમાં તો રાસ કે ભવાઈઓ જ ઘૂમી રહી હશે.

૧૮૮૨

આ નાટક Art નો એક નમૂનો છે. Genius નથી, પણ taste and judgment સંપૂર્ણપણે બતાવ્યો છે. એ કારણથી જ સાહિત્યદર્પણે એનાં ઉદાહરણ ઘણાં આપ્યાં છે. એની મોટામાં મોટી ખૂબી એ છે કે પહેલેથી છેડે સુધી એક શબ્દ પણ કોઈ પાત્રના મોંમાંથી એવો નીકળ્યો નથી કે જેનો વસ્તુની સાથે સંબંધ નહિ હોય. Unity of actionનો પ્રવાહ પહેલેથી છેડે સુધી અખંડ ધારે ચાલ્યો જાય છે.* કાર્યસિદ્ધિને અર્થે જ બધુ બોલાય ચલાય છે. અને તેની સાથે રસિક પ્રસંગો ઊઠતા જાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનો નિરંતર પ્રકાશ થવો એ જ નાટકનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ પ્રકાશ કરતાં રસિક પ્રસંગ તથા રસમય વાણી દ્વારા પાત્રપ્રકાશ કરવો એ જ કવિકળાનું સાફલ્ય છે.

આ નાટકમાં પાત્રના બધાંની બરાબર જળવાઈ છે. સાગરિકાનુ મુગ્ધાપણું, મધ્યા વાસવદત્તાનો ખરો પ્રેમ અને સભ્યતા, કાંચનમાળાની કઠોરતા અને સુસંગતતા તથા વસંતકનો કોમળ સ્વભાવ એ નાટકમાંથી આરસીની માફક સાફ દેખાય છે.

---

* Unities of time and place પણ અજબ રીતે પળાઈ છે.

વત્સને દક્ષ નાયક ઠીક ચીતર્યો છે પણ એ મંદ વૃત્તિનો બહુ જણાય છે. પ્રેમમાં કામવાસના અને ધર્મમાં કુળમર્યાદા સિવાય કોઈ પણ લાગણી એનામાં સજીવન હોય એમ લાગતું નથી. વખતે તો એમ દેખાય છે કે રાજકાજમાં પ્રધાનને અને ચરખટલો રાણીને સોંપી એ તો મોજમજામાં જ ગરક થઈ રહ્યો હતો. તોપણ એની મોજમજા સુઘડ અને કેળવાયેલા મનની હતી. ઊંચી લાગણી મંદ પડી ગઈ હતી, પણ તેને ઠેકાણે દુષ્ટ લાગણીનો ઉદય થયો નહોતો. મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે અથવા તે પહેલાં એક બે સેંકડા ઉપર આપણા દેશમાં રાજાઓની આવી સ્થિતિ થઈ હશે અને તેથી જ તેઓ પરદેશીથી જિતાવાને યોગ્ય થયા હશે. તે વખતે વૈભવની ઊંચામાં ઊંચી સ્થિતિ હતી. પણ હવે દુષ્ટતા, બાયલાપણું, અને પરાધીનપણું આવ્યા વિના રહે જ નહિ એમ જણાય છે. વત્સ જેવા વિષયી અને નબળા રાજા ક્યાં સુધી રાજ્યનું માન રાખવાને શક્તિમાન થાય? તેમાંથી જાહેર અનાદર, જાહેર જુલમ, અને જાહેર બેહયાપણું આવતાં કેટલી વાર લાગે? તેમ જ પ્રધાનો અખત્યાર પોતે જ પચાવી પડે, સ્વાર્થી થાય, ફૂટેલ થાય, એમાં પણ કાંઈ ઘણું આશ્ચર્ય નથી. તેમ જ રાણીઓ વાસવદત્તાનું સીધાપણું મૂકી પ્રપંચી, પ્રધાનો સાથે હળેલી, પરેસાઉ, ધણીનું ખૂન કરનારી થઈ પડે એને પણ કાંઈ ઝાઝી વાર હોય એમ જણાતું નથી. વત્સને જે સુઘડ કેળવણી મળી હતી તે થોડા વખતમાં રાજાઓને નકામી, અને આસપાસનાઓને હરકતકર્ત્તા લાગવાથી બંધ પડી હશે. ધીમે ધીમે બ્રાહ્મમિત્રો જઈને ખવાસ થયા હશે.

આ નાટક શ્રીહર્ષદેવ રાજાનું બનાવેલું કહેવાય છે. કાશ્મીરના એ રાજાએ જાતે બનાવ્યુ હોય કે કોઈ એના કવિએ બનાવ્યું હોય, પણ એ તો નિશ્ચય છે કે એના રાજમાં બનેલું. હર્ષદેવ ઈ. સ. ૧૧૧૩માં ગાદીએ બેઠો અને ૧૧૨૫માં માર્યો ગયો. તેથી આ નાટક એ વખતની દરમિયાન બનેલું હોવું જોઇએ. સોમદેવકૃત બૃહત્કથા પણ લગભગ એ જ અરસામાં બનેલી છે.

રઘુવંશ કાવ્ય

આ નામ કોઈને અજાણ્યું નહિ હોય. સંસ્કૃત ભાષાના અખૂટ ભંડારમાંથી પંડિતોએ પાંચ રત્ન શોધી કાઢીને જેનું નામ "પંચકાવ્ય" પાડયું છે તેમાંનું આ એક છે, અને તે કવિ કાળિદાસનું રચેલું છે. સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યનો અભ્યાસ કરે છે ત્યારે પ્રથમ એ શીખે છે. એ કાવ્ય એની સરળતા તથા રસિકતાને માટે સઘળાંને પ્રિય છે. એમાં રઘુના વંશનું વર્ણન છે, કે જેમાં રામનો અવતાર થયો હતો. એ રસાલંકારથી ભરપૂર અને પ્રૌઢ કાવ્ય છે—કાવ્ય શબ્દ ઉપરથી જ આપણે એટલું તો અટકળી શકીએ; કેમકે સંસ્કૃતમાં આપણી પેઠે પદ્યનાં સઘળાં પુસ્તકોને કાવ્ય કહેતા નથી, પણ જેમાં કાવ્યના સઘળા ગુણ કસોટીથી માલૂમ પડે છે તેને જ કાવ્ય કહે છે. આવા પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાનું સુરતની માજી ટ્રેનિંગ સ્કુલના શાસ્ત્રી રેવાધર મયાધર ભટને સૂઝયું એ જોઈને અમને આનંદ થાય છે. તેમાં વળી આજકાલ જ્યારે 'નાનકડા' કવિઓએ કવિતાને નામે પિંગળરહિત, રસશૂન્ય, અર્થ વિનાનાં, અશુદ્ધ ભાષામાં ભાગ્યાંટૂટયાં વાક્યો ચારે તરફ ફેંકી કવિનું નામ પૈસે શેર કરી મૂક્યું છે, તે વખતે આ શાસ્ત્રીએ તે તાણમાં ન તણાતાં રઘુવંશનું પદ્યમાં ભાષાંતર કરવા માંડયું એ ખરેખર સંતોષકારક છે. હાલ બે સર્ગ પ્રગટ કીધા છે. અને હવે પછી બીજા ધીમે ધીમે પ્રગટ કરવાનો વિચાર છે.

સંસ્કૃતનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવું એ સ્વાભાવિક છે. પણ અમે દિલગીર છીએ કે હજી એકે કાવ્યનું થયું નથી. આપણા જૂના કવિઓનું ઘણું કરીને બધું લખાણ સંસ્કૃત ઉપર આધાર રાખે છે ખરું, પણ તેઓએ ભાષાંતર તો એકે કીધું નથી. નાનું સરખું આખ્યાન લઈને પોતાની તરફથી મોટી ઇમારત ઊભી કરવી એ તો સ્વતંત્ર કાવ્ય લખવા સરખું જ છે. નૈષધકાવ્ય, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત, કેટલાંએક પુરાણના અમુક ભાગો, વગેરેની કથા આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત ઉપરથી કવિઓએ આણી છે, પણ તે ઉપરથી મૂળ ગ્રંથ વિષે જરાયે આપણાથી વિચાર બાંધી શકાય એમ નથી. કેમકે તેઓએ કોઈ પણ ઠેકાણે ભાષાંતર કરીએ છીએ એમ જાણીને લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ તો જાણે મૂળ કવિની સાથે હોડ બકીને લખવા બેઠા હોય કે, તમે જે વિષય ઉપર જે રીતે લખ્યુ છે તે જ વિષય ઉપર અમે તે જ રીતે લખીએ છીએ; અને જુઓ, હવે કોનું સરસ પડે છે. આ સ્પર્ધામાં સિદ્ધિ ઘણું કરીને અશક્ય જ છે. નળાખ્યાનનું આ પ્રકારે અગર જો વિવેચન થયું નથી, તોપણ નૈષધ કાવ્ય છતાં તેની આટલી કીર્તિ એ આપણા ગુર્જર કવીશ્વરના અસાધારણ કવિત્વનું મોટું પ્રમાણ છે. પણ એ રીતના ઉતારાને ભાષાંતર કહેવાય નહિ. ભાષાંતર કરનારનું કામ મૂળ કવિના પ્રતિસ્પર્ધી થવાને ઠેકાણે તેના ભક્ત, તેના આજ્ઞાંકિત સેવક, તેના એકાંતિક મિત્ર થવાનું છે. જે ગ્રંથ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી, એટલે જે તરફ આપણે સાનંદાશ્ચર્યથી જોતા નથી, તે ગ્રંથનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ સારુ કરી શકવાના નહિ. અને તે ગ્રંથ જો કાવ્યનો હશે, તો તો આપણો સઘળો શ્રમ પાણીમાં જશે એમ અગાઉથી જ જાણવું. ભાષાંતર કરનારે ક્યારે પણ પોતાની તરફનો વધારોઘટાડો કરવો ન જોઈએ, કેમકે આપણે તેના વિચાર જાણવા નથી બેઠા, પણ મૂળ ગ્રંથકર્તા જેની કીર્તિથી આપણે મોહિત થઈ ગયા છીએ તે શું કહે છે તે આપણે જાણવું છે. એવે ઠેકાણે ભાષાંતરકર્તાએ પોતાનું દોઢડાહ્યું કરવું એ એક જાતની ઠગાઈ છે. જે ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે ભાષાની મીઠાશ મૂળમાં છે તે સઘળી ભાષાંતરમાં આવવી જોઈએ — જાણે

તે જ કવિ આપણી ભાષામાં લખવા બેઠો હોય તો તે કેમ લખે. ભાષાંતરનું આ તો સંપૂર્ણ લક્ષણ છે. માણસના કોઈ પણ કામમાં સંપૂર્ણતા આવતી નથી, અને આ કામમાં તો આવે જ ક્યાંથી? સંપૂર્ણ ગુણવાળું તો ક્યાંથી, પણ સારું કહેવાય એવું ભાષાંતર કરવું બહુ અઘરું છે. દુનિયામાં થોડા જ કાવ્યનાં ભાષાંતરો દેશપ્રિય થયાં છે. નવો ગ્રંથ લખવા કરતાં પણ ભાષાંતર કરવું એ અનુભવી વિદ્વાનો વધારે વિકટ ગણે છે. એ કામ એટલું બધું વિકટ છે કે ભાષાંતર શી રીતે કરવું તે બાબત બે પક્ષ પડી ગયા છે. કેટલાએક કહે છે કે શબ્દેશબ્દ હોય તેમ જ ઉતારવું, અને કેટલાએક કહે છે કે ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો પણ મૂળનો રસ કાયમ જ રાખવો. રસ કે જે કાવ્યનો જીવ છે તે તો બેશક કાયમ રહેવો જ જોઈએ, કેમકે નહિ તો તે ફેંકી દેવાનું બોખું છે; પણ તેમ જ તેમાં જે વિચારો ઉપરથી રસ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિચારોને પડતા મૂકી આપણે નવા જ વિચાર દાખલ કરીને કદાપિ તેવો જ રસ જમાવી શકીએ, તોપણ તે કોઈ રીતે ભાષાંતર કહેવાવું ન જ જોઈએ. ભાષા ભાષાની વાક્યરચનામાં ફેર છે માટે તે બાબત ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો, પણ ભાવાર્થ તો એક રહેવો જોઈએ એમ અમારો પક્કો વિચાર છે. સંસ્કૃત સરખી શાસ્ત્રીય ભાષામાંથી તો તરજુમો કરતી વખતે આ પ્રમાણે કરવાની વધારે જરૂર છે. કેમકે તેમાં દરેક શબ્દ સાર્થક, અને અનેક વાતની વ્યંજના કરનાર હોય છે. એમાનો એકાદ શબ્દ અથવા ભાવાર્થ છોડી દીધો, તો તે એક સર્વાંગસુંદર મૂર્તિનું અવયવ ખંડન કરવા સરખું થઈ પડે છે. ઉમેરીને વધારે રસિક કરવાની આશા રાખવા કરતાં તો મોરને ચીતરવા, અને ગુલાબને કસ્તુરીના પટ દેવા જવું એ વધારે સારું છે. ધારેલો અર્થ નખશિખ બરાબર પ્રગટ કરવામાં તો સંસ્કૃત કવિઓ — એટલે જેને કાવ્ય કહે છે તેના કર્તાઓ — અમને સર્વોપરી લાગે છે. અર્થાત્ સંસ્કૃત કાવ્યના ભાષાંતરમાં વધઘટ કરવા જવું એ રસની હાનિ કરવા બરાબર જ છે. વાક્યરચનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરો, એક શબ્દનો અર્થ સમજાવવાને માટે ગમે તો એક વાક્ય વાપરો, તેમાં જે વાતની વ્યંજના કીધી હોય તેનું કદાપિ સ્પષ્ટીકરણ કરો, ઇત્યાદિ;

પણ તેના અર્થમાં પોતાનું પદ ન બેસે માટે ફેરફાર કરવો એ ખોટું જ.

આ પ્રમાણે હોય તેને અમે ભાષાંતર કહીએ છીએ. સંસ્કૃતમાંથી આ રીતનાં ભાષાંતર થોડાં જ વરસ થયાં ગુજરાતીમાં થવા લાગ્યાં છે. ગીતા સરખા એક બે પુસ્તકના પુરાણી ઢબના તરજુમા થયા છે, પણ તે કાંઈ ગણવા લાયક નથી. એની પહેલ ઝવેરીલાલે કાઢી છે, અને ભાષાની કિલષ્ટતા છતાં એ વિદ્વાનનું જ શાકુંતલ નાટક થયેલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરોમાં સારું છે. આ રીતે જોતાં વાંચનાર સહેજે ધારી શકશે કે શાસ્ત્રી રેવાધરકૃત રઘુવંશના બે સર્ગ સઘળી રીતે તો મનમાનતા ક્યાંથી હોય? મૂળનો રસ ભાષાંતરકર્તાથી બરાબર ઝીલી શકાયો નથી, કેટલાંએક વાક્ય તોડી નાખતાં ચિત્ર તૂટી ગયાં છે, કવિતામાં કાંઈ ઘણી તેજી નથી; તે છતાં સઘળે ઠેકાણે અર્થ ઘણું કરીને બરાબર કીધો છે, વધઘટ થોડી છે, અને ભાષા સાદી રાખી છે. તેથી કાળિદાસનો રસ આ ભાષાંતર દ્વારાએ ચાખવાની અમે અમારા રસિક વાચનારને ભલામણ કરીએ છીએ. કવિતાનું બંધારણ પ્રેમાનંદના જેવી જુદી જુદી દેશીઓમાં રાખ્યું છે એ અમારા વિચાર પ્રમાણે તો બહુ સારું કીધું છે. એમાં નિયમ પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, પણ બધે ઠેકાણે હોત તો વધારે સારું. એ કાવ્યનો સાર અમે આપી શકતા નથી, તેથી તેમાંથી જ વાંચવાની સૂચના કરીએ છીએ.

૧૮૭૦

રામારત્નનિરૂપણ

સુંદર પૂંઠાવાળી, સુંદર રીતે છાપેલી, સુંદર ભાષામાં લખેલી, સુંદર કવિતાની એક નાજુકડી ચોપડી અમને હમણાં મળી તે વાંચી અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. કેવળ નિર્દોષ નથી તે છતાં અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે અમે પ્રસન્ન થયા છીએ. અને અમારા વાચનાર જાણે છે કે આવા બોલ અમારા મુખમાંથી ગ્રંથ-વિવેચન વેળા નીકળવા સાધારણ નથી. કાવ્યપરીક્ષામાં તો તેમાં અમારું માપ ઊંચું જ રહે છે. એ કદાપિ કેટલાએકને પસંદ નહિ પડતું હોય, પણ કવિતા એવો ઊંચો વિષય છે કે તેમાં નાદાન છોકરાં કલકલાણ કરવા આવે તો તેને ધમકાવી કાઢવાં એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. કવિતા કરવી એ સાક્ષરતાની પરિસીમા છે, પણ હાલ તો કાંઈ ન આવડે તે પણ કવિતા કરવાને તો હું લાયક છું એમ પોતાના મનથી સમજે છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, વ્રજ, કે પોતાની જ ભાષા બરાબર ભણતા નથી, દુનિયાનો અનુભવ મેળવતા નથી, અને કવિતા શું તે સ્વપ્નામાં પણ જાણતા નથી એવા નાદાનો નિશાળ છોડી કવિ થવા જ દોડે છે. એક પદ પૂરુંપાંસરું જોડી શકતા નથી, એક પદમાં ભરવા જેટલો પણ જેના મનમાં વિચાર નથી, જેનામાં પારકાના વિચાર પણ પરખીને

લેવાની શક્તિ નથી, અંધારામાં મૂઠી ભરી જે ચોરી લાવે છે તો તેને પોતાની ભાષામાં મૂકતાં પણ આવડતું નથી, અને પ્રાસ તથા તાલ તો જેને કાળ સરખાં લાગે છે, તે છોકરાં કવિતા કરવાને વલખાં મારે એ બહુ જ હસામણું છે. અને જો તેમના દુરભિમાનથી કંટાળો ન આવતો હોત તો બેશક તે બિચારાં ઉપર બહુ જ દયા આવત. જો કોઈ નર્મદાશંકરમાંથી "અરેરે ને હાય હાય" શીખી લાવ્યો હોય છે તો તો તે એમ જ જાણે છે કે મેં રસનો દરિયો જ ઊથલાવી નાંખ્યો, અને દલપતરામની વર્ણસગાઈ આણી શકે છે તે તો તેનો સગો થઈને જ ફરે છે. આવી કવિતાને તે તિરસ્કાર સિવાય બીજું શું કરી શકાય? આવી કવિતાથી બધા લોકો હાલ કંટાળી ગયા છે, અને કવિતા શબ્દ જ કેવળ અપમાન પામે છે. આ પ્રસંગે બેશક સખત ટીકાકારની જરૂર છે. પણ ટીકા એ આ ચોપાનિયાનો મુખ્ય વિષય નથી; તેથી તે ઘણી વાર જતી કરે છે, અને ફક્ત પહોંચ કબૂલ કરીને જ બેસી રહે છે. પણ અમારી ગુજરાતના બીજા વિદ્વાનોને ભલામણ છે કે હવે પુસ્તકપરીક્ષાના જ એક ત્રૈમાસિક ગ્રંથનો સમય આપણા દેશમાં આવ્યો છે. ભાષા બગડી જાય છે અને નઠારી ચોપડીઓ બહુ વધવા લાગી છે. સૌથી વધારે નઠારું પરિણામ એ થાય છે કે લોકોમાં ખોટું રસજ્ઞાન વધે છે, અને વિદ્વત્તાનો શોખ ઘટે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં ચોપડીઓ છપાય છે તેનો રિપોર્ટ જે સરકાર તરફથી પ્રગટ થાય છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઈશું, તો સહજ માલૂમ પડશે કે ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ચોપડીઓ નવી નવી થાય છે, પણ તે સઘળી જ નકામી હોય છે. ભૂગોળ-ઇતિહાસના સાર, શબ્દોના અર્થ, અને છોકરાઓની બનાવેલી કવિતા સિવાય બીજી જાતની ચોપડીઓ બહુ જ થોડી દીઠામાં આવે છે. એ ચોપડીઓ ખપે છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે વાંચવાનો શોખ તો વધ્યો છે, અને જો એમ છે તો તેમને વાંચવાને સારી ચોપડીઓ મળે એ વાતની પુસ્તકપરીક્ષકોએ દેખરેખ રાખવી એ જરૂરનું કામ છે. જે સમયે કોઈ લખતું નહોતું ત્યારે જેવી રહેમિયત રાખતા હતા તેવી હવે રાખવાની જરૂર નથી. એવી રહેમિયત રાખવાથી સારું ને નઠારું લખાણ

અંધેરી નગરીની પેઠે -એક જ ભાવે વેચાય છે. સારા ગ્રંથને વખાણવા અને નઠારાને તોડી પાડવા એ ગ્રંથપરીક્ષકોનો દુનિયામાં સઘળે ઠેકાણે ધર્મ ગણાય છે. માબાપ જ છોકરું નાનું હોય છે, ત્યાં સુધી કાલું કાલું બોલે છે તો તે સાંભળી રાજી થાય છે, પણ જરા મોટું થયા પછી જો તેમ કરવા જાય છે, તો ટપ તેને ટોકે છે. તે પ્રમાણે હવે પુસ્તક બનાવનારાઓને ટોકવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી કેટલેક ઠેકાણે સારા કે નઠારા ગ્રંથની પહોંચ કબૂલ કરતાં "ઠીક છે, સારો છે, વાંચવા લાયક છે," એમ લખવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે કાઢી નાંખવી જોઈએ, અને એમ 'બારે રાશિકા ભલા' કહેવાને બદલે ગ્રંથ સારો હોય તો ખખડાવીને કહેવું કે સારો છે, અને નઠારો હોય તો શરમ રાખ્યા વિના બેલાશક થોડા ચાબખા લગાવવા.

જે કવિતાની ચોપડી જોતાં અમને આટલું બધુ ઉપર લખવું પડયું છે તે ચોપડીનો બનાવનાર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવીણ, તેને રમાડી જાણનારો, કવિતાનો અભ્યાસી, ભાષાના ગ્રંથ ભણેલો, અને રસ સમજવાવાળો જણાય છે. જણાય છે એમ કહીએ છીએ તેનું કારણ એ કે એ નનામી ચોપડી છે, અને કોણ લખનાર હશે તે વિષે અમારી બરાબર અટકળ પહોંચી શકતી નથી. કોઈ અનુભવી લખનાર છે, પણ આપણા બે પ્રખ્યાત કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામમાંથી કોઈનો હાથ એમાં જણાતો નથી. નર્મદાશંકરની તો એ બાની જ ન હોય, અને દલપતરામના જેવી ભાષાની ઘણીખરી સફાઈ છે તોપણ એ શૈલી દલપતરામથી જુદી પડે છે. પણ જ્યાં ગ્રંથના ગુણદોષ જ જોવા છે, ત્યાં નામની કાંઈ પણ જરૂર નથી. નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષકને તો નનામો ગ્રંથ વિવેચન કરવો વધારે ફાવે છે, અને જેને પોતાના ગ્રંથની નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરાવવી છે તેને તો આ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એનો બનાવનાર ગમે તે હો, પણ અમે તો કહીએ છીએ કે આ ગ્રંથ સારો છે, અને તેના ગુણદોષ કાંઈ વિસ્તારથી નીચે આપીએ છીએ.

એ ગ્રંથનું નામ તો અમને બિલકુલ ગમતું નથી. વાંચનાર આશ્ચર્ય પામશે કે રામારત્નનિરૂપણ એ નામ શું ખોટું છે? એ

નામ પણ રામારત્ન એટલું જ રાખ્યું હોત તો વધારે કાનને સરસ લાગત. પણ એ બનાવનારે તો ચોપડીના પૂંઠા ઉપર એ નામ પણ ન રાખતાં કાંઈ બહુ જ કઢંગુ નામ રાખ્યું છે. ચોપડીની અંદર તો સઘળાં પાનાં ઉપર રામારત્નનિરૂપણ એમ જ લખ્યું છે, પણ પૂંઠા ઉપર તો એનું નામ " ગાયકવાડ મલ્હારરાવ અને લક્ષ્મીબાઈ વચ્ચે પડેલો વિયોગ " એમ મોટા કાળા ને રાતા અક્ષરે છાપ્યું છે.

આ કવિ જ (આ ગ્રંથકાર કવિ નામને યોગ્ય છે એમાં તો કાંઈ જ શક નથી) પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, " મલ્હારરાવમાં નીતિ કે ખરો પ્રેમ નહોતો, એ તો શ્વાનવૃત્તિએ ચાલ્યા અને નીતિ ને ખરો પ્રેમ શું તે ન સમજ્યા વગેરે.' અરે ભાઈ, મલ્હારરાવને ચાલ્યા ને સમજ્યા પણ શું કામ કહો છો ? આ કવિતામાં જે શુદ્ધ ઊંચો પ્રેમ તમે વર્ણવ્યો છે તે ક્યાં અને મલ્હારરાવ ક્યાં ? એ વિષયાસક્ત પશુનું નામ એક જ સમે પણ મુખમાંથી કાઢીને શા માટે પ્રેમના પવિત્ર શબ્દને અભડાવો છો ? રાજકીય બનાવમાં મલ્હારરાવ વિષે અમારો ગમે તે અભિપ્રાય હો, પણ એ મહા અનીતિમાન, અને પ્રેમ સમજવાને કેવળ નાલાયક હતો એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી. ખરેખર, જ્યારે અમે આ ચોપડીને મથાળે એનું નામ વાંચ્યું ત્યારે અમને કંટાળો આવ્યો, અને એમ લાગ્યુ કે વિષયાસક્તિનું બીભત્સ વર્ણન સિવાય આ ચોપડીમાં બીજું કાંઈ હોવાનું નથી. પણ વાંચતાં કવિતામાં કાંઈ જુદું જ દેખાયુ. જોયું કે એમાં તો શુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમનું, અને પદ્મિની સ્ત્રીનું વર્ણન કર્યું છે. મલ્હારરાવનું કે તેના દુશ્ચરિત્રનું તો કોઈ ઠેકાણે જરા નામે આવતું નથી. અમને લાગે છે કે એ કવિએ બલ્કે મલ્હારરાવ લક્ષ્મીબાઈથી જુદો પડ્યો તે પહેલાંની જ આ કવિતા તો બનાવી હશે, અને એ ચર્ચાયેલા નામથી મોહ પામી બધાયે વાંચશે એમ ધારી પાછળથી જ એનું નામ પોતાની ચોપડીને આપ્યુ છે. ગમે તેમ હો, પણ એ નામ નથી શોભતું. એથી લોભાવાને બદલે ખરા રસિક જનો તો પાછા હઠશે, અને તેથી અમે તો ભલામણ કરીએ છીએ કે એ પૂઠું ફાડી નાખીને બીજુ નામ આ આવૃત્તિમાં જ દાખલ કર્યું હોય તો ઠીક.

આ કવિતામાં શુદ્ધ પ્રેમી જોડાનું વર્ણન છે. રસ વિપ્રલંભ શૃંગાર છે, અને તે સ્વકીયાનો જ છે. એમાં સારી સ્ત્રીની ઘણી પ્રશંસા કીધી છે. અને તે વિના સંસાર સૂનો લાગે છે તેનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. છંદ મનહર બધે વાપર્યો છે. માત્ર આખરે બે પદ છે, અને તે કાંઈ સારાં નથી. કવિને હાથ કવિત ઠીક ચઢેલું જણાય છે.

આ કવિતામાં રસ ઠીક છે. રસ કરતાં ચાતુર્યનું જોર વધારે છે. હિંદુસ્તાની કવિતાની ઢપછપ ઉપર ઉત્પ્રેક્ષાઓ ઠીક યોજી છે, પણ તેમાં નવીનતા ઘણી નથી. ભાષા શુદ્ધ, મધુર, અને ઝડઝમકવાળી છે. શૈલી સોનાનાં સાંકળાં જેવી નથી, પણ ટીપીને લાંબું પતરું કર્યું હોય તેના જેવી છે. કવિનું ઘણું રસજ્ઞાન ગ્રંથપ્રાપ્ત જણાય છે.

બધું જોતાં સાધારણ જે હાલ કવિતાઓ લખાય છે તેના કરતાં એ બહુ જ જુદા અને ઊંચા પ્રકારની છે. એ કવિતા ઠરેલ, રસિક, અને નીતિમાન છે. કદાપિ નર્મદાશંકર જેટલો એમાં દર્દનો ઉછાળો નથી, અથવા દલપતરામ જેવી કલ્પના નથી, તોપણ એ બંનેની હારમાં બેસવા લાયક આ કવિ જણાય છે. આ કવિતા સર્વેને વાંચવા લાયક છે એમાં તો કાંઈ જ શક નથી.

૧૮૭૫

સુબોધચિંતામણિ

આ ગ્રંથની પહોંચ નોંધ્યાને ત્રણેક માસ થઈ ગયા છતાં દિલગીર છીએ કે તેમાં વચન આપ્યા પ્રમાણે અમે અત્યાર સુધી તેનું યથાસ્થિત વિવેચન કરી શક્યા નહિ. પણ આ ચોપાનિયાનું કદ નાનું અને વળી તેની ખાસ બાબત શાળોપયોગી હોવાથી હરકોઈ માસમાં બહારના વિષયોને માટે થોડી જ જગ્યા રહે છે. તેમાં વિવેચન આપવું ત્યારે કાંઈક વિસ્તારથી જ આપવું એમ અમારો વિચાર હોવાથી તેની જગા કરવા હંમેશાં કેટલોક વખત અવશ્યે જ થોભવું પડે છે. આ કારણથી અમે એવો નિયમ રાખ્યો છે કે કેટલાંક પુસ્તકની તો માત્ર પહોંચ જ આપવી, કેટલાંક વિષે તે જ સ્થળે સામાન્ય વિચાર પાંચ દશ લીટીમાં દર્શાવી દેવા, અને જે થોડાં પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિનાં માલૂમ પડે તેને જ વિસ્તીર્ણ વિવેચનને માટે રહેવા દેવાં. વિવેચન બાબત અમારું ધોરણ ઘણા વખતથી આ રીતનું ચાલે છે, એ વાત ચતુર વાંચનારના લક્ષમાં તો હશે જ. પરંતુ સઘળાની જાણને માટે અત્રે તે સ્પષ્ટપણે જણાવીએ છીએ કે તેમાં કોઈ ભૂલ ખાય નહિ. આવું ધોરણ રાખવાથી ઘણી વખત એમ બને છે કે એક ચોપડીને ઠીક છે એમ કહી પતાવી દઈએ છીએ અને બીજીનું વિવેચન આપીએ છીએ, તેમાં તેના દોષ વિસ્તારથી બતાવેલા હોય છે. 'આ

ઉપરથી એમ કદી સમજવું નહિ કે પેલી ઠીક કહેલી ચોપડી તે કરતાં સારી હશે. પણ તેથી ઊલટું અનુમાન તો એ જ લેવાનું છે કે એના દોષ દર્શાવ્યા છે તોપણ તે પેલી ચોપડીઓ કરતાં તો સર્વથા સારી જ છે. જેમકે ગઈ વખતે કાન્તાના વિવેચનમાં અમે તેના ઘણાક દોષ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે, પણ તે જ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે એ ઉત્તમ પ્રતિનું નાટક છે, અને બીજી નમાલી કવિતા, વાર્તા કે નાટકો જેને અમે બે બોલની પહોંચમાં વિદાય કરીએ છીએ તેના કરતાં અલબત્ત બધી જ રીતે સારું છે. વિવેચન યોગ્ય અમે ગણ્યું એ જ એના ઉત્તમપણાની સાબિતી છે. પછી તે ઉત્તમ વર્ગનાં પુસ્તકો જોડે સરખાવાય છે, અને તદનુસાર તેની તુલના થાય છે, અને તે તુલનામાં તે દોષિત ઠરે તોપણ જેને તે તુલના જ શોભતી નથી તેના કરતાં તે સારું જ હોવું જોઈએ.

શેઠ વલ્લભદાસ પોપટનું આ સુબોધચિંતામણિ કાવ્ય અમારા વિચારમાં વિવેચનને યોગ્ય છે. એની શૈલી, એના વિચાર, ને એની ભાષા એ સર્વે લંબાણથી ચર્ચા કરવા જોગ છે. પણ એ સઘળું યથેચ્છ તો સ્વતંત્ર વિવેચનનું મોટું ત્રૈમાસિક હોય તેમાં જ થઈ શકે. અને ખરે, કેટલાક વખતથી એવા ત્રૈમાસિકની આપણી ભાષામાં પૂરેપૂરી ખોટ અમને જણાવા લાગી છે. એવા ત્રૈમાસિકની ગેરહાજરીમાં એ બાબત અમે અમારાથી બનતું કરીએ છીએ; અને તે રીત મુજબ હવે આ કાવ્યના ગુણદોષ તપાસીએ.

"પુસ્તક વાંચી કેવળ રચનાની પ્રશંસાથી સંતોષ નથી" એમ શેઠ વલ્લભદાસ લખે છે તે ખરું છે—અગર જો મારી પુસ્તક-રચનાની પ્રશંસા થશે જ એમ પોતે ઈશારો કરવો એમાં કેટલીક કડકાઈ રહેલી છે ખરી. આ પુસ્તક તેની શૈલી કરતાં તેના વિચારને માટે વધારે ચર્ચાવું જોઈએ. એ 'સુધારાનો ગ્રંથ' છે, અને તે ખરા અંતઃકરણના જુસ્સાથી લખાયેલો છે. એની બરાબર તુલના કરવા કરતાં આખા સુધારાના વિષયને તોળવો પડે એમ છે. અને તે કરવા અમે આ સ્થળે તૈયાર નથી, તોપણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે અમે અત્રે કાંઈક દર્શાવીએ છીએ.

આ ગ્રંથ મહુવા બંદરના કોઈ જુવાન વાણિયાએ બનાવ્યો છે. એ ગ્રંથ રૂડો કે ભૂંડો જેવો છે તેવો પણ તે માટે કાઠિયાવાડે બેશક અભિમાન ધરાવવું જોઈએ, કેમકે કાઠિયાવાડમાં સુધારાનું ચાચલ્ય પેઠું તેની એ અચૂક સાબિતી છે. ખરે, પાછલા ચાર પાંચ વર્ષથી કાઠિયાવાડે સુધારામાં ખૂબ બહાર પડવા માંડયું છે. હાલ કાઠિયાવાડમાંથી નાનાં નાનાં પણ ચાર પાંચ ચોપાનિયાં નીકળે છે, અને મુંબઈમાં છપાતાં *ત્રિમાસિક, આર્યધર્મપ્રકાશ, સ્વદેશવત્સલ વગેરેમાં પણ આગળ પડતો હાથ સૌરાષ્ટ્રીઓનો જ હોય એમ દેખાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં હાલ જે હિંદુઓ તરફથી ગુજરાતી ચોપડીઓ છપાય છે, તેમાં ઘણો ભાગ કાઠિયાવાડ તરફનો જ માલૂમ પડશે. પુનર્લગ્નાદિ સુધારાનાં કામ પણ હાલ કોઈ કોઈ ઠેકાણે થતાં સાંભળીએ છીએ તે કાઠિયાવાડ અથવા કાઠિયાવાડીથી જ. હાલ સુધારાના ચાંચલ્યે જાણે ગુજરાતમાંથી આવી અત્રે વાસ કર્યો હોય એમ દેખાય છે, અને એનું જોર તો હાલ બેશક કાઠિયાવાડના જુવાનિયામાં ઊભરાઈ જાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૦-૬૫ માં જેવો સુધારાનો જુસ્સો ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો તેવો હાલ કાઠિયાવાડમાં ઊકેલો દેખાય છે. ગુજરાતમાં જેમ તે જુવાનિયામાં હતો તેમ અહીયાં પણ નવલોહિયા નિશાળ છોડીને તુરત જ બહાર પડેલા જુવાનિયાઓમાં તે ઊછળી રહ્યો છે. ત્યાં જેમ તે સુધારો અંતઃકરણપૂર્વકનો, પણ ઉચ્છૃખળ અને અભિમાનમસ્ત હતો, તેમ અહીયાં પણ તેવી જ પ્રતિનો દેખાય છે. ત્યાંના અને અહીયાંના સુધારામાં ફેર એટલો છે કે તે સુધારકો અંગ્રેજી ભણેલા જુવાનિયા હતા, અને આ માત્ર ઘણાખરા ગુજરાતી સાત ચોપડીના જોર ઉપર જ કૂદનારા જણાય છે. આ કારણથી બંનેના વિદ્યાબળમાં કેટલોક તફાવત માલૂમ પડે છે ખરો, તથાપિ એ બંને સુધારાનું સ્વરૂપ તો એક

* એ વગેરે કેટલાક લખનાર "સુધારા"ના નહિ, પણ જૂના મતના પ્રતિપાદક છે. પણ તેનું વિદ્યાચાંચલ્ય જોઈ સુધારાના સામાન્ય અર્થમાં તેને અહીં ગણ્યા છે. કાઠિયાવાડના આ સુધારાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે સંરક્ષક ને ઉચ્છેદક એવા બે પક્ષ એક કાળે જ ઊભા થયા છે.

જ છે, અને લખાણપટાણની શૈલીમાં પણ ધારીએ તેટલો ફરક નથી, કેમકે પાછલા સુધારાનાં લખાણ આ સુધારાને નકલ કરવા સારુ ભાષામાં તૈયાર છે.

જેમ '૬૦-૬૫ના ગુજરાતી સુધારાની સમયમૂર્તિ કવિ નર્મદાશંકર હતા, તેમ આ કાઠિયાવાડી સુધારાનો *કવિ આ શેઠને જ ગણવો જોઈએ. પહેલાં નર્મદાશંકર પોતાની નર્મકવિતાના મોટા ચોપડાને કોઈ કોઈ વખત "સુધારાનું બાઇબલ" કરીને કહેતા, પણ તે કરતાંયે આ વણિક વલ્લભદાસનો સુબોધ-ચિંતામણિ ગ્રંથ અમને તો કાઠિયાવાડના આધુનિક સુધારાનું બાઇબલ કહેવડાવવાને વધારે લાયક દેખાય છે, અને એ ભાઈના જુવાન સાથીઓમાં તે એવી રીતની જ વાહવાહ પામશે એમાં અમને કાંઈ શક નથી.

આ ઉપરથી જણાશે કે આ ગ્રંથના વિચારોનું સ્વરૂપ કેવું છે. એ ગ્રંથ ખરેખરું કહીએ તો હડહડતા સુધારાનો, દરિયા પારના સુધારાનો, કેવળ ઉચ્છેદક સુધારાનો છે. એમાં સુબોધચિંતામણિ એ નામ સિવાય બીજું કાંઈ પણ જૂનું સ્વીકાર્યું નથી, અને એ જૂનું નામ રાખતાં પણ શેઠ વલ્લભદાસનો સુધરેલો જીવ બહુ જ કચવાયો હોય એમ જણાય છે, કેમકે તે બાબત માફી માગવામાં આશરે દશ બાર લીટીઓ રોકી છે. તોપણ એ માફી ન આપતાં અમે તો કહીએ છીએ કે એવું વહેમી નામ નહોતું જ રાખવું, અને તેને બદલે 'સુધારાબોધ' કે એવું જ કાંઈ નવું નામ પાડવું હતું. એ શબ્દ કપોલકલ્પિત, કઢંગો, ભાષાની પ્રૌઢિ વિરુદ્ધ થાત ખરો, પણ નવા વિચારના સુધારાવાળા જુવાનો કાંઈ માન્યામાન્ય રૂઢિની પરવાહ રાખતા નથી, અને એ શેઠને તો તે નથી જ, એ પોતે અહીંયાં જે લખ્યું છે તે ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે. આવું સીધું નામ રાખવાનો મોટો ફાયદો તો એ જ

*કવિ ભવાનીશંકર ગદ્યપદ્ય બંને લખવામાં કાઠિયાવાડ બાતે પ્રથમ છે, પણ તેને "સુધારા"નો જ કવિ કહી શકાય એમ નથી. "સુધારા" કરતાં સાક્ષરતા તરફ તેનું વલણ વધારે છે, અને વળી તેણે તો કાઠિયાવાડમાં આ ચાંચલ્ય આવ્યું તે પહેલાં ઘણા વર્ષથી લખવા માંડ્યું છે

થાત કે લોકો ઠગાત નહિ, અને એમાં શો વિષય છે તે નામ વાંચતાં તુરત જ સમજી જાત.

નવું તેટલું બધુ સારું જ, જૂનું તે ખોટું જ — જો વિલાયતી મતને મળતું આવે નહિ તો, બ્રાહ્મણો પર ગાળોનો વરસાદ, તેમણે પોતાના સ્વાર્થને માટે જ શાસ્ત્રો બાંધ્યાં છે એવો આરોપ, ને કદાપિ તેઓ ગમે એવા વિદ્વાન તે કાળે હશે પણ હાલ હું જે સમજું છું અને બોલુ છું તે કરતાં તો બેહદ ઊતરતા જ એવો અંતરનો ભાવ, વગેરે કેટલીક વાતો તો આવા ગ્રંથમાં હશે એમ આપણે અગાઉથી જાણવું જ જોઈએ, અને એવાં વેણો તો સુધારાવાળાનું મન ધરાય ને વળી વધે એટલે સુધી બોલતાં આ જુવાનિયાએ જરા પણ આચકો ખાધો નથી. મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ જે શ્લોક મૂક્યો છે તેમાં વાંચનારને સાફ કહે છે કે આવો, મારા હાથનો (ગાળોરૂપી) તમાચો ખાઓ કે તેથી તમારું કલ્યાણ થાય. શી ફક્કડાઈ! શેઠ વલ્લભદાસ તો પૂર્વ કાળના નર્મદાશંકરને પણ એક કોરે બેસાડે એવા જણાય છે. પ્રસ્તાવનાને આરંભે જ એક દોહરામાં શો ઝપાટો માર્યો છે :

પ્રથમ પુરણ પ્રસ્તાવના વાંચી થા વાકેફ,
ઊતરશે નહિ એ વિના ક્રોધરૂપી તુજ કેફ.

ક્રોધ જે માણસને ચંચળ ને ઉદ્યોગી કરે છે તેને આળસ ને એદીપણું ઉત્પન્ન કરનારી જે કેફ તેની ઉપમા શી રીતે આપી શકાય ? તે વાત આઘી મૂકી અત્રે અમારી કહેવાની મતલબ એ છે કે લોકને કડવું લાગે એવું લખાણ અત્રે જાણી જોઈને જ કરેલું છે, અને એમ કરવું જ વાજબી છે એનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રસ્તાવનામાં કાંઈક વિસ્તારથી મહેનત કરી છે. વ્યાસથી માંડીને દયારામ સુધીના સંસ્કૃત કે ગુજરાતી કવિઓને કલમના એક ઝપાટાની સાથે તુચ્છકારી નાખવામાં પણ ખરેખરી નર્મદાશંકરી જ કરી છે, પણ તેની વિદ્વતા કે રસિકતાનો તે સ્થળે એકે છાંટો નથી. આ બધું લખી, કહેવાનું હાર્દ તો એ જ જણાય છે, કે નીતિબોધક કવિ તો હાલ હું મહુવામાં ઊગ્યો તે પહેલાં આ (વિદ્યાકળામાં વખણાયેલા ને મેકસમૂલર સરખાને સાનંદાશ્ચર્યથી ભરી નાખનારા) દેશમાં કોઈ થયો જ નથી. શુકનમુહૂર્ત, ને

ભૂતપ્રેતને ઉત્તેજન આપવાનુ તહોમત અખા પર્યંત તમામ જૂના કવિઓ ઉપર સાબિત કરી તેમને વર્જ્ય ઠેરવ્યા તો ખેર, કેમકે પ્રેમાનંદ, શામળ, ને બીભત્સ દયારામ વગેરે પોતાના માત્ર કવિત્વ બળે જ શેક્સપિયર ને બાયરનની પેઠે ભાષામાં અમર રહેવાને પૂર્ણ શક્તિમાન છે. પણ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે કે ભલા, વિવેકી, ને સદા નીતિનો બોધ કરનારા બિચારા સુધારાના કવિ દલપતરામને પણ વિસારી મૂકી નીતિબોધક કવિની ખુરસી પોતાને માટે જ ખાલી પડી રહેલી છે એમ આ જુવાન શેઠ શા ઉપરથી માની બેસે છે? તેમ જ એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે ગીતાવળી લખવી છે, દહાડાનિષેધક નિબંધ લખવો છે, આયુષ્ય-નિર્માણ લખવું છે, વગેરે જે કહ્યું છે તે પણ સુઘડ રસિકતાથી ઊલટું છે. એ બધું આપવડાઈના તડાકા જેવું દેખાય છે, અને વિવેકી વાંચનાર ઉપર સારી અસર થતી નથી. અમે તો ધારીએ છીએ કે આવી હપની લાંબી પચાસ પાનાંની પ્રસ્તાવના લખી છે તેથી માથા કરતાં પાઘડી મોટી થઈ ગઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી આખા કાવ્યને નકામુ લોકમાં અપ્રિય થવાની દહેશતમાં નાંખ્યું છે. ગ્રંથકારમાં અને તેમાં વિશેષે કરીને નવા જુવાન ગ્રંથકારમાં નમ્રતા જેવી શોભા આપનારી છે તેવું અહંપદ કે તડાકાભડાકા નથી જ. એમ કરવાથી તેને પોતાના હૃદયમાં થોડોક કાળ કદાપિ કાંઈ પુષ્ટિ મળતી હશે, પણ પાછળથી સામટો અસ્ત થઈ જાય છે. માટે હવેથી આ ભાઈ પોતાની એ હપ બદલે તો સારું.

ઉપર પ્રમાણે ઉચ્છૃંખલ હુંપદનો કેટલોક દેખાવ છે તે બાદ કરતાં એમાં સ્પષ્ટપણે ને જુસ્સાથી પોતાના વિચાર જે છે તે દર્શાવ્યા તેને માટે અમે કાંઈ દોષ કાઢતા નથી, પણ ઊલટા તેને એ કાવ્યના ગુણ ગણીએ છીએ. એ બધા વિચારની સાથે અમે અત્રે એકમત નથી, કેટલાકને તો અમે ખોટા જ સમજીએ છીએ, કેટલેક ઠેકાણે કૂવાના દેડકા જેવું કરી નાખેલું માલૂમ પડે છે, કેટલેક ઠેકાણે અમે જોઈએ છીએ કે વધારે અનુભવ ને વિદ્વાનોનો સમાગમ થશે ત્યારે જે ટૂંકી નજરનું લખાણ છે તે આપોઆપ દૂર થશે, અને કેટલેક ઠેકાણે મતભેદની વાતો છે, તોપણ

ગ્રંથકારનું એ કામ કે પોતાના જે વિચારો હોય તે સ્પષ્ટપણે જુસ્સાભેર વાંચનારની આગળ મૂકવા તે કરવામાં શેઠ વલ્લભદાસે સંપૂર્ણ ફતેહ મેળવી છે. જો મર્યાદામાં રહી, રુચતું રુચતું જ કહ્યું હોત, તો ઘણા લોક સુધારાની વાત સાંભળત એ વાત ખરી છે, પણ તેમ તેની અસરે થોડી જ થાત. હાલ થોડા પણ ભાવથી વાંચનારા જે વલ્લભદાસને મળશે, તે આ પુસ્તક વાંચી સુધારામાં એના જેવા જ તદ્રૂપ જ થઈ જશે, જે કદી પણ મોળા, દહીં ને દૂધમાં પગ રાખનારા લખાણથી થઈ શકત નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે આ એકપક્ષી ગ્રંથ છે, અને સઘળા એકપક્ષી ગ્રંથોનું કામ એ જ છે કે પોતાના પક્ષને બળવાન જુસ્સાવાળો કરવો. પ્રતિપક્ષીઓને સમજાવવાને અર્થે તે છે જ નહિ. એકપક્ષી ગ્રંથ પ્રતિપક્ષમાં જેટલો નિંદાય છે તેટલો જ સ્વપક્ષમાં વંદાય છે. તે વાંચી પોતાન પક્ષના લોક ધારેલું કામ કરવા ઉશ્કેરાઈ ટપોટપ તૈયાર થાય છે. એકપક્ષી ગ્રંથોનો આ હેતુ તથા લાભ ન સમજાયાથી કેટલાક સ્વપક્ષી પણ આવા ગ્રંથને નિંદે છે, અને કહે છે કે વિવેકથી લખ્યુ હોત તો લોકોના દિલમાં ઉતરત, પણ પ્રતિપક્ષીઓના દિલમાં ઉતારવું એ આવા ગ્રંથનું કર્તવ્ય જ નથી. અને આ ભેદના અજ્ઞાનને લીધે વખતે ગ્રંથકાર પોતે પણ લોકનો અનાદર જોઈ નાઉમેદ થાય છે કે મારું કહ્યું કોઈ સાંભળતું નથી. પણ એવા લખાણથી પોતાના પક્ષના કેટલા સબળ તથા સતેજ થયા તેનો તે વિચાર કરતો નથી. સ્પષ્ટવક્તાપણુ એ જ ખરો ધર્મ છે; એ જ ખરું ડહાપણ છે; અને એ જ સરસ લખાણનું રહસ્ય છે. આવા ગ્રંથનો જો કદાપિ ચોતરફથી ફિટકાર થાય તોપણ ભલા ગ્રંથકારનો એ જ ધર્મ છે કે सत्यमेव जयते એ વાકય ઉપર જ ભરોસો રાખી પોતાના ઉદ્યોગમાં અખંડ સદ્દબુદ્ધિથી મંડયા રહેવું, અને તેમ કરવાથી અમે ઉપર કહ્યુ તે પ્રમાણેનો ફાયદો થશે અને તે કાંઈ નાનોસૂનો નથી. સેનાને સશૌર્ય કરવી એ એનું જે કામ તે યુદ્ધ કાળે પરમોપયોગી છે.

પ્રતિપક્ષીને પણ સમાન અસર કરી શકે એવા ગ્રંથ તો જુદી જ રીતના હોય છે, અને તેના ગ્રંથકાર પણ જુદા વર્ગના હોય છે. તેવા ગ્રંથકારને તો ખરું કહીએ તો પક્ષાપક્ષ જ નથી.

તેઓ સર્વ પક્ષમાંથી સારાસાર શોધનારા, મહા ઊંચી બુદ્ધિના, શાંત પુરુષો હોય છે. તેમના સિદ્ધાંતો એવા સામાન્ય ને ગંભીર હોય છે કે તેમાં સર્વે પક્ષના ખરા વિચારોનો સમાવેશ થઈ રહેલો હોય છે, અને સર્વે પક્ષની ભૂલચૂકોથી તે દૂર હોય છે. એવા સિદ્ધાંતીઓ જે પુસ્તક રચે છે તે એકપક્ષી ન નીવડતાં સર્વપક્ષી માલમ પડે છે, અને તેમાંથી સઘળા પક્ષ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાર ગ્રહણ કરે છે, અને એકે પક્ષમાં તે પુસ્તક છેક જનપ્રિય થઈ પડતું નથી. જનપ્રિય પુસ્તક તો એકપક્ષી હોય તે જ થાય—અલબત તે જ પક્ષમાં. સર્વપક્ષી પુસ્તક ભાષામાં સ્થાયી રહે છે, અને એકપક્ષી પુસ્તક થોડો વખત લોકોમાં ઘણી હોહા કરી મૂકે છે.

શૈલીશાસ્ત્રનો આટલો મર્મ અત્રે સ્પષ્ટ કરવાનું કારણ એ છે કે હાલ આપણા લોકમાં એ બાબત મોટો મતભેદ ચાલે છે. કેટલાક કહે છે કે "ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સજ્જન સ્નેહ સહિત સંભળાવજો" અને કેટલાક કહે છે કે કહેવા બેસવું ત્યારે તો એક મગની બે ફાડ જ કરીને આપવી. ઉપલી સમજૂતી ઉપરથી માલમ પડશે કે એ બંને વાત યથાર્થ સમજવામાં આવે તો ખરી છે, અને એ બંનેમાં કશો વિરોધ નથી. પણ એ ઉપરથી એમ અર્થ નીકળતો નથી કે કોઈએ પણ પોતાના મનના વિચાર પડદામાં રાખી સભાશોભતું જ બોલવું. એ તો ચોખ્ખું જૂઠાણું છે. એક પક્ષીએ જેવા પોતાના વિચાર હોય તે પ્રમાણે જ જણાવવા, અને તેમ કરવાથી જ પોતાના વિચારના હકમાં ફાયદો થાય છે. એ ફાયદો કેવી ને કઈ રીતે થાય છે તે ન સમજવાથી બંને મતવાળા એક બીજા સાથે નકામા લડી મરે છે.

આ પુસ્તકના ચાર ભાગ પાડેલા છે, અને તે દરેકમાં ઘણું કરીને એકનો એક જ છંદ રાખેલો છે. પિંગળરીતના છંદ પસંદ ન કરતાં દેશી ગરબીઓ રાખી એ સારું કર્યું છે. સંસ્કૃત ઢબના અક્ષરછંદો તો આપણા સમૂહને છેક અજાણ્યા છે જ અને તે ગુજરાતી ભાષાને અનુકૂળ પણ નથી. અર્થક્લેશ કે ભાષાની ખેંચતાણ કરીને તે જોડયા કરતાં માત્રિક છંદમાં સરલ કવિતા કરવી એ ઘણું ડાહ્યું કામ છે. દશવીશ વર્ષ પર ગુજરાતી

સાક્ષર મંડળને ગરબી વગેરેનો ઘણો તિરસ્કાર હતો તે હાલ ઘણો ખરો દૂર થયેલો જોઈ અમે ઘણા રાજી થઈએ છીએ; કેમકે એવી ગેરસમજથી પ્રાચીન ગુર્જર ભાષાનો અમૂલ્ય ભંડાર ફેંકી દેવા જેવું જ થઈ રહેતું હતું. ભાષા ભાષાના પદ્યબંધો તેના સ્વભાવને અનુસરતા જુદા જુદા જ હોય છે, અને તેમાં જે જાતના છંદો શિષ્ટ કવિઓ લખી ગયા હોય છે તે છંદો જ પાછળથી બીજા કવિઓ વાપરે છે. ઇંગ્લેંડમાં પ્રથમ ગ્રીકલેટિન વિદ્યાનું પુનર્જીવન થયું તે વેળા કેટલાક પાંડિત્યનું ડોળ ધરાવનારાઓ તે ભાષાના છંદ અંગ્રેજીમાં દાખલ કરવાને બહુ મથ્યા હતા, પણ ફળ એટલું જ થયું કે તેમની કવિતા ગાંધીની દુકાને પડીકાં બંધાવવાના જ કામમાં છેવટે આવી. આ ઉપરથી આપણામાં સંસ્કૃત છંદોના બહુ શોખી હોય તેમણે બોધ લેવાનો છે. સંસ્કૃતમાં પણ કાળને અનુસરી જુદા જુદા છંદ લખાતા આવ્યા છે. વૈદિકકાળમા ત્રિષ્ટુપ, રામાયણકાળમાં અનુષ્ટુપ, પછીથી ઇંદ્રવજ્રાદિક, ત્યાર કેડે આર્યા, અને છેવટે દંડક પર્યંત છંદો વપરાવા લાગ્યા. મતલબ એ કે લોકોમાં સામાન્ય રીતે જે છંદો એક કાળે બહુ જ પ્રસિદ્ધ હોય તે જ છંદમાં લખે તો તે પુસ્તક દેશમાં વંચાય.

આ પુસ્તકમાં જે ગરબીઓ વગેરે છે તેની અમે છંદમાં જ ગણના ઉપર કરી ગયા તે જાણીજોઈને જ કરી છે, કેમકે એમાં તાલ તથા માત્રાનો નિયમ ઘણે ઠેકાણે (પહેલા ભાગમાં તો બરાબર જ) છંદની પેઠે સાચવેલો છે. કેટલાક લોકમાં હજી એવી ઊંધી સમજ ચાલે છે કે ગરબી વગેરેમાં કાંઈ પિંગળનિયમ જ નથી, અને તે તો જેમ રાગડો કાઢીને લખીએ તેમ ચાલે. પણ એ ખોટી વાત છે. જૂના કવિઓ તાલ ને માત્રા નિયમે જ લખતા, અને હાલ જો કાંઈ તેમાં તૂટતું માલૂમ પડે છે તો તે ભાષાના* ફેરફારને લીધે છે. આ ગેરસમજૂતી હવે દૂર થવી

---

* ભાષામાં કેટલો ફેરફાર થતો આવે છે તે તો થોડા જ—બહુ જ થોડાના જાણવામાં છે, અને એ જ કારણથી ઘણા જણ જૂના કવિઓને બગર નિયમે જ પદ્યબંધ જોડનારા હજી ગણે છે. આ માટે પ્રસંગોપાત એ બાબત અમે કાંઈ અત્રે ખુલાસો કર્યો છે.

જોઈએ. અને તે કરવાનો એ જ રસ્તો છે કે જેને આપણી દેશીઓનુ અભિમાન હોય તેણે દેશીઓ પિંગળનિયમે અવિચ્છિન્ન જ લખવી. એના નિયમો પ્રસિદ્ધ—ગ્રંથસ્થ—ન હોવાથી તે જાણનારા કવિને પણ કોઈ કોઈ વાર ખોટાઈ કરવાનુ મન થઈ આવે છે, અને તેવું કાંઈ ચોથા ભાગમાં આ ભાઈએ કરેલું નજર આવે છે.

આખા ભાગમાં સાઠ સિત્તેર પાનાં સુધી એકની એક જ ગરબી ચલાવ્યાં કરવી એ અમને બિલકુલ પસંદ નથી. આ બાબત આપણા વિવેચકોમા હાલ કાંઈક વિરુદ્ધ મત ચાલે છે. એક જ છંદ વાપરવાનુ ચેટક અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષાની દેખાદેખીથી આપણામાં કેટલાંક વર્ષથી ઊભું થયું છે. સંસ્કૃત કાવ્યોની એવી જ રૂઢિ છે કે આખા સર્ગમાં એકનો એક જ છંદ વાપરવો, અને માત્ર છેવટે મરજીમાં આવે તો એક શ્લોક બીજી જાતનો મૂકવો. કાવ્યશાસ્ત્રવાળાએ તો મહાકાવ્યના લક્ષણમાં જ આ વાતને ગણી દીધી છે. રામાયણ, મહાભારત, ને પુરાણો જોઈશું તો તો આખો ગ્રંથ એક વૃત્તમાં જોડેલો માલૂમ પડશે. અંગ્રેજીમાં પણ આખા કાવ્યમાં એક જાતનો જ છંદ અવશ્યે વપરાય છે. આ જોઈ ગુજરાતીમાં પણ એમ કરવાનુ મન નવા મતવાદીને થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ જુના પ્રાકૃત કવિઓ તો બેધડક આ નિયમથી ઊલટા ચાલી જુદી જુદી જ દેશીઓ વાપરતા આવ્યા છે. વ્રજમાં પણ એક વાર કવિત તો પછીથી સવૈયા લખવાનો તે ભાષાના ઘણાખરા કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં સાધારણ નિયમ જ રાખેલો જણાય છે. નવું દાખલ કરવામાં બહાદુર એવા આપણા શામળભટે દોહરા, ચોપાઈ, ને વખતે છપ્પારૂપી વિચિત્રતા જ પોતાના સઘળા લખાણમાં સર્વત્ર પસંદ કરી છે, એ તો ગુજરાતનાં બાળકો પણ જાણે છે. પ્રાકૃત કવિઓ આ પ્રમાણે શા માટે કરતા હશે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. તેઓ જાતે સંસ્કૃત રૂઢિઓના પરમ આસ્તિક ભક્ત છતાં આ વાતમાં તો તેમણે તેનુ જાણી જોઈને ઉલ્લંઘન કર્યું છે, કેમકે તેમની સ્વભાવશુદ્ધ શ્રવણેન્દ્રિયે તેમ કરવા સ્પષ્ટ ના પાડી. તેમણે જોયું કે એમ કરવા જતાં રસનો છેક ભંગ થઈ જાય છે.

આમ થવાનું કારણ એ છે કે આપણી ભાષામાં કવિતા **બોલાતી** નથી, પણ **ગવાય** છે, એક દોહરો પણ રાગડો કાઢ્યા વિના આપણે બોલતા નથી. કવિતા બોલવી એ જ શું તે આપણામાં થોડા સમજતા હશે. એની કાંઈ સમજ પડવા હિંદુસ્તાનની કવિતા ભાટચારણો કેવી રીતે બોલે છે તેનો વિચાર કરવો. સૂરનો કેવળ ત્યાગ કરી માત્ર તાલ સંભાળી અર્થને આધારે જ જુસ્સો લાવી વાંચવું તેને કવિતા બોલવી એમ કહે છે. આ રીતિ સંપૂર્ણપણે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રવર્તમાન છે—તેમાં તો કવિતા વાંચતી વેળા રાગ જરા પણ કાઢવો એ અતિ નિંદ્ય ગણાય છે. પણ આપણે જે આંક ભણનાર પણ રાગ કાઢે ત્યારે જ રાજી થઈએ છીએ, તેને પરભાષાનો કાવ્ય સંબંધી આવો વિરાગી નિયમ શા કામનો? જ્યાં રાગ આવ્યો, ત્યાં વિચિત્રતાની જરૂર છે જ. એકનો એક રાગ ગમે એવો મધુર હોય તોપણ થોડા વખતમાં તે કાનને કંટાળો આપે છે. રાગ તો વારંવાર બદલાવો જ જોઈએ તે સંગીતશાસ્ત્રનો નિયમ છે. ગાવામાં પદો કેવાં ટૂંકાં હોય છે એ તો સૌના લક્ષમાં હશે. કવિતા લેખે જે નાનો કકડો ગણાય, તે પણ ખરા ગાયનમાં તો લાંબો પડે છે. માટે જ્યાં સુધી આપણી કવિતા રાગની સાથે સંલગ્ન પામેલી છે, ત્યાં સુધી તેને અનુસરી વર્તવામાં જ એ બંનેની શોભા છે. એકના એક રાગની લાંબી કવિતાથી શ્રવણસુખનો ભંગ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ અર્થ અને રસનીયે હાનિ થાય છે. એક રસ વિવિધ સંચારી ભાવથી પુષ્ટ થાય છે, અને તે પ્રત્યેક સંચારી ભાવના ઉચ્ચારણને જુદો જુદો સ્વરભેદ જ અનુકૂળ હોય છે; માટે જ્યાં રાગ છે ત્યાં તો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા સંચારી ભાવને અનુસરી રાગ પોતે પણ બદલાવો જ જોઈએ. સઘળી ભાષામાં સંગીત કવિતા આ નિયમે જ જોડવામાં આવે છે. જેનો દાખલો લઈ આપણા કેટલાક ગુજરાતી ભાઈઓ ભરમાયા છે તે સંસ્કૃત ને અંગ્રેજી ભાષાના કોઈ પણ કવિએ સંગીત કવિતા એક વૃત્તમાં રચવાનો ખ્યાલ સ્વપ્ને પણ કર્યો નથી. જો સકળકાવ્યશાસ્ત્રસંપન્ન જે જયદેવ તેણે જ ગીતગોવિંદમાં વિવિધ બંધ પસંદ કર્યા,' તો આપણે સંસ્કૃતનું ઓઠું લઈ ગરબીઓ ગાવામાં એક વૃત્ત રાખવાની ગાંડાઈ

શા માટે કરવી જોઈએ? ગુજરાતી સઘળા કવિઓ હારિયાં પદ એક વિષય પર ઘણું કરીને ચાર સુધી જ લખતા આવ્યા છે. અને એ નિયમ આપણે માટે, અમે તો ધારીએ છીએ કે, જોઈએ તેવો બસ છે. છંદોબદ્ધ કવિતામાં પણ એક વૃત્તના કાવ્યોવાળી ભાષાની પદવીએ પહોંચતાં હજી ગુજરાતીને વાર છે. અને તે વખત આવવા પહેલાં અવશ્યનું એ છે કે કવિતા **ગાવાની** રીત જઈ આપણામાં તે **બોલવાની** રીત પડવી જોઈએ.

હવે આ પ્રત્યેક ભાગમાં શું છે તે આપણે ઉપર ઉપરથી કાંઈ એચરદષ્ટિએ જોઈ લઈએ. "હરિભજન વિના દુઃખ દરિયા સંસારનો પાર ન આવે" એ ગરબીનો ઢાળ પહેલા ભાગમાં રાખ્યો છે, અને તેનું લખાણ બીજા સઘળા ભાગ કરતાં સારું છે. એમાં મરણ, લગ્ન, સાધારણ સુધારો, સામાન્ય વહેમ, ને કેળવણી સંબંધી, એ રીતે છ વિષયો અનુક્રમે વિગતવાર ચિત્ર પાડતી બાનીએ વર્ણવ્યા છે. છેલ્લી બાબત પર લખતાં શેઠ વલ્લભદાસે અંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ વિરુદ્ધ કેટલાક કટાક્ષ ફેંક્યા છે તે જોઈ અમે દીલગીર થયા છીએ, કેમકે એ ઉપરથી માલૂમ પડી આવે છે કે એ ભાઈના સમજવામાં અંગ્રેજી અભ્યાસનું મહત્ત્વ બરાબર નથી. ગુજરાતી છયે ધોરણ પૂરાં કર્યા વિના અંગ્રેજીનો આરંભ જ ન કરવો એ વિચાર ખોટો છે, અને હાલ સરકારે ચોથું ધોરણ ભણી રહ્યા પછી અંગ્રેજીમાં દાખલ થવાની જે છૂટ રાખી છે તે દૂરંદેશી ભરેલી, યોગ્ય, ને ઊંચી કેળવણીને લાભકારક છે. અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં ગુજરાતી ઉપર કદાપિ ઘટતું લક્ષ અપાતું નહિ હોય, તોપણ તે માટે બંને ભાષા જોડે ભણવાની વર્ત્તમાન પદ્ધતિને જ દૂષિત ગણવી એ વાજબી નથી. તેમ જ "આ કલમ-ઘડી આપો-મારું-આ-બાગ-નઠારું કે-સારું, બેટ-ક્યાં-આવ્યુ વારું". એવું બોલતો કોઈ પણ અંગ્રેજી ભણેલો હિંદુ થઈ ગયો હોય એ અમે માની શકતા નથી, અને એ બાબત ભાઈ વલ્લભદાસ પોતાના અનુભવની સાક્ષી આપે છે તોપણ એમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ કે ગેરસમજાતી હોવી જોઈએ. મુસલમાન કે કદાપિ પારસી સિવાય ગુજરાતના કોઈ પણ ભાગનો દેશી એમ બોલે જ નહિ. એ અભ્યાસનો નહિ પણ જન્મભાષાનો સવાલ છે, અને તેમાં આવી

ભૂલ કોઈ પણ માણસ શી રીતે કરી શકે? જો એવો કદાપિ ધારો કે નીકળ્યો, તોપણ તે માટે અંગ્રેજી સ્કૂલો કરતાં તેના માબાપનો વાંક કાઢવો બહેતર છે, કેમકે એને નાનપણમાં પોતાની ભાષા બરાબર બોલતાં ન આવડી તેનો દોષ તેમને જ માથે છે. કલમ, આગ, ને બેટ એ શબ્દો નાનપણથી ઘરમાં વપરાતા સાંભળવામાં આવે એવા હોવાથી તેની જાતિમાં જો કોઈ ભૂલ કરે તો તે તેના માબાપની જ છે એમ સમજવું જોઈએ.

બીજો ભાગ દેવાનંદની "અંતકાળે સગું નહિ કોઈનું રે" એ ઊછળતી ગરબીના રાગમાં જોડેલો છે. અને લખાણ પણ પહેલા ભાગ કરતાં વધારે ઊછળતા જુસ્સાવાળું છે, અગર જો તે જ કારણથી તેની ભાષા, વિચાર, કે પદ્યબંધમાં તેટલું વ્યવસ્થિતપણું રખાઈ શક્યું નથી. ત્રીજા ને ચોથા ભાગને પણ આ જ ટીકા સામાન્યપણે લાગુ પડે છે. ભોજા ભગતના ચાબખાની રાહ પર ત્રીજો ભાગ રચ્યો છે, અને તેમાં તો સત્તર સત્તર કડી સુધીનાં લાંબાં પદનાં કાફિયાં મેળવતાં ભાષા ને શબ્દોનું કચ્ચરઘાણ વાળી નાંખ્યું છે. આત્માને આતમો, અગિયારમું બારમુ એને ઠેકાણે અગિયારમો બારમો, ઘરસૂત્રને ઘરસૂતરો, વગેરે વગેરે જેમ જેમ જડતું આવ્યુ તેમ ઠોકી માર્યું છે. ભોજા ભગતની પેઠે જ જડસી ભાંડણુ ભાષા પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે મન મૂકીને વાપરી છે. એટલું બધુ છતાંયે અમે કહીએ છીએ કે આવા ગામડિયા પોશાકની અંદર ખરા કવિત્વની મૂર્તિ રહેલી છે, અને પ્રાસાનુપ્રાસ પણ ઘણેક ઠેકાણે સ્વબુદ્ધિના, સાભિપ્રાય, ને સરસ છે.

ચોથા ભાગમાં વિવિધ રાગની પદ ગરબીઓ છે, અને વિષય પણ વિવિધ છે, તથાપિ ઘણો ભાગ બાળલગ્નને લગતો છે. અત્રે તો ઘણોખરો "બાળલગ્નબત્રીશી"માંથી ભાષાફેર ઉતારો જ છે, અને તેમ છે એ વાત કવિએ પ્રસ્તાવનામાં પોતે કબૂલ કરી તેનું કારણ આ પ્રમાણે જાહેર કર્યું છે: "આ પુસ્તકમાં જે ચોથો ભાગ છે તેમાંની કેટલીક ગરબીનો ભાવાર્થ બાળલગ્નબત્રીશીના પુસ્તકમાંથી ઉતારા તરીકે છે. તે લઘુ ગ્રંથની કાવ્ય મને ઘણી ઉત્તમ લાગી, પરંતુ તેમાં મૂકેલા રાગ અમારા તરફ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી ખાસ નવરાતરમાં પુરુષોને ગાવા લાયક

રાગોમાં તે ભાવાર્થ સમજાવ્યો છે. તેના વિદ્વાન કર્ત્તાની પાસે તે બાબતની ક્ષમા ચાહું છું."

આખા કાવ્યની શૈલી પણ "બાળલગ્નબત્રીશી"ને અનુસરતી રાખવા ઉપર શેઠ વલ્લભદાસનું લક્ષ અખંડ જણાય છે, અને તે બાબત પણ પ્રસ્તાવનામાં આ રીતનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. "નવલબત્રીશીની કાવ્ય પણ એ વિષે લખાયેલા વિષયમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ભાષા જુસ્સાભેર હૃદય લાગણીને રોશન કરનારી છે. આ ગ્રંથમાં મેં તેવી જ પદ્ધતિ પસંદ કરી છે." આ બે ઉતારા અત્રે આપવા એમાં કાંઇક અવિવેક જેવું છે ખરું, પણ હાલ આપણા પ્રાંતમાં કવિતાની જે ત્રણ ચાર શાળાઓ (Schools) ચાલે છે તેમાં કોની જોડે આ કાવ્ય સંબંધ ધરાવે છે એ સવાલ પોતે કવિએ જ ઉઠાવ્યો છે, તો તેનુ કાંઇક નિરાકરણ આ વિવેચનમાં થવું જ જોઈએ. એ આખું કાવ્ય ધ્યાન દઈને વાંચતાં અમારો એવો નિશ્ચય થાય છે કે એ દલપતશાળાનું તો નથી જ. આ ઊગતા કવિનું લક્ષ શબ્દ કરતાં અર્થ ઉપર વધારે છે એ વાત જ તેને તે શાળામાંથી મુક્ત કરવાને બસ છે. ભાષાશુદ્ધિનો કેવળ અનાદર, કેટલોક ક્લિષ્ટાન્વય, અને વિચારોની પણ કોઈ કોઈ ઢપછપ જોતાં હાલ એની વિશેષ ઝોક નર્મદશાળા તરફ દીઠામાં આવે છે. પણ તેમ જ નિર્દંભ અર્થલક્ષીપણું અને પારદર્શક સ્પષ્ટવક્તા વાણી, એ નવલશાળાનાં જે ખાસ લક્ષણો તે પણ અત્રે બહાર પડતાં છે, માટે અમારો મત એ મુજબનો થાય છે કે હાલ એ કવિ આ બંને શાળાની મધ્યે છે, પણ મનનું વલણ આગળ જતાં બીજીની તરફ જવાનું છે.

અમે જોઈને પ્રસન્ન થઈએ છીએ કે આ કાવ્યમાં શેઠ વલ્લભદાસે ઉત્તમ પદ્યકારોનાં કેટલાંક લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. શૈલી એકાગ્ર, બંધ અર્થલક્ષી તથા કાંઇક ઘટ્ટ, ને પ્રાસાનુપ્રાસ સ્વશુદ્ધિની છે. સંક્ષિપ્ત અથવા એકાગ્ર (Concise) શૈલી એટલે મુદ્દાની વાતને જ વળગી રહી આડાઅવળા જવું નહિ. આ શૈલીમાં દરેક શબ્દ સાભિપ્રાય એટલે અર્થમાં જરૂરનો વધારો કરનાર હોય તે જ મૂકવામાં આવે છે, અને કાંઈ પણ પુનરુક્તિ કે

અંગવિસ્તાર પણ ઝાઝો કરવામાં આવતો નથી. સર્વાગ્રદષ્ટિવાળી શૈલી (Diffused style)માં યથાર્થતા તો એટલી જ રહેલી હોય છે, પણ અંગઅંગીનો વિસ્તાર મર્યાદિત હોતો નથી. આ બંને શૈલી સારી છે. અને જેની બુદ્ધિ જે શૈલીને અનુકૂળ હોય તેને અનુસરી તે પ્રમાણે લખે, તો બંને શૈલીના ગ્રંથ સમાન જ રસ આપે છે. તો પણ અમે એકાગ્ર શૈલીને વધારે ઊંચી ગણીએ છીએ. એ શૈલીમાં અત્તરની શીશી પેઠે સઘળું સારસ્ય જ ભરેલું માલૂમ પડે છે. આવી સર્વોત્તમ શૈલી આ જુવાન કવિને એકદમ જોઈએ તેવી સાધ્ય થયેલી છે એમ કહેવાનો અમારો અર્થ નથી, પણ એના મનનું તે તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે એમાં કાંઈ શક નથી, અને એ જ વાત તેને મુબારકબાદી આપવાને અમે બસ સમજીએ છીએ.

અર્થલક્ષી બંધ એ પણ એક બુદ્ધિમાન કવિનું લક્ષણ છે. આજકાલ ઘણાખરા નાનકડા કવિઓ શબ્દલક્ષી જ દીઠામાં આવે છે. તેઓનું ઘણું લક્ષ તાલ, માત્રા, ઝડઝમક, વગેરે ગોઠવવામાં જ રોકાયેલું હોય છે. જાણે શબ્દ પહેલા ને અર્થ પછી એમ જ સમજતા તેઓ દેખાય છે, અને વખતે નિરર્થક શબ્દો પણ પાદપૂરણાર્થે ઘોંચી દેતા કાંઈ આંચકો ખાતા નથી. વિશેષણો તો સાભિપ્રાય કે સપ્રયોજન જોઈએ તેનો વિચાર તેમના સ્વપ્નામાં પણ આવતો નથી, અને જાણે તે માત્રાનુ ભરણું કરવાને જ અર્થે હોય એમ સમજે છે. આમ હોવાથી તેમનું કવન ઢમઢોલ ને માંહે પોલ જેવું જ કેવળ થઈ જાય છે, અને તે જોઈ સમજદાર કે રસિક પુરુષો તો બહુ જ કંટાળે છે; કેમકે તેમને તો અર્થલક્ષી પદ્યબંધ જ ગમે. અર્થની ઉપર જ અખંડ લક્ષ, અને તેના સર્વે ભાવ પરિપૂર્ણ રીતે પરાવર્તન પમાડવાને માટે જ ભાષા છે, એમ સમજી જે યથાયોગ્ય પદ્યરચના કરવી તેને અમે અર્થલક્ષી પદ્યબંધ કહીએ છીએ.

આ વિવેચન બહુ ચાલ્યું. હવે તો એ પૂરું કરવું જોઈએ, કેમકે ચર્ચાજોગ બાબતો તો આ પુસ્તકમાં ખૂટે એમ નથી.

અર્થલક્ષી બંધ અને એકાગ્ર શૈલી, એ બે દુર્લભ સુગુણો આ કાવ્યમાં છે, એમ અમે પાછળ બતાવ્યુ. એમાં સિદ્ધિ કેટલી

થઈ છે તે હવે જોવાનું છે. એક અર્થલક્ષી બંધ જ સિદ્ધિએ પહોંચાડવો બહુ મુશ્કેલ છે, ને તેની સાથે એકાગ્ર શૈલી ભળી એટલે તે કામ બહુ જ મુશ્કેલ અને ઘણાને તો અસાધ્ય જ થઇ પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એમાં પૂરેપૂરી ફતેહ તો ઘણી મહેનતે, ઘણે અભ્યાસે, ને સ્વાભાવિક યોગ્યતા બહુ સારી હોય છે તો જ કોઈ વિરલાને મળે છે. એ સિદ્ધિ એટલી દુર્લભ છે કે તેને સઘળા કવિઓ પ્રસાદ જ ગણે છે. આપણી ભાષામાં આ જાતની શૈલી સંપૂર્ણપણે તો ગુર્જરભૂષણ પ્રેમાનંદ ભટ્ટમાં જ જોવામાં છે. અને તેનાથી ઊતરતે દરજ્જે દયારામમાં. શામળની બાની એકાગ્ર નથી, પણ કાંઈક વ્યગ્ર અને વિસ્તીર્ણ છે. અખાનો બંધ કેવળ અર્થલક્ષી ને એકાગ્ર છે, પણ તેમ કરવા જતાં ભાષા બગડી ગઈ છે. આ શૈલીમાં ત્રણ વાતનો મોટો ભય રહે છે— ક્લિષ્ટતા, કઠોરતા, અને અનાગરત્વ (Inelegance). એટલે શુદ્ધિ, રૂઢિ, પ્રૌઢિ વગેરેનો ભંગ થઈ વાણી ખીચડાજેવી ગામડિયા દેખાય છે. અખામાં કઠોરતા નથી, પણ અનાગરત્વ તથા (વિષયનું કાઠિન્ય બાદ કરતાં પણ) ક્લિષ્ટતાનો કેટલોક દોષ લાગ્યો છે. ત્યાર પછી એ શૈલી નર્મદાશંકરે પકડી. તેણે અનાગરત્વનો દોષ ઘણોખરો દૂર કર્યો, પણ તેમ કરતાં વાણી કાંઈક ક્લિષ્ટ થઈ ગઈ ને જોઈએ તેવી મીઠાશ આવી નહિ.

એમ છે તો આ શિખાઉ કવિની ભાષા એ શૈલીનો આશ્રય લેતાં મનમાનતી ન નીવડે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ ટીકા કરવાજોગ એ છે કે, “મારી સરળ કવિતામાં કાઠિયાવાડી શબ્દો કેટલેક ઠેકાણે આવ્યા છે; પ્રાંતભેદના શબ્દો પણ હશે; તથાપિ એ પદ્ધતિ મને પસંદ છે” એમ કહી એ સઘળા દોષમાંથી જ છૂટી જવા માગે છે. પ્રથમ તો કહેવાનું એ છે કે કાઠિયાવાડના સર્વોપરી વિદ્વાન મણિશંકરભાઈ, કવિ ભવાનીશંકર, તથા હાલ ભાવનગર વગેરે અનેક ઠેકાણે જે જુવાન લેખકો બહાર પડવા લાગ્યા છે, તેમાંના કોઈને પણ દેશની સામાન્ય ભાષામાં લખતાં અઘરું લાગતું નથી, તો આ ભાઈને જ તેમ શા માટે થતું જોઈએ? પ્રથમ પ્રયાસે અઘરું લાગે, પણ આગ્રહથી સઘળું થઈ શકે છે. ગમે તેમ હો પણ કાઠિયાવાડનું પ્રાંતાભિમાન ઉશ્કેરી તેની હેઠે

પોતાની શૈલીના દોષો છુપાવવા એ અમને બિલકુલ વાજબી લાગતું નથી. પણ પ્રાંતભેદના શબ્દોનો સવાલ બહુ મોટો છે તેથી તેને બીજા પ્રસંગને માટે રહેવા દઈ અમે કહીએ છીએ કે આ ચોપડીમાં કાઠિયાવાડી શબ્દો એ જ મુખ્ય દોષ નથી, પણ ભાષા સંબંધી અનેક રીતના ગડબડગોટા છે.

એમાં કેટલાક શબ્દો તો કાઠિયાવાડી નહિ પણ ગોહિલવાડી જ છે, અને તેથી તે હાલારી કે ઝાલાવાડી પણ સમજી શકતા નથી, તો ગુજરાતના બીજા લોકોનું શું કહેવું! કેટલાક તો કાઠિયાવાડી કે ગોહિલવાડી નહિ પણ હડહડતા ગામડિયા શબ્દ જ છે. નખોદને ઠેકાણે નખ્ખોદ, મીંઢળને ઠેકાણે મીઢોળ, વૈધ્રતને ઠેકાણે વૈધ્રટ, મલકાયની જગો પર મરકાય, ગળચીની ગલફી (?), અખાડાની જગો પર અખેડો, અફસોસને ઠેકાણે અપશોચ, જાપતાને ઠેકાણે જાબતો, ધૂમને ઠેકાણે વોમ, પૂડાને ઠેકાણે પોડા વગેરે ગણતાં પણ પાર ન આવે એટલા શબ્દો છે તે કાંઈ કાઠિયાવાડી નહિ પણ ગામડિયા અથવા તોતડી જાતના જ બોલ કહેવાય. કાઠિયાવાડી પ્રાંતભેદનું તો ખરેખર *નિમિત્ત જ છે — ખોટી જ ઢાલ ઊભી કરી છે. વાગેછ, બોલેછ, એવા સુરતી પ્રાંતભેદ પણ ફાવતું આવ્યુ છે ત્યાં ધમધોકાર દાખલ કર્યા છે. સુરતી પ્રાંતભેદ તો શું પણ કેટલેક ઠેકાણે પારસી ઢબ પણ છૂટથી વાપરી છે. "જો તોડે કુદરતનો કાયદો, તો જાય તંદુરસ્તી ફાયદો, આ મત અર્વાચીન ઇલાયદો" આ લીટીઓ તો મુંબઈના પેલા મનસુખ સાહેરની કવિતા (?)ને યાદ કરાવે એવી છે, અને ખરે, કહ્યું ન હોય તો કોઈ પણ એમ ધારે નહિ કે એ કાઠિયાવાડના એક હિંદુ ગૃહસ્થની બનાવેલી હશે. તેમજ "અંગીકારી રીતે એજન, (હિસાબી ખાતાનો શબ્દ)

* અમે જોઈએ છીએ કે જ્યાં પ્રાસ મેળવતાં ગૂંચવણ પડે છે અથવા પદ્ય બેસતું નથી તેવે ઠેકાણે જ આવા દૂષિત શબ્દો વાપર્યા છે. એ કાંઈ પ્રાંતભેદની પ્રીતિ નહિ, પણ શિખાઉ પદ્યકારની અધીરાઈ જ કહેવાય. આવા અધીર જો સંસ્કૃત શ્લોક રચવા બેસે તો બેશક પાણિનિને દોઢડાહ્યો ઠેરવી દેશનિકાલ જ કરે ને પછી બીજી વાત.

ભિલડું આપ્યું છે ઉત્તેજન, (સંસ્કૃત શબ્દ) તેથી સ્થિતિ સુધરી એકત" (વિલાયતી જોડણી) એમાં જે પ્રાસ મેળવવા ભાષાનો અજાયબ ખીચડો કર્યો છે તે તો પેલા ફક્કડ લાવણી બનાવનારાઓને પણ બેશક ખૂણે બેસાડે એવો જ જણાય છે. તેમ જ કેટલેક ઠેકાણે વ્યાકરણભંગ પણ કરતાં આચકો ખાધો નથી. "ધૂત્યાનો" ને ઠેકાણે ધૂતાનો "કળશીએ"ની જગો પર કળશે, "વધાર્યોજ" ને ઠેકાણે વધારેજ, કેફ "કરી"ને ઠેકાણે કેફ કર્યો, "ભ્રમણા"ને ભ્રમના, "એટલું"નુ અટલું, ઉપાયને ઉપા, ને "અગિયારસું બારમુ" તેને ઠેકાણે અગિયારમો બારમો વગેરે અનેક ગ્રામ્યતાની, પ્રાંતભેદની, ને બેપરવાહીની ભૂલો આ પુસ્તકમાં ડગલેડગલે માલૂમ પડે છે. ટૂંકામાં ભાષા એવી કપોલ-કલ્પિત થઈ ગઈ છે કે તેને ગુજરાતી, કાઠિયાવાડી, મુંબઈગરી, કે શું કહેવી તેની અમને કાંઈ પણ સૂઝ પડતી નથી; ને કેટલેક ઠેકાણે તો છેવટે કોષ આપ્યો છે તેની મદદ લેતાં પણ અમારાથી તો બરાબર સમજી શકાતી નથી.

પણ બસ. એ બાબત વધારે ચૂંથણું ચલાવવું અમને ગમતું નથી. અમે તો અગાઉથી જ કહ્યું છે કે એ શૈલી કઠણ છે, અને પ્રથમ પ્રયાસે તે સિદ્ધ થતી નથી. આ શેઠ વલ્લભદાસનો એ બાબત પ્રથમ પ્રયાસ છે તે જોતાં તો અમે કહીએ છીએ કે અનાગરત્વ સિવાય સઘળા દોષ એ ભાઈ દૂર કરી શક્યા એ જ મોટી વાત છે, અને જો પ્રાંતાભિમાન જે હાલ મિથ્યા આગળ કર્યું છે તેને છોડી દઈ અભ્યાસ જારી રાખશે તો ભાષાની શુદ્ધિ અને રૂઢિ પણ મેળવવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ. કેમકે એના લખાણ ઉપરથી એણે ઘણું વાંચ્યુ હોય એમ તો માલૂમ જ પડે છે. અમે જૂના કવિઓનો ભાષાને માટે અભ્યાસ કરવાની (જો એ ભાઈને રુચે તો) ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. તેમાં જે શબ્દો આવે તે ગુજરાતમાં સર્વેને માન્ય સમજવા.

પણ હવે એ અપ્રિય ચર્ચા છોડી એ કાવ્યના ગુણવિવેચન તરફ પાછા હર્ષથી જઈએ. ખરે, એ કાવ્યના કેટલાક ગુણ સુજ્ઞ વિવેચકને સદા હર્ષ આપે એવા છે, અને તે જ્યારે

એકદમ વિસારે પડે છે. ચતુર વાંચનારે જોયું હશે કે આ વિવેચનમાં અમારું મન વારંવાર પ્રસન્નતા ને અપ્રસન્નતાની છેવટ મર્યાદા સુધી વારાફરતી પરિક્રમણ કર્યાં કરે છે; અને તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં જેમ દોષ તેમ ગુણ પણ મહા મોટા છે.

જુસ્સો — સાચો અંતઃકરણનો જુસ્સો — ઊભરાતો ઊછળતો જુસ્સો — જે પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં તલ્લીન થઈ ગયેલો છે, અને બીજાને કેમ લાગશે તેની કાંઈ પણ પરવાહ રાખતો નથી, એવો સ્વયંપ્રકાશ સાચા દિલનો જુસ્સો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષે કરીને સંગીત કવિતાનો તો અવશ્ય આત્મા જ છે. એ વિના સઘળો પદ્યબંધ શબવત્ છે, અને જ્યાં આવો સાચો ઊભરાતો જુસ્સો છે, ત્યાં બીજા ગમે એવા ને ગમે એટલા દોષ હોય, તો પણ કવિત્વ — મનોહર કવિત્વ — અવશ્યે જ રહેલું છે. ભાઈ વલ્લભદાસના કાવ્યની સઘળી મોહની આ જુસ્સામાં જ રહેલી છે. પહેલે પાને 'અવસાન કાળની ગરબીઓ અણસમજુ, અર્ધમૂઆને મારી કાં પૂરું કરો! જીવતા જમદૂત! છાતી પર ચડી શ્વેચ્યો શું કંડે છરો?' શરૂ થાય છે ત્યાંથી તે કાવ્યસમાપ્તિએ

"પાપ કરંતા વારીએ, ધરમ કરંતા હા;
એ મારગ બતલાવીએ, પછી ગમે ત્યાં જાય"

વગેરે શબ્દોમાં જે વાંચનારને છેવટ વિનંતી કરી છે ત્યાં સુધી સઘળે આખા કાવ્યમાં આવો જ ઊભરાતો અને સાચો જુસ્સો ચાલ્યો જાય છે, અને તેના પ્રવાહમાં રસજ્ઞ વાંચનારનો જીવ કદી પણ ખેંચાયા વિના રહેતો નથી. વચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે કવિના ટૂંકા વિચાર જોઈ સ્મિત હાસ્ય આવે છે, ભાષાની ગ્રામ્યતા વારંવાર કંટાળો ઉપજાવે છે, "એજન ઉત્તેજન" જેવી પ્રાસો તો ખડખડ હસાવી મારે છે, તો પણ એ કાવ્યમાં અખંડ રસ લાગ્યો જ રહે છે, અને છેવટે 'આ કોઈ ખરો કવિ છે' એમ બોલાયા વિના રહેવાતું નથી. માટે આ પ્રસંગે મહુવાના એ તરુણ મિત્ર માત્ર ૨૩–૨૪ વર્ષની જ ઉંમરના અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વણિક વલ્લભદાસ પોપટ શેઠને અમે જાહેર રીતે કવિપદ આપીએ છીએ, અને એમ કહેતાં અમને

ઊલટું આવ્યું છે ઉત્તેજન, (સંસ્કૃત શબ્દ) તેથી સ્થિતિ સુધરી એકત" (વિલાયતી જોડણી) એમાં જે પ્રાસ મેળવવા ભાષાનો અજાયબ ખીચડો કર્યો છે તે તો પેલા ફક્કડ લાવણી બનાવનારાઓને પણ બેશક ખૂણે બેસાડે એવો જ જણાય છે. તેમ જ કેટલેક ઠેકાણે વ્યાકરણભંગ પણ કરતાં આચકો ખાધો નથી. "ધૃત્યાનો" ને ઠેકાણે ધૃતાનો "કળશીએ"ની જગો પર કળશે, "વધાર્યોજ" ને ઠેકાણે વધારેજ, ફેર "કરી"ને ઠેકાણે ફેર કર્યો, "ભ્રમણા"ને ભ્રમના, "એટલું"નું અટલુ, ઉપાયને ઉપા, ને "અગિયારમું બારમુ" તેને ઠેકાણે અગિયારમો બારમો વગેરે અનેક ગ્રામ્યતાની, પ્રાંતભેદની, ને બેપરવાઈની ભૂલો આ પુસ્તકમાં ડગલેડગલે માલૂમ પડે છે. ટૂંકામાં ભાષા એવી કપોલ-કલ્પિત થઈ ગઈ છે કે તેને ગુજરાતી, કાઠિયાવાડી, મુંબઈગીરી, કે શું કહેવી તેની અમને કાંઈ પણ સૂઝ પડતી નથી; ને કેટલેક ઠેકાણે તો છેવટે કોષ આપ્યો છે તેની મદદ લેતાં પણ અમારાથી તો બરાબર સમજી શકાતી નથી.

પણ બસ. એ બાબત વધારે ચૂંથણું ચલાવવું અમને ગમતું નથી. અમે તો અગાઉથી જ કહ્યું છે કે એ શૈલી કઠણ છે, અને પ્રથમ પ્રયાસે તે સિદ્ધ થતી નથી. આ શેઠ વલ્લભદાસનો એ બાબત પ્રથમ પ્રયાસ છે ને જોતાં તો અમે કહીએ છીએ કે અનાગરત્વ સિવાય સઘળા દોષ એ ભાઈ દૂર કરી શક્યા એ જ મોટી વાત છે, અને જો પ્રાંતાભિમાન જે હાલ મિથ્યા આગળ કર્યું છે તેને છોડી દઈ અભ્યાસ જારી રાખશે તો ભાષાની શુદ્ધિ અને રૂઢિ પણ મેળવવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ. કેમકે એના લખાણ ઉપરથી એણે ઘણું વાંચ્યુ હોય એમ તો માલૂમ જ પડે છે. અમે જૂના કવિઓનો ભાષાને માટે અભ્યાસ કરવાની (જો એ ભાઈને રુચે તો) ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. તેમાં જે શબ્દો આવે તે ગુજરાતમાં સર્વેને માન્ય સમજવા.

પણ હવે એ અપ્રિય ચર્ચા છોડી એ કાવ્યના ગુણવિવેચન તરફ પાછા હર્ષથી જઈએ. ખરે, એ કાવ્યના કેટલાક ગુણ સુજ્ઞ વિવેચકને મહા હર્ષ આપે એવા છે, અને તે જ્યારે અમે સંભારીએ છીએ ત્યારે ભાષા સંબંધી જે અનેક દોષો છે તે

એકદમ વિસારે પડે છે. ચતુર વાંચનારે જોયું હશે કે આ વિવેચનમાં અમારું મન વારંવાર પ્રસન્નતા ને અપ્રસન્નતાની છેવટ મર્યાદા સુધી વારાફરતી પરિક્રમણ કર્યાં કરે છે; અને તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં જેમ દોષ તેમ ગુણ પણ મહા મોટા છે.

જુસ્સો — સાચો અંતઃકરણનો જુસ્સો — ઊભરાતો ઊછળતો જુસ્સો — જે પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં તલ્લીન થઈ ગયેલો છે, અને બીજાને કેમ લાગશે તેની કાંઈ પણ પરવાહ રાખતો નથી, એવો સ્વયંપ્રકાશ સાચા દિલનો જુસ્સો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષે કરીને સંગીત કવિતાનો તો અવશ્ય આત્મા જ છે. એ વિના સઘળો પદ્યબંધ શબવત્ છે, અને જ્યાં આવો સાચો ઊભરાતો જુસ્સો છે, ત્યાં બીજા ગમે એવા ને ગમે એટલા દોષ હોય, તો પણ કવિત્વ — મનોહર કવિત્વ — અવશ્યે જ રહેલું છે. ભાઈ વલ્લભદાસના કાવ્યની સઘળી મોહની આ જુસ્સામાં જ રહેલી છે. પહેલે પાને 'અવસાન કાળની ગરબીઓ અણસમજુ, અર્ધમૂઆને મારી કાં પૂરું કરો! જીવતા જમદૂત! છાતી પર ચડી ચોંચો શું કડે છરો?' શરૂ થાય છે ત્યાંથી તે કાવ્યસમાપ્તિએ

"પાપ કરંતા વારીએ, ધરમ કરંતા હા;
એ મારગ બતલાવીએ, પછી ગમે ત્યાં જાય"

વગેરે શબ્દોમાં જે વાંચનારને છેવટ વિનંતી કરી છે ત્યાં સુધી સઘળે આખા કાવ્યમાં આવો જ ઊભરાતો અને સાચો જુસ્સો ચાલ્યો જાય છે, અને તેના પ્રવાહમાં રસજ્ઞ વાંચનારનો જીવ કદી પણ ખેંચાયા વિના રહેતો નથી. વચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે કવિના ટૂંકા વિચાર જોઈ સ્મિત હાસ્ય આવે છે, ભાષાની ગ્રામ્યતા વારંવાર કંટાળો ઉપજાવે છે, "એજન ઉત્તેજન" જેવી પ્રાસો તો ખડખડ હસાવી મારે છે, તો પણ એ કાવ્યમાં અખંડ રસ લાગ્યો જ રહે છે, અને છેવટે 'આ કોઈ ખરો કવિ છે' એમ બોલાયા વિના રહેવાતું નથી. માટે આ પ્રસંગે મહુવાના એ તરુણ મિત્ર માત્ર ૨૩–૨૪ વર્ષની જ ઉંમરના અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વણિક વલ્લભદાસ પોપટ શેઠને અમે જાહેર રીતે કવિપદ આપીએ છીએ, અને એમ કહેતાં અમને

ખરેખરો હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે આજકાલ તાલમેલિયું લખનાર તો બહુ વધી ગયા છે. પણ ખરું કવિત્વ હમેશની પેઠે દુર્લભ જ છે.

રસ એટલે ખરા જુસ્સાની સાથે આ જુવાન કવિમાં ચિત્રણશક્તિ પણ સારી છે. જે વિષય લે છે તેનો ચિતાર એવો આબેહૂબ પાડે છે કે તે દેખાવ આપણી નજર આગળ જ આવીને ઊભો રહે છે. તેમાં અતિશયોક્તિ, મિથ્યા ગૌરવ જરા પણ નથી, પરંતુ વાતનું રૂપક બાંધવાને જરૂરની તેટલી જ તેમાં રૂપરેખા દોરેલી છે. આ ચિત્રણશક્તિમાં રમૂજી હાસ્યરસ જેને અંગ્રેજીમાં Humour કહે છે તે સારો માલૂમ પડે છે. એ હાસ્યરસ હમેશાં સુઘડ સુશિક્ષિત નથી, પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે ગ્રામ્યતાભરેલો દેખાય છે, જેમકે મરણ સમયના ખોટા રિવાજનું વર્ણન કરતાં ઠેકડીઓ કરવી એ ઊંચ માણસને સારું લાગતું નથી. તેમજ ખરી કે ખોટી રીતે પણ જનસમૂહમાં પૂજ્ય મનાયેલા બ્રાહ્મણોને

"બ્રાહ્મણ ભટ્ટા ! નિત લાડુનું ગાડું હવે નહિ ચાલશે;
ભિક્ષાવૃત્તિ ભૂંડામાં ભૂંડી ગણી ધંધો ઝાલજે;
તું માગી ખાય ચપટી ચપટી, તને લાજ નથી પડતાં જ લટી
તારું ડહાપણ રાખ બધું દપટી બ્રાહ્મણ ભટ્ટા—
તને હાથ પ્રભુએ આપ્યા, નથી ભાગી પડ્યા નથીરે કાપ્યા,
નથી મોટા કરી તમને થાપ્યા, બ્રાહ્મણ ભટ્ટા—"

વગેરે છીછરા બોલથી જ સંબોધવા એમાં જુસ્સો રહેલો છે ખરો પણ નાગરત્વ elegance તો નથી જ. સુઘડ ગૃહસ્થ આવે પ્રસંગે જુદી રીતનું હાસ્ય કરે, અને તે તેના મર્માળ સૌંદર્યથી વધારે અસરકારક થઈ પડે. એ ખરું છે કે કેટલાક જૂના કવિઓ એથી પણ વધારે ભાંડણ ભાષા વાપરી ગયા છે; પણ પ્રથમ તો તે પોતાના આત્માને સંબોધી ગાળો દે છે, વિષય પણ પરલોક સંબંધી અંધત્વનો હોવાથી તે બાબત સખતમાં સખત ટપકો સાંભળવાને મનની અમુક સ્થિતિમાં માણસ આતુર હોય છે, અને એટલું છતાં એ એવી ભાંડણ કવિતા કરનારા સભ્ય મંડળમાં જડસા જ ગણાય છે. "નરભો કહે ફટ ગધેડીના" એવું વાંચતાં કયા નાગર પુરુષની મુખમુદ્રા સંકોચાઈ તેની આંખો એ ગામડિયા

કવિત્વ પરથી ખસીને પોતે તે પુસ્તક શા માટે હાથમાં પકડ્યું તે માટે ઘડીભર લજ્જાયમાન થતી નથી ?

આ પ્રમાણે અમારો આ કાવ્ય વિષે સમગ્ર વિચાર છે. એ કાવ્યમાં ગુણદોષ એવા સમતોલ થઈ રહ્યા છે કે વાંચનારામાં તે સંબંધી બે વિરુદ્ધ મત જ ઊભા થવાના. કેટલાકએક એને છેક તુચ્છકારી નાંખશે, અને કેટલાકને એ પ્રાણપ્રિય થઈ પડશે. એ દ્વિધાભાવ અમારા વિવેચનમાં પ્રસંગોપાત્ત બતાવ્યો છે અને તેનાં કારણો પણ તે સ્થળે દર્શાવ્યાં છે. એમ કરતાં જગા એટલી રોકાઈ ગઈ છે કે હવે એમાંના કાંઈ પણ નમૂના અમે દાખલ કરી શકતા નથી. અમારો સાધારણ દસ્તૂર તો એવો છે કે કોઈ પણ પુસ્તક વિષે સંક્ષેપમાં અમારા વિચાર જણાવી તે પ્રત્યેક વિચારની જોડે તે પ્રતિપાદન કરવા તેમાંથી થોડોક ઉતારો આપવો કે અમારા વિવેચનની યથાર્થતા વાંચનાર પોતાની મેળે જ સમજી લે. આ પ્રસંગે તેમ ન કરતાં અમારા અભિપ્રાયનાં કારણો ઉપર જ અમે કેટલોક વિસ્તાર કર્યો છે, કેમકે અમને આ તરુણ ગ્રંથકારનાં અહીંયાં ને અન્યત્ર લખાણ ઉપરથી લાગ્યુ કે એ સરસ વિવેચનને પાત્ર છે, અને પોતાની ભૂલો જો સવિસ્તર સમજે તો હવે પછી જે કવિતા કરે તેમાંથી તે દૂર કરી શકે એમ છે. માહેશ્વરવિરહની સંસ્કૃત દંભી શૈલીમાંથી એકદમ નીકળી આવી ઊલટી જ બાની જે પકડી શકયો, તે ધારે તો ગ્રામ્યતાદિકના દોષો દૂર કરી શકે ખરો; કેમકે એ દોષ ટાળવા એ પ્રસાદનું ફળ નથી, પણ તે શૈલીશાસ્ત્રની ખરી સમજ અને અભ્યાસપ્રયાસને જ આધીન છે. હાલ એને કાવ્યકળાનો ખરો માર્ગ લાધ્યો છે, પણ વાટે જતાં જે ગંદી નેળમાં તે લપટાઈ ગયો છે ત્યાંથી પાછો બોલાવી રાજમાર્ગ પર આણવો એ અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ.

આ વિવેચન પૂરું કરતાં એ ભાઈએ બાળલગ્નનિષેધક સભાને (બેશક ગેરસમજૂતીથી જ) જે અન્યાય આપ્યો છે તે તરફ એનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ કે બીજી આવૃત્તિમાં તે દૂર કરવામાં આવે. એ સભાનો એવો નિયમ નથી કે બાળકીની શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉંમર થાય કે તેને પરણાવવી જ જોઈએ. તે કલમનો ભાવાર્થ એથી ઊલટો જ છે, એટલે તેની મતલબ એમ છે કે શાસ્ત્રનો બાધ

ન આવે એટલી ઉંમર સુધી તો તેને અને ત્યાં સુધી કુંવારી રાખવી જ, અને તે ઉપરાંત જો કોઈ વધારે વર્ષની કરે તો તેની વડાઈ, એમ એ વાક્યનો વ્યંગ્યાર્થ છે, અને એમ એ સભાના કોઈ કોઈ ગૃહસ્થોએ કર્યું પણ છે. વાત એમ છે કે ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે છોડીઓને લોકો નવ વર્ષમાં જ પરણાવી દે છે, અને તેથી તે અટકાવવાને શાસ્ત્રનો બાધ ન નડે ત્યાં સુધી તો તેને કુંવારી રાખવી જ એવી અત્રે ભલામણ કરી છે. તેમજ અગિયાર કે બાર વર્ષનું નામ ન પાડતાં શાસ્ત્ર ઉપર વાત નાખવાનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં અગિયાર બાર વર્ષની જ મર્યાદા બાંધી હોય એમ કાંઈ નિર્વિવાદ સાબિત થઈ શકતુ નથી. મતલબ એ કે એ કલમનો ભાવ એ છે કે બને તેટલી છોડીને મોટી જ કરી પરણાવવી, ને તેમ ન બને તો એ સભા તરફનું કશુયે બંધન નથી. ખરું જોતાં એ સભાનો બધ પુત્રના લગ્ન સંબંધી જ કેટલોક છે, અને પુત્રી સંબંધી નથી. પણ એ સભાના સમજવામાં એમ છે કે અર્ધું થાય તો અર્ધું કરવું એ સારું, પણ આખાની બૂમો પાડી કરવું કાંઈયે નહિ એ કેવળ નિરુપયોગી દંભ છે. એ સભાને ઇનસાફ ખાતર અમારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે આખા ગુજરાત પ્રાન્તમાં કાંઈ પણ જાતે **કરવું** એવી પ્રતિજ્ઞા ધરાવનારા સભાસદોની મંડળી એ એક જ છે. બીજી બધીઓ તો માત્ર **બોધ** કરનારી જ છે. અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક સભા થોડું — અલ્પ પણ કાંઈયે કરી બતાવવાને મથે છે, અને તે માટે તેને સાચા સુધારકો તરફથી નિંદા નહિ પણ ઉત્તેજન જ ઘટે છે એમ અમારો તો વિચાર છે.

૧૮૮૨–'૮૩

કવિતારૂપ કાઠિયાવાડ ઇલાકાની ભૂગોળ

બનાવનાર જટાશંકર આનંદજી જાની. આ ગોખણિયા ચોપડીનું મોં જોતાં જ અમને ઘણો કંટાળો ચડ્યો છે અને વહેમ જાય છે કે આવી ચોપડીઓ આપણી નિશાળોમાં ચાલતી હશે કે શું? સમજુ મહેતાજીઓને અમારી સખત ભલામણ છે કે તેમણે ક્યારે પણ આવી ચોપડીઓ નિશાળના કોઈ પણ છોકરાને ખરીદ કરવા દેવી નહિ. ભૂગોળ વિદ્યા શીખવવાનો ખરો રસ્તો નકશાથી છે, લંગડીલૂલી કવિતાના રાગડા ગોખાવવાથી નહિ.

૧૮૮૨

ધર્મપુરવર્ણન

એ નામનું એક કવિતાનું ચીથરું કેટલાક માસથી અમને મળેલું, પણ કોણ જાણે સમજીને જ ક્યાંય એવું સંતાઈ ગયું હતુ કે તેની અમે અત્યાર સુધી ખબર લઈ શક્યા નહિ. હાલ ચીંથરાંઓની કાંઈ ખોટ નથી, પણ તેમાં આ તો સર્વોપરી જણાય છે. આ લખનારની વાણી તો એવી શુદ્ધ છે કે પોતાની નાત "ટોળકિયા" બ્રાહ્મણ છે એમ કહેતાં "તોલકિયા" જ બોલાઈ જાય છે. અને એ કવિતાને કોઈ અભણ સરદાર સર્ટિફિકેટ આપવા નીકળ્યો છે. તેનું લખાણ તો મૂર્ખપુરીમાં પણ અનુપમ ગણાય. એ પરીક્ષક સાહેબ લખે છે કે, "એ કવિત (છે લાવણી ગરબી વગેરે જ) મેં જોયુ છે તે નીરદોષ છે." ફિકર નહિ કરવી. "નીરદોષ" હોય કે "દૂધદોષ" હોય તેની અમને કાંઈ ફિકર નથી. પણ આ લખનારે મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ એક ભિખારીવેડાનું વાક્ય લખ્યુ છે તે વાચી ગ્રંથકાર નામને માટે અમારે નીચું જોવું પડે છે. એ લખે છે કે "આ કાવ્યકર્તાને નામદાર.. તરફથી બક્ષીસ ખાતે રૂ. ૭) આપેલા, ત્યારબાદ...ને અરજ કરવાથી રૂ ૫) પાછળથી આપ્યા છે તે મળી રૂ. ૧૨) (કલદાર) શિરપાવ ખાતે ફક્ત મળેલા છે. ઘણું થોડું! આશા તો ઘણી મોટી હતી." આવું કરવા કરતાં તો બકાલું કે

વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ જ કરી પેટ ભરવાની મહેનત કરવી એ વધારે આબરૂદાર ગણાય.

દયાની ખાતર આ લખનારનું તથા જેની ભટાઈ કરવા એણે આ ચીથરિયા કવિતા જોડી છે તેનુ પણ નામ અમે ગુપ્ત જ રાખ્યુ છે. પણ એને તો તે વાતની જરા પણ લાજ કે શરમ હોય એમ જણાતું નથી. પોતે તો કવિરાજ ને વિશ્વવિખ્યાત થઈ જ ચૂક્યા, પણ બિચારા પોતાના ભાઈનાં નામ ક્યારે જાહેર થવાનાં છે એમ જાણી તેને પણ એક હાડપાંસળા વિનાના દોહરામાં બાધી પહેલે પાને જ લટકાવી દીધા છે. "ઓથારિયા હડકવા" નો આ ખરેખરો નમૂનો છે.

ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં અમને એમ લાગે છે કે એમાં આ લવારા જોડનારા કરતાં તે સાંભળનારાઓનો દોષ વધારે છે. ખુશામતથી ભોળવાઈ, પોતાના નામની જ ખાતર, કે ગ્રાહકોની ટીપમાં પોતાનું નામ જોવાની તુચ્છ તૃષ્ણાથી આપણા લોક જ્યાં સુધી એવાં ચીથરાંને ખરીદ કરવાની ના નહિ પાડે, ત્યાં સુધી એવાં ચીથરાં દરરોજ વધારે ને વધારે જ નીકળ્યાં જવાનાં. માટે હાલ શ્રીમંત ગૃહસ્થો એ બાબત કાંઈ વધારે કાળજી રાખતા થાય તો બહુ સારું.

૧૮૮૫

સુબોધચંદ્રિકા

બનાવનાર શ્રીકૃષ્ણ શર્મા. આ એક બોધન કવિતાની ચોપડી છે. એમાં "સંસાર માંહિ જનમી કરિયું શુ સારું" તથા "સંસાર માંહિ જનમી જનની લજાવી" એ ટેકના સો કરતાં કાંઈક વધારે વસતતિલકા છંદ છે, અને જીવશિક્ષાના મથાળા હેઠે પચાસેક ભુજંગી છે. વિચારમાં તો કાંઈ વિશેષ નથી, પણ ભાષા તથા પદ્યબંધ ઘસી ઘસીને સુંદર કરેલા છે. રામદાસ તથા કેટલાક મરાઠી કવિઓની છાયા એમાં બહુ જણાય છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળે તો તેના તે શબ્દો લઈ લીધા છે. તે છતાં પણ આ જુવાન લખનારમાં પદ્યરચનાની શક્તિ તો સ્વાભાવિકપણે જ સારી હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દિલગીરી એટલી જ છે કે ડોળ ભારે કરે છે. અદ્યાપિ સુધી પોતાનું જન્મ નામ કિસનલાલ તે ફેરવી અત્રે કૃષ્ણશર્મા એમ ધારણ કર્યું છે, અને આ પ્રમાણે ઋષીપદ પામ્યા પછી બાપનું નામ લખવાની તો જરૂર જ શી હોય? એમ કર્યું તોયે ખેર, પરંતુ એ બાબત પ્રસ્તાવનામાં જે ટાહેલું કર્યું છે, તે તો જાણે લોકો કાંઈ સમજતા જ નથી એવું અંધ અભિમાન દર્શાવે છે. વ્રજના તો નહિ પણ ઉર્દૂ કવિઓ બહુધા પોતાની કવિતામાં આડનામ ધારણ કરે છે ખરા, અને તેનાં બે કારણ હોય છે. એક તો સ્વનામે બહાર ન પડવું એવી નમ્રતા

અને બીજું દરેક માપની કવિતામાં સમાઈ શકે એવી છાપ રાખવી. હું મારું નામ ફેરવું છું એવી તે કાંઈ પ્રસ્તાવના લખી ભૂંગળો વગાડતા નથી, અને "કૃષ્ણશર્મા" એ નામ "કિસન" કરતાં કોણ કહી શકશે કે વધારે સુંદર કે બધી કવિતામાં ગુપચુપ સમાઈ શકે એવું છે! આખી પ્રસ્તાવના જ ઠાલી પતરાજીથી એ રીતે ભરેલી છે. જાણે એ મિલ્ટન કે માઘ જેવો સર્વમાન્ય મહાકવિ થઈ ગયો હોય, અને જાણે એને કવિતા કરતાં કેમ આવડી તે જાણવાને આખું જગત તલપી રહ્યું હોય તેમ એ બાબતનો જ કૂથલો નકામો એમાં દાખલ કર્યો છે. અને તે છતાં છેવટે એમ તો લખવું જ પડ્યું છે કે "હું સાહિત્ય શાસ્ત્ર એ શું તે સમજતો જ નથી". આ જુવાન લખનારને અમારી સલાહ (રુચો કે ન રુચો પણ) એ જ છે કે ભાઈ, નમ્રતા રાખો, અભ્યાસ વધારો, શબ્દના સૌંદર્ય કરતાં અર્થના સૌંદર્ય ઉપર વધારે લક્ષ આપો, અને એમ કરશો ત્યારે જ તમારામાં કેટલીક સ્વાભાવિક શક્તિ છે તે ફળદ્રૂપ થશે. તડાકા મારવાથી પર્યંતે જશ નથી.

૧૮૮૬

શ્રી. કચ્છભૂપતિપ્રવાસવર્ણન

કવિતામાં રચનાર શિવલાલ ધનેશ્વર. આ કવિએ તુલસીકૃત રામાયણનું ભાષાંતર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કર્યું ત્યારથી કવિવર્ગમાં એ શાબાશીની સાથે ગણનીય થયા છે. હાલ કવિતાની ચોપડીઓ તો ચોમાસાના જંતુઓની પેઠે હારોહાર ઊભરાઈ આવે છે, પણ ભાઈ શિવલાલનું આ કવન બેશક નામને બધી રીતે યોગ્ય છે. સાધારણ વાંચનાર કદાપિ ધારશે કે એક રાજાના પ્રવાસનું વર્ણન અત્રે કર્યું છે તેમાં તે ગામડાંઓનાં નામ અને તેની અપરિમિત પ્રશંસા એ સિવાય બીજું તે શું હોવાનું હતું? પણ અમે જોઈને પરમ સંતોષ પામ્યા છીએ કે એમાં ભાટાઈ ભરેલી સ્તુતિ લેશમાત્ર પણ નથી, અને રાજાના પ્રવાસનું વર્ણન યથાર્થ આપતાં દરેક સ્થળે ઉપમાઉત્પ્રેક્ષાદિક અનેક અલંકાર તેની સાથે એવા જોડી દીધા છે કે સઘળું કાવ્યરૂપ હોઈને બોધ તથા આનંદ બંને સમાન રીતે જ આપી શકે છે. ભાષા કાંઈક કઠણ પણ શુદ્ધ અને રૂઢ તથા પદ્યબંધ ઘણી વખાણવા લાયક છે. આ કાવ્ય ચાતુર્યપ્રધાન શૈલીનું ગણાય, અને ખરું કહીએ તો કવિ શિવલાલની હંમેશાં જ શૈલી એ પ્રકારની છે.

૧૮૮૭

કુસુમમાળા

[સંગીત કાવ્યનો સમુદાય]

અમે જોઈને ખુશ થયા છીએ કે મિ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. એ પોતાના સિવિલ સર્વિસના કામમાંથી અવકાશ આણી આ નાનું પણ રસિક પુસ્તક રચ્યું છે. એમાં અંગ્રેજી કવિ શેલીની ને કાંઈક વર્ડ્ઝવર્થની છાયા જોવામાં આવે છે, અને પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિ કેવી હોય છે તે જણાવવાનો હેતુ એમાં કેટલેક દરજ્જે પાર પડ્યો છે. પદ્યબંધ મધુર તથા બહુધા સરળ છે, અને ભાષા પ્રૌઢ છતાં ભણેલા ગુજરાતી જનોથી સમજાઈ શકે એવી છે.

૧૮૮૮

કાદમ્બરી

પંડ્યા છગનલાલ હરિલાલ બી. એ. એ આ નામાંકિત પુસ્તકનો તરજૂમો કરીને ગુજરાતી ભાષાના ટૂંકા ગ્રંથભંડોળમાં અગત્યનો વધારો કર્યો છે. એ મૂળ ગ્રંથનો કર્તા સંસ્કૃતમાં બાણ-પંડિત છે; એણે પોતાના કાવ્યમાં શોધીશોધીને એટલા બધા અલંકાર ભર્યા છે કે હવે પછીના કવિને નવું એક પણ ઉપમાન ઉપમેય મળવું મુશ્કેલ થઈ પડયું છે. એ ઉપરથી વિદ્વાનવર્ગમાં એક કહેવત ચાલે છે કે **બાણોચ્છિષ્ટં જગત્સર્વં**, એટલે, દુનિયામાં બીજા કવિઓમાં જે જે રસાલંકાર હોય તે બાણના ઉચ્છિષ્ટ એટલે તેના ગ્રંથમાંથી લીધેલા જ સમજવા.

આ ગ્રંથ રસચાતુર્ય શૈલીનો એક સર્વોત્તમ જ નહિ, પણ અનુપમ નમૂનો છે. એની જગતમાં જોડી જ નથી. જેમ દુનિયામાં તાજમહાલ, ઈજિપ્તના પિરામીડ, ને ચીનનો કોટ, તેમ આ કાદમ્બરી ગ્રંથ તે સાક્ષર વિષયમાં એક્કો જ, અનુપમ, ને જેનો વિચાર વાંચ્યા વિના બંધાઈ જ શકે નહિ એવો એક ગ્રંથ છે.

આવા ગ્રંથનું વિવેચન કરવું કાંઈ હાંસીખેલ નથી. જે ગ્રંથ લખતાં કવિની આખી જિંદગી પૂરી થઈ અને તેના પંડિત પુત્રે મહા પરાકાષ્ઠાએ પૂરો કર્યો, તે ગ્રંથનું યથાર્થ વિવેચન ઘણા અભ્યાસ અને મનન વિના કરવું એ અનાહુત અન્યાય જ કહેવાય.

માટે હાલ તો અમે એના આ ભાષાંતર વિષે જ કાંઇક અમારા વિચાર આપીએ છીએ. અને એ દરમ્યાન આપણા પેલા જુવાન કોડીલા લખનારાઓને માત્ર એટલી ચેતવણી આપીએ છીએ કે તમે એની નકલ કરવા પર ઊતરી પડશો નહિ, કેમકે એ ચાતુર્ય શૈલી બાણ કવિને હાથે રસમય નીવડી એ ખરું, પણ તે એવી અસ્વાભાવિક છે કે એનું છેવટ બહુધા રસહીન, કંટાળાભરેલું, શબ્દ ને અર્થની ક્લિષ્ટતામાં જ આવી રહે છે.

આ ભાષાંતર અસાધારણ કાળજી, સમજ, તથા ચતુરાઇથી કરેલું જણાય છે. કાદમ્બરીની ગૂંથણી સંક્ષિપ્ત અને ડગલે ડગલે શબ્દાલંકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે એનું ભાષાંતર કરવું બહુ જ મુસ્કેલ અને સંસ્કૃત સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓ સિવાય બીજીઓમાં તો તે થવો જ અશક્ય એમ અમારો દૃઢ મત છે. તે છતા આ ભાષાંતર તો ગુજરાતી વિદ્વાનને હર્ષથી વાંચવા યોગ્ય થયુ છે, એ આ ભાષાંતરકારની અત્યંત કાળજી તથા ચતુરાઇનું જ ફળ છે. ભાષા સર્વત્ર પ્રૌઢ, શુદ્ધ, અને રૂઢ પણ છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો પુષ્કળ છૂટથી વાપરેલા છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, પણ તે સંસ્કૃત શબ્દો બહુધા ગુજરાતી શિષ્ટ ગ્રંથો કે શિષ્ટ મંડળમાં વપરાતા અથવા વપરાઇ શકે એવા છે. શ્લેષપદનાં ભાષાંતરમાં તો ઘણી જ ચતુરાઇ વાપરી છે. આવે સ્થળે ભાષાકાઠિન્ય આવ્યા વિના રહે જ નહિ. પણ તે છતાં નોટની મદદથી ગુજરાતી વાંચનારને તે સમજાઇ શકે એવાં છે.

ભાષાંતરકારે પ્રથમ તો મૂળ ગ્રંથનો રસ પોતે સમજવા સારી મહેનત લીધેલી જણાય છે, અને એ પ્રમાણે રસવૃત્તિનો ગ્રંથકાર સાથે સમભાવ કરી નાખવાથી જ આ ભાષાંતર સરસ નીવડયું છે. એ રસ વાંચનારને દેખાડવા નોટમાં સ્થળે સ્થળે સંક્ષિપ્ત પણ સફળ ઇશારા કર્યાં છે. ગ્રંથને અંતે નાનો સરખો કઠણ શબ્દોનો કોષ આપ્યો છે, તે પણ સાધારણ વાંચનારને ઘણો ઉપયોગી થઇ પડશે.

ગ્રંથને આરંભે બાણભટ્ટનું જીવનચરિત્ર તથા તેની ગુણગણના જે કરી છે તે સમયોચિત જ છે. ત્યાર પછી કાદમ્બરીની કથાનો

સાર સંક્ષેપ રૂપે પ્રથમ આપ્યો છે તે તો જરૂરનો જ હતો. બાણભટ્ટે વસ્તુસંકળના એવી યુક્તિથી આડીઅવળી કરી છે, અને પૂર્વાર્ધના લગભગ અંત સુધી તો તે એવી અકલિત ને અકલિત જ રહે છે કે કેટલાક શાસ્ત્રીઓ પણ એનો કથાભાગ બરાબર જાણતા નથી. એની કથાનો સાર એકઠો કરવો એ દરિયામાં ડૂબકી મારી મોતી કાઢવા બરાબર છે. વાતનો તો કાંઈ પત્તો લાગતો નથી એમ કહી ઘણા સાધારણ વાંચનારને સંસ્કૃત કાદમ્બરી છોડી દેતા અમે જોયા છે, અને એમ છે તો ગુજરાતી વાંચનારને તો બેશક આવી સહાયતાની જરૂર જ હતી.

અર્થાત્ આ કાદમ્બરીનો દુર્લભ સ્વાદ ગુર્જર પ્રજા ચાખે તેને માટે જેટલી સુગમતાઓ કરી આપી શકાય તેટલી કરી આપવામાં ભાઈ છગનલાલે કાંઈ પણ કસર રાખી નથી, અને હવે એનો સ્વાદ પરિપૂર્ણ ચાખવો એ વાંચનારની શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે, કેમકે ગમે એટલી સુગમતા ભાષાંતરકાર કરી આપે તોપણ કાદંબરી એ ગ્રંથ જ એવો છે કે સંપૂર્ણ લક્ષ અને ક્ષણેક્ષણ વિચાર કર્યા વિના સાધારણ વાંચનારથી કદી પણ પૂરેપૂરો તેના રસની સાથે તે સમજાય એમ નથી. એક વ્રજભાષાના કવિએ નીચલો સોરઠો લખ્યો છે તે આવા કાવ્યને બરાબર લાગુ પડે છે.:—

મિસરીપાન સમાન છૂવત કઠિન લાગત કહુતિ;
જૌ કીજે રસપાન તૌ જાનૈ રસના રસ હિ.

ભાવાર્થ:—" શેરડી અડકયાથી કઠિન લાગે છે અને તેને ચાવતાં મહેનત પડે છે, પણ જ્યારે તેના રસનુ પાન કરીએ છીએ ત્યારે જીભ જાણે છે કે આ સ્વાદ કાંઈ ઓર જ છે." તેમ કાવ્યના રસનું છે. અમે કહીએ છીએ કે બીજા કાવ્યનું તો હો કે નહિ પણ બાણભટ્ટની વાણીનું તો એમ જ છે.

કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર

આ ગ્રંથની પહોંચ અમે ગયે મહિને આપી હતી, અને આ વેળા તેનું યથાશક્તિ વિવેચન કરવાની ઉમંગ રાખીએ છીએ; કેમકે એ ગ્રંથનો વિષય, વાણી, અને વિવેક, એ ત્રણે વિવેચકના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવાં છે.

આ ગ્રંથના ગુણદોષનું કાંઈ પણ મનન કરતાં પહેલાં અમારે આટલું કહેવું જોઈએ, કે રા. સા. મહીપતરામે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરીને પોતાના ગુજરાતી ભાઈઓને એ મોટાં કલંકમાંથી મુક્ત કર્યા છે. આજ પર્યંત આપણી ભાષામાં ચરિત્રનિરૂપણનો સારો કે નઠારો એકે ગ્રંથ નહોતો. આ ગુજરાતી ભાષાને તથા વિદ્વાનોને મોટી હિણપત હતી. બીજું, ભાઈ કરસનદાસ સરખા સુધારાના શૂર પુરુષને પડ્યાને સાત સાત વર્ષ થયાં તો પણ તેનાં પરાક્રમ સ્મરણયોગ્ય સમજી કોઈએ સંગ્રહ ન કર્યાં એ વાત સમસ્ત સુધારાસાથને બહુ જ નીચું જોવડાવી તેનું ઘણું ઢમઢોલપણું પ્રગટ કરતી હતી. ખરે, આશ્ચર્ય છે કે મુંબઈના કોઈ પારસીને પણ કરસનદાસનું ચરિત્ર લખવાનો તરંગ ન ઊઠ્યો. તો પણ જે થાય છે તે સારાને માટે જ. એ ચરિત્ર જેવા માણસથી લખાવું જોઈએ તેવા જ માણસના હાથમાં હાલ આવ્યું એ ઘણું જ સંતોષકારક છે. જેની જે વિષયમાં મસ્તી નથી તેનાથી તે વિષય

સારો લખાતો નથી. મહીપતરામભાઈ સુધારાના વિષયમાં અનુભવી ખંતી, અને ખરી દાઝવાળા છે, અને તેની સાથે જે બનાવોનું આ ચરિત્રમાં વર્ણન કરવાનું છે તેમાં થોડોઘણો જાતે ભાગ લીધો હતો. વળી મરનાર સાથે કેટલાંક વર્ષ સુધી મિત્રભાવનો સહવાસ પણ હતો. તેથી અમે ધારીએ છીએ કે કરસનદાસને પોતાના સાથી અને સમઉદ્દેશી રા. સા. મહીપતરામના જેવો બીજો યોગ્ય ચરિત્રનિરૂપક મળવો મુશ્કેલ હતો.

આ ચરિત્રનિરૂપકની કસાયેલી કલમ અને આ વિષયને સારુ વિશેષ યોગ્યતા ઉપરથી જે જે આશાઓ બંધાય તેમાની ઘણી ખરી ફળીભૂત થઈ છે. અમે આ ગ્રંથ જોઈને પ્રસન્ન થયા છીએ. ભાષા શુદ્ધ, સરળ, અને રસભરી છે. એક સુધારકના આવેશની નિર્મળ અને વિવેકયુક્ત ધારા આખા પુસ્તકમાં અખંડ ચાલી જાય છે, અને પ્રસંગોપાત્ત "સાસુ વહુની લડાઈ" ના લખનારનો હાસ્યરસ મર્યાદામાં રહીને ઠીક રમૂજ આપે છે. જુસ્સાની તાણમાં ખેંચાઈ જઈ કોઈ સ્થળે પણ સત્ય કે નિષ્પક્ષપાતપણાનો ભંગ થવા દીધો નથી. જ્યાં જ્યાં પોતાના વિચાર જુદા હતા ત્યાં ત્યાં તે જણાવતાં આંચકો ખાધો નથી, અને તે વળી ખરી નમ્રતાની સાથે દર્શાવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં મહીપતરામભાઈની નમ્રતા ખરેખર સ્તુત્ય છે. તેનો એક દાખલો: "ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ"નું વિવેચન કરતી વેળા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે એ વિષય ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ એવો નથી, અને એ લખતી વેળા પોતે "ઇંગ્લાંડની મુસાફરી" લખી છે તે સંબંધી ગ્રંથકારના સ્વાભાવિક અભિમાને કલમને કાંઈ પણ અચકાવી હોય એમ જણાતુ નથી. તેમજ ગ્રંથમાં વિવેક અને ક્ષમાભાવ પણ બહુ રાખ્યાં છે. પોતાને કુધારા ઉપર ખરો અને પ્રસિદ્ધ ધિક્કાર છે, અને પંડે તે પક્ષ તરફથી બહુ ખમ્યું છે, તો પણ આ ચરિત્ર લખતી વેળા બહુ જ મોટું મન રાખ્યું છે, અને કેટલેક પ્રસંગે નામ દઈને ઠોક પાડ્યા હોત તોપણ અનુચિત ન કહેવાત એવું હતું, તોપણ કુધારાવાળાને જરાયે ભાંડ્યા નથી. અને તેમની તરફ દયા તથા પ્રીતિ જ બતાવી છે. આપણા જૂના જુસ્સાવાળા સુધારક ઉપર પ્રાર્થનાસમાજ જેવા રૂડા સમારંભે

કેવી રૂડી અસર કરી છે તે આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. સત્ય, ક્ષમા, અને પરમાર્થ ઉપર અચળ દૃષ્ટિ રાખી આ ગ્રંથ મહીપતરામભાઈએ લખ્યો છે એમ સાફ જણાય છે, અને તેથી ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધકારક તથા દેશકલ્યાણની મતિ ઉત્પન્ન કરનારો ગ્રંથ થયો છે.

ચરિત્રનિરૂપકમાં શોધ, સત્ય, વિવેક, અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર ગુણ અવશ્ય જોઈએ. વાંચનારે જોઈ લીધું હશે કે એમાંના છેલ્લા ત્રણ ગુણ તો આ ગ્રંથકારે ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કર્યા છે. શોધ પણ થોડી મુદતમાં બની શક્યો તે પ્રમાણે ઠીક કર્યો છે. પણ અમૃત પીતાં કોઈ ધરાતુ નથી એ કહેવત પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે હકીકતો રસભરી રીતે વર્ણવી છે તે વાંચતાં વધારે જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે, અને તેથી વધારે હકીકતો હાથ લાગી હોત તો સારું એમ સુજ્ઞ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મહત્કર્મનું જ વર્ણન ચરિત્રનિરૂપકે કરવું જોઈએ એમ મહીપતરામભાઈનો વિચાર હોય એમ વખતે અમને લાગે છે. ઘણું કરીને આ ચરિત્ર કરસનદાસના જાહેર કામથી જ ભર્યું છે. એનો ખાનગી સ્વભાવ તથા રીતભાત કેવી હતી, એટલે એ મિત્રવર્ગમા, સ્ત્રીપુત્રાદિકના સંબંધમાં, રમતગમતમાં, એકાંતમાં, કેવી રીતે વર્તતા હતા, તેનું ઉદાહરણો સહિત આખા ચરિત્રમાં કાંઈ પણ વર્ણન નથી. સર્વ સ્થળે કરસનદાસને સુધારક જ જોઈએ છીએ, પણ કરસનદાસ માણસરૂપે દેખાતા નથી. સુધારાની પાઘડી હેઠે મૂકી કરસનદાસ કેવા દેખાય છે તે જોવાનો અવસર જ આવતો નથી. મહારાજનો મોટો હુમલો થયો, શેરની પડતીમાં દબાયા, નાત બહાર મુકાયા વગેરે પ્રસંગો ઉપર એમને એકાંતમાં કેમ લાગતું, કયા મિત્રો આગળ પેટ ખોલીને પોતાની મૂંઝવણ જણાવી હતી વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તે આ ચરિત્ર ઉપરથી તૃપ્ત થતી નથી. એ પ્રસંગો ઉપર અને તેમજ ખુશીખુશાલીના વખતમાં પોતાના એકાંતિક સ્નેહી ઉપર કાંઈ કાગળો લખ્યા હશે પણ તેમાંનો એકે આ ચરિત્રમાં દાખલ કરવાને મળી શક્યો નથી. ધર્મ અને નીતિ સંબંધી, રાજ સંબધી, દેશની ભૂત અને ભવિષ્ય સ્થિતિ સંબધી

કરસનદાસ ખાનગીમાં કેવા વિચાર ધરાવતા હતા એ પણ જણાવવાની જરૂર હતી. એનો પોતાના બાપ તથા સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ વધારે ખુલાસાથી વર્ણવાયો હોત તો સારું એમ લાગે છે.

ઉપર જે અમે અપૂર્ણતા સૂચવી તે આ ગ્રંથનો દોષ બતાવવાના હેતુથી નહિ, પણ બીજી આવૃત્તિમાં તે બને તેટલી દૂર થાય એવા વિચારથી છે, અને તેથી અમે આ ચરિત્રનો સાર આગળ આપીશું ત્યાં જે જે સ્થળે શોધ કરી વધારે હકીકત મેળવવાની જરૂર જણાશે ત્યાં અમે તેની સૂચના કરવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. અપૂર્ણતાના દોષની સામા તો મોટામાં મોટો એ જ જવાબ છે કે ગુજરાતી ભાષામાં એ બાબતનો એ પહેલવહેલો જ ગ્રંથ છે. એ રીતે જોતાં તો આ ચરિત્રનિરૂપકે જે જે હકીકતો મેળવી તે થોડી નથી. બીજું એ પણ યાદ રાખવું કે આપણા લોકમાં પ્રખ્યાત પુરુષની હયાતીમાં તેના ચરિત્રોની નોંધ રાખવાનો બિલકુલ રિવાજ નથી, અને કોઈની ખાનગી રીતભાત તથા ગુણ તેનાં સગાંવહાલાં સિવાય બીજા થોડા જ જાણી શકે છે. જ્ઞાતિભેદનો એક એવો ઘટ્ટ પડદો આવીને વચમાં નડે છે કે જાહેર કામોમાં એકબીજાની સાથે ફરનારા પણ પરસ્પરની ખાનગી અને ઘરસંસારી રીતભાતથી ઘણીવાર છેક અજાણ્યા હોય છે. આથી જે જે ઝીણી ઝીણી હકીકતો જન્મચરિત્રમાં બહુ જ ઉપયોગી ગણાય છે (કેમકે ખરા સ્વભાવની અટકળ તે વડે જ થઈ શકે) તે આપણા લોકમાં જાણવી બહુ જ અઘરી છે. જે કોઈના જાણવામાં હોય તે નોંધી રાખતા નથી અથવા સંભારીને પ્રસંગે ચરિત્ર લખનાર ઉપર મોકલતા નથી. અમને લાગે છે કે મહીપતરામ ઉપર ભાગ્યે એક જણે પણ વગરપૂછ્યે કરસનદાસ સંબંધી કાંઈ હકીકત એ ચરિત્ર લખે છે એમ સાંભળી લખી મોકલી હશે માટે અમે કરસનદાસના સઘળા મિત્રો, ઓળખીતા, નાતભાઈઓ, નિશાળભાઈઓ વગેરેને ભલામણ કરીએ છીએ કે તેઓણે આ યોગ્ય ચરિત્રનિરૂપક ઉપર જે જે હકીકતો પોતાના જાણવામાં હોય તે લખી મોકલવી જોઈએ. એવા નાના નાના બનાવો અને વચનોથી જીવનચરિત્ર રસિક, સજીવ, અને ખરેખરું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

હવે, એ ચરિત્રનો થોડો સાર અમે અત્રે આપીએ છીએ. આ પ્રતાપી સુધારકનો જન્મ સને ૧૮૩૨ના જુલાઈની ૨૫મી તારીખે થયો હતો. ક્યાં એ વાત છેક નિશ્ચય નથી. મહીપતરામના જાણવામાં મુંબઈ છે, પણ ફ્રીયર સાહેબ કહે છે તેમ કાઠિયાવાડનું વડાળ ગામ હોય એમ પોતે કબુલ કરે છે. બચપણમાં મા મરી ગઈ, બાપ બીજી પરણ્યો, અને નાના કરસનદાસને એની માની કાકીએ ઉછેરી મોટો કર્યો. એ બાળપણની કોઈ પણ બીજી હકીકત હાથ લાગી નથી. નિશાળમાં અભ્યાસ તથા વર્તણૂક કેવાં હતાં તેની પણ કોઈ સાક્ષી આપતુ નથી. ૨૧ વર્ષની ઉમરે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટયુશનમાં ભણતો હતો એટલું માલૂમ છે. ત્યાં કેટલો અને કેવો અભ્યાસ કર્યો વગેરેની તો બેશક ખબર મળી શકે ખરી. આ વખતથી જ કરસનદાસનું સુધારાની ખાતર મથવું અને ખમવું શરૂ થાય છે. જ્ઞાનપ્રસારક સભાની જાહેરખબર ઉપરથી એણે પુનર્વિવાહ પ્રબંધ લખવા માંડયો. કાકીને જાણ થયું, અને તેણે ઘરમાંથી કાઢી મૂકયો. પણ આ પ્રબંધનું શું થયુ? કાકીએ લઈ લીધો? એમ હોય તો કાઢી મૂકવાની જરૂર જણાતી નથી. કરસનદાસે બ્હોંસ કરી ન આપ્યો એમ હોય તો તેનું શું થયુ? નાપાસ થયો હોય તોપણ કરસનદાસનો સ્વભાવ જોતાં તે કોઈ પ્રસંગે છપાવે નહિ એ સંભવતું નથી.

આ પ્રમાણે આશ્રય જવાથી થોડો વખત સ્કોલરશિપના આધારે નિભાવ્યું, પણ જલદીથી કોલેજ છોડવાની જરૂર પડી નોકરી ખોળવાને માટે કે મળી તેથી અભ્યાસ છોડયો એ આ ચરિત્ર ઉપરથી અમને જણાતું નથી. કયારે છોડી તેની તારીખ આપી હોત તો સારૂં. તારીખની બાબતમાં સામાન્ય આ ઠેકાણે જ કહીએ છીએ કે જીવનચરિત્રમાં એ જેમ બને તેમ વધારે મેળવવા ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ છે, કેમકે બનાવોનો પરસ્પર સંબધ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ વેળા ગુજરાતી હિંદુઓનો સુધારો મુબાઈમાં પોતાના જ નવા જુસ્સાથી પ્રકાશવા લાગ્યો હતો. "બુદ્ધિવર્ધક સભા" સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી. તેમાં જુવાન કરસનદાસ દાખલ થયો,

અને દેશાટણ વિષે નિબંધ વાંચી થોડા વખતમાં ઓળખાયો. બુદ્ધિવર્ધકની નિશાળો તપાસવામાં, ભાષણો આપવામાં, રાસ્તગોફ્તારમાં હિંદુ સુધારા ઉપર લખવામાં, આ વખતે એણે ઘણો કાળ ખરચ્યો. સને ૧૮૫૫માં હિંદુઓને માટે “સત્યપ્રકાશ” કાઢ્યું, અને એ વખતથી એની ખરી પ્રસિદ્ધિનો ઉદય થયો. સને ૧૮૫૬ની બુદ્ધિવર્ધક સભાના વહિવટદારોમાં એનું નામ પહેલું છે. મહીપતરામ સેક્રેટરી, નર્મદાશંકર ઉપપ્રમુખ, ઝવેરીલાલ વહિવટદાર વગેરે સુધારોમાં જાણીતા ગૃહસ્થો એના આ વેળા સાથી હતા. સભાના ખરચને માટે ટીપ થઈ તેમાં કરસનદાસે પહેલે નંબરે ભર્યું છે. એક મહિના પછી કાંઈ મતભેદથી કરસનદાસ, મહીપતરામ વગેરેએ રાજીનામાં આપ્યાં. મતભેદ શી બાબતનો હતો તે ચરિત્રનિરૂપકને યાદ નથી. એ કદાપિ બીજા સભાસદોને સાંભરતું હોય તો ઠીક

આ અરસામાં કેટલાક વખતથી ગોકળદાસ તેજપાળ સ્કૂલના હેડ માસ્તરની જગા એને મળી હતી. ત્યાંનું રૂડું કામ તથા એની કીર્તિ સાભળી હોપ સાહેબે ડીસાની જગા એને આપી. એ નોકરી ઉપર જવાને પ્રસંગે બુદ્ધિવર્ધક સભાએ માનપત્ર આપ્યું. સત્યપ્રકાશ મહીપતરામને સ્વાધીન થયુ. પણ ડીસામાં દશ મહિના રહીને કરસનદાસભાઈ પાછા વળ્યા. ત્યાં ધાતુક્ષયનો રોગ થયો. દાક્તરે ગોશ ખાવા ફરમાવ્યુ. એણે ના પાડી, ત્યારે દાક્તરે સિક સર્ટિફિકેટ આપ્યુ નહિ, અને તેથી નોકરી છોડી મુંબઈમાં દવા કરવા જવાની જરૂર પડી. કરસનદાસને ગોશ ને ગોરા દાક્તર જોડે કાંઈ બારમા ચદ્રમા જ હતા એમ જણાય છે. વિલાયતથી પણ માંસ ન ખાવાના આગ્રહને લીધે જ પાછું આવવું પડ્યું હતુ, કેમકે ત્યાંના દાક્તરે કહ્યું કે એમ નહિ કરીશ તો ઇંગ્લંડમાં રહ્યાથી મરી જઈશ. એ બાબત કરસનદાસના વિચાર શા હતા તે જો ખુલાસાથી અહીંયાં લખાયા હોત તો આ માંસાહારના યુગમાં કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડત એમ અમે ધારીએ છીએ.

મુંબઈમાં આવી કરસનદાસે પોતાનું સત્યપ્રકાશ પાછું પોતાના હાથમાં લીધુ. બીજીવારની સ્ત્રી મરી ગઈ હતી તેથી આ

વેળા ત્રીજીવારનાં લગ્ન કર્યાં. એ લગ્નથી પણ પોતાની પ્રસિદ્ધિમાં કાંઈક વધારો કરી લીધો. કેમકે વરઘોડાનો ઠાઠ ન કરતાં પગે ચાલીને જ પરણવા ગયા, અને સાસરિયાંના આગ્રહ તથા ધમકીની કાંઈ પણ પરવાહ રાખી નહિ. આ વેળા ફટાણાં નહિ ગવાયાં હોય એમ આશા રાખીએ છીએ, પણ ન્યાતવરા કર્યા કે નહિ એ જાણવાની બહુ ખાએશ રહી જાય છે.

આ વેળા વલ્લભી સંપ્રદાયની ધર્મસ્થિતિ જાણવાની જરૂર છે, કેમકે તેના સાથે આથેડો કીર્તિવંત થવાના પ્રસંગનો આરંભ આ વખતથી થાય છે. એ માર્ગ બગડતાં બગડતાં છેક દુર્દશામાં આવી બધાની બત્રીશીએ ચડી રહ્યો હતો. ધર્મને સ્થળે એવો અને એટલો અધર્મ ચાલતો હતો, અને તે વળી એવી જાહેર રીતે, કે ઘણા સમજુ વૈષ્ણવો જાતે જ કંટાળી ગયા હતા, અને બધા અન્ય માર્ગીઓ સાથે પોતાના પંથની વાત કરતાં લાજતા હતા. તેમાં મુબઈમાં તો મહારાજોના અનાચારની કાંઈ જ સીમા નહોતી. બધા વૈષ્ણવો તેનો અટકાવ કરવાને ઇચ્છતા હતા. આવે પ્રસંગે કરસનદાસનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે જ એ તરફ લાગ્યું, અને ખરા જુસ્સાથી તે ટાળવા તરફ બહાદુરીથી મંડયું. એક બીજો પ્રસંગ આ સુધારકોને બહુ જ અનુકૂળ બન્યો. મહારાજોએ પોતાના મદમાં મૂર્ખાઈથી બ્રાહ્મણોને છેડી સૂતો સાપ જગાડચો હતો. બ્રાહ્મણોએ ભૂલેશ્વરનો છપ્પનભોગ કર્યો તે તેમનાથી ખમાયુ નહિ. અને તેથી શિવપ્રસાદ ખાનારા પતિત છે એવો શાસ્ત્રાધાર કાઢી આખા બ્રાહ્મણ વર્ગની રોજી વૈષ્ણવો પાસે બંધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગુજરાતી બ્રાહ્મણો આખા હિંદુસ્તાનમાંથી કોપી ઊઠયા, અને કાશી પર્યંત મહારાજ ઉપર દ્વેષભાવ ફેલાયો. એ સત્તાધારી વર્ગે મહારાજ સંબધી, જનવિચારમાં ઘણો જ ફેર પાડી નાખ્યો, અને હડહડતા વૈષ્ણવ સિવાય બધાને એ પંથના દુરાચાર આરસીની માફક દેખાવા લાગ્યા. સારા સારા વૈષ્ણવો પણ બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં ગયા. સુધારકો તો આવા અવસરની રાહ જોઈને જ બેઠા હતા. તેઓ મહારાજો ઉપર કકડીને તૂટી પડચા, અને મહારાજોનાં અનેક ભોપાળાં દરરોજ નીકળવા લાગ્યાં. તેમાં કરસનદાસના સત્યપ્રકાશે તો ખૂબ જ કીધી. એની કલમના

ઝપાટાથી મહારાજો થરથર કાંપવા લાગ્યા, અને તેમને દહેશત લાગી કે આપણા પંથનો પ્રલયકાળ પાસે આવ્યો છે. તેમજ કરસનદાસ મહારાજોના દુરાચરણને આરંભી વલ્લભ પર્યંત એ પંથને જડમૂળથી ઊખેડી નાખવાના મહા જોરાવર હુમલા કરવા લાગ્યો. વલ્લભી માર્ગના ગ્રંથો ચૂંથાવા લાગ્યા, અને તેની ઉપર એવી સખત ટીકાઓ ચાલી કે વૈષ્ણવો પણ બીધા, અને પોતાના માર્ગ સંબંધી કાંઈક સંદેહમાં પડ્યા. મહારાજોએ હારી કરસનદાસને સમજાવવા સામદામ વગેરે ઘણા ઉપાય અજમાવ્યા. પણ એ શૂર કશાથી ડગ્યો નહિ. વખત એવો આવી પડ્યો કે મહારાજ કે કરસનદાસ બેમાંથી એકે પડવું જ જોઈએ, અને તેથી મહારાજોએ એને છેક છૂંદી નાખવાનો વિચાર કર્યો. કરસનદાસ પણ ડોળા કકડાવીને સામો ઊભો રહ્યો, અને બોલ્યો કે, "આવો દુષ્ટો, તમારાથી થાય તે કરો. હું ડરતો નથી, હું એકલો તમો સઘળાને પૂરો પડીશ, અને નહિ સુધરો તો આ મારા સત્યપ્રકાશરૂપી સુદર્શન ચક્ર વડે તમને અને તમારા માર્ગને ગોલોકમાં જ મોકલીશ"

એ રીતે એ સમયનો વલ્લભી સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તે જ કરસનદાસનો ઇતિહાસ છે. કરસનદાસના જીવનનું સર્વોપરી મહત્કર્મ એ જ હતું કે પાપમાં પચેલા પુષ્ટિમાર્ગને જડમૂળથી હલાવવો, તેનું બળ ઓછું કરવું, અને તેને જગતમાં હલકો પાડવો. કરસનદાસના જીવનનું સાફલ્ય જ એમાં છે. એ વડે જ આખા હિંદુસ્તાનમા અને યુરોપ સુધી એનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું, અને એ જ સંબંધમાં ગુજરાતના સંસારસુધારાના ઇતિહાસમાં એ વીર પુરુષનુ નામ અવિચળ રહેવાનુ છે.

આ ગ્રંથનું એ જ મર્મસ્થ ' છે; અને એ સ્થળે ગ્રંથકારે ઠીક વિસ્તાર કરી પોતાની ઉત્તમ છટાથી લખ્યું છે, એ જોઈને અમે ઘણા જ ખુશ થઈએ છીએ. આ સ્થળ એવું મનોરંજક, સુબોધકારી, અને સર્વેને જાણવા યોગ્ય છે કે આ વિષયના અંત ભાગમાં તેની નોંધ લેવાને બદલે આવતા અંકને સારુ જ રહેવા દઈએ છીએ, અને એ દરમ્યાન આશા રાખીએ

છીએ કે અમારા વાંચનાર એ ચરિત્રગ્રંથ પોતાની મેળે વાંચી મૂકવાને ચૂકશે નહિ.

મહારાજો સાથે આથડવાને કરસનદાસ છચોક બહાર પડ્યા ત્યાં સુધી આપણે આ ચરિત્રની નોંધ લેતા ગયા અંકમાં આવી પહોંચ્યા હતા. આજે હવે એ મહાભારત ઝઘડાનું વર્ણન કરીએ છીએ.

મહારાજોએ બ્રાહ્મણ સાથનો વિરોધ તો જેમ તેમ પોતાનો બોલ ઊંચો રહ્યો દેખાય એવી. રીતે પતાવી નાખ્યો. પણ પોતે જગતમાં હલકા પડી ગયા હતા તેનાં કડવાં ફળ તેમને તુરત જ ચાખવાં પડયાં. એક મહારાજે દીવાનીમાં ફરિયાદી કરી ત્યારે સામાની દરખાસ્ત ઉપરથી ઘણી તકરાર કર્યા છતાં કોરટમાં હાજર થવાનો હુકમ થયો. પૂર્ણ પુરુષોત્તમ થઈને પૂજાતા મહારાજોને આ કેમ ગમે? પણ કરે શું? હારીને ઘરમેળે પતાવ્યુ અને પોતે કોરટમાંથી દાવો કાઢી લીધો. પણ ન્યાયના સ્થળમાં આવ્યાથી અપવિત્ર થઈએ એવા બોલ સાંભળી સુધારાવાળાં વર્તમાનપત્રો જે કકળી ઊઠયાં હતાં તેની સાથે મહારાજોનું પત્યું નહિ. તે તો મહારાજ કેવા પવિત્ર છે તે બતાવવા મંડયા જ રહ્યા, અને "સુધરો, સુધરો" એમ આગ્રહથી માગવા લાગ્યા. સત્યપ્રકાશમાં આપેલી ઇનામની જાહેર ખબર ઉપરથી ગુરુશિષ્યના ધર્મ વિષે એક એવો સબળ* નિબંધ રચાઈને બહાર પડયો કે મહારાજો ખરેખરા ભયભીત થઈ ગયા. મહારાજો ઉપર એવો તો ખુલ્લો હુમલો એમાં કરવામાં આવ્યો હતો, અને એની બાની એવી તો ફક્કડ હતી કે કોઈના ઉપર પણ એની અસર થયા વિના રહી નહિ. મહારાજોએ જોયું કે હવે ચૂપ બેસી રહેવામાં સાર નથી. પણ વિનાશકાળે

*એ અને એવો એક બીજો નિબંધ કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો હતો, પણ કોઈ બીજાના નામથી પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી એ નિબંધો એ ગ્રંથકારે કબૂલ કર્યા છે એ વાત આપણા ચરિત્રનિરૂપકને સૂચવીએ છીએ. એ નિબંધનાં નાણાં કરસનદાસની તરફથી અપાયાં હતાં કે નહિ તે પણ ખબર કાઢવા જોગ છે, કેમકે એ બાબત પહેલાં કાંઈ ફરિયાદ સાંભળી હતી.

વિપરીત જ બુદ્ધિ સૂઝે છે. પોતાના માર્ગમાં ચાલતી જે અનીતિઓને સારુ આ ઝઘડો ચાલતો હતો તેમાં કાંઈ પણ નમ્રતાથી સુધારો કરવાનો સીધો રસ્તો મૂકી તેઓએ એક પત્રને લાંચ આપી સુધારાવાળાઓને ભાંડવા ઊભું કીધું. અને ખરા લખાણની સામા તાલમેલિયા લખાણથી લડવાની એવી બીજી પણ મિથ્યા તજવીજો કરી. પણ અંતે હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગ્યાં. એ લાંચિયા ચાબુકે જ એમને કોરટમાં ઘસડાવવાનો સમન કઢાવ્યો. આ સમન નીકળતાં જ મહારાજોએ મંદિર બંધ કર્યાં, અને તેમાંથી લાભ લેવાની ઠીક યુક્તિ ઉઠાવી. "મહારાજોને કોઈ પણ કોરટમાં બોલાવે નહિ એવો કાયદો કરાવવો," "કોઈ વૈષ્ણવે સમન કઢાવવો નહિ," "કોઈ કઢાવે તો તેને ગમે તેમ કરીને પણ સમજાવવો," "કોઈ વૈષ્ણવ મહારાજની વિરુદ્ધ છાપે નહિ અને છાપે તો ન્યાત બહાર મૂકવો" વગેરે મતલબનું એક ખત કરી તે ઉપર જો વૈષ્ણવો સહી કરે તો જ મંદિર ઉઘાડીશું એવો એ મહારાજો આગ્રહ લઈને બેઠા. આ મંદિર બંધ થતાં જ દર્શનઘેલા ડોસાઓ અને મહારાજઘેલી રંડાઓ મહા મહા દુઃખ પામવા લાગી, ઘેર ઘેર રાંધ્યાં ધાન રહ્યાં, અને રડારોળ થઈ રહ્યો. સ્ત્રીઓ રાંધે કે સીંધે નહિ, અને મહારાજની તરફનું ઘેર ઘેર ખરેખરું જ લાંઘણું મંડાયુ. વૈષ્ણવો હાર્યા અને નીચે મોઢે તે "ગુલામી" ખત ઉપર સહી કરી.

વૈષ્ણવવર્ગનો કરસનદાસ આ વેળા શું કરશે એ તરફ આખા મુંબઈનું લક્ષ ગયું. સૌ આવતા સત્યપ્રકાશની રાહ જોવા લાગ્યા. હવે એ મહારાજની સામા શી રીતે લખી શકશે, શું લખશે, એમ સૌના મનમાં થયા કરતું હતુ. કરસનદાસ પણ સમજ્યા કે હવે ખરેખરો રણમાં ઊતરવાનો વખત આવ્યો છે. ખમવું પડશે — બહુ ખમવું પડશે — નહિ તો સુધારાના બોલ પાછા મોંમા ઘાલવા પડશે. એણે એ અપજશ કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કર્યું. નીકળતા સત્યપ્રકાશમાં* એ ખતને ગુલામી ખત

---

* અમે ધારીએ છીએ કે બીજી આવૃત્તિમાં આ આર્ટિકલ તમામ છાપી અમર રાખવો ઘટે છે. સત્યપ્રકાશનો એ અંક મુંબઈમાં કોઈને ત્યાં હોવો જોઈએ.

કહીને તેને એવું તો ચૂંથી નાંખ્યું, મહારાજો ઉપર અને સહી કરનારા વૈષ્ણવો ઉપર એવી તો સખત ટીકાઓ કરી, અને ટૂંકામાં એ પ્રસંગે એણે એવું તો શૌર્ય બતાવ્યું કે બધા જ એની તરફ જોઈ રહ્યા. એની હિંમત જોઈને મહારાજને પણ શું કરવું તે સૂઝયું નહિ. એને નાત બહાર મૂકવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ, અને ખત ખતને ઠેકાણે રહ્યું. એક ખરા શૂરાથી ઘણી વેળા આમ જ શત્રુનું દળ ચૂપ થાય છે.

સુધારા અને મહારાજ વચ્ચેનો ટંટો કાંઈક ટાઢો પડ્યો એટલે સુરતવાળા જદુનાથજી મહારાજ મુંબઈમાં આવ્યા. એ મહારાજ સમયને બરાબર ઓળખતા હતા, અને તેથી મુંબઈમાં જ્યારથી સુધારાવાળાનો બળવો ઊઠ્યો હતો ત્યારથી સુધારાવાળા પસંદ કરે એવાં કેટલાંક કામ સુરતમાં આરંભ્યાં હતાં. હમણાં મુંબઈમાં આવી સુધારાવાળા સાથે પ્રીતિથી હળવામળવા લાગ્યા. એકવાર કન્યાશાળામાં પ્રમુખ થઈ ઇનામ વહેંચ્યાં. આ બધી કૃતિ છળભેદની હતી, કે સ્વાર્થબુદ્ધિથી પણ સુધારાને અનુસરવાની હતી એ કહી શકાતું નથી. કેમકે થોડા જ વખતમાં સુધારાવાળાની એક ઉતાવળથી તેને તેમની વિરુદ્ધ જવું પડ્યું. પુનર્વિવાહ કરવો જોઈએ એમ એ મહારાજની પાસે જાહેર કહેવડાવવાની તેમણે આશા રાખી, અને તેમ ન થયું ત્યારે કવિ નર્મદાશંકરે વાદ કરવા સારુ સભા ભરવાની માગણી કરી. અમે ધારીએ છીએ કે મહારાજ પોતાના દિલથી પુનર્વિવાહના પક્ષમાં હોત, તોપણ તે પોતાનો અનુકૂળ વિચાર જાહેર કર્યાથી અજ્ઞાન વૈષ્ણવોમાં કાંઈ પણ સારી અસર કરી શકત નહિ. એના કહેવાથી વિધવાનાં દુઃખ દૂર થાત એ તો અમે માનતા નથી, અને તેથી આ પ્રયત્ન અમને અવિચારી લાગે છે. મહારાજે સભાની માગણી કબૂલ કરી, પણ તે વેળા પહોંચેલા જદુનાથજીએ કવિરાજને એક એવા તરંગ ઉપર ચડાવી દીધા કે પુનર્વિવાહ અશાસ્ત્ર છે એની ચર્ચા તો ચાલી જ નહિ, અને સુધારાવાળા શાસ્ત્રને માનતા નથી એ જ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ. આથી મહારાજનું ગમતું થયું. સુધારાવાળા શાસ્ત્રો ઈશ્વરકૃત છે કે નહિ એ વિષે જુસ્સાબંધ લખવા મંડી પડ્યા, અને

મહારાજ હંડે પેટે નાસ્તિક કહીને કેટલાક પત્રોમાં અને ચોપાનિયાંમાં તેમની ઠેકડી કરવા લાગ્યા. મહારાજનો વાદ અલબત્ત નિર્બળ અને બહુ જ તાલમેલિયો હતો. પણ લોકો સુધારાવાળાને નાસ્તિક જાણી તેનું કોઈ પણ પ્રકારે ખંડન થતું જોવાને જ રાજી હતા. અમે ધારીએ છીએ કે જો આ પ્રમાણે સુધારાવાળાઓએ લોકની અપ્રીતિ ન મેળવી હોત તો આગળ જે "લાઇબલ કેસ" ઊઠયો તેમા મહારાજપક્ષમાં કોઈ પણ સારો વૈષ્ણવ ઊભો રહેત નહિ, અને મહારાજની હાર થઈ તેથી પણ વધારે થાત. પણ આમ થવાથી લોકોને લાગ્યુ કે આ તો આપણા ધર્મને જ નિર્મૂળ કરનારા છે, અને તેથી મહારાજની અનીતિ તરફ ન જોતાં ધર્મરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પણ ઘણા મહારાજને સહાયતા કરવા લાગ્યા. "મંદિરમાં ચાલતી અનીતિ દૂર કરો તો જ અમે છપ્પનભોગના ભોગ થઈ પડેલા બ્રાહ્મણોનાં ગોરપદાં બંધ કરીએ" એ વખતની અને આ વખતની સુધારા સંબંધી લોકોની રુચિમાં બહુ ફેર પડી ગયો હતો. આ રીતે બાજીનો ઊલટો રંગ જ થઈ જવાનું કારણ એ હતું કે પુનર્વિવાહની તકરાર મૂકીને ધર્મની ચર્ચામાં ઊતર્યાં.

એ પ્રમાણે ધર્મની તકરારના આવેશમાં ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૮૬૦ ના સત્યપ્રકાશે પેલો પ્રખ્યાત આર્ટિકલ લખ્યો, અને કરસનદાસને અમર કીર્તિ આપનાર ચોખંડ પૃથ્વીમાં ચર્ચાયેલા "લાઇબલકેસ" ને જન્મ આપ્યો. એ "કેસની" કેફિયતથી ઘણાખરા જાણીતા છે અને તેનું સવિસ્તર પુસ્તક પણ પ્રગટ થયું છે એટલે તેની વધારે નોંધ લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. એમાંથી "કોન્સ્પીરસી કેસ" ઊભો થયો, અને નવ મોટા આબરૂદાર ભાટિયાઓ દંડ આપતાં પણ કરસનદાસની રહેમ ભરેલી વિનંતિ ઉપરથી જ બચ્યા. ચોતરફ રસવટ વધી ગયો અને ગામે ગામના લોકોની નજર હાઈકોર્ટ ઉપર જઈને ઠરી. દેશમાંથી દૂધ ને પાણી જુદાં થઈ ગયાં, સુધારાવાળા રાજી રાજી થતા કરસનદાસના સંપૂર્ણ વિજયની આશા રાખવા લાગ્યા, અને વહેમીનું બધુ ટોળું "કળજુગમાં ધર્મનો લોપ થવા બેઠો છે" એવી કડવી ફરિયાદ કરવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણો પણ આ જ ગાડરિયા

પ્રવાહમાં ખેંચાતા હતા, પરંતુ લગાર ઊભા રહી મલકાઈને પૂછતા હતા કે બ્રહ્મદ્રોહ કરીને કોણ સુખી થયું છે. હાઈકોર્ટના ઠરાવે કોઈ પક્ષને બરાબર રાજી કર્યો નહિ. બંને પક્ષવાળા મનમાં સમજ્યા કે આપણે હાર્યા, પણ બારણેથી જીત્યા એમ બતાવવા લાગ્યા. લોકો કહેવા લાગ્યા કે સરકારે બધાના મત રાખ્યા પણ અમે ધારીએ છીએ કે જે ઇન્સાફ થયો તે વાજબી જ હતો.

આ ફતેહથી કરસનદાસની કીર્તિ યુરોપિયનોમાં થઈ, અને તે વિલાયત સુધી ફેલાઈ. એ એકદમ સુધારાનો વીર ગણાયો, અને સંસારસ્થિતિ પણ ઘણી ઊંચી આવી. મોટા મોટા અંગ્રેજો અને શાહુકારો એની મુલાકાતથી માન સમજવા લાગ્યા. એ હજી એક નિશાળનો માસ્તર જ હતો, પણ એની પદવી પહેલા વર્ગના દેશીના જેવી જ થઈ રહી. આ પદવીને લાયક પૈસા મેળવવાનું મન એને થયુ હોય એમ લાગે છે, કેમકે બીજે વર્ષે જ એણે કરસનદાસ માધવદાસના ગુમાસ્તા તરીકે ઘણી ફાયદેમંદ શરતોની સાથે વિલાયત જવાની તજવીજ કરી. આ સ્થળે આપણા ચરિત્રનિરૂપક થોભીને કરસનદાસને ઠપકો આપે છે; અને જે ધર્મનો સુધારો શરૂ કર્યો હતો તેની પાછળ જ એ ભાઈ મંડી ન રહ્યા તેને માટે બાહુ દિલગીરી બતાવે છે. 'લાઈબલ કેસ'થી ધર્મસુધારામા જોઈએ તેવો ફાયદો થયો નથી એ ખેદકારક વાત તો અમે કબૂલ કરીએ છીએ, પણ કરસનદાસે પાછળથી બીજો ધંધો પકડ્યો તેને માટે ઠપકો અમારી અલ્પ બુદ્ધિમાં તો યથાર્થ ભાસતો નથી. એને ધંધો કરવાની તો ફરજ જ હતી, અને તે પસંદ કરવાની આપણે એને છૂટ આપવી જોઈએ. ધર્મસુધારાનું કામ કેમ ન પકડ્યું એનો જવાબ તો અમારી નજરમાં એ આવે છે, કે કરસનદાસનું અંગ જ ધર્મસુધારકનું હતું નહિ. એ સંસારસુધારક સારા હતા ખરા, પણ ધર્મપ્રવર્તકોમાં એથી ઊંચા ગુણ, ઉદ્દેશ, અને વિચારોની જરૂર છે. ધર્મ તરફ વલણ હતું એટલું પણ અમારા જાણવામાં નથી*. ધર્મનો આવેશ

*પરલોકને માનતા નહિ અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ઉપર પણ દૃઢતા નહોતી એમ અમે રાજકોટમાં સાંભળ્યું છે. કહે છે કે જાહેર સભામાં એ

અને ધર્મ સંબંધી જોઈતું જ્ઞાન તો નહોતું જ, અને તે હોય એવું આ આખા ચરિત્રનિરૂપણમાંથી પણ કોઈ ઠેકાણેથી જણાઈ આવતુ નથી. અમને નથી લાગતું કે કરસનદાસ જો સંસારસુધારો કરવાના અંદરખાનાના હેતુથી ધર્મની લાગણીઓ વિના ધર્મનો સુધારો કરવા પાછળ મંડત તો કાંઈ પણ સારું ફળ થાત. માટે પોતાનો કાળ બીજે માર્ગે ખરચ્યો (સંસારસુધારાનો વિષય જ્યાં ગયા ત્યાં એમણે વિસારે નાખ્યો નથી) અને ધર્મસુધારાનું મહાભારત કામ વધારે યોગ્ય પુરુષને સારુ રહેવા દીધું એમાં કરસનદાસે કાંઈ ખોટું કર્યું હોય એમ અમને ભાસતું નથી.

તો પણ પોતે તમામ વૈષ્ણવોના જાહેર શત્રુ થઈ રહ્યા પછી વિલાયત જઈ તેમને વેર લેવાનું સાધન પૂરું પાડ્યું, એમાં તો ડહાપણ કાંઈ ઘણું વાપર્યું નહિ એમ અમે પણ ચરિત્રનિરૂપકની સાથે એકમન થઈને કહીએ છીએ. પોતાને નાત બહાર મુકાવાની પરવાહ કદાપિ નહિ હોય, તો પણ તેથી સુધારાને કેટલો ધોકો પહોંચશે તેનો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. સારું કામ કરવા જતાં દુઃખ પડે તે એક માણસ કદાપિ ખુશીથી સહન કરે, પણ તેનાં દુઃખ જોઈને બીજા હજારો તો અટકે એમાં કાંઈ શક નહિ. બીજુ, એક જણને બીજા દ્વેષથી પણ જો વિલાયત જવાને બહાને નાત બહાર મૂક્યો તો પછી નાતના લોકને બીજાને તે જ કારણ સારુ તેવી જ શિક્ષા કરવાની લોકલાજને ખાતર પણ જરૂર પડે છે. માટે કરસનદાસે જાણીજોઈને વિલાયત બાબતનો ટંટો દેશમાં કાંઈ હોલવાઈ જવા આવ્યો હતો તેને ફરીથી જાગૃત કર્યો એ ઠીક કર્યું નહિ. એ ખરું કે અમે સૂચવ્યું તે પ્રમાણે કરસનદાસનો હેતુ વિલાયત જવામાં પૈસો કમાવાનો જ હશે, અને મહીપતરામભાઈની પેઠે એ માર્ગ ખુલ્લો કરવાનો નહિ હોય; તો પણ સુધારા ઉપર એ પગલું ભરવાથી શી અસર થશે તેનો એક સુધારક દાખલ વિચાર કરવાને કરસનદાસભાઈ બંધાયેલા

મતલબના વિચાર જણાવ્યા હતા. આ વાત કેટલે દરજ્જે ખરી હશે તે અમે કહી શકતા નથી, પણ બીજી આવૃત્તિ વેળા આ પણ એક ખોળ કરવા યોગ્ય વિષય છે. એ વાત ખરી ઠરશે તો પણ કરસનદાસનું સંસારસુધારક રીતનું જે ખરું માન તે કાંઈ ઓછું થવાનું નથી.

જ હતા. પણ અમે ધારીએ છીએ કે કરસનદાસ આ વિચાર કરવો તો ભૂલ્યા નહિ હોય, પણ તે વિચારમાં ભૂલ ખાધેલી. આટલી વાર લોકવિરુદ્ધ છચોક લખ્યાથી કાંઈ પણ થયું નહિ, તો માત્ર વિલાયત જવાને સારુ નાતના લોકો કાંઈ કરવાની મારી સાથે હિંમત ચલાવશે એ સંભવિત લાગ્યું નહિ હોય. તો પણ કરસનદાસ માધવદાસને એમ બને તો સાથી થવાનો લેખ કરાવી લેવાની પાકાઈ તો કરસનદાસે મૂળથી કરી ખરી.

થોડા જ માસમાં તબિયત સારી ન રહેવાથી કરસનદાસ પાછા આવ્યા. અલબત નાત બહાર મુકાયા. હુર્‌રે કરનારા સુધારાવાળા સંતાઈ ગયા, અને કરસનદાસ માધવદાસ જાતે એકલા જ અળે કે બળે એની જોડે જમ્યા. તે વેળા એ કરસનદાસ ચડતે કાંટે હતા તેથી મમતે ભરાયા; અને આખી નાગર વાણિયાની નાતને પોતાને પક્ષે કરી લીધી. પણ જાતિભેદનો બંધ બહુ જ સખત છે. આખી નાત મહાજન બહાર મુકાઈ અને ગામે ગામે નાગર વાણિયાઓ કરસનદાસના નામ ઉપર હાયપિટારો કરવા લાગ્યા. પણ એનો વગ આ વેળા જબરો હોવાથી કોઈ એની પાસેથી મુંબઈમાં ખસ્યુ તો નહિ; અને સુધારાવાળા આશા રાખવા લાગ્યા કે કરસનદાસ મૂળજીનો આ પ્રયોગ કાંઈ વધારે સુફળદાયક થશે ખરો; અને હવે વિલાયતના દરવાજા બધાને સારૂં ઊઘડશે, કેમકે આખી નાતને મહાજન બહાર રહેવું એમાં કાંઈ ભારે દુઃખ નથી. પણ આ વિચારમાં પણ તેઓ ઠગાયા. નાગર વાણિયાઓ કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા, અને સ્વાર્થને સારુ જ સુધારાના પક્ષને બાઝી રહ્યા. થોડા વખતમાં એક સટોરિયો કકડીને પડ્યો, ગરજ ગઈ, અને આખી નાગર વાણિયાની નાત મહાજનને પગે લાગવા દોડી. મૂછો નીચી તો શું પણ મૂળથી જ મુડાવી નાખી, અને વાલકેશ્વરની પાળે બૈરાં ને છોકરાં સર્વેએ જરા પણ કમકમાટ વિના હરખાતાં હરખાતાં ગોમૂત્રાદિક પીધાં, અને બીજી નાતો સાથેનો ‘ દૂધપાક લાડુ’નો વહેવાર ફરીથી જારી થયો એ જોઈ કૃતકૃત્ય થયાં એમ સૌ પોતપોતાના મનમાં સમજવા લાગ્યાં. પાછળથી કરસનદાસ માધવદાસે પણ નાચારીએ એમ જ કર્યું, અને

કરસનદાસભાઈ એકલા જ રહ્યા. ત્યારે શ્રાવકોની તરફથી બીજી વાર વિલાયત જવા નીકળ્યા, અને તેના બદલામાં અમદાવાદના શેઠ પ્રેમાભાઈ વગેરેની જોડે* પંક્તિભોજનનું સુખ પ્રાપ્ત કરી લીધું. વિલાયતથી પાછા વળી તુરત જ કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ ખાતે ડે. આ. પો. એજન્ટ નિમાયા, અને થોડા જ વખતમાં ત્યાંના શ્રાવક અને મેશ્રી તમામ મહાજને એમની સાથે ખાવાપીવાનો વહેવાર ઉઘાડ્યો તેથી અમે ધારીએ છીએ કે એમને નાત બહારની ઘણી મૂંઝવણ લાગી નહિ હોય.

રાજકોટમાં 'વિજ્ઞાનવિલાસ' ચોપાનિયું ઊભું થવામાં કરસનદાસની કેટલીક મદદ હતી, અને કેટલાક વિષયો પણ એમાં એ ભાઈએ લખ્યા હતા, વિદ્યાગુણપ્રકાશ સભા અને કન્યાશાળાના વહિવટમાં એ સારો ભાગ લેતા હતા. રાજકોટથી બદલી લીમડી થઈ હતી. લીમડી ગયા પછી પણ સુધારાનું એક મોટું કામ તેમણે કર્યું. મુંબઈના એક મોટા ખાનદાનના ઘરની વિધવા નામે ધનકોરને સમજાવી, હિંમત આપી, યુક્તિ બનાવી, શેઠ માધવદાસ નામના એક આબરૂદાર વેપારી સાથે મુંબઈ શહેરમાં છચોક પરણાવી, અને સુધારાનાં વાજાં વગાડાવ્યાં. રાજકોટમાં રહીને પાખંડધર્મખંડન નામના એક જૂના સંસ્કૃત નાટકનો તરજૂમો કરાવી પહેલા મહારાજો ઉપર બીજો ગોળો ફેંક્યો એ પણ ભૂલવું જોઈએ નહિ. રાજકાજ કેમ ચલાવ્યું તેની હકીકત અત્રે વધારે લખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. બંને ઠેકાણે પોતાની ચાલાકી બતાવી, બંને ઠેકાણે લોકોની પ્રીતિ અને પોતાના પ્રમાણિકપણાની છાપ બહુ જ સારી મેળવી. રૈયત, અંગ્રેજ અમલદારો, અને જૂના કારભારીઓ એ સર્વેની પ્રીતિ એમના ઉપર સમાન હતી.

હવે આપણે આ મહાપુરુષના ચરિત્રને છેડે આવી પહોંચ્યા છીએ. કાળ જે કોઈને છોડતો નથી તે એકાએક આ હજી જુવાન સુધારક ઉપર તૂટી પડ્યો, અને ૨૮મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૭૧ને રોજ ભૂંડા હરસના રોગથી લીમડીમાં જ એમનો દેહ પડ્યો. આ બાકી

---

* નાતની તરફની બેપરવાહ જ કરસનદાસને હોય એમ તો આ તજવીજો ઉપરથી લાગતું નથી.

ખબર સાંભળી કાઠિયાવાડમાંથી મુંબાઈ સુધી હાહાકાર થઈ રહ્યો, અને સરકારે પણ પોતાની દિલગીરી બહાર પાડી. આ પ્રમાણે આ સારા સુધારકનો શૂરો આત્મા પોતાના પ્યારા દેશને મૂકીને જતો રહ્યો છે, તોપણ તેના સુકૃત્યનું સ્મરણ હજી દેશનું ભલું કરવાને સમર્થ છે. સંસારસુધારામાં એ પહેલા વર્ગનો જોદ્ધો હતો અને એનો દાખલો બધાએ લેવાજોગ છે. એની હિંમત અને સત્યને સારુ આગ્રહ એ ખરેખર નકલ કરવા લાયક છે. એણે ગ્રંથો રચીને પણ દેશની ઘણી સેવા બજાવી છે, પણ તે નિરાળો વિષય જાણી સુધારાના ચરિત્રની નોંધમાંથી દૂર રાખ્યો છે. એ ગ્રંથમાંથી ઘણી સુનીતિ મળે છે. પણ એનું જીવન એ જ ખરી સુનીતિનો ગ્રંથ હતો, અને તેથી અમે એનું ચરિત્ર વારંવાર વાંચવાની, વિચાર કરવાની, અને એવી સાચાઈ તથા હિંમત રાખવાની સર્વેને, અને તેમાં વિશેષે ઊગતી પ્રજાને, ભલામણ કરીએ છીએ; અને અંતે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે દેશમાં એવા ઘણા શૂરવીરો થાઓ, સત્યને સારુ મથો, દુઃખ ખમો, અને મથી મથીને આ દેશનો પાછો જીર્ણોદ્ધાર કરો.

૧૮૭૮

મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર

આ વીર પુરુષનું નામ ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી સઘળે પ્રસિદ્ધ છે. મહેતાજી કહીએ એટલે હજી પણ દુર્ગારામ જ સમજાય છે. અધિકાર, સંપત્તિ કે કુળને બળે નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિ, ખંત, ને હિંમતને બળે જ આ કીર્તિ તેમણે મેળવી હતી. દુર્ગારામ તો ઘણા વખત સુધી સુરતમાં માત્ર એક ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી હતા, પણ તે દરમ્યાન એમની કીર્તિ સઘળે પ્રસરી ગઈ હતી, અને હાલ મોટા દેશી અમલદારો પણ માન નથી પામતા તેટલું એને મળતું હતું. ખરું કહીએ તો એના નામનો દેશમાં ડંકો જ વાગી રહ્યો હતો; અને એનું નામ સાંભળી વહેમ તથા જુલમ થરથર કાંપતા હતા. એણે જ ગુજરાતમાં પહેલવહેલો સુધારાનો પોકાર ઉઠાવ્યો, અને તે એવી સબળ વાણીથી કે સઘળાને એકદમ જાણ થયુ કે દેશમાં જ્ઞાનનો સૂર્ય ઊગવાની તૈયારી છે. એના અવાજે આખા પ્રાંતને ઘણા યુગની ભર નિદ્રામાથી ચોંકાવ્યો, અને તે બાવરું બાવરું જોવા લાગ્યો, કે આ શું છે? એનું કહેવું નવું—ઘણું જ નવું, વિપરીત લાગ્યુ, પણ એમાં સત્ય છે એમ સઘળાને દેખાયું; કેમકે હાલ સુધારાને કુધારા વચ્ચે જેવું ધાડું, મમતી, નિરાશાનું વેર ચાલે છે તેવું તે વેળા ઊભું થયુ નહોતું. બંને પક્ષવાળા તે વખત આશા રાખતા હતા

કે વાદવિવાદથી કાંઈ સમાધાની ઉપર આવીશું. આખા ગુજરાતમાં તે વેળા એક તરફ મહેતાજી અને બીજી તરફ નાનાં મોટાં સઘળાં હતાં. સઘળા સાથે મહેતાજી નીડરપણે ભરોસાથી સુધારાની વાતો કરતા; અને લોકોને તે રુચતી નહિ તો પણ તેઓ એકાગ્રચિત્તે સાંભળતા, તથા એના ખરાપણાને માન આપતા. પાછળથી મહેતાજીની કીર્તિ કાંઈક ઝાંખી પડી હશે, તોપણ મૂઆ ત્યાં સુધી તે ગુજરાતી સુધારાના મૂળ પુરુષ અને દેશના ખરા મિત્ર ગણાતા હતા.

આવા પુરુષોનાં ચરિત્ર લખવાં જ જોઈએ. એવા પુરુષો કાંઈ ઘડીએ ઘડીએ જોવામાં આવતા નથી. તેઓ તો પુરુષત્વના નમૂના છે, અને કુદરત એવા નમૂના પ્રસંગે પ્રસંગે જ માણસોને નકલ કરવા સારુ તેમની આગળ મૂકે છે. તેઓનાં મહત્કૃત્યો તથા ઊંચા મનોભાવ જાણ્યાથી માણસ પોતાનાં ઊંચાં કર્તવ્યો સમજે છે. આપણા દેશમાં જન્મચરિત્રો લખવાની રીત ન હોવાથી આપણને ઘણું નુકસાન થાય છે. લોકોને સારા નમૂના માલૂમ પડતા નથી, અને તેથી પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિને અનુસરી ક્ષુદ્ર ગતિ જ કર્યાં જાય છે. જ્યારે મહત્કર્મનાં દૃષ્ટાંત આપવાં હોય છે ત્યારે ઘણીવાર આપણને પેલે છેડેના કેઠ યુરોપખંડમાં તે ખોળવા જવું પડે છે, કેમકે આપણા દેશનાં જોઈએ તેવાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણો મળતાં નથી. એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આપણામાં વાસ્તવિક ચરિત્રો લખવાનો ધારો નથી; અને તેથી મહાપુરુષો હોય છે ત્યાં સુધી જ તેના દાખલાનો લાભ મળે છે, અને પછીથી તે જન્મ્યા જ ન હોય તે પ્રમાણે તે મળતો બંધ પડે છે. અથવા કોઈ વખતે. તે મહત્કર્મો આપણી પતિત પ્રજાને પોતાની શક્તિની બહાર જ એટલે દરજ્જે લાગે છે કે તેને અલૌકિક ગણે છે, અલૌકિક ગણતાં અદ્‌ભુત કથાઓ તેમાં ઉમેરે છે, અને એ પ્રમાણે તેને સંપૂર્ણ અદ્‌ભુત રૂપ આપી પૂજવા મંડે છે. પણ તેઓ નકલ કરવાજોગ પુરુષ થઈ ગયા છે એ વાત તો તેમની કલ્પનાથી પણ દૂર રહે છે. આથી લાભમાં એ જ થાય છે કે પતિતપણું વધે છે. આપણા દેશની કરુણામય સ્થિતિનું આ પણ એક કારણ છે, અને તેથી

મહાપુરુષોનાં મહત્કૃત્યો મનુષ્યભાવે વર્ણવવાની, એટલે, સ્વાભાવિક જીવનચરિત્રો લખાવાની હાલને સમયે બહુ જ જરૂર છે.

અમારો આવો વિચાર હોવાને લીધે રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામે આ વિષયને મથાળે લખેલા પ્રતાપી પુરુષના ચરિત્રનો પહેલો ભાગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે જોઈને અમે ઘણા રાજી થયા છીએ. ગયે વર્ષે અમે એ.જ ચરિત્રનિરૂપકના બનાવેલા કરસનદાસજીવનનું વિવેચન હર્ષથી કર્યું હતું, અને એટલી મુદતમાં એવો જ બીજો વિષય એ ભાઈએ લખીને બહાર પાડ્યો એ એમની સુધારાકોના ચરિત્રનિરૂપણ વિષે કેટલી કાળજી છે તે સારી પેઠે સાબિત કરે છે. આ પ્રથમ ભાગમાં મહેતાજી ૩૫ વર્ષના થયા ત્યાં સુધીનું બ્યાન સમાયું છે. પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તે પ્રમાણે આ ભાગમાં ચરિત્રનિરૂપકનું લખાણ તો માત્ર વીશેક જ પાનાં છે, અને બાકીના આશરે દોઢસો પાનામાં તો ખુદ મહેતાજીનું જ લખાણ છે. એ લખાણ ઘણું જ ઉપયોગી અને મનન કરવાજોગ છે. સુરતમાં માનવધર્મસભા મહેતાજીએ સ્થાપી હતી, તેનો મહેતાજીએ પડે લખેલો એમાં હેવાલ છે; અને એ સભાનો આત્મા અને શરીર એ બંને મહેતાજી જ હતા, તેથી એ દફતર દુર્ગારામના જીવનચરિત્રમાં ઘણું જ ઉપયોગી હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ વાંચ્યાથી માલૂમ પડશે કે મહેતાજીના શા વિચાર હતા, તે પ્રગટ કરવાને કેવી ખંત રાખતા, અને તે પ્રગટ કરતાં કેવું ડહાપણ, ચાતુર્ય, અને નીડરપણું વાપરતા.

મહેતાજીના ચરિત્રનું વિવેચન કરવા માંડવા પહેલાં એના નિરૂપણ વિષે એક બે બોલ બોલવાની અમને જરૂર લાગે છે. અમે ગઈ વેળા કહ્યું હતું કે ચરિત્રનિરૂપકમાં શોધ, સરસતા, વિવેક, અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર ગુણની જરૂર છે, અને પહેલા ગુણ વિષે અમે કાંઈક અસંતોષ બતાવ્યો હતો. તે વેળાએ દોષ ગૌણરૂપે દર્શાવવાનું કારણ એ હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં તે પહેલેવહેલો જ પ્રયત્ન હતો. પણ આ બીજા પ્રયત્નમાં પણ જ્યારે તે ખામી નજર આવે છે ત્યારે તે તરફ એ ગ્રંથકર્તાનું લક્ષ ખેંચવું એ અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ. કદાપિ બીજા ભાગમાં વધારે શોધનાં ફળ માલૂમ પડશે, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તેમ થાય,

પણ તે થવાને માટે અહીયાં જે સૂચના કરીએ છીએ તે નકામી નહિ ગણાય. સલસતા, વિવેક, અને વર્ણનશક્તિ રાવસાહેબ સારી બતાવે છે, પણ જોઈએ તેટલી ખોળ થતી નથી એમ અમને લાગે છે; અને એ ગુણ તો ચરિત્રનિરૂપકમાં પહેલે દરજ્જે જોઈએ જ. ખોળ કરી સંપૂર્ણ હકીકત મેળવ્યા પછી તેનો આકાર ઘડતી વખતે બીજા ગુણોનો વિશેષે કરીને ખપ પડે છે. પણ પહેલી બાબતમાં જે કસર રહી ગઈ હોય છે તેનો બદલો પાછલા ગુણોથી વળી શકતો નથી. બીજા ગુણોની ખામી હોય તો કદાપિ ચાલે કેમકે જો વિગતવાર હકીકતો એકઠી કરી હોય તો પાછળથી બીજો કોઈ પણ વિવેક અને વર્ણનશક્તિ વાપરી સારા આકારમાં ગોઠવી શકે, અને પોતાના તર્કથી સલસતા સંબંધીની ખામીઓને પણ કાંઈ કાંઈ સુધારી શકે. મતલબ કે સવિસ્તર હેવાલ તો મેળવવો જ જોઈએ. આ ચરિત્ર લખવામાં માનવધર્મસભાનું દફતર અને મહેતાજીના છોકરાએ જે ખબર લખી મોકલી છે તે સિવાય બીજાં સાધનો એમણે મેળવ્યાં હોય એમ જણાતું નથી. બીજા ભાગમાં પોતાનો અનુભવ તથા તે સમયના બીજા મિત્રોની યાદદાસ્ત મદદમાં આવશે એમ અમે ધારીએ છીએ. તોપણ જે સમયે મહેતાજીનું મન ઘડાયું, સુધારા તરફ વળ્યું, અને ઘણુંકરીને સઘળી કીર્તિ મેળવી ચૂક્યુ, તે જૂના સમયની બેશક વધારે હકીકત જોઈતી હતી. અમે જાણીએ છીએ કે એ વખતના ઘણા ખરા લોકો હાલ હયાત નથી, હયાત હશે તે પણ પોતાની મેળે ચરિત્રનિરૂપકને હકીકત મોકલે એવા નથી, આપણા દેશમાં બીજાનો હેવાલ નોંધી રાખવાની ટેવ જ નથી, વગેરે અનેક કારણોથી સવિસ્તર ચરિત્ર તૈયાર કરવું એ ઘણું જ અઘરું કામ છે, અને બીજો કરવા નીકળ્યો હોત તો એટલો પણ સંગ્રહ કદાપિ કરી ન શકત. એ બધું જાણીએ છીએ તો પણ અમારું મન એમ કહે છે કે વધારે હકીકતો મેળવવી હતી, અને તે વધારે પૂછપરછ કરી હોત તો મળત. આપણા દેશની હાલ એવી સ્થિતિ છે કે લખીને ખબર માગીએ તો સુધરેલા કહેવાતામાંના પણ થોડા જ મહેનત લઈને લખી મોકલે. જાતે જઈ તેમની રુચિ તથા અવકાશને અનુસરીએ, તજવીજથી વારંવાર તે વાત કાઢીએ, એક

પાસેથી કોઈનો પત્તો લાગે તો તે બીજાને જઈ પકડીએ, તેની પણ એવી જ રીતે સાધના કરીએ, ત્યારે એક નાની સરખી હકીકત મળે. એમ ઘણી મુદ્દત સુધી પંડે ખોળ જારી રાખીએ ત્યારે ચરિત્ર લખવાનાં સાધનો એકઠાં થાય. તેનો આકાર બાંધતી વખત વળી કાંઈ વિશેષ શોધવાની જરૂર પડે, અને તે કરીએ ત્યારે કાંઈક મનમાનતુ ચરિત્ર લખી શકાય. આટલી મહેનત સઘળા દેશમાં ચરિત્રનિરૂપકને પડે છે, અને તેથી જ નિરૂપકમાં નિરૂપ્ય તરફ ગુરુભાવ હોવાની જરૂર ગણાય છે. તો હવે આપણા દેશમાં મહેનત કેટલી વધારે પડે? એ એટલી બધી છે કે વાંચનારને સહેજે વિચાર આવવો મુશ્કેલ છે, અને તેથી કહીએ છીએ કે રાવ-સાહેબ મહીપતરામે સંગ્રહ કર્યો છે તે પણ કરવો સહેલ નથી, અને એમનો પરિશ્રમ સ્તુત્ય જ છે. અહીંયાં જે ટીકા કરી છે તે માત્ર તેઓ વધારે ખોળમાં પ્રવૃત્ત થાય એવા મિત્રભાવથી જ કરી છે.

કેવી કેવી જાતની હકીકતો જીવનચરિત્રમાં જરૂરની છે તે વિષે અમે કરસનદાસના વિવેચનમાં કાંઈક વિસ્તારથી લખ્યું છે, એટલે તે અહીંયાં ફરીથી લખવાની જરૂર નથી. મહેતાજીના મિત્રો, સગાંસંબંધીઓને પણ અત્રે કહેવું જોઈએ કે તમારી ફરજ છે કે બીજો ભાગ પ્રગટ થાય તે પહેલાં જે જે વાત એઓ જાણતા હોય તે બધાની નોંધ કરી આ ચરિત્રનિરૂપકને આપવી. ખરેખરું મહેતાજીનું આ વેળા શ્રાદ્ધ થાય છે, અને તેમાં તેના સ્નેહીઓએ શ્રદ્ધાથી પોતાની તરફનો પિંડ આપવો જ જોઈએ.

હવે, એ ચરિત્રના જ વિવેચન ઉપર આવીએ. દુર્ગારામનો જન્મ ઈસવી સન ૧૮૦૯માં ૨૫મા ડિસેંબરે (ક્રિસ્તમસના દિવસમાં જ) સુરતમાં થયો. બાપ વડનગરો બ્રાહ્મણ હતો, પણ તે જકાત ઊઘરાવવાનું કામ કરતો હતો તેથી છોકરાને પણ બ્રાહ્મણવૃત્તિમાં ન રાખવાના હેતુથી વાણિયાઈ ભણતર જ ભણાવ્યું. આઠ વર્ષની ઉંમરે એને બધા આંક અને લખતાંવાંચતાં આવડી રહ્યું. અગિયારમે વર્ષે મા મરી ગઈ અને માશીએ એને પોતાની પાસે રાખ્યો. પછીથી એને એક શાહુકારની દુકાને નામું શીખવા મૂક્યો, અને તેને ત્યાં કેટલેક વખતે ગુમાસ્તી લખાઈ. સને ૧૮૨૫માં એટલે

સોળ વર્ષની ઉમરે જોઈએ છીએ તો દુર્ગારામ પોતાની માસીને લઈ મુંબઈ જાય છે. એમ કરવાની શુભ સલાહ કોણે આપી, એ વેળા એનો બાપ જીવતો હતો કે નહિ વગેરે કાંઈ જણાતું નથી. કહે છે કે મુંબઈમાં સરકારી નિશાળ જોઈ ત્યાં ભણવાનું મન થયું, અને ત્યાં એક વર્ષ ભણી ૧૮૨૬માં સુરતમાં હરિપરાના મહેતાજી થઈને આવ્યા. મુંબઈમાં ભણાવનાર કોણ હતું, ત્યાં સુધારાનો બોધ એને કોઈની તરફથી મળ્યો હતો કે નહિ વગેરે બાબતોની ખોળ ખસૂસ થવી જોઈએ. આ ચરિત્રમાં બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રીનું નામ જ ન દેખાતાં અમે ઘણા નાઉમેદ થયા છીએ. એના હાથ નીચે તૈયાર થયેલો વર્ગ આખા ગુજરાતમાં વિદ્યા અને વિચારને વાસ્તે હજુ સુધી પ્રખ્યાત છે, અને તેથી એ શિક્ષક સંબંધી કાંઇક હકીકત દુર્ગારામના ચરિત્રમાં જોવાની સ્વાભાવિક રીતે જ ઇચ્છા થાય છે. બીજું આ ચરિત્રનિરૂપકની એવી કલ્પના જણાય છે કે સુધારાના વિચાર દુર્ગારામના મનમાં પોતાની મેળે પોતાના અનુભવ ઉપરથી જ ઉત્પન્ન થયા. પણ અમને એમ લાગે છે કે દુર્ગારામના આત્મામાં સુધારાનો ફણગો તો મુંબઈએ જ રોપ્યો હશે, અને જમીન માફક આવવાથી ત્યા તે પાછળથી ઊગીને પ્રફુલ્લિત થયો. મુંબઈથી આવ્યા ત્યારથી જ અમને તો એમની વર્તણૂક સુધરેલા વિચારવાળાના જેવી લાગે છે. સુધારક રૂપે તેમને બહાર પડતાં કેટલાંક વર્ષ લાગ્યાં ખરાં, પણ મૂળથી જ એ મહેતાજી પૃચ્છક અને વહેમ વિનાના જણાય છે. એમને પૃચ્છક અને વહેમ રહિત કોણે કર્યા? અમે સ્વભાવબળને પ્રથમ ગણીએ છીએ તો પણ તેને સંસ્કારની જરૂર છે એમ માનીએ છીએ, અને તેથી ધારીએ છીએ કે એમને કોઈ સંસ્કાર — આકાર માત્ર પણ — કોઈની તરફથી મળવો જ જોઈએ. આ મહેતાજીની જિંદગીમાં ખરો અણીનો વખત હતો. જો આ વખતે દુર્ગારામ મુંબઈ ગયા ન હોત તો સુધારાનો ઉદય એમના અંતઃકરણમાં થાત, કે તેમનું સ્વાભાવિક વલણ યોગ્ય પ્રસંગો વિના દબાઈ જાત, એ કાંઈ કહી શકાતુ નથી. તો પણ એટલુ તો ખરું કે જો એ નાગર બ્રાહ્મણ રૂપે સુરતને હવાડિયે ચકલે જ બેશી રહ્યા હોત, તો ગુજરાતમાં સુધારાનો પોકાર એક બે દશકા મોડો તો ઊઠત જ.

હરિપરેથી છ મહિનામાં ઓરપાડ બદલી થઈ, અને ત્યાં ચારેક વર્ષ રહી સને ૧૮૩૦માં સુરતની પહેલા નંબરની નિશાળમાં આવ્યા. આ જગો ઉપર એઓ ઘણાં વરસ સુધી રહ્યા, ઘણીખરી કીર્તિ આ જગા ઉપર રહીને જ મેળવી, અને મહેતાજી નામને સઘળે ઠેકાણે તેજસ્વી કર્યું. જાણવું જોઈએ કે દુર્ગારામ સુધારક તરીકે જેટલા પ્રખ્યાત છે તેટલા જ મહેતાજી રીતે પણ પ્રખ્યાત હતા. એમનું શિક્ષણ સઘળે વખણાતું હતું, અને આજ પણ એમના હાથ નીચે ભણેલા પરિપક્વબુદ્ધિ અને વિચાર કરવાની ટેવને માટે વખણાય છે. એક વખત સુરતમાં એમ કહેવાતું હતુ કે દુર્ગારામ મહેતાજીનો કોઈ નિશાળિયો મૂર્ખ નહિ અને પ્રાણશંકરનો ભાગ્યહીન નહિ. પ્રાણશંકરની નિશાળે મુત્સદ્દી લોકોના છોકરા ભણતા હતા, અને તેથી એના નિશાળિયાઓ પોતાના વગવસીલા વડે મોટે દરજ્જે સહજ ચડી જતા હતા. દુર્ગારામની નિશાળમાંના ઘણાને એમ થતું નહિ અને તેથી ઉપલી કહેવત નીકળી હતી, તો પણ તે જ બનાવી આપે છે કે લોકો દુર્ગારામની શિક્ષણશક્તિને માટે ઘણો જ ઊંચો વિચાર ધરાવતા હતા. ખરેખર ઘણાં વર્ષ સુધી આખા ગુજરાતમાં દુર્ગારામની નિશાળ સર્વોપરી ગણાતી હતી એટલું જ નહિ, પણ તે બધામાં એ એક કોલેજ જેવી હતી. ગણિતમાં તો તે વેળા દુર્ગારામની નિશાળમાં એટલું બધું શીખવાતું હતુ કે જેટલું હાલ અંગ્રેજી કોલેજો સિવાય કોઈ ઠેકાણે પણ શીખવાતુ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાન પણ સારું શીખવાતું હતું, અને સૌથી વધારે એ કે એ મહેતાજીની શીખવવાની એવી પદ્ધતી હતી કે વિચારશક્તિ કેળવાઈને એના નિશાળિયા ઠરેલ બુદ્ધિના થતા હતા. ઠરેલપણાની સાથે એ મહેતાજીનો ઉત્સાહ પણ બધામાં થોડોઘણો આવ્યા વિના રહેતો નહિ, અને તેથી તેઓ બધાના સરખા સુધારકો જ થઈ ફરતા. હાલ તે બધા મોળા થઈ ગયા હશે, તો પણ તેઓના મન ઉપર મહેતાજીની છાપ પડી છે તે કદી ભૂંસાઈ જવાની નથી. આટલે વર્ષે પણ દુર્ગારામના નિશાળિયા બહુ વાતચિત કરીએ તો ઝટ ઓળખાઈ આવે, અને માલૂમ પડે કે સુધારાનાં જે બીજ મહેતાજીએ તેમના મનમાં ખંતથી રોપ્યાં છે તે હજી પણ છેક મરી ગયાં નથી. તેથી

અમે ધારીએ છીએ કે મહેતાજી રીતે પણ કાંઈક વિસ્તારથી આ ચરિત્રમા દુર્ગારામને વર્ણવ્યા હોત તો ઠીક. એથી ઘણા મહેતાજીને એક સારો દાખલો મળત. 'ગુજરાતના લ્યૂથર' એ નામને તો કદાપિ દુર્ગારામ લાયક હોય કે નહિ, પણ 'ગુજરાતના આર્નોલ્ડ' નામને તો અમારા વિચાર પ્રમાણે એ બરાબર લાયક છે. શિક્ષકમાં જે જે સ્વાભાવિક ગુણો જોઈએ તેમાંના ઘણા-ખરા એનામાં સંપૂર્ણ રીતે હતા. તો પણ પાછળથી શિક્ષક કરતાં સુધારાની તરફ એમનું મન વધારે વળેલું હતુ એમાં કાંઈ શક નથી, અને તેથી એના સુધારક રૂપનો જે હેવાલ આપ્યો છે તેની જ આપણે તપાસ ચલાવીએ.

પંહેલા નંબરની નિશાળમાં આવ્યા પછી મહેતાજીએ આઠેક વર્ષ સુધી શુ કર્યું તે જણાતુ નથી. મહેતાજીપણામા પકાવાને માટે ખાઈપીને મંડ્યા હશે એમાં તો કાંઈ શક જ નથી. એ વેળા ખાનગી અભ્યાસ પણ વધાર્યો હશે જ, કેમકે દશ વર્ષ પછી જ્યારે ગુજરાતના મહેતાજીઓને મુબઈમા બોલાવી થોડા માસ ભણાવીને પરીક્ષા લીધી ત્યારે તેમાં એ હીરાની માફક દીપી નીકળ્યા હતા. પાછલી ઉંમરમાં મહેતાજીમાં કેટલુક સંસ્કૃત જ્ઞાન જણાતું હતું તે તેમણે ક્યારે મેળવ્યું હશે તેની કાંઈ ખબર નથી. ચરિત્રનિરૂપક ધારે છે કે તે આ વેળા મેળવ્યુ હોય.

સને ૧૮૩૮માં મહેતાજીની પહેલી સ્ત્રી મરણ પામી, અને લગભગ તે વખતથી મહેતાજી સુધારક રૂપે બહાર પડ્યા જણાય છે. જાતે વિરહદુઃખ વેઠવાથી, નિરૂપક કહે છે કે એમને વિધવાઓની વેદના સમજાઈ, અને તેથી તેમણે હજારો વર્ષથી ન સંભળાયેલો એવો વિધવાવિવાહનો પોકાર એકદમ હિંમતથી ઉઠાવ્યો. રાત ને દહાડો, જ્યાં જાય ત્યાં, ચોરે ને ચૌટે, ઘરડાં ને બાળક સૌની આગળ, મહેતાજી ખુલ્લા રીતે પુનર્વિવાહનો બોધ જુસ્સાથી કરવા લાગ્યા. ફિટકાર, હાસી, કે અભાવની લેશમાત્ર પણ ફિકર રાખી નહિ. કોઈએ મશ્કરી કરી કે તમારી માસી છે (જે આ વેળા ૬૦ વર્ષની ડોશી હતી) તેને જ નાતરુ કરાવોની. તોપણ મહેતાજીએ તો પોતાના ઉપદેશની શાંત શૈલીમાં કાંઈ પણ ભંગ પાડ્યા વિના નરમાશથી જ જવાબ વાળ્યો. સ્વામીનારાયણના

હતી? કે મહેતાજીએ પંડે જઈને તેને બોધ કર્યો હતો? એ બોધ કરતાં મહેતાજીએ પરણવાની ઇચ્છા બતાવી હતી કે નહિ? જો એમ હોય તો તો મહેતાજીનો આ બીજો મોટો ગુનો છે. એક ભોળી અબળાને એણે ઠગી, તથા દુનિયામાં નકામી ફજેત કરી! પણ આ બાબત વધારે ખબરની જરૂર છે, અને તેમ થાય ત્યાર પછી જ મહેતાજીની વર્તણુક વિષે ઘટતો વિચાર આપી શકાય.

તોપણ મહેતાજીનું મન ખરેખરું સુધરેલું હતું, સુધારાના ડાઘા છેક હૈયે લાગેલા હતા, અને એનામાં શૂર સુધારકનો ખરો ઉત્સાહ હતો. તેથી એનાં સાસરિયાંએ તેને એક તરફથી ખાળ્યું, તો તે બીજે માર્ગે વળ્યું, અને તે એટલા જોરથી કે અત્યાર સુધી તો તે વહેમરૂપી વૃક્ષની એક શાખાને જ તોડવા મંડ્યું હતું, પણ હમણાં તે ધર્મના અજ્ઞાનરૂપી હજારો વર્ષથી બંધાઈ ગયેલા વિસ્તીર્ણ મૂળને જ જુસ્સાથી ઉખેડવાનાં સાધનો યોજવા લાગ્યું. મહેતાજીએ માનવધર્મસભા ઊભી કરી, અને તેમાં છચોક ચાલુ ધર્મનું ખંડન કરવા માંડ્યું. મહેતાજીના સાથીઓનાં નામ પણ નોંધી રાખવા જોગ છે. એ બધા શહેરમાં પાંચ દદ્દા એ નામથી ઓળખાતા, કેમકે બધાના નામનો પહેલો અક્ષર દદ્દો હતો. દુર્ગારામ, દાદોબા, દલપતરામ માસ્તર (સુરતના માજી ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ મોતીભાઈના બાપ), દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને દામોદરદાસ. કોઈને મોઢે છેલ્લું નામ અમે દોલતરામ સાંભળ્યું છે. તે નાગર બ્રાહ્મણ હતા, અને પાછળથી દિનમણિશંકરની પેઠે સુધારાની તથા દુર્ગારામ વગેરે સુધારકોની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તોપણ પહેલાં છાપખાનાં ચલાવવાં વગેરે સુધારાની કેટલીક ધામધૂમ શહેરમાં ચલાવતા હતા. દામોદરદાસ કોણ હતા તેની ખબર નથી. દાદોબા સુરતની અંગ્રેજી સ્કૂલના તે વેળા માસ્તર હતા. એ ગૃહસ્થ હજી હયાત છે, અને ધર્મસુધારાનો ઉદ્યોગ પોતાની રીતે ચલાવ્યા જ જાય છે. એ પાંચ જણે પ્રથમ સુરતમાં પુસ્તકપ્રસારક મંડળી કાઢી, છાપખાનું આણ્યુ, અને પુસ્તકો છાપવાં શરૂ કર્યાં. ગુજરાતમાં પહેલવહેલું છાપખાનું નીકળ્યુ તે એ જ. કયાં કયાં પુસ્તકો છાપ્યાં તે માલૂમ પડે તો એ મંડળીનું વલણ કેવું હતું તે સમજાય.

સાધુઓએ એ પુનર્વિવાહપ્રબોધકના જવા પછી તે ઠેકાણે અબોટ કરાવી નાંખ્યો તો ભલે, પણ તે સાંભળીને તે શૂર પુરુષે કાંઈ પોતાનો ઉદ્યોગ જરાયે નરમ પાડ્યો નહિ. મહેતાજી મંડ્યા જ રહ્યા અને બધા લોકો તો ઊથલપાથલ થઈ ગયા અને આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. ગુજરાતમાં આટલી બધી અસર કોઈ પણ એક વક્તાથી એટલા થોડા વખતમાં થયેલી અમે જોઈ નથી.

પણ અમે લખવાને દિલગીર છીએ કે મહેતાજીએ પુનર્વિવાહનો પોકાર પાંચ વર્ષ પછી છોડી દીધો. સને ૧૮૪૩માં ફરી પરણ્યા, અને તે કન્યાને પલ્લામાં જીભની સ્વતંત્રા જ આપી દીધી! પુનર્વિવાહનો જાહેરમાં બોધ નહિ કરું એવી કરડી શરત મહેતાજીએ કન્યાને સારુ કબૂલ કરી! આ કૃત્યનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. પોતે પરણવાને સારુ જ વિધવાઓનાં દુઃખની વાત કરતા હતા એમ જે સામા પક્ષના માણસોએ ટાણાં મારવા માંડ્યાં તે છેક ગેરવાજબી કેમ કહેવાય? મહેતાજીનો બોધ પરમાર્થને સારુ નહિ, પણ સ્વાર્થને સારુ છે, એમ જે લોકોમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો તેમાં લોકોનો શો વાંક? આ મહેતાજીની પેલી શરમ ભરેલી શરત કરવાનું સ્વાભાવિક જ પરિણામ હતું. મહેતાજીને માટે અમે પણ માન ધરાવીએ છીએ, તો પણ આ ચાલને તો શરમ ભરેલી જ કહેવી પડે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે મહેતાજીએ આ વેળા કોઈ રાડીરાંડ પરણીને પોતે દાખલો આપવો જ હતો, અને તે ન આપ્યો માટે તેને અમે વખોડીએ છીએ. તે સવાલ તો આઘો રહ્યો. પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે તેમ કરવું પોતાને દુરસ્ત ન લાગ્યું, અથવા કુંવારી કન્યા પરણવાની જ ઇચ્છા હતી તો તેમ કરવું હતું પરંતુ પુનર્વિવાહનો બોધ જ ન કરવો એવી મહાભારત શરતે પરણ્યા એ તો બહુ જ ખોટું, શરમ ભરેલું, અને વહુઘેલાનું જ કામ કર્યું. આ જ પ્રસંગે પેલી બિચારી મથુરીના સંબંધમાં પણ મહેતાજીની વર્તણુક તપાસવી જોઈએ. કહે છે કે એ ડુંગરપરી વિધવા મહેતાજીને વરવા તૈયાર થઈ હતી. હવે પહેલો સવાલ તો એ ઊઠે છે કે એને કોણે તૈયાર કરી હતી? ગામમાં પુનર્વિવાહનો પોકાર મહેતાજીએ ઉઠાવ્યો હતો તેનો જ પડઘો તેના કાન ઉપર પડ્યાથી તે ઉશ્કેરાઈ

હતી ? કે મહેતાજીએ પંડે જઈને તેને બોધ કર્યો હતો ? એ બોધ કરતાં મહેતાજીએ પરણવાની ઇચ્છા બતાવી હતી કે નહિ? જો એમ હોય તો તો મહેતાજીનો આ બીજો મોટો ગુનો છે. એક ભોળી અબળાને એણે ઠગી, તથા દુનિયામાં નકામી ફજેત કરી ! પણ આ બાબત વધારે ખબરની જરૂર છે, અને તેમ થાય ત્યાર પછી જ મહેતાજીની વર્તણૂક વિષે ઘટતો વિચાર આપી શકાય.

તોપણ મહેતાજીનું મન ખરેખરું સુધરેલું હતું, સુધારાના ડાઘા છેક હૈયે લાગેલા હતા, અને એનામાં શૂર સુધારકનો ખરો ઉત્સાહ હતો. તેથી એનાં સાસરિયાંએ તેને એક તરફથી ખાળ્યું, તો તે બીજે માર્ગે વળ્યું, અને તે એટલા જોરથી કે અત્યાર સુધી તો તે વહેમરૂપી વૃક્ષની એક શાખાને જ તોડવા મંડ્યું હતું, પણ હમણાં તે ધર્મના અજ્ઞાનરૂપી હજારો વર્ષથી બંધાઈ ગયેલા વિસ્તીર્ણ મૂળને જ જુસ્સાથી ઉખેડવાનાં સાધનો યોજવા લાગ્યું. મહેતાજીએ માનવધર્મસભા ઊભી કરી, અને તેમાં છચોક ચાલુ ધર્મનું ખંડન કરવા માડ્યું. મહેતાજીના સાથીઓનાં નામ પણ નોંધી રાખવા જોગ છે. એ બધા શહેરમાં પાંચ દદ્દા એ નામથી ઓળખાતા, કેમકે બધાના નામનો પહેલો અક્ષર દદ્દો હતો. દુર્ગારામ, દાદોબા, દલપતરામ માસ્તર (સુરતના માજી ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ મોતીભાઈના બાપ), દિનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને દામોદરદાસ. કોઈને મોઢે છેલ્લું નામ અમે દોલતરામ સાંભળ્યું છે. તે નાગર બ્રાહ્મણ હતા, અને પાછળથી દિનમણિશંકરની પેઠે સુધારાની તથા દુર્ગારામ વગેરે સુધારકોની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તોપણ પહેલાં છાપખાનાં ચલાવવાં વગેરે સુધારાની કેટલીક ધામધૂમ શહેરમાં ચલાવતા હતા. દામોદરદાસ કોણ હતા તેની ખબર નથી. દાદોબા સુરતની અંગ્રેજી સ્કૂલના તે વેળા માસ્તર હતા. એ ગૃહસ્થ હજી હયાત છે, અને ધર્મસુધારાનો ઉદ્યોગ પોતાની રીતે ચલાવ્યા જ જાય છે. એ પાંચ જણે પ્રથમ સુરતમાં પુસ્તકપ્રસારક મંડળી કાઢી, છાપખાનું આણ્યું, અને પુસ્તકો છાપવાં શરૂ કર્યાં. ગુજરાતમાં પહેલવહેલું છાપખાનું નીકળ્યુ તે એ જ. ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો છાપ્યાં તે માલૂમ પડે તો એ મંડળીનું વલણ કેવું હતું તે સમજાય.

એ માનવધર્મસભા સને ૧૮૪૪ના જૂન માસની ૨૨મી તારીખે સ્થાપન થઈ. એની હકીકતનું દફતર મહેતાજીએ પોતે જ લખેલુ છે. તેમજ ૨૭મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૪૩થી મહેતાજીએ પોતે ખાનગી નોધ રાખવા માડી હતી. એ બને લેખો ઉપરથી જણાય છે કે મહેતાજી ફરી પરણ્યા, તો પણ સુધારાના વિચારમાં અને ઉદ્યોગમાં પહેલા જેટલા જ નિમગ્ન રહેતા હતા. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે મહેતાજી જાણતા હતા કે પોતાનો અવતાર દેશ સુધારાને અર્થે જ છે, અને તેમ કરવામાં જ તે કાઢવો જોઈએ. એ મોટા કામ તરફ એની અચળ દૃષ્ટિ રહેતી હતી. સૂતાં ને ઊઠતાં દેશનું કલ્યાણ જ એ ઝંખ્યાં કરતા હતા. દેશના કલ્યાણના સઘળા પ્રકારો એટલે સઘળી જાતના સુધારા એમની નજરમાં હતા. ધર્મ-સુધારા ઉપર જેટલુ ધ્યાન આપતા હતા તેટલું જ સંસારસુધારા ઉપર કે રાજસુધારા ઉપર પણ આપતા હતા. પણ બહારના સુધારા લેવાને લાયક થવા અંદરના સુધારાની જરૂર છે એમ જાણી દેશના અજ્ઞાન અને નઠારા ચાલ તરફ એમનો વધારે હુમલો ચાલતો હતો. એમના વિચાર ઘણા વિશાળ, પ્રૌઢ, અને ઠરેલા હતા. બોધ કરવાની શૈલી ગંભીર, રસિક, અને વખતે ચતુરાઈ ભરેલી હતી. ધર્મપ્રચારકનો મુખ્ય ગુણ જે અક્રોધ તે મહેતાજીમાં સંપૂર્ણ રીતે હતો. એ કદી પણ તપી કે ચીડવાઈ જતા નહિ. કોઈ ગમે એવું વાંકું કે કડવુ બોલે તેને ઠાવકાઈથી પાંશરો જ જવાબ દેતા. એના આત્મામાં સુધારાનો અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત હતો, તોપણ ભાષણમાં બધાને મીઠા પાણીના જેવા શીતળ જ લાગતા. સુધારાથી લહેર રુએ રુએ વ્યાપી રહી હતી, તેનું પરિણામ એટલું જ થતું કે વખતે પાત્રનો વિચાર કર્યા વિના જ જે મળે તેને બોધ કરવા મંડી જતા. કતલની રાતે હજારો મુસલમાનોને છાતી કૂટતા જોઈ દયા આણી બોધ કરવા જવાનું જ મહેતાજીને મન થયુ હતુ, અને હોડીમા બેઠાં બેઠાં એક ઘરડી ડોશીને . જાતિભેદ તોડવાનો બોધ કરીને ખૂબ ભડકાવી હતી. હિંદુ, મુસલમાન પારસી કે ખ્રિસ્તી જેની પાસે જાય તેની નઠારી રૂઢિઓ વખોડવાનો જ વિચાર હોય એમ પણ જણાતું, પરંતુ બધાની સાથે હમેશાં વાતચીત માનસન્માન, અને મીઠાશથી જ કરતા.

આ સભાના નિયમો ઉપર સહી કરનાર તો બહુ જ થોડા માણસ જણાય છે, પણ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હાલની પ્રાર્થના સમાજના નિયમો કરતાં પણ એમાંના કેટલાક વધારે સ્પષ્ટ હતા. એવી તો એક પ્રતિજ્ઞા જ હતી કે સઘળાએ જે મળે તેને પોતાના અંતઃકરણના વિચાર ખુલ્લી રીતે કહેવા અને સુધારાનો બોધ કરવો. આ પ્રતિજ્ઞા દુર્ગારામ તો શબ્દેશબ્દ જ પાળતા હતા, અને શ્રોતાનો વિચાર કર્યા વિના પણ વખતે બોલતા. અમે મહેતાજીને જ મોઢે સાંભળ્યુ હતુ કે થોડાં વર્ષ સુધી તો એમણે એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે દરરોજ આટલા હજાર શબ્દ સુધારા સંબંધી ગમે તેની આગળ પણ બોલવા જ. કોઈ ન મળે તો રસ્તામાં કે ચકલે ઊભા રહીને જ બોલવું. દિનમણિશંકર સ્પષ્ટ રીતે અને દલપતરામ માસ્તર કોણ જાણે શી રીતે સભામાં સહી કરતી વખત તો છટકી ગયેલા જણાય છે. બાકીના ત્રણ દફા સિવાય એ સભામાં હાઈસ્કુલમાં ભણનારાનાં જ નામ જણાય છે. એમાંના કોઈએ આગળ દેશસુધારામાં કાંઈ પણ શુક્કરવાર કર્યો નથી, તેથી તે તો દાદોબા માસ્તરને ખુશ કરવા જ કે જુવાનિયાના વલવલતા કોડને લીધે જ માંહે બિલાડાં ચીતરવા ગયા હોય એમ લાગે છે. સભાસદોમાં ખરેખરા ગણીએ તો બે જ — દાદોબા અને દુર્ગારામ. અને તેમાં પણ બધુ બોલનાર, કરનાર, અને નવા નવા મુદ્દા ઉઠાવનાર તો દુર્ગારામ જ. સભામાં આવનાર શ્રોતાઓની પણ સંખ્યા ઝાઝી જણાતી નથી. તે છતાં પણ ખંતી, હોંશીલા અને આવેશી દુર્ગારામે એકલા પણ આખા શહેરમાં સભાનું નામ અને તેના વિચારો થોડા વખતમાં ફેલાવી દીધા. દફાઓ બધે વગોવાવા લાગ્યા, અને બધા ચોંક્યા કે આ તો આપણા વહેમનાં જડમૂળ જ કાપવા તૈયાર થયા છે. સમજુક અને પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાં જે આંધળી શ્રદ્ધા ચાલતી હતી તે બંધ પડી; સૌ વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સુધારાની વાતમાં કાંઈ તો સત્ય છે એમ ભાસવા લાગ્યુ. ખરેખરું ગુજરાતમાં સુધારાનું મૂળ આ વેળા નંખાયુ. સુધારાનાં બી દુર્ગારામે ચોતરફ ફેંક્યાં, અને તે પૂરાં તો હજીયે પાંગર્યાં નથી, તોપણ જમીનને એવાં બાઝયાં કે તે બહાર કઢાય એમ રહ્યાં નહિ.

આ સભાનું વ્યવહારી પ્રત્યક્ષ ફળ તો જાદુ સંબંધી થયું. વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની જુક્તિ દુર્ગારામમાં સરસ હતી. જાદુના વહેમમાંથી લોકને મુક્ત કરવા સારુ તે ખોટો છે, અને જો ખરો કરી આપે તો તેને અમે ઇનામ આપવા તૈયાર છીએ, એવી મતલબની જાહેરખબરો છપાવી ભાગોળે, દરવાજે અને ચકલે ચકલે ચોડી દીધીઃ અને જે મોટા મોટા ભુવાઓ કહેવાતા હતા તેને ઘેર પણ મોકલી. સો જાહેરખબરથી પણ જબરી મહેતાજીની જીભે એ વાત ફેલાવી હશે તે તો જુદી જ. શહેરમાં હોહા થઈ ગઈ. આવતી સભાને દિવસે એકદમ બે હજાર આદમી ભેગું થઈ ગયું. સો બસો સભાના માળમાં માયા, અઢીસેંક તે માળની અગાસીમાં બેઠા, અને બાકીના બધા બારણે જ ઊભા ઊભા ધક્કામુક્કી કરવા લાગ્યા. જાદુનો ફાંકો ધરાવનારા પણ આવ્યા હતા. મહેતાજીએ એ બધી ઠઠ સાંભળે તે પ્રમાણે જાદુ ખોટો છે એવું હમેશની ઢબે ભાષણ આપ્યું. જાદુથી ઠગાયેલા ચાર પાંચ જાણીતા માણસો (જેને સભામાં ખસૂસ સમજાવી આણ્યા હતા) તેઓએ ઊઠીને પોતાની જાતની વીતેલી હકીકત કહી સંભળાવી, અને છેવટે મહેતાજીએ બારીએ જઈ બૂમ પાડી કે કોઈ જાદુગર કે મંત્રશાસ્ત્રી છે? હોય તો આવે, અને જાદુ ખરો કરી આપે. જાદુગરો સામા ઊભા હતા પણ કોઈની હિંમત ચાલે નહિ. એમ કેટલીકવાર બૂમ પાડ્યા પછી તથા રાહ જોયા પછી સભામાંથી એકે પોકારીને કહ્યું કે જાદુની વાત ખોટી છે અને તેથી કોઈ આવી શકતું નથી! આ રીતે પહેલે તડાકે જ સુધારાનો ડંકો થયો. લોકને આ વાતનો રસ વધ્યો, અને તેમાં વજો કરીને એક જુસ્સાવાળો પણ ભોળો ભૂઓ હતો તે પોતાની પાસે તો જાદુ નહિ છતાં જાદુ ખોટું કેમ હોય એવા ભરમને ખાતર જ સામો થયો, લડ્યા, આથડ્યો, ને બહુ બહુ તરફડિયાં માર્યાં. આથી મહેતાજીની જીત સંપૂર્ણ જ થઈ. સામસામા જાહેરનામાંઓ ચાલ્યા, ચાર પાંચ વાર સભાઓ મળી. સુલેહનો ભંગ થવાનો વખત પાસે આવવા લાગ્યો, મારામારીની તૈયારી થઈ, ફોજદારે ડરીને એ બે પક્ષવાળાને તકરાર કરતા અટકાવવા ઉપરી પર લખાણ કર્યું, અને છેલ્લી સભાને દહાડે તો છૂ થઈ

ગયેલા છૂમંતરવાળા ૨૦૦ ઠગારાઓનું ટોળું તાળીઓ અને ચીસો પાડતું મહેતાજીની પૂઠે લાગ્યું, અને મહેતાજીનાં ભાગ્ય કે ચાલતાં દાદોબાનું ઘર આવી પહોંચ્યું નહિ તો પેલા દુષ્ટો હાડકાં ભાગી જ નાખત. દુર્ગારામનો આ જેવો તેવો પરાક્રમ નહોતો, અને એથી ફાયદો પણ સુધારાને થોડો થયો નથી. રાવસાહેબ મહીપતરામ આ પ્રસંગનો ઉપસંહાર એવા રસિક શબ્દોમાં આપે છે કે તે જ અમે અહીંયાં ઉતારી લઈએ છીએ.

"જેઓ માનવધર્મસભાના સભાસદોને તથા તેમના આગેવાનોને નાસ્તિક તથા ધર્મભ્રષ્ટ કરી નિંદતા અને ધિક્કારતા હતા, તેઓ આ જયથી તાજૂબ થઈ નરમ પડ્યા. ભૂત, ડાકણ, અને જાદુના વહેમને મોટો ધોકો લાગ્યો. ઊગતી પ્રજાના મન ઉપર સારી અસર થઈ, અને મોટી ઉંમરના જે માણસો થોડો ઘણો વિચાર કરી શકે તેવા હતા તેઓ પણ કાંઇક ચેત્યા. ઊંચ વર્ણની સ્ત્રીઓમાં ભૂત ઓછાં આવવા લાગ્યાં; તેમના મનમાં ફજેતી થવાની ધાસ્તી પેઠી. બહાદુર મહેતાજીએ આ મોટું સ્તુત્ય કામ કરી પોતાના દેશી જનો ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો. એમની કીર્તિ હવે પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. એ કોઈ વિલક્ષણ પુરુષ છે એવું ઘણા માણસને લાગ્યું. જેમના મત મહેતાજી ખંડન કરતા હતા, અને જેઓની ઠગાઈ ઉઘાડી પાડતા હતા, તેઓ નારાજ થઈ તેમને ભાંડે તેમાં નવાઈ નથી. પણ જેમનો સ્વાર્થ બગડતો હતો તેવા ઘણા માણસો એમના ઉપર આસ્થા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે એમને નવો પંથ ચલાવનાર આચાર્ય ગણ્યા. લોકને વહેમની જાળમાંથી છોડવાનો પ્રયત્ન તથા તેમને સંસાર તથા ધર્મસુધારા સંબધી બોધ કરવાનો ઉદ્યોગ મહેતાજી વધારે ઉમંગથી કરવા લાગ્યા. સભામાં ભાષણ કરે એટલું જ નહિ; રસ્તામાં લોક ટોળે મળે અને દુર્ગારામ તેમને હિમતથી સત્ય સમજાવે. એ વેળા એમનું વય ૩૫ વર્ષનું હતું."

આ રીતે મહેતાજીનું પાંત્રીશ વર્ષ સુધીનું પ્રતાપી પુણ્ય ચરિત્ર આપણે અવલોકયું, બાકીનું બીજા ભાગમાં આવશે. તે છપાઈને જલદીથી બહાર પડો એવું આતુરતાથી ઇચ્છીએ છીએ. અમને મહેતાજીનું ચરિત્ર ઘણું જ મનોરંજક તથા સુબોધકારી

લાગ્યુ છે. અમારા મેજ ઉપરથી એને દૂર કરવું ગમતું નથી. સુધારા અથવા દેશકલ્યાણને સારુ જેઓ કાંઈ પણ કાળજી રાખતા હોય, જેને અધ્યાત્મ વિષયોમાં કાંઈ પણ રસ લાગતો હોય, જેને ધર્મની બાબતમાં સત્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તે સઘળાને અમે આ પુસ્તક પોતાની પાસે હમેશાં રાખવાની ભલામણ કરીએ છીએ. એ પુસ્તક ઊંડા સદ્દવિચારોનો ભંડાર છે. અમે ઉપર તો માત્ર હકીકતોનો જ સાર આપ્યો છે. પણ મહેતાજીના સદ્દવિચારો (જેથી જ આ પુસ્તક ઘણું કરીને ભરાઈ ગયું છે) તેનું તો વિવેચન કે સાર આપવાનું અમારાથી બની શક્યુ જ નથી, કેમકે તે એટલા બધા છે કે તેમાંના એકની જ બરાબર તપાસ લેવા બેસીએ તો અમારો આખો અંક ભરાઈ જાય. એ વિચારો વિષે અમારો સામાન્ય મત કેટલો ઊંચો છે તે અમે ઉપર જણાવી ચૂક્યા છીએ. મહેતાજીના બધા વિચારની સાથે અમે એકમત થઈએ છીએ એમ તો કહી શકાય નહિ, તોપણ મહેતાજીના સઘળા વિચાર ઠરેલ, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા, અને મનન કરવાજોગ છે. દુર્ગારામને વિષે ઊંચું મત ધરાવનારા પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એની બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની વધારે તારીફ કરશે. જે લોકો એમ ધારે છે કે અંગ્રેજી ભણ્યા વિના સુધારાની બાબતમાં પરિપક્વ વિચાર પામી જ ન શકાય, તે તો દુર્ગારામના ગૂઢ અને અમૂલ્ય બોલ સાંભળીને પોતાની ખો જ ભૂલી જશે. આ ગુજરાતી જ ભણેલા બુઢ્ઢા મહેતાજીના જેવા પુખ્ત વિચાર તો ઘણા અંગ્રેજીના ખાંઓમાં પણ હજી ઊગવા જ લાગ્યા નથી. વિચારની પુખ્તાઈ એક જ વિષયમા નથી, પણ સઘળામાં છે. બાળલગ્ન (આ મહા અગત્યના વિષય ઉપર મહેતાજીનું લક્ષ કેમ નહિ દોડ્યું તે બરાબર સમજાતું નથી) સિવાય સુધારાના બીજા બધા વિષયો, ધર્મના તથા અધ્યાત્મના વિષયો, રાજાપ્રજાના ધર્મ, અને વિદ્યાના સવાલ પણ મહેતાજીએ લીધા છે અને તેમાં વિચારનું પરિપક્વપણું બતાવ્યું છે. દુર્ગારામના વિચારોની મુખ્ય ખૂબી એ છે કે તેઓ સંક્ષિપ્ત હોવાથી ઘણા નવા વિચારોના તે વ્યંજક થઈ પડે છે, અને તેથી જેમ જેમ વધારે વાર વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેમાં વધારે રસ લાગે છે.

૧૮૭૯

વિધવાનો વકીલ

લે૰ રામેશ્વર હ. અમે સાંભળ્યું છે કે એ લખનાર આ ચોપડી છપાવવાના કારણથી નાત બહાર થયો છે. એમ હોય તો અમે દિલગીર છીએ, કેમકે દરેક માણસને પોતાની મરજીમાં આવે તેમ લખવા છપાવવાની છૂટ હોવી જોઈએ. જો એમાં કોઈનાં ગેરવાજબી રીતે છિદ્ર ઉઘાડાં પાડ્યાં હોય, તો તેને માટે લાયબલની ફરિયાદ કરવી જોઇતી હતી. પણ આ રસ્તો તો નાતે બેશક જુલમનો પકડ્યો છે. તે છતાં આ પ્રસંગે આવા જુવાનિયાઓને પણ એક બે શિખામણ દેવાની છે. ભાઈઓ, તમે આવાં છેક લોકવિરુદ્ધ કડવાં જ લખાણથી શો સાર કાઢવાની આશા રાખો છો? શું આવાં લખાણથી લોકો સુધારામાં દોડ્યા આવશે એમ તમે ધારો છો? પવન ને સૂરજની વાતનો સાર કેમ ભૂલી જાઓ છો? જો લોકોને હસ્તે તમે સુધારો કરાવવા ચાહતા હો, તો તો તમારે તેમને મીઠાશથી રીતસર બોધ કરવો જોઈએ, ને જો તમારે તેમની કાંઈ પરવા ન હોય અને તમારે એકલા જાતેજ સુધારા કરવા હોય તો તો આ બધા બકબકાટનું શું કારણ છે? કહો છો તેમ તમારી મેળે કરો, અને નાતજાતને તેની મરજીમાં આવે તેમ કરવા દો. તેને ગાળો ભાંડી કે દબાવી તમારા વિચાર તેની પાસે મનાવવા પ્રયત્ન કરવાનો તમને શો હક

છે? જો તમને તેમ કરવાનો હક છે તો તે લોક પણ તમને તેમના વિચારને તાબે કરવા શા માટે ગાળો નહિ ભાંડે કે દબાણ નહિ વાપરે? તેનું તો જૂથ મોટું તેથી ફાવશે પણ ખરા, અને થાય છે પણ તેમ જ. માટે આવા ઉચ્છૃંખલપણામાં કાંઈ સાર નથી, ને તે વાજબી પણ નથી, ને જેને દેશની ખરી દાઝ છે તેણે એમ કરવું પણ નહિ જોઈએ. એ દેશદાઝનો નહિ પણ પોતાના લખાણની નાહાની ભરેલી ફક્કડાઈ બતાવવાનો જ રસ્તો છે. મહેતાજીએ તો આ બાબત ખસૂસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, કેમ કે આવી બોલીચાલીથી નિશાળ પરથી લોકોની પ્રીતિ ઊઠી જાય છે, અને જે કામ કરવાને માટે સરકાર પગાર આપે છે તે તુટી પડે છે.

૧૮૮૨

બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય

આ નામનું એક ચોપાનિયું — ખરેખર ચાર પાનાનું જ — તેણે શો મોટો પરાક્રમ કરેલો જણાય છે! એનું છેવટ ફળ ગમે તે થાઓ, અને અંધ પરંપરાના મમત્વમાં ડૂબેલો આપણો અભાગી દેશ આથી પણ જાગીને પોતાના આ મહા વિનાશકારી રિવાજો દૂર કરવા પ્રવર્તમાન થશે કે નહિ તે અમે મુકરર કરી શકતા નથી, પણ આટલો જશ તો એના ચંચળ ને રસમય લખનાર મિ. મલબારીને આપવો જ જોઈએ, કે આખા દેશનું, આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી એટલે ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, મદ્રાસી, પંજાબી, ને તમામ કન્યાકુમારીથી સેતુબંધ રામેશ્વર* અને જગન્નાથપુરીથી દ્વારકાં સુધીમાં વસનારા તમામ હિંદુ કોમના મુખીઓનું લક્ષ એકી વખતે આ વિષયો ઉપર કોઈએ પણ અગાઉ ખેંચ્યું નહોતું. આગળ આ બાબતો પર ઘણુંયે લખાયું ને ઘણુંયે બોલાયું છે, ને તેથી આપણે કાંઈક કંટાળી પણ ગયા છીએ, તો પણ તે લખવું બોલવું પ્રત્યેક પ્રાન્ત ખાતે ને કોઈ કોઈ વખત તો ગામે ગામ ખાતે નિરનિરાળું ને જુદે જુદે વખતે જ હતું. હાલ મિ. મલબારીએ આખા ભરતખંડને આ દેશદુઃખોનો

---

* મૂલમાં લખાઈ ગયું લાગે છે. (સંપા૦)

વિચાર કરવા ભેળો કર્યો છે, સમસ્ત દેશનાં દુઃખ સમસ્ત દેશે જ વિચારવાં જોઈએ. કપાળે કપાળે મતિ જુદી, એ કહેવત પ્રમાણે કોઈને પણ આ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ખરો ઉપાય ઈશ્વરકૃપાએ સૂઝી આવે.

ઉપાય શોધવા એ જ આ ચોપાનિયાનો હેતુ છે અને તેથી એને કોઈ પટપટારો કહે તો અમે તેની તિરસ્કારથી ના પાડીએ છીએ. અત્યાર સુધીના લખાણમાં અને આમાં એ જ મોટો ફેર છે. બાળલગ્ન અને બળાત્કારથી વિધવાઓને પરણવા ન દેવાની રૂઢિઓ બહુ જ નઠારી છે, એ તો ક્યારનું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે; અને તે બાબત લાંબાં લાંબાં ભાષણો લખવાં એ બેશક નકામો પટપટારો કહેવાય, અને તેને તો અમે પણ ઘણા વખતથી ધિક્કારતા જ આવીએ છીએ. રોગ તો જણાયો, અને હવે તે ઉપર કઈ માત્રા ગુણ આપશે એ જ વિચારવાનું રહ્યું છે. તે વિચારની ચર્ચા આખા દેશમાં સઘળે ઠેકાણે એકી વખતે જ ઉઠાવવી એ મિ. મલબારીના અતિ ટૂંકા પણ મોટા નિબંધો કરતાંયે વધુ અસરકારક, આ ચોપાનિયાનો ઉદ્દેશ છે, અને તે તો ફળીભૂત થયો જ એ એના શત્રુઓએ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા પોતાની રસિક કલમને કામે લગાડી બેસી ન રહેતાં, આ ઉત્સાહી નરે જાનમહેનત પણ અત્યંત લીધેલી જણાય છે. જાતે સિમલે જઈ ગવર્નર જનરલ, તેના કાઉન્સિલરો, સેક્રેટરીઓ વગેરે સઘળા મોટા મોટા અમલદારોમાંના દરેકની મુલાકાત લઈ એણે આ દેશદુઃખની ફરિયાદ કરી; અને તેમની આગળ કરગરી કરગરીને કહ્યું કે તમે હવે અમારા ડૂબતા દેશને કોઈ પણ પ્રકારે તારો. આ પ્રમાણે તેઓનાં મન ચંચળ તથા સજાગ કરી, આ ચોપાનિયાંની ૪૦૦૦ નકલો છપાવી હતી તેમાંથી એકેકી આખા ભરતખંડના વર્તમાનપત્રો વગેરે ઉપર, તેમજ હિંદનું ભલું ઇચ્છનારા દેશી કે અંગ્રેજી ગૃહસ્થો ઉપર મોકલાવી વિનંતિ કરી કે તમે તમારો અભિપ્રાય મારી ઉપર મોકલી દેવાની મહેરબાની કરશો. આમ થવાથી મોટા મોટા ઓહ્દેદાર, વિદ્વાન, તથા સ્વદેશાનુરાગી પુરુષોના વિવિધ અભિપ્રાય દરરોજ આવ્યા જાય છે, અને તે પોતાના વિચારને મળતા કે પ્રતિકૂળ હોય છે

તોપણ તે બધાને મિ. મલબારી પોતાના ખુલાસા સાથ મુંબઈના ટાઈમ્સ ને ગેઝેટની મોટી કટારોમાં છપાવે છે, તે હાલ દેશહિતેચ્છુઓને વાંચવાનો એક મોટો રસિક વિષય થઈ પડયો છે. સેંકડો વર્તમાનપત્રો પોતપોતાના વિચાર પ્રાંતેપ્રાંતમાં દર્શાવવા મંડી પડયાં છે તે તો જુદાં જ. આ બધા અભિપ્રાયોનું મોટું પુસ્તક બનાવી મિ. મલબારી તે સરકારની તથા આખી આલમની આગળ મૂકવા ધારે છે, અને તે વેળા કયા ઉપાયો ઘણામતે પસાર થયા તે જણાવી સરકાર તથા આલમને ફરીથી વીનવવામાં આવશે. ખરે મિ. મલબારીના આ ભગીરથ પ્રયત્નને માટે દરેક હિંદુએ પોતાના અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવો જોઈએ, અને તેમ કરવાનું વિશેષ કારણ એ છે કે એ ગૃહસ્થ જાતે પારસી છે. તન, મન ને ધન એ ત્રણેથી મહેનત કરવી કહેવાય છે, તે પ્રમાણે જ આ વિદ્વાન પારસીએ કરેલું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, અને તેના આ પરમોત્સાહી કેવળ પરમાર્થના જ ઉદ્યોગો સફળ થાઓ એમ કયો હિંદુ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી સાનંદાશ્ચર્ય કહ્યા વિના રહેશે ?

આ ચોપાનિયાનો તરજૂમો આપવા ધાર્યો હતો. પણ તેને માટે જ અમે જગ્યા કરી શકતા નથી, તો ઉપર કહેલા અનેક લખનારાના જે અભિપ્રાયો પ્રગટ થાય છે તેનો સારમાત્ર પણ અત્રે બરાબર સૂચવવો એ કેવળ અશકય છે. એ બધા લખનારા એ વાતમાં તો એકમત જ છે કે આ બે રૂઢિઓ ઘણી જ નઠારી છે, અને તેમાં પણ બાળલગ્નની રીત તો જેમ બને તેમ જલદી નીકળી જ જવી જોઈએ, નહિ તો દેશનું આગળ જતાં શું થશે તે કહી શકાતું નથી. આપણામાં માઠી રૂઢિઓ તો અપાર છે, પણ બાળલગ્નથી જે ખરાબી થાય છે તે સૌથી વધારે અને દેશના ભવિષ્યને માટે અત્યંત નાઉમેદી ઉત્પન્ન કરનારી છે. બધા લખનારા એક અવાજે પોકારીને કહે છે કે જેમ કોઈ ઝાડના મૂળમાં ઊધઈ લાગી હોય, તો તે ગમે એવું ફળ્યુફૂલ્યુ હોય તોપણ થોડા વખતમાં ખવાઈને નાશ પામ્યા વિના રહેતું નથી જ, તેમ આ બાળલગ્નની રાક્ષસી રૂઢિ આપણી આર્ય જાતિનો નાશ તને, મને, ને ધને સંપૂર્ણ કરવા બેઠી છે. એણે આ ઉમદા જાતને નિર્વીર્ય કરી

નાખી રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં તો નાબૂદ કરી નાખી છે જ, પણ જો હજુયે આપણે ચેતીને નહિ ચાલીએ, તો આગળ જતાં દુનિયામાંથીયે નાબૂદ થઈ જઈશું. જેમ ઘણી મહેનતે, કે પેટપૂર ખોરાક ન મળવાથી, કે કુઠામ વાસથી, કે કોઈ પણ કારણથી, ઘોડાની જાત ઊતરી જઈ ટટવાં જ થઈ જાય છે, અને કાળાંતરે તે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી નાબૂદ જ થાય છે, તેમ એકવાર બળ, બુદ્ધિ, ને પરાક્રમથી પંકાયેલી આ આર્ય જાતિ બાળલગ્નના કારણથી છેક જ ઊતરી ગઈ છે, અને ઊતરતી જાય છે. તનની સાથે જ મનનો સંબંધ હોવાથી કેટલાંક લક્ષણોમાં જેમ કે સાહસ, આગ્રહ, ઉત્સાહ, સ્વાર્પણ વગેરે અમૂલ્ય સદ્ગુણોમાં આપણા લોકનું મન ચોખું ક્ષીણતાને પામેલું જણાય છે જ, અને સ્મરણ તર્કાદિક કેટલીક શક્તિઓ સલામત છે તે પણ બાળલગ્ન વધારે વખત ચાલુ રહ્યાં તો ધીમે ધીમે ક્ષીણતાને પહોંચ્યા વિના રહેવાની નથી જ, એ ડાર્વિનના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિહાનિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નિશ્ચય જ જાણવું, એમ શરીરવિદ્યાના નિપુણ પુરુષો પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. નિશાળમાં હિંદુ બાળક અંગ્રેજી છોકરા કરતાં બહુધા હોશિયાર જ માલૂમ પડે છે, પણ આગળ જતાં તેની બુદ્ધિનું ખીલવું અટકી જઈ અંગ્રેજોની પાછળ પડી જાય છે તેનું કારણ પણ બાળલગ્ન જ છે. શરીર તો આપણાં નબળાં થઈ ચૂક્યાં છે જ, અને જો બુદ્ધિબળ વધારે ક્ષીણ થયું, તો પછી આપણાથી હાલના પડાપડીના વખતમાં શી રીતે ટકી શકાશે? હાલ ભણવાનું એટલું બધુ વધી ગયું છે કે છોકરાં પાંચ વર્ષની ઉંમરથી ભણવા માંડે છે તે વીસ પચ્ચીશ વર્ષનાં થાય છે ત્યાં સુધી પહોંચ્યા કરે છે, અને એટલી મહેનતે ઊંચી કેળવણી લીધા પછી પણ પેટ કેમ ભરવું તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો છે. આવી સખત મહેનતને લીધે ૫૦ વર્ષમાં વૃદ્ધાવસ્થા પામી આપણા અગ્રણીઓ મરણ પામવા તો લાગ્યા જ છે. તો જો બાળલગ્ન ચાલુ રહેવાથી આપણા શરીરની સાથે બુદ્ધિ પણ વધારે ક્ષીણ થઈ, તો ભણવું ઘણું અને લણવું થોડું એવા આ સમામાં આપણા લોકના કેવા બેહાલ થશે, તેનો એક લખનારે મહા

શોકજનક ચિતાર આપ્યો છે. બેશક બાળલગ્નની બેહદ ખરાબીઓ તો દેશી અને પરદેશી, દાક્તરો અને સાધારણ પુરુષો, સઘળાએ એક મતથી કબૂલ રાખી છે, અને તે દૂર કરવાને માટે ચાંપતા ઉપાયો લેવા જોઈએ એમ સર્વેની ભલામણ છે.

તેમ જ બળાત્કારનું વૈધવ્ય એથી ઊતરતે દરજ્જે પણ કેટલીક મોટી ખરાબીઓનું અચૂક મૂળ છે તેની કોઈથી પણ ના કહી શકાઈ નથી. બાળલગ્નની ખરાબી મહા વિશાળ ને આખી જાતને જડમૂળથી જ ઊખેડવા મંડેલી છે તો પણ તેની અસર સૂક્ષ્મ અને ઊંડી હોવાથી વિચારવંત માણસ સિવાય થોડાની જ દૃષ્ટિએ તે પૂરેપૂરી મૂર્તિમાન થઈ શકે છે. પરંતુ વિધવાનાં દુઃખ તો ઉઘાડાં, આંધળાથી પણ દેખાય એવાં છે. એ કારણથી જ બાળલગ્નનિષેધકો થોડા, ને પુનર્વિવાહોત્તેજકો આપણા સાધારણ સુધારાવાળામાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. જૂનામાં જૂના વિચારની ડોશી પણ કોઈની છોડી રાંડી એમ સાંભળતાં હાય હાય કરી ઊઠે છે. જો લોકની લાગણી ઉપર જ રહ્યું હોત, તો વિધવાલગ્ન સૌથી જ પહેલું આપણામાં દાખલ થઈ ગયું હોત. પણ કમનસીબથી એ વાત ધર્મની સાથે ઇલાખો રાખે છે એમ ઘણાને સમજાઈ જવાથી, એ સુધારામાં જ્ઞાતિબંધન પોતાના સઘળા બળથી સામું પડ્યું છે, અને તેથી જેને માથે પડે છે ને એકલાંએ જ પોતાનું ફોડી લેવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ મિ. મલબારીએ જે ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય મંગાવ્યા છે તેમાં પણ બરાબર પડેલું માલૂમ પડે છે. ઘણાકે એ વિષય પડતો જ મૂક્યો છે, અને જેણે લીધો છે તે બધા એમ કહે છે કે સરકારની મદદ વિના કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ. સરકારની મદદ માગવી મુનાસબ છે કે નહિ, સરકારે મદદ આપવી જોઈએ કે નહિ, આપવી તો કેવા પ્રકારની અને કઈ રીતે, એ બાબતો ઉપર જણ જણ દીઠ જુદો અભિપ્રાય દીસે છે. ટૂંકામાં વિધવાવિવાહ શી રીતે થઈ શકે એ બાબત હજી કોઈથી સઘળા કબૂલ રાખે એવો એકે ઉપાય બતાવી શકાયો નથી.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય અપાઈ જે મહાભારત સહસ્રમુખી ચર્ચા ચાલી રહી છે, તેનો અણુમાત્ર સાર પણ અમે

આપી શક્યા નથી, પણ તેમાં શું છે તેનો કાંઈ ભાસ થવા જ ઉપલી હકીકત આપી છે. આ પ્રસંગે અમારે દિલગીરીની સાથે ગુજરાતી છાપાને બે બોલ કહેવા પડે છે. આવી મોટી ધનગર્જના માથા ઉપર ચાલી રહી છે, તો પણ તેનો પ્રતિધ્વનિ પણ અતિ અલ્પ, નહિ જેવો જ, તેમાં પડેલો માલૂમ પડે છે. ઘણાંખરાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોએ મિ. મલબારીના ચોપાનિયાની નોંધ લઈ એ બે સુધારાના લાભમાં લખાણ કર્યું છે એ ખરું, પણ તે માંહેની ભલામણો જોઈએ તેવી રીતે ચર્ચી નથી, તો બીજા ગૃહસ્થોની ભલામણો સંબંધી પોતાના વિચાર જણાવવાની તો આશા જ શી રીતે રાખી શકાય? મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે સરખા મુંબઈ ઇલાકા ખાતે સર્વોપરી દેશી વિદ્વાન, અને સાચા દેશહિતેચ્છુએ સરકારને ભલામણ કરી છે કે ૧૨ વર્ષની ઉમર પહેલાં છોકરી અને ૧૮ વર્ષની પહેલાં છોકરાનાં લગ્ન કરી શકાય નહિ એવો કાયદો કર્યો હોય તો કાંઈ પણ હરકત નથી. આવા મોટા કસાયેલા પ્રજામિત્રની આવી મોટી ભલામણનું કોઈ પણ ગુજરાતી છાપાએ વિવેચન કર્યું હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. તેમ જ 'ગુજરાત મિત્ર'નો એક અંગ્રેજી લખનાર કહે છે કે પુનર્વિવાહ કરનારને જો કોઈ નાત બહાર મૂકે, તો સરકારે વચમાં પડી તેમને તેમ કરવા દેવું નહિ. એ ત્રણ વર્ષ ઉપર એક કલકત્તાના સાહેબે ભલામણ કરી હતી કે યુનિવર્સિટીએ પાંચ વર્ષની મુદત આપી ત્યાર કેડે બી. એ. વગેરેની પરીક્ષામાં પરણેલાને દાખલ કરવા નહિ. એ ભલામણ હાલ મિ. મલબારીએ ઉચકી લીધી છે. વળી એ એમ પણ કહે છે કે સરકારી નોકરીને માટે બે ઉમેદવાર હોય તેમાંથી ન પરણેલો બીજી રીતે યોગ્ય હોય, તો તેને જ તે નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કરવો જોઈએ; વિધવાને પોતાના પહેલા ધણીની તરફનો વારસો મળશે નહિ એવી જે '૫૬ ના કાયદામાં કલમ નાખી છે તે રદ થવી જોઈએ; કન્યાવિક્રયને ગુનો ગણવો; અથવા લીધેલાં નાણાં વરકન્યાને જ અપાવવાં; એવા અનેક અભિપ્રાય અનેક જણે આપ્યા છે. આ તો ફક્ત નમૂના દાખલ કહ્યું છે. હવે દેશી વર્તમાનપત્રોની ફરજ છે કે વારાફરતી એમાંની

ભલામણ ઉપર વિચાર જણાવવા અને ચર્ચાપત્રીઓને છૂટથી તે બાબતને ચાહે તેમ ચર્ચવા દેવી. એમ ઘણે ઠેકાણે થાય, ત્યારે જ આલમને પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવાનાં સાધનો મળે. એ રીતનો કોઈ જનવિચાર પાકે પાયે બંધાય, ત્યારે જ આ સુધારા દાખલ કરવાના કયા કયા માર્ગ શક્ય છે અને કયા કયા નથી, તે સર્વાનુમતે સાબિત થઈ આવે. માટે ગુજરાતી છાપાને આ બાબતો હજી પણ ઉઠાવી લેવાની ભલામણ કરીએ છીએ, અને અમે જે ઉપર તેમનો દોષ દેખાડ્યો છે તે માત્ર મિત્રભાવથી તેમની આ ફરજ તરફ તેમનુ લક્ષ ખેંચવાને જ માટે તે કડવો રસ્તો પકડ્યો છે. અમે પણ ગુજરાતી છાપામાં જ છીએ અને તે દોષથી અમે પોતાને પણ મુક્ત કરતા નથી. જ્યારે અને જેટલુ આપણાથી દેશહિતને માટે બની શકે તે કરવું એ અમે હાલને સમે દેશી છાપાની ખાસ ફરજ સમજીએ છીએ.

આ વિષયોની ચર્ચા ઉઠાવવાની ભલામણ કરતાં અમારે કેટલીક સાવચેતી પણ આપવી જોઈએ. ઘણાના મત લેવાય ત્યાં મતફેર તો હોય જ માટે આપણા મતથી બીજાને વિરુદ્ધ દેખી મમતે ભરાવું નહિ, પણ બીજાના મતને ગંભીરતાથી ઘટતું માન આપવું. બીજું, મમત વધી જવાથી ઘણીવાર મૂળ મુદ્દા ઉપરથી જ ખસી જવાય છે, પણ તેમ કદીયે કરવું નહિ. જેમકે સરકારી મદદનો વિચાર પસંદ ન હોવાથી આ બે સુધારાની જ જરૂર નથી એમ એક બે લખનારનો આશય અમને માલૂમ પડ્યો. એમ કદી પણ થવું જોઈએ નહિ. અમને જાતને જ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઈ પણ રીતે પસંદ નથી. અમે એને મળી ચૂકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું સંસારી સુધારાની આશાએ બળિદાન આપવું જ સમજીએ છીએ. સ્વરાજ્યની માગણીના આ કાળમાં આપણે સરકારને જઈને કહેવું કે તમારી ને તમારા અમલદારોની સહાયતા વિના અમે અમારાં છોકરાં પણ ઘટે તેમ પરણાવવાને શક્તિમાન નથી, એ અમને તો પોતાના હાથપગ પોતાને હાથે જ કાપવા જેવું દેખાય છે. સામા પક્ષના આપણી આ કબૂલાતને પકડી લઈ, શું એમ નહિ પૂછે કે જો તમે તમારાં છોકરાંના આખા ભવના સુખદુ:ખની વાત પણ નાતના ભયથી

જોઈએ તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી, તો અમને શી રીતે ભરોસો પડે કે જ્યુરી જેવાં ઇન્સાફનાં તથા મ્યુનિસિપાલિટી જેવાં લાખો રૂપિયાનાં કારખાનાં ચલાવવાનાં કામમાં, તમે નાતની શરમ કે ભયથી અન્યથા નહિ ચાલો ? તેમજ જો સરકાર કે સરકારી અમલદારોને આપણી ઘરસંસારી બાબતમાં આપણે જઈને જ બોલાવી લાવીશુ, તો પછી જ્યારે જ્યારે તેની નજરમાં આપણી સંસારી રીતભાતો નઠારી લાગશે, ત્યારે તે પોતાની મેળે જ તેમાં હુકમની સાથે માથું ઘાલવા આવશે એમ દહેશત રાખીએ તો તે ખોટી ન કહેવાય. ફિકર રહે છે કે રખેને બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસાડ્યા જેવું થાય. હાલ તો નિરાંત છે કે સરકાર એમ સમજીને જ બેઠી છે કે સંસારી કામમાં તો આપણાથી પડાય જ નહિ, અને અમે તો એને મોટું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય સમજીએ છીએ. જો આ સમજ એકવાર દૂર થઈ, અને અંગ્રેજી અમલદારોને માલૂમ પડ્યું કે સરકારે પોતાની નીતિ ફેરવી છે, તો આપણી સઘળી રીતભાતો તથા સ્વભાવ તેમનાથી એટલાં બધાં જુદાં છે કે તેમને ઘડીએ ઘડીએ તેમાં માથું ઘાલવાનું મન થશે, અને આમ થવાથી આપણને તથા સરકારને મોટો ગેરફાયદો જ છે એમ અમારું સમજવું છે.

આ પ્રમાણે અમારો મત આ એક પેટા બાબત પર આટલો બધો ઊલટો છે, તોપણ તે ઉપરથી બાળલગ્ન જવલ્લે જ થાય છે અને વિધવાઓ પડે જ ઘણીખરી વૈધવ્ય પાળવાને ચાહે છે, એમ જો અમે તકરારમાં લાવીએ તો તે મહા જૂઠું ને દેશદ્રોહીનું જ કામ કહેવાય. બતાવેલો ઉપાય પસંદ ન પડવાથી રોગ જ સંતાડવા જવું એ કેવી બાળચેષ્ટા, અને તેના જેવો શરીરને બગાડવાનો બીજો રસ્તો પણ કયો છે ? માટે અમારા ભાઈબંધોને અમારી એ આર્જવપૂર્વક ભલામણ છે કે બધાના અભિપ્રાયો શાંતપણે સાંભળવા, આપણાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપતા હશે તે મૂર્ખ અને આપણે જ ડાહ્યા એમ તો જગતમાં હોય જ નહિ એમ નમ્રતાથી સમજવું, પોતાના ને પારકાના અભિપ્રાયોનું ગંભીર બુદ્ધિએ તોલન કરવું, અને છેવટે પોતાને જે સારો લાગે તે

રસ્તાની વિવેકથી સર્વને ભલામણ કરવી. આ કામ આપણા મતવાદ ચલાવવાનું નથી, પણ દેશનું એટલે આપણા સર્વેનું તથા તેની સાથે આપણી સઘળી ઓલાદનું પણ ભલું શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરવાનું છે. એમાં અભિમાન કે અજ્ઞાનથી ભૂલ થઈ તો તે આપણને જ નડશે. અને તેમાં કાંઈ તાબડતોબ કરવું તો જોઈએ જ એવી વસમી દશાએ આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. માટે થાઓ જાગૃત, વહેલાવહેલા કાંઈ પાકા ઠરાવ પર આવો, અને ઈશ્વરનું નામ લઈ હોંશથી મંડો તે કામે, અને ફત્તેહ મળે ત્યાં સુધી તે કામમાં અડગ હિંમત, અખંડિત હોંશ અને પરસ્પર સંપથી મંડ્યા જ રહો, એવી આ લખનારની નમ્રતાભરી અરજ સઘળા દેશી ભાઈઓને છે.

૧૮૮૪

સંસ્કૃતમય ગુજરાતી

ઉપલી કવિતા* દાખલ કરતાં જ અમે કહ્યું છે કે અમે તેની ભાષાને માટે નહિ પણ અર્થને લીધે જ દાખલ કરીએ છીએ. એના અર્થગૌરવને માન આપી અમે દાખલ કરી છે, અને તે પણ અગ્રસ્થાને, અને વળી તે સમજવા મહેનત કરવાની વાંચનારને ભલામણ કરી છે. પણ હવે વાંચનારને ઇન્સાફ ખાતર અમારે અત્રે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એની ભાષા વિલક્ષણ અથવા ખરેખરું કહીએ તો સંસ્કૃત અંગ્રેજી ભણેલા પણ સ્વભાષાના ખળાખળથી અજાણ્યા જુવાનિયાઓ જે સ્વચ્છંદ અને ગુર્જરી રૂઢિને ધિક્કારતી કપોલકલ્પિત વાણીમાં લખે છે તેનો જ આ એક નમૂનો છે. આવી ભાષાનું લખાણ વગર ટીકાએ અત્રે દાખલ કરવું એ અમને ઉચિત લાગતું નથી. અને આશા રાખીએ છીએ કે એ પ્રસંગવશાત્ અમે જે બે બોલ શિખામણના નીચે લખીએ છીએ તે એવી ઢબનું લખનારા અમારા મિત્રોને વિષમ નહિ લાગે.

આવી જાતની ભાષાને અમે સંસ્કૃતમય ગુજરાતી કહીએ છીએ. અમને સંસ્કૃત શબ્દનો અનાદર નથી. અમે બજારની કે બૈરક ભાષાનો પક્ષ કરનારા નથી. અમને ગામડિયા ભાષાનો તો તિરસ્કાર જ છે. અમને ભાષાપ્રૌઢિ કેટલેક દરજ્જે ગમે પણ

---

* ૨૧. ૯. ૯ ધ્રુવની 'એક ચિત્રદર્શન' એ નામની કવિતા.

છે. અમે કદી પણ લખાણની ભાષાને બોલાતી ભાષાની જ હદમાં રોકી રાખવાની ગાંડી ભલામણ કરતા નથી. અમારા લખાણમાં અમે સંસ્કૃત શબ્દો છૂટથી વાપરીએ છીએ, અને આ વિષય લખવામાં અમે અમારા હમેશના રિવાજ કરતાં પણ કાંઈક વધારે તેમ કર્યું છે, એવા હેતુથી કે અમે કેવા શબ્દો પસંદ કરીએ તે વાત સામાન્ય બોલવા કરતાં વિશેષ ઉદાહરણોથી કાંઈ સરળતાથી સમજાય. સવાલ એટલો જ છે કે કેવા સંસ્કૃત શબ્દો કે શબ્દાવલી ગુજરાતીમાં વાપરી શકાય અને કેવા નહિ? આ બાબત અમારા એ મિત્રોને, અંગ્રેજી વગેરે ભાષામાં જે લખનારાને માટે એક સાધારણ નિયમ ગણાય છે તે અમે અત્રે સંભારવાની રજા લઈએ છીએ. તેઓ જણાવે છે કે કોઈ પણ શબ્દની શુદ્ધાશુદ્ધિ કે રૂઢારૂઢિનું પરમ પ્રમાણ શિષ્ટ ગ્રંથકારો (Classical Authors) એ જ છે, અને તેથી સાધારણ લખનારને માટે એ જ નિયમ છે, કે કોઈ પણ શબ્દ માન્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા પહેલાં તે શબ્દ શિષ્ટ ગ્રંથોમાં વપરાયેલો છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો, અને જો તે શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો માલૂમ પડે તો જ તે શબ્દ વાપરવો. કેટલાક સારા લખનાર તો પોતે જે શબ્દ વાપરે છે તે પ્રત્યેકને માટે શિષ્ટ ગ્રંથોનું પ્રમાણ આપવાને શક્તિમાન હોય છે. આ રૂડો સુશિક્ષિત નિયમ અમારા તરુણ મિત્રો ગુજરાતી લખતી વેળા કેમ છેક જ વિસારે નાંખતા હશે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી.

જો ઇંગ્લંડનાં પાઠશાળાઓ ગ્રીક ને લૅટિન ભાષાના શબ્દોનો રેડ અંગ્રેજીમાં રેડવા મંડી જાય, તો તેમનું બોલવુંલખવું ત્યાં કેવું ગણાય તેનો વિચાર કરવાનું અમે આપણા એ તરુણ વિદ્વાનોને જ સોંપીએ છીએ. અને જો એવું કામ અંગ્રેજી ભાષા બોલનારા મહા નિંદ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર ગણે છે, તો હાલ જે કેટલાક ગુજરાતીને કેવળ સંસ્કૃતમયી જ કરવા ધારે છે તેને ગુજરાતીઓ કેમ હસી કાઢે નહિ? રાંક ગુજરાતીઓ તો બિચારા કાંઈ પણ તિરસ્કાર બતાવ્યા વિના "અમને એમાં સમજ પડતી નથી" એમ કહી એવાં પોથાંને આઘું જ નાંખે છે. પરંતુ તેમના આ સાદા ભોળા ભાવના આચરણમાં શૈલીશાસ્ત્રનો કેવો

ઊંડો મર્મ રહેલો છે? જેને સમજાવવા કે રીઝવવા લખવું, તે તો તેમાંનો એક શબ્દ પણ બરાબર સમજે નહિ, એ કેવું વિલક્ષણ લેખકચાતુર્ય? જો વાંચનારને પ્રથમ લખનારની ભાષા શીખવા જ મોકલવો ધાર્યો છે, તો પછી બધુ જ સંસ્કૃતમાં કાં ન લખવું? એમ કરવાથી તે ભાષા જાણનારા તો તે સમજી શકે. આવી સંસ્કૃતમયી ગુજરાતીમાં લખાયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો અમે શાસ્ત્રીઓને બતાવેલાં, તો તેઓ પણ તે સમજવાને અશક્તિમાન માલૂમ પડેલા, અને તેનાં કારણ અમારી નજરમાં બે આવે છે. એક તો એ કે શબ્દ તો સંસ્કૃત પણ વાક્યની ગૂંથણી કેવળ અંગ્રેજી ઢબને અનુસરતી કરવામાં આવી હોય છે, અને બીજું જે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરેલા હોય છે, તે, તે ભાષાના રૂઢ વપરાતા શબ્દો નહિ, પણ અંગ્રેજી બોલનું ભાષાંતર કરવાને અર્થે બહુધા નવા જ કલ્પી કાઢેલા હોય છે. અલબત તે વિદ્વાનના લખાણમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનિયમે શુદ્ધ ખરા, પણ તે રૂઢ ન હોવાથી તેનો અર્થ શાસ્ત્રીઓને પણ પ્રતીત થતો નથી. તો પછી સામાન્ય ગુજરાતી જાણનાર બિચારાના શા આશરા?

આ સ્થળે આ વાત પણ નોંધી રાખવી અમને યોગ્ય જણાય છે કે માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા કેટલાક લેખકો હાલ મુંબઈમાં લખે છે, તે અગર જો સંસ્કૃતમય શૈલીનુ હોય છે તોપણ તે આટલું દૂષિત થતું નથી, અને ઉપલા વર્ગના સુશિક્ષિત ગુજરાતીઓ તો તે સમજી પણ શકે છે. પણ આતો ખરું કહીએ તો સંસ્કૃતમય ગુજરાતી નહિ પણ અંગ્રેજી–સંસ્કૃતી–ગુજરાતી ભાષા થઈ જાય છે. એ અંગ્રેજી–સંસ્કૃતની ઢબનું લખનાર તો પોતાનું લખ્યું પોતે જ સમજે તો બહુ એમ ઘણીવાર બને છે. આ અમે કટાક્ષભાવથી બોલતા નથી. અમે અમારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે અંગ્રેજી ભણેલાને પ્રથમ પ્રયાસે શુદ્ધ તથા સરળ ગુજરાતી લખવું એ મહા મુસ્કેલ કામ છે, અને અંગ્રેજી કેળવણી બીજી રીતે ગ્રંથકારને ગમે એટલી અમૂલ્ય છે, તોપણ એ કામમાં તો તે મોટા અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, કેમકે અંગ્રેજી જ્ઞાન અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી વિચાર પ્રથમ અંગ્રેજીમાં જ સૂઝે છે, અને પછીથી સ્વભાષામાં તેનો તરજૂમો

કરવા જેવું જ ગ્રંથ રચનારનું કામ થઈ પડે છે. એ તો ખુલ્લું જ છે કે તરજૂમા કદી પણ જોઈએ તેવી સરળતાને પામે નહિ. આ રોગનો ઉપાય એ જ છે કે ગુજરાતી ભાષાનો હોંશથી અભ્યાસ કરવો. એટલે ગુજરાતી ગ્રંથો અને તેમાં વિશેષ કરીને સુધારાનો કાળ શરૂ થયો તે પહેલાનાં શિષ્ટ પુસ્તકો ભાષારસ સંબંધી પૂર્ણ પ્રેમશ્રદ્ધાથી વાંચવા, એક વિદ્યાર્થી દાખલ તેમાંના વિવિધ શબ્દ, શબ્દાવળી, તથા વાક્યગૂંથણીનું અવલોકન કરવું, લોકમાં ચોતરફ બોલાતી ભાષા સાંભળી વિવેકથી શુદ્ધાશુદ્ધિ તથા રૂઢારૂઢિનું માપ પોતાના મનમાં બરાબર ઠસાવવું, અને જોવું કે લોકો પોતાના વિવિધ મનોવિકાર કેવી રીતે વ્યવહારમાં બહાર પાડી શકે છે, અને પછી પોતે લોકો સમજે એ વાત ઉપર અખંડ લક્ષ રાખીને બોલવાલખવાનો નિરંતર મહાવરો પાડવો. જ્યારે પણ ક્લિષ્ટતાનો દોષ આપણે માથે આવે ત્યારે "લોક તો અભણ મૂર્ખી છે" એમ બોલી પોતાના મદમાં ઘૂમવું નહિ, પણ વિચાર કરવો કે આપણે આટલું સરળ કરવા જતાં પણ લોકને કેમ સમજાયું નહિ. જો આપણે શાંતિથી વિચાર કરીશું તો ઘણી વેળા માલૂમ પડશે કે ફલાણો શબ્દ, ફલાણી રીતની વાક્યરચના, કે ફલાણા ઘરના વિચાર આપણા મનથી ગમે એટલા સરલ છે, તોપણ લોકો ન સમજી શકે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આમ જાણી તેવી જાતના દોષથી દૂર રહેવાને હવે પછી પ્રયત્ન કરવો, અને એમ કરતાં કરતાં કેટલેક કાળે શુદ્ધ સબળ શૈલી હાથ લાગશે.

ભાષાની બાબતમાં લોકવિચારને માન આપવાનો કવિ દલપતરામનો દાખલો નકલ કરવા જોગ છે. આ લખનારની સાથે એક વખત ભાષાની સરળતાનો વિષય નીકળતાં એ કવિએ કહ્યું કે મારો એવો ધારો છે કે હું ચિત્રકાવ્ય કરું છું તોપણ તે પ્રથમ સાધારણ સ્ત્રીપુરુષો જેને સુધારાવાળા કદાપિ અભણ જ ગણે તેની આગળ હું વાંચું છું, અને જો માલૂમ પડે છે કે તેમનાથી તે કવિતા સમજાતી નથી તો તે હું ફાડી જ નાખું છું. બેશક એ કવિએ પોતાના અભ્યાસકાળમાં એમ જ કર્યું હશે, અને તેથી જ તેમની શૈલીમાં સમયાનુકૂળ શુદ્ધિની સાથે યથેચ્છ સરળતા આવી છે. એવા પ્રયાસનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષ છે.

દલપતરામની કવિતાના રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી ટૂંકા સાક્ષર મંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિપ્રાય હો, પણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે લોકોના સાધારણ સમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાંત ખાતે દલપતરામ જ છે. તે છતાં અમે બધાને જ કાંઈ દલપતરામ જેટલું છેક સહેલું લખવાનું કહેતા નથી. જો કોઈને એમ લાગે કે મારા વિષયને ઊંચી ભાષાની જરૂર છે, અને લોકોના જે વર્ગને ઉદ્દેશીને હું લખું છું તે તો મારી ભાષાને સમજી શકશે, તો ભલે તે ઊંચી ભાષા લખે. એક દેશમાં એક કાળે અનેક શૈલીઓને માટે જોઈએ તેટલી જગા હોય છે, અને જો પ્રૌઢ ભાષા પણ અનુભવી વિદ્વાન ગૃહસ્થથી લખાયેલી હોય છે તો તે સાધારણ લોકથી એ કાંઈ સમજાતી નથી એમ નથી. પ્રૌઢ ભાષા સાધારણ લોકને અપ્રિય કે અગ્રાહ્ય નથી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ભોળાનાથભાઈની 'ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા' છે. આ પુસ્તકની પ્રૌઢ ભાષા સંબંધી અમે અમારો * વિચાર પૂર્વે એકવાર કાંઈ વિસ્તારથી દર્શાવી ચૂક્યા છીએ એટલે તે બાબત હાલ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે જો કે એ પુસ્તક સંસ્કૃત શબ્દોથી કેવળ ભરપૂર છે, ફારસી અરબી શબ્દ તો ઘણુંકરી આખા પુસ્તકમાં એકે શોધ્યો પણ જડશે નહિ, અને અપભ્રંશ શબ્દો પણ ન ચાલે જ વાપરેલા દેખાય છે, તો પણ તે ભાષાની બાબતમાં સર્વમાન્ય થઈ પડ્યું છે, અને જૂની કેળવણીના માણસો પણ તે હોંશે હોંશે વાંચે છે. આમ થવાનું કારણ શું? એ જ કે એમાં ગમે એટલા અને ગમે એવા સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા છે, તો પણ સઘળા ગુજરાતની શિષ્ટ ભાષાને માન્ય છે; એટલે તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વપરાયેલા છે અને અદ્યાપિ દેશના શિષ્ટ મંડળમાં હમેશાં બોલાતા

---

* તે ઠેકાણે જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તેનો ભાવાર્થ સુબોધચિંતામણિનો હોંશીલો કવિ કાંઈ ઊંધો સમજ્યો જણાય છે. અમે ત્યાં એ પુસ્તકની પ્રૌઢ ભાષા વખાણી છે, પણ દલપતરામ વગેરે કવિઓને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા એમ અમારા લખવાનો હેતુ નથી; અમારી વિવેચનદૃષ્ટિ તો પ્રૌઢ ભાષાથી તેટલી જ વ્યવહારી ભાષાથી રાજી થાય છે, જો વિષયને અનુકૂળ હોય તો. અને કવિત્વ એ તો ભાષાથી વસ્તુતઃ જુદો જ વિષય છે.

છે. એ શબ્દો તરજૂમિયા કે "લેખિનીનૃત્યાલય" ના જેવા કપોલકલ્પિત નથી. ગ્રંથકારોને અમારે કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે ભાષાના રૂઢ, શિષ્ટ શબ્દો વાપરો, અને પછી તે ગમે તેવા કઠણ હશે તો પણ ઝાઝી ચિંતા નથી, અને જો વિષય ઊંચો હશે તો તે ગ્રંથને દૂષિત કરવાને બદલે સર્વ પ્રકારે ભૂષિત જ કરશે, પણ તરજૂમિયા તથા કપોલકલ્પિત શબ્દ ને વાક્યરચનાથી તો નિરંતર દૂર જ રહો. બધામાં તમારો સુધારો ચાલશે, પણ ભાષા જે સર્વે સુધારાનું હથિયાર છે તેમાં તમારાથી સુધારો થઈ શકવાનો નથી, પણ ઊલટું જે સુધારા કરવા ધારો છો તેમાં પણ અયોગ્ય હથિયાર વાપરવાથી તમારી તમામ મહેનત નિષ્ફળ જશે. ભાષામાં સુધારોવધારો થાય છે ખરો, પણ તે આપોઆપ કાળે કરીને, માણસના પ્રયાસથી નહિ. કહે છે કે લૅટિન ભાષાનો સર્વોપરી ગ્રંથકર્તા સિસેરો પણ આખી જિંદગીમાં માત્ર ત્રણ જ શબ્દ ભાષામાં નવા દાખલ કરી શક્યો હતો, અને તે પણ ભાષાના નિયમે અને જાણીતા ધાતુ ઉપરથી ઘડેલા.

અમે લખવા બે બોલ ધાર્યા હતા, પણ લખતાં તો બહુ લખાઈ ગયું. એનું કારણ એ છે કે અમે જે વર્ગ તરફથી જ ગુર્જરી ગ્રંથોની ઉન્નતિ થવાની આશા રાખીએ છીએ, તે વર્ગને ભાષા સંબંધી દોષથી પોતાના ઉદ્યોગમાં નિષ્ફળ થતો અને છેવટે નિરાશ થઈ દેશીઓના બેકદરપણા ઉપર ફિટકાર નાંખતો જોઈ અમારા દિલમાં ઘણું લાગે છે, અને નિરંતર મનમાં એમ થાય છે કે એ વર્ગ જો શુદ્ધ, રૂઢ, અને સબળ ભાષાનું હથિયાર હસ્તગત કરી શકે તો ભાષામાં ઉત્તમ ગ્રંથો વધે અને સઘળો સુધારો થવો સવડ પડે. હાલને સમે અંગ્રેજી નહિ ભણેલા એવા ગમે એટલું લખશે પણ તેથી સારું ફળ થયેલું જોવાની અમે થોડી જ આશા રાખીએ છીએ. હાલ ચીથરિયું લખાણ ઘણું વધી ગયું છે એમ જે ચોતરફથી ફરિયાદ ઊઠે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તે કામ હાલ અધભણ્યા માણસોના અથવા ઘણી વખત તો છોકરવાદના જ હાથમાં ઘણુંખરું આવી પડ્યું છે. સારી ઉત્તમ કેળવણી પામેલા ગુજરાતીમાં લખવાની પરવાહ જ રાખતા નથી, અને કોઈ લખે છે તો ઘટતું ઉત્તેજન ન મળવાથી થોડા વખતમાં

મોળા પડી જાય છે. ચીંથરિયાં અથવા ટાહેલાં ભર્યાં લખાણને દેશમાં કેમ ઉત્તેજન મળે છે અને આવા કેળવાયેલા ગ્રંથકાર શા માટે નાઉમેદ થાય છે એ વિષય ખરેખરો હાલને સમે સમજુ માણસોએ ખૂબ વિચાર કરવા જોગ છે, પરંતુ તે એવડો મોટો છે કે તેને સ્વતંત્ર વિષય તરીકે જ છેડી શકાય. અહીયાં તો આ વિષયની સાથે જે એ બાબતનો સંબંધ છે તે જ માત્ર સૂચવીએ છીએ, અને તે એ છે કે અંગ્રેજી ભણેલા પોતાની ભાષા લોકને અનુસરતી એટલે શુદ્ધ ને રૂઢ કરવા જરા પણ ફિકર રાખતા નથી, અને ઘણું તો પોતાના વર્ગીઓ જે હાલ કાંઈ કપોલકલ્પિત ભાષામાં બોલે ચાલે છે તેમાં જ લખવાની મહેનત કરે છે, અને એ વર્ગ તો સ્વભાષાનાં પુસ્તકો વાંચતો જ નથી. ત્યારે શી રીતે એવાં પુસ્તકની કદર થાય?

માટે અમારો એ દૃઢ મત છે કે દરેક લખનારે પોતાના વાંચનાર અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત ભણેલા નથી એમ ઉદ્દેશીને લખવું જોઈએ. એ કામ ઘણું અઘરું છે એ તો અમે ઉપર કબૂલ જ કર્યું છે, પણ જાણવું જોઈએ કે દરેક દેશના વિદ્વાનોને એમ જ કરવું પડે છે. એ વાત ખરી છે કે તેમની પેઠે આપણા દેશમાં હાલ આપણને સ્વભાષાની સારી કેળવણી મળતી નથી, અથવા કેળવણી નામને યોગ્ય તો કાંઈ જ નથી મળતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. નિઃસંદેહ આ એક યોગ પરમ ખેદકારક છે. એથી ગુર્જરી વિદ્યાના હકમાં અને તદ્દ્વારે પ્રજાના બીજા સઘળા ભાગમાં કહેવાય નહિ એટલાં નુકસાનો થાય છે. એ નુકસાનોનો બદલો અન્યતર કોઈ પણ ઉપાયે વળી શકે એમ નથી. ઊંચી અંગ્રેજી કેળવણી આપવાથી જે જે લાભો દેશને થવાની સર ચાર્લ્સ ઊડે આશાઓ બાંધેલી તે આ બનાવથી ઘણીખરી હવામાં જ ઊડી જાય છે. આ બનાવ અગમબુદ્ધિવાળા દેશશુભેચ્છકોએ મહા ગંભીર મનથી અખંડ ચિંતા કરવા જોગ છે. છતાં એનો ઉપાય આપણે હાથ થોડો જ છે, અને દેશકાળ જોતાં સરકારે શો ઉપાય કાઢવો એ પણ મહા ગૂંચવણ ભરેલુ તથા વિકટ કામ છે. પરંતુ જે તરુણ વિદ્વાનો દેશહિતના ભાવથી, સાક્ષરી માનની તૃષ્ણાથી, કે કેવળ શોખથી જ ગુર્જરી ભાષામાં ગ્રંથકાર થવાને

અવર્તમાન થાય છે તેના હાથમાં પોતાને માટે તો સ્વભાષાજ્ઞાન વધારવાનું છે જ. એ ચાહે તો થોડા વખતમાં પોતાની ભાષામાં જોઈએ તેવી સરળતાથી લખવાને શક્તિમાન થઈ શકે. એ અર્થે શું કરવું જોઈએ તે અમે ઉપર કહી ગયા છીએ, અને અત્રે એટલું જ પાછું સંભારીએ છીએ કે શિષ્ટ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પ્રેમ ને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવો; એટલે કે એ ગ્રંથકારોમાં તો કાંઈ માલ નથી પણ ફક્ત ભાષાને માટે જ વાંચીએ છીએ એમ કદી થવું જોઈએ નહિ. તેઓ ખરેખરા સમર્થ ગ્રંથકાર થઈ ગયા છે એમ જ્યાં સુધી આપણા અંતરમાં પ્રતીત થતું નથી ત્યાં સુધી તેની શૈલીની ખુબી આપણાથી કદી સમજાતી નથી, અને કોઈ પણ ગ્રંથકારની શૈલી ઉપર આસક્ત થયા વિના તેની છાપ આપણી શૈલી ઉપર પડતી નથી.

શિષ્ટ ભાષાની શુદ્ધિરૂઢિને જ વળગી રહેવાની અમારી આ ભલામણની સામા અમે જાણીએ છીએ કે કેટલાક એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવશે કે ગુજરાતી ભાષા બરાબર ખેડાયેલી ન હોવાથી નવા શબ્દો દાખલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પૂર્વપક્ષ કાંઈ નવો નથી. આશરે વીશેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતી સાક્ષરમંડળમાં એ વિષય ઉપર ભારે ઝઘડો ઊઠ્યો હતો, અને અંગ્રેજી ભણેલાઓ ગુજરાતી ભાષાને જંગલી જંગલી કહીને જ ભાંડવા મંડી ગયા હતા. એના પ્રત્યુત્તરમાં કવિ હીરાચંદ વગેરેએ જે

> "ઘણા માસ્તરો અસ્તરો લૈ ફરે છે
> ગુણી ગુર્જરી બોડવાનું કરે છે
> કવિ લૈ પવિ પાસ પો'રા ફરે છે"

પવિ કહેતાં ઇંદ્રના વજ્ર સમાન જ શબ્દબાણ માર્યાં હતાં તે હજી અમને યાદ છે. એ સમે તો નવા સંસ્કૃત શબ્દ જ નહિ પણ ફારસી અરબી વગેરે ગમે તેવા શબ્દો દાખલ કરવાનો હક એ નવા વિદ્વાનો માગતા હતા, અને મતલબ એ જ હતી કે પ્રેમાનંદાદિની પ્રૌઢ નિર્મળ વાણીને પારસી–ગુજરાતી અથવા જેનું એ જ હીરાચંદ કવિએ મુંબઈગિરી ગુજરાતી એવું નામ પાડ્યું હતું તે જ અધમ રૂપમાં આણી મૂકવી. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભાષા કોઈથી ફેરવાતી નથી, અને શુદ્ધ ગુજરાતીને ભાંડનારા પોતે જ

ધીમે ધીમે શુદ્ધ લખવા તરફ મન લગાડવા લાગ્યા. પારસી-ગુજરાતી પણ હિંદુ–ગુજરાતી તરફ આવવાને બનતી મહેનત લેવા લાગી, અને તેની પરિપૂર્ણતા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓ તથા વિદ્યાવિનોદ નામના પારસી વિદ્વાનોએ પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોમાં મન માનતી રીતે જોવામાં આવે છે.

નવા ફારસી શબ્દો દાખલ કરવાના આ પ્રયત્નની સામા પ્રત્યાઘાત દાખલ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપરવા તરફ કેટલાકનું વલણ થયું, અને તેમાં ભાઈ મનસુખરામ સૂર્યરામે અગ્રેસરપણું લીધું. આ વલણની સામા કેટલાક વખત સુધી કાંઈ ચર્ચા ઊઠી નહિ, પણ પછીથી બધાને લાગવા માંડ્યું કે આ પણ કાંઈ ઠીક થતું નથી, અને મેજને માટે 'લેખિનીનૃત્યાલય' જેવા શબ્દો લોકે પોતે જ કલ્પીને એ નવી શૈલીની હાંસી કરવા માંડી. પણ આ વલણ ઘણું ચાલ્યું નહિ, કેમકે ઘણા લખનારમાં તો સંસ્કૃત જ્ઞાન જ ન હોય, તો પછી તે પ્રમાણે તેઓ શી રીતે કરી શકે? પણ જ્યારથી હાઈસ્કૂલોમાં સંસ્કૃત શીખવાની જરૂર પડી ત્યારથી સંસ્કૃત જાણનારા કાંઈ કાંઈ વધવા લાગ્યા, અને ત્યારથી સંસ્કૃતમય શૈલીએ પોતાનું ખરું રૂપ પકડવા માંડ્યું છે, અને હવે પાછી પહેલાંની જ તકરાર આગળ આવીને ઊભી છે કે ગુજરાતી ભાષા ભિનખેડાયલી હોવાથી તેમાં નવા વિચારો અમે નવા શબ્દો વાપર્યા વિના શી રીતે દાખલ કરી શકીએ?

અમે કહીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાષા ભિનખેડાયેલી નથી. વિદ્યાદિક વિષયના વિચારને માટે શબ્દો નથી. પણ એ તો દરેક ભાષામા નવી વિદ્યા દાખલ થાય છે ત્યારે હરકત નડે છે, અને ત્યાં જેમ થતું આવ્યું છે તેમ અહીં પણ થવું જોઈએ. જૂના શબ્દોની મેળવણીથી તથા ભાષાના વલણને અનુસરી નવા શબ્દ યોજવામાં આવ્યા હોય તો તે ભાષામાં ચાલી શકે છે, અને તે માટે કોઈ દોષ કાઢતું નથી. વિના કારણ એક શબ્દ પણ નવો ન જ લખવો જોઈએ. તેમાં કવિતાના વિષયમાં તો જે માણસ ગુજરાતી ભાષાને અપૂર્ણ સમજતો હોય તે ભૂલ જ કરે છે. જો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિના સર્વ રસના સઘન વિચારો સમાઈ શક્યા, જો શામળભટની પોતાના સમયને ચીતરતી તથા સંસારને

અવલોકતી પ્રબોધતી કલમને ગુજરાતી ભાષાથી કાંઈ આંચકો પડ્યો નહિ, જો દયારામની અતિ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ સ્વચ્છંદપણે પોતાનો પ્રકાશ કરી શકી, જો મુક્તાનંદ બ્રહ્માનંદ વગેરે નવા ધર્મનો ગંભીર તથા ઊછળતો જુસ્સો તડકાની સાથે બીજાને દર્શાવી શક્યા, જો નિષ્કુલાનંદનો તીવ્ર વૈરાગ્ય તેની દરેક લીટીમાં સંપૂર્ણ સમાઈ રહ્યો છે, તથા ધીરો, દેવાનંદ, ભોજોભગત વગેરે કેટલેક દરજ્જે અભણ હતા તો પણ તેમણે તપીને ભૂલમાં અથડાતા જગતને જે વેણ સંભળાવ્યાં તે તેનાં સફળ સ્પષ્ટવક્તાપણાને માટે અદ્યાપિ મશહૂર છે; તો એવી જે સબળ ગુજરાતી ભાષા તેને કવિતા કે સદુપદેશને માટે નબળી ગણવી એ કેવો અનાહુત અન્યાય છે! એ માત્ર બોલનારનું એ ભાષા સંબંધી અજ્ઞાન કે અશક્તિ જ પ્રગટ કરે છે. ઉપર લખેલા સઘળા કવિઓને નવા જ વિચાર કે ગુજરાતી કાવ્યમાં નવો જ પ્રદેશ દેખાડવાનો હતો, પણ તેમનામાં ભાષાબળ જોઈએ તેવું હોવાથી તે કામ તેઓને હાથ કેવું સફળ થયું તે ગુજરાતની તમામ પ્રજા જાણે છે. પ્રયાસ, અભ્યાસ, ને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, એ તેમને બેશક બહુ જ વાપરવાં પડ્યાં હશે, અને તે પ્રમાણે જો હાલના લખનાર કરે તો તેમને પણ માલૂમ પડે કે ગુજરાતી ભાષા મનના ધાર્યા વિચાર બહાર પાડવાને કેવી બળવાન છે. આ તો રેવરંડ ટેલર એ બાબત કહે છે તેવું જ થાય છે. "અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે મૂઢ સુથાર વાંસલા વીંધણાંનો વાંક કાઢે." એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન પરદેશી હતો. તે પરધર્મનો પ્રસારક છતાં એને ગુર્જરી ભાષાનું સમજની સાથે સારું અભિમાન હતુ, અને તેના જ જુસ્સા ભરેલા શબ્દમાં અમે આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ. "ગુજરાતી,—આર્યકુળની,—સંસ્કૃતની,—ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની શાખા! તેને કોણ કદી અધમ કહે?" આવાં વચન પરદેશીના મુખથી સાંભળી કયો ગુજરાતી પોતાની જન્મભાષાને જંગલી કહેતાં નહિ લાજી મરે એ સવાલ અમે અમારા વાંચનારાને પૂછીએ છીએ.

૧૮૮૩

વાર્તિક સદ્બોધરાજ

શું મોટું નામ! ખરે એનો અર્થ શો હશે તે અમારાથી તો બરાબર સમજાઈ શકતુ નથી. આ ચોપાનિયામાં નામ પ્રમાણે જ તેની અંદર પણ આડંબર ભારે જણાય છે. કાદંબરીનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર માઠી અસર થવાની દહેશત જે અમે પ્રથમ સૂચવેલી તે હાલ ખરી પડતી જાય છે. આડંબરશૈલી જ અર્ધભણ્યાને મોહ પમાડે છે, અને એવાનું જ ભરણું હાલના ઘણાખરા નવા લખનારાઓમાં હોવાથી તેનો ચેપ કેટલાકને લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એ ચેપ આપોઆપ જ થોડે વખતે તો લય થઈ જશે કેમકે કૃત્રિમનું આવરદા ટૂંકું જ હોય છે. તે છતા એમ થાય ત્યાં સુધી વિવેચકોનો તો ધર્મ છે કે હોંશીલા લખનારને આ પવન પર ચડતા અટકાવવા.

આ ચોપાનિયાના કેટલાક લખનાર તો બાણભટ્ટ થઈ જવાનો જ વિચાર લઈ બેઠા જણાય છે. તેનો પહેલો અંક અને તેમાં પણ તેનો પહેલો વિષય તો એવો સંસ્કૃતદંભી છે કે તેના લખનારને પણ તેનો અર્થ બરાબર સમજાવવો વખતે મુશ્કેલ થઈ પડે. ઠેકાણે ઠેકાણે સમજૂતીનાં ટિપ્પણ આપવાં પડ્યાં છે.

બીજા વિષયો એટલા અગમ્ય શૈલીના નહિ તોપણ તેમાં આડંબર તો ખરો જ. આ ભાષાદોષની સાથે અર્થરસમાં પણ ઘણાક વિષયો કચાશ ભરેલા માલૂમ પડે છે.

પિતાપુત્રધર્મદર્શક નાટક એમાં આવે છે તે ટાહેલાંથી ભરેલું છે એટલું જ નહિ, પણ કોઈ કોઈ વખત ગલીચ વર્ણનમાં ઊતરી પડે છે. રંગભૂમિના કર્તવ્યનો તો તે લખનારને સ્વપ્નામાં પણ ખ્યાલ હોય એમ લાગતું નથી. કષ્ટાતી બાઈડીને નાટકના તખ્તા ઉપર જ પુત્રપ્રસવ થાય છે! 'પ્રવિત્ર પ્રમદા' એવા મોટા ડાહ્યાડમરા મથાળા હેઠે કેટલીક અધભણી, છકેલ ને ટચાક સ્ત્રીઓનો બકવાદ આવે છે, અને જાણે સ્ત્રીઓને ભણાવવા ગણાવવાથી તેઓ એવી જ નીવડે, સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા હોય નહિ, એમ જ સમજાવવાનો હેતુ હોય એમ જણાય છે. એમાં બે ચાર વાર ઊથલાવીને ખુલ્લું કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રીઓના હકની વાત કરવા જે મૂર્ખ સુધારાવાળાઓ નીકળ્યા છે તેને કોઈ વખત બહુ જ પસ્તાવું પડશે. આ પ્રમાણે આ લખાણ સુધારા વિરુદ્ધ હોવાથી જ અત્રે અમે એને નાપસંદ કરીએ છીએ એમ નથી. ગંભીરાઈથી કોઈ પક્ષનુ લખાણ થયેલું હોય તો તે વાંચવાને અમે હંમેશાં ખુશી છીએ. પણ અહીયાં તો 'પ્રવિત્ર પ્રમદા' થવા નીકળેલી છે તે સ્ત્રીવર્ગને પુરુષની સમાન તો નહિ જ, પણ સાથી કે પ્રધાન કે મનુષ્યરૂપે પણ ન માનતાં પશુ જેવી જ છેક ઊતરતી જાતની છે એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો છે. આટલેથી પણ ન ધરાઈ એ "પ્રવિત્ર પ્રમદા". (પ્રમદા તો ખરી જ) અજ્ઞાનમાં પ્રમત્ત થઈ એમ કહે છે કે અંગ્રેજોમાં તો વ્યભિચાર એ દોષ જ ગણાતો નથી! વગેરે.

ખાસ નિબંધરૂપે જ બે ત્રણ પાનાં એમાં અત્યાર સુધી આવ્યાં છે તે અનીતિમાન નહિ તો પણ એવાં જ નમાલાં અને વિશેષ એ કે ભાષાની ઘેલાઈથી ભરેલાં છે. "કેટલાક પુરાણ પુરાણી પુરાણ પર પેટ ભરવા પારકાને પુરાણા કરવા પગની પનોતી હતી નોતી કરે છે" "કેટલાંક ડોડિયાં લઈ કોડિયાં વહોરવા વૃકોદરને વકરાવી બકરાની માફક દિનમાં દસવાર યજમાનને સાં ઓસ્યા કરે છે" વગેરે. આથી તે ભાષાની ગાંડાઈ શી

વધારે હોઈ શકે? આ લખનારને એટલું પણ માલૂમ નથી કે ગદ્યમાં વર્ણગાઈ કે પ્રાસાનુપ્રાસ એ હાસ્યરસને જ અર્થે હોઈ શકે છે, અને તે બોલનારની ગાંડાઈનો વિચાર ઉત્પન્ન કરીને. એવી વાણી તો વિદૂષક કે જે અડધ પાસળીનો છું એમ બતાવી બધાનું મનરંજન કરે છે તેને માટે કદાપિ શોભે, પણ ગંભીર ગ્રંથકારને એવા ચાળા શા! અને જો એમ કરે તો તે વિદૂષકના જેવો જ ગયેલો ગણાય એમાં શું આશ્ચર્ય?

વાર્તિક એટલે વિવેચન પ્રકરણમાં તો જાણવા લાયક ફક્ત લીમડીવાળા પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધીનો મિત્રતા વિષે નિબંધ છે તે બાબત કાંઈક ત્રણેક પૃષ્ઠ લખ્યાં છે તે છે, અને તે તો ન લખ્યાં હોત તો જ વધારે સારું એમ અમારે કહેવું પડે છે. એમાં વિવેચન નહિ, પણ 'પ્રુફ' સુધારનારનું કંટાળા ભરેલું કામ કરેલું છે. ગયે વર્ષે 'ત્રિમાસિક ટીકાકાર' નીકળતું હતું તેમાં જેમ સામાન્ય વિવેચન ન કરતાં જાણે તે ચોપડીનું શુદ્ધિપત્રક બનાવવા માંડ્યું હોય તેવી કઢંગી અને અશાસ્ત્રીય ઢબનું લખાણ આવતું હતું, તેવું જ અહીંયાં જણાય છે — અગર જો કલમ ફરે છે ખરી. આ રીત અમને બે કારણથી પસંદ નથી. પ્રથમ તો પાને પાનેની ભૂલો સુધારી બતાવવી એ વિવેચકનું કામ નથી. વિવેચક ગ્રંથકારને માટે જ નહિ પણ આખી આલમને માટે જ છે. સામાન્ય પણ તે ગ્રંથમાં શું છે અને તે કેવું છે એ વાંચનાર વર્ગને જણાવવું એ જ વિવેચકનું મુખ્ય કામ છે. બીજું એવી ભૂલોનો જ સંગ્રહ કરી બતાવવાથી જાણે છિદ્ર ખોળવાં જ વિવેચકને ગમતાં હોય એવો દેખાવ થઈ જાય છે.

'સહોદરના સ્વાર્થીપણા'ની વાર્તા વિષે વિસ્તારથી અભિપ્રાય આપી ચૂક્યા છીએ. પણ આ પ્રસંગે કહેવું જોઈએ કે તે વિષય બીજાને મુકાબલે બહુ જ સારી રીતે લખાયેલો છે. બીજા પણ કેટલાક વિષય ઠીક છે, અને એમ છે તેથી જ તથા આ ચોપાનિયું સુધરી સારું થાય એવી આશાએ અમે કાંઈ વિસ્તારથી તેની ખબર લીધી છે.

૧૮૮૫

એ બે પત્રો તો જુદા વર્ગનાં જ, એક મોટી ખોટ પૂરી પાડનારાં, અને સર્વ વિદ્વાનોના આદરને યોગ્ય છે. હાલ ચીંથરિયા ચોપડીઓ ટોપલાબંધ છપાય છે, તે છતાં આપણા મહા કવિઓનાં પુસ્તકો ઊધઈ જ ખાયા કરે છે એ ગુજરાતને માટે ઘણો જ શરમભરેલો દેખાવ છે. જ્યાં સુધી પ્રેમાનંદાદિક આપણા શિષ્ટ કવિઓની સંપૂર્ણ કૃતિ, વિવેચન, ટીકા, તથા ચરિત્ર સાથે છપાઈ સુંદર આકારમાં પુસ્તકબંધ અમારા કબાટને સાલંકૃત કરતી નથી, ત્યાં સુધી આપણને એ કલંકમાંથી દૂર થયેલા અમે ગણી શકતા નથી. તો પણ ઉપલા બે પ્રયત્નો એ જ દિશા તરફના છે, અને આશા પડે છે કે જે દિવસની અમે ઝંખના રાખીએ છીએ તે પણ કોઈ દિવસ આવશે ખરો. જે પ્રજાના શિષ્ટ ગ્રંથો જ (classical works) હજી છપાયા નથી તે પ્રજામાં વાંચનનો શોખ વધ્યો છે એમ કદી પણ માની શકાય નહિ, અને જેણે પોતાની ભાષાના શિષ્ટ ગ્રંથો વાંચ્યા નથી, તે પોતાની ભાષા યથાર્થ કે શુદ્ધ પણ શી રીતે લખી શકે? માટે શિષ્ટ ગ્રંથો બહાર પાડવા એ આ સમાનું પરમ કર્તવ્ય છે, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ કે ચીંથરિયાં પુસ્તકોના ઘરાકોની ટીપમાં પોતાનું નામ જોવાની તુચ્છ તૃષ્ણા રાખવી છોડી દઈ આપણો

ગૃહસ્થવર્ગ પોતાની ભાષાના શિષ્ટ ગ્રંથોનો પ્રકાશ કરનારને ઉમળકાથી ઉત્તેજન આપતો થાય.

પ્રાચીન કાવ્ય

આશરે ૮૦-૯૦ પાનાંનું આ ત્રિમાસિક છે. અને તે રાવસાહેબ હરગોવનદાસ કોર્ટ શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકરની સાથે મળીને પ્રગટ કરે છે. એના પહેલા અંકમાં હારમાળા, બીજામાં અંગદવિષ્ટિ, અને ત્રીજામાં નરસિંહ મહેતાનાં પદ, ગોવિંદગમન, અને દાણલીલા છપાઈ ગયાં છે. એ હારમાળાના છપાયા પછી તેનો કર્તા કોણ એ બાબત 'ગુજરાતી'માં જોસબંધ તકરાર ચાલી હતી, અને હજી તે બુદ્ધિપ્રકાશમાં ચાલુ જ છે. આ સવાલ બેશક ઘણો અગત્યનો છે. તો પણ હાલ તો એ સંશોધનપદ્ધતિ ઉપર જ વિવેચન ચાલ્યું હોત તો તે વધારે ઉચિત ગણાત. અનેક પ્રતો મેળવી તેમાં જે વધારે શુદ્ધ માલૂમ પડે તેને મુખ્ય ગણી, તે પ્રમાણે જ ગ્રંથ છાપવો, અને જ્યાં જ્યાં બીજી પ્રતોમાં પાઠાંતર હોય ત્યાં ત્યાં તે પાઠાંતર જરૂરનાં જણાય તો નીચે નોટમાં લખી દેખાડવાં. પોતાની તરફનો કાંઈ પણ ફેરફાર કરવો નહિ. નિઃસંદેહ આ નિયમ ઘણો શાસ્ત્રીય છે, અને એ નિયમે જ યુરોપિયન વિદ્વાનો ગ્રીકલૅટિનાદિક કે સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરે છે. પણ તે તો સંસ્કારી સર્વમાન્ય ભાષાઓ હતી, અને તેના લહિયાઓ બીતા હતા કે રખેને હ્રસ્વનો દીર્ઘ થઈ જશે તો આપણે મહા પાતકી ઠરીશું. પણ ગુજરાતી કાવ્યોને ઉતારનારા તો અવિદ્વાન જ અને બંધ ન બેસે તો પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ફેરફાર કરી નાંખતાં, જરા પણ આંચકો નહિ ખાય એવા હતા. તેઓ હસ્તદોષ અને બુદ્ધિદોષ હજારો કરતા, અને તે માટે બિચારા દરેક પ્રતની આખરે વાંચનારની માફી માગવા પણ ચૂકતા નહિ. મતલબ કે જેમ પોતાનાથી સમજાય અને બંધ બેસાડાય તે પ્રમાણે ગોઠવી વિચારીને જ લખવું એ લહિયાઓની પદ્ધતિ હતી, અને તેમ જ્યાં હતું ત્યાં એ રીતે લખાયેલી પ્રતની જોડણીમાં પણ કાંઈ ફેરફાર કરવો નહિ એ અમને તો શાસ્ત્રીય નિયમને અતિ ઉપર લઈ જવા જેવું લાગે

છે. કાવ્યદોહનમાં મૂળ પાઠને સ્વચ્છંદે ચોળી છૂંદી સફાઈદાર કરવામાં આવ્યો છે તેની સામે પોકાર ઉઠાવનાર અમે જ પહેલા હતા, અને તેમ કરવાનું હાલ અમે કહેતા નથી જ, પણ એ ચાર પ્રતોને આધારે પદ્યબંધ કાયમ રહેનો હોય એવો પાઠ હાથ લાગી શકે તો તે જ લેવો અને અમુક પ્રતને વળગી ન રહેવું એ અમને વધારે ડહાપણ ભરેલું લાગે છે. એક લહિયાને જ પરમ પ્રમાણ ગણવાથી આપણા ઉત્તમ કવિઓની પણ વાણી લંગડી લૂલી અને વખતે અર્થ તથા રસદોષવાળી બની જાય છે. આટલું થતાંયે જો માત્ર પ્રાચીન શોધક (Antiquarian) બુદ્ધિથી જ ગ્રંથ પ્રગટ કરવો હોય, તો ત્યાં એ પદ્ધતિ કદાપિ ઉત્તમ કહેવાય, કેમકે એમ કરવાથી જ દેશમાં છેવટે ખરો પાઠ હાથ લાગે, પણ જ્યાં સાધારણ લોકને સાધારણ વાચન દાખલ પણ એ ગ્રંથ વંચાવવા ધાર્યો છે, ત્યાં વાંચતાં તૂટે એવો પાઠ કદી પણ રુચિકર થઈ શકે નહિ. આ કારણથી જ એ હારમાળા લોકોને નઠારી લાગી, અને પ્રેમાનંદ જેવા મહાકવિકૃત એ હોય જ નહિ એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ તે બાબતનો મોટો ઝઘડો ઊઠયો.

એ પદ્ધતિનો આ દોષ એ રસિક સંશોધકને પાછળથી માલૂમ પડ્યો હોય એમ લાગે છે, કેમકે બીજા અંકથી પદ્યબંધ બેસાડવા તરફ લક્ષ રાખેલું જણાય છે, અને ખૂટતા તૂટતા શબ્દો સંભાળી લીધા છે. એવા વધારા ઘટાડાના શબ્દો કૌંસમાં મૂકવાની રીત પકડી એ પણ સારું કર્યું છે. આમ થવાથી ત્રીજા અંકમાં નરસિંહ મહેતાનાં પદ વાંચતાં આનંદ ઊપજે છે, અને આશા છે કે પ્રાચીન કવિઓના પદ્યબંધ ઉપર યથાપ્રસંગ યોગ્ય લક્ષ અપાતું રહેશે. એ ત્રીજા અંકના પહેલા ભાગમાં પાઠાંતર આપેલા જણાતા નથી. અમે ધારીએ છીએ કે એક કરતાં વધારે પ્રતો ન મળવાથી એમ કરવું પડ્યું હશે. અનેક પ્રતો મળે ત્યારે તો અગત્યના સઘળાં પદાંતરો આપવાનો મૂળ રિવાજ કાયમ રાખવો એમ અમારી ખાસ ભલામણ છે.

બીજું એક કહેવાનું એ છે કે આ કાઠિયાવાડી કે મધ્ય પ્રાંતના શબ્દ છે એમ દર્શાવવાની પ્રાચીન કાવ્યોમાં જરૂર નથી. અતિ પ્રાચીન કાળમાં આખા ગુજરાતમાં એક જ

ભાષા હતી એમ અમારો વિચાર છે, અને બીમન સાહેબ જેવા હિંદી ભાષાના સમર્થ સંશોધકોનાં અનુમાન જો અંગીકાર કરીએ, તો તો તે સમે ગુજરાતની ભાષા, હિંદી, મરાઠી, તથા બંગાળી ઓઢિયાની ભાષા સાથે પણ ઘણી રીતે મળતી હતી. એમ છે તો પછી નરસિંહ મહેતાએ કાઠિયાવાડ પ્રાંતભેદના, અને પ્રેમાનંદે ચરોતરી પ્રાંતભેદના શબ્દ વાપર્યા છે એમ કહેવું મિથ્યા અને વાંચનારને ભાષાના ઇતિહાસ સંબંધી મહા ભૂલ ખવડાવનારું છે. જો અમુક શબ્દ હાલ બીજા પ્રાંતમાં ન સમજાય એવો કોઈ કાવ્યમાં આવે, તો માત્ર એટલું જ લખવું બસ છે કે એનો અર્થ ફલાણા પ્રાંતમાં હાલ આ રીતનો થાય છે. ઉચ્ચારણના ભેદો તો બહુ પાછળથી પડી ગયા છે, અને તે જૂનાં કાવ્યોની પ્રતોમાં માલૂમ પડે છે, તેનું કારણ બહુધા તો પાછળના પ્રાંતભેદી ઉચ્ચારણ કરનારા લહિયાઓની ભૂલ એ જ છે. ખરું કહીએ તો નરસિંહ મહેતા તો શું પણ લગભગ શામળ પ્રેમાનંદના જ કાળમાં ગુજરાતી ભાષાનુ રૂપ કેવું હતું તે હાલ કોઈને માલૂમ નથી, અને તેનો યથાર્થ નિર્ણય પાંચપચાસ પ્રાચીન પ્રતો છપાવીને વિદ્વાનોના હાથમાં આવ્યા વિના કદી થવાનો નથી. ઉદાહરણ દાખલ એટલું જ કહેવું બસ છે કે પ્રેમાનંદની પહેલાં પચાશેક વર્ષ ઉપર કોઈ કવિએ બનાવેલું અને તત્સમયે જ લખાયેલું એક સુદામાચરિત્ર અમારી પાસે છે, તેની ભાષા હાલ આ નરસિંહ મહેતાનાં પદ છપાયાં છે તેના કરતાં પણ અત્યંત જૂની સહજ માલૂમ પડી આવે છે તો નરસિંહ મહેતાની ખરી વાણીમાં જૂનાં રૂપ કેવાં અને કેટલાં હશે? હાલ જે પ્રાચીન કાવ્યો છપાવે છે તે લેખકોની પરંપરાએ અર્વાચીનકૃત (Modernized Versions)–રૂપમાં જ છપાવે છે, એમ ગણવું અમને એક સંશોધક દાખલ વધારે સલામતી ભરેલું લાગે છે, અને તેવાનો જ હાલ સામાન્ય વાંચનારાઓને વિશેષ ઉપયોગ છે.

અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક

એ ઉપલા જ હેતુનું અને એટલા જ અગત્યનું એક ત્રણ ફૉર્મનું માસિક છે. એ નડિયાદથી ભાઈ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ તરફથી પ્રગટ થાય છે. કાગળ તથા છાપ ત્યાંના ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને શોભા આપે છે. એમાં એકસામટું કાવ્ય આપવાને બદલે પાંચ સાત કવિઓનાં કેટલાંક પાનાં આપવામાં આવે છે, પણ એવી ગોઠવણ રાખી છે કે દરેક કવિનું છેવટે જુદું પુસ્તક બંધાઈ શકે. આ પુસ્તકે કેટલાક નહિ જણાયેલા કવિનાં નામ બહાર આણ્યાં છે. જૂના ગદ્યની પણ શોધમાં એના વ્યવસ્થાપકો લાગેલા છે, અને એના ત્રીજા (નવેંબરના) અંકથી વાલ્મીકિ રામાયણનું અસલ કોઈએ કરેલું ગદ્યાત્મક ભાષાંતર પ્રગટ કરવા માંડ્યું છે. એ કયા કાળમાં બનેલું ને લખેલું, એ તેમાં જણાવેલું નથી, એ અફસોસની વાત છે. કેમકે એક અંકમાં જે ભાષા આવી છે તે જોતાં એને કયા કાળની ગણવી એની અમને કાંઈ બરાબર સૂઝ પડતી નથી.

એની સંશોધનપદ્ધતિ પ્રાચીન કાવ્યના જેવી જ શાસ્ત્રીય અને તેથી પણ વધારે દ્રઢતાથી અમલમાં આવતી માલૂમ પડે છે. અહીંયાં તો કાના માત્રનો હસ્તદોષ પ્રત્યક્ષ દેખાય તો પણ પ્રત વિરુદ્ધ છાપવામાં આવતો નથી, અને તે માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે નીચે નોટમાં જ સૂચવવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ વિષે ઉપર પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે એટલે અત્રે કાંઈ વિશેષ બોલવાની જરૂર નથી. પણ અમને એમ લાગે છે કે જ્યારે આપણા પ્રાંત ખાતે પ્રાચીન સંશોધક બે ચોપાનિયાં નીકળવા લાગ્યાં છે તો આ એની પદ્ધતિએ જ ચાલ્યાં કરે અને જૂની પ્રતોની ખરી નકલ માત્ર જ આપે તો કાંઈ ખોટું નથી. એથી હવે પછીના ભાષાશોધકોને

બહુ જ લાભ થશે. અમારી એટલી જ ભલામણ છે કે પાઠાંતર આપવાનો રિવાજ આ પુસ્તકે તો ખસૂસ પાડવો જ જોઈએ, એથી એક નહિ પણ તેમના હાથમાં આવેલી તમામ પ્રતોનો લાભ બધાને મળશે.

૧૮૮૬

પ્રેમાનંદ

ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને જે સેંકડામાં એ થઈ ગયો તે ગુજરાતના વિદ્યાપ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણુંકરીને એ જ સેંકડામાં થઈ ગયા છે. આણી તરફ શામળ ભટ વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પહેલવહેલો જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો, તો પેલી તરફ અખો ભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેને હથોડો લઈને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના મર્દાની સૂરથી તાળી પાડીને વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાજીની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો. તે વખતે ખેડાનું એક નાનું રત્ન* કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અઢારમા સેંકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઊભું કરવાનું એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાકયું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદ જ. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે

---

* રત્નો ભાવસાર — પેલા સુંદર મહિનાનો લખનાર.

છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુ જ ઊંડું જ્ઞાન છે. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી તેના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી. ગ્રંથસંકલના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં કેટલો અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે ગ્રંથસંકલનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાં જ ઘણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કીધાં નથી, તો પણ જે એની સંકલનામાં આવ્યું તે યથાયોગ્ય લખી શક્યો છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત, તથા પદબંધન સરળ, ઘટ્ટ, અને કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણો જ જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાંખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને સુદામાચરિત્ર શનિવારે, અને હૂંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નિયમ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ઓખાહરણ તો ઊછળી જ રહે છે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કાઢે છે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે ત્યાં દરેક સ્ત્રીની અઘરણી વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળું ગવડાવવું એ તો એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલૂમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં ભાગવત વાંચે ભણવું સાર્થક થયું એમ ગણાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વે પર્વે સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે,

અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.

મામેરું

મામેરું એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહ-મહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્ય વસ્તુ ઘણી નાની છે. મહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઈનું અઘરણી આવ્યું તે વેળા આ દેશની રીત પ્રમાણે મોસાળું તો કરવું જ જોઈએ, અને મહેતાજી પાસે તો ફૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય? એ સમયે ભગવાન વાણિયાને રૂપે ભર સભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જનવાર્તામાંથી આટલો પાયો લઈને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણુંકરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીનને કંટાળાં ભરેલાં લાગે છે, પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલો જ સરસ અને મનોહર થઈ રહ્યો છે. એ કથામાં એક રસબીજ રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ બનાવી દીધું. જગત-ભગતની રીત એકબીજાથી કેવળ ઉલટી છે; અને એ ઉલટાપણું જ કુશળ કવિના હાથમાં એક નવીન રસનું સાધન છે. જો મામેરાનું આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી આપણે બારીક વિવેચન કરીશું તો આપણને માલૂમ પડશે કે આ ઉલટાપણાને જ મલાવી મલાવીને પ્રેમાનંદે આ કાવ્યમાં પ્રેમાનંદ વરસાવી મૂક્યો છે. ગ્રંથની સઘળી સંકલનાનું લક્ષ આ બીજને પ્રફુલ્લિત કરવા તરફ છે.

એ કાવ્યનો નાયક નરસિંહ મહેતા છે. એની પાત્રતા એવી સંપૂર્ણ રીતે ચીતરી છે કે ભક્તરાજની નખશિખ મૂર્તિ કાવ્યમાં બંધાય છે. કુંવરબાઈનું રાંકડાપણું, તેની માત્ર રૂપરેષા જ પાડી છે તેમાંથી પણ જણાઈ આવે છે. બીજાં જે એમાં ચાર પાંચ ગુણચિત્ર છે તે વિશેષ નથી પણ અમુક વર્ગનાં છે. શ્રીરંગ મહેતો, જે કે ઘરસંસારી કામમાં સ્ત્રીનો જ દોરાયો દોરાય છે, તે હિંદુ

કુટુંબ અને વિશેષે કરીને નાગર કુટુંબના ઉપરીનો ખરેખરો નમૂનો છે. કુંવરબાઈની વડસાસુ તે ખરેખરી વડસાસુ જ છે. સાસરામાં વહુને સાસુનણંદ શી રીતે હમેશાં મહેણાંઓનાં માર્યાં કરે છે તેનું આમાં બરાબર ચિત્ર આપ્યુ છે. નાગરી ન્યાતમાં ગમે તેવી સાસુ હોય પણ તે વહુને માનથી બોલાવે છે એ વાત પણ આ ચતુર કવિના ધ્યાનમાંથી જતી રહી હોય એમ જણાતું નથી. નાગરાણીઓની વાગ્વિદગ્ધતા અને નાગરોનો મજાકી સ્વભાવ આ કાવ્યમાં બરાબર વર્ણવ્યો છે.

કવિએ આ કાવ્ય ઘણા ઉમંગથી લખ્યું હોય એમ જણાય છે. એમાં સઘળે ઠેકાણે આનંદ ઊછળી રહ્યો છે, અને કવિની કલમના ઉછાળા પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે. એની કલમ ઘણી જ ઉતાવળથી ચાલી જાય છે; ડગલે ડગલે કાર્યપ્રકાશ થતો જાય છે; કોઈ ઠેકાણે તે નકામુ ટાહેલું કરવાને અટકતી નથી; જ્યાં જેટલું ને જેવું જોઈએ, ત્યાં તેટલું ને તેવું જ ચીતરે છે; રસપ્રદેશ આવે છે ત્યાં ઊતરી પડીને યથેચ્છ રમણ કરે છે; પછી તુરત જ ત્યાંથી ઊઠી પાછો પોતાનો માર્ગ પકડે છે; અને એ રીતે ઘણા જ થોડા વખતમાં પોતાનું સઘળું કાર્ય પૂરું કરે છે. ખરે દીર્ઘસૂત્રતા જે ગુજરાતી કવિઓનો એક સાધારણ દોષ છે તે આ કાવ્યમાં બિલકુલ નથી.

કાર્યપ્રકાશ આટલી ઉતાવળથી થવાને લીધે સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને મૂર્તિમાન ઊભી રહે છે. આપણે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઈએ છીએ એમ થાય છે, અને એક દેખાવની ઉપર બીજો દેખાવ ઝપાટાબંધ આવતો જાય છે તેથી એ કાવ્યના અંત સુધી આપણે એકચિત્ત થઈ રહીએ છીએ. આ કાવ્યનો ઘણો ભાગ દેખાવથી જ ભરેલો છે. એમાંના કેટલાએક કેવળ હાસ્યરસના અને કેટલાએક લાલિત્યના છે. જો કોઈ યુરોપના જેવો ચિતારો હોય તો એ ઉપરથી તે ઘણાં સરસ ચિત્ર કાઢી શકે. નરસિંહ મહેતાની વહેલનું વર્ણન, બધી ન્યાત ભરાયેલી છે ત્યાં નરસિંહ મહેતા દશવીસ વેરાગીઓની સાથે થાળ ગાવા મંડી જાય છે તે, પહેરામણીની વખતે વડસાસુ રિસાઈ જાય છે અને તેને ખીરોદક આપી મનાવી લાવે છે તે, વગેરે

કેટલાંએક તો એવાં હસામણાં ચિત્ર થાય કે જોતાં વારને જ ખડખડ હસવું આવે. મોસાળાની વખતે ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ખરેખરું લાલિત્યનું આનંદમય ચિત્ર છે. એ વર્ગનાં એવાં સરસ ચિત્ર ગુજરાતી કવિતામાંથી થોડાં જ મળી આવશે.

એમાં હાસ્ય, શાંત, કરુણ, અને અદ્‌ભુત એ રસ અનુક્રમે ઓછાવત્તા આવેલા છે. ઘણો ભાગ હાસ્ય અથવા મસ્ત આનંદનો છે. નરસિંહ મહેતાને એક રીતે કવિએ ખૂબ જ બનાવ્યા છે, તોપણ એની યુક્તિ એવી છે કે એ ભક્તનું માન કોઈ રીતે પણ આપણા વિચારમાં ઓછું થતું નથી. નરસિંહ મહેતાનું મન સદા શાંત રસનું અવલંબન છે. અદ્‌ભુત વર્ણન કેટલુંએક છે પણ આસપાસના આનંદમાં તે દબાઈ જાય છે. કરુણરસ થોડો જ છે, પણ છે ત્યાં બહુ જ સરસ છે. તે છતાં કાવ્યનું સાધારણ અંગ આનંદનું જ છે; અને સીમંતના હર્ષના દિવસમાં એને ગાવાનો જે સંપ્રદાય પડ્યો છે તે ખરેખર એક ઊંચી રસિકતાનું જ ચિહ્ન છે.

૧૮૭૩

કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા

અગિયાર વરસ થયાં નર્મદાશંકરે કવિતા લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના શુમારે બે ચોપડા જેવડું પુસ્તક થાય ખરું. ઘણા ગુજરાતી કવિઓના આખા જન્મારાનાં લખાણ જેટલું આ તરુણ કવિની કલમમાંથી આટલી મુદતમાં નીકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને ચપળ બુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ મુંબાઈ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ઘણી જગાએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મૂક્યુ છે. એ લખાણથી દેશમાં ઊંચું રસજ્ઞાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પદ્યમાં શો ફેર છે તેની હમણાં જ ગુજરાતી ભાઈઓને કંઈ કંઈ સમજ પડવા લાગી છે. ઘણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગુજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકરનું જ ઊંડું કાવ્ય ભાવથી વાંચે છે; શાસ્ત્રીઓ કે જે સંસ્કૃતમાં જ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે અને સઘળાં પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએ છે તે પણ નર્મકવિતા વિષે કહે છે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીક છે. સાધારણ લોકોમાંના સાચા દરદીઓ ટીકા સાથે એમાંનાં રસિક પદ સાંભળે છે ત્યારે ઘેલે મોંએ 'ખૂબ' એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દર્શાવે છે; અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિઓ સાથે પણ એનો મુકાબલો

કરતાં આચકો ખાતા નથી. પણ તેમજ ઘણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ છે. બીજા ગુજરાતી કવિઓ વિષે બધાનો વિચાર ઘણુંકરીને એકસરખો છે, પણ નર્મકવિતાની ખૂબી પિછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે થડાં બંધાઈ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડાં હમેશાં એકબીજા સાથે આગ્રહ અને જુસ્સાથી આથડતાં માલૂમ પડે છે. પણ જ્યાં સુધી સઘળા પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનો જ કક્કો ખરો કર્યા કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્યવિવેચનના અચળ નિયમ બાંધી તે પ્રમાણે નર્મકવિતાની વાદ સાથે તુલના કરનારા રસજ્ઞાનીઓની નિષ્પક્ષપાત, ડાહી અને પોતાના નિષ્પક્ષપાતપણાથી અને ડહાપણથી સર્વને માન્ય, એવી સભા ઊભી થઈ નથી ત્યાં સુધી ચાલતી તકરારનો નિવેડો આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને શામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઈ આવ્યું.

તો પછી બીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવું જ શું? ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદકશાસ્ત્રનુ પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકા ભડાકા તથા સસ્સામમ્માવાળા પાંચ સાત શબ્દ જોડે ગૂંથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરખુ કોઈ નથી. તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ધ્વનિ એ જ કવિતા છે. તેઓ અર્થની ઝાઝી પરવા રાખતા નથી, એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દનો ધ્વનિ અને તેને રોડાંની પેઠે મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એ જ કવિતા હોત તો કાળિદાસને યુરોપખંડમાં વખણાવાનો દહાડો ક્યાંથી આવત? અને હોમરના તરજૂમામાંથી તેનુ નામ દેશેદેશ અવિચળ કીર્તિ કેમ પામત? તરજૂમામાં તો ઝડઝમક અને સઘળું શબ્દચાતુર્ય ઊડી જઈ માત્ર અર્થની જ ખૂબી રહે છે. અને તે અર્થની ખૂબીને માટે જ કાળિદાસ, હોમર, શેક્સપિયર, અને બીજા મોટા કવિઓ દુનિયામાં વખણાય છે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા,

અને મીઠાશને જ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એ જ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ સમજે છે. એ હિસાબે તો ભાટ અને તર્કડિયો એ બે જ મોટા કવિરાજ તો ! કેટલાક દોઢડાહ્યા પદ્યમાં નીતિનાં ભાષણો હોય તેને જ કવિતા કહે છે. ઉત્તમ કવિતામાં નીતિ તો અલબત્ત હોય જ, પણ તે વ્યંગરૂપે, ઇસપનાં રૂપકોમાં છે તેમ રહેલી હોય છે, નિબંધરૂપ હોતી નથી. વળી કેટલાક રસિક, પણ કાવ્યશાસ્ત્રના ઊંડા વિચારે રંક પુરુષો રડાવે તેને જ ઉત્તમ કવિતા કહે છે. એમ હોય તો મિલ્ટનનું અમરકીર્તિપાત્ર 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ' વીરસ જ ગણવું જોઈએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કરુણા રસ નથી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ફક્ત લાગણીઓ જ કવિતાનું માપ હોય તો વીર રસ કવિતાને માથે શંગાર રસ કવિતાને જ ચડાવી દેવી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરે છે ?

આ પ્રમાણે તરેહતરેહવાર કવિતા સંબંધી એકદેશી વિચારો ચાલે છે. શબ્દનો ધ્વનિ એ કવિતા નથી પણ રાગ છે. કવિતા તો અર્થમાં રહેલી છે. જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા અને એ ચિત્રની સાચાઈ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બંધાય છે. કુદરત અથવા માયાના સ્વરૂપનું ખરેખરું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા. કુદરતનાં એકાંગી ચિત્ર પણ થાય છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરે છે તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતાં નથી. આ વિષય વિસ્તારથી લખવાનું આ ઠેકાણું નથી, પણ જો 'માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા' એ વ્યાખ્યા લક્ષમાં રાખી મૂકી હોય તો કવિતાની જાતિ કેટલી, તેમાં ઊંચી કઈ, અને એવી બીજી સઘળી કાવ્યશાસ્ત્રની ગૂંચવણો દૂર થઈ ધોરી રસ્તો નજરે પડશે.

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાશંકરનાં લખાણમાં ઊંચી જાતની કવિતા જણાય છે. પ્રેમાનંદ ભટ, શામળ ભટ, દયારામ અને નરસિંહ મહેતા જે ગુજરાતી કવિઓમાં પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદ જ નર્મદાશંકરની જોડે બેસવાનો કંઈ

દાવો કરી શકે એવો છે. નરસિંહ મહેતાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સમી ગયેલું થોડું પણ ઊંડું બ્રહ્મજ્ઞાન અને બીજા વર્ગનો શૃંગાર રસ જોવામાં આવે છે. એના શાંત રસમાં જ્ઞાન અને નીતિબોધ–વૈરાગ્ય નથી. એટલે જેમ બીજા ઘણાખરા કવિઓ માયાનું જૂઠું—ચલિતરૂપ ઓળખાવી ગાંભીર્યની સાથે સંસાર ઉપર કેટલોક કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાંત રસથી થતું નથી. પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં સંત દાવે પ્રખ્યાત થયેલા આપણા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને હરિવિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદયુક્ત જ્ઞાન છે. એની ભાષા ઘણી શુદ્ધ અને કોમળ છે. પહેલા વર્ગના બીજા ભક્તકવિ દયારામને ભોળા લોકો નરસિંહ મહેતાનો અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ બન્ને કવિના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કહી શકીએ. માત્ર એ કળિયુગમાં મોડો જન્મ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આવરણ વધારે હતું. બન્નેની કવિતા એક જ જાતની, પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મપરિતાપ સંબંધી જે દયારામનાં પદ છે તે તેની સાચાઈ અને ઊભરાતા જુસ્સાથી વલ્લભ સિવાય બીજા બધા ગુજરાતી કવિઓનાં એવાં લખાણથી ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. આત્મપરિતાપની જોડે જ કરુણાસિંધુ પરમેશ્વર સાચી ભક્તિ જોઈ સઘળું ક્ષમા કરશે એવો પણ દૃઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવે છે. પણ દયારામ તેના શૃંગારને માટે ઘણો વખણાય છે. એ શૃંગારનો નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો. દયારામના ‘ભજનમાં’ વિયોગનું દરદ કેટલીક જગોએ સારી રીતે કથેલું છે; અને ઘણા ગુજરાતી ભક્તકવિઓની ચાલુ રીત છોડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રમાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કીધો છે, તોપણ તેમાં વિલાસવર્ણન વધારે છે અને શઠનાયકનાં પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મશૃંગાર દરદથી જ ભરેલો છે, અને તેમાં કોઈ ઠેકાણે અનુકૂળ નાયકનાં પૂર્ણ ચિત્રો, અને કોઈ ઠેકાણે દક્ષનાયકની છાયા જોવામાં આવે છે. આમાં નાયકનું, અને દયારામમાં નાયિકાનું બોલવું વધારે છે. નવે નાયિકા સ્વકીયા-પરકીયાના ઘણાખરા ભેદ અને માનાદિ શૃંગારનો સઘળો વિસ્તાર દયાસખીના કાવ્યમાં ઘણો જોવામાં આવે છે. નર્મશૃંગારમાં

ઘણુંકરીને પ્રૌઢપ્રોષિતપતિકા જ પોતાના પ્રૌઢ પ્રેમથી મહાલીને રસિક જનોનાં મન હરણ કરે છે. એમાં ધીરા નાયિકાનું પ્રાધાન્ય રાખ્યું તેથી રંગ વધારે જામે છે. એમાં ઘણે ઠેકાણે સ્વકીયા વર્ણન જ છે અથવા પરકીયા વર્ણન હોય એવું જણાતું નથી. જારપ્રીતના જુસ્સામાં વેદ (?) અને લોકની લજ્જા તોડી આગળ ધસતી, સાહસિક, ધીટ, અધીરાપરકીયાનું જ વર્ણન દયારામે તો ઉઘાડે છોગે કીધું છે. દયારામભાઈનું શૃંગારરૂપી રત્ન, ખરા પાણીએ ચમકતુ, નાયિકાદિ ભેદે વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલસુરના તેજોમય સિંધુમાં તરતું છે; તોપણ ભાષાના વાદળથી અર્ધાં વીંટાયલા નર્મશૃંગારરૂપી સદા બળતા અને બીજાને બાળતા શુદ્ધ સૂરજની આગળ તે રત્ન મને તુચ્છ અને રમત સરખું લાગે છે.

કવિપંક્તિમાં શામળને દયારામની ઉપર મૂકવામાં આવે છે તે તેના રસને માટે નહિ પણ તર્કને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અક્કલથી યોજીને લખવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિમંડળમાં હતો જ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન શામળને ઘટે છે, અને એ કારણને લીધે જ અગર જો કે એને કેટલીક વારતાનો આધાર મળેલો ખરો અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઈ ઊંચી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઊતરતુ આસન એને આપવામાં આવે છે. બાકી એની વારતા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઊડતા તગનું નામ શોભે. તર્ક તે વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ 'ઇતિહાસો' નીકળ્યા. શામળની બુદ્ધિ અરેબિયન નાઇટ્સના બનાવનારને વધારે મળતી આવે છે. શામળને કવિ નહિ પણ એક નોવેલિસ્ટ કહીએ તો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજીમાં ગદ્ય લખનાર બુલ્વર, લિટન, સ્કોટ આદિ બીજા કોડીબંધ છે, તેની આગળ એનો કંઈજ હિસાબ નહિ લાગે. એનામાં ઘણું જ સંસારજ્ઞાન અને કેટલુંક ચાતુર્ય છે. એની કવિતા વ્રજભાષાના કવિઓની છટાને મળતી છે, પણ તે ખેલાડીઓ તો છટાની સાથે રસ સારો મૂકી જાણતા હતા. તેમ શામળથી કંઈ ઘણું બની શક્યું નથી. એનો કોઈ રીતે પણ નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો થઈ

શકતો જ નથી. કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યો છે એમ કોઈ કહેશે. પણ તેનો જવાબ એટલો જ છે કે નર્મનીતિબોધના ઊંડાણની સામા કોઈપણ જૂના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઊભો રહેવાને લાયક નથી.

હા, પ્રેમાનંદ તો એને હંફાવે એવો ખરો! શુદ્ધ અને ઊંડા પ્રેમનો પ્રૌઢ લખનારો પેલો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાલું થઈ પડ્યું છે, તે જૂના કવિઓમાં રાજપદવી ભોગવે છે એમા કાંઈ જ નવાઈ નથી. અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથિયાં આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા ત્રણ કવિઓને બેસવા દે છે તે એક એની મોટી મહેરબાની! ખરેખર પ્રેમાનંદને માટે તો ગુજરાતીઓએ અભિમાન ધરવું જોઈએ. એને રસની બાબતમાં છેક મારી જાય એવો બીજો કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી. મોરોપંત, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિત કવિઓ વિદ્યામાં બેશક બહુ ચડે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી. વ્રજભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાક રસિક કવિઓ અર્થગૌરવમાં, ચાતુર્યમા, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને ક્યાનો ક્યાં પછાડી મૂકી દે, પણ તેમ તેમનાથી એના કરુણા રસને પણ ન પહોંચાય. કરુણા રસ તો પ્રેમાનદના બાપનો જ. એની કવિતા રસ, અલંકાર, અને ચિત્રથી ભરપૂર છે. એના પુસ્તકો ઉપર કેટલાક ભાષાંતરનો દોષ મૂકે છે પણ તે વ્યાજબી નથી. કેટલોક તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનો જ.

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકોની તુલના આપણે સમદૃષ્ટિએ કરી શકીએ તેની પહેલાં એ બે કવીશ્વરની વાણીમાં શો ફેર છે તેનો આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ, કેમકે ભાષાની મોહિની એવી છે કે ભલભલાને ગુલતાન કરી નાખે છે. અંતે ઘણાખરાને તો તે જ રસ છે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓળખવાનો (પરખવાનો તો ક્યાંથી જ) દહાડો આવવા દેતી નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કર્તા કવિપંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતાં ઊતરતી ગણી છે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય ભૂલભરેલો છે. એક કુલીન, વિદ્વાન,

અને સંસારમાં બહુ ફરેલો પુરુષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે, અને કુલીન, અનુભવી શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા વર્ગના ચારે કવિની ભાષા તેમના વિષયને યોગ્ય છે — કોઈમાં કંઈ દોષ કાઢવા સરખું નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઈ એક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશ છે તે તેના પુસ્તકોને લાયક છે. વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર વપરાયાથી પ્રસિદ્ધિ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથી જ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા શણગારી છે. એવા શબ્દોને જોતાં જ જાણે તે જૂના મિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છીએ. તે કાન ઉપર પડતાં જ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનુ ચિત્ર પડી રહે છે, અને તે રસમા મગ્ન થઈ જઈએ છીએ. એક શબ્દથી શ્રોતાઓને જીતવાનું બળ તે આવા કવિઓનું! વળી એવી ભાષાની સાથે ઊંચી જાતનું થોડુંઘણું કવિત્વ અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સહાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શુ પૂછવું! વડોદરાને પ્રખ્યાતી આપતા ભટ પ્રેમાનંદનુ નામ ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગાજી રહે તેમાં શી નવાઈ! જૂના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની માફક પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય!

નર્મકવિતાની ભાષા જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસીને તથા એથી ઊલટી સાધારણ લોકોને લાગે છે. સાધારણ લોકો તો બરાબર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થ-સૂચક શબ્દો આવેલા છે અને વાક્યરચના ક્લિષ્ટ થઈ ગયેલી જણાય છે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામસામા ઘૂરકતા ઊભેલા માલૂમ પડે છે. વિષયને નહિ શોભે એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કોઈ ઠેકાણે આવીને રસભંગ કરે છે. આટલી સખત ટીકા એ કવિના શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડે છે. ચાર પાચ વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઈ છે. અને 'હિંદુસ્તાનની પડતી' તથા આશરે તે વખત પછીની લખાયેલી સઘળી કવિતાની ભાષા ક્લિષ્ટ નથી પણ પાણીના રેલાની પેઠે વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કવિઓથી તો ઊતરતી જ. અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મકવિતાની આની જ જુદી છે,

કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાત છે કે નર્મદાશંકરના પદ્યની ભાષા શા માટે ઊતરતી હોવી જોઈએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ફાંકડું અને ભાષામાં સર્વોપરી છે એ તો સહુકોને માલૂમ જ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એક્કો ગણાય જ છે, ને એની બોલવાની ભાષા વિષે મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે આ સમયના કુલીન, વિદ્વાન ગુજરાતીએ કેમ બોલવું જોઈએ તેનો એ નમૂનો (ideal) છે; અથવા એટલું તો ખરું જ કે એના જેવો બોલનાર ગુજરાતમાં હાલ તો નથી જ. હું વાચાળતાની વાત નથી કરતો, પણ શુદ્ધ રસિક, મર્માળી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની. ત્યારે જે માણસનું ગદ્ય સર્વોપરી, સંભાષણ ઉત્કૃષ્ટ, અને જે માણસ ગુજરાતી કોષ અને વ્યાકરણ વિદ્વતાથી લખે છે તે માણસના કાવ્યની ભાષા કેમ નઠારી લાગે છે? હા, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો તેમ કદાપિ થાય ખરું, પણ રસિક નર્મદને વિષે તો એમ કોઈથી કહેવાતું જ નથી. એના કટ્ટામાં કટ્ટા દુશ્મનો પણ માત્ર મોટામાં મોટો દોષ ભાષાનો જ કાઢી શકે છે. ત્યારે એનું કારણ શું? ઘણો વિચાર કરી ઊંડુ જોતાં મને તો આમ લાગે છેઃ ગુજરાતી અને તેમજ બીજી બધી હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમળમાં પડી છે. દલપતરામ કવિ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે દયારામભાઈના વખત સુધીની પાંચસેં વરસની મુદતમાં ગુજરાતી ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી. એ કેટલેક દરજ્જે ખરું છે, તોપણ એ પાંચસો વરસમાં જેટલો ફેરફાર થયો છે તેથી સોગણો ફેર આવતા પચાસમાં પડનાર છે એ નિશ્ચય જાણવું. સમય બદલાયો તેમ ભાષા પણ બદલાય છે. આજ કાલ ભણેલા જુવાનિયાની ભાષા શું જૂના લોકો કરતાં જુદી નથી? જૂના જમાનામાંના કેટલા થોડા ન્યુસપેપર વાંચી બરાબર સમજી શકે છે? ઘણા મહાવરાથી તેમાંના થોડાએક સમજવાને શક્તિવાન જોવામાં આવે છે. મુંબઈમાં વધારે સમજે છે તેનું કારણ એ જ કે તેઓને મહાવરો વધારે છે. અને મુંબઈના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઈ ગઈ છે તે જ જુવોની. સભાઓમાં ભાષણ વંચાય છે અને પછી જે ચર્ચા ચાલે છે તેમાં શું જૂના લોકોને બરાબર સમજણ પડે છે? હાલના ગદ્યની અને

મણિરત્નમાળાની ટીકા, વચનામૃત આદિ જૂના ગદ્યની ભાષામાં શું આસમાનજમીનનો ફેર નથી માલૂમ પડતો? વચનામૃત લખાયાને તો ઘણી મુદત પણ નથી થઈ. એ ફેરફાર નિરંતર આપણી નજર તળે થયાં કરે છે તેથી આપણા લક્ષમાં નથી રહેતો. પણ ભાષા બદલાઈ અને બદલાય છે એમાં તો કંઈ શક નહિ. ત્યારે એ બદલાયેલી ભાષા નર્મદાશંકરના હાથથી કેટલોક સંસ્કાર પામી એની કવિતામાં દર્શન આપે છે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે પામવું જોઈએ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનું દૂષણ છે, તો એ દૂષણ લગાડ્યાનો ચાલો કોઈ એકને શિર નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનાર અને બોલનારાને શિર છે. હમણાં આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામે છે તેનો જો વિચાર કરીશું તો એ દૂષણ છે એમ કહેવાનું આપણને સ્વપ્ને પણ નહિ સૂઝે. જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણું વધ્યું અને તેઓની સાથે રોજ સહવાસ થવા લાગ્યો ત્યારે આ દેશની સઘળી બોલીઓમાં દેખાદેખી ફારસી ભાષાનાં શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમાંના ઘણાખરા શબ્દોનો કાંઈ ખપ તે બોલીઓમાં હતો નહિ તેથી તે સમયની વિકૃતિને દૂષણ કહીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીત જ જુદી છે. અંગ્રેજીમાંના થોડા જ શબ્દો આપણી ભાષામાં આવ્યા હશે. વાક્યરચનામાં તે ભાષાની રૂઢિનો કંઈક બેમાલૂમ અંશ કોઈ વખત આવી જાય છે ખરો, પણ જે ભાષામાં મૂળ સારું ગદ્ય જ નહિ ત્યાં બીજો ઇલાજ શો. ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથે જ વિકૃતિ હમણાં શા માટે પામે છે? કારણ ખુલ્લું જ છે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યો છે. તેનો સમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઈ શકતો નથી. તેથી તે નિરુપાય થઈ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અનહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામસ્થાનની યાચના કરે છે. વખતે એમ બને છે ખરું કે પોતાની બાલ્યાવસ્થાની ઉદ્ધતાઈ અને અધીર ચપળતાથી સાંકડી પણ થોડી ઘણી વસ્તીવાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તરવરી રહેલી સંસ્કૃતમાં તેમને અનુકૂળ આવે એવા વાસ હોય છે. તો પણ તેની ખોળ ન કરતાં નવાં

બેડોળ મકાન બાંધી તેમાં સાંકડેમોકળે નિવાસ કરે છે; પણ એક તો જાતે તે મુલકના વતની નહિ, બીજું તે ભાષાજ્ઞાનરૂપી ભોમિયો તેઓને પૂરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજું જેઓને એ ભોમિયો સ્વાધીન છે તેમની સાથે ગમે તે કરતાં પણ દિલોજાન દોસ્તી થતી જ નથી, તેથી એ બિચારાનો કાંઈ ઝાઝો વાંક નથી. જેમ જેમ સમજણ આવતી જાય છે અને આસપાસનો ખરો અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ઉતાવળમાં પસંદ કરેલા ઘરની ખોડ પણ સૂઝતી જાય છે, અને વખતે ઉચાળો ભરી જૂના મકાનોમાથી એક અનુકૂળ જોઈ તેમાં ઠરીઠામ રહે છે—વખતે નવું ઘર અયોગ્ય છતાં જોઈએ તેવું સજ્યું તો ત્યાં જ અકેદવારકાં કરે છે. આ બે વિધિએ આપણી ભાષા હમણાં વિકૃતિ પામે છે. તેમાં બીજી વિધિમાં એને સુધારવાને નર્મદાશંકરે જે પરિશ્રમ કીધો છે તેને માટે આપણે એનો ઘણો જ આભાર માનવો જોઈએ. એનું ગદ્ય વખણાય છે તે આ કારણને માટે જ. હાલની નવી બાનીએ પદભ્રષ્ટ કરેલા ઘણા ગુજરાતી શબ્દોને પાછો એણે અધિકાર અપાવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઘણા પૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દોને શોધી નવા વિચારોની સેવા કીધી છે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેળે જોડી કાઢ્યા છે તેમાં પણ રસિક પંડિતાઈ બતાવી છે. કોઈ વખત એનાથી પહેલી વિધિએ વરતાઈ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલુ ગુજરાતી ભાષાના લાભમાં બને તેટલું એણે કરવામાં કસર રાખી નથી. નવા પ્રૌઢ વિચારોનુ ઓળખાણ અને તે વિચારોને શું શું અગવડ પડે છે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ ભાષાની વિકૃતિ જોઈ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકો તેમાં અલબત્ત દોષ જ કાઢશે. પણ ભાષામાં જે ફેરફાર ચાલી રહ્યો છે તે કોઈના હાથમાં નથી. અને એ જ ફેરફાર થતી ભાષા આગળ પ્રસાર પામવાની છે, પછી એને મીઠી ગણો કે કડવી ગણો, શુદ્ધ ગણો કે અશુદ્ધ ગણો. જેમ જેમ દેશમા નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જૂના શબ્દોનું જોર વત્તુંઓછું થઈ જવાનું. વ્યાકરણયુક્ત અન્વય થઈ શકે એવાં અને અર્થગૌરવ, ચાતુર્ય, વાદ અને રસનો સંક્ષેપમાં

સમાવેશ થઈ શકે એવાં, યુક્તિથી રચેલાં વાક્યો, હવેના વિદ્વાનોનાં લખાણમાં માલૂમ પડવાનાં પછી 'તે ગયો, તું આવ્યો, હું ખુશી થયો,' એવી તૂટક દેશીઓના વાંચનારથી તે ન સમજાઓ તો ન સમજાઓ અને ક્લિષ્ટ કહો તો કહો. આ રીતે વિચાર કરતાં તો નર્મપદ્યની ભાષાનાં કેટલાંક દૂષણો ભૂષણરૂપ થઈ જાય છે, અને એમ મનમાં સહજ ખ્યાલ ઊઠે છે કે જે વાતને માટે હમણાં એ બહુ નિંદાય છે તેને માટે જ આવતા જમાનામાં કદી એની ઘણી તારીફ થાય. માટે એની બાની જ જુદી છે એમ ગણી એની કવિતાની તુલના કરવામાં તેનો વિચાર દૂર રાખવાની હું જૂજ ભલામણ કરું છું તે કોઈ પણ રીતે ખોટી છે એવું તો દુરાગ્રહી સિવાય કોઈ કહી શકનાર નથી.

જ્યારે બાની જ જુદી અને તે બાની પણ છેક દોષરહિત નહિ ત્યારે તે બાની જૂની બાનીના શોખીનને અપ્રિય લાગે એમાં કાંઈ અચરત સરખું નથી. પરંતુ તેઓનો એ ધર્મ છે કે એ વિષય પર તેઓએ શાંત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવો. નર્મદાશંકરની ભાષા વિશે મેં મારો અભિપ્રાય તો ઉપર જણાવ્યો જ છે, પણ વાદને અર્થે તેઓ ધારે છે તેથી પણ ઘણી જ નઠારી છે એમ ગણીએ તોયે માત્ર ભાષા ઊતરતી હોવાથી શું થઈ ગયું? ગુણીજનો ઠીકરાના વાસણમાંથી પણ અમૃતનો જ સ્વીકાર કરે, અને રત્નજડિત કંચનના પાત્રમાં દૂધ હોય તે તરફ લોભાઈ જાય નહિ. માટે ભાષાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિઓને સરખાવી જોઈએ. કરુણા રસમાં પ્રેમાનંદ બેશક ચડે, અને હાસ્યરસ પણ એણે લખ્યો છે તે સારો અને એ કવિને શોભે તેવો છે. નર્મદાશંકરે કવિતામાં હાસ્યરસ લખવાનું હજી માથે લીધું જ નથી, અને ગદ્યમાં હસવાનું જોર એનું જબરું જણાય છે. તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ રસમાં ઊતરે એમ કહેવું એ ખરો ન્યાય તો નહિ, તો પણ કવિતામાં નથી એટલા જ કારણથી એક બે આની ઓછી આપીએ તો ચાલે. પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતિનો છે, પણ નર્મદાશંકરનો એવા જ ઊંચા પાણીનો અને ઘણો છે. પ્રેમાનંદે છૂટક ગીતકવિતા પણ ઘણી લખી છે એમ એકનું કહેવું છે. તે ખરું પડે તો બહુ સારું,

અને તે ખરું પાડવાની ખોળમાં ઉદ્યોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઈએ, કેમકે તેમાં બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ બાબત ખરો ન્યાય કરવાનાં સાધન આપણે હાથ લાગશે. તો પણ જ્યાં લગી એમ નથી થયું ત્યાં લગી તો નર્મદાશંકર કરતાં એનો શૃંગાર ઓછો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડે છે, પણ નર્મશૃંગારમાં ઘણાં ઉચી જાતનાં, અને પૂર્ણ ચિત્ર છે. અફસોસ છે કે આપણામાં ચિત્રકળાની કળા સુધારાના સૂરજને ન ગણકારતાં હજી બિડાયલી જ ઊભી છે; બાકી કોઈ ચતુર ચિતારો નર્મકવિતામાંનાં તાર્કિક ચિત્રોને રસિક સ્ત્રીપુરુષોની દૃષ્ટિ આગળ મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ કરી મૂકત. પ્રેમાનંદમાં વીરરસ ઘણો છે, પણ કલ્પિત શસ્ત્રો વડે કીધેલા અસંભવિત પરાક્રમોનાં વર્ણનથી હાલના અગ્નિરથ અને વીજળીયંત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા ઓગણીસમા સૈકાના વિદ્વાનો રસમગ્ન થઈ જાય એ તો મુસ્કેલ જ તો. અદ્ભુત સાથે વીરરસ ઊડી ગયો — એ બન્ને વચ્ચે આત્મા ને શ્વાસનો સંબંધ છે. નર્મ કવિતામા શિક્ષારૂપ જે વીરરસ લખ્યો છે તે ઘણો જુસ્સાવાળો અને અસર કરતો છે. પ્રેમાનંદે શાંતરસ તો લખ્યો જ નથી, અને નર્મદાશંકરે લખ્યો છે તે ઘણો સરસ છે. નીતિબોધ કવિતા તો ગુજરાતીમાં નર્મદાશંકરની જ. એનો લખેલો વૈરાગ્ય ઊંડો અને ઉત્તમ પંક્તિનો છે — એટલો ઊંડો કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુખિયારાથી પણ નહિ સમજાય, અને દુઃખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં તો શું પણ બીજી ખેડાયલી ભાષામાં પણ મળવો મુસ્કેલ. સૃષ્ટિસૌંદર્ય સમજવાની શક્તિ તો સંસ્કૃત ભાષાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામાં કરમાઈ ગઈ હતી તે જાણે પાછી નર્મકવિના મનમાં અંકુલિત થઈ હોય એમ જણાય છે. પ્રાતઃકાળનાં, સાયંકાળનાં, મધ્યરાત્રિનાં, ઋતુઓનાં,— કાળવર્ણન કવિઓ થોડુંઘણું કરી જાણતા હતા, પણ વનવર્ણન કરવામાં તો કેવળ અજ્ઞાન હતા એમ કહીએ તો તે કંઈ ખોટું નહિ કહેવાય — એલચીની જોડે આમલી ને એરંડાના નામ મૂકી અ—યા મેળવ્યા એટલે વનવર્ણન કીધું એમ કંઈ નહિ કહેવાય.

બીજું જૂના કવિઓની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. જૂની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિત છે એમ હું નથી કહેતો. કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાય જ નહિ. શામળનું કવિપ્રિયા, દયારામનું રસમંજરી, અને પ્રેમાનંદનું સઘળા સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રનું સ્વબુદ્ધિએ શોધેલુ સત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઈ આવે છે, તોપણ તેમાંના કોઈની બાની શાસ્ત્રીય નથી. તેઓનાં પુસ્તકો પાઠશાળામાં શીખવવા લાયક નથી, પણ માત્ર રાગમાં ગવાતાં સાંભળી આનંદ પામવાનાં છે. શામળની કંઈએક હિંદુસ્તાની ઢબની શાસ્ત્રીય બાની છે ખરી, અને હું ધારું છું કે દલપતરામ એ જ કારણને માટે એને વખાણતા હશે. વાક્યના બોલે બોલ પ્રયોજનવાળા,—તેમાંથી એક પણ કાઢી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખંડિત થાય, ને શબ્દના ક્રમમાં ફેરફાર કરીએ તો રસમાં ઘટાડો થાય,—ઝડઝમકનાં ભૂષણ ધરેલા તથાપિ તે અંગના જ અવયવ હોય એમ જણાય, નિરર્થક વિસ્તાર નહિ કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર ચેતવણી હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિદ્વાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગળશાસ્ત્રનો પણ એકે નિયમ ખસેલો નહિ—એવી અર્થગૌરવ અને વ્યંજનાયુક્ત કવિતા આપણી ભાષામાં નથી જ. એ ખૂબી તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યમાં જ રહેલી છે. એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે આપણી ભાષામાં પ્રારંભ કીધો છે.

આ બધી વાતનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુધ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિઓ કરતાં નર્મકાવ્ય ઘણી ઊંચી જાતનું છે, અને અગર જો કે નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખૂબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણું જ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિઓ સાથે એનો મુકાબલો જ શા માટે કીધો હશે.

૧૮૬૭

કવિજીવન *

દુહા.

હે ! નર્મદ ! મમ મિત્ર ! તુજ કરું શ્રાદ્ધ હું આજ !
લે અર્પું યશઅંજલિ — પિતૃલોક પ્રિય ખાજ.
શ્રદ્ધાથી સંભારવા, ગંભીર થઈ ગત જંન.
તેનું નામ જ શ્રાદ્ધ છે, બુદ્ધિશુદ્ધિસાધંન.
શ્રાદ્ધ મિત્રનું શાસ્ત્રમાં, લખી ગયા રસજાણ,
સહજ સ્વભાવે આજ હું, કરું છું તે નિર્વાણ
પિંડદાન જલદાન એ, આદિક વિધિ વિવિધ;
તથાપિ પંડિત શ્રાદ્ધમાં યશાંજલિ જ ઉચિત.

કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરત શહેરમાં સંવત ૧૮૮૯ના પહેલા ભાદરવા શુદ દશમને શનિવારે, એટલે, ઇસિવી સન ૧૮૩૩ના ઓગસ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે વહાણાના પહોરમાં સૂરજ ઉગતાં થયો હતો. એમના બાપનું નામ લાલશંકર પુરુષોત્તમ દવે હતું, અને તે જ્ઞાતે સુરતવાસી વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

---

* આ જીવનનિરૂપણ ગ્રંથકાર તરીકેનું જ અને તે પણ સંક્ષેપમાં લખીશું. લખાણમાં આવેલી હકીકતોનો લગભગ બધો આધાર કવિએ પોતે જ સને ૧૮૬૬ માં 'મારી હકીકત' એ નામે સ્વજીવન (Auto-biography) લખીને છપાવી ખાનગી રાખી મૂક્યું હતું તે ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે.

હવે લાલશંકરની સંસારી સ્થિતિ મધ્યમપણે સારી હતી, એટલે તેઓ ખાતાપીતા અને નાતજાતમાં સારા કહેવાતા હતા. તેમને કેટલોક વેદાભ્યાસ હતો તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન હતુ, પરંતુ તે યાચકવૃત્તિ ન કરતા પોતાનો નિર્વાહ પોતાના બાપનુ લહિયાનું જ કામ કરીને ચલાવતા. કર્નલ જર્વિસના ઉપરાપણા હેઠે નિશાળોને વાસ્તે તે વેળા જે ગ્રંથો શીલાછાપથી મુંબઈમાં છપાતા હતા તેમાં એ ૩૦ રૂપિયાને પગારે લખવા ઉપર કેટલાક વર્ષ સુધી હતા, અને પછીથી તેમણે મુંબઈની સદર અદાલતમાં ૧૫ થી ૩૦ સુધીની કારકુની ઉપર પોતાનો જન્મારો પૂરો કીધો. હવે લાલશંકરની રીતભાત પ્રતિષ્ઠિત, પ્રેમી ને શાણી હતી. એ વ્યવહારમાં કુશળ, અને સ્વભાવે ઉદ્યોગી તથા સંતોષી હતા. સદર અદાલતમાં હતા ત્યારે આડે રસ્તે પાઈ પણ મેળવવાની કાંઈ દાનત ન રાખતા. ખાનગી રીતે પોતાનુ જે પુસ્તકો લખવાનુ મૂળ કામ તે જ કરીને પોતાની ટૂંકી કમાઈમાં વધારો કરતા. એ ગાઈ જાણતા, અને શામળભટની વાર્તાઓ પહેલવહેલી બાપુ હરશેઠે બહાર પાડી તેને તે કામની પ્રેરણા કરનાર તથા પુસ્તકો આણી આપનાર આ નર્મદ કવિના પિતા જ હતા.

કવિની માનુ જન્માક્ષરે નામ નવદુર્ગા, પણ તેને સૌ નાની તથા સાસરેથી રૂકમણીવહુ કહેતાં. એને લખતાંવાંચતાં, ભરતાં શીવતાં, ને ગીતો ગાતાં સારું આવડતું, અને તે ઘરકામમાં કુશળ, સુઘડ, ઉદ્યોગી, કરકસર સમજનારી, તથા સંતોષી હતી. એનો સ્વભાવ ગરીબ, મળતાવડો, ને દયાળુ હતો. કવિ લખે છે કે "એને પોતાના ગરીબ સગાંની ઘણી દાઝ હતી, ને વેળાએ વેળાએ તેઓને લૂગડાં વગેરે આપી મદદ કરતી. એ એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં મરી ગયેલાં વહાલાંને સંભારી રડતી. એને પૂજાપાઠનું બહુ ગમતું હતું—કોઈ માગનારને ભીખ આપ્યા વિના પાછું કાઢતી નહિ." આવી કોમળ પ્રકૃતિ છતાં એ પોતાના છોકરાને ધાકમાં રાખવા ઘણી ખંતી હતી, કેમકે બાપનો તો છેવટની ઘડી સુધી પોતાના પુત્રની ઉપર એટલો બધો પ્યાર હતો કે તેને કદી કાંઈ પણ કહેતા નહિ.

ધાકમાં રાખવાની જરૂર પડે એવી આ કવિની બાળપણમાં તો પ્રકૃતિ જ નહોતી. પોતે લખે છે કે "નાનપણમાં મારી તબિયત ધિંગામસ્તીવાળી તોફાની નહિ પણ હાવરી, તોપણ મરજી મુજબ ન થયેથી રીસે થઈ ખૂણામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રડ્યા કરું તેવી ખરી — ચીડીને હાથપગ અફાળું તેવી નહિ. હું માબાપ સિવાય બીજા કોઈને દેખું કે શરમાઈ ખૂણામાં અથવા માની સોડમાં ભરાઈ જતો; બીકણ પણ હતો."

પોતે જ આમ લખે છે એટલે તે ખરું, પણ બાકી નર્મદાશંકરને તે બીકણ કે શરમાળ કોણ ધારત ? નાનપણમાં આવી પ્રકૃતિ થઈ જવાનું કારણ મુંબાઈમાં બાળકો ભેળાં મેદાનમાં રમવાનું થોડું જ એ હશે એમ અમને લાગે છે. કવિ લખે છે કે " નાનપણમાં છોકરાઓમાં હું ઘણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓનાં ટોળામાં જતો ખરો, પણ રમતમાં શામેલ ન થતાં આઘો રહી જોયાં કરતો." મુંબાઈમાં ઊછરેલા છોકરા સુરત આવે છે ત્યારે આવો જ દેખાવ બહુધા આપે છે. વળી લખે છે કે "મને જન્મથી રમવા ઉપર શોખ જ નહિ—" એ અમને આબેહૂબ ખરું લાગે છે, કેમકે આ તો અમારા અનુભવની વાત છે કે કવિ મોટપણે જે વેળા લાલાઈને માટે લોકની બત્રીશીએ બહુ જ ચડયા હતા તે વેળાએ પણ એની વૃત્તિ મિત્રમંડળમાં યે રમતિયાળ નહિ, પણ ગંભીર, આતુરતા ભરેલી, અને વિચારવંત જ દેખાતી. તે છતાં જો તે વેળા નિશાળોમાં 'ક્રિકેટ' 'ફૂટ બોલ ' જેવી ઉત્સાહી તથા સ્પર્ધાની રમતો હોત તો આ બાળકવિ તેમાં ઘૂમ્યા વિના રહેત નહિ એમ અમને લાગે છે. રમતો, જે શરીર કેળવણીનું મોટું સાધન છે, તે આ કારણોથી નર્મદાશંકરને બાળપણમાં મળી શકી નહિ; પણ એણે સમજીને કિશોર અવસ્થામાં દંડ મુગદળનો કાંઈક અભ્યાસ કર્યો હોય એમ એના બાંધા ઉપરથી તો જણાતું હતું. કવિનું કાઠું મધ્યમ, પણ ભરેલું અને કસાયેલું હતું, અને એનું ઊછળતું લોહી એ જ ઘણા એના ચાંચલ્યનું કારણ અમે સમજીએ છીએ. કવિનું શરીર બાળપણથી નિરોગી હતું — માત્ર સાતમે વર્ષ છએક મહિનાનો મોટો પછાડો ખાધો હતો.

પાંચ વર્ષની ઉમર થઈ કે આ બાળકવિને ગામઠી નિશાળે બેસાડ્યો. ત્યાં આંક વગેરે ભણી રહ્યો કે સરકારી નિશાળે મૂક્યો. અહીંયાં સાડાત્રણ વર્ષે ગુજરાતી અભ્યાસ બધો પૂરો કરી બાર વર્ષની ઉંમરે પ્રોફેસર હાર્કનેસના મોઢા આગળ પરીક્ષા આપી એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં એ દાખલ થયો. જાણવું જોઈએ કે નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરતમાં થયેલો, પણ બાપને મુંબઈ નોકરી હોવાથી એ ત્યાં જ ઊછર્યા તથા કેળવાયા હતા; વતન હોવાથી પ્રસંગોપાત્ત સુરત પણ માસ બે માસ આવવું જવું થતું, પરંતુ સ્થાયી નિવાસ મુંબઈમાં જ.

કવિ નોંધે છે કે "સને ૧૮૪૫ની ૬ ઠ્ઠી જાન્યુઆરીએ હું મારી ૧૧ વરસ ને ૪ મહિનાની ઉમરે અંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયો" પોતાના બધા માસ્તરોનું વર્ણન કવિ સ્નેહભાવથી કરે છે. દેશી માસ્તરોમાં કોઈ "બમનજી પેસ્તનજી માસ્તર જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે," તેની શિક્ષણકળા અને સારા સ્વભાવનાં ખાસ વખાણ કર્યાં છે. એ વેળા એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલના ઉમેદવાર વર્ગમા ચાર પાંચ અંગ્રેજી માસ્તરો જુદા જુદા વિષયો શીખવતા, અને તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા, મિ૦ ગ્રેહામ જે સુરત સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગોએ પછીથી આવી પોતાની વિદ્યા ને બુદ્ધિ તેમ જ મિજાજને માટે આખા ગુજરાતમાં હજી મશહૂર છે, તેનો પણ નર્મદાશંકરને કોઈ દહાડો માર ખાવો પડ્યો ન હતો. તેનું કારણ એ કે અક્ષરગણિત ને ભૂમિતિ જે મિ૦ ગ્રેહામના વિષય હતા, તેમાં નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સારી ચાલતી. સાક્ષરત્વના ગોખવાળા ઘણી વખત ગણિતશાસ્ત્રોનો અનાદાર બતાવી પોતાની મેળે મિથ્યા માન માની લે છે, પણ કવિ નર્મદાશંકર તો લખે છે કે, " અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં પણ મને જે હોંસ ને આનંદ થતાં તે મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં—રે વધારે; હું નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો (exercises) કરી બતાવતો." જ્યારે પાછળથી નર્મદાશંકરનું સુરત સ્કૂલમાં આવવું થયું, ત્યારે ગ્રેહામ સાહેબ એને ભૂમિતિવેત્તા (geometrician) કહેતા, અને એ કારણની પ્રીતિથી એના ગેરહાજરી વગેરે દોષો ઉપર દુર્લક્ષ

કરતા એમ અમારા સાંભળવામાં છે. ભૂમિતિથી તોલનશક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસતરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તો પણ તેની વાણી હમેશાં સકારણ, સયુક્તિક, અને યથાર્થતાથી જ ગોઠવાયેલી માલૂમ પડે છે તે આ તોલનશક્તિને પ્રતાપે. ખંડનમંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનુ કારણ પણ એ જ. કોશાદિક ગંભીર ગ્રંથોની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથી જ એ ગ્રંથો સારા બન્યા છે.

આ અંગ્રેજી સ્કૂલનો અભ્યાસ નર્મદાશંકરે પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો. અને સને ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં કોલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઈ તેમાં પાસ થઈ રૂ. ૧૦)ની સ્કૉલરશિપ મેળવી. જૂનમાં રજા ખૂલતાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યો, પણ આઠ મહિનામાં જ કોલેજ છોડી સુરત જઈ વસવું પડયુ, કેમકે, મૂળ તો એ જ કે આપણી બાળલગ્નની વિદ્યાવિરોધક રૂઢિ. કવિનાં લગ્ન સને ૧૮૪૪માં સૂરજરામ શાસ્ત્રી, જે સદર અદાલતમાં તે સમે હતા, તેમની દીકરી સાથે ક્યારનાંયે થઈ ચૂક્યાં હતાં. અને હાલ તે વેશમાં આવી જવાથી સસરા તરફથી તાકીદ થઈ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ઘર માંડવું જોઈએ. કવિના બાપને તો એમ થયુ ખરું કે વહુને મુંબઈ તેડાવીએ તો છોકરાનો અભ્યાસ કાયમ રહે, અને બાપદીકરાને વિખૂટા પડવું ન પડે. કવિનાં મા આ જ વર્ષના નવેંબર માસમાં ગુજરી ગયાં હતાં તેથી દીકરાને એકલો સુરતમાં રાખવો એ સુજ્ઞ ને પ્રેમી લાલશંકરને વસમુ જ લાગ્યું હશે, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજ કરવું પડયું. કવિએ સુરત ગયા પછી પાછાં ત્રણેક વર્ષે આવીને કૉલેજમાં બેએક વર્ષ કાઢયાં. એમ કુલ કૉલેજનો અભ્યાસ કવિનો ત્રણેક વર્ષનો થવા જાય છે તોપણ એ એવો ખંડિત અને અસ્વસ્થ ચિત્તનો હતો કે આ પ્રસંગે જ કવિની કેળવણીનું પ્રકરણ પૂરું કરી તેનો એમણે કેટલો ભડોળ એકઠો કર્યો હતો તે સમગ્રપણે જોઈએ.

ગુજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી બધી જ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની

કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું જ વધારે મળતુ. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઈ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી—અલબત ગીત, ભજન વગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યુ હશે જ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે મેં શામળ ભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ વાંચ્યુ કે સાંભળ્યુ તો હશે જ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલો જ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધે જ અમે ધારીએ છીએ કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ; તે છતાં આ તો ખરું છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડેલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળિયાઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યુ નહિ હોય, કેમકે બોર્ડના વખતની વાચનમાળાથી શબ્દ-જ્ઞાન તો બહુ જ મળતુ.

અંગ્રેજી સ્કૂલોનું આથી કાંઈ તે વેળા જુદું જ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂલોમાં પાંચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતુ તે હાલના મેટ્રીક્યુલેટેડના જેટલું કુલ સરવાળે ગણાય. પણ એ બે જ્ઞાનની જાતિમાં બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતાં હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર અને અનુલેખન (Dictation) ઉપર બહુ જ વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર લખે છે તેવા તે વેળા કોલેજમાં જનારા પણ ભાગ્યે જ લખતા, અને વખતે તે જોડણીની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનુ વધારે હતુ. વર્ગસમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહ તો બધી જ સ્કૂલોમાં શીખવતા અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત શ્રૃન્યલબ્ધિ પર્યંત ચાલતું, જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો

વધારામાં. ખગોળાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શીખવાતી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધા જ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ. ગણિત અને વાચનના તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સમાન કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કાંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો, કેમકે વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતું નહિ, પણ વર્ગે સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપર જ શિક્ષક સારો નઠારો કહેવાતો — અગર જો તે વેળાના શિક્ષકો સુધાભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહી જ હતા. વળી, તે વેળાના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી વાચનની ચોપડીઓ હાલ કરતાં થોડી આવતી. અંગ્રેજી ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહિ, અગર જો હાલ ફાયદો જ કરે છે કે કેમ એ શક પડતું છે, કારણ કે બહુધા તે તે છોકરાની જ્ઞાનશક્તિની ઉપરાંતના જ હોય છે, અને સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ આવશ્યનું છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેદ દાખલ તૈયાર કરવાનાં નહિ, પણ સરળતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપજાવે એવાં જોઈએ. બીજું, તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો અંગ્રેજીમાં તરજૂમો કરાવતા નહિ, પણ અંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા સમજવાની શક્તિ સારી આવતી—બલકે હાલના કરતા કાંઈક વધારે,—પણ તે બોલવાલખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

અંગ્રેજી કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા જોગ છે. એ બંને વાચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિબોધક વાર્તા કે વિવેચનોથી જ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશસુધારાના ઉત્સાહી થઈ નીકળતા.

આ તો સામાન્ય પક્ષે બોલાયું; અને તેનું ગમે તેમ હો, પણ નર્મદાશંકરની બાબતમાં તો એ બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે તે

કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું જ વધારે મળતુ. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઈ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી — અલબત ગીત, ભજન વગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યુ હશે જ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે મેં શામળ ભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ વાંચ્યુ કે સાંભળ્યુ તો હશે જ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલો જ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધે જ અને ધારીએ છીએ કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ, તે છતાં આ તો ખરુ છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળિયાઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યુ નહિ હોય, કેમકે બોર્ડના વખતની વાચનમાળાથી શબ્દ-જ્ઞાન તો બહુ જ મળતું.

અંગ્રેજી સ્કૂલોનુ આથી કાંઈ તે વેળા જુદું જ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂલોમાં પાંચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના મેટ્રીક્યુલેટેડના જેટલું કુલ સરવાળે ગણાય. પણ એ બે જ્ઞાનની જાતિમાં બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતાં હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર અને અનુલેખન (Dictation) ઉપર બહુ જ વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર લખે છે તેવા તે વેળા કોલેજમા જનારા પણ ભાગ્યે જ લખતા, અને વખતે તે જોડણીની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતુ. વર્ગસમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહ તો બધી જ સ્કૂલોમાં શીખવતા અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત શન્ત્યલબ્ધિ પર્યન્ત ચાલતું, જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો

વધારામાં. ખગોળાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શીખવાતી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધુ જ્ઞાન તે વેળા બધા જ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ. ગણિત અને વાચનના તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સમાન કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કાંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો, કેમકે વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતુ નહિ, પણ વર્ગે સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપર જ શિક્ષક સારો નઠારો કહેવાતો — અગર જો તે વેળાના શિક્ષકો સુધાભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહી જ હતા. વળી, તે વેળાના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી વાચનની ચોપડીઓ હાલ કરતાં થોડી આવતી. અંગ્રેજી ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહિ. અગર જો હાલ ફાયદો જ કરે છે કે કેમ એ શક પડતુ છે, કારણ કે બહુધા તે તે છોકરાની જ્ઞાનશક્તિની ઉપરાંતના જ હોય છે, અને સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવશ્યનું છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેઠ દાખલ તૈયાર કરવાનાં નહિ, પણ સરળતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપજાવે એવાં જોઈએ. બીજુ, તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો અંગ્રેજીમાં તરજૂમો કરાવતા નહિ, પણ અંગ્રેજીનુ ગુજરાતીમા શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતુ. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા સમજવાની શક્તિ સારી આવતી—બલકે હાલના કરતાં કાંઈક વધારે,—પણ તે બોલવાલખવાનુ સામર્થ્ય હાલ કરતા થોડુ.

અંગ્રેજી કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા જોગ છે. એ બંને વાચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિબોધક વાર્તા કે વિવેચનોથી જ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશસુધારાના ઉત્સાહી થઈ નીકળતા.

આ તો સામાન્ય પક્ષે બોલાયુ; અને તેનુ ગમે તેમ હો, પણ નર્મદાશંકરની બાબતમાં તો એ બરાબર લાગુ પડ છે, કેમકે તે

કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું જ વધારે મળતું. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઈ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી — અલબત ગીત, ભજન વગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યું હશે જ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે મેં શામળ ભટની વાર્તાઓ વાચી અને પ્રેમાનંદનુ ઓખાહરણ વાંચ્યુ કે સાંભળ્યુ તો હશે જ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલો જ. કવિપણુ કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધે જ અમે ધારીએ છીએ કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ, તે છતાં આ તો ખરૂં છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાચવા માંડેલા, ત્યારે તે હાલના નિશાળિયાઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે બોર્ડના વખતની વાચનમાળાથી શબ્દ-જ્ઞાન તો બહુ જ મળતુ.

અંગ્રેજી સ્કૂલોનુ આથી કાંઈ તે વેળા જુદું જ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂલોમાં પાચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતુ તે હાલના મેટ્રીક્યુલેટેડના જેટલુ કુલ સરવાળે ગણાય. પણ એ બે જ્ઞાનની જાતિમા બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતાં હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર અને અનુલેખન (Dictation) ઉપર બહુ જ વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર લખે છે તેવા તે વેળા કોલેજમાં જનારા પણ ભાગ્યે જ લખતા, અને વખતે તે જોડણીની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનુ વધારે હતુ. વર્ગસમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહ તો બધી જ સ્કૂલોમાં શીખવતા અને સુરત જેવીમાં તો ગણિત શન્યલબ્ધિ પર્યંત ચાલતુ, જે હાલ એમ. એ. ના જ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસના ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો

વધારામાં. ખગોળાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શીખવાતી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધા જ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ ગણિત અને વાચનના તો તે વેળા વર્ગ જ જુદા હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સમાન કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કાંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો, કેમકે વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતું નહિ, પણ વર્ગે સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપર જ શિક્ષક સારો નઠારો કહેવાતો — અગર જો તે વેળાના શિક્ષકો સુધાભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહી જ હતા. વળી, તે વેળાના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજી વાચનની ચોપડીઓ હાલ કરતાં થોડી આવતી. અંગ્રેજી ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહિ, અગર જો હાલ ફાયદો જ કરે છે કે કેમ એ શક પડતું છે, કારણ કે બહુધા તે તે છોકરાની જ્ઞાનશક્તિની ઉપરાંતના જ હોય છે, અને સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવશ્યનું છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેદ દાખલ તૈયાર કરવાનાં નહિ, પણ સરળતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપજાવે એવાં જોઈએ. બીજું, તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો અંગ્રેજીમાં તરજૂમો કરાવતા નહિ, પણ અંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપર જ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા સમજવાની શક્તિ સારી આવતી—બલકે હાલના કરતાં કાંઈક વધારે,—પણ તે બોલવાલખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

અંગ્રેજી કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા જોગ છે. એ બંને વાચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિબોધક વાતો કે વિવેચનોથી જ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશસુધારાના ઉત્સાહી થઈ નીકળતા.

આ તો સામાન્ય પક્ષે બોલાયું; અને તેનું ગમે તેમ હો, પણ નર્મદાશંકરની બાબતમાં તો એ બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે તે

સમયની શિક્ષણપદ્ધતિથી જે થોડા પણ ખરા સુશિક્ષિત છોકરાઓ તૈયાર થતા તેનો એ એક સારો નમૂનો હતો. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને નિશાળોમાં એનો ઘણુંકરીને પહેલો, બીજો, કે પાંચની અંદરનો નિશ્ચય જ નંબર દરેક વર્ગમાં રહેતો. એણે બંને નિશાળમાં કેટલાંક ઇનામો મેળવ્યાં હતાં, અને એવા એક ટાંકણે કોઈ ગવર્નર સાહેબ પધારેલા તેમણે આ બાળકવિની અંગ્રેજી કવિતા વાંચવાની (તે વેળા ગોખણનો ધારો નહોતો) ધાટીનાં ખાસ વખાણ કર્યાં હતાં. તા. ૮મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૧ ને રોજ એણે કોલેજ છોડી ત્યારે પ્રોફેસરોએ એના જવા માટે દિલગીરી બતાવનાં સારાં સર્ટિફિકેટો આપ્યાં હતાં. પ્રિન્સિપાલ ગ્રીન (ગુજરાતના નામીચા ગ્રીન સાહેબ) લખે છે કે 'ગઈ કલેર સ્કોલરશીપની પરીક્ષામાં ઘણા ઉમેદવારો હતા, પણ તેમાંથી ૧૧ પાસ થયા, અને તેમાં નર્મદાશંકરનો ત્રીજો નંબર આવ્યો હતો.' પ્રોફેસર રીડ એની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી કહે છે કે 'એનું અંગ્રેજી જ્ઞાન વખતના પ્રમાણમાં અસાધારણ સારું છે.' કેટલાંક વર્ષ પછી જ્યારે આ લખનારને કવિ સાથે ગાઢો ને લાંબો પરિચય થયો તે વેળા પણ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કવિમાં બહુ સારું જણાતું હતું. બાયરન, શેક્સપિયર વગેરે કવિઓ, અને બેકન, લોક, વગેરે ફિલસૂફોના ગ્રંથો પણ તેની ખૂબીની સાથે સમજી શકતા. કાવ્યવિવેચન તથા કવિચરિત્રોનાં પુસ્તકો બહુ વાંચેલાં હતાં, અને 'એડિનબરો રીવ્યુ' નાં તો ૩૦-૪૦ વોલ્યુમો ખરીદ જ કરી રાખેલાં હતાં. બીજા ગ્રંથો (અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી) પણ કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળામાં બહુ હતા—ભાગ્યે જ એટલા બીજા કોઈ પણ દેશી ગૃહસ્થના ઘરમાં હશે. કવિ પોતાનો બધો વખત વિદ્યાનંદમાં અને સ્વદેશહિતની ચર્ચામાં કાઢતા. એની પાસે જે આવે તેની સાથે એ જ વાત. ગ્રામ્ય વાર્તા બિલકુલ પસંદ નહોતી, અને વિદ્વાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં પાંચ છ કલાક સુધી પણ એવી ઊંચી જ વાતચીતમાં નિમગ્ન રહેતા. એવી વાતચીતમાં ડોળ, ડમાક, કે પોતે જ બહુ બોલવું એવો સ્વભાવ જરા પણ હતો નહિ. તેમ જ દુરાગ્રહથી પોતાનો વાદ પકડી રહેવો એમ પણ નહિ, સામાનો પક્ષ સકારણ દેખે તો

તે સ્વીકારવો, અને નહિ તો તેના રદિયા આપી કેવળ સત્યનો જ નિર્ણય કરવા તરફ એમનું વલણ રહેતું. વિદ્યાવૃદ્ધિ અને દેશોન્નતિના વિષય જ સર્વાંગે આવા વખત પર ચર્ચાતા. આવી ચર્ચામાં કવિ એવો તો કાંઈ અજબ ઉત્સાહ નાંખતા કે તે વિષયમાં બરાબર નહિ સમજી શકે એવા સાભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો. વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક પાશ જે કોઈ કવિના સહવાસમાં આવતા તેને લાગ્યા વિના રહેતો નહિ. ખરે, કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વ જ (Magnetism) હતું, જે વડે સર્વેનાં મન હરતા, અને પોતાનો અંશ કાંઈ બીજામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા.

વિદ્યાનો આટલો પરિપાક આ વખતે એટલે ૧૮૫૧માં નર્મદાશંકરને થયેલો નહોતો જ. આ વખતે તો એની ઉમર હજી ૧૭ વર્ષની જ હતી, અને એનુ મન પેહેલવહેલું જ જુવાનીને ચગડોળે ચડ્યું હતુ. બધા માણસની જિંદગીમાં આ સમય કાંઈ કારમો જ કહેવાય છે. એ સમે પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા ચગડોળે ચડે છે, અને છેવટ જે સ્થાયી વલણ તે લે છે તેની ઉપર જ ઘણોખરો આખા ભવનાં અને પરલોકના પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જિંદગીમાં ૧૭થી ૨૩ વર્ષની ઉંમર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથનકાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૭થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગધ્ધાપચીસી કહેવાય છે, અને જો તે માણસને વિષયની ગધ્ધાઈમાં જ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરું છે. પણ આ સમે સ્ત્રીવાસનાનો જ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલો જ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડહોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમા બોલીએ, તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બંનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઊગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે, અને એ ઉછાળાથી જ આખો આત્મા ડહોવાઈ

જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રફુલ્લિત થઈ કોઈનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસીપણે જ અટકે છે. કેટલાકમાં વ્યવહારમર્યાદિત થઈ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત્ શઠતામાં જ ઊતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાએ કોઈને ચેલાઈને પતરાજી કરવા, કોઈને ધનપ્રાપ્તિ કરવા, કોઈને માનમરતબો મેળવવા, અને કોઈને વિદ્યા, ધર્મ, કે યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે, છેલ્લા વર્ગના પુરુષોમાં આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ કે દેશભક્તિમાં કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીશ વર્ષની ઉંમર સુધીમા શિથિલ થઈ જઈ તેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું, અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાતજાતમાં સારા કહેવડાવવું, એ જ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. આથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે, અગર જો સ્વધર્મશ્રદ્ધા મોદે તો આ પ્રવૃત્તિ કાળે બહુ બોલાય છે.

આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચડ્યું હતું એ જ એને આ વેળા કોલેજ છોડવનારું ખરું કારણ હતું. એના બાપે આ જોઈને જ એમ વિચારેલું કે સુરતમાં જઈ ઘર માંડી સસરાની સિફારસથી સારી નોકરીએ લાગી જાય તો છોકરો ઠેકાણે પડે. સસરાએ જગન્નાથ શંકર શેઠના વિનાયકરાવ પાસે સુરત હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ૰ ગ્રેહામ ઉપર ભલામણનો કાગળ લખાવ્યો હતો. પણ નર્મદાશંકરે ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૨ માં સુરત જઈ બે ચાર દહાડે નોકરીને માટે તે સાહેબને અરજ કરી, ત્યારે તેણે તો કહ્યું કે બોર્ડનો હુકમ અહીંયાંના છોકરાને જ આસિસ્ટંટ રાખવાનો છે, અને તેથી તું સ્કૂલમાં આવતો રહેશે તો હું પ્રસંગ આવ્યે જોઈશ. નર્મદાશંકરને ઘણી નાઉમેદી થઈ, પણ "નોકરીની લાલચે મેં એક બે મહિના હાઈસ્કૂલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નામ પણ દાખલ કરાવી રાખ્યુ હતું, પણ હું કાંઈ બરોબર જતો નહિ, ને પછવાડેથી મેં જવું મૂકી દીધું હતું," એમ કવિ પોતાની હકીકતમાં લખે છે. તે છતાં ગ્રેહામને

મુબઈથી નર્મદાશંકરના ગણિતજ્ઞાનને માટે સારો અભિપ્રાય હોવાને લીધે રાંદેરના મહેતાજીની જગા ખાલી પડી ત્યારે એને બોલાવી ૧૮૫૨ની ૧લી મેએ આપી, અને પછીથી એની સગવડને માટે સુરત શહેરમાં જ નાનપરાની નિશાળ ઉપર ૧૮૫૩ના માર્ચમાં બદલી કરી. પગાર રૂ. ૧૫)નો જ અને લોકમાં મહેતાજીની આબરૂ થોડી, તેથી નર્મદાશંકરે આ નોકરી "બેઠાથી બેગાર ભલો" એમ જાણી કમને જ લીધી હતી,

કવિએ ઘરસંસાર માંડ્યો હતો તે ૧૮૫૩ની ૪થી ઑક્ટોબરે પૂરો થયો. એની આ પહેલીવારની સ્ત્રીનુ નામ પિયરથી નાનીગૌરી અને સાસરેથી ગુલાબવહુ હતુ. કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ નહોતો, અને તે પણ કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મનમા કાંઈક નારાજ રહેતી. આ સ્ત્રીને અધરણીની છોકરી આવી તે ૧૫ દહાડાની થઈને મરી ગઈ. અને સંવત ૧૯૦૯ માં ફરી દહાડા રહ્યા ત્યારે આઠ મહિનાનું મૂએલું છોકરું અવતર્યાથી તે મૃત્યુ પામી.

હવે નર્મદાશંકરને સુરતમાં રહેવા કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહિ, અને એનું મન પણ હાલ મુબઈ જવાને તત્પર થઈ રહ્યું હતું. લખે છે કે "વિદ્વાન દાખલ કોઈ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જે મારો અંગ્રેજી શીખતો ત્યારનો જોસ્સો, તે પાછો તાજો ઊઠીને 'ચલ ચલ મુબઈ' એમ ઉશ્કેર્યાં કરતો હતો." અને એ વાત ખરી છે. આ ભવિષ્યનો કવિ અને ઊંચો દેશભક્ત આ સમે બે ત્રણ વર્ષ મોજમજામાં જ ડૂબેલો દેખાતો હતો, તો પણ એનો આત્મા એને અંદરથી ચટકા મારી નિરંતર પ્રબોધતો હતો કે 'અલ્યા તું ઊઠ, અને મોટાં કામ કર.' નર્મદાશંકરે મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાથી જ પ્રસિદ્ધિ પામવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા. ત્યાં આઠ મહિના જે કાઢ્યા તે દરમ્યાન પણ નિયમિત વિદ્યાભ્યાસ ઉપર મુખ્ય લક્ષ ન રાખતાં જુવાન પુરુષોની "અન્યોન્ય બુદ્ધિવર્ધક" એ નામની સભા ઊભી કીધી હતી. અને તેમાં પોતે પ્રમુખ અને મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી થઈ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે મહિનામાં ચાર વાર મળવું, તેમાં બે વાર સભાસદોએ નિબંધો લખી માંહોમાંહે જ વાંચવા, અને બે

વાર જાહેર સભા ભરી લોકોનો સુધારો કરવો. 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષે એણે તેમા મોઢેથી પહેલું જ ભાષણ આપ્યું હતું; પણ એ સભા રસ્તે પડવા આવી એટલામાં આપણે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એને સુરત જઈ વસવું પડ્યું. આ સભાએ જ આ વખત પછી દશ પંદર દહાડે પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, મોહનલાલ રણછોડદાસ વગેરે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવી મળવાથી "બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભા" એવું નામ ધારણ કર્યું, અને જે નામે ગુજરાતના સુધારા ઉપર તેણે પછીનો મોટી અસર કરી, અને જેના ચોપાનિયામાં જ નર્મદાશંકરની કલમે પહેલવહેલો પોતાનો પ્રકાશ કર્યો.

સુરતમાં આવ્યા પછી પણ થોડા વખતમાં "મેં મારી ગમતને સારુ એક મંડળી ઊભી કરવા ધારી, તે પછી તે વાત મેં મારા સગા દોલતરામને કહી એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કાઢવાનું કહ્યું, અને પછી અમે ભાગીદારી કરી 'સ્વદેશ હિતેચ્છુ' એ નામની મંડળી ઊભી કરી. એક પાસથી છાપખાનામાં 'જ્ઞાનસાગર' નામનુ ન્યુસપેપર અઠવાડિયે એક વાર નીકળવા માંડ્યુ, ને બીજી પાસથી ભાષણો થવા માંડ્યાં. પહેલું ભાષણ મેં 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષે લખીને તા. ૪થી જુલાઈએ કર્યું હતું. એ 'જ્ઞાનસાગર' આશરે એક વરસ ચાલ્યુ. પછી તે મંડળી ભાગી ગઈ ને અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ." આ પ્રસંગે 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ (જે હિંદુસ્તાની કવિતો અને કાંઈક પિંગળ જાણે છે) તેની સાથે નર્મદાશંકરને દોસ્તી બંધાઈ. કવિ લખે છે કે, "એ કોઈ કોઈ દહાડો વાતમા દોહરા ચોપાઈની માત્રા સંબંધી બોલતો તે હું બેદરકારીથી સાંભળતો."

આ જ અરસા પર કવિ દલપતરામ સુરતમાં ફાર્બસ સાહેબની પાસે હતા, અને તે પોતાની ઊગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા. આ સંબંધમાં નર્મદાશંકર લખે છે કે "આઘેથી હું એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહિ જેવા કોઈ આશ્ચર્યથી હું તેની તરફ જોતો ખરો પણ કોઈ દહાડો તેની પાસે ગયો નથી. . . . તેઓ કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મંડળીમાં કેફ ન કરવા સંબંધી

નરબી, લાવણીઓ વાંચતા. પણ હું કોઈ દહાડો સાંભળવા ગયો નથી. એણે જ્યારે ૧૯૦૭માં લાઈબ્રેરીમાં હુન્નરખાનનું ભાષણ આપ્યું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. . . . એ જ વરસમાં મનમોહનદાસ રણછોડદાસે પણ કવિતામાં એક ભાષણ કર્યું હતું, ત્યાં વળી હું ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો હતો."

આ બધા પ્રસંગોથી આપણા આ ભવિષ્યના કવિ ઉપર શી અસર થઈ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પોતે તો "હું મારી જુવાનીની લહેરમાં જ મસ્ત હતો" એમ કહી તે બાબત બેદરકારી જ બતાવે છે, અને એ પણ ખરું છે કે સને ૧૮૫૫ સુધી એણે કવિતા તરફ કાંઈ પણ વૃત્તિ દેખાડી નથી. પણ અમે ધારીએ છીએ કે અવ્યક્ત રૂપે પણ આ પ્રસંગોની કાંઈ તો અસર થયેલી જ. પણ તે એને મોહનિદ્રામાંથી જાગ્યા પહેલાં માલૂમ પડેલી નહિ.

આ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રા જ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે "મેં કોઈ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ચોપડી વાંચી નહોતી, ને એક હાર્કનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઈ અંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં, બીજું કાંઈ નહિ. 'જ્ઞાનસાગર'માં મેં કંઈ જ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો (બીજી જાતની કોઈ પણ કેફ કરતો નહિ.) . . . એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર, તે વખત બિલકુલ નહોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્તિપૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહિ હતું. ઉદ્યોગ રાખવો, સંપ રાખવો, ભાષણો કરવાં, નિબંધો વાંચવા, ગ્રંથો લખવા, અને દેશનું ભલું કરવું, એટલું જ હું સુધારા સંબંધી જાણતો."

આ મોહનિદ્રામાંથી જગાડનાર એની સ્ત્રીનું મરણ હતું. એ મરણ પછી ત્રણ મહિનામાં જ એટલે ૧૮૫૪ના જાન્યુઆરી માસમાં નર્મદાશંકર પાછા પોતાના બાપની પાસે મુંબઈ વસ્યા. ત્યાં જઈને જીવરાજ બાલુવાળાને ત્યાં

વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડયો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળની ખોળમાં ફરવા માંડયું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગરના'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઈ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમિયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડિયો હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાં જ થોડાં વર્ષ ઉપર થઈ ગયા હતા તેનાં બનાવેલાં કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઈ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઈશું. પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડયો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નીકળ્યુ. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેર તો નહિ આપુ, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઈને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડયાં ને વાચી બતાવ્યાં. મારું મન તે ઉતારી લેવાનું થયુ." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી વેદાંતની ચર્ચા હંમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કડિયાએ ના રોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્રકાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબૂલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્રકાવ્ય લઉં ને રસ્તામાં નારાની દુકાને નકલ ચીતરવાને આપુ — ઘેર જઈ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસેથી લઈ આવું — રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મે સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચીતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઈ વગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી મુસીબતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારુ કેટલા છોકરાએ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત ? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે ? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે

ક ને વિ લખતાં આવડ્યું એટલે કવિ થઈ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઈ જાય તો પણ શું? બહુ સારું? આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યુ.—કાંઈ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબઈ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાના જ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢ્યા પછી તરત જ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાન્યુઆરીમાં એક તરફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડ્યો, અને બીજી તરફથી પ્રતાપ રુદ્રમાંથી રસપ્રકરણ શીખવા માંડ્યું. રસનું જ્ઞાન થતાં જ રસપ્રવેશ લખી કાઢ્યો, અને એ બંને પ્રવેશો જુલાઈ સુધીમાં બે અઢી મહિને તડાકાબંધ પ્રગટ કરી દીધા. નર્મદાશંકરની રીત એવી હતી કે કોઈ વિષય શીખવો કે તરત જ તે બાબત કાંઈ બનાવવું.

આટલા અભ્યાસથી ન ધરાતાં એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં પૂને જઈ "નીલકંઠશાસ્ત્રી પાસે લઘુકૌમુદી અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી પાસે વિક્રમોર્વશી નાટક શીખવા માંડ્યાં. લઘુકૌમુદીની બીજી વૃત્તિ અને નાટક પૂરાં કીધાં, બાળશાસ્ત્રી દેવ જે વ્યાકરણ ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને પોતાને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવે છે તેની પાસે હું કાવ્ય, ચંપુ અને નાટકમાંના પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો જોતો—કવિતા તે

---

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથી જ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યું છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાયેલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

શું ? ઉત્તમ કવિતા તે શું ? અલંકાર ને રસમાં અંતર શો ? આદિ પ્રશ્નો હું તેને કરતો, તેના ઉત્તરમાં તે ગ્રંથોનાં પ્રમાણ સાથે મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર, ને રસ શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરી છે તે ગ્રંથ હું તેની પાસે શીખ્યો. એમાં આર્યાગીતિનો પ્રસ્તારાદિક વિષય સવિસ્તર છે તે પણ જોઈ લીધો. રાતે હું લિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મ રામાયણ વાંચતો." પૂનેથી ૧૮૫૯ના માર્ચની ૨૦મીએ પાછું મુંબઈ આવવું થયુ; એ જ વરસમાં "મેં ચિંતામણિપિંગળ, સુંદરશૃંગાર, ભાષાભૂષણ અને રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની ગ્રંથોની મતલબ ઉપર ઉપરથી એ ભાષા જાણનારા કચ્છ-તરફના મારા મિત્રો પાસેથી જાણી લીધી" એમ નર્મદાશંકર નોંધે છે.

આ પ્રમાણે કવિપણાને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ની આખર સુધી ચાલ્યો, અને હવે પછી પણ પ્રસંગ આવ્યે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચૂકતા નહોતા. તો પણ આ પ્રયત્નકાળનો આપણે અંત ૨૩મી નવેંબર સને ૧૮૫૮ થી જ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે પોતાની આખી જિંદગીનો જે પર આધાર એવું એક પગલું ભર્યું; આ દિવસે* નોકરીનુ રાજીનામું આપ્યું, (અત્યાર સુધી કાંઈ કાંઈ નોકરી કર્યાં કરતા હતા), અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધું જીવન

* નોકરી છોડ્યા પછી ઉદરનિર્વાહને અર્થે ચાર પાંચેક વર્ષ સાહેબ લોકને ગુજરાતી ભણાવવાનું કામ નર્મદાશંકરે કર્યું હતું ખરું, અને એ દરમ્યાન હરદાસ થવાનો, કાઠિયાવાડના નવા સ્વામીનારાયણ સાથે મળી જવાનો, તથા છેવટ સુધારાવાળા પાસે 'મિશન' કઢાવી તેના એક પ્રચારક થવાનો વગેરે ઘણાક મનસૂબા તથા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા હતા કે તેથી બહાલી જીવાઈ મળે અને બધો કાળ વિદ્યાને લગતા કામોમાં જ જાય. આ હેતુ તો હાલ આપણા દેશમાં કેળવણીખાતાની નોકરીમાં જ ઘણે દરજ્જે પૂરો પડી શકે છે, પણ તે તો કવિને પસંદ ન પડવાથી આવા બુટ્ટા ઉઠાવ્યા અને તે કાળવિરુદ્ધ હોવાથી નિષ્ફળ ગયા. એકવાર મુંબઈમાં હરદાસની કથા કરી પણ હતી, ને ૫૦ રૂપિયા મળ્યા હતા

શારદાસેવનને જ અર્પણ કરવું. કવિ લખે છે કે " મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઈ આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં." ઊભરાઈ જતા હૈયાના આ બોલ વાંચી કયા વાંચનારની આંખ સાનંદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના રહેશે? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથી જ પૈસાટકા સબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જિંદગી બહુ દુઃખમાં કાઢવી પડી, ત્યારે એ સાનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઈ આપણાથી એમ બોલાઈ ગયા વિના રહેવાતું નથી કે " ધન્ય છે! કવિ, તારી આ ઊંચી મનોવૃત્તિને?" નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો બેહદ લાભ કીધો જ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં એ જ મહા સાધનભૂત થઈ હતી.

આ જ વરસમાં (સને ૧૮૫૮ના એપ્રિલમાં) ઉપર મુજબ કાવ્યશાસ્ત્રોનું સારું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જ નર્મદાશંકરે અત્યાર સુધીમાં જે કવિતાઓ બનાવી હતી તેને ' નર્મકવિતા ' એ નામથી પહેલવહેલી અંકોમાં પ્રગટ કરવા માંડી. આ વખત બે અંક બહાર પડ્યા, અને એ જ વરસના પાછલા ભાગમાં ત્રીજો પણ છપાયો. નર્મકવિતા અંકરૂપે હમણાં જ બહાર પડી, પણ ખાનગી કે જાહેરમાં કવિમુખે વંચાયાથી, એના ગદ્ય નિબંધ બે ચાર છપાયા હતા તેમાં કેટલીક આવી જવાથી, તથા બુદ્ધિવર્ધકમાં કેટલીક છપાયાથી નર્મદાશંકરનું કવિરૂપે દર્શન તો ક્યારનુંયે ગુજરાતમાં બધે થઈ ચૂક્યું હતું. પિંગળપ્રવેશથી એ કીર્તિમાં ચણો વધારો થયો હતો, અને અલંકાર તથા રસપ્રવેશો પ્રગટ થતાં જ બધાને એમ ભાસ્યુ કે કવિતાના પ્રદેશમાં આ કોઈ નવો સૂર્ય ઊગે છે. મુંબઈમાં તો વિશેષ કરીને બધા જ નર્મદાશંકરની રસભરત શૈલી ઉપર મોહિત થઈ ગયા. આ વખતે ગુજરાતી પંડિત દાખલ એની ખ્યાતિ સરકાર સુધી પહોંચી જવાથી ગુજરાતી જોડણી છેવટની મુકરર કરવા જે કમિટી નિમાઈ તેમાં કવિ નર્મદાશંકરને તે વેળાના ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન મિ૦ હાવર્ડની તરફથી માનપૂર્વક આમંત્રણ થયું, અને તે એણે કબૂલ રાખ્યું.

સને ૧૮૫૯ના મે માસમાં આંખનું ઓસડ કરાવવાં સારુ કવિ દલપતરામનું મુંબઈમાં આવવું થયું. આથી મુંબઈમાં એ બંને કવિનો સ્વાભાવિકપણે જ લોકો મુકાબલો કરવા લાગ્યા. કેટલાકની ઇચ્છા બંનેને ભેગા કરી તે દરેકની કેવી કવિતા છે તે જોવાની થઈ, અને એવો એક મુકાબલો વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે વિનાયકરાવ (તે વેળાના ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સ્લેટર) ના આગ્રહથી થઈ પણ ગયો. દલપતરામે હોપ સાહેબ ને દોલતરાય એ બે નામની બાહ્યાંતરલાપિકાનું ચાતુર્ય દેખાડ્યા પછી જાદવાસ્થલી મોરેથી પોતાના ભાણેજની મદદથી ગાઈ સંભળાવી. નર્મદાશંકરે હાલ જ રસપ્રવેશ બનાવ્યો હતો તેના છંદ મોઢેથી ગાઈ બતાવ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા ઊઠી કે એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ? અને કેટલાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વત્તાભરેલી છે એમ કહી દલપતરામને વખોડવા લાગ્યા. બંને કવિ જાતે પણ સરસાસરસી પર આવેલા ખરા જ, પણ તે દરેકનો આ અનિષ્ટ ઝઘડામાં કેટલો ભાગ હતો તે નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. ' પારસી પંચે ' તો એક રમૂજી ચિત્રમા બંનેને એકબીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લડાવ્યા છે! આ ઝઘડાનુ ફળ એ થયું કે એ બંનેનાં મન એકબીજાથી ઊંચાં થયાં, અને તે થયા ને થયાં જ! હવેથી તેઓ એકબીજા પર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષ જ ફેંકતા રહ્યા.

આ જ વરસમા આટલી બહારની ઉપાધિ છતા નર્મકવિતાના અંક ૪-૫-૬-૭-૮ બહાર પડ્યા. ૫ મો તથા ૬ ઠ્ઠો એ બે અંક વૈધવ્યચિત્રથી જ ભરેલા છે. આ વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી. સુધારાપક્ષ બહુ જોર પર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ સમર્થ પુરુષ સામો આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્તિ અંગ્રેજી ભણેલા ને સુધારાવાળાની હદમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી.

આ જે કીર્તિ જામી તેમા નર્મદાશંકરે વર્ષોવર્ષ નવી નવી તરેહની કવિતાઓ પ્રકટ કરી, સને ૧૮૬૬ સુધી ઉત્તરોત્તર વધારો જ કર્યા કર્યો. નર્મદાશંકરને લોક પાસે નાણાં કઢાવવાની જુક્તિ નહોતી આવડતી અથવા તેમાં જે ખટપટ ને ખુશામત કેટલેક દરજ્જે જોઈએ જ છે તે કરવા ઉપર એનું મન નહોતું, પણ

લોકોમાં પોતાની કીર્તિ તાજીને તાજી જ રાખવાની એને ઘણી જ ચીવટ તથા આવડત હતી. વૈધવ્યચિત્રનો મોહ લોકોમાં ઓછો થવા નહોતો આવ્યો એટલામાં ૧૮૬૦માં નર્મકવિતાના ૯ મો ને ૧૦મો એ બે અંક છપાવ્યા. તેમાં રુક્મિણીહરણ વગેરે જુદી જ બાનીની કવિતા લોકની આગળ રજૂ કરી. કવિએ કવિના વિષે વિવેચનશૈલીનાં રસિક ભાષણો આપ્યાં તથા છપાવ્યાં, અને સને ૧૮૬૧માં ઋતુવર્ણન નામે નાનું પણ પંડિતશૈલીનું મહા રસિક કાવ્ય પ્રકટ કરી વિદ્વાન વાચકોને એકદમ છક કરી નાંખ્યા. સને ૧૮૬૨માં સાતે વર્ષની કવિતાનું એક પુસ્તક કાઢ્યું, અને તેમાં વનવર્ણનથી ગુજરાતી પ્રજાને માટે એક નવો જ કાવ્યપ્રદેશ ઉઘાડ્યો. પ્રવાસવર્ણન પણ એ જ નવી શૈલીની કવિતા છે. ૧૮૬૩માં નર્મકવિતા પુસ્તક બીજાના અંકો પ્રથમ એકઠા અને પછી સામટા છપાવ્યા, તેમાં વજેસંગ ને ચાંદબાની વાર્તા લખી શામળભટની શૈલીનો રસ દેખાડ્યો. ૧૮૬૪માં 'હિંદુઓની પડતી'ના ઊછળતા રોલાછંદોથી વહેમોનું જડમૂળમાંથી ખંડન કરી નાખ્યું, અને પોતે કોઈ વખત અભિમાનમાં કહેતા તેમ નર્મ-કવિતાના પુસ્તકને 'સુધારાના બાઇબલ'નું રૂપ આપી દીધું. સને ૧૮૬૬માં 'નાયિકા વિષયપ્રવેશ' પ્રકટ કરી કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોની પરિસીમા કીધી. સને ૧૮૫૮–૫૯ થી તે ૧૮૬૫–૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો, અને એ સમે જેવી એની કીર્તિ પ્રકાશતી હતી તેવી બીજા થોડા જ કવિની આટલા થોડા વખતમાં પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદા-શંકરે કવિતા તો કેટલીક કરી, અને કવિ રીતે ગણના એમના મરણ પર્યંત સારી જ થતી, પણ આ વખતનો કીર્તિરંગ ન્યારો જ હતો.

નર્મદાશંકરનો કવિરૂપે ઉદય વર્ણવતાં તેણે જે ગુર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી તે બાબત તો બોલવાનું જ રહી ગયું છે. ગુજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫થી નિઃશંકપણે જ લખવા માંડ્યું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત ગુજરાતી ચાલતી હતી તે કાઢી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્માળી ચાલી ગુજરાતી ગદ્યમાં દાખલ કરવાનું મહા માન નર્મદાશંકરને જ

ધન્ય છે નર્મદાશંકરની સબૂરીને કે આવા મોટા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં આ કે પોતાના બીજા પરિશ્રમ વિષે કાંઈ પણ ન બોલતાં આટલું જ લખ્યુ છે: "પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે." આ કેવા મોટા મનનો સ્વાભિમાની આત્મસંતોષ! મહારાજોની ધૂળ ઝાટકી નાખનાર અને ડાંડિયામાં ભલભલાને ધ્રુજાવનારી કલમમાં તે આ શી પ્રૌઢ શાંતિ! પણ ખરી વાત એ હતી કે કવિએ નાના પ્રકારના કોડમાં રમી દુનિયાને દોરંગી દેખી, ઉચ્છેદક સુધારાવાળાનું મિથ્યાત્વ સમજી, તેમનાથી વિરક્તતા પામી પોતાના આત્માને નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ વાળવા માંડ્યો હતો. અને આ વેળા તે નિવૃત્તિ તો હજી સાધ્ય થઈ નહોતી, પણ અણસમજુને ટોક મારવા પણ વૃથા છે એમ જાણી નર્મદાશંકરે તે સમયની લાગણી અને પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિ એ મહાગ્રંથ ગુજરાત દેશને જ અર્પણ કરી વ્યંગ્યમાં દર્શાવી, કે હાલના એકદર બડેખાંઓમાથી કોઈ પણ આ ગ્રંથાર્પણને પાત્ર નથી. સમસ્ત દેશને આ ગ્રંથ અર્પણ થયો એ જ સારું થયું છે. આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્રે કરી તે દેશને તો અભિનંદન જ ઘટે છે કે:

"જય જય ગરવી ગુજરાત !
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અરુણું પરભાત,
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કસુમ્બી, પ્રેમ શાર્ય અંકિત
તુ ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સઉને, પ્રેમ ભક્તિની રીત.
ઊંચી તુજ સુંદર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત."

આથી પણ વધારે ઉચ્ચવૃત્તિ નર્મકવિતાના મોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઈ રહી છેલ્લાં પ્રુફ આવ્યાં હતાં તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગ્યે કવિને મળવા જાઉં છું તો તેમને બારીએ મારી રાહ

જોઈને ઊભેલા દીઠા. ઉપર જઈને જોતાં કોઈ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં તેમને દીઠા. જાણવું જોઈએ કે મારી સાથે સાત આઠ વર્ષનો ગાઢો પરિચય હતો, તોપણ પોતાની ખાનગી મૂંઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદી પણ ઉચ્ચારતા નહિ, અને કોઈની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવ જ નહોતો. આવું એનું ધૈર્ય જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો મને જતાં વાર જ બહુ ખિન્ન અવાજથી કહ્યું કે "તમે કાંઈ જાણો છો? કરસનદાસ ભાગ્યા!" શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ કવિના મોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા. નર્મદા કવિનો ભોજ તે એ જ. નર્મદાશંકરને કોઈની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય તો એની આખી જિંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથી જ. અત્યાર સુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦–૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે—બીજાઓ તરફથી કવચિત મળેલા તે સો બસો જ, અને તે બધાનો કુલે સરવાળો ભાગ્યે એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મોટો ચોપડો કરસનદાસને જ અર્પણ કરવાનો હતો. અને છપાઈખર્ચ જેટલું તો મળશે જ એમ ખાતરી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભ તો શેરસટ્ટાના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડયો. તેની ખબર એ જ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મને શોકનિમગ્ન હૃદયના ફીકા હાસ્યથી કહ્યું કે "જોયું, યોગનું માહાત્મ્ય? પુરુષપ્રયત્ન શું ચાલે!!" પછીથી કરવું શું તેની મસલત ચાલી. કોઈ વ્યવહારબુદ્ધિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મૂકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ બીજાને કરવું, અને તેની પાસે છપાઈ ખરચ મેળવવો. એ વાત કવિને ગળે ઊતરી નહોતી, અને એનો ટેકી આત્મા બહુ ગભરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રીધર્મમાં ચૂકવું નહિ એવો દૃઢ નિશ્ચય—અને તેની સાથે વ્યવહાર નીતિમાં ભૂલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ તેની મોટી લોલુપતા—જ્યાં એ બેનો વિરોધ જ આવી પડેલો ત્યાં તે બંનેનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે? મેં કવિને પૂછયું કે તમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઈ ચૂકયા છો? એણે કહ્યું કે "બંધાઈ ચૂકયા જેટલે દરજ્જે તો વાત થઈ નથી; અને તેમ તેણે પણ

હું છપાઈખર્ચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ હું ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ ખરચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકએકના મનમાં તે સમયની વાતચીત ઉપરથી લાગેલું ખરું જ." હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ સમયે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તોપણ) અને હાલ આ મોટા ગ્રંથની છપાઈનો ખરચ એનાથી કદી પણ આપી શકાવાનો નથી. તેથી મેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમજુ માણસ છે, અને તેથી તમે જે વખતને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે તેને ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહી હોય તો તે જ આ વખતે તમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિએ કહ્યું કે એ તો ખરું પણ સવાલ એ છે કે 'એ બિચારો હાલ પૈસા આપવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યો, માટે મારે શું જે પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી તેમાંથી પાછા હઠવું જોઈએ?' આનો જવાબ શું દેવાય? ચર્ચા તો ગંભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એ જ થયું કે એ ગ્રંથની સાથે અર્પણ-પત્રિકા કરસનદાસના નામની જ કવિએ બીજે દહાડે લખી મોકલી. "ધીર ધર ધીર ધર" નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપર જ બનાવીને મોકલ્યું હતું. તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના જીવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેનો કવિના મનનો દ્રવ્ય સંબંધી ગભરાટ આ મોટા પુસ્તકને અંતે "દુઃખ છે દુઃખ સંસારમાં" તેમાંથી કાંઈક માલૂમ પડી આવશે.

આ રીતે કવિનાં બધાં જ ગ્રંથાર્પણ જોશો તો તે અર્થબુદ્ધિથી નહિ, પણ રસવૃત્તિએ જ થયેલાં માલૂમ પડશે. પિંગળપ્રવેશ પોતાના પિતાને, અલંકારપ્રવેશ ને નર્મગદ્ય દાક્તર ભાઉ દાજીને, ઋતુવર્ણન તો 'સકળ રસિક નરનારીઓ'ને જ, રસપ્રવેશ નભુલાલ કવિને, નાયકાવિષયપ્રવેશ કાંઈક શ્લેષભાવે પોતાની સ્ત્રી ડાહીગૌરીને, અને નર્મકોશ સમગ્ર ગુર્જરજનનીને જ અર્પણ કર્યો છે.

વેચાણથી શરૂઆતમાં તો કંઇક ઠીક કમાણી થયેલી ખરી, તોપણ પૂરું થાય એટલી નહિ. બ્હાલી નોકરી છોડી દીધા પછી અંગ્રેજોને ગુજરાતી ભણાવી તથા કન્યાશાળામાં કે ખાનગી ગૃહસ્થોને ઘેર કવિતા શીખવી નર્મદાશંકર મુંબઇમાં હતા ત્યાં સુધી પોતાનું પૂરું કરતા. એની 'હકીકત'માં નાણાંની તાણનો પોકાર અને કરજના ભણકારા તો મૂળથી જ છે, પણ સને ૧૮૬૪થી તે બહુ જ વધવા માંડે છે. આ વખતે ચોપડીઓનું વેચાણ તો લગભગ બંધ જ થઇ ગયું હતું, અને એનું કારણ એમ લાગે છે કે અત્યાર સુધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ ખપતા, તેમણે બે એક વર્ષથી કવિની કાંઇક વર્તણુકથી ગુસ્સે થઇ તે વાંચવાં જ બંધ પાડ્યાં હતાં. કવિનું મન પણ એ પ્રસંગ પછી મુંબઇ છોડી પ્રવાસે રખડવા તરફ લાગ્યું હતું, અને છેવટ સને ૧૮૬૫ના જુલાઇમાં સુરત આવીને નિવાસ કર્યો ત્યારે જ એના મનની વ્યગ્રતા શમી. સુરતમાં વસવાના કારણો કવિ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે દેખાડે છે. "શેરબજારની પડતી આવ્યાથી, ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડવાથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો બે વરસ થયા બંધ રાખેલું જ તેથી, કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજાવથી મારા લખવાના કામમા ઘણી ખલેલ પહોંચવા લાગી તેથી, મુસાફરી કરવાને જીવ વલખા મારે છે માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માડી આપું કે નિરાત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબઇમાથી ઉઠાવી સુરત નાખ્યો." આ લખનારને ગાઢો પરિચય આ વખતથી થયો, અગર જોકે એ પહેલા પચ છ વરસથી સારો સ્નેહભાવ બંધાયેલો હતો.

નર્મદાશંકરના સાક્ષર પરિશ્રમો વર્ણવતાં આપણે બેમાલૂમ રીતે એના સ્વભાવ તથા સંસારસ્થિતિ ઉપર ઊતરી પડ્યા, અને ખરેખરો હવે તે વર્ણનનો જ સમય આવ્યો છે, પણ તમ કરતા પહેલા આ ઠેકાણે આપણે નર્મદશંકરના સાક્ષર ઉદ્યોગના હુડો જોઇ લઇએ તો ઠીક. કવિતારૂપ એનું તમામ લખાણ તો જે ગ્રંથના સંબંધમાં આ કવિજીવન લખીએ છીએ તેના અનુક્રમણિકા ઉપરથી યથાસ્થિત માલૂમ પડશે. મુખ્ય મુખ્ય ગદ્ય ગ્રંથો વિષે અમે અત્રે કાંઇ બોલી ગયા છીએ, અને હવે પછી લખનારના મુખ્ય

ગ્રંથ 'ધર્મવિચાર' જેમાં કવિના સુધારાના વિચારોએ ઉચ્છેદક-પણું છોડી સંરક્ષણપણું સ્વીકાર્યું છે તે બાબત અન્ય સંબંધે કાંઈક બોલાશે. માટે અહીંયાં નર્મદાશંકરના કરેલા તમામ ગદ્ય ગ્રંથોના નામની યાદી આપીએ છીએ. એમાંના ઘણાકનો 'નર્મગદ્ય' એ નામના જાણીતા પુસ્તકમાં સંગ્રહ થયેલો છે, પણ તે કયા કયા અને કેવા વિષયો ઉપર છે તે જાણવા માટે અમે તેની વિષયવાર ગોઠવણી કરી છે, અને તેના સામા તે *કયા નર્મગદ્યમાંથી વાંચનારને મળશે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

નર્મદાશંકરકૃત ગદ્ય ગ્રંથોની યાદી—બનાવ્યાના વર્ષ સાથે

સંસારસુધારા સંબંધી

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૧. મંડળી મળવાથી થતા લાભ. (૧૮૫૦–૫૧)
૨. મૂઆ પછવાડે રોવાકૂટવાની ઘેલાઈ. (૧૮૫૬)
૩. સ્વદેશાભિમાન. (૧૮૫૬)
૪. પુનર્વિવાહ. (૧૮૬૦)
૫. રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાં. (૧૮૬૪)
૬. તુલજી–વૈધવ્ય ચિત્ર સંવાદરૂપે. (૧૮૫૯–૬૩)

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં જ છે.)

૭. કેળવણી વિષે. (૧૮૬૯)
૮. કુળમોટપ. (૧૮૬૯)
૯. +ગુજરાતીઓની સ્થિતિ. (૧૮૬૮–૬૯)

---

* નર્મગદ્ય એ નામનાં હાલ ગુજરાતમાં બે પુસ્તક છેઃ—નર્મદાશંકરે પોતે છપાવેલું તે અને બીજું સરકાર તરફથી છપાયેલું નિશાળોમાં ચાલે છે તે. સરકારે છપાવેલામાં કેટલાક ગ્રંથો નવા જ અને કેટલાક જૂનામાંના છે જે જૂનામાના છે તે જૂનામાંના ગણાવ્યા છે કેમકે, તેમાંથી નર્મદાશંકરનું મૂળ લખાણ (રા સા. મહીપતરામે ફેરફાર કર્યા વિનાનું) માલૂમ પડશે. એ ફેરફાર નિશાળોના સંબંધનાં યોગ્યાયોગ્યતાને વિચારે કરેલો છે પણ સાક્ષર વાચકને મૂળ લખાણની જ અપેક્ષા રહે.

+ આ નર્મદાશંકરે છૂટો પણ છપાવેલો છે.

૧૦. લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન. (૧૮૬૦)
૧૧. *સ્ફુટ વિષયો.

નીતિ સંબંધી

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૧૨. વ્યભિચારનિષેધક. (૧૮૫૫)
૧૩. નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ. (૧૮૫૬)
૧૪. સંપ. (૧૮૫૯)
૧૫. ગરીબાઈ વિષે ભિખારીદાસનો સંવાદ. (૧૮૫૮)
(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)
૧૬. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ. (૧૮૬૯)
૧૭ સુખ. (૧૮૬૯)
૧૮ સ્ત્રીના ધર્મ. (૧૮૫૭)
૧૯ સ્ત્રીકેળવણી. (૧૮૬૮)

ધર્મ સંબંધી

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૨૦ ગુરુ અને સ્ત્રી (૧૮૫૭)
૨૧ વિષયી ગુરુ (૧૮૫૯)
૨૨ ગુરુની સત્તા (૧૮૫૯)
૨૩ ભક્તિ (૧૮૬૦)
૨૪ સાકાર (૧૮૬૦)
૨૫ +ધર્મવિચાર (૧૮૮૫)

સાક્ષરત્વ સંબંધી

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૨૬ કવિ અને કવિતા (૧૮૫૮)

---

* આ સ્ફુટ વિષયોને ગોઠવણ ખાતર સંસારસુધારાના પેટામાં જ લખ્યા છે, પણ તેના વિષય વિવિધ વર્ગના છે. તેમાં સાક્ષરત્વના અને ડાંડિયા સંબંધે વર્તમાન ચર્ચા પણ છે.

+જે પુસ્તકની સામા કાંઈ લખ્યું નથી તે નર્મદાશંકરે છૂટાં છપાવેલાં, યા બીજાના છપાવેલાં છે એમ સમજવું. ધર્મવિચાર "ગુજરાતી" નાના માસિકે છપાવ્યો હતો.

૨૭ કવિચરિત્ર (ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર–૧૮૬૫)
૨૮ સજીવારોપણ (૧૮૬૮)

ઇતિહાસ સંબંધી

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં જ છે.)

૨૯ રામાયણનો સાર (૧૮૭૦)
૩૦ મહાભારતનો સાર (૧૮૭૦)
૩૧ ઇલિયડનો સાર (૧૮૭૦)
૩૨ મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર (૧૮૭૦)
૩૩ મેવાડની હકીકત (૧૮૬૭)
૩૪ *સુરતની મુખતેસર હકીકત (૧૮૬૬)
૩૫ મહાદર્શન ૧ લું (એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન—૧૮૭૪)
૩૬ રાજ્યરંગ (એટલે સોળ દર્શનમાં જગતનો પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ—૧૮૭૪)
૩૭ રાજ્યરંગ પુસ્તક ૨ જું.
૩૮ ×આર્યદર્શન.

ભાષા સંબંધી

૩૯ નર્મકોશ (મોટો–૧૮૭૩)
૪૦ કથાકોશ (૧૮૭૦)
૪૧ નર્મવ્યકરણ ભાગ ૧ લો. વર્ણવિચાર.
૪૨ નર્મવ્યાકરણ ,, ૨ જો. નામવિચાર.

નાટકો.

૪૩ કૃષ્ણાકુમારી નાટક.
૪૪ શ્રી દ્રૌપદીદર્શન નાટક. (૧૮૭૮)
૪૫ સીતાહરણ નાટક. (રચ્યો ૧૮૭૮ છપાયો નથી)
૪૬ શ્રી સારશાકુંતલ. (૧૮૮૧)
૪૭ +બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક. (૧૮૮૬)

---

* આ નર્મદાશંકરે છૂટી પણ છપાવેલી છે
× છૂટું છપાયું નથી, પણ સ્વદેશવત્સલ માસિક છપાયું છે.
+ 'ગુજરાતી' છાપખાનાના માલિકે છપાવ્યું છે.

બીજા કવિના સંશોધી છપાવેલા ગ્રંથો.

૧ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો તથા મોટો–૧૮૬૫)
૨ *પ્રેમાનંદ કૃત દશમસ્કંધ (૧૮૭૨)
૩ મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદ–૧૮૬૦)
૪ નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત. (૧૮૭૦)
૫ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન. (૧૮૭૫)

ભાષાંતર.

૧ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા.
૨ ×કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ (૧૮૮૭)
૩ †ગુજરાત સર્વસંગ્રહ (છપાય છે)

હવે કવિની સંસારસ્થિતિ ઉપર આવીએ. પ્રથમ તો લાલશંકર કાકાને વદાય કરી દઈએ. એમણે હવે છોકરાનું બહુ સુખ જોયું. 'છોકરો ઠેકાણે પડે; છોકરો ઠેકાણે પડે' એવી જે પહેલાં ચિંતા રહેતી તે બદલ આ ભલા ડોસાએ જોયું કે મારો નર્મદાશંકર મુબઈમાં એક મોટો ગણનીય પુરુપ થઈ પડ્યો છે. પોતાને ઘેર મોટા માણસોને દરરોજ આવતા જોયા અને છોકરા સાથે સભામાં જઈ પોતે સન્માન પામી એની કીર્તિ પ્રત્યક્ષ જોવાનો એણે વિરલો આનંદ અનુભવ્યો. દ્રવ્યની પણ (તેમની ગુંજાસ પ્રમાણે તો) તેમણે રેલછેલ જ આ સમે જોઈ. હવે પછી જે નાણાંની દારુણ ભીડ તથા નાતજાતના રોળા ઊઠવાના હતા તે જોવા આ ભાગ્યશાળી ડોસા રહ્યા નહિ એ પણ એક મોટી સંતોષકારક વાત છે; અગર જો તે જીવતા હોત તો તેની મર્યાદાથી આ બાબતોએ કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું હોત તે આપણાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. હવે લાલશંકરે પોતાના શરીરની નબળાઈ વધતી જોઈ ૧૮૬૩માં પેન્શન લીધું, અને આર્યોની

---

* આ 'સોદાગર પ્રેસ' ના માલિકે છપાવ્યો હતો.

× કાઠિયાવાડના રાજાઓના આશ્રયથી ને મી૦ કેમ્બેલ સી. આઈ. ઈ. ની ભલામણ ઉપરથી.

† 'ગુજરાત સર્વસંગ્રહ' મુંબઈ સરકાર તરફથી છપાવવામાં આવે છે.

એક* બળવત્તર લાગણીથી જન્મભૂમિમાં મરવાને સારું આવી વસ્યા. ત્યાં કેટલોક મંદવાડ ભોગવી ૬૪ના જાન્યુઆરીમાં પોતાની ૫૬ +વર્ષની ઉમરે સંતોષથી દેવશરણ થયા. પોતાના દીકરાને કુળદીપક જ નહિ, પણ દેશદીપક જેવો પૂર્ણ તેજમાં મૂકી મરવું એ સમાન આવા પુત્રવાત્સલ્યલીન લાલશંકરને મરણ સમે બીજું સુખ શું હોઈ શકે? એ વેળા નર્મદાશંકરની સાક્ષર કીર્તિ તેના શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી.

કવિનું રાંડ્યા પછી ફરીથી લગ્ન સને ૧૮૫૬ના એપ્રિલમાં પંડ્યાજી નામથી આખા સુરતમાં પંકાતા કુળના શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની દિકરી ડાહીગૌરી સાથે થયું હતું, પણ તે સાસરે આવવા જોગ ૧૮૬૦માં થઈ; તેથી ૧૮૫૩થી તે ૧૮૬૦ સુધી અથવા ૨૦ થી ૨૭ વર્ષની ઉંમર સુધી નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર ફરીથી મંડાયો નહોતો, અને એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઈક લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. આ ડાહીગૌરી નામ પ્રમાણે જ ડાહી ને સુશીલ છે, અને તે હાલ બિચારી વૈધવ્ય ભોગવવા હયાત છે. એને કાંઈ સંતતિ થઈ નથી.

એ લોકાપવાદ સંબંધી આ ટૂંકા ચરિત્રમાં બે જ બોલ બસ છે. મુંબાઈ સંબંધીના છે તે છેક જ ખોટા હોય એમ દેખાતું નથી, પણ તેમાં અતિશયોક્તિ ઘણી છે. સુરત આવ્યા પછી તો અમે જાણીએ છીએ કે કોઈની પણ પત્ની તરફ એણે કનજર કરેલી કોઈના પણ સાંભળવામાં નથી. સુરત ખાતે લોકપ્રકોપ ઊઠવાનું કારણ તો એ હતું કે નર્મદાશંકરે સને ૧૮૬૫–૬૬માં એક વિધવાને પોતાના પણ જોડના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. તે સ્વજ્ઞાતિની જ હોવાથી નાતીલાઓ રીસે ભરાયા, અને નર્મદાશંકરને સહકુટુંબ વ્યવહારબહાર કર્યાં. આ સઘળાનું નાતે સમાધાન કરી નાખ્યા પછી થોડા વખતમાં નર્મદાશંકરે પાછો

---

* નર્મદાશંકરે પણ છેલ્લા મંદવાડમાં 'અશ્વિનીકુમારનો કાઠો' જ સંભાર્યાં કર્યો હતો, અને જે દિવસે તેમનો દેહ પડ્યો તે દિવસે જ એમને સુરત આણવાનો આગલી રાતે નિશ્ચય થયો હતો.

+ લાલશંકરના બાપ ૬૨ ને એક ભાઈ ૫૪ વર્ષે મૂઆ હતા; અને કવિ પણ 'વન' માં જ ગયા.

બીજી પણ સ્વજ્ઞાતિની સ્ત્રીને જ આશ્રય આપ્યો. આથી જે લોકપ્રકોપ ઊઠ્યો તે કદી પણ પૂરેપૂરો શમ્યો નહિ. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રી સાથે કવિએ ૧૮૬૯–૭૦માં ખાનગી રીતે પણ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કર્યું. આ લગ્ન જાહેર રીતે થયું હોત તો બેશક બહુ જ સારું હતું, પણ નાગરી નાતમાં છતી બાઈડીએ બીજી કરવાની બંધી હોવાથી એમ કરવું એ કાયદેસર ગણાય કે નહિ એ બાબત નર્મદાશંકરના મનમાં બહુ વસવસો રહેતો. મારો વિચાર તો મૂળથી જ એ હતો કે અમુક જ્ઞાતિના બંધનથી કાંઈ હિંદુપણાના સામાન્ય હક રદ થઈ શકતા નથી. તે છતાં એ ખરું છે કે જાહેરમાં કવિએ લગ્ન કર્યું હોત, તો લોકો તો એથી પણ સોગણા વધારે ગુસ્સે થાત. તેમને તો કવિએ આ વિધવાનો છોકરો જિવાડ્યો અને પાળ્યો એ જ ખરેખરું જોઈએ તો પરવડતું નહોતું. ઘણાયે પોતાની કે પરજ્ઞાતિની રાંડીરાંડો સાથે ખુલ્લો આડકતરો સંબંધ રાખે છે, પણ તેનું કોઈયે નામ લેતું નથી — કેમકે તે શઠ પુરુષો કાંઈ પુનર્લગ્ન કરતા નથી, અને જ્યારે ગર્ભ રહે છે ત્યારે તે અભાગિણી વિધવાને તેણે સરજેલાં ઘોર કર્મો કરવાને રખડતી મૂકે છે અથવા પોતે જ તે કામમાં મદદ કરે છે. આ શો અજાયબ જેવો ધર્મને નામે અધર્મ !

નર્મદાશંકરના સંબંધની આ વિધવાવર્તણૂકો એટલું તો સાબિત કરી આપે છે જ કે દેશમાં પુનર્વિવાહની લાંબી ચર્ચાઓ ચાલ્યાથી બીજા ફાયદા થયા હોય કે નહિ, પણ આટલું તો નિશ્ચય છે કે કેટલીક વિધવાઓ બાળહત્યા તો ન જ કરવી એવો દૃઢ ટેક ધરાવતાં શીખી, અને એ ફેરફાર સુધારકોના પ્રયત્નોને મોટી મુબારકબાદી જ આપવા જોગ છે.

સુધારા સંબંધી નર્મદાશંકરના મૂળ વિચારો નર્મકવિતા વગેરેમાં મોજૂદ છે. એ લખે છે કે હું પહેલવહેલો 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો ૧૮૫૯ માં થયો. એ વિચારો પછીથી બદલાઈને કેવા થયા હતા તે નર્મદાશંકરે પોતે જ 'ધર્મવિચાર'માં તેનાં કારણ સાથે દર્શાવ્યા છે. એ બાબત અમારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે નર્મદાશંકર કેટલીક બાબતમાં એક છેડેથી છેક બીજે છેડે જ જઈ બેઠા હતા, પણ અતિ ઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં

રહી શકતી જ નથી એ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. તે છતાં આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો એ અમારા ખાનગી જ્ઞાનને આધારે અમે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ છીએ.

જદુનાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કરસનદાસ બાવો (જે જબરો તાલીમબાજ હતો) તેને સાથે લઈ એકલા જવું પડયું ત્યારથી જ કવિનું સુધારાવાળા પરથી તો દિલ ઊઠવા માંડયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાતરી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી. એ હિમત આણવી એ વીરરસના પદોનો એક હેતુ હતો. સુધરેલા 'મિશન હાઉસ' કાઢવાના તરંગો પણ આ હેતુસર હતા. એ બધું કરતાં પણ જ્યારે કાંઈ ફાવ્યું નહિ, ત્યારે એને સહજ ભ્રાંતિ પડવા લાગી કે આ જે સુધારાની વાતો કરીએ છીએ તે કોઈ દિવસ પણ લોકમાં માન્ય થવાનો સંભવ છે કે નહિ? તે છતાં હજી સુધારાની હોંશ જેવીને તેવી જ હતી. મને યાદ છે કે 'ગુજરાતીની સ્થિતિ' વિષે નિબંધ લખ્યો ત્યારે તેમાં છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં આટઆટલા સુધારા થશે એમ તડાકા માર્યા છે, તે બાબત મારે ઘણી તકરાર થઈ હતી, અને તે વળા એમ કબૂલ કર્યું હતું કે એ માત્ર મારૂં મન રીઝવવાની અટકળો છે, અને શાંત રીતે જોતાં તો આપણા ધર્માંધ લોકો કદી પણ સુધારાની વાત સ્વીકારશે કે નહિ એ શક પડતુ છે. હવેથી નર્મદાશંકરના મનની સ્થિતિ કેટલોક વખત આ પ્રમાણે રહી સુધારો ખરા દિલથી પસંદ, પણ તેની શક્યતા બાબત અંદરખાને ગંભીર સંદેહ. એવામાં રાજ્યરંગ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

રાજ્યરંગ લખવાની તૈયારીમાં નર્મદાશંકરે ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા,* અને તેથી પણ વધારે તે બાબત વિચાર કર્યો, અને તે બધાંમાંથી એ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો કે કોઈ પણ દેશની

*કવિ એકવાર કહેતા હતા કે રાજ્યરંગ લખવા માટે નાનામોટા ૨૦૦ને આશરે ગ્રંથનું અવલોકન કીધું છે.

સ્થિતિ ને વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથી જ બદલાઈ શકે છે, અને એ દરમ્યાન ગમે એવો પુરુષ ગમે એવા પ્રયત્નો કરે તો પણ તે ફલીભૂત થતા નથી. આવું જ્ઞાન અનુભવમાં તો કેટલાક વખતથી આવેલું જ, અને તે જ્યારે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતથી પ્રતિપાદિત થયું ત્યારે નર્મદાશંકરને લાગ્યું કે અરે મેં દેશહિતને સારુ જે જે પ્રયત્નો અત્યાર સુધી કર્યા તે બધા ઊંધા માર્ગના જ હતા, અને એવે માર્ગે દેશનું કદી પણ શ્રેય થવાનું નથી. આવી મનની સ્થિતિમાં સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલ કરવા માંડ્યું અને તેમાં એને ઘણી ખામીઓ દેખાઈ, અને તે જેમ જેમ દેખાતી ગઈ તેમ તેમ એણે પોતાના વિચાર ફેરવવા માંડ્યા. ધર્મ સંબંધી જોઈએ તો નર્મદાશંકરના વિચાર ઘણુ તો ૧૮૬૦–૬૧ સુધી જ બ્રહ્મસમાજી અથવા જેને કેટલાક કટાક્ષમાં ખ્રિસ્ત વિનાનો ખ્રિસ્તીધર્મ કહે છે તેવા હતા. પછીથી તે કાંઈક કપોલકલ્પિત વેદાંતના થયા હતા. એને એક જાતનું જડ અદ્વૈત (Material Pantheism) કહીએ તો કહી શકાય. એમાં પ્રવૃત્તિનું જ ઐશ્વર્ય મનાયેલું હતું. ૧૮૬૫–૬૬થી એમાં ચિદ્‌ભાગ અને કાળ કે યોગબળ રૂપે પ્રારબ્ધ દાખલ થવા લાગ્યું. નર્મદાશંકરના ધર્મવિચારોનું આ ઉત્તરોત્તર રૂપાંતર એના આ વખતના ગદ્યપદ્ય લખાણમાં પણ વિચક્ષણ વાંચનારને દૃષ્ટિગોચર છે. પછીથી જ્યારે ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું, ત્યારે જ છેવટે પરમ સુખ-સાધનમાથી પ્રવૃત્તિને કાઢી નિવૃત્તિને ગણવા માંડી. નિવૃત્તિની દૃષ્ટિએ જોતાં આર્ય નીતિરીતિઓ વધારે પ્રીતિકર લાગવા માંડી, અને તેમ થતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાને પૌરાણિક વેદાંતનું રૂપ પકડવા માંડ્યું. આમ થતાં ચાર પાંચ વર્ષ લાગ્યાં, અને એ દરમ્યાન કવિ ચુપ જ રહ્યા હતા, પણ આ સંશયી સ્થિતિમાં એને બહુ અકળામણ થતી, અને કોઈ પણ એક સિદ્ધાંત ઉપર આવવાની મનમાં બહુ આતુરતા રહેતી.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો (ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે) જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવા જોઈએ એમ એને પ્રતિપળે લાગવા માંડ્યું. એને માલૂમ હતું કે આમ કરવાથી

હું મારા સુધારાના સાથીઓમાં અળખામણો થઈ પડીશ. અને કોઈને પણ 'ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો' એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથી જ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નીડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત 'ગુજરાતી' પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દે છે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓનાં મોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડાઘણો સુધારાનો જ ડોળ રાખ્યાં કરે છે. આ અપ્રામાણિક ભીરુ કહેણીરહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણી જ સાબાશી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્પણનું જ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્તિલોભ જઈને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતની જ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને જણાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાયેલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જુદો સવાલ છે, પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુદ્ધિ ક્ષીણતાને પહોંચી હતી એમ મનાવવાને કોઈક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવી જ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષય જ એવો છે કે તેમાં ભલભલામાં પણ મતભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેમ જ એક વાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ* પાંડિત્યને દૂષણ

* ખરું જોઈએ તો મત ફરવો એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એક અવશ્યનું પગથિયું છે. અધિક અનુભવ ને વિચારને યોગે નિરંતર પોતાની ભૂલો છોડી નવા વિચાર ગ્રહણ કરવાથી જ માણસ ડાહ્યું થતું જાય છે. અને દુનિયાનો

લગાડનારું છે એમ બોલવાને અમે અપાંક્તિય ગણીએ છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહા પંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લંડમાં દાક્તર ન્યુમેનનો મશહૂર છે. એ ઑક્સફર્ડ વિદ્યાલયનો એનમૂન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરુ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહેરમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને એ * રોમન કૅથલિક માર્ગ (જે ત્યાં વહેમનો જ ભંડાર મનાય છે) તેમાં દાખલ થયો. એણે આમ કર્યું તે બધાને નઠારું લાગ્યું, પણ તેટલા માટે કોઈએ પણ એમ તો ન કહ્યું કે એને બુદ્ધિભ્રમ થયો છે. એણે હવે રોમન કૅથલિક ધર્મના (તમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કબૂલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિ ને વિદ્યાબળના ઉત્તમ નમૂના છે, અગર જો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથી જ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કોઈ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માંતર બાબત હુમલો કર્યો, તેને એણે એક દશ લીટીના જ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નાંખ્યો હતો કે આખું યુરોપ હસી પડ્યું, અને બધાએ કહ્યું કે અલ્યા તને તે તારી કાદંબરીઓ મૂકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિકની જ સાથે વાદના રણમાં ઊતરવાનું તે ક્યાંથી સૂઝ પડ્યું ! મતલબ કે સમજુ માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમાં જુદા મત જોઈ તેની

સઘળો સુધારો આમ પાછલા વિચારો છોડી નવાને અંગીકાર કરવાથી જ થયેલો છે. માટે પોતાના વિચાર ન ફેરવવા જોઈએ એવી મતાંધ સમજને કોઈએ અને તેમાં વિશેષે કરીને સુધારા પક્ષે તો ન જ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય એ જ તેમણે તો પોતાનું મહાવાક્ય કરીને રાખવું જોઈએ—પછી તે સ્વાતંત્ર્ય પોતાની તરફ કે પોતાની સામા વપરાય તોપણ શું ?

* લૉર્ડ રિપન સાહેબ — ધર્મમૂર્તિ રિપન — એણે પણ પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ છોડી રોમન કૅથલિક માર્ગ ૧૫-૨૦ વર્ષથી સ્વીકારેલો છે એ તો સર્વેના જાણ્યામાં હશે જ. એને કોણ કહેવાની હિંમત ધરશે કે ધર્મભ્રમ અથવા બુદ્ધિભ્રમ થયો છે ? અલબત ઇંગ્લંડના મતાંધ પ્રૉટેસ્ટન્ટો તો એમ કહે છે જ.

બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રામાણિકપણા વિષે કદી પણ ઊંચો વિચાર લઈ જતા નથી.

આપણા દેશમાં તો હાલ આવી મતાંતરક્ષમા (Spirit of Toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉગમણા અને આથમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે, અને જ્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી ત્યાં સુધી આપણે જો મતાંતરક્ષમા નહિ રાખીશું, તો પ્રજાઐક્યને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવો જ પેસનાર છે. આપણામાં જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષ તો એકબીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠા જ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી ફાટ પાડવાની બડી તજવીજ ચાલી છે; અને જો તેમાં આપણે ભોળવાયા તો પછી આપણા કુસંપનો કાંઈ પાર રહેવાનો નથી. અત્યારમાં જ ઘરસંસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક એવા શબ્દો બોલાવા લાગ્યા છે, અને અમે ઊંડા ખેદથી જોઈએ છીએ કે એ નામના અન્યોન્યદ્રોહી બે પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરુષોમાં પડી જવાનો સમય બહુ જ પાસે આવતો જાય છે.

એવાં રૂપાંતર (Transition) ને સમે માણસ નવીન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફેરવે, ફેરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વાભાવિકપણે જ થાય તે જોઈ આપણે ચકિત કે કોપિત થવું ન જોઈએ. મતાંતરગ્રહણ એ આવા સમયની એક સાધારણ નીપજ છે. આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ કે આપણા જુવાનો ભણતા હોય છે ત્યારે અને ભણી રહ્યા પછી થોડાંક વર્ષ સુધી 'સુધારા' ને રંગે ખૂબ ચડે છે અને પછી તે ધીમે ધીમે મોળા પડી ક્યાંના ક્યાં ભરાઈ જાય છે કે તેનો પત્તો જ લાગતો નથી. આ વેળા જે નવું જુવાન ટોળું ઊભું થયું હોય છે તે તેમને જૂઠા, ખંધા, કે બાયલા કહી પાછલો તેમ જ ઉઠાવેલો સુધારાનો પોકાર જારી રાખે છે. એ ટોળીનું પણ કેટલેક વર્ષે એમનું એમ થાય છે. આ શી વિપરીત વાત! શું સમજ, સત્ય, અને દેશદાઝ એ આપણા દેશમાં કાચી તરુણાવસ્થામાં જ રહેલી છે, અને જ્યાં પચ્ચીશી પૂરી થવા

આવી કે તેનો નાશ થઈ જાય? ઘણા સમજે છે કે હા એમ જ છે. તેઓ માને છે કે સંસારમાં પડ્યા પછી ભણેલા આપ-સ્વાર્થી થઈ જઈ સત્ય ને દેશદાઝનો ત્યાગ કરે છે. જો આ અપવાદ ખરો હોય તો આપણને એમ જ માનવું પડશે કે કેળવાયેલામાંથી સેંકડે ૯૫ * તો જૂઠા અને એકલપેટા બાયલા જ પર્યંતે નીવડે છે.

અમે તો આ અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યારોપ (લાઈબલ) ગણીએ છીએ, અગર જો કે આપણામાં જ ઘણા જણ એ પ્રમાણે માને છે. એ દેશીઓએ પોતા ઉપર બિનસમજે પોતે જ અંગીકાર કરેલી મિથ્યા બદનામી છે. આ આરોપનું તકલેદીપણું જો હાલ સુધારાનો મત આપણા પ્રત્યેક જણમાં કેમ ઘડાય છે તેનો વિચાર કરીશું તો ઝટ માલૂમ પડી આવશે. બાળપણથી આપણને પાશ્ચાત્ય કેળવણી મળે છે અને તે આધારે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉમરમા ધર્મ અને સંસાર-સુધારાના વિચારો અમુક રૂપ પકડે છે. હવે આટલી ઉંમરમાં બાંધેલા વિચારો આગળ જતાં ફેરવવા પડે તો એમાં શું મોટુ આશ્ચર્ય કે ગુના ભરેલું છે? અમે તો એ વિચારો ન ફેરવવા પડે એને જ મોટું આશ્ચર્ય સમજીએ છીએ. આખી દુનિયા ઢૂંઢી વળીશું તો પણ એવો એક માણસ નહિ માલૂમ પડે કે જેને ૨૦ વર્ષની ઉંમરે બાંધેલા વિચારોમાંથી કાંઈ પણ ફેરવવું પડ્યું નહિ હોય. દુનિયામાં પણ આપણા દેશી તરુણોની તો સ્થિતિ ખાસ જુદી છે. તેમની તમામ કેળવણી વિદેશી જ — વિદેશી ધર્મ ને વિદેશી સંસારસ્થિતિજન્ય છે. તેમને આ વેળા સ્વધર્મ કે સ્વદેશની સંસારી સ્થિતિનું કાંઈ પણ

---

* આ ૯૫ તો જૂના પક્ષમાં બધી રીતે જ સરખા થઈ રહે છે. બાકી જે પાંચ રહ્યા તે વિચાર અને વાણીમાં સુધારાપક્ષે રહે છે, પણ તેમની રહેણી તો (કળે કે બળે) બધાના સરખા જ — અગર જો કે ખાનગી ખાનપાનાદિકમા 'સંસ્કારી' સુધારાપણું પ્રસંગોપાત્ત ખરું. એ પાંચમાંના ચાર તો બાળલગ્ન કરે, અને પુનર્લગ્ન કરનાર સાથે ભોજન-વ્યવહાર રાખનાર તો હજારમા પણ એકે નહિ. જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જ પાછા જૂના પક્ષમા ભળી જાય છે.

જ્ઞાન હોતુ નથી. હવે આવા જુવાનોને જ્યારે સંસારમાં પડ્યા પછી આ વિષયોનું જ્ઞાન થવા લાગે ત્યારે તેમને તેમના વિદેશી વિચારોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે અથવા તદ્દન બદલી નાખવા પડે, તોપણ તેમાં શી મોટી નવાઈની વાત છે? તેમ નહિ ને તે વિચારો અમલમાં આવી શકતા નથી એમ માલૂમ પડવાથી તેને તે અળસાવે, તોપણ તેના આ કૃત્યને સંસારભીરુત્વ (Moral Cowardice) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઈ વાજબી જણાતું નથી. રાજકીય અને સંસારી કર્તવ્યોની યોગ્યાયોગ્યતા ભૂમિતિ કે પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની પેઠે કાલ્પનિક તોલનથી નિર્ણય થતી નથી. એમાં તો અમુક કરવા ધારેલો સુધારો શક્ય છે કે નહિ તે ઉપરથી જ તેની યોગ્યતા અયોગ્યતાનો નિર્ણય થાય છે. જો આપણામાંથી સેંકડે ૯૫ અથવા ખરું કહીએ તો સોએ સોની રહેણી એમ કહે છે કે અમારા વિદ્યાર્થીઅવસ્થાના ઉચ્છેદક વિચારો હાલની હિંદુ સંસારસ્થિતિને લીધે અમલમાં આવી શકે એવા નથી, તો તેમની ઉપર ભીરુત્વનો ક્રૂર આરોપ મૂકવા કરતાં એ વિચારો હાલ શક્ય (Practicable) નથી એમ કહેવું જ અમને વધારે ન્યાયયુક્ત લાગે છે. "શક્ય નહિ હોય તે જ કરે તે શૂરો" એમ જો અમને કોઈ નર્મદની અસલ શૈલીમાં કહેશે, તો અમે તેને એટલો જ જવાબ આપીશું કે એ બધું બોલવું કવિતાનું છે, વ્યવહારનું નહિ. વ્યવહારમાં તો કોઈ કામની શક્યતા એ જ તેની યોગ્યતાની મોટી કસોટી છે. સૌ જાણે છે કે ઇંગ્લંડમાં પોતાની મરનાર વહુની બહેન સાથે કંઈ લગ્ન થઈ શકતાં નથી, અને એ બંધી કાઢી નાખવા ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી મહા પ્રયત્નો ચાલે છે અને છેલ્લે બે ચાર વર્ષથી તો રાણીસાહેબ પણ એ સુધારાને ખાનગી રીતે ઉત્તેજન આપતાં સંભળાય છે, તોપણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કાંઈ પણ થઈ શક્યું નથી. માટે શું આપણે તેમને સંસારભીરુ તથા બીજા બધા જનસમૂહને ધર્માંધ કહી ભાંડવા એ વાજબી છે? નહિ જ. તેમજ આપણા કેળવાયેલા દેશીભાઈઓ ભીરુયે નથી, ને કવિતાની લહેરને રંજિત કરનારા શૂરવીરોયે નથી; પણ માત્ર સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતા વ્યવહારબુદ્ધિના બને હોય છે તેવા તે પણ માણસો

છે. સંસારને છોડી પોતાના ઉન્નત વિચારોની લહેરમાં એકલા જ રહેવું જે અંગીકાર કરે છે તેનું અમે દિવ્ય પુરુષ દાખલ સંપૂજન કરવાને તત્પર છીએ, પરંતુ એવી સમાધિસ્થ મૂર્તિને ઊભી કરી તેને જ માપે સંસારવ્યવહારી માણસોને માપી તેમને નિંદવા એ કેવળ ગેરવાજબી છે. સંસાર વૈરાગી થયો નથી અને થવાનો પણ નથી, તો પછી તેની સઘળી નીતિરીતિ વૈરાગ્યના ઘરની નહિ પણ વ્યવહારબુદ્ધિની જ હોવાની, અને તે પ્રમાણે જ સઘળા દેશોમાં થાય છે. અને તે કારણથી જ સઘળે સંસારસુધારો બહુ *મોડો થાય છે, માટે હાલ આપણે અધીરા કે આકળા ન થતાં સૌએ પોતપોતાના વિચાર મીઠાશથી લોકોમાં ફેલાવવાને સતત પ્રયત્ન કર્યાં કરવું એ જ સુધારકનો વ્યવહારધર્મ છે. અલબત્ત વૈરાગ્યબુદ્ધિનો ધર્મ જુદો જ છે, પણ તેવો પુરુષ કોઈ દેખાયો નથી ત્યાં સુધી તો સંસારીઓ પોતપોતાની રીતે વ્યવહારબુદ્ધિએ ચાલ્યા જતા હોય તેમાં તેને નકામા વખોડી નાઉમેદ કરવાથી દેશને ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વધારે થાય છે. પોતે પોતાને જ ભીરુ માને, એના જેવું ઉત્સાહને હાનિકર બીજું શું હોવાનું હતુ ?

પણ હવે સુધારક ધર્મોનું સામાન્ય વિવેચન પડતું મૂકી નર્મદાશંકરની ખાસ આર્થિક સ્થિતિ ઉપર જ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નર્મકવિતાના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમે એટલું તો સૂચવી ગયા છીએ કે તે વેળા એને માથે કેટલુંક કરજ હતું. આ કરજ થવાનું વિશેષ કારણ એનું સરસ્વતીમંદિર એટલે પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ એક બંગલો બાંધ્યો તે જ હતું. આ બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો,

---

* આ બાબત ઉપર મહાપંડિત પ્રોફેસર વર્ડ્ઝવર્થે 'બોંબે ગેઝિટ'માં થોડાક વખત ઉપર આપેલા ગંભીર વિચારો જોવા. અમે ભૂલતા નહિ હોઈએ તો સર અલેકઝાંડર ગ્રાંટે આ દેશ છોડતી વેળા જે ભાષણ કર્યું હતું તેમા પણ સંસારસુધારાનો વેગ બહુ જ ધીમો છે એ વાત બતાવી હિંદુ કેળવાયેલાઓને ભીરુત્વના આરોપમાથી મુક્ત કરતાં ઊલટું એમ કહ્યું હતું કે 'વિદેશી આચારો ગ્રહણ કરવામાં વિલંબ એ બુદ્ધિના ગાંભીર્યની જ નિશાની છે.'

અને તેથી જ જ્યારે પાછળથી વેચવા કાઢ્યો હતો ત્યારે તેનું કોઈ પણ ઘરાક મળ્યું નહિ. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળા રહેતી, અને કોઈ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા. બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાપણની બેઠકને માટે જ હતો. આ બંગલો કાંઈક વિશાળ અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધેલો હતો. આગળ બે નાના ફૂલબાગના કિત્તા પાડ્યા હતા, અને મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર 'કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર' એમ લખી નીચે એક ગુલાબનું ફૂલ તથા કલમ ચીતરી તેની સાથે પોતાનું જીવનસૂત્ર (Motto) 'પ્રેમશાર્ય' એ બાળબોધ અક્ષરે લખ્યુ હતું. આ બંગલો બાંધતાં ૧૨–૧૩ હજાર રૂપિયા આશરે ખરચ થયા હતા.

આ વેળા કવિને આઠેક હજારનું કરજ થઈ ગયું હતું, અને તે વાળવાનું સાધન ન હોવાથી એમાં દહાડે દહાડે વધારો થતો ગયો. કેટલાક વખતથી પોતાના ઘરખરચ જેટલી પણ નર્મદાશંકરને પ્રાપ્તિ થતી નહોતી. એનો ઘરખરચ સારા ગૃહસ્થની રીતનો હતો, અને કોઈ કોઈ બાબત તેથી પણ વધારે. રોજ એક રૂપિયો તો પાનસોપારી અને ચાનાં પતાસા દૂધને સારુ જ ભાગતો. મુંબઈમાં હતા ત્યારે પારસી મિત્રોની રીતનો સરભરા ખર્ચ થતો હશે તે તો જુદો જ. ઘણુંકરીને હમેશા બે કારકુનો અને કોઈ વેળા ત્રણ રાખવા પડતા હતા. સુરતમા હતા ત્યારે મહિને ઓછામાં ઓછા સોએક રૂપિયાના ખરચ હશે એમ અમારું ધારવું છે.*

આ વખતે ડાક્તર બુહ્લર જે આ પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર અને એની કદર પિછાનનારા હતા તેણે એનાં પુસ્તકોને નિશાળોની લાઈબ્રેરી વગેરેને સારુ ખરીદ કરી તથા નર્મગદ્ય વગેરે ખાતાને માટે તૈયાર કરવાનુ કામ સોંપી પોતાથી બનતી સારી મદદ કરી હતી. આ મદદથી થયું એટલું કે કેટલાક વખત

* સંકડાયેલા કવિએ પાછળથી સ્થિતિમાં મુંબઈમાં રૂા ૫૦થી વધારે ખરચ રાખ્યો નહોતો. મુંબઈમા એકાદ બે વખતે રૂ. ૬ના માસિક આપકનો 'અવરોજ' આવ્યો છે.

સુધી કવિનો ગુજારો ચાલ્યો, પણ નર્મકોશ છપાવ્યા પછી કુલ કરજ (અમારા જાણવા પ્રમાણે) બાર તેર હજારનું થઈ ગયું હતું તે વાળવાનું કોઈ પણ બારું દેખાયું નહિ. આ વખતે કવિના મનની મૂંઝવણ અપાર વધી પડી, અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે પાછા મુંબઈ જઈ વસવું અને જો બીજો માર્ગ હાથ ન લાગે, તો પોતાના જન્મનો ટેક મૂકી નોકરી લઈને પણ પોતાનું દેવું વાળવા બનતો પ્રયત્ન કરવો.

ઈ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબઈ જઈ નર્મદાશંકરે નાટકશાળા માટે લખવાનુ તથા એવાં બીજાં કેટલાંક પરચૂરણ કામો ઉદરનિમિત્તે કરવા માંડયાં. આ +નાટકો જેવા ઉદ્દેશથી લખાયલાં તેવાં જ છે એટલે તે કવિની કીર્તિમાં કાંઈ વધારો કરે તેવાં નથી. આ વખતની સમર્થ કૃતિ તો 'ધર્મવિચાર' અને તે જાતનાં લખાણો જ છે. એમાં ભાષા, શૈલી, અને વિચાર એ ત્રણેમાં નર્મદાશંકર પોતાનાં પૂર્વનાં લખાણો તરતાં જુદો જ દેખાવ આપે છે. અને તેમાં વિવેચન જોગ ઘણાં સ્થળો છે, તો પણ એટલું તો

+ નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક (Subjective) જ હોવાથી, નાટકાદિમા બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું ન હતું. પાત્રપરત્વે રસવર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવરસિક (Objective) કવિત્વ જોઈએ છે. એ કવિત્વ ગુજરાતીમાં તો પ્રેમાનંદ ભટ્ટમાં જ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

પ્રથમ દ્રૌપદીદર્શન નાટક લખ્યું છે. એ નાટકના ૨૬ પ્રયોગ થયા હતા. સીતાહરણ નાટક, મુંબઈની 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી' માટે રચ્યું હતુ, તેના વીશેકને આશરે પ્રયોગ થયા હતા. સારશાકુન્તલ નાટકના ૬ પ્રયોગ થયા હતા. બાલકૃષ્ણવિજય નાટકના ૩ પ્રયોગ થયા હતા, પણ તે નાટકની સીનરી વગેરેનો મોટો ખરચ નાટકમંડળી કરી શકી નહિ તેથી બરાબર ફતેહ પામ્યું નહિ. પરંતુ એ નાટકના ત્રણે પ્રયોગ વખતે નાટકશાળામાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ માણસ આવતું—ને ટિકિટ મળતી નહિ. મૃચ્છકટિક નાટક લખવા માંડયું હતુ, પણ તેનો પ્રારંભ જ થયો. પરશુરામની માતા રેણુકાનું નાટક પણ લખવું શરૂ કીધું હતું. નાટકથી કવિને આશરે રૂા. ૧૩૦૦) મળ્યા હતા.

કહેવું જ જોઈએ કે એ લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારોનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ (Rationalism) મૂકી અગમ્યવાદ (Mysticism) તરફ ઘણે દરજ્જે ઝૂકી ગયા છે, અને તે ઝોક નર્મદાશંકરે જાણીબૂજી વિચારીને જ આપી છે એમ અમે જાણીએ છીએ. અગર જો કે 'સુખે સોની અને દુઃખે રામ' એ કહેવત મુજબ પણ કવિના મનને કેટલુક અજાણતાં થયેલું ખરું જ.

પણ આવાં પરચૂરણ કામોથી કાંઈ નિર્વાહ ચાલી શકયો નહિ,* અને છેવટે પોતાનો મમત મૂકી નોકરી શોધવી પડી. એક મિત્રની ભલામણથી ઈ. સ. ૧૮૮૨માં ગોકલદાસ તેજપાલના ધર્માદાખાતાના સેક્રેટરીની રૂ. ૧૦૦) ની જગા મળી.+ (પાછળથી

* મુંબઈમાં આવ્યા પછી એક પારસી ગૃહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦) ની બેંકનોટ બક્ષિસ તરીકે મોકલી હતી.

\+ ગોકલદાસ તેજપાલના ધર્માદા ખાતામાં નોકરી કરવાની કવિની જરા પણ ઇચ્છા કયાંથી? પરંતુ કવિની સ્થિતિ તરફ જોઈ બે ત્રણ મિત્રોએ ભલામણ કીધી. કવિએ એ ખાતામાં નોકરી લેવાને અરજી સરખી પણ કરેલી નહિ, તે છતાં ભાઈશંકર નાનાભાઈના આગ્રહથી કવિની નિમણુક થઈ. નોકરીનો પત્ર મળ્યા પછી પણ કવિએ ઘણો વિચાર કર્યા કીધો હતો. અંતે નોકરીએ જવાનું ઠરાવ્યું. ખાસ કરીને મિત્રો ને કુટુંબના આગ્રહથી. તા. ૨૦મી જાન્યુઆરીને દિને ઘેરથી નોકરીએ જતી વખતે બે ત્રણ મિત્રો હતા, તેઓએ કંઈક હસીને કવિ સામું જોયું. એટલે કવિ મ્લાનવદને બોલ્યા, 'શું જુઓ છો! ચોવીસમે વર્ષે ટેક મુકાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતા જાઓ હવે વળી શું બને છે તે. આ જુઓ આજે દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા!' આટલું બોલી નીચે મોઢે જ દાદરેથી ઊતરી પડ્યા. જેઓએ આ ચિત્ર જોયું હતું તેઓ કહે છે કે કવિના ટેકનો વિચાર કરતાં તેઓને બહુ સંતાપ થયો હતો.

કવિએ ધર્મખાતામાં પણ ઘણાં કામો કીધાં છે. બોર્ડિંગ સ્કૂલ, સંસ્કૃત પાઠશાળા, ભાટિયા નિરાશ્રિત ખાતાંઓ, નળિયા, વિઝાણ, જખાઉની સ્કૂલો ઉઘાડી છે. ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે ધારા ઘડ્યા છે તે પણ કવિના જ છે, ને તે પ્રમાણે અદ્યાપિ સઘળું કામકાજ ચાલે છે. ધર્મખાતાની મેનેજિંગ કમિટી અદ્યાપિ માને છે કે

રૂ. ૨૦૦ થયા હતા). આમ નોકરી લીધાથી કવિનો નિર્વાહ તો નિશ્ચિંતે ચાલતો થયો, પણ પોતાના જન્મનો ટેક મૂકતાં એનું કલેજું બળીને ખાખ થઈ ગયું. આ વખત પછી કવિને કદી પણ મેં ખરા આનંદથી હાસ્ય કરતા જોયા નથી, અને આ નોકરી કરતા તે સંબંધી તો કોઈ દહાડો પણ એકે શબ્દ બોલવો ગમતો નહિ. એ સંબંધી કોઈ વાત પૂછે તો પણ તે ઉડાવી નાખતા અથવા ઊંડો નિસાસો નાંખી સ્પષ્ટ જ એમ કહેતા કે જવા દો એ અપ્રિય વાત.

અમને પણ આ અપ્રિય, કવિની જિંદગીનો અત્યંત દુઃખકારી કાળ વિસ્તારીને વર્ણવવો બહુ અળખામણો લાગે છે. માથે કરજ, ઊપજ નહિ, ઘેર ખરચ તો હાથીનો, એવી સ્થિતિમાં કવિએ આટઆટલાં વરસ કેમ કાઢયાં તે એનુંજ મન જાણે. આ લખવા માંડયા પછી હમણાં જ ભરોસાદાર ઠેકાણેથી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક વખત બે દહાડા સુધી કવિને ફક્ત પોંઆદૂધ ઉપર જ મુંબઈમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી!

આધિદુઃખમાં તો કવિની લગભગ અર્ધી જિંદગી જ ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જાતના કોઈ બીજા રોગથી છેલ્લાં ૭–૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા — કોઈની મદદ વિના ઉઠાતુ, બેસાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઈ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહ-ભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કદી પણ નહિ લાગે કે કવિને કાંઈ મંદવાડ હશે. દેહ છોડ્યો તેના એક કલાક અગાઉ એમની બુદ્ધિ હતી તેવી ને તેવી જ રહી હતી. અનેક વૈદ્યદાક્તરોનાં ઔષધ કર્યાં પણ તેથી કાંઈ ફાયદો ન થતાં સને ૧૮૮૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫મી ને ગુરુવારે આ આપણા ગુર્જરકવિએ અને * સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જરપ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઊઠવા લાગ્યા. વિરુદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ જ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યુ પણ ખરું કે ગમે એવો હતો તો પણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઊપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી. વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટ વાણી, નિસ્પૃહી ભાવના, ઊંચો ટેક, અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથી જ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ કહે? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ? સંસારી દુઃખ તો બહુ વેઠવાં પડ્યાં, પણ ધન્ય છે નર્મદ તને કે તેં ટેક સત્યાદિકની ઊંચ નીતિ તારા જીવનને માટે

---

* આર્યજનથી પોતાનું જાતિસૌજન્ય કદી પણ વિસરાતું નથી. હિંદુ ગમે એવો હશે, પણ કોઈના મૃત્યુ સમે તેની નિંદા નહિ જ કરે. મડદાને ચૂંથવું એ કાગડાનું કામ છે અને તે જ કરે. મુંબઈમાં કવિની નાતના જુદે જુદે ઠેકાણેના અને જે અત્યાર સુધી એની ઉપર બહુ જ કોપેલા હતા, તે પણ આ સમે ડહાપણ વાપરી પ્રેતદહનક્રિયામાં કોઈ પણ આનાકાની વિના સામેલ થયા હતા, અને પછીથી સુરતની નાતે ડાહીગૌરીને નાતમાં લેવાની પણ ઇચ્છા દેખાડી હતી.

ઊછળતી જુવાનીમાં જ ઓળખી કાઢી, -અને તે પ્રમાણે જ. તારું આખું જીવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો! "નવ કરશો કોઈ શોક" એવું જે પદ તેં આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું સાંભળેલું તો પણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઈએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઊંચા જીવનની મૂર્તિ (Ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારુણ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી! તેં તારું જીવન ખરેખરું જ કૃતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ, તને સદા અણગમતો શબ્દ 'બિચારો' બોલીને શા માટે પૂરું કરવું જોઈએ? તું જ ખરો યશસ્વી ને ભાગ્યશાળી હતો!

વાંચનાર, તને છેલ્લી સલામ કરતા પહેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છીએ તે વાંચ. એમાં સહજ શૃંગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરુદ્ધ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમાં નર્મદાશંકરે પોતાનું પ્રકૃતિચિત્ર કેવું આલેખ્યુ છે, તે કેવી ઊંચી પ્રતિનું છે, અને તે લખાયેલું તે વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉક્તિ જેવું ભાસતું, પણ પર્યંતે તે આબેહૂબ કેવું ખરું પડ્યું છે, અને પછી તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએ છીએ તેમાં શું ખોટું છે? આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખ તો કોઈને કોઈ પ્રકારનાં સર્વેને માથે સરજેલા જ છે, પણ જે તેનાથી પરાભવ ન પામતાં પોતાના ધર્મકર્મમાં અચળ ટેકી જ રહે છે, અને એવી આંચમાં પોતાના આત્માને કંચનવત્ અધિક શુદ્ધિએ પહોંચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને બીજાને સારુ ઉત્તમ નમૂનો મૂકી જાય છે તેનું જ જીવન ધન્ય, કૃતકૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે!

પદ

"નવ કરશો કોઈ શોક,—રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક. ટેક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી.—રસિકડાં૦—

પ્રેમીઅંશને રુદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી.–રસિકડાં૦–

* * *

હતો દુખિયો થયો સુખિયો, સમજો છૂટચો રણથી.–રસિકડાં૦–
મુઓ હું તમે પણ વળી મરશો, મુક્ત થશો જગત મથી–રસિકડાં૦–
હરિ કૃપાથી મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છું હું દમથી.–રસિકડાં૦–
વીરસત્ય ને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી.–રસિકડાં૦–

* * *

જયતનીમ છે જનમમરણનો, દઢ રહેજો હિંમતથી.–રસિકડાં૦–
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશો તે લતથી.–રસિકડાં૦–"

૧૮૮૭

નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી? પ્રસ્તાવના એટલે ગ્રંથના ગુણ, પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની. તે તો નવા અજાણ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એ જ તેની મોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શુ, અને સૂર્યને ઓળખાવવો શો?

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂકયુ છે કે આ જમાનાના કવિ તે બે જ: નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઈએ તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંના જ કોઈ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાનથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એ જ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાન જ પ્રકાશતા માલૂમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના

જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પૃથક્‌પણે સ્વરૂપ જાણ્યુ હોય તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઈને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈભરી, અને સભારંજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત્ત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એ જ આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો એ દલપતશૈલીને સૌથી વધારે રુચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મુક્ત હોવાને લીધે એ ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માને છે. હાવકું હાસ્ય (Humour), મર્માળાં કટાક્ષ (Wit), વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય. એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત ને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાનાં મન રંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ફતેહ પામે છે, કેમકે શ્રોતાના મનમાં ઊતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઊલટાં જ છે. એ સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઊભરો બહાર કાઢવા જ કવિતા કરે છે. કવનવેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઊભી રહે છે અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ઘડે છે, તેમ અહીંયાં કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કાવની રગેરગમાં વ્યાપી રહે છે, અને તે જેમ પ્રેરે છે તેમજ એ ઉદ્‌ગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી ક્વચિત જ વિનોદી, પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દર્દથી ઊછળતી હોય છે. એ કારણથી નર્મદશૈલી હમેશાં પોતાના જ તાનમાં મસ્ત રહે છે. વખતે મદોન્મત્ત થઈ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ તોડી નાખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્યદેવી વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રીય કે કાલ્પનિક પ્રદેશમાં જ ભ્રમણ

કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદશૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું, પણ ચાતુર્યનું થોડું જ દીઠામાં આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને ચાતુર્ય એવાં બે વાનાં જુદાં ગણાવતા આવ્યા છે. કોઈ પૂછશે કે ચાતુર્ય તે જુદું અંગ કેમ સંભવે? રસ વિનાની તે કવિતા જ કેમ કહેવાય? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ ઠેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ 'રસાત્મકં વાક્યં કાવ્યં' એ સિદ્ધાંતમાં જેટલા બાહુલ્યથી થાય છે તેમ કરવો નહિ, પણ એમાં ગંભીર, મસ્ત રસ છે તેટલા જ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસનાં લલિત રૂપોને ચાતુર્યના પેટામાં મૂકવાં. કવનવેળા કવિના ચિત્તની સ્વસ્થતા, પદ્યબંધકળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ ચાતુર્યશૈલીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. ચાતુર્યશૈલી રાજદરબાર તથા સભાઓમાં બહુ પોપાય છે, અને તેથી અમે તેને અહીંયાં સભારંજની કહી છે.

છેવટે ટૂંકામાં એક જ શબ્દમાં કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સભારંજની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એકબીજા સાથે માપી શકાય એવી જ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે. દેશસુધારણાના વિષયમાં આ પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જુદે જુદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે. દલપતરામે હસાવીરમાડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમો ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે 'યાહોમ કરીને પડો' એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યા. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

સુધારણાનું નામ લેતાં અમને સાંભરી આવે છે કે નર્મદાશંકર કવિરૂપે જ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મુખ્ય અગ્રણી હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોપકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકર જ છે. નોકરીધંધો છોડી કલમને જ પોતાનુ સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન

નર્મદાશંકરને જ છે. દેશાભિમાન શબ્દ પેહેલવહેલો નર્મદાશંકરે જ ગુજરાતી ભાષાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમૂના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પહેલવહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિ જ, કે જે વેળા આખો સુધારાસાથ માત્ર ઉચ્છેદક સંસારસુધારાની ચર્ચામાં જ ગૂંથાયેલો હતો. સંસારસુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગજાવી મૂક્યો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજકાલ આખા ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાની ઝોક ધર્મસંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગુજરાત ખાતે પેહેલવહેલી નાજુક પારદયંત્રની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકરના જ અંતઃકરણ ઉપર થઈ; અને તે થઈ એટલે એણે પોતાનું મતાનર જાહેર કરવામાં કંઈ પણ ખોટી લજ્જા ન રાખતાં તે દૃષ્ટિએ જ દેશહિતના વિચાર પ્રબોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. ટૂંકામાં આ જમાનાની એટલે પાછલાં ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જરમંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઈ છે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરને જ આ કાળની સમયમૂર્તિ અમે ગણીએ છીએ.

આવો સમયમૂર્તિ પુરુષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સર્વાંગ ચિત્ર તેના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ, ને છાયા સહિત આવી જાય છે. નર્મકવિતા આવી જાતનું પુસ્તક છે, અને તેથી તે જેટલું મસ્ત શૃંગારનાં ભોગીને તેટલું જ ઊછળતા સુધારકને, અને જેટલું ઊછળતા સુધારકને તેટલું જ વિચારવંત દેશહિતૈષીને પ્રિય છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું મસ્તપાન કરવાનું તો આખા ગુર્જર કાવ્યપ્રદેશમાં આ જ વિરલું સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય, ને આ જમાનાના અંતરાત્માની પ્રત્યક્ષ જ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ? વાંચો, એનો રસ ચાખો, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવો, ને નર્મદકવિની દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી ભવરણમાં પ્રેમશૌર્યથી ઘૂમો! તથાસ્તુ!

૧૮૮૭

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

મનુષ્યજીવનની સફળતાનો આધાર તેનાં કૃત્ય પર હોય છે. કવીશ્વર દલપતરામે ગુર્જર પ્રજા અને ગુર્જર ભાષાની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવેલી છે, તેમને માટે જેટલી ગુણપ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી જ છે. તેમના જીવનનું સાર્થક થયું છે, તેમનાં પ્રત્યેક કૃત્યો સ્તુતિપાત્ર નીવડયાં છે, દેશદાઝજ્ઞ પુરુષોમાં તેમની ગણના થઈ છે, સકળ ગુર્જર પ્રજા તેમને માટે આભારી છે, સાંપ્રત કાળમાં પુરુષરત્નોમાં કવીશ્વર દલપતરામ આપણી દૃષ્ટિ સમીપ રમી રહ્યા છે, અને તેથી તેમની નિત્યની યાદદાસ્ત જાગૃત રહે એવા પ્રકારના પ્રયાસોમાં અમારો આ લેખ પણ અનુકૂળ બનશે. કવીશ્વરની દેશસેવા, તેમનું કાવ્યકૌશલ્ય, બુદ્ધિની તીવ્રતા, ને સરસ્વતીસેવન કોઈ પણ ગુર્જરબંધુથી અજાણ્યુ નહિ હોય. તેમણે કરેલાં મહાન કૃત્યો બેશક સર્વ કોઈ જાણે છે. તથાપિ બાલ્યાવસ્થાનું ચરિત્ર પ્રકાશમાં આવેલું નથી. મહાન પુરુષોનું બાળપણ પણ સુબોધક હોય છે. સુપુત્રના પગ પારણામાંથી જણાય એ કહેણી પ્રતાપી પુરુષો પ્રત્યે સત્ય ઠરેલી આપણે બહુવાર નિહાળીએ છીએ. કવીશ્વર દલપતરામની પ્રસિદ્ધ જિંદગીનું વૃત્તાંત ટૂંકામાં આપી અમે અત્યારે તેમની બાલ્યાવસ્થાનું વર્ણન આપીશું, કારણ તે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું નથી.

સ્વર્ગવાસી નામદાર ફાર્બસ સાહેબના મેળાપ પહેલાં કવીશ્વર જાહેરમાં આવ્યા નહોતા. નામદાર ફાર્બસ સાહેબને ગુર્જર-કાવ્યનો શોખ હોવાથી કવીશ્વરને પોતાના સમાગમમાં આણ્યા. નાના પ્રકારની કવિતા કરી તેમાં પૂર્ણ કાવ્યકૌશલ્ય દાખવી

કવીશ્વર ફાર્બસ સાહેબના સમાગમમાં વિનોદ મેળવતા હતા. અને તેમની ત્યાર પછીની કવિતા તો 'ચિત્તાકર્ષક ને સ્વરૂપા' મનાયેલી છે. મહેરબાન ફાર્બસ સાહેબની સાથે ગુજરાતના નિરનિરાળા પ્રાંતોમાં ફરી કવીશ્વરે ધર્મ, વિદ્યા, નીતિ ઇત્યાદિ વિષયો પર ભાષણ કર્યાં તથા કવિત્વશક્તિનું ખરું સ્વરૂપ દાખવી લોકોનું મન હરણ કરી પ્રજાપ્રિય બન્યા. ત્યાર પછી સરકારી નોકરી તજીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની સેવાનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો. નાના પ્રકારનાં પુસ્તકો રચ્યાં અને રચનારને ઉત્તેજન આપ્યુ. અમદાવાદ અને બહારના શેઠશાહુકાર તથા રાજારજવાડાને પોતાની કવિતા વડે રંજન કરી સોસાઇટીની થાપણ વધારી, તેને આબાદ બનાવી લોકોમાં વાચનની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાને ઘટતો શ્રમ વેઠ્યો અને ગુર્જર ભાષાને ખિલવવા યત્નવાન થયા. અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નામના માસિક પુસ્તકથી ઉત્તમ પ્રકારે સ્વદેશસેવા બજાવવાનો હેતુ પાર પાડ્યો. નામદાર ફાર્બસ સાહેબ પછી નામદાર હોપ સાહેબે તેમની કદર પિછાણી. સરકારી વાચનમાળાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરી તેમાં કવીશ્વરને સારો પગાર આપી તેમની મદદનો હોપ સાહેબે રૂડો ઉપયોગ કીધો. કાવ્યદોહન તૈયાર કરાવી સરકારે સારું ઇનામ આપ્યું, અને છેલ્લે સને ૧૮૮૫ ના વર્ષમાં કવીશ્વરને સી. આઈ. ઈ. નો માનવંતો ખિતાબ નામદાર મહારાણી કૈસરેહિંદ તરફથી આપવામાં આવ્યો. સરકારે તેમની વિદ્વત્તાની કદર પિછાણી છે; તથા દેશી રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારનું તેઓ સન્માન પામ્યા છે. હાલમાં વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જો કે તેઓ એકાંતવાસમાં રહે છે, જાહેર કાર્યોમાં ઓછો ભાગ લે છે, તથાપિ સ્વદેશસેવાની તેમની રૂડી ઇચ્છાઓ હજુ તાજી અને તેજસ્વી જોવામાં આવે છે. આ તેમની જિંદગીના સુયશનું મુખ્ય મુખ્ય વર્ણન થયું. હવે આપણે તેમની જિંદગીની શરૂઆત તરફ વળીએ.

કવીશ્વર દલપતરામનો જન્મ વઢવાણમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ પારાશરી ગોત્રમાં સંવત ૧૮૭૬ ના મહા સુદી આઠમના દિવસે થયો.' તેમના પિતાશ્રીએ સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ અગ્નિહોત્રી હતા, સ્થિતિ ગરીબ હતી. પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઇ

અને માતુશ્રીનું નામ અમૃતબાઈ હતુ. અમૃતબાઈની કૂખે જન્મેલા પુત્રરત્ન કવીશ્વર દલપતરામ પોતાના કર્તવ્યથી ખરેખર અમૃતતુલ્ય બન્યા. સને ૧૮૮૦ની સાલમાં શીતળાના રોગની મોટી ઘાત વીતી ગયા બાદ બાળપણમાં કવીશ્વરની શરીરપ્રકૃતિ સ્વરૂપમાં આવી. પાંચ વરસની ઉમરથી જ વિદ્યાભ્યાસ તરફ કુદરતી રીતે જ પ્રેમ ઉપજ્યો. એક દહાડો વેદનાં પદ ભણતાં પિતાજીને નિહાળી કવિએ તે ભણવાની હઠ લીધી. પરંતુ ઉપવીત ધારણ કર્યા અગાઉ તે શીખવાનો પ્રતિબંધ હોવાથી પિતાશ્રીએ નવાં કલ્પિત શ્યામપદો જોડી કાઢી પુત્રના મનનું સમાધાન કર્યું. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમના ભવિષ્યનો ખ્યાલ થવા લાગ્યો. સંવત ૧૮૮૪ના મહા સુદી પાંચમે તેમને જનોઈ આપવામાં આવી. ત્યાર પછી તેમણે સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો. વઢવાણની ગામઠી નિશાળમાં વ્યાવહારિક આંક અને કક્કો બારાક્ષરી દિવસના શીખવા જતા હતા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તેમની બુદ્ધિના વિલક્ષણ ચાતુર્યથી તેમના વિદ્યાગુરુ અપૂર્વ આનંદ પામતા હતા. ચાર વર્ષની ટૂંક મુદતમાં સામવેદનો પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કીધો. સિવાય ક્રિયગાણનો પણ કેટલોક ભાગ મુખપાઠ કર્યો. બાલ્યાવસ્થામાં સાધારણ વાતચીતના સમયે દૃષ્ટાંત આપવાની તેમને ટેવ હતી. સાહિત્યના શ્લોકોનો તેઓ યોગ્ય ઉપયોગ કરતા હતા, અને ભવિષ્યમાં પ્રતાપી નીવડવાના એ વગેરે સુચિહ્નો હરકોઈ માણસને આશ્ચર્ય પમાડતા હતાં. આડોશપાડોશની બાઈઓ અજવાળી રાત્રિએ મહોલ્લામાં એકત્ર મળીને રેંટિયો કાંતવા તથા કાલાં ફોલવા બેસતી હતી ત્યારે કર્મણૂકને માટે તરેહવાર ઉખાણા બોલી વિનોદ કરી કાળ ખતમ કરતી હતી. કવિ દલપતરામ બાલ્યાવસ્થામાં ત્યાં જઈને ઉખાણાના જવાબો ઝડઝમક પ્રાસઅનુ-પ્રાસ મેળવીને કવિતાના આકારમા આપતા હતા. બૈરાઓના ઉખાણા ઘણીવાર માત્ર વખત ગુજારવા માટે કેવળ ટાયલા હોય છે અને કેટલાક સુબોધક પણ હોય છે. કવિને નિર્માલ્ય ટાયલાંવાળા ઉખાણાના જવાબો આપવા પસંદ નહોતા, પરંતુ સુબોધક ઉખાણા માટે બુદ્ધિકૌશલ્ય ખરચીને તેઓ ઝ.પ ાા-જવાબો આપતા અને ગમત મેળવતા હતા. નવા ઉખાણા જોડી કાઢવા

તેઓને બહુ ગમતા હતા. તેમના બાલપણના સોબતીઓ કે જેઓ હાલ હયાતીમાં છે તેઓ આ વાતની સત્યતા માટે અત્યારે પણ ખાતરી આપે છે. પોતાના સોબતીઓમાં નિર્દોષ રમતગમતના પ્રસંગે કવિ દલપતરામ બાળપણમા પ્રમુખનું કામ બજાવતા હતા. સંવત ૧૮૮૯ ના વરસમાં પોતાની ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે વઢવાણુ ખાતે તેમનું લગ્ન થયું. વાર્તા તથા કહાણીઓ સંભળવાનો તેમને ઘણો શોખ હતો. કવિ શામળ ભટના દોહરા, ચોપાઈ વાંચવાના મહાવરાથી તેઓ દોહરા, ચોપાઈ બનાવવા લાગ્યા. ૧૮૮૯માં તેર, ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે 'કમલલોચિની' તથા 'કિરાદંતિ' નામની બે વાર્તા તેમણે દોહરા ચોપાઈમાં બનાવી, અને તે 'સદેવંત સાવળિંગા'ની વાર્તાના જેવી હતી. સંવત ૧૮૯૦માં મહા સુદી પાંચમ પર સ્વામીનારાયણના મુળી ગામમાં મેળો ઉત્સવ હોવાથી પોતાના મામા પ્રેમાનંદની સાથે તેઓ ત્યાં ગયા. સાધુસંતો સાથે ધર્મવિવાદ ચલાવ્યો. તે વખતના સાધુઓના અસરકારક ઉપદેશથી કવિએ સ્વામીનારાયણના ધર્મનો અંગીકાર કર્યો. ઘેર આવી ઉપરની બંને વાર્તા ફાડી નાંખી. તેમના મનમાં આવ્યું કે એવી વાર્તાથી માણસની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, અને તે મારા મુખમાં શોભતી નથી. ત્યાર બાદ સ્વધર્મ માટે ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે કવિતા બનાવવા માડી જે કવિતાઓ અદ્યાપિ જોવામાં આવે છે. તથાપિ ધર્મની કવિતા આપવાની તે વખતના સાધુઓએ ના પાડવાથી હજુ સુધી તે અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે. કવિના પિતાજી શિવમાર્ગી હોવાથી સ્વામીનારાયણનો ધર્મ તેમને ગમ્યો નહિ.

કવિમાં ઈશ્વરદત્ત કાવ્યશક્તિ હોવાથી તેને ખીલવવા સારુ ચોતરફથી ભલામણો થવા લાગી. પિંગળશાસ્ત્ર અને અલંકાર-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે કવિ એથી ઉત્સુક બન્યા. આ વેળાએ મુળીમાં દેવાનંદસ્વામી નામાંકિત કવિ હોવાથી ચોમાસાના ચાર મહિના ત્યાં રહેવા માટે કવિએ નિશ્ચય કર્યો. થોડા વખતમાં પોતાની મુરાદ પાર પાડી. કવીશ્વર ધ્રાંગધ્રા, હળવદ, લીમડી, પાણસિણા, સીઓ વગેરે ગામોમાં પોતાના જજમાનને ત્યાં પ્રસંગે જતાઆવતા હતા, અને ત્યારે રાત્રિએ ચૌટા વચ્ચે પ્રતિષ્ઠિત માણસોનો મેળાવડો કરી પોતાની કવિતા ગાઈ સંભળાવતા હતા.

આથી લોકોનું મન રંજન થતું હતું. કવિ દલપતરામ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા માણસો પર પદ્યમાં જ પત્ર લખતા હતા. જે પત્રો કાવ્યના નમૂના તરીકે તેમના કેટલાક મિત્રોએ અદ્યાપિ પર્યંત જાળવી રાખ્યા છે. કવિનું મોસાળસાસરું કચ્છના વાગડ પરગણામાં લોદરાણી ગામમાં હતું. ત્યાં કવિના સસરાને તેમના સસરાનો વારસો મળવાથી તેઓ ત્યાં રહેવા ગયા તેથી પોતાની પત્નીને તેડવા માટે સવત ૧૮૯૪–૯૬–૯૯ ની સાલમાં કવિને ત્યાં જવું પડ્યું હતું. તે વખતે રસ્તાઓનાં ગામડાંમાં ઊતરી કવિ પોતાની કવિતા ગાઈ સંભળાવી લોકોનાં મનડાં રીઝવતા હતા. ઘણા લોકો સાથે સ્નેહ બંધાવાથી કવિને અત્યાગ્રહ કરી લોકો બબ્બે ચચ્ચાર દહાડા પરોણા તરીકે રાખતા હતા. એ વેળાએ દેશલપુરા, બેલા, સાયર, વગેરે ગામોમાં તેઓની ઘણી ખ્યાતિ થઈ હતી. એ અરસામાં તેમણે 'જ્ઞાનચાતુરી' નામનો વ્રજભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમાં બે પ્રકરણ પાડવામાં આવ્યાં છે, એકમાં ઉપદેશ અને બીજામાં સાહિત્યના સવૈયાનો સમાવેશ કરેલો છે. આ પુસ્તક હજુ સુધી છપાયેલું નથી. તેમાંની કવિતાઓ તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં બહુધા વાંચી સંભળાવ્યા વિના રહેતા નહોતા. કવિ શામળ ભટની પ્રતિજ્ઞાનું અનુકરણ કરી કવિએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારા કાવ્યના માધુર્યથી જો કોઈ રાજા કિંવા શ્રીમાન મને બોલાવે તો જ મારે કવિ તરીકે પ્રગટ થવું, નહિ તો નિર્માણ કરેલી સ્થિતિમાં જ આયુષ્ય પૂર્ણ કરવું. ૧૮૯૫–૯૬માં ભુજની શાળામાં કાવ્યનો અભ્યાસ કરીને એક ચારણ આવ્યો, તેણે કેટલાક રાજસ્થાનોમાં ફરીને સારું જ્ઞાન મેળવ્યું. બાદ મુળીમાં તેણે દેવાનંદસ્વામી અને કવિ દલપતરામને વાદવિવાદના પ્રસંગે મોખરે આણ્યા. દેવાનંદસ્વામી સાથે વાદ-વિવાદ કરવાની ઇચ્છા જણાવી જન્માષ્ટમીના મેળામાં તાત્કાલિક કવિતા બનાવવામાં તેમણે ત્યાં વિજય મેળવ્યો. તાત્કાલિક બનાવેલી કવિતા કેટલીકવાર નીરસ અને કેટલીકવાર ઘણી સરસ બનતી હતી. આ કવિતા કેટલાકો લખી લેતા હતા, અને તેથી તેમાંની ઘણીખરી અત્યારે પ્રસિદ્ધ જોવામાં આવે છે. પોતાના જજમાનને ત્યાં કવિને એક વખતે ધ્રાંગધ્રે જવું થવાથી ત્યાંના

મહારાજા રણમલસિંહજીએ તેમને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા. કવિએ તેઓએ ફરમાવેલી વસ્તુનું કાવ્યમાં તાત્કાલિક વર્ણન કરી મહારાજાને ખુશી કર્યાં, અને તેમને પાઘડી તથા શાલ શિરપાવ મળ્યો. અર્થાત્ અહીંથી રાજસ્થાનમાં કવિપણાનું માન મળવાનો આરંભ થયો, તથાપિ તે પહેલાં અમદાવાદ ખાતેના સ્વામીનારાયણની ગાદીના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીએ કવિને મુળીમાં શાલ પાઘડી આપીને કવિપદ આપ્યુ હતુ. સં. ૧૮૯૦ થી ૧૯૦૦ સુધીના દશકામાં કવિએ ઝાલાવાડ પ્રાંતના લોકોમાં માન મેળવ્યું, ધોલેરાના ઘહેલા બાબરિયાએ કવિને સન્માનસૂચક આમંત્રણથી પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા હતા. મુળીમાં વૈષ્ણવાનંદ બ્રહ્મચારી તે વખતે નૂતન કવિ હતા. તેમને તથા આ કવિ દલપરામને પરસ્પર કાવ્યચર્ચા કરાવી બેઉની પરીક્ષા લેવા સારુ નિરનિરાળા વિષયો સોંપવામાં આવ્યા. 'સ્વામીનારાયણની સ્વાભાવિક ચેષ્ટા' એ નામનો વિષય કવિને માટે મુકરર કરવામાં આવ્યો. કવિએ વ્રજભાષામાં નિરનિરાળા પદની રસાલંકારવાળી કવિતા બનાવી. સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓને કવિની કવિતા ઘણી પસંદ પડી. વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ કવિની ચમત્કારિક કાવ્યશક્તિથી મોહિત થઈ તેમને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવા માટે આચાર્યને ભલામણ કરી. આચાર્યજીએ કવિનું ઘરખરચ આપવાનું કબૂલ કરી અમદાવાદમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા મોકલાવ્યા. ૧૯૦૧ની સાલમાં અમદાવાદ જઈ સારસ્વત વ્યાકરણનો તથા કુવલયાનંદનો અભ્યાસ કર્યો. અમદાવાદમાં પોતાના કાવ્યકૌશલ્યથી મોટે મોટે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પછી સંવત ૧૯૦૩ની સાલમાં આચાર્ય સાથે કચ્છમાં ફરવા ગયા, અને ત્યાં સારું સન્માન પામ્યા. ત્યાર બાદ ભુજથી પાછા આવી તેઓ વઢવાણમાં પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા. સં. ૧૯૦૪માં અમદાવાદના આસિ. જજ એ. કે ફાર્બસને ગુજરાતી કવિતા સાંભળવાનો તથા વાંચતાં શીખવાનો શોખ હોવાથી વિજાપુરના કવિને તથા અમદાવાદવાળા ઉત્તમરામભટ્ટને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તથાપિ તેમનાથી તેના મનનુ સમાધાન થયું નહિ. ત્યાર કેડે રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈની મારફતે ફાર્બસ સાહેબે કવિને પોતાના સમાગમમા લીધા, અને ત્યાર પછીનું

કવિનું વૃત્તાંત અમારા ઘણાખરા વાંચનારાઓ સારી રીતે જાણતા હશે; કારણ તે સને ૧૮૭૮ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યુ છે; તેમ છતાં આ લેખના આરંભમાં અમે પણ ટૂંક હકીકત આપવાને વીસરી ગયા નથી. કવીશ્વર દલપતરામ ગુર્જર પ્રજામાં એક ઉમદા રત્ન છે. ગુર્જર પ્રજાની તેમણે બજાવેલી સેવા અવર્ણનીય છે અને તેને માટે ગુજર દેશ સદાને માટે મગરૂર રહેશે તેમાં કશો સંદેહ નથી.

કવિ દલપતરામનો ઘણોખરો કાવ્યનો મોટો સંગ્રહ 'દલપત-કાવ્ય' ના પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ પુસ્તકની આઠ રૂપિયા કિંમત છતાં તેની સેંકડો નકલો જોતજોતામાં ખપી ગઈ છે, અને તેથી કવિએ મેળવેલી લોકપ્રિયતા ઉત્તમ પ્રકારે સાબિત થાય છે. સંપલક્ષ્મીસંવાદ, રાજવિદ્યાભ્યાસ, ફાર્બસવિલાસ–વિરહ તથા તે સિવાયનાં નાનાં મોટા સંખ્યાબંધ પુસ્તકો કવીશ્વરે પ્રગટ કરેલાં છે, અને તે તમામે લોકપ્રિયતા મેળવી છે. કેટલાંક પુસ્તકોની દશ દશ આવૃત્તિ પ્રગટ થયા છતાં અદ્યાપિ તેની વારંવાર માગણીઓ થાય છે. કવિની કવિતા સાદી છતાં રસિક, ગંભીર છતાં મોહક, રસિક છતાં સુનીતિવાળી, અને નવરસપ્રધાન હોવાથી કવિ નર્મદાશંકર કરતા તેમણે વિશેષ લોકપ્રિયતા મેળવી છે. એક નાના નિશળિયાથી તે સાઠ વરસના ડોસા સુધીના માણસોના મુખમા કવિની કવિતા દીપી નીકળેલી આપણે વારંવાર સાભળીએ છીએ. કવીશ્વર દલપતરામ જેવા લોકપ્રિય બન્યા છે તેવા જ સરકારપ્રિય બન્યા છે, અને તેથી ગુર્જર પ્રજા અત્યાનંદ પામ્યા વિના રહેતી નથી. કવીશ્વરની કદર પિછાણવાના હેતુથી ઊભા થયેલા મેમોરિયલ ફંડની વાત જાહેરમાં આવતાવાર મોટી રકમ ભરાઈ ગઈ હતી ને વળી કવીશ્વર પ્રત્યેના પ્રજાપ્રેમની વધારે શી સાબિતી જોઈએ? અમે અત્યારે એક મહાન પુરુષનું જન્મવૃત્તાત અત્રે પ્રગટ કરી આનંદ પામીએ છીએ. આશા છે કે અમારા આનંદમા અમારા પ્રિય વાચનારાઓ સામેલ થશે. કવીશ્વર દલપતરામ સદા સુખશાતિમા વિરાજો અને આ અમારો આશીર્વાદ સફળ થાઓ તથાસ્તુ!!!

૧૮૮૮

હાસ્ય અને અદ્‌ભુત રસ

મારા ભટના ભોપાળામાં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છે જ નહિ એમ નર્મદાશંકરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે વેળા મેં પૂર્વપક્ષ કીધો હતો તેનો સાર:

Don Quixote—બધી વાર્તા જ અસંભવિત—લશ્કર જાણીને ઘેટાના ટોળાને મારવા જાય અને માર્યા કરે એવો આંધળો? એના ચાકરની ચાલ કેવી?

Swift's Travels of Gulliver બને એવી ખરી?

She Stoops to Conquer માં જે સ્ત્રીને કુરૂપ ગણે તે સ્ત્રી એને દાસીને વેશે મોહ પમાડી સ્વાધીન કરી લે છે. એમ બને કે તે સ્ત્રી આટલી ખટપટ કરતા છતાં ઓળખાઈ નહિ આવે? એ વાત ઉપર તો એ નાટકનું મુખ્ય બંધારણ છે.

The Good-natured Man: પ્રીતિના દુઃખનું કેટલુંક તેને અગ્નિ કલ્પીને કીધું હોય (છેક allegorical એમ પણ નહિ, સાધારણ માણસ પણ કહી શકે એ પ્રેમપત્રિકા છે), તો શું એવો કોઈ વાંચનાર નીકળે કે તેને એમ લાગે કે એમાં તો મારૂં ઘર બાળી મૂકવાની ધમકી છે, અને તેમ ધારી પોલીસને બોલાવી ગડબડાટ કરી મૂકે ત્યાં લગી કોઈ એનો સંદેહ નિવારણ કરનાર મળી જ નહિ આવે? તોપણ ગોલ્ડસ્મિથે એવું જ બંધારણ રાખ્યું છે.

Shakespeare: શું જોડિયા ભાઈ એવા જ સરખા રૂપના નીકળે કે તેની પરણી બાયડી ન ઓળખી બીજા સાથે ઘણા વખત સુધી ઘરબાર માંડે? ઓળખાઈ આવે એટલો ભેદ રાખવો એ તો કુદરતનો નિયમ જ જણાય છે. ઘણા ફિલસૂફોએ એ નિયમ કબૂલ રાખી એને 'Design' ની સાબિતીમાં દાખલ કીધો છે.

કરજદારનું શેર માંસ લેવાની શરત કરનાર, અને કદાપિ કીધી તોપણ શું તે અમલમાં અણાવાઈ છે? અને તે પણ કાયદાની મદદથી? એવો નિર્દય મૂર્ખ કોઈ હોય? તો પણ એ અસંભવિત વર્ણન વડે યહૂદીની લોભી નિર્દયતાની છબી મન ઉપર બરાબર પડે છે.

Merry Wives of Windsor અને બીજાં ઘણાં શેક્સપિયરનાં હાસ્યરસ નાટકનું બંધારણ એવું જ જણાય છે.

Dickensનું સઘળું લખાણ અતિશયોક્તિ ભરેલું છે. Pickwick Papers માં જે વેદિયા ઢોરનું વર્ણન કીધું છે તેવા જગતમાં હોય પણ ખરા કે? આપણામાં જે વેદિયા ઢોરની વાત ચાલે છે તે ખરી છે? શું વૈદકશાસ્ત્રી લીમડાનું શાક ખાય છે? અને 'ધૃતને આધારે પાત્ર કે પાત્રને આધારે ધૃત' એ શંકા ટાળવાને ઘી ઢોળી નાખે એવો મૂર્ખ શાસ્ત્રી હોય કે? તોપણ એ અતિશયોક્તિમાં જ હાસ્યરસ રહ્યા છે.

Jest-book: રોમ શહેરના બાદશાહે એક ગામડિયાનું મોં પોતાના જેવું જોઈને પૂછ્યું કે, 'અલ્યા તારી મા કોઈ વખત શહેરમાં આવી'તી?' પેલો ગામડિયો આ મર્મવાક્ય સમજી જઈને મર્મમાં જ બોલ્યો કે ના, મહારાજ, પણ મારો બાપ આવ્યો'તો ખરો. રૂમી બાદશાહના સ્વચ્છંદી જુલમના વખતમાં આટલું અમર્યાદાનું — અરે પગથી તે માથા લગી ઝાળ ચડે એવું — વચન બોલવાની કોઈ ગામડિયાની તાકાત પણ ખરી કે? અને બાદશાહ પણ નીચ સાથે એવું ભાપણ કરે?

"એક મસીદમા નમાજને વખતે એક ઘરડા દાઢીવાળા મુસલમાનને ઝોકું આવ્યુ તે જોઈને સામો એક બકરો બેઠો હતો,

તેણે જાણ્યું કે મને ટક્કર મારવા આવે છે તેથી તે બકરાએ તે બચારા મુસલમાનના માથા સામી ખૂબ જોરથી ટક્કર લગાવી."

"એક પાદરીએ કોઈ ઘરડા માણસને ઠપકો દઈને કહ્યું કે આ છોકરો પણ તેના પેદા કરનારને જાણે છે, પણ તુ જાણતો નથી. ત્યારે તે ડોસો બોલ્યો કે, મહારાજ, એને આવ્યાને પાંચ સાત વરસ થયાં છે, તેથી તેના પેદા કરનારને ઓળખે જ તો; પણ હું સસરો અહીંયાં સાઠ સાઠ વરસનો આવેલો તેને સાળી અસલની વાત કેમ યાદ રહે?" આમ પાદરીના સામા અને પોતાના છોકરાની સમક્ષ કોઈ બોલે?

એક પુરાણી કથા વાંચતો હતો તે સાંભળતાં કોઈ ડોસીની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. તે જોઈને ભટજી ફુલાયો કે મારી વાણીમાં રસ તો ખરો કે શ્રોતાના હૃદય પીગળીને આંસુધારા વહે છે. કથા પૂરી થઈ રહ્યા પછી સાતમે આકાશે પહોચેલા ભટજીએ તે ડોસીને પાસે બોલાવીને કહ્યુ કે, "માજી, તમે કથામાં બહુ સમજો છો, અને ભાવિક પણ બહુ છો, તમારું મન કેટલું કોમળ કે આંસુ ભરાઈ આવ્યા"? ત્યારે માજી બોલ્યાં કે "ના ભાઈ, મેં કથા તો આજે પૂરી સાંભળી જ નથી. મને રડવું આવ્યુ તેનું કારણ તો એ કે અસ્લોકના ગગડા કાઢતો હતો તે સાંભળીને મારી બાપડી પાડીનુ બરાડવું સાંભરી આવ્યુ, અને મને એવી ફકર લાગી કે તને પણ તેની પડમ મરવાની તો આકરણ્ નહિ થતી હોય?" આમ કોઈ પણ ભાવિક ડોસી ભૂદેવનું અપમાન કરે? અને તે પણ ક્યારે? જ્યારે પોતાની ભક્તિનાં વખાણ જ થાય છે ત્યારે જ?

આ વાત પતરાજી કવિઓ પોતાની વાણીનો મિથ્યા અભિમાન રાખે છે તેમની હાંસી કરવાને કાઢેલી જણાય છે; અને ખરેખર એવા મૂર્ખોનો એમાં યોગ્ય જ ઉપહાસ કીધો છે. તોપણ એમ બને તો કદી નહિ.

"એક દેશાઈને કોઈ બાદશાહે કહ્યું કે તમે તમારા હકના દસ્તાવેજ કાઢો, નહિ તો તમારી જાગીર જપ્ત કરવામા આવશે, ત્યારે તે બહાદુર ભાટેલો બોલ્યો, 'બંદેનવાજ, દિલ્લીની ગાદી તમને જે તાંબાપત્ર ઉપર હિંદુરાજાઓએ આપી છે તે મંગાવશો

તો તેની બીજી બાજુ ઉપર મારા દસ્તાવેજ માલૂમ પડશે." એમ કોઈ બોલે કે?

અંગ્રેજીમાંથી એવા અનેક દાખલા મળી આવશે.

ગુજરાતી ગ્રંથોમાંથી દાખલા

'રસુજે દિલ પસંદ'ની સઘળી વાતો અસંભવિત જ છે. વાંચતાં નહિ આવડતું હોય તેથી કદાપિ રડવું આવે, પણ સાંભળનાર સ્ત્રી સમજે કે મારો ધણી મરી ગયો, સે ભૂલથી તેને ઘેર હાયપીટ થઈ રહે, અ... છેક ગામની બહાર નાહવા જાય ત્યાં જ કાગળ વાંચતી વખતે એ બધી ભૂલ જણાઈ જાય — એ તે બને? તે અભણ તો હશે, પણ પોતાની ફજેતીનો આટલો અંદરવો બાંધવાનો વખત આવે ત્યાં લગી બોલે જ નહિ, એવો મૂર્ખ કોઈ હોય નહિ. કદાપિ એમ ધારો કે અજાણ્યે રસ્તે જનાર તે હશે, અને તે એવું ધારીને ચાલ્યો ગયો હશે કે એનું લાગ્યુ એ ભોગવે, હું તો મારો ભરમ રાખું, પણ તે સ્ત્રી અજાણ્યા ઉપર આટલો ભરોસો રાખે અને પોતાનો ધણી કેમ અને કયારે મૂઓ એ વાતનો ખુલાસો કોઈની પાસે પણ કરી લીધા વગર તે મૂઓ એમ જ નિશ્ચય કરી લૌકિક કામનો આરંભ કરે એ મનુષ્યસ્વભાવ (human nature)થી જ ઊલટું — અસંભવિત એટલું જ નહિ, પણ અશક્ય.

'લાલ બુજરંગ' સંબંધી વાતો નહિ બને એવી જ છે. ઊંટ સાથે ઘરમાં પેસવાને માટે છાપરું તોડી પડાવે, અને લોકો પાડવા દે એવું મૂર્ખ ગામ કયા દેશમાં હશે તે કદાપિ આપ કવિરાજને માલૂમ હશે. માટલામાંથી ભેંસનું મોં કાઢવાને માટે પહેલું ડોકું કપાવે, અને પછી માટલાને ભાગવાને હુકમ આપે એવી મૂર્ખાઈ તે કોણ કરે? એમાં રસ નથી એમ તમે સમજો છો તે તો ખોટું. એ વાતોમાં મૂર્ખ સત્તાધારીના છર અને વહેમી પરાધીન થઈ પડેલા મૂર્ખોની મૂર્ખાઈનું ચિત્ર ખૂબ છટાથી પાડયું છે. એમ થતુ નથી, પણ એ ગુણો મનમાં જે શક્તિથી રહેલા છે તે શક્તિને પૂરેપૂરી ખીલવા દીધી હોય તો એવાં રાક્ષસી રૂપ જ પ્રગટ થાય. ઊંચા રસનું પણ એમ જ છે. ગમે તે

મનોવિકારના પૂર્ણ બળનું પ્રગટ થવું તે રસ. સંસારમાં તેમનો વિકાર વિવેકથી, રીતભાતથી, પ્રસંગની ખામીથી, અથવા બીજા મનોવિકારથી બરાબર પુષ્ટિ પામતો નથી. કાવ્યસૃષ્ટિ (Poetic world) તે એ જ. દરેક મનોવિકારનું ખરેખરું કેટલું જોર છે તે માણસ પોતાના મનમાં જ જાણે છે—બારણે પ્રગટ કરવાને ચાહતો નથી, અને તેથી તે સંસારમાં જોવામાં આવતું નથી, પણ પ્રકૃતિમાં છે. તેથી જ્યારે કોઈ માણસ તેનાં પરાક્રમ કવિકલ્પિત વર્ણનોમાં વાંચે છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ અંદરથી સાક્ષી આપે છે અને એ વર્ણન જ ખરું છે, તથા સંસાર જૂઠો છે એવો ભાસ થાય છે.

બિરબલ વિષે ચાલતી વાતો પણ એવી જ છે. "સેવ, તો કે તાજખાનેકા દેવ" એવું મહેણું મારવાનો પ્રસંગ કોઈ પણ રાજા આગળ આવે ખરો? બિરબલે જે જે તોછડાં વચન બાદશાહને કહ્યાં છે તેનો સોમો હિસ્સો પણ કોઈ બાદશાહ સાંખી રહે?

અમદાવાદના લૌવાની મજાકો પણ એવી જ અસંભવિત અને હુજ્જત ભરેલી છે. જો બાદશાહ એવી મજાકો સાંખી રહેતા એમ માનીએ તો એક ભાઉખાઉ બકાલ કેમ નહિ સાંખી રહે? મશ્કરાને મોટા લોકો પોતાના વિનોદને માટે મોઢે ચડાવી મૂકે છે એ વાત ખરી. પણ તેમ હજામની અટકચાળી જાત ખુશમિજાજી સાંખી રહેતા શેઠની સાથે ઘણા અભ્યાસથી એવી છૂટ લે એમાં શી નવાઈ? તેમાં વળી જ્યારે તે જરા એવા ઓલિયા હોય કે મજાક થાય છે કે નહિ એ પણ પૂરું હમેશાં સમજતા નહિ હોય ત્યારે તેની ઘણી મજાક મોઢે ચડાવેલું માણસ કરે એમાં શી નવાઈ?

દમયંતીને વરવાને માટે કોડીલા રાજાઓ કેવી ઘેલાઈ ભરેલી સામગ્રી કરતા હતા તેનું વર્ણન પ્રેમાનંદ કવિએ હાસ્યરસમાં ઠીક કીધું છે. તેમાં અતિશયોક્તિ નથી? અને એ અતિશયોક્તિ ન હત, તો હાસ્યરસ આવત પણ ખરો?

સુદામાચરિત્રમાં પણ ઘણી અતિશયોક્તિ છે. શણગાર સજીને મોટા મહેલમાંથી નીકળી માટે શું પોતાની સ્ત્રી ઓળખાય જ નહિ? અને તે બોલાવે કે, 'હે સ્વામી, હું તમારી સ્ત્રી છું.'

તો પણ તે ઓળખે જ નહિ, અને ઘણી ચિડવાઈ જઈને કહે, કે હે પાપણીઓ, સાધુને શીદ દમવા આવીઓ છો ? એ સંભવિત છે કે? એ બને એવું છે કે?

ઋતુપર્ણની જોડે નળે બાહુક રૂપે જેટલું ભાપણ કીધું છે, અને જે રીતે વર્ત્યો છે તેમ કદી દાસત્વમાં બને જ નહિ.

હૂંડીમાં અને મામેરામાં પણ ઘણોખરો હાસ્યરસ એ જ પ્રકારનો છે.

દલપતરામનો હાસ્યરસ શુદ્ધ જાતિનો છે. પણ તે out of character થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ ગરીબને શ્રીમંત કહે કે, 'ગધેડીના, પેલા કૂતરાને વાડીમાંથી હાંક તો' તો તે હરખાતો હરખાતો ગાને કહેવા જાય નહિ, અથવા ફુલાશથી કદી તે જ શબ્દ પાછા કોઈની આગળ વાપરે નહિ. તો પણ ખુશામતિયાની મજાક કીધી છે તે ખરી છે, અને પ્રાસાદિક શક્તિ બતાવે છે. ફેશીની બૈરીના મોંમાં જે શબ્દો એણે મૂકયા છે તે પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રી મજાક કરતી નથી. તેને તો દુઃખને લીધે મજાક કરવાનું નહિ પણ કરુણા અથવા તિરસ્કારયુક્ત બોલવાનું સૂઝે.

કયું સાહેબ અચ્છે હો, તો કે સાલા તેરા ચલે તો માર ડાલિયો, ઇત્યાદિ જે મુસલમાનનું બોલવું છે તે કેવળ અતિશયોક્તિ જ છે. એવો કોઈ savage હોય જ નહિ, તો પણ એ અવિવેકી સ્વભાવનું આબેહૂબ ચિત્ર છે એમ એના દુશ્મનને પણ કહેવું પડશે.

ભવાઈમાં હાસ્યરસ હોય છે. અડવાનો અને કજોડાનો વેશ Improbabilities થી ભરેલો છે. એ તારી અસ્ત્રી, તો કે, 'હું એનો અસ્ત્રો.' 'એ પાણી ભરવા જશે,' તો 'હું દોરડું લઈને જઈશ' 'એ દળશે', તો 'ઓરણાં નાંખવા લાગીશ' ઇત્યાદિ વાકયો વેપારમાં કુશળ, અને સંસારવ્યવહારમાં ખબરદાર એવા અડવાના મોંમાંથી નીકળે જ નહિ. કજોડો સ્ત્રીને ચુંબન કરવાને માટે નિસરણી માગે એથી તે બીજું શું અસંભવિત ? પણ એ અસંભવના પ્રમાણમાં જ હાસ્યરસની ખૂબી છે. "ભેજ બે ભેજ," એમ કહીને કેટલાક વિષયની વસ્તુઓ ફકીર ઈશ્વરની પાસે માગે ? અને તે પણ બજારમાં જ ? એ વાત

કેવળ અસંભવિત છે. તો પણ એમાં દંભી ધર્માધિકારીઓની સજ્જડ મજાક નથી કીધી એમ કોણ કહી શકશે? ઇત્યાદિ–ઇત્યાદિ –ઇત્યાદિ.

કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી. હું તો એમ કહું છુ કે કુદરતના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતો જ નથી. એ જ કારણને લીધે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાથી અથવા તેનાં ખરાં વર્ણન વાંચવાથી હસવું આવતું નથી. બીજા સઘળા રસમાં કુદરતની નકલ હોય છે, અને હાસ્યરસમાં કુદરતની distorted નકલ અથવા સાધારણ ભાષામાં જેને નકલ કહે છે તે જ હોય છે.*

બાળકોના મોઢા આગળ પુરુષ બે ચાર ટોપી પહેરીને અથવા સ્ત્રી પાઘડી પહેરીને આવે તો તે હસી પડે છે. પોપચાં ચડાવી ચોટલીના લાંબા વાળ મોં ઉપર લટકતા રાખે ત્યારે સમજણું છોકરું હસે છે અને અજ્ઞાન ચીસ પાડી ઊઠે છે. ત્યારે અનુપદ્રવ કર્તા અદ્‌ભુત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ ઉપદ્રવ-કર્તા થાય ત્યારે ભયાનક રસ. ત્યારે અદ્‌ભુત રસનો સ્થાયી ભાવ શો?—તેના અદ્‌ભુતપણામાં પણ નિરુપદ્રવતા હોવી જ જોઈએ—નહિ તો તે ભયાનક થઈ જાય. જ્યારે કર્મનો ઉદ્દેશ નહિ, અથવા એવો હલકો હોય કે જોનારની નજરમાં નહિ જેવો લાગે, ત્યારે તે અદ્‌ભુતકર્મથી હાસ્ય થાય છે. અદ્‌ભુત રસનો ઉદ્દેશ બારે. કબીરવડ જોઈને કયો રસ લાગે? લાગે તો અદ્‌ભુત જ. કોઈ પણ પશુપક્ષી અથવા વનસ્પતિ જોઈને હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ શા માટે? એ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓના વ્યવહારમાં ઉદ્દેશ હોઈ શકે જ નહિ, તેથી ઉદ્દેશ છે કે નહિ એ કહી શકાતું નથી. તે કારણને લીધે હશે? ત્યારે સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં હાસ્યરસ હોય જ નહિ એવો એક નિયમ જ રસશાસ્ત્રમાં બાંધવો જોઈએ. ઈશ્વરની અપાર

---

* તે વખતે આવીને કાગળ પર લખી લીધું હતું તે પ્રમાણે જ આ લખ્યું છે. તે વખતે કવિનો વિચાર તો એ પ્રગટ પણ ન કરવું એવો હતો. મને એ વિચાર કેવળ ભૂલ ભરેલો અને કાંઈ દગાફટકાનો લાગ્યો તેથી ઉપલો વાદ ઉઠાવી એને બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. છેલ્લા વાક્યમાંનો વિચાર હું હાલ બરાબર પસંદ કરતો નથી.

શક્તિનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનીઓના દીઠામાં કંઈ આવતો નથી, પણ અદ્ભુત રસ જ પેદા થાય છે. હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થવાને ઉદ્દેશ Unintelligible જોઈએ એમ નથી, પણ ઉદ્દેશ છે જ નહિ એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ. Unintelligible હોવાથી ઊલટો અદ્ભુત રસ ઘણો થોડા જામે છે. (એ વિષય ઉપર ઘણા સવાલ ઊઠે છે ને સ્થિર વિચાર કરવા લાયક છે). આ જાતનો હાસ્યરસ છેક નિર્મળ નથી લાગતો. આનંદમાં કંઈ પણ તિરસ્કારનો ભેળ જણાય છે. ઉદ્દેશ રહિત કર્મ એટલે મૂર્ખાઈથી તિરસ્કાર તો થવો જ જોઈએ તો બીજાની નિરુપદ્રવ મૂર્ખાઈમાંથી આ હાસ્યરસ નીકળે છે એમાં આનંદનો અંશ શા માટે હોય છે? એથી જોનારને નહિ પણ તે કરનારને, અથવા તેના કોઈ સંબંધીને પણ ભારે ઉપદ્રવ પરિણામે થવો જોઈએ નહિ. હાસ્યજનક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ નહિ તેથી કુદરતના નિયમે તેનો કંઈ પરિણામ જ થાય નહિ, એમ તો હોય જ નહિ. કોઈ પ્રસંગે પરિણામ ભારે પણ થાય. હલકો હોય તો હાસ્યરસ ઊપજે. પરિણામ ભારે કે હલકો થશે એ વિચારવાનું કામ વિવેકબુદ્ધિનું છે. તેથી અજ્ઞાનને અથવા નિર્દયને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તે કોમળ અથવા ઊંડી લાગણીવાળાને ભયરૂપ દેખાય. આ ભેદ ઉપરથી હાસ્યરસની વત્તીઓછી Delicacy જણાય. આ રીતે જોતાં ક્રિયાનાં કારણ અને પરિણામ એ બંને ઉપર હાસ્યરસ આધાર રાખે છે. એ બંનેનું પ્રમાણ કેટલું જોઈએ એ વિચાર કરવા લાયક વાત છે. ગાંડાઈથી ક્યારે અને કેટલું હાસ્ય ઊપજે છે?

કૂકડાની પેઠે અથવા બલાડાની પેઠે કોઈને બોલતો જોઈને બાળક હસે છે. સમજણા બાળકના હાસ્યમાં કંઈ તિરસ્કાર જોવામાં આવે છે, અને નાનાનો રસ કેવળ નિર્મળ જ હોય છે. એ નિર્મળતાનુ અને તિરસ્કારનું કારણ શું? એ હાસ્ય કયા ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે? એકમા કુદરતની સાચાઈ અસાધારણ જગાએ જોવામાં આવે છે, અને બીજામાં ઉદ્દેશની નાસ્તિ છે. કુદરતની ખરી નકલથી હાસ્યરસ થાય કે શૃંગાર? અને કુદરતની નકલ તો (અદ્ભુત સિવાય) સઘળા રસનુ મૂળ છે. અદ્ભુતને માટે પણ મને તો શક છે કે એ નકલ શા માટે નહિ કહેવી

જોઈએ ? નકલના કામમાં (કાવ્ય એ પેટામાં આવી રહ્યાં) એ વાતથી રસ પેદા થાય છે. કર્તાની કુશળતાનું પ્રાબલ્ય આપણા મનમાં વધારે હોય ત્યારે હલકો શૃંગાર અથવા હાસ્ય જ ઉત્પન્ન થાય. એ ખરી વાત ? કેટલાક ગ્રંથમાં તેના કર્તાની મૂર્ખાઈથી જ હાસ્યરસ જામે. બીભત્સ લાગવા જેવાં પરિણામ નઠારાં નહિ થતાં હોય તો ગ્રંથકર્તાની કુશળતાના વિચારથી બીજા રસ નહિ જામે ? ફક્ત કંઈક આનંદ જ થાય, કે સાનંદાશ્ચર્યની વૃત્તિ પણ ખરી ? રસિક પુસ્તકમાંથી અસલ અને નકલની ખૂબીનો વિચાર કયા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઈએ ? કુશળતાના વિચારથી કોઈ કાવ્ય ઘણું સરસ ન લાગે ? અને તે ઉત્તમ પ્રતિનું ન ગણાય ?

શત્રુનાં છિદ્ર ઉઘાડાં કરી અન્યોક્તિથી વખાણ કરતાં પણ હાસ્યરસ થાય છે. એમાં દ્વેષનો ભાવ ઘણો રહેલો હોય છે.

હલકા ઉદ્દેશને માટે મોટી મોટી સામગ્રી થતી જોઈને હસવું આવે છે. Mock epics સઘળાં એ જાતનાં. એ રસનું મૂળ મૂર્ખાઈ.

શક્તિ વગરનો શત્રુ પોતાનો દ્વેષભાવ મિથ્યા પ્રગટ કરે તે જોઈને સામા ધણીને અભિમાન—તિરસ્કારયુક્ત હસવું (contemptuous smile) આવે છે. એ સમયે માણસ ફૂલેલાં નસકોરાં અને વાંકી આંખ રાખીને હસે છે. શક્તિ વગરનો રૌદ્ર ભાવ હસવા જોગ જ છે, કેમકે તે મૂર્ખાઈ છે. પણ એ નિયમમાં એક બાધ નડે છે. સૂળી દેવા કાઢેલો શક્તિરહિત દેશાભિમાની અથવા ધર્માભિમાની પોતાની સચ્ચાઈના આવેશમાં શિક્ષાને ન ગણકારી ધિક્કારનાં વચન બોલે છે ને સાંભળીને સાનંદાશ્ચર્ય પેદા થાય છે. શું રૌદ્ર રસનું કારણ નિંદિત હોય ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય ? મોટા ખૂનીઓના બહાદુર બોલથી પણ વીરરસ જ લાગે છે ? ત્યારે કારણના નિંદિતપણા ઉપર કંઈ આધાર નથી. આ વાતનો ખુલાસો મારી નજરમાં આ પ્રમાણે આવે છે: જ્યારે સામર્થ્ય રહિત દ્વેષભાવ પોતાની તૃપ્તિને અર્થે નકામાં તરફડિયાં મારે છે ત્યારે શક્તિ ન હોવાના સબબથી સાધન હલકાં જ થવાનાં અને ત્યારે બીજા હસે એમાં પણ શી નવાઈ ? હારેલો દેશાભિમાની મરતી વખતે પોતાનો રૌદ્ર અથવા બીભત્સ ભાવ બહાર પાડે છે ત્યારે એ ખરેખરું જોતાં પોતાના દ્વેષની તૃપ્તિ અર્થે કંઈ શ્રમ

કરતો નથી, પણ પોતાનું અજીતપણું જ માત્ર પ્રગટ કરે છે, કેમકે જ્યાં લગી દૈવના અથવા શત્રુના પ્રાબલ્યથી માણસ દુઃખ પામતો નથી, અથવા દુઃખથી પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ (આગ્રહ) શત્રુને સ્વાધીન કરતો નથી ત્યાં લગી તે અજીતપણું જ છે. અને અજીતપણાથી વીરરસ ન ઉત્પન્ન થાય ?

માણસને પોતાના નિષ્ફળ શ્રમોનો વિચાર કરતાં હસવું આવે છે, અને કોઈ વખત ફળીભૂત થયેલા શ્રમોના સ્મરણથી હસવું આવે છે. બાળકનો ઉદ્યોગ જુવાનને, અને જુવાનનો ઉદ્યોગ વૃદ્ધને હમેશાં હસવા જેવો લાગે છે. દેશકાલના સંબંધે જુદા જુદા કામનું માણસોને જુદું જુદું લાગે છે. જે ક્રિયાથી હિંદુ ભક્તિમાં લીન થઈ જાય છે તે જોઈને મુસલમાન હસે છે. અને તેથી ઊલટું પણ તેમ જ સમજવું. (આ વિચાર આ પેટાને લગતો નથી પણ હાસ્યરસના સામાન્ય વિવેચનમાં લખવો જોઈતો હતો.) નહિ આરંભેલા તરંગોના સ્મરણથી પણ હસવું આવે છે, અને વખતે દિલગીરી થાય છે.

માણસ નિરાશ થયાથી એટલે પોતાની કેવળ અશક્તિ જોઈને હસે છે. એ ગાંડાના હાસ્ય જેવો ભયંકર રસ છે. એ જગો ઉપર માણસ પોતાની મૂર્ખાઈ જોઈને હસે છે. મનમાં છૂપા ભાવરૂપે રહેલા ઉદ્દેશ ઘણા મોટા, અને સાધન ઘણાં હલકાં અથવા નહિ જ, —એથી બીજી મૂર્ખાઈ કેની ? એ હાસ્ય ઘણું Sympathetic નથી, કેમકે ભાવરૂપે રહેલા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બીજાથી પૂરેપૂરું ઓળખાતું નથી. જોનાર તો કાર્યરૂપે તે પ્રગટ થાય ત્યારે જ તેનું બળ માપી શકે છે. અને તેથી તે ઉદ્દેશ અને સાધન વચ્ચેનું અસાધારણ પ્રમાણ બીજાના લક્ષમાં આવતું નથી, પોતાની મૂર્ખાઈ પોતે જોઈ છે તથાપિ બીજા બરાબર જોઈ શકતા નથી, અને તે કારણને લીધે હસતા પણ નથી.

અદ્ભુત રસ

[એક કાગળમાંથી ઉતારો]

જે બનાવ આપણા જોવામાં આવ્યો નથી અથવા (શાસ્ત્રીય રીતે બોલીએ તો) જે બનાવનુ કારણ ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા

સિદ્ધાંતો ઉપરથી સમજાતું નથી, તેવા બનાવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયાથી અથવા તે બનાવોનું વર્ણન વાંચ્યાસાંભળ્યાથી આપણને આનંદયુક્ત આશ્ચર્ય લાગે છે. તે બનાવોના જે ગુણને લીધે આનંદયુક્ત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે અદ્ભુત રસ. એ રસ તે બનાવોમાં જ રહેલો છે.

બીજી રીતે પણ અદ્ભુત રસ થાય છે. તે બનાવમાં જાતે તો અદ્ભુતપણું કંઈ જ નહિ હોય પણ જ્યારે યુક્તિથી વર્ણનશૈલી એવી રાખી હોય કે તે બનાવો જગતના સાધારણ નિયમને અનુસરતા છતાં તેના કારણો વાંચતી વખતે જણાય નહિ, ત્યારે તે બનાવના પ્રથમ દર્શને આપણને નવાઈ જેવું લાગે છે, અને કેટલેક દરજ્જે ખરા અદ્ભુત રસની મજા આપણે અનુભવીએ છીએ. ઉદાહરણ — કરણઘેલાના કર્તા જેણે માત્ર કૃત્રિમ રસ લખ્યો છે તે હરપાળ સાધના કરવા ગયો તેનું વર્ણન કરતી વખતે તે સ્મશાનમા અંધારી રાતે શી રીતે જઈ પહોંચ્યો. આસન કરવાને માટે કેટલી મુસીબતે એક મુડદું પેદા કીધું, ઇત્યાદિ ભયાનક વર્ણન કીધા પછી કહે છે કે હરપાળ જાણતો હતો કે સાધનામાં ભંગ પડાવવાને ભૂતાવળ ઘણાં વિઘ્ન વચમાં આણશે, અને તેથી તેણે ચોકસાઈથી નદીમાં ધોઈને તે મુડદુ કિનારા પર નાંખ્યું. પણ એટલામાં કોઈ આવીને ત મુડદું ખેંચી જવા લાગ્યુ, અને એણે આશ્ચર્ય તથા બીકથી ટક ટક જોયા કીધુ. પણ પછી કહે છે કે તરત જ વાદળામાંથી ચંદ્રમા બારણે નીકળ્યો, અને તેના અજવાળાની મદદે જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે એક શિયાળવું તે મુડદું ખેંચી જાય છે. એ વર્ણનમાં શિયાળવાએ ખેંચ્યુ એમ અગાઉથી કહ્યું હોત તો આપણને કંઈ અદ્ભુત લાગત નહિ, અને તેથી એ અદ્ભુતપણું એ બનાવમાં રહેલું નથી, વર્ણનશૈલી ઉપર આધાર રાખે છે. એને હું કૃત્રિમ અદ્ભુત રસ કહું છું. કૃત્રિમ એટલે જુગતીથી ઊભો કીધેલો — ખરો નહિ તે. તાંબાનો રૂપિયો જેટલો રૂપાન રૂપિયા સાથે સંબંધ રાખે તેટલો જ આ કૃત્રિમ રસ અદ્ભુત રસ સાથે સંબંધ રાખે છે. એ બંનેનું ચલણ તેમના જાતિગુણ ઉપર નહિ, પણ પ્રત્યેક માણસના અજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. તાંબાનો રૂપિયો લીધો એવું

જણાય પછી જેમ માણસને પોતાની ભોળાઈના વિચાર કરતા શરમ, અને સામા ધણી ઉપર કંઈક કોપ ચડે છે, તેમજ કૃત્રિમ રસના પુસ્તક વાંચનારને કારણ જાણ્યા પછી નાઉમેદી, કંઈક તિરસ્કાર, અને કંઈક હસવું આવે છે, અને પછી નહિ ઠગાવાની સાવચેતી રાખી આગળ વાંચે છે. એથી ખરા અદ્‌ભુત રસને પણ માન્ય કરતાં આંચકો ખાય છે.

જે કુદરતી બનાવો જોવાનો સહવાસ પંડિતો સિવાય બીજાને નહિ હોય તેવા બનાવને સંસારવ્યવહારના વર્ણનમાં અદ્‌ભુતને ઠેકાણે દાખલ કરવા અને વર્ણનથી શ્રોતાને આશ્ચર્યમાં તલ્લીન કીધા પછી તેનાં કુદરતી કારણો સંક્ષેપમા સમજાવવા એને પણ હું કૃત્રિમ રસ કહું છું. જે દેશમા આગગાડી, વીજળીયંત્ર ઇત્યાદિ નહિ હોય ત્યાંના લોકોની આગળ કોઈ જાદુગરનું ચિત્ર શણગારવામા વરાળ વીજળીના પરાક્રમ વર્ણવાં, અને પછી તેના કુદરતી કારણ સમજાવવાં, અથવા નહિ સમજાવવાં એ પણ કૃત્રિમ રસનો ઉપયોગ કરવા બરાબર છે. જો યંત્રશાસ્ત્ર પ્રમાણે જ વર્ણન કીધું હોય અને અદ્‌ભુત ભેળવવાનો ગાંડો યત્ન નહિ કીધો હોય તો તેને આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કુદરતનાં પ્રૌઢ ચિત્રો આપ્યાથી તો એટલુ ગાભીર્ય જામે છે કે તેને તો અદ્‌ભુત નામ આપીએ તોપણ આપી શકાય—એથી તો રોજના સહવાસથી સાધારણ થઈ ગયેલી કુદરત જાતે જેવી ખરેખરી અદ્‌ભુત છે તેવી જ થઈ પડે છે; અને તેથી ઊંચામાં ઊંચી કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપરે કહેલા બંને બનાવોમાં અદ્‌ભુત રસ નથી, પણ માત્ર વર્ણનશૈલીથી જ આશ્ચર્ય લાગે છે તેથી એ બંનેને કૃત્રિમ અદ્‌ભુત રસનું નામ ઘટે છે.

અદ્‌ભુત રસનું બાજું એક પેટું છે. જેને Interest કહે છે. તેને ભવિષ્યત અદ્‌ભુત કહીએ તો ચાલે. સાધારણ અદ્‌ભુતથી કેમ બન્યુ તે સમજાતુ નથી. અને આથી શું બનશે તે જણાતું નથી.

૧૮૬૭

કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો*.

માયા અથવા કુદરતના સ્વરૂપનું ખરેખરું ચિત્ર તે કવિતા. તત્ત્વજ્ઞાનીને આ વ્યાખ્યા ઉપરથી કવિતાનો સહજ વિચાર આવી શકશે, પણ જે લોકો 'માયા' શબ્દનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજતા નથી તેને કવિતા વિષે વિશેષ જ્ઞાન થવાનું નથી. એ સિદ્ધાતનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ તો આ જગોએ થવું એ અશક્ય જ છે. તથાપિ કંઈક સમજૂતી નીચે આપી છે.

નાના પ્રકારની વનસ્પતિ, પ્રાણીઓ અને વિચિત્ર પદાર્થો જોઈએ છીએ તે જ માયા અથવા કુદરત નથી. તેઓ માયામાં અથવા માયા વડે રહેલા છે એ વાત ખરી. જે એક વસ્તુ વડે આ સંસાર ચાલ્યો જાય છે, જે એક વસ્તુ જ ખરેખરી કર્તાહર્તા છે, અને જે એક વસ્તુના નચાવ્યા આપણે નાચીએ છીએ તે એક વસ્તુ તે માયા અથવા કુદરત. કુદરતનો મૂળ અર્થ યુક્તિ, કળા, તદબીર એવો ફારસીમા થાય છે. એ અર્થ હંમેશાં

---

* આ વિષયને મથાળે કર્તાની નીચે પ્રમાણે નોંધ છે:

આ વિચારો નિબંધરૂપ નથી, અથવા એ લખવાનો ઉદ્દેશ પ્રગટ કરવાનો લેશ માત્ર નથી પણ ઘણી વખત ઘણાએક વિષય ઉપર અને મુખ્યત્વે કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી સારા વિચારો સૂઝે છે તેને નોંધી રાખવાને અર્થે અહીંયા લખી રાખવાનો વિચાર કર્યો છે.

નજરમાં રાખવો. સૃષ્ટિને આરંભે સૃષ્ટિ ચલાવવાને માટે જે ધોરણ, જે ગોઠવણ, જે યુક્તિ કરી મૂકી છે, અને જે ગોઠવણ પ્રમાણે આ સંસાર ચાલ્યો જાય છે તે ગોઠવણનું નામ તે કુદરત (Scheme of Providence) એવો અર્થ કરીએ તો થાય, અને એ અર્થથી nature કરતાં વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. માયાનો અર્થ એવો જ છે, પરંતુ તેમાં વેદાંતશાસ્ત્રના મતને અનુસરતાં કેટલાંક વિશેષણો (જૂઠી, ઠગનારી)નો એમાં સમાવેશ થયેલો છે. એ વિશેષાર્થ લેવાની કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાંઈ જરૂર નથી. કદાપિ વૈરાગ્યાદિક વિષયની કવિતાનો વિચાર કરતી વખત જરૂર પડે તો પડે. ધર્મની ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર ઘણો સંબંધ રાખતું નથી, તોપણ કેટલોક તો તેઓનો પાયો સામાન્ય જ છે. સૃષ્ટિ અસંખ્યાત વસ્તુઓથી તરવરી રહેલી હોય છે, અને કાર્યકારણની અનંત સાંકળો અનહદ મેદાનમાં નાના પ્રકારે પથરાયેલી માલૂમ પડે છે, તોપણ તે સઘળા બનાવોમાં કુદરતના નિયમ અચળ છે—એટલે એકના એક જ છે એમ માનવું જ જોઈએ. Laws of nature are immutable એ hypothesis સઘળાં શાસ્ત્રનો જ પાયો છે એટલે કાવ્યશાસ્ત્ર પણ એ વિના કેમ રચી શકાય? બીજું એ સઘળા બનાવોમાં એકતંત્ર, એક એકને અનુસરતા છે. એ નિયમોમાં જાણે જીવ હોય તે એકેકની સલાહ લઈને એકમતે કામ કરતા હોય એમ માનવું પણ કંઈક જરૂરનું છે, અથવા જરૂરનું નહિ તોપણ એમ માન્યાથી કવિતા એટલે શું એનો વિચાર આપણા મનમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે આવે છે.

આપણામાં પૌરાણિક કથા એવી ચાલે છે કે એક સમયે ભગવાનને મહાદેવજીએ કહ્યું કે 'મહારાજ, જગતમાં તમારી માયા અજીત કહેવાય છે તે કેવી હશે, તેનું મને દર્શન કરાવો.' ભગવાને કહ્યું, 'એના દર્શનથી તમે કંઈ સાર કાઢવાના નથી માટે એ વાત જવા દો.' તે છતાં જ્યારે ઘણો આગ્રહ કર્યો કીધો ત્યારે પોતાનું મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરી તે જોગીરાજને મોહિત કરી નાખીને પોતાની પછાડી વાડીમાં નિર્લજ રીતે દોડાવ્યા અને પછી પોતાનું વિષ્ણુરૂપ પ્રગટ કરી શરમિંદા પાડી નાખ્યા. એ

માયાનું એક ઘણું સામાન્ય રૂપ છે. જે માયા વડે સંસાર અહર્નિશ ઉદ્યમમાં મચી રહ્યો છે, અને હજારો ઠોકર ખાધા છતાં પણ આશા પકડવાને આગળ વધ્યાં જ કરે છે તે માયાને મોહિની સ્વરૂપનું ઉપનામ નહિ આપીએ તો પછી આ જગતમાં કોને આપવાના હતા? આ ઉપમામાં તો ઉપમેય કરતાં ઉપનામ ઊતરતું છે. કઈ સ્ત્રીથી એટલો બધો અને એટલી વાર ટકે એવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે? હું તો માયાની મૂર્તિ સ્ત્રીને માનું છું પણ સ્ત્રીની મૂર્તિ કંઈ માયા નથી.

જેણે માયાનુ મોહિની સ્વરૂપ પ્રથમ કહ્યું તેની રસિક પંડિતાઈને ધન્ય છે! કયા પશ્ચિમ તરફના કવિએ આવું સુંદર રૂપક પ્રકટ કીધું છે?

પણ માયાનાં તો અનેક રૂપ છે. પાર્વતીની શાંત અને નિર્મળ કાંતિના જેવું પણ માયાનુ એક તરફથી દર્શન થાય છે, તેમજ બીજી બાજુથી વિકરાળ કાળિકાનું રૂપ પણ આપણી નજરે પડે છે. મંમાયાનુ સ્વરૂપ એ બંનેને મળતું અને એ બંનેથી કાંઈક જુદું છે. એ જુદાં જુદા સ્વરૂપોને કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસ કહે છે. મોહિની સ્વરૂપ તે શૃંગારરસ અથવા કૌશિકીવૃત્તિ (The Beautiful), મંમાયા તે Sublime અને મહાકાળી તે Horrible. નવે રસની ઉત્પત્તિ અને વિગત આગળ કોઈ દહાડો લખવામા આવશે. મનમાં એ સંબંધી વિચાર છે પણ હાલ વિષયમા તૂટક પડે માટે બંધ રાખું છું.

સાધારણ વાંચનારને માયા એટલે શું અને તેનું સ્વરૂપ એટલે શું એ ઉપલા લખાણથી સમજાશે એમ હું આશા રાખું છું. હવે એ સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કવિતા એમ મેં ઉપર કહ્યું છે તે જગો ઉપર ચિત્રનો અર્થ એટલો જ કે તે સ્વરૂપનુ બીજાને ભાન કરાવવાનુ સાધન—પછી તે સાધન ગમે તે પ્રકારથી હો. રાગથી ઘણીવાર એવા એકાદા સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થાય છે, અને ચિતારાની કલમ પણ એમ કરવાને શક્તિમાન છે. તેમજ દુનિયા જેને કાવ કહે છે તેની વાણીથી પણ એમ થાય છે. માટે ત્રણે કળાથી કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ જગો ઉપર રસ શબ્દ વાપર્યો હોત

તો સારું થાત. હું જાણું છું કે Poetry નો ભાવાર્થ રસથી વધારે સારો સમજાય છે.

હવે વિચાર કરતાં ઉપલી વ્યાખ્યામાં ઘણા દોષ માલૂમ પડે છે. એ રસની વ્યાખ્યા છે એમ કહેવાય જ નહિ. એ વ્યાખ્યામાં કવિતાનો અર્થ Poem એમ કહીએ તો જ અર્થ બેસે. હું જાણું છું કે કુદરતનું સ્વરૂપ તે જ કવિતા અથવા રસ. 'આ પુસ્તકમાં રસ નથી' એટલે કુદરતનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. પણ ત્યારે Imitation નો ભાસ જતો રહે છે. એ બાબત ફરી વિચાર કોઈ વખત કરવો જોઈએ. હું ધારું છું કે કુદરતનું સ્વરૂપ તે કવિતા, સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કાવ્ય, અને ચીતરનાર તે કવિ. આ અર્થમાં ચિતારો અને ગવૈયો પણ કવિ.

એ માયા કોણ છે, કોની સ્ત્રી અથવા કોની પુત્રી છે એ બાબતની પડપૂછ કરવાનું કામ કવિનું અથવા કાવ્યશાસ્ત્રીનું નથી. એ તત્ત્વવેત્તાનો વિષય છે. એ સંબંધ જાણ્યાથી જો માયાના સ્વરૂપમાં કંઈ ફેર માલૂમ પડે તો તે ફેર બતાવવાનું કામ કવિનું છે ખરું. એ ફેર સાથે ચિત્ર પાડ્યું એટલે ઊંચામાં ઊંચું કાવ્ય થઈ ચૂક્યું, અને એ સમયે સૌંદર્યદર્શી (કવિ) અને તત્ત્વદર્શી એકરૂપ થઈ ગયા.

એપ્રિલ, ૧૮૯૭

મનના વિચાર

૧

જ્યારે આનંદ, શોક, ભય, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિથી મન છલાછલ ભરાઈ જાય છે, અને આત્મા કેટલીક ક્ષણ લગી તેમાં ડૂબી જઈને કેવળ રસનો જ અનુભવ કરે છે, ત્યારે કાલ્પનિક અને તોલન શક્તિઓ અલોપ થઈ જાય છે, અને માત્ર રસેંદ્રિય તેના વિષય સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલી રહે છે, એટલે ભોગ્ય અને ભોક્તાના જુદા ભાવ પણ જણાતા નથી, પણ કેવળ રસમગ્ન અવસ્થા આત્માની થાય છે. એવે પ્રસંગે મોંમાંથી માત્ર "હાશ! રે! હેં! ઓ! હેં! વા!" ઇત્યાદિ કેવળપ્રયોગી શબ્દો જ નીકળે છે, અને જ્યારે ભોક્તાપણાનું કંઈક ભાન થવા માંડે છે ત્યારે તે વિષય અને તેથી થયેલી અસર સંબંધી વિચાર ટૂંકા સાદા વાક્યરૂપે પ્રગટ થાય છે. "હે મોહિની! હું તારા રૂપમાં ડૂબી ગયો છું! ઓ જગતના નાથ! તારી કળા અકળ છે!" ઇત્યાદિ. આવા સમયનો પૂર્ણ રસ એવો નિર્મળ અને સ્વસંબંધક છે કે કવિતાથી ચીતરી શકાતો નથી, કેમકે કવિતામાં રસનું ચિત્ર આપવાનું સામર્થ્ય નથી. પણ કવિતા તો, જે રસ માણસના હૃદયમાં જામીને વિચાર, વાણી, અને કર્મને દ્વારે નીસરે છે તેનું વર્ણન કરીને મૂળ રસનું ભાન કરાવે છે. પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્ણ રસના

અનુભવીમાં તો વિચાર, વાણી, અને કર્મ એ ત્રણે નાશ પામે છે. અને એ ત્રિપુટીથી જીવ મુક્ત થાય ત્યારે કવિથી અથવા કોઈ પણ માણસથી એ રસનું જ્ઞાન બીજાને શી રીતે આપી શકાય? જે કામ કવિતાથી થતું નથી તે કરાવવાને માટે કુદરતે એક અગમ્ય નિયમ રાખી મૂક્યો છે. રૂપ, રાગ અને વિચાર એ ત્રણે જુદી જુદી વસ્તુ છે તો પણ તે ઘણે પ્રસંગે માણસના મન ઉપર સરખી અસર કરે છે. માણસનુ મન અને કાળા રંગ વચ્ચે સંબંધ તો કાંઈ નથી, પણ તે એકબીજાનું ભાન કરાવે છે. પ્યારીનો પ્રેમ એ નિરાકાર લાગણી છે, અને ગુલાબનું ફૂલ એ રૂપધારી વસ્તુ છે, તો પણ તે બંને મનના ઉપર સરખી અસર કરે છે, અને તે જોયાથી આનંદ થાય છે એ એક જ પ્રકારનો છે. રંગ એ દૃષ્ટિનો વિષય છે અને સુર એ શ્રવણેંદ્રિયનો વિષય છે. નાના પ્રકારના સુર પણ રૂપ અને વિચારના સરખી જ મન ઉપર અસર કરે છે. હવે દરેક રસની પૂર્ણ અવસ્થાને અનુકૂળ જુદા જુદા રાગ અથવા સુરના સમુદાય હોય છે. એવો રાગ સાંભળ્યાથી તે રસનું ભાન થાય છે. કાર્ય ઉપરથી કારણનું સ્મરણ થવું એ એક આપણા આત્માની ચલનશક્તિનો નિયમ છે; અને અગર જો રસરૂપી કાર્ય, બાહ્ય વસ્તુના આકાર, બીજા આત્માની આપણા સંબંધી ગતિ, અને આપણા જીવના વિચાર એ ત્રણ જુદા પ્રકારના કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તેમાંના એકાદા કારણથી જામેલો રસ પેલા બીજા બે કારણનું સ્મરણ કરાવે છે, કેમકે તેની અસર પણ ઘણું કરીને સરખી જ હોય છે. અને તે કારણનું સ્મરણ થયાથી તેના કાર્યની છાયા પણ આપણા મન ઉપર પડે છે. ઊંચામાં ઊંચી કવિતાનો અનુભવ એ ત્રણે કારણોની એકબીજાથી વ્યંજના કરીને કવીશ્વરો કરાવે છે, પણ સામાન્ય કવિ એમાંના જે એક કારણનું વર્ણન કરતો હોય છે, તેનુ જ ચિત્ર આપ્યાં કરે છે અને તેથી તે પૂર્ણ રસ જમાવી શકતો નથી. હવે રાગથી પૂર્ણ રસ જામે છે, અને જેનો જીવ બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા રસમાં મગ્ન થઈ ગયો છે તેની આગળ જો તે રસને અનુકૂળ રાગ ગાયો હોય તો તેની તે સમયની વૃત્તિ અને પેલો રાગ એકરૂપ થઈ જાય છે, અને રસ નું પાત્ર કંઈ પણ

અધૂરું રહી ગયું હોય છે તો તે છલાછલ ઊભરાઈ જાય છે. મૂળ રાગ ઉત્પન્ન થયેલા તે પણ એ જ રીતે. રસના અનુભવથી મસ્ત થયેલો આત્મા બીજા પ્રકારના રસનું સામ્ય શોધી પૂર્ણ રસ જમાવવાને માટે સ્વાભાવિક રીતે કોશિશ કરે છે, અથવા એકાંતમાં સ્વચ્છંદ રીતે પ્રાપ્ત થયેલા રસનો પૂર્ણ ઉપભોગ કરતો થકો સમરૂપ રાગને પોતાના મુખદ્વારે સ્વાભાવિક રીતે માર્ગ આપે છે, અને સ્વાભાવિક રીતે એ રાગ નીકળી ગયાથી તે કેવળ રસમય થઈ જાય છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનુભવ બીજાને રાગની મારફતે આપી શકાય છે. રાગમાં રડાવવાનું, હસાવવાનું, કુદાવવાનું ઇત્યાદિ સામર્થ્ય કહેવાય છે તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. હાલ આપણે રાગને એવાં પરાક્રમ કરતો જોતા નથી તેનું કારણ એ છે કે સુધરેલા દેશોમાં વિવેકબુદ્ધિ ઘણી પ્રફુલિત થયાથી તેની છાયા નીચે આપણી સઘળી લાગણીઓ ઘણી કરમાઈ ગઈ છે, અને કેવળ ઇંદ્રિય દ્વારા નિર્મળ રસ ચાખવાની શક્તિઓ તો ચિદાકાશમાં ઘણી વાર રમણ કીધાથી કટાઈ જ ગઈ છે; અને બીજું કારણ એ છે કે રાગ જે મૂળ સ્વાભાવિક આવેશ અવસ્થાના હતા તે મૂળ આવેશની ક્ષીણતાની સાથે ઠંડા પડી ગયા છે, અને તેમાં તાલમેલિયું ઘણું વધી ગયુ છે. તોપણ હાલ રાગનું પ્રાબલ્ય છેક લય પામ્યું હોય એમ કંઈ નથી. હાલ પણ રાગથી દાબી રાખેલું પ્રીતિદરદ નેત્રદ્વારે ઊભરાઈ જાય છે, શૃંગારની મસ્તીને પુષ્ટિ મળે છે, ભક્તિનાં દટાઈ ગયેલાં બીજ પાંગરવા માંડે છે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે દેશાભિમાનનું શૌર્ય આળસ મરડી આસપાસ બહાવરું બહાવરું જોવા જેટલું તો જાગૃત થાય છે. પણ આવી અસર હાલ કેવળ રાગથી (એટલે કવિતાની સહાયતા સિવાય) થવી ઘણી અસાધારણ છે. હાલ ઘણી બારીક લાગણીવાળા જ રાગનો પૂર્ણ રસાનુભવ કરી શકે છે. ઘણાંખરાંને માત્ર મીઠાશ જ લાગે છે અને કેટલાકને તો તેમ પણ થતું નથી.

જે પૂર્ણ રસ કવિથી ચીતરાતો નથી તેનો અનુભવ ગવૈયો આપણને કરાવી શકે છે એમ આપણે ઉપર બતાવ્યું; પણ કેવળ રાગનું જોર જગતમાં સ્થાયી નથી, અને જ્યારે એનું પ્રાબલ્ય જગતમાં

સંપૂર્ણ હશે ત્યારે પણ એ બીજા રસનું સ્મરણ જ કરાવી શકતો હશે, તેથી બીજા રસનો જેને અનુભવ જ નહિ થયો હોય તેના ઉપર એની કંઈ ઝાઝી અસર નહિ જ થતી હોય. ત્યારે હવે શું કરવું? એવે પ્રસંગે રાગ કવિતાની સહાયતા માગે છે, અર્થાત્ ગાયનકવિતા (Lyrical poetry) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં પ્રાધાન્ય રાગનું જ હોય છે. આપણે પછાડી કહ્યું છે કે જ્યારે ભોક્તાપણાનું ભાન થવા માંડે છે ત્યારે તે વિષય અને થતી અસર સંબંધી વિચાર ટૂંકા વાક્યરૂપે મનમાં પ્રગટ થાય છે. એવાં વાક્ય તે ગાયનકવિતા. એ કવિતાનું સઘળું જોર તો રાગના ઉપર આધાર રાખે છે. કવિ એવા પ્રસંગને અનુકૂળ રાગ શોધી કાઢે છે, (પોતાના અનુભવના ભંડારમાંથી જ તો,) અને તે રાગમાં પેલા સાદા વિચારને સ્વાભાવિક નિયમે ગોઠવે છે. રાગથી મનની વ્યાકુળતા તો શ્રોતાના મનમાં ઊતરી જ રહેલી હોય છે પણ લાગણી બારીક ન હોવાથી અને તે રસનો અનુભવ ન હોવાથી જે કારણની સૂચના તે રાગ કરે છે તે સમજાતું નહોતું તે હમણાં એમની કવિતાથી સમજાય છે, અને એ કારણ જાણ્યા પછી તેનું કાર્ય ઓળખવાની શક્તિ તો આત્મામાં થોડીઘણી અનુભવ વિના પણ હોય છે. કિશોરાવસ્થામાં બાળક પ્રેમમાં જાતે ન પડ્યું હોય પણ 'Arabian Nights'ની લહેજત સમજી શકે છે.

જે લોકોને ગાતાં નથી આવડતું તે ગાયનકવિતાના સાદા દશ વીશ શબ્દ વાંચીને કંટાળી જાય છે અને પૂછે છે કે એમાં કવિતા ક્યાં છે? પણ રાગ જે મૂળ તે કવિતાનો જીવ, તેને જુદો પાડ્યા પછી તેઓને રસ ન માલૂમ પડે એમાં શી નવાઈ? એમાંના શબ્દ તો માત્ર તે અવસ્થાનું સ્મરણ કરવાને માટે જ કવિએ મૂક્યા છે. અને એ અવસ્થાનો રસ તો રાગથી જ બતાવ્યો છે. એ જાતની કવિતાની ખૂબી તે માંહેલા વિચારની સાદાઈ અને શબ્દરચનાની સરળતા ઉપર આધાર રાખે છે. શુદ્ધ ગાયનકવિતામાં વિચાર આટલો જ હોવો જોઈએ — વિષય અને તેથી થતી અસર. એ અસરનું લાંબુ ચિત્ર નહિ, પણ એક બે શબ્દથી તે અસર સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાય એટલું જ. શબ્દોની ગોઠવણ પણ logical નહિ

જ જોઈએ. એમાં માર્મિક શબ્દની ચાર પાંચ વાર પુનરુક્તિ કરવી. એ માત્રાના શબ્દને લંબાવીને ૭ માત્રાનો કરવો, વાક્યને અપૂર્ણ રાખવું, એક જ અર્થનાં ઘણાં વિશેષણો વારા ફરતી વાપરવાં, એક જ વિચારને નચાવ્યાં કરવો — એ ગાયનકવિતાનાં દૂષણ નથી પણ ઘણાં ઉપયોગી ભૂષણરૂપ અંગ છે. સંબોધન પ્લુત, રસમય શબ્દ તાલની જગો ઉપર, અને મૂળ વિચાર બતાવનાર શબ્દને ઘણો જ લંબાવવો — એ ગાયનકવિતામાં તો આવશ્યક છે. પંડિતાઈથી કસીકસીને ભરેલાં વાક્ય વાપરવાં એના જેવી ગાયન-કવિતામાં બીજી મૂર્ખાઈ નથી.

વિચારમાં કેટલી સાદાઈ જોઈએ એ નિર્માણ કરવું અશક્ય છે પણ એટલું ખરું કે રાગની સમજ કવિમાં અથવા શ્રોતામાં જેમ જેમ ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ તેની ખોટ પૂરી પાડવાને ગાયનકવિતામાં વિચારનું જોર વધતું જાય છે. પણ એમાં ગાયનનુ પ્રાધાન્ય તો રહેવું જોઈએ.

ગાયનકવિતા તેના પ્રકૃતિનિયમે જ તૂટક છે. એટલે માયાનાં ક્ષણેક્ષણે અને સ્થાનેસ્થાને બદલાતાં અનંત રૂપમાંનું એક જ — કોઈ ક્ષણના અને સ્થાનના રૂપનું દર્શન તે કરાવે છે. તેના સ્થાયી રૂપનું દર્શન તેમાં થતું નથી. તે દર્શન વીરરસકાવ્ય અને નાટકોથી થાય છે.

ગાયનકવિતામાં શૃંગારરસ બહુધા દીઠામાં આવે છે. પણ એ જ રસ આવવો જોઈએ એમ કંઈ નથી. સઘળા રસની ગાયનકવિતા થઈ શકે છે.

તા. ૨–૫–૧૮૯૭

૨

તા. ૧૭મી એપ્રિલ ૧૮૭૮. હાટકેશ્વરનો ઉત્સવ. બપોરે જમીખાઈને બેઠા પછી ઊઠેલા વિચાર.

શામળ કવિની કવિતા વાંચતાં હમણાં તો ટુકડા ટુકડા જેવી જણાય છે. એની વાર્તાઓમાં લહેર લાગે છે, પણ બીજા છપય, મંગળાચરણ વગેરેમાં ક્લિષ્ટતાના ઉછાળા માલૂમ પડે છે — સંભારી સંભારીને લખે છે. જેટલા કડકા તે પ્રત્યેકમાં તો રસની લહેર

ખરી, પણ બીજા કડકા સાથે લહેરની સળંગતા બિલકુલ નહિ. અપીણીના ડાળા જેવી એના મનની સ્થિતિ છે — મનમાં એકાગ્રતા નથી. ક્લિષ્ટ છે એમ છેક ન કહેવાય. પણ કડકા સાંધવામાં તો ક્લિષ્ટતા ખરી — પ્રેમાનંદમાં અખંડ લહેર લાગે છે.

Elegance અથવા પ્રૌઢીના વિચારથી મારી ભાષાની અર્થવ્યક્તિ ઉપર કાંઈક પડદો હતો એમ મને લાગે છે.— હાલના લોકના મનની સ્થિતિ બદલાઈ છે. તેમને ભાષાની conservative પ્રૌઢી કે તેનું નાગરત્વ ગમતુ નથી. — નર્મદાશંકરની ભાષામાં પ્રૌઢી કે Eleganceની ખોડ દેખાતી હતી. તે વેળાની નર્મદાશંકરની પ્રસિદ્ધિ (popularity)નું કારણ એ દોષને લીધે જ ઉત્પન્ન થયેલી વિશદતા (perspicuity) હશે એમ લાગે છે. એમ હોય તો એ ગદ્યમાં ત્યાર પછી બગડે છે. જેને આપણે સુધરવું ગણીએ છીએ તે જ બગડવું. છે. શું હાલ થોડા લોક એની ભાષા સમજે છે? શું થોડા વાંચે છે? એમ હશે ખરું. મારી ભાષા શાળાપત્રમાં લખતાં લખતાં સરળ વધારે થવા લાગી છે. પ્રૌઢી એટલે Elegance ને ભૂલ ભરેલા વિચાર in practice છોડવા જેવા લાગે છે. પણ અત્યાર સુધી એમ જે નાખુશીથી કરું છું તે ખુશીથી કરવું જોઈએ. કેમકે perspicuity એ સુધારો છે. ત્યારે હાલની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં perspicuity અને પ્રૌઢી કે Eleganceનો એકસંપ શી રીતે થઈ શકે? એનુ પ્રમાણ શું? નાગર લોકોની બોલી એમાં કેમ નહિ ચાલે? કે હાલના નાગર લોકોની બોલી classical ગુજરાતી કરતાં દેશકાળના યોગે જુદી થઈ ગઈ છે? હાલના નાગરના મનમાં પહેલે નંબરે અંગ્રેજી વિચાર અને શબ્દ, બીજે નંબરે ફારસી અરબી અર્થ ને વિચાર, ત્રીજે નંબરે હિંદી અર્થ અને શબ્દ. ભરાયેલા છે. તો તેની ભાષાનું નાગરત્વ એવું નવતર જ હોવું જોઈએ. એ classical standard of purity થી જુદું પડવું જોઈએ. હાલ ભાષામાં purity શબ્દ કોને કહેવો એ જ મોટો સવાલ છે. નાગર શબ્દ જ pure એ તો ખરું, પણ હાલ નાગર કોણ છે? અંગ્રેજી ભણેલા? શાસ્ત્રીઓ? દરબારીઓ? કે કોણ? હાલ નાગર કહેવા જોઈએ તે વર્ગના વાંચનારને

અનુકૂળ શબ્દ purity માં રાખવા એ તો ખુલ્લું. For the masses લોકની ભાષા જ જોઈએ. તે ભાષા કઈ?

જૂની આર્યબુદ્ધિ એટલે mind and knowledge, એ બન્ને મળીને આર્યોમાં જે સામાન્ય તત્ત્વ પ્રથમ હતું તે. એ આર્યબુદ્ધિ મુસલમાનના સંગથી કંઈક જુદી શક્તિની, જુદા વિચારની, અને જુદા (taste) રસજ્ઞાનની થયેલી. તે ઉપર અંગ્રેજી બુદ્ધિનો ઘા પડ્યાથી એ ચોંકી ઊઠી છે, અને કાંઈ ઔર જુદા વળણની, વિચારની, અને રસજ્ઞાનની થઈ ગઈ છે. એ સામાન્ય બુદ્ધિ જુદી હોવી જ જોઈએ. એ હું પહેલાં ધારતો હતો તેવી conservative નથી. હું એથી વધારે conservative જણાઉં છું in my standard of purity and feelings &c. હાલ જેને હું દોઢડાહ્યા સુધારાવાળા ગણું છું તે જ હાલના જમાનાના નાગર છે. અને એમ છે તો વખતે હું ધારું છું તેટલો conservative નથી. એમ છે તો નર્મદાશંકર સુધારાવાળા જુવાનિયાઓની 'બાની'થી લખતો હતો એ જ તે સમયના નાગરની બાની હતી. તો 'સુધારો' એ જ spirit of the time છે. નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ conservatism માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે. તેની જ અસર નર્મદાશંકરની હાલની ભાષા ઉપર થઈ છે. ત્યારે એ man of the mass જ છે. હાલ mass સુધારાવાળાની પાછળ પડ્યો છે અને તેની જોડે નર્મદાશંકરે કર્યું છે. આ ન્યાય કેવો યથાર્થ અને true to fact છે! માટે popularity ને માટે નાગરપણું નહિ, પણ લોકે જેને નાગર માન્યા હોય તેની બોલી તે જ નાગરત્વ. દેશની advanced purity ના બોલવામાં નાગરત્વ નહિ મનાય. આવો જ્યારે વખત છે ત્યારે મારી ભાષા સુધારા તરફ જવા માગે છે, Classical purity ને છોડવા તૈયાર થઈ છે. હું ધારું છું કે એનું ફળ સારું જ થશે. મારી ભાષામાં જે Conservatism અત્યંત વધી ગયુ હતુ તે એટલું ઘટશે ત્યારે પણ ભાગ્યે લોકની ભાષાના radicalism ને મળશે. તે પાછું હઠે છે અને મારી ભાષા આગળ ધસે છે. એટલે મેળાપ કદાપિ થાય. કદાપિ કહેવાનું

કારણ: એમ પણ બને કે મારી ભાષા તેને મળી શકે એટલામાં લોકોની ભાષા પાછી radicalism તરફ દોડે. મારી ભાષા radical તો કદી થવાની નથી. માટે મારું મન conservative છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે style એમાં મનનું જ પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યારે શું નર્મદાશંકર અર્ધાભણ્યા માણસની પંક્તિને જ યોગ્ય છે? કેમકે એની style (વિચાર સહિત) ને વર્ગને જ હાલ અનુસરતી આવે છે. ત્યારે નર્મદાશંકરની પ્રખ્યાતિના વખતમાં એ ઉપલા વર્ગને કેમ ગોઠતી હતી? શું તે જમાનો એવો અર્ધા ભણ્યાનો જ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાય છે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લહેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાય છે. મારા મનની સ્થિતિ નહિ સુધારામાં, નહિ શાસ્ત્રીઓમાં, બિલકુલ જ નહિ સાધારણ લોકમાં, અને તેની સાથે બધા જાણે કે આપણામાં જ ઘણું કરીને હશે. એવી સંદેહયુક્ત સાનંદાશ્ચર્યરહિત, પણ કાંઈ પ્રીતિ અને કાંઈ આશ્ચર્યયુક્ત, એવી જે મારા મનની ભૂમિકા તે independent thinkerનું લક્ષણ બતાવે છે. એ popular તો થાય જ નહિ. તે માટે તો નર્મદાશંકરના જેવી જનબુદ્ધિ જોઈએ. પંડિતબુદ્ધિ જનપ્રિય થાય જ નહિ. જો મારા મનનું એવું લક્ષણ છે અને બધા વર્ગનામાં કાંઈ પ્રીતિ અને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે તો ઉત્સાહ જેને હું હાલ સુધારો સમજું છું તે જો પ્રવર્તાવવા માંડું તો બધા વર્ગના લોકને અનુકૂળ પડવાનો સંભવ છે. મારામાં comprehensiveness વધારે છે એ સિદ્ધ, કેમકે બધાને અનુકૂળ પડે છે. એમાં મસ્તી થોડી હોય અને તેથી લોકોમાં નર્મદાશંકર જેટલી જનપ્રિયતા મેળવી શકાય નહિ. My writings may be admired but cannot be loved and even for the purpose of being admired some labour (compromising spirit) is needed. મારી બુદ્ધિએ જનબુદ્ધિમાં હજી નીચે ઊતરવું જોઈએ—I must leave off the independent growth of my mind and study the public growth at present and suit myself to assist in their further growth.

મારું મન કેટલીક વાતમાં Anglicised તરફ જ, કેટલીક વખત conservatism તરફ છે. મારો સુધારો યુરપના ઉપલા વર્ગના સુધારા જેટલો છે, અને conservatism વ્યાસ જેટલું છે. My mind is a strange development of the mixture of the two civilizations. I think this may be the future civilization of the world. I am conservative and therefore have the very kind of બુદ્ધિ that is required to lead a civilization that is preceded by a radical civilization. I think there is an oscillation even in the મહા સુધારા. દેશેદેશના નાના સુધારામાં તો oscillation છે જ, પણ મોટામાં જણાય છે એ આશ્ચર્ય. એશિયાનો સુધારો conservative; યુરોપનો radical; તો હવે પછીનો પાછો conservative જ હોવો જોઈએ, અને એનું ફળ હું conservative છું. એ ત્રીજો સુધારો હિંદુસ્તાનમાંથી જ શરૂ થવો જોઈએ. કદાપિ મારું મન દુનિયાના ત્રીજા સુધારાને અનુકૂળ નહિ હોય તોપણ હિંદુસ્તાનમાં જે conservative રૂપ પ્રથમ શરૂ થશે તેને અનુકૂળ તો છે જ. કદાપિ ઇરાન વગેરે પકડીને એને વધારે conservative કરશે અને પછી તેને છોડવીને યુરોપ પાછું radicalism તરફ વાળશે. પૃથ્વીના પ્રથમ સુધારામાં હિંદુસ્તાન કરતાં ઇરાન વગેરે પ્રથમ હશે એમ લાગે છે. હવે પહેલા થવાનો હિંદુસ્તાનનો વારો આવ્યો છે એમ જણાય છે.

નવો સુધારો અમેરિકાથી કાં ન શરૂ થાય? અમેરિકનો નર્મદાશંકરની વખતના સુધારાવાળાના જેવા ટચાક તો છે ખરા. એ જુવાન — અપરિપક્વ બુદ્ધિ (અવસ્થા, ઉમર, કે કોઈ પણ દેશકાળના કારણથી થયેલી હોય તે)ની હમેશાં નિશાની છે.

શામળ એના વખતનો, નર્મદાશંકર બીજા વર્ગનો radical, અને પ્રેમાનંદ મારા જેવો પહેલા વર્ગનો conservative હશે. શામળ પ્રવૃત્તિબુદ્ધિનો અને પ્રેમાનંદ નિવૃત્તિબુદ્ધિનો હતો. શામળભટ એના વખતનો નાગર અને પ્રેમાનંદ શાસ્ત્રી. નાગરમાં અજ્ઞાન,— બહારનું conservatism તો શાસ્ત્રી કરતાં વધારે હોય,

અને તેથી શાસ્ત્રી conservative છતાં કોઈ મોટા અગત્યના (વિદ્યા કે ધર્મના) વિષયમાં નાગરથી ન મુકાય એટલું આગળ પગલું મૂકે છે. શાસ્ત્રીય બુદ્ધિવાળો જ્ઞાનમાં તો હમેશાં સુધારા ઉપર જ છે.

શામળની બાનીમાં ટુકડા ટુકડા પડે છે. ને એ જ મુગ્ધ દૃષ્ટિને લીધે. અને એથી જ વચલા વર્ગનાને (અધકચરાને) ગમે છે. પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને પ્રૌઢ બાની જ ગમે. મારાથી શામળ આ વખતે ખુશી સાથે વાંચી શકાતો નથી. લહરીખંડન ડગલે ડગલે થાય છે. બીજા લોકને એ ખંડનથી ખુશી થતી હશે ખરી? એમ હોય તો પ્રૌ૰ બાની જનપ્રિય થાય નહિ. હોમર જનપ્રિય કેમ થયો? એનામાં અખંડ લહરી છતાં ખંડભોગીને કેમ ગમ્યો?

અખંડલહરી અને ખંડલહરી એ બે જાતની styleની બાબતમાં મહાકવિઓ — શેક્સપિયર વગેરે — ફરીથી વાંચવા. હું ધારું છું કે બધા મહાકવિઓ અખંડલહરી જ છે. ખંડલહરી તે novelist.

શામળની વાત કહેવામાં પણ ઘણી ઉતાવળ. એનું મન કોઈ વસ્તુને ઠરીને જોતું કે ભોગવતું નથી. ભમરાની પેઠે સુગંધ લેતું જાય છે, ઊડતુ જાય છે, અહંભાવ ભૂલી કદી તલ્લીન થતું નથી, ઠરતું નથી. સદા ગતિમાં છે. એ ગુણ ખોટો નહિ કહેવાય. Action — ગતિ બતાવે છે?

અર્વાચીન શસ્ત્રપદ્ધતિનાં વિરોધી છે. અને તેથી તે હાસ્યને પાત્ર થાય છે. દરેક કાવ્યમાં આવી થોડી નાગરતા તો આવવી જ જોઈએ, અને તેથી તે બીજા કાળમાં તેટલું જ જનપ્રિય થાય એ બહુ અઘરું છે. તેટલુ તો થાય જ નહિ. કાળકાળનાં કાવ્ય જુદાં જ. તોપણ બધા કાળમાં સામાન્ય રીતે જ જે માન્ય થાય તે ઉત્તમ કાવ્ય — Universal કાવ્ય. એક ' age 'નાં (સમયનાં) કાવ્યે કરતાં એમ: જનપ્રિયપણું ઓછું. પણ કુલ જનપ્રિયપણું વધારે. પ્રેમાનંદ કરતાં શામળ એના વખતમાં વધારે જનપ્રિય હતો, હાલના કાળમાં કાંઈક છે અને થશે, પણ થોડા વખતમાં ડૂબશે. નામ તો નહિ ભુલાય. એની નવીનતા, વિશેપતા — સમયદર્શકતાને માટે—radicalismને માટે યાદ રાખવામાં અને માન આપવામાં આવશે, પણ પ્રેમાનંદ તો ઉપલા રસિકોમાં વંચાશે. He will be a classic. સાધારણ લોકો નામ પણ ભૂલી જશે. શો અજબ ફેરફાર? કુદરતનો કેવો સમતોલન કરનારો કાંટો? ત્યારે અખંડલહરી પણ મધ્યમ વર્ગના કવિને અમર થવાની આશા થોડી જ—કોઈ કાળે એ પડે જ. હિંદુસ્તાનમાં વ્યાસ અને વાલ્મીકિ ક્યારના પડ્યા છે, કાળિદાસ વગેરે પણ પડ્યા છે. કેશવદાસાદિઓ વચમાં થયા હતા તે પણ નવા જમાનાની નજરમાં પડ્યા જ છે, અને હવે તેની જગાએ massને માટે કવિઓ જોઈએ છે;— જમાનાનો કવિ હિંદુસ્તાનને જોઈએ છે. જમાનાનો ગુરુ જોઈએ છે, જમાનાનો શાસ્ત્રી જોઈએ છે, જમાનાનો પુરાણી જોઈએ છે, જમાનાનો વેદ Encyclopaedia of knowledge, દર્શન વગેરે બધુ જોઈએ છે. નવું civilization શરૂ કરવું છે. પ્રથમ તો કવિ જોઈએ. તે ગુરુરૂપ હોઈ શકે? ઋષિ જોઈએ છે. હજી વેદસંગ્રહ કરનાર વ્યાસનો વખત નથી આવ્યો. હજી અદૃશ્ય વેદને જોનારા જોઈએ છે. વેદનો પ્રથમ કાળ શરૂ થવા ઉપર છે. તો શ્રદ્ધા બહુ જ અને દર્શન થોડું એમ જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય ઉપર શ્રદ્ધા — એ બળે જ ધર્મ નીકળી શકે?

મારું ' રસશાસ્ત્ર ' પાછલા બે સુધારામાં સંપૂર્ણ પણ આવતા સુધારામાં વેદ જેવું જ obscure થશે. ત્યારે મારા

શાસ્ત્રમાં કાંઈ નવો સિદ્ધાંત—નવું રસનું standard જ દાખલ થવું જોઈએ. 'કુદરતને સુધારવી' એમ જે Bacon કહે છે અને Aristotleની નકલ એ બે વિચારનું લગ્ન થવું જોઈએ. આર્ય વિચાર Bacon ને મળતો છે, અને હું conservative ને તે અનુકૂળ પડે છે. કેવો યોગ ? મારા સંબંધમાં અને Baconના સંબંધમાં Utilityનો આચાર્ય તે ખરા રસશાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે અને તેનો લાભ લઈ અર્થબુદ્ધિશૂન્ય હિંદુસ્તાન અર્થબુદ્ધિયુક્ત રસશાસ્ત્ર નવા જમાનાને સારુ રચે. બેકને ઉપલું સત્ય દીઠું તે પોતાના radical ગુણને લીધે જ. તેણે જોયું કે મારી અર્થબુદ્ધિની કુદરતમાં 'કવિતા' નથી. એરિસ્ટોટલ વગેરે કવિતાશૂન્ય કુદરતને જોતા નહોતા. એટલું conservatism હતું. કવિતા અથવા રસ એ જ conservatism જણાય છે. કાંઈક કવિતા ખરી કુદરતમાં છે એમ બતાવવું આ જમાનાના નવા રસશાસ્ત્રનું કામ છે. અને તેને માટે કુદરતની હદ વધારવી પડશે. Bacon કરતાં પણ વધારે ઝીણી રીતે કુદરતને જોવી જોઈએ. એના Novum Organum કરતાં ઊંચી philosophy જોઈએ છે. એણે Logic ને તોડ્યું તો હવે એને પણ તોડવું જોઈએ છે. એને તોડનાર જ રસશાસ્ત્ર. એવી philosophy ઉપર રચાયેલું કે Aristotle (પહેલા સુધારાનો શાસ્ત્રી) અને Bacon (બીજા સુધારાનો શાસ્ત્રી) એ બંનેને જવાબ આપી શકે અને તેને ચુપ કરે. પણ જો એ બે જમાનાની છેક અંતે શાસ્ત્રીઓ આવ્યા, તો આ ત્રીજાનો હમણાં ક્યાંથી હોય ? રસશાસ્ત્ર પણ વેદના જેવું જ ગૂઢ અને દર્શનરહિત હોવું જોઈએ.

૩

આજે શામળભટની વાર્તા (વિદ્યાત્રીની) વાંચવા માંડી તો વંચાઈ, અને કાંઈક રસ પણ લાગ્યો. હજી પણ ઉપર ઉપરથી વર્ણન કરે છે. ગાઢી મસ્તી નથી એમ તો લાગે છે જ. શું novelistsનું એ લક્ષણ જ હશે ? સ્કોટ, બુલવરમાં તો મસ્તી છે. ફિલ્ડિંગ, જિલબ્લાસમાં નથી અને તેને કેટલાક novelists ગણે છે.

શામળ અનુભવ ઉપરથી સંભારીને લખતો હોય એમ જણાય છે. Inspiration નથી. તેના જ કકડા પડે છે. એ ગુણ પ્રસાદથી ઊલટો દેખાય છે. ક્લિષ્ટતા છે. કવિ પોતાનું કર્તાપણું કદી ભૂલતો નથી. પ્રેમાનંદ વિષયવશ થઈ જાય છે.

શામળ બીજા લોકના વિચારમાં વધારે ઊતરતો જણાય છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકને કેમ લાગે એ જાણે છે. એ કવિ, છે તેવી કુદરત — Masses માં માલૂમ પડતી કુદરતને જ ચીતરે છે. એ દિવ્ય કવિ નથી.

શામળ નવી Manners and જૂના વિચાર ચીતરનારો છે. વહેમની બાબતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે વહેમને માન આપનારો જણાય છે. એના કોઈ convictions સઘન નથી. પ્રેમાનંદ થોડો વહેમી પણ સિદ્ધાંતી છે. માને છે તે પૂર્ણ મનથી માને છે અને તે માનવું કોઈ પ્રસંગે ભૂલતો નથી. પ્રેમાનંદનું જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, અને રસજ્ઞાન એ ત્રણે ભેગાં થઈને એક ઘાટ ઘડાયો છે. શામળમાં એ ત્રણે નોખાં જ રહેલાં છે. વખતે એક એકથી ઊલટાં પણ છે, અને તેથી શું માનવું તે એને સૂઝતું નથી. પ્રેમાનંદ earnest મતનો છે, અને શામળ વિલાસી (light) સ્વભાવનો છે. પ્રેમાનંદ contemplative છે, અને શામળ practical અથવા energetic છે. પંડિતનો — બ્રાહ્મણનો — કવિ પ્રેમાનંદ અને વાણિયા એટલે સંસાર બુદ્ધિવાળાનો કવિ શામળ. લહેરીનો પ્રેમાનંદ અને છૂટક રંગીનો (જે રંગને ચાહે પણ અર્થની હદમાં પેસવા ન દે તેવાનો) કવિ શામળ હોવો જ જોઈએ. અને એક સુરતમાં અને બીજો અમદાવાદમાં પૂજાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અમદાવાદીઓને શામળ કરતાં ઊંડો રસ જોઈતો નથી, સમજાતો નથી, જેરવાતો નથી, અને તેમની અર્થબુદ્ધિને ગાડાઈ ભરેલો લાગે છે.

શામળ objective કહેવાય? લહરીકવિઓ objective હોય? હું જાણું છું કે objective and subjective બન્ને લહેરી જ હોય શકે, પણ objective આત્મદર્શી અને subjective જીવદર્શી છે એ જ ફેર. આત્મામાં પિંડબ્રહ્માંડ છે અને તે સર્વ ની

શક્તિઓ જેનામાં યથાયોગ્ય કેળવાયેલી છે તે objective; અને તેમાંની એક શક્તિ જ જેની કેળવાયેલી છે તે subjective. Development of the whole man and the development of a fraction even as far as સ્વભાવ is concerned.

તા. ૧૮-૪-૧૮૭૮

૪

એક જમાનાના માણસોમાં વિચારોનો પ્રવાહ બહુ જ વિવિધ રીતે વહેતો હોય છે. એને ઊંડા ને વિશાળ મહાસાગરની ઉપમા આપી શકાય. જ્યાં સૂર્યકિરણનો પ્રકાશ ચોતરફ ચળકી રહ્યો છે અને વિશાળ ક્ષિતિજ પર્યંત પ્રભાતના રંગનો આનંદ બિછાવાઈ ગયો છે, એવી સમુદ્રની સપાટી ઉપર નાના મોટા સઢ ધારણ કરી વત્તેઓછે વેગથી ચાલતી મોટી મનવારો તથા વેપારીનાં જહાજ તથા પાદશાહી મોજની પાદશાહી આગબોટોથી માંડીને તે નાના મછવા, ફતેહમારીઓ, તથા pleasure-boats પર્યંત જે નૌકાઓ ઘણી છતાં સમુદ્રની વિશાળતા આગળ છૂટી છૂટી ને થોડી જ દેખાય છે તે હોડીઓ, એક બીજાથી પૃથક્પણે મરજીમાં આવે તેમ જ ચાલે છે અને તેમાંની થોડીક સંગમાં ચાલે તોપણ તેયે સ્વશક્તિને સ્વસુગમતાને અનુસરતા અંતર જેટલી તો આઘે આઘે ખરી જ. આ હોડીઓ તે દેશના પોતાના આત્મબળને અનુસરતી ઉત્તમ કેળવણી પામેલાં સ્ત્રીપુરુષો સમજવાં.

પણ આ તો Societyરૂપી સમુદ્રની કેવળ સપાટી જ થઈ. અંદર અનંત મચ્છો જુદી જુદી ઊંડાઈએ ઘૂમી રહ્યા છે. એ મચ્છમય જ બધું મહાસાગરનું પેટ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ મચ્છની સંખ્યા એટલી બધી છે, તેણે એટલો બધો દરિયો રોકી મૂક્યો છે કે જાણે સમુદ્ર ન હોય પણ માત્ર દોડતા કૂદતા ઊછળતા મચ્છોનો જ દરિયો હોય એમ ભાસે છે. એના ઉછાળા, પછાડા, ને દોડાદોડમાં જળ ક્યાં વસેલું છે તે જણાતું નથી — જેમ

વરસાદ બહુ આવતો હોય છે ત્યારે વાતાવરણ જળકણમય જ દેખાય છે.

તે છતાં જળ છે અને તેના પ્રવાહમાં એ બધાં મચ્છ બેશક ખેંચાયાં જાય છે. એ મચ્છના દરિયામાં સપાટી નીચે બે ત્રણ વાંસપૂર નીચે જોઈએ તો ત્યાંના મચ્છ જળપ્રવાહમાં ખેંચાવાને ન ઇચ્છતાં ઉપર ઉછાળો મારી સપાટી ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઉપર તો છેક નથી આવી શકાતું, પણ કાંઇક ઊંચે અને બહુ તો પ્રવાહ તરફ જ તે ખેંચાયા જાય છે. પ્રવાહજોર એટલું બધું છે કે એક ફૂટ ઊંચાઈમાં ચડતાં ચડતાં તો તે ક્ષિતિજ સમસૂત્ર દિશામાં પાંચ દશ માઈલ ખેંચાઈ જાય છે.

આ ઉપલા ભાગનું વહન જે દિશામાં જાય છે તેની ઊલટી દિશામાં જ નીચેનું સઘળું પાણી વહ્યું જાય છે. એમાંના મચ્છો ઉપર જવાને જરા પણ ઇચ્છતા કે પ્રયત્ન કરતા નથી. તે તો પોતે જે ઊંચાણ ઉપર છે તેમાં કેવળ સંતોષ પામી પ્રવાહની દિશામાં જ જવાનો પોતે પણ પ્રયત્ન કરે છે. એને કેળવણીનો કાંઈ પણ સંસ્કાર જેને નથી થયો એવાં uneducated માણસો સમજવાં. તેઓથી જ દુનિયાં ભરેલી છે તો આ સમુદ્રમાં તેનો જ મહા ડુંગર અને એ ઉપર કેળવણી લીધેલા એટલે ઉપર કૂદવાની ગતિ કરનારા મચ્છોનો થર તો ડુંગર ઉપરના બરફના પડ જેવડો જ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હવે આ ઉપલા થરમાં એટલે educated, progressive Section of society (સુધારા સાથ) માં ઘણાં ઘણાં પગથિયાં છે. તેનાં કારણઃ જ્ઞાનભેદ, બુદ્ધિસંસ્કારભેદ, લાગણીસંસ્કારનો ભેદ, ને માયાપાશ એટલે worldlinessનો ભેદ. જેનો બુદ્ધિસંસ્કાર પૂર્ણ થયો છે તે મૃગ રૂપનો ત્યાગ કરી નૌકાધિપતિ મનુષ્યરૂપને પામી જાય છે, અને તેઓ સપાટી ઉપર પ્રવાહને અનુસરી અથવા બુદ્ધિબળથી તેને યથાશક્તિ અવરોધીને પણ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ગમન કરે છે. કઈ દિશામાં ગતિ કરવી એ લાગણી તથા જ્ઞાનના સંસ્કારમાં જે અપૂર્ણતા રહેલી હોય તથા World-linessનો જેટલો પાશ રહેલો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે.

પણ એ તો સપાટીની વાત થઈ. પણ તેની નીચેનાં પડ જોવાં જોઈએ.

આપણા દેશમાં national education ન હોવાથી ઘણા ભણેલા Anglicised થઈ જાય છે. દેશી નામને જ ધિક્કારે તેને દેશાભિમાન પણ શું હોય? એની અંતર્વાસના તો હું કોઈ યુરોપિયન કેમ જનમ્યો નહિ અને બનતું હોય તો ત્યાં જઈ વસવાની પૂર્ણ વાસના. દેશીઓની અપાત્રતા જોઈ, તેના સુધારાની કેવળ નિરાશાથી, દરિયો ચોતરફથી ફરી વળે તો જ હિંદુસ્તાનના દુઃખનો નિકાલ આવે એમ જો એ બોલે તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ એટલું બોલનારમાં કાંઈ દેશાભિમાન છે એમ જાણવું, પણ પેલા સ્વદેશ ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારને તો દેશ ખાતે મૂઓ જ જાણવો અથવા તેથી પણ નઠારો. એને તો શત્રુપક્ષનો જ સમજવો. એને જેનું લાગે છે તેનું જ એ પર્યંતે તાણવાનો એમ નિશ્ચય જાણજો. અર્થાત્ national educationની ઘણી જ જરૂર છે, કેમકે બધા એટલે દરજ્જે નહિ પણ થોડા ઘણા તો Anglicised થાય છે જ. ને હાલની કેળવણી બધાને de-nationalise કરવા મથે તો છે જ. પણ જેનું જાતિદેશાભિમાન વધારે તે આ ઘસારા છતાં પણ સારા દેશાભિમાની રહી શકે છે. જો દેશકેળવણી દેશાભિમાનને ઉત્તેજક હોય તો હાલ કરતાં વધારે જબરદસ્ત અને સાચું દેશાભિમાન આપણા દેશના અગ્રણીઓમાં આવે એમાં કાંઈ શક નથી.

હા, Denationalised થઈ ગયા છે તે ધર્માચારના સુધારામાં કેવળ radical હોઈને પોતે સંસાર બહાર પડ્યા હશે. એટલે હવે એને ને દેશને એ બાબતમાં તો કાંઈ લાગે કે વળગે એમ નથી. મૂએ સ્નાન આવે એમ પણ એક બીજાને રહ્યું નથી.

Political સુધારામાં એ વર્ગના સામેલ થાય છે, તો તે પણ પોતાના સ્વાર્થને માટે જ. એ તો એમ જાણે છે કે આ જંગલીઓ સ્વરાજ કે સ્વતંત્રતાને માટે લાયક નથી જ, પણ હું લાયક છું માટે ચાલ હું તેમને નામે તથા મદદથી તેમ થઈ બેસવાને પ્રયત્ન કરું. Civil Serviceની સામા જ આ વર્ગ

એક સંપે અને ખરા ખંતથી બોલે છે, અને તેમાં તેમનો જ સ્વાર્થ છે એ તો ખુલ્લું છે.

સંસ્કૃત શીખવાય છે એટલું સારું છે કે તેના યોગથી છેક Anglicised થઈ જતા નથી. પોતાના પૂર્વજોને માટે કાંઈ પણ માન ઉદય થાય છે. વિદ્યામાં તેમ જ શાસ્ત્રમાં અને ઉપયોગી કળાઓ તથા રાજનીતિમાં આર્યો એક્કા હતા એમ જ્યારે શાળાઓમાં શીખવાશે ત્યારે નિશ્ચય જે દેશાભિમાની પુરુષો નીવડશે તેને મુકાબલે જોઈએ તો હાલના આપણા દાદાભાઈ તથા રાનડે પણ દેશદ્રોહી જ લાગશે.

શિવરાત્રી, ૧૪-૨-૧૮૮૫

દેશી પિંગળ

છંદનાં સ્વરૂપ સમજાવનારા શાસ્ત્રને પિંગળ કહે છે. સંસ્કૃતમાં પ્રથમ એ શાસ્ત્ર પિંગળ નામના નાગે રચ્યું, તે ઉપરથી તે આચાર્યનું નામ જ એ શાસ્ત્રવાચક થઈ પડયું છે. પિંગળ નાગે દર્શાવેલ છંદો સિવાય પાછળથી એ શાસ્ત્રમાં ઘણા છંદો વધારવામાં આવેલ છે, અને વ્રજભાષામાં તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જણાવેલા જ નહિ એવા ઘણા છંદો લખાયા, તથા તે છંદોનું નિરાકરણ થયું, તો પણ તે વિષયના ગ્રંથો પિંગળ નામથી જ ઓળખાતા આવે છે.

કોઈ પણ પિંગળમાં જેનાં નામ શોધ્યાં ન જડે એવા ઘણી તરેહના પદ્યબંધ ગુજરાત પ્રાન્તમાં અસલથી આજ પર્યંત ચાલ્યા આવે છે એ કોઈને અજાણ્યું નથી. એ પદ્યબંધને દેશી*

---

* કેટલાએક લોકો પ્રેમાનંદ વગેરે વાર્તિક લખનાર જે ઢબનું પદ્યબંધન કરી ગયા છે તેને જ દેશી કહે છે, અને સંગીત કવિતાની રીતિને દેશી કહેવા ઇચ્છતા નથી. એ વિચારે તો ગરબી, ધોળ, પ્રભાતિયાં વગેરે જે અનેક દેશી રીતિઓ છે તેને દેશી કહી નહિ શકાય. અમારા મતે તો એ પ્રમાણે એ શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ ખરો હોય તો અમે આ નિબંધમાં એને સાંકેતિક અર્થમાં વિસ્તીર્ણ રીતે વાપરીએ છીએ એમ જાણવું. પિંગળપ્રદર્શિત રીતિ વિના જેટલી રીતિ ગુજરાતમાં ચાલે છે તેને અમે દેશી કહીએ છીએ.

કહે છે, કેમકે બીજા પ્રાંતોમાંથી અથવા સંસ્કૃતમાંથી એ રીતો આવી નથી, પણ આપણા પ્રાંતોની ખાસ રીતિઓ છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં આ પ્રમાણે છે એમ ન જાણવું. આખા હિંદુસ્તાનમાં બે તરેહના પદ્યબંધ ચાલે છે, એક સંસ્કૃત અને એક દેશી. દક્ષિણમાં ઓવી, અભંગ, કટાવ વગેરે ચાલે છે તે ત્યાંના દેશી પદ્યબંધ જ છે; અને વ્રજભાષામાં દોહરા, ચોપાઈ, છપય, કુંડળિયા, કવિત વગેરે ઘણી રીતિઓ ચાલે છે તે પણ ત્યાંની દેશી જ છે. માત્ર વ્રજભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્ર વધારે ખેડાયાથી ત્યાંના પંડિતોએ દેશીઓનું પૃથક્કરણ કરીને તેના નિયમો બાંધ્યા, અને એમ સંસ્કાર પમાડી તેને છંદ એવા શાસ્ત્રીય નામે પિંગળમાં જગા આપી. ગુજરાતીની એકે દેશી હજી એવો સંસ્કાર પામી નથી. કદાપિ સોરઠો ગુજરાતમાંથી વ્રજ-પિંગળમાં ગયો હોય, તો પણ એને સંસ્કાર પમાડનાર તો બેશક વ્રજભૂમિ જ હશે.

ગુજરાતી કવિતા તો બધી દેશીમાં જ લખાઈ છે એમ કહેવામાં કાંઈ ઘણી અતિશયોક્તિ નથી. દયારામભાઈના વખત સુધી તો પ્રાચીન કાળથી ગુજરાતી કવિઓ દેશીમાં જ લખતા આવ્યા છે. માત્ર શામળ કવિએ જ વ્રજદેશના થોડાએક છંદ સર્વત્ર વાપર્યા, અને દેશીનો ત્યાગ કર્યો. એને અનુસરી બે ત્રણ કવિઓ કોઈ કોઈ વખત પરદેશી પદબંધન પોતાની કવિતામાં વાપરી ગયા છે. બાકીના બીજા તો ગરબી, ધોળ, કે બીજી જાતની દેશીમાં જ પોતાની વાણી પ્રકાશ કરી ગયા છે. હાલના વખતમાં છંદનો કાંઈ વધારે પ્રસાર થવા લાગ્યો છે ખરો. કવિ દલપતરામે પ્રથમ છંદનો શામળ કરતાં ઘણો વધારે ઉપયોગ કીધો, અને ઘણા માત્રામેળના તથા કેટલાએક અક્ષરછંદથી ગુજરાતીઓને જાણીતા કીધા. પછી નર્મદાશંકરે તો અક્ષરછંદનો મહિમા ઘણો જ ગજાવ્યો. એવામાં નર્મદાશંકર, દલપતરામ, અને હીરાચંદનાં પિંગળ બહાર પડ્યાં, અને છંદનું જોર મજબૂત પાયા ઉપર આવ્યું. એ સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે દેશી લખનારાઓ હલકા ગણાવા લાગ્યા, અને છંદમાં લખવું એ કવિનું પરમ પુરુષાર્થ છે

એમ માનવામાં આવ્યું. તે છતાં પણ દેશીઓનું પ્રાબલ્ય બહુ ઓછું થયું એમ સમજવામાં બહુ ભૂલ છે. એ કદાપિ કોઈને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ નિઃસંશય ખરું છે કે છંદનો એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં અપૂર્વ પ્રચાર કરાવનારા કવિઓ નર્મદાશંકર અને દલપતરામની કવિતાનો પણ ઘણો ભાગ છંદમાં નથી, પણ દેશીઓમાં જ છે. એ બેઉની અજમાયશ ઉપરથી એ તો સિદ્ધ જ થઈ ચૂક્યું છે કે સંગીત કવિતામાં તો દેશીઓ જ રહેવાની. અને મોટા કાવ્યમાં અક્ષરછંદ બધે ફતેહમંદીથી ગુજરાતીમાં વાપરી શકાય એ વાત પણ અસંભવિત સરખી બધાને લાગે છે. અર્થાત્ દેશીઓ ગુજરાતીમાં ઘણી વપરાતી આવી છે, અને આગળ પણ વપરાવાની જ. વળી હાલ પ્રાચીન કવિતાનો અભ્યાસ નિશાળોમાં દાખલ થયો છે, અને તેથી કવિતાનાં બંધારણ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. એ સઘળાં કારણોને લીધે એ દેશીઓનું પિંગળ રચાવું હાલ આવશ્યક થઈ રહ્યું છે.

આ બારીક વિષય ઉપર અમે થોડું લખવાનો વિચાર રાખીએ છીએ. આ જાતનો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ જ પ્રયત્ન થાય છે, અને તેથી આશા છે કે વિદ્વાન મિત્રો એનું ઉદાર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે. કોઈ ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ રચવું એ કઠણ અને મહાભારત કામ છે. વ્યાકરણ રચનારને બોલાતી ભાષાનું ઘણું જ અવલોકન કરવું પડે છે, અને જો અવલોકન કરવામાં કાંઈ ખામી રહી જાય છે તો તે દોષ તેને આગળ નડ્યા વિના રહેતો નથી. જેમ દૂધમાંથી અતિ શ્રમે માખણ નીકળે છે તેમ ભાષામાંથી ભાષાના નિયમ ખેંચી કાઢતાં પરિશ્રમ અને બુદ્ધિબળનો બહુ જ ખરચ કરવો પડે છે. એ સઘળી મુશ્કેલીઓ પહેલા પિંગળકારને પણ નડે છે, અને એમાં વિશેષ એ કે તેને ઘણી જ શ્રવણશુદ્ધિ અને કાવ્યશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક સમજ જોઈએ છે. જો તેનો કાન જરા પણ ભૂલ કરે તો તેની બધી રચના મિથ્યા જાય, અને જો તે છંદશાસ્ત્રના ઊંડા મર્મ સમજતો ન હોય તો દેશીઓની ખરી પદ્ધતિને ખોટી ગણી સ્વચ્છંદી નિયમ જ ગોઠવવા તત્પર થઈ જાય.

અમે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતમાં છંદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઘણું જ થોડું છે. તે છતાં જે બે ચાર વિદ્વાન મિત્રો એ વિષયમાં નિપુણ છે તેમને આર્જવપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ કે એ વિષયમાં જ્યાં પણ કાંઈ મતભેદ જેવું લાગે ત્યાં અમને સૂચવતાં આચકો ખાવો નહિ. અમારો હેતુ દેશીઓનું પૃથક્કરણ કરી ખરા નિયમ બાંધવાનો છે, મતભેદ ખેંચવાનો નથી.

દેશી પિંગળનો આરંભ કરવાની પૂર્વે પિંગળશાસ્ત્રનાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વ સમજવાં જોઈએ. પિંગળના ગ્રંથોમાં એ શાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો બહુ આપ્યા હોય છે, પણ સામાન્ય મૂળતત્ત્વને બિલકુલ છેડતા જ નથી. આ છંદમાં આટલી માત્રા, ગણ, તથા આ ઠેકાણે યતિ, અને આ છંદમાં આ પ્રમાણે, એ બહુ જ વિસ્તારથી લખ્યુ હોય છે, એટલે સુધી કે ગુજરાતીઓને મન પિંગળનો અર્થ નકામુ લાંબું કથન જ થઈ રહ્યો છે. પણ તેનાં કારણ લેશમાત્ર પણ આપતા નથી. પિંગળના મૂળ સમર્થ ગ્રંથકારો એ કારણોથી અજાણ્યા હતા એમ અમારો કહેવાનો હેતુ નથી, એથી ઊલટું તેઓએ કેટલાએક સૂક્ષ્મ નિયમો બાંધ્યા છે તે ઉપરથી સાફ લાગે છે કે તેઓ એ કારણ બરાબર જાણતા હતા, પણ આપણા સઘળા શાસ્ત્રોના ગ્રંથોની પેઠે પિંગળમાં બોધનશૈલી જ વાપરી છે, અને શોધનનો જરા પણ ઉપયોગ કીધો નથી, તેથી કારણોની સમજ તે સમજનારમાં જ રહી, અને પાછળથી તો ઘણા પિંગળપાઠી વેદપાઠીના જેવા જ વિવેકરહિત થયા.

પિંગળ એ પદ્યરચનાનું શાસ્ત્ર છે. ત્યારે પ્રથમ જ એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે પદ્ય એટલે શું? ઘણા લોકો પદ્ય ને કવિતામાં શો ભેદ છે તે ન સમજી તે બંનેને એકરૂપ ગણે છે, પણ ખરું જોઈએ તો દેહ અને આત્મા એ બે જેવી નિરાળી વસ્તુ છે, તેવી જ કવિતા પદ્યથી જુદી જ વસ્તુ છે. કવિતા અર્થમાં રહેલી છે, અને પદ્યરચના શબ્દના ધ્વનિમાં રહેલી છે. અજાણી પરભાષાના પદ્યની ખૂબી આપણે અનુભવી શકીએ, પણ તે ભાષા સારી પેઠે સમજ્યા સિવાય તેનો કવિતારસ ક્યારે પણ સમજવાનો નહિ. એ

વાત ખરી કે કવિતા અને પદ્ય બહુધા જોડે જ જોવામાં આવે છે, અને કવિતાનો સંપૂર્ણ સમાવેશ પદ્ય વિના બીજા રૂપમાં થઈ શકતો નથી, તો પણ એ નિરાળી વસ્તુઓ છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું છે. પદ્ય કવિતા વિનાનું હોય, અને ગદ્યમાં કવિતારસ કેટલોએક તો ઘણીવાર આવી શકે છે.

પદ્ય જેમ એક બાજુએ કવિતાની હદમાં પેસી જાય છે, તેમ બીજી બાજુએ તે સંગીતની હદમાં જતું રહે છે. ઘણા લોકો ગાયન ને પદ્ય એકરૂપ જ ગણે છે અને ખરેખર એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો ઘણો જ સૂક્ષ્મ છે. એ બન્ને એટલે પદ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્રને અર્થની સાથે કામ નથી, પણ શબ્દના ધ્વનિ સાથે કામ છે. એ શબ્દમાધુર્યના નિયમોનાં શાસ્ત્ર છે, અને ખરું જોઈએ તો સંગીતશાસ્ત્રનો જ પદ્યશાસ્ત્ર એક વિષય છે. સંગીતશાસ્ત્રના બે વિષય છેઃ સ્વર અને તાલ; સ્વર એ સંગીતશાસ્ત્રનો ખાસ વિષય છે, અને તાલનું જ્ઞાન એ બન્નેમાં જોઈએ છે. હાલ આપણામાં જે કવિતા ગણાય છે તેમાં અવશ્ય કાંઈ સ્વરભેદ થાય છે ખરો, પણ તે એટલો નથી કે સંગીતશાસ્ત્રની ગણતરીમાં ગણવાજોગ કહેવાય. અને જેમ જેમ ભાષાઓ વધારે ખેડાતી જાય છે તેમ તેમ તેનું વલણ એ સ્વરભેદ દૂર કરવા તરફ છે. ઘણી ખેડાયલી ભાષાઓમાં, જેવી કે અંગ્રેજી, વ્રજ વગેરેમાં છંદ ગવાતા નથી પણ બોલાય છે. પંડિતકવિઓની ક્ષણે ક્ષણે અનેક રસમાં ઊડતી વાણીને ગાયનનો એક રસ ઉદ્દીપન કરવાને બદલે તેને પ્રતિકૂળ થઈ પડે છે, માટે પદ્યની વ્યાખ્યા એમ કરીએ તો ચાલે કે શબ્દના ઉચ્ચારણ સંબંધી સ્વરભેદ વિના બીજા કાંઈ નિયમો રાખીને જે રચના કીધી હોય તે પદ્ય. ગદ્યમાં શબ્દરચના અર્થ અને વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને જ કરવામાં આવે છે, પણ પદ્યમાં તે ઉપરાંત શબ્દના સ્વરૂપ ઉપર જ, અને તે સ્વરૂપના સંયોગે ઘડાતા શ્રવણમાધુર્ય ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

દુનિયામાં પદ્યરચનાનાં બે ધોરણ જાણવામાં આવ્યાં છે. એ બે સિવાય બીજાં છે, પણ તે આ બેના પેટામાં જ મૂકી શકાય

છે. મુખ્ય તો એ રીત છે કે પદ્યની પ્રત્યેક લીટીના અમુક ભાગ પાડ્યા હોય તો તે દરેક ભાગને બોલતાં સરખો જ કાળ જાય. એ રીતે સરખો કાળ જવાથી ઉચ્ચારણ નિયમિત થાય છે, અને કાનને સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રિય લાગે છે. એ પ્રત્યેક કડકો બોલતી વખતે કાંઈ ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને એ કડકા સમાન કાળ અંતરે હારબંધ સ્વરનો કડકો લેતા લેતા હારબંધ ચાલ્યા જાય છે. કાંઈ વધારે બોલવાનું આવે છે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે લીટી અથવા ચરણ પૂરું થયું. એવા ચરણના અમુક જૂથને છંદ કહે છે. ઘણુંકરીને આપણા દેશના છંદ ચાર ચરણના હોય છે. સંગીતકવિતા વિના ત્રણચરણી શ્લોક જોવામાં આવતો નથી, પણ બે ચરણી દોહરો અને છ ચરણી છપ્પો તો બધે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર કહ્યું તે સિવાય બીજી રીત પદ્યરચનાની છે. પ્રથમની રીત તો આપણા દેશની સામાન્ય રીત છે એટલે ઉદાહરણ વિના પણ સમજાઈ હશે. તથાપિ આ રીતનું ઉદાહરણ વિના સ્પષ્ટીકરણ કરવું અશક્ય છે. અંગ્રેજી વગેરે કેટલીએક યુરોપિયન ભાષાઓમાં એ ચાલે છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક, લૅટિન, સઘળી હિંદુસ્તાની પ્રાકૃત, અરબી વગેરે ઘણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં પહેલી રીત ચાલે છે. એ બધાનાં પદ્ય સમકાળી વિભાગની ઉપર આધાર રાખે છે. પણ એ સમકાળી વિભાગ એ ભાષાઓમાં થઈ શકે કે જેના ઉચ્ચારણમાં હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ ચોખ્ખો રહેલો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં એ ભેદ ચોખ્ખો નથી, અને લિપિ તો એ ભેદ સમજતી જ નથી. ત્યારે એવી ભાષાઓએ પદ્યરચનાની બીજી યુક્તિ કાઢી છે, અથવા ખરું જોઈએ તો સંસ્કૃત, ગ્રીકમાં જે ઊંચી પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેની સ્વસામર્થ્યને અનુકૂળ પડતી એક અપભ્રંશ રીત પકડી છે. એ બે ભાષાઓએ સમકાળી નિયમ સિવાય એક વધારે નિયમ સ્વીકાર્યો હતો. સમભાગમાં અક્ષરસંખ્યા પણ સરખી જ રાખતા હતા, કે તે ભાગ સઘળી રીતે સરખા જ થઈ જાય. એ વિશેષ નિયમ એ ભાષાઓએ રાખ્યો. પ્રત્યેક ભાગમાં જેમ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો તેમ મૂકવાનું કાયમ રાખ્યું,

પણ સમકાળની વાત પોતાની અશક્તિ જાણી છોડી દીધી. એ રીત આપણને એવી નવી છે કે વખતે એમ પણ લાગે કે એમાં તે પદ્યપણું ક્યાં રહ્યું ? તોપણ એ રીતથીયે કેટલુંએક શબ્દમાધુર્ય સંપાદન થઈ શકે છે, અને કવિતારસનો ભાગ બેશક તે ઝીલવાને સમર્થ છે. ટૂંકામાં સમકાળ ભાગની, અને સમસંખ્યા વર્ણવાળા ભાગની એવી બે રીતિઓ પદ્યરચનાની છે.

હવે ગુજરાતી દેશીઓનું બંધારણ કઈ રીતિનું છે ? પહેલી કે બીજી ? એ જાણવું બહુ જ અગત્યનું છે, પણ એનો ઉત્તર કાંઈ અઘરો નથી. બીજી રીતિએ અક્ષરના સામ્ય ઉપર તો દેશીઓ નથી રચાઈ. એ તો જરા કોઈ મહેનત લઈને ગમે તે દેશીનું પૃથક્કરણ કરશે તો તેને ઝટ માલૂમ પડશે. એક લીટીમાં સોળ અક્ષર માલૂમ પડશે તો બીજીમાં ચૌદ, અને ત્રીજીમાં ૨૦, અને ચોથીમાં અઢાર. અક્ષરનો નિયમ છે જ નહિ. ત્યારે માત્રાનો નિયમ હોવો જોઈએ જ. કેમકે જો તે નિયમ પણ નહિ હોય તો તો એ પદ્ય જ નથી, અને જો પદ્ય જ નથી તો ગાંધર્વો જે સારંગી નરઘાં લઈ ગાય છે, અને ગુજરાતીઓ હરખથી સાંભળે છે તે બધું પશુથી પણ અધમ પ્રાણીના જેવો બેલ જ સમજવો.

આ ઠેકાણે અમારે એક વાત સંભારવી જોઈએ. પદ્યના નિયમ પાળવા અને મજૂરની માફક મહેનતે માત્રેમાત્રા મેળવી જવી એ બન્ને જુદી જ વાત છે. ખરા કવિને માત્રા ગણવી પડતી નથી, ને ગણતા નથી જ, અને જગતમાં જેટલા મોટા કવિઓ થઈ ગયા છે તેમની વાણી સ્વાભાવિક જ છે. જેમ ગદ્યનો કોઈ પણ સારો લખનારો લખતી વખતે વ્યાકરણ નિયમનો વિચાર કરતો નથી, પણ પોતાની કલમને ઉછાળાબંધ મનના વેગની પછાડી ફેંકતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ કવિઓના મુખારવિંદમાંથી સરસ્વતી આપોઆપ ખળખળાટ ચાલી જ જાય છે, અને તે વખતે પિંગળશાસ્ત્રના બંધનમાં ચાલું છું એમ તેને લેશમાત્ર પણ માલૂમ પડતું નથી. એ ખરું કે એટલો સ્વચ્છંદ વેગ છતાં પિંગળશાસ્ત્રનું બંધન બરાબર જળવાય છે. પણ તે તો

સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાથી થઈ જાય છે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણનિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઊભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક જ પિંગળનિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળનિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહિ હોય તો પછી એ શાસ્ત્ર જ શેનું, અને એને માન્ય પણ કોણ કરે?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાતી કવિઓ સ્વાભાવિક જ કવિતા કરી ગયા છે, અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવા જ જોઈએ. પણ ફક્ત સ્વાભાવિક રીતે જ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે થયેલાં કામમાં જે ફેર પડે છે તે બેશક અહીંયાં નજરે પડે છે. શાસ્ત્રના નિયમ જાણવાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણનિયમ ખોળીખોળીને લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ જ થાય છે. તેમ સ્વાભાવિક કવિઓ પિંગળ ન ભણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જે અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને ગુરુ કરે, અને ગુરુને લઘુ કરે અને તેને ખબર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઉં છું. તેનો કાન તો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહિ તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણ જ ભાષાના નિયમથી ઊલટું હોય તો ત્યાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખરું કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધ જ છે, તથાપિ બીજા વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તૂટવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવે છે. એ પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કરું છું, પણ ભાષામાં તો હ્રસ્વ છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું, અને છૂટ લઉં છું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ બને તેમ થોડી જ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણુંકરીને કાંઈ જ છૂટ લેતા નથી. વ્રજભાષાના કવિઓ ઈકાર ને ઉકારવાળા અક્ષર સિવાય બીજે ઠેકાણે થોડી જ લે છે, અને આપણા જૂના ગુર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વાભાવિક કવિ જ છે, એટલે મરજીમાં આવે ત્યાં અને મરજીમાં આવે તેટલી છૂટ લે છે. તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત

છે એ તો નિઃસંશય જ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવિઓમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારો કરનારી છૂટ છે. પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તારથી આવશે.

૧૮૭૩

સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાથી થઈ જાય છે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણનિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઊભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક જ પિંગળનિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળનિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહિ હોય તો પછી એ શાસ્ત્ર જ શેનું, અને એને માન્ય પણ કોણ કરે?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાતી કવિઓ સ્વાભાવિક જ કવિતા કરી ગયા છે, અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવા જ જોઈએ. પણ ફક્ત સ્વાભાવિક રીતે જ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે થયેલાં કામમાં જે ફેર પડે છે તે બેશક અહીંયાં નજરે પડે છે. શાસ્ત્રના નિયમ જાણવાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણનિયમ ખોળીખોળીને લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ જ થાય છે. તેમ સ્વાભાવિક કવિઓ પિંગળ ન ભણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જે અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને ગુરુ કરે, અને ગુરુને લઘુ કરે અને તેને ખબર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઉં છું. તેનો કાન તો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહિ તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણ જ ભાષાના નિયમથી ઊલટું હોય તો ત્યાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખરું કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધ જ છે, તથાપિ બીજા વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તરવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવે છે. એ પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કરું છું, પણ ભાષામાં તો હ્રસ્વ છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું. અને છૂટ લઉં છું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ બને તેમ થોડી જ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણુંકરીને કાંઈ જ છૂટ લેતા નથી. વ્રજભાષાના કવિઓ ઈકાર ને ઉકારવાળા અક્ષર સિવાય બીજે ઠેકાણે થોડી જ લે છે, અને આપણા જૂના ગુર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વાભાવિક કવિ જ છે, એટલે મરજીમાં આવે ત્યાં અને મરજીમાં આવે તેટલી છૂટ લે છે. તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત

છે એ તો નિઃસંશય જ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવિઓમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારો કરનારી છૂટ છે. પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તારથી આવશે.

૧૮૭૩

સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાથી થઈ જાય છે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણનિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઊભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક જ પિંગળનિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળનિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહિ હોય તો પછી એ શાસ્ત્ર જ શેનું, અને એને માન્ય પણ કોણ કરે ?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાતી કવિઓ સ્વાભાવિક જ કવિતા કરી ગયા છે, અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવા જ જોઈએ. પણ ફક્ત સ્વાભાવિક રીતે જ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે થયેલાં કામમાં જે ફેર પડે છે તે બેશક અહીંયાં નજરે પડે છે. શાસ્ત્રના નિયમ જાણવાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણનિયમ ખોળીખોળીને લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ જ થાય છે. તેમ સ્વાભાવિક કવિઓ પિંગળ ન ભણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જે અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને ગુરુ કરે, અને ગુરુને લઘુ કરે અને તેને ખબર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઉં છું. તેનો કાન તો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહિ તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણ જ ભાષાના નિયમથી ઊલટું હોય તો ત્યાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખરું કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધ જ છે, તથાપિ બીજા વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તૂટવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવે છે. એ પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કરું છું, પણ ભાષામાં તો હ્રસ્વ છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું, અને છૂટ લઉં છું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ બને તેમ થોડી જ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણુંકરીને કાંઈ જ છૂટ લેતા નથી. વ્રજભાષાના કવિઓ ઈકાર ને ઉકારવાળા અક્ષર સિવાય બીજે ઠેકાણે થોડી જ લે છે, અને આપણા જૂના ગુર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વાભાવિક કવિ જ છે, એટલે મરજીમાં આવે ત્યાં અને મરજીમાં આવે તેટલી છૂટ લે છે. તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત

છે એ તો નિઃસંશય જ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવિઓમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારો કરનારી છૂટ છે. પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તારથી આવશે.

૧૯૭૩

સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાથી થઈ જાય છે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણનિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઊભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક જ પિંગળનિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળનિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહિ હોય તો પછી એ શાસ્ત્ર જ શેનું, અને એને માન્ય પણ કોણ કરે ?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગુજરાતી કવિઓ સ્વાભાવિક જ કવિતા કરી ગયા છે, અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવા જ જોઈએ. પણ ફક્ત સ્વાભાવિક રીતે જ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે થયેલાં કામમાં જે ફેર પડે છે તે બેશક અહીંયાં નજરે પડે છે. શાસ્ત્રના નિયમ જાણવાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણનિયમ ખોળીખોળીને લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ જ થાય છે. તેમ સ્વાભાવિક કવિઓ પિંગળ ન ભણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જે અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને ગુરુ કરે, અને ગુરુને લઘુ કરે અને તેને ખબર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઉં છું. તેનો કાન તો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહિ તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણ જ ભાષાના નિયમથી ઊલટું હોય તો ત્યાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખરું કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધ જ છે, તથાપિ બીજા વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તૂટવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવે છે. એ પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કરું છું, પણ ભાષામાં તો હ્રસ્વ છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું, અને છૂટ લઉં છું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ બને તેમ થોડી જ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણુંકરીને કાંઈ જ છૂટ લેતા નથી. વ્રજભાષાના કવિઓ ઈકાર ને ઉકારવાળા અક્ષર સિવાય બીજે ઠેકાણે થોડી જ લે છે, અને આપણા જૂના ગુર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વાભાવિક કવિ જ છે, એટલે મરજીમાં આવે ત્યાં અને મરજીમાં આવે તેટલી છૂટ લે છે. તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત

છે એ તો નિઃસંશય જ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવિઓમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારો કરનારી છૂટ છે. પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તારથી આવશે.

૧૮૭૩

ઓથારિયો હડકવા—એક ચર્ચાપત્ર

શ્રી. ગુજરાત શાળાપત્રના અધિપતિ સાહેબ,

આપણામાં હાલ જે નવો ભયંકર રોગ ચોતરફ ફાટી નીકળ્યો છે તે જોઈ સઘળે ત્રાહે ત્રાહે થઈ રહ્યો છે. એથી તે આપડાં પોર્યાઓની, તેનાં સગાંવહાલાંની, અને છેવટે બધા દેશની એવી ખરાબી થાય છે કે આ રોગનો ઇલાજ કોઈએ શોધી કાઢવો જોઈએ. એ કામ મહા વિકટ છે, અને તે વેળાએ દેશનું સમસ્ત વૈદ્યમંડળ ભેળુ થઈ વિચાર કરે તો પણ તેનો પત્તો ન લાગે. પરંતુ પ્રયત્ન એ જ પુરુષનું કર્તવ્ય છે, તેથી મેં મારી અલ્પ જોગવાઈઓ પ્રમાણે એ રોગ સંબંધી જે કંઈ જૂજ તપાસો કરી છે તે નમ્રતાથી સર્વેની હજુરમાં રજૂ કરું છું, કે વખતે કોઈ અપૂર્વ બુદ્ધિશાળીને આ મહાવ્યાધિના નિદાનાદિકનો ખરો માર્ગ સૂઝી આવે.

ચિકિત્સા : જેમ શીળીનો ઉપદ્રવ બહુધા બાળકોને જ થાય છે તેમ આ રોગમાં કિશોરાવસ્થાવાળા જ સપડાઈ પડે છે. મૂછનો દોરો ફૂટવા માંડ્યો કે આ દુષ્ટ મરજની પૂરેપૂરી વકી રાખવી, અને જ્યાં સુધી તે બરોબર ભરચક ઊગી નથી, ત્યાં સુધી તે ચેપ લાગવાની દહેશત એક ક્ષણ પણ દૂર થતી નથી. એટલે, આ રોગથી સંભાળ રાખવાનો ખરેખરો વખત ૧૫ થી ૨૫ ની

ઉમર સુધીનો છે. વખતે એથી મોટાને અને એકાદ બે ડોસાને પણ આ રોગ ભયંકર રૂપમાં થયેલો સાંભળ્યો છે, તથાપિ તે માત્ર અપવાદ જ કહેવાય. કિશોરાવસ્થામાં તો શીળીની પેઠે એ રોગ હાલ સર્વને જ થતો માલૂમ પડે છે, અને તેથી જ લોકમાં આટલો બધો ગભરાટ ઊઠ્યો છે.

આ રોગનું પૂર્વ રૂપ બહુ જ ભૂલથાપ ખવડાવનારું છે. પ્રથમ તો બુદ્ધિ ને શરીરમાં ઘણી જ ચંચળતા દેખાય છે. કિંચિત્ જ્વર નાડીમાં તથા માથા પર રહે છે, તે કોઈના લક્ષમાં આવતો નથી. અંતઃકરણમાં કોહવાણ શરૂ થાય છે. તે તો કોઈના દીઠામાં શી રીતે આવે ? તેથી તેનાં માબાપ તથા મહેતાજી તો છોકરો ખૂબ ખીલવા લાગ્યો છે એમ સમજી રાજી રાજી થતા હોય છે. તે વેળા જ આ ભૂંડો રોગ તેના શરીરમાં ઘર ઘાલે છે. થોડા વખતમાં તે બાળકનો સ્વભાવ ખાટો ને તીખો થવા લાગે છે. બોલવું બહુ કમ થઈ જાય છે, અથવા બોલે છે તો તે મહા ધૂંધવાતું ને તિરસ્કારભર્યું. હજી પણ એના વાલીઓ ચેતી ડાહ્યા ઉપાયો કામે લગાડતા નથી તો પછી આ રોગ પોતાનું ભયંકર રૂપ એકાએક પ્રકટ કરે છે.

એકાએક દરદીની આંખો જતી રહે છે, અથવા યથાર્થતાથી બોલીએ તો એને એક એવો વિલક્ષણ નેત્રવિકાર થાય છે કે સૂક્ષ્મ-દર્શક ને દૂરબીનનાં વિરુદ્ધ ગુણો જ એની આંખમાં આવીને વસે છે. હવે એ પોતાના માબાપ, ગુરુ, વગેરે પ્રાણીમાત્રને માખી જેવડાં જ, અને પોતાને હાથી કરતાં પણ મોટો દેખે છે. હવેથી એ મદોન્મત્ત હાથીના જેવો જ જગતમાં નિરંકુશ ફરે છે, અને પ્રાચીન કાળના સર્વમાન્ય અદ્‌ભુત પ્રચંડાંગી પુરુષોનાં નામ સાંભળી ચિડાઈ ઊઠે છે કે " છિટ ! એ અલ્પ જંતુઓની મારી આગળ વાત ન કરો ! "

કેટલાક ધારે છે કે આ નેત્રવિકાર નથી, પણ ભેજાનો વરમ છે. એમ પણ હોય. એના આ સમેના બખાળા બેશક ગાંડા કરતાં પણ વધારે છે. પણ આ તો હજી એ રોગની પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે. હજી તો આ રોગને બહુ તો સનેપાતજ કહી શકાય, પણ થોડા વખતમાં તે હડખવાનુ ત્રાસદાયક રૂપ ધારણ કરે છે.

હવે એ દરદીનું ડાચું ફાટેલું જ રહે છે, અને તેમાંથી ઝેરી મહા ગંધાતી લાળ નિરંતર વહ્યાં કરે છે. એની વાણી એવી બદલાઈ જાય છે કે તેનું બોલ્યું માણસમાં તો કોઈ પણ સમજતું જ નથી. પણ હડખવા સાથે ઘણામાં ઘણું મળતાપણું તો આ વાતમાં છે. જે કૂતરાને હડખવા હાલ્યો હોય છે તે જેમ પાણીનું પ્યાલું જોતાં મહા આક્રંદે ચડે છે, તેમ આ અભાગિયાની નજરે શાહીનો ખડિયો પડતાં જ એનો જીવ ભેઉથલ થઈ જાય છે. જેમ હડખાયેલું કૂતરું પાણીના શોષથી વ્યાકુળ ચોતરફ દોડયાં જ કરે છે. પણ તેને ગળે એક પણ ટીપું ઊતરી શકતું નથી, અને તેથી તે છેક બાવરું, ગાભરું, ને ગાંડું બની જાય છે, તેમજ આ બાપડા દરદીની અવસ્થા છે. આઠે પહોર જાગતાં ને ઊંઘતાં એના મનમાં નિરંતર એમ જ થયા કરે છે કે હું કંઈ લખું, હું કંઈ લખું, અને લખવા જાય છે ત્યારે એક પણ અક્ષર લખી શકાતો નથી. આ સમે એનો જે પરિતાપ, એના જે પછાડા, ને એની જે વેદના તે તમે જોઈ હોય તો નિશ્ચય એમ જ કહો કે એ કરતાં હડખાયલા કૂતરાની અવસ્થા સો દરજ્જે સારી છે.

ખડિયો દીઠો કે તેને એ ધાઈને બાઝે છે, અને પાસે કલમ તો મળે નહિ એટલે તેમાં દશે આંગળાં બોળી લખવાનું કરે છે. પણ જેના જીવનું જ ઠેકાણું નથી, તેના હાથપગ તે ધાર્યું શી રીતે કરી શકે? કાગળ ક્યાંના ક્યાં રહી જાય છે, અને એ પોતાના શરીર ઉપર જ લીટા પાડવા મંડે છે. કંઈક ભાન આવે છે ત્યારે ચિડાઈને શાહીનો શીસો જ કાગળ ઉપર છૂટો ફેંકે છે, અને પછી પાછો જે શાહીનાં ખાબડાં ભરાય છે તેમાં હાથ બોળી પરવશપણે આડાઅવળા જેમ આવે તેમ પોતાના મોં ઉપર જ ફેરવવા મંડી જાય છે. આ સમે એ ભાઈનું સ્વરૂપ આફ્રિકાના ઉરાંગઉટાંગથી પણ વધારે વિચિત્ર દેખાય છે, પરંતુ એને મન તો એ કોટિ-કંદર્પતુલ્ય છે.

સારું છે કે હજી લોકોના જોવામાં એની ચેષ્ટાઓ નથી: નહિ તો એને બેશક ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં તેઓ પુરાવ્યા વિના રહે નહિ. હજી તો ફક્ત બિચારા ઘરનાં કોઈક દેખે છે ને દાઝે

છે. તે બાપડાં તો જ્યારથી એણે અધવચ નિશાળ છોડી દીધી, કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ, અને ધંધારોજગારની વાત એ કાને ધરતો નથી એવું જાણ્યું, ત્યારથી જ ગંભીર દૈયાશોકમાં પડ્યાં છે. એની તરફના લાભની આશા તો તેમણે સઘળી જ છોડી દીધી છે, પણ એનું આગળ શું થશે એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં તેઓ રાત દહાડો બળીને ખાખ થઈ જાય છે. પણ તેમની ક્યાં જરાયે દાઝ છે આ મદે ચડેલા હૃદયમૃત મૂર્ખાને? એનો આત્મા તો અહંપદમાં તલ્લીન થઈ ગયો છે. માબાપ કરોડોબંધ નિસાસા મૂકે છે, અને બાયડી પાછલી રાતનો દરરોજ એના નામનો છેડો વાળે છે, તે વેળા એ ભાઈ પોતાની લહેરમાં કેવો આનંદે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

કે અંગ્રેજીમાં "ઓથર" શબ્દનો અર્થ ગ્રંથકર્તા થાય છે, અને "હું ઓથાર," "હું ઓથાર" એમ જે બરાડા પાડે છે તેની મતલબ તો એ છે કે હું મોટો ગ્રંથકર્તા થઈ ગયો. અંગ્રેજીમાં એમ અર્થ થતો હશે તેની હું ના કહી શકતો નથી, પણ આ છોકરા તેમ સમજીને બોલતા હોય એ તો મને જરા પણ સંભવિત લાગતું નથી, કારણ કે એમાંના ઘણા તો બાપજનમમાં અંગ્રેજીનો એકે અક્ષર ભણ્યા નથી એ હુ ખાતરીથી જાણું છું. સાધારણ લોકો તો, "હું ઓથાર," "હું ઓથાર," એવા તેમના બોલ સાંભળી એટલું જ કહે છે કે "હા બાપુ ખરું કહો છો. તમારા જેવા બીજા "ઓથાર" જગતમાં શોધ્યા ક્યાં જડવાના હતા?" આ જવાબ બેશક મશ્કરીનો છે, પણ પંચ ત્યા પરમેશ્વર એ ન્યાયે મને તો એ જ કારણ ખરું ભાસે છે. ગાંડાઈની પરિસીમા એ જ કે ગાંડાઈનું અભિમાન કરી ફુલાવું. એ વાત ખરી છે કે ગાંડાને પણ ગાડો કહેતાં મહા દુઃખ લાગે છે, પણ આ રોગનું એ જ વિશેષ છે, અને તે માટે જ આ ઓથારિયો હડખવા સઘળી ગાંડાઈમાં પરમ ગાંડાઈ ગણાય છે.

બસ! લો, આ કલમ ફેંકી દીધી! મરજી હશે તો બાકીનું હવે પછી, ને નહિ તો રામ રામ.

લિ. વૈદ્ય નિંર્દર્ભશંકર અનંદઘરના યથાયોગ વાંચવા

૧૮૮૩

નવલગ્રંથાવલિ

ખંડ ૨ જો

ભાષા અને જોડણી

હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષા

દરેક દેશનું પ્રાબલ્ય તેના ઐક્ય ઉપર આધાર રાખે છે, અને તે ઐક્ય ભાષા, જાતિ, ધર્મ, રીતભાત, અને રાજ્ય એક હોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે; માટે દેશાભિમાની પુરુષોનું મન સ્વાભાવિક રીતે એ સાધનો તરફ જઈને તેમાં જે જે વાતની ન્યૂનતા માલૂમ પડે છે તે ટાળવાની વૃત્તિ પેદા કરે છે. આખા ભરતખંડમાં એક ભાષાની જરૂર છે એ બાબતમાં આપણા એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટરના શિરસ્તેદાર ગણપતરામ શાસ્ત્રીએ કેટલાક મહિના ઉપર ચોપાનિયાના આકારમાં એક કાગળ છપાવીને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં કેળવાયેલા ગૃહસ્થો ઉપર મોકલ્યો હતો.. એ વિચારને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઘણાંખરાં વર્તમાનપત્રો તરફથી પુષ્ટિ મળી છે, પણ દિલગીરીની વાત છે કે આપણી તરફ તો બે ત્રણ પત્રવાળાએ જ એ વિચારને ઉલટથી ઝીલી લીધો, અને ખાનગી મંડળોમાં તો એની ચર્ચા ચાલી જ નહિ. હિંદુસ્તાનમાં ભાષાનું ઐક્ય જોવાને આ લખનાર ઘણાં વર્ષથી આતુર છે, અને એણે કેટલેક પ્રસંગે એ વિચાર જાહેરમાં પણ મૂક્યો છે, તેથી એ બહુ દિલગીર છે કે શાસ્ત્રીના આ સ્તુત્ય પ્રયત્નને ગુજરાતી ભાઈઓ તરફથી ઘટતું ઉત્તેજન હજી મળ્યું નથી. બધાએ એ વિચાર સ્વીકારી જ લેવો જોઈએ એમ કહેવાની મતલબ નથી, પણ એ વિષે ચર્ચા ચલાવવી

એ તો અમે તેમની ફરજ સમજીએ છીએ; માટે એ બાબત ચર્ચા ચાલે અને જે જે પૂર્વપક્ષ હોય તે વિષે જાહેર વાદ થાય એવા ઇરાદાથી આ બાબતને અમે છેડવાનો વિચાર કરીએ છીએ. જે જે વિદ્વાનને એ વિષય પર યોગ્ય ચર્ચા ચલાવવી હશે તેને આ પત્ર ખુશીની સાથે જગ્યા આપશે.

આપણો આ દેશ વિસ્તારમાં જોઈએ તો એક ખંડ જ છે. એમાં ઐક્યનાં સાધનો એકઠાં થવાં બહુ જ દુર્લભ, તથાપિ ઈશ્વરકૃપાથી કેટલેક દરજ્જે બધા છે, અને તે શુભ કારણને લીધે જ એ એક દેશ કહેવાય છે. ખરે, આપણા દેશનું સમૃદ્ધિબળ જેમ હજી કેવળ અપ્રફુલ્લિત જ છે તેમ આપણી જનૈક્યશક્તિઓ પણ આપણા અજ્ઞાન તથા દુર્દૈવને યોગે દટાઈ જ રહેલી છે. બાકી ભરતખંડ તે ખરેખરો ઈશ્વરનો કૃપાપાત્ર જ દેશ છે. એમાં સઘળા પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટતા મેળવવાનાં બીજ છે. આપણને એ બધાં બીજને યોગ્ય રીતે સિંચન કરતાં નથી આવડ્યું, અને તેથી આપણે નિર્માણ કરેલી પૂર્ણતાને પામી શક્યા નથી. હવે બીજી વાત આવી મૂકી આપણામાં ઐક્યનાં કેટલાં સાધનો છે તે જોઈએ. આ દેશનો ઘણો ભાગ ધર્મ અને જાતિમાં તો એક છે જ, અને એ ઐક્ય એટલું બળવાન છે કે તે મોટામાં મોટા બળાત્કારની સામે થઈ શક્યું છે. પ્રાન્ત પરત્વે રીતભાતમાં કેટલોએક ફેર છે પણ તે ઘણો નથી. એક બંગાળી ગુજરાતીથી રીતભાતમાં જુદો છે તે કરતાં તેને મળતો વધારે છે. હિંદુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસનું આપણે સારશોધન કરીશું તો માલૂમ પડશે કે સઘળા ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું વલણ રાજ્યનું ઐક્ય કરવા તરફ હતું. વિક્રમાદિત્ય ચક્રવર્તી રાજાઓના વખતમાં આ દેશ પૂર્વે સઘળા પ્રકારના ઐક્યથી ઝળકી રહ્યો હતો, અને તે ઐક્યના પ્રમાણમાં જ તે સમયની સ્થિતિ દેશાભિમાનીને સંપૂર્ણ સંતોષ પમાડે એવી હતી. પાછળથી ઐક્ય તૂટવા લાગ્યું અને પડતી આવી. મુસલમાનોના આવ્યા પહેલાં તો દેશની અંદરની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે પરદેશી રાજ્યના દારુણ ઔષધનું સેંકડો વર્ષ સેવન કર્યા સિવાય તે રોગ કદી મટે નહિ એવું થઈ રહ્યું હતું. મુસલમાનો આવ્યા અને રાજ્યનું ઐક્ય

થવા લાગ્યુ. ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં એ ઐક્ય સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું પણ એ વિપવત્ ઔષધે ભરતખંડના અંગમાં બીજી એટલી ખરાબી પેદા કીધી હતી કે તેને તે અવસ્થામાં છૂટો મૂકવો એ જગતના દયાળુ નિયંતાની નજરમાં લાભકારક લાગ્યું નહિ. મરેઠાઓની વર્તણૂક અને શક્તિ આ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. હજી બીજા પણ જુદી જ ખાસિયતના પરદેશી રાજ્યની જરૂર હતી. તે રાજ્ય એટલે અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું, અને જાણે વગર મહેનતે જ મુગલાઈની ખાલી ગાદીએ બેસી ગયું. હાલ કદાપિ એ રાજ્ય ઔરંગઝેબના જેવડું વિસ્તારમાં નથી, પણ જે સુખ, જે કેળવણી અને જે સગવડોને માટે રાજ્યનું ઐક્ય હોવું જોઈએ તે આ રાજ્યમાં કોઈ વખત પણ અત્રે થયાં હોય તેના કરતાં વધારે છે. આખી પૃથ્વીનું પણ ઐક્ય કરવાને સમર્થ એવા જે પરમેશ્વરના બે દૂત અગ્નિરથ અને વિદ્યુત્પ્રવાહ તે અહીંયાં આવી પહોંચ્યા છે, અને સ્થાયી નિવાસ કરવાનું મન દેખાડે છે. ઓ પ્રભુ! ધન્ય છે તારી અગમ્ય કળાને! ભરતખંડ, તું જાગૃત થા, અને તને પાછો સજીવન કરવાને કૃપાનિધાન જે ઉપચાર યોજે છે તે સમજ.

ઉપર પ્રમાણે ધર્મ, જાતિ, રીતભાત અને રાજ્યના ઐક્યની વાત કરી, પણ એટલું જાણવું જોઈએ કે ધર્મ, જાતિ, અને રીતભાતનું ઐક્ય આજકાલ પચાસ વર્ષ ઉપર હતું તેના કરતાં નબળું પડયું છે, અને આગળ વધારે નબળું પડવાનાં ચિહ્ન દેખાય છે. એ ત્રણે બાબતમાં મોટાં બે તડાં પડી જવાનો દિવસ પાસે જણાય છે. જે ધર્માભિમાન મુસલમાનની તરવારથી ન ડર્યો તે અંગ્રેજી કલમ આગળ નીચું જોઈ રહ્યા છે, એ તો સર્વેના જોવામાં આવે છે. જાતિનું અભિમાન કદાપિ હાલ વધારે ઊંડું ચયુ હશે, તોપણ પહેલાં જેટલું મસ્ત નથી. પણ તેમ દેશીપણાનો ભાવ હાલ નિરાળે રૂપે બહાર પડયો છે, અને તે દિન પર દિન વૃદ્ધિ પામશે એવો સંભવ છે; માટે બધી વાતનો હિસાબ ગણતાં એમ લાગે છે કે ઐક્યનાં સાધનો આપણામાં હાલ કાંઈ ઓછાં થયાં નથી. આગળ જ્યારે બે તડાં મોટાં બંધાઈ જાય (તે બંધાઈ તો જશે જ અને બંધાઈ જવાં જ જોઈએ.)

ત્યારે કેમ થશે એ ધારવું ત્રાસદાયક છે; પણ કાળની ગતિ અકળ છે, અને કોણે જાણ્યું કે નવા વિચારના બળવાન પક્ષ આગળ પેલું જૂના વિચારનું તડું નરમ પડી શરમાઈને તેનામાં મોડુંવહેલું ભળી જવાનું નહિ કરે? ઇતિહાસની ફિલસૂફી તો એમ આશા આપે છે, અને દેશની વૃદ્ધિમાં સૈકાં તો માત્ર દિવસ જેવાં છે, એ સિદ્ધાંતને આપણે શાંત ચિત્તે શરણ થવું જોઈએ.

હવે ભાષાનું ઐક્ય કેટલું હતું, હાલ કેટલું છે, આગળ કેટલું થઈ શકશે એ વિષય ઉપર આપણે આવી પહોંચ્યા. ઘણા જૂના વખતમાં બધે આર્ય લોકો સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. પણ એ ઐક્ય ઘણા વરસ નભ્યુ હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે વેદની કેટલીએક શાખાઓમાં પણ 'ય' નો 'જ,' 'ષ' નો 'ખ' વગેરે પ્રાકૃત ઉચ્ચારણો પેઠેલાં માલૂમ પડે છે. જલદીથી જ સ્ત્રીઓ અને નીચ વર્ણના લોકો સંસ્કૃત બોલવું ભૂલી ગયા, અને તેને અશુદ્ધરૂપે બોલવા લાગ્યા. તોપણ ખરું કહીએ તો એ સમે દેશભાષા તો સંસ્કૃત જ હતી. માત્ર અભણ લોકોમાં જુદે જુદે રૂપે બોલાતી હતી, જેમ હાલ અંગ્રેજી ભાષા ઇંગ્લંડના જુદા જુદા પરગણામાં બોલાય છે તેમ જ. એમાં એ ફેર ખરો કે ઇંગ્લંડમાં કુલીન સ્ત્રીઓ શુદ્ધ બોલે છે અને આપણા દેશમાં તે સમયે એમ હતું નહિ. એ જ એ ભાષાના મૃત્યુનું ચિહ્ન હતું. થોડા વખત પછી બ્રાહ્મણ પણ પોતાના સંસારવ્યવહારમાં પ્રાકૃત બોલવા લાગ્યા. આ વેળા પ્રાન્ત પરત્વે અપભ્રંશ રૂપો જુદાં જુદાં થઈ ગયાં હતાં ખરાં, તોપણ મળતાપણું ઘણું હતું, અને અશોકના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તો ઘણું કરીને એકસરખી જ ભાષા બોલાતી હતી એમ ધારવાનાં કારણો છે. પછીથી ધીમે ધીમે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ફેર પડવા લાગ્યો, અને મુસલમાન આવ્યા તે વખતે તો પ્રાન્ત પ્રાન્તની નિરાળી ભાષા થઈ ગઈ હતી, તોપણ વ્રજભાષા કેટલેક દરજ્જે દેશભાષા ત્યારે હતી એમ લાગે છે. મુસલમાનોના આવ્યાથી સઘળી ભાષાઓમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થવા લાગ્યો, અને દિલ્લીની આસપાસના ગામોમાં તો મિશ્રણથી એક નવી જ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. પ્રથમ એ મુસલમાનોની છાવણીમાં બોલાતી હતી માટે તેનું નામ ઉર્દૂ પડ્યું. અકબરના વખતમા એ

ભાષા હયાતીમાં આવી એમ ધરાય છે. સંસ્કૃત ભાષા જે આજ પર્યંત લોકોપયોગમાંથી બંધ પડી છતાં રાજકારભારમાં સર્વત્ર વપરાતી હતી તેનું જોર ધીમે ધીમે નરમ પડવા લાગ્યું, અને મુગલાઈના પાછલા વખતમાં તો તે માત્ર ધર્મના કામકાજમાં કાયમ રહી. સઘળો સંસારી વ્યવહાર પોતપોતાની પ્રાકૃત ભાષામાં ચાલવા લાગ્યો. એ અરસામાં બધી પ્રાકૃત ભાષાઓ ભાષારૂપે ખરેખરી બહાર પડવા લાગી એમ કહીએ તો ચાલે, કેમકે હવે તેનું કવિ વગેરે વિદ્વાનોથી ખેડાણ થવા લાગ્યું. ઘણાંખરાં ગુજરાતી મરાઠી વગેરે ભાષાઓનાં પુસ્તકો એ વખતથી જ સારા પાયા પર રચાવા લાગ્યાં. વ્રજભાષા તો પ્રથમથી જ ખેડાતી હતી એ ઉપર જણાવ્યું છે. હમણાં તેનામાં વિકાર થવા લાગ્યો. શાહજહાનને અર્પણ કીધેલા સુદરશૃંગાર અને કેશવદાસની ભાષામાં આસમાન જમીનનો ફેર માલૂમ પડે છે, તો પછી પાછળના વખતનું શું કહેવું ? ધીમે ધીમે વ્રજભાષા ઉર્દૂમાં ભળી જવા લાગી, અને હાલ તે હિંદી નામે ઓળખાય છે. તેમાં અને ઉર્દૂમાં થોડો જ ફેર છે. એ બન્ને હિંદુસ્તાની કહેવાય છે. એ હિંદુસ્તાનીનું જોર મુગલાઈ વખતમાં ઘણું જ વધ્યુ. જ્યાં જ્યાં એમનું રાજ્ય થયુ ત્યાં ત્યાં એ ભાષા સમજાવા અને બોલાવા લાગી, એટલે આખા હિંદુસ્તાનમાં એ ભાષા ફેલાઈ ગઈ. મોગલનું રાજય તેની ચડતી કળામાં આખા દેશ ઉપર છાઇ વળ્યુ હતું. પાછળથી એ રાજ્ય તો ગયુ પણ ભાષાનો અમલ કાયમ રહી ગયો.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ્યારે અંગ્રેજ સરકારનું બધા મુલકમાં રાજય થયુ, અને તેને ચાળીસ પચાસ વરસ કરતાં વધારે વખત થયો નથી, ત્યારે જનભાષા હિંદુસ્તાની હતી, અથવા જનભાષા નહિ તોપણ તે એવી ભાષા તો હતી કે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગના બધા લોકો સમજી શકતા અને ભાગીતૂટી બોલી પણ જાણતા. બેશક અંગ્રેજી રાજયથી એ ભાષાનો વધારો તો બિલકુલ અટકી ગયો, અને તેનુ જોર કાંઈક નરમ પડવા લાગ્યું, તોપણ ભાષા સંબંધી ઐકયની તપાસ કરનારને બરાબર તોલ કરવાની જરૂર છે કે હાલ હિંદુસ્તાનીનું કેટલું જોર ઓછું થઈ ગયું છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એટલે નર્મદા નદીના ઉત્તરના બધા દેશોમાં તો બેશક

બધે એ હજુ બરાબર સમજાય છે, અને દક્ષિણમાં પણ મુસાફરોની ભાષા એ જ છે એમ સારી સત્તાથી અમારા જાણવામાં આવ્યું છે. ગાયનમાં તો એ ભાષાનો અમલ હજી બધે સંપૂર્ણ રીતે ચાલે છે, અને આપણા ગુજરાતમાં પણ ઘણા એવા છે કે તેના કાનને હિંદુસ્તાની સિવાય બીજી કોઈ પણ ભાષામાં કવિત સવૈયા સાંભળવા ગમતા નથી. જૂના કવિવર્ગમાં તો હિંદુસ્તાની ફક્ત ભાષા એ જ નામથી ઓળખાય છે. હાલ હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવી હોય તો હિંદુસ્તાની ભાષા જાણવી અવશ્યની છે. એ જ કારણને લીધે વેરાગીઓ બધા એ ભાષા બોલે છે અને પોતાની કવિતા એ ભાષામાં કરે છે. માટે આજ પર્યંત હિંદુસ્તાની જનભાષા નહિ તોપણ યુરોપમાં જેવી ફ્રેંચ ભાષા છે તેવી એ આપણા દેશમાં છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પણ આગળ એ એમ રહેશે કે કેમ એ મોટો સવાલ છે, અને જો નહિ રહે તો તેની જગા કોઈથી પૂરી પડશે કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જો વખતને પોતાનું કામ કરવા દઈએ અને આપણે આપણી તરફથી કાંઈ પણ ન કરીએ, તો અમને તો લાગે છે કે જતે દહાડે પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષા કેવળ જુદી થઈ જશે, અને આ એક દેશના ભાષાની બાબતમાં તૂટીને ઘણા કકડા થઈ જશે. એમ થવાનું એક બીજું મોટું કારણ છે. પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષા હાલ બહુ જ છૂટી છૂટી ખેડાવા લાગી છે, અને તેથી થોડાં વર્ષમાં પૃથક્પૃથક વૃદ્ધિથી એવાં રૂપ થઈ જશે કે તેઓ વચ્ચે હાલ છે તે કરતાં સોગણો તફાવત પડી જશે. હાલ જેવી મરાઠી કે હિંદુસ્તાની શીખવી સહેલી લાગે છે તેવી થોડાં વરસ પછી નહિ લાગે. મુસાફરને એક પ્રાન્તથી બીજા પ્રાંન્તમાં જતાં કોઈ સામાન્ય ભાષા નહિ મળે, અને જે વિદ્વાનને પોતાના દેશમાં કયાં કયાં પુસ્તકો લખાયાં છે કે લખાય છે તે જાણવાની ઇચ્છા હશે તેને હિંદુસ્તાનની બધી ભાષા શીખવી પડશે, અને તે શીખતાં બહુ જ મહેનત પડશે. થોડાથી જ એમ થઈ શકશે. અને એમ થયુ કે આપણે એક જાતના, એક ધર્મના, અને એક રાજ્યના હિંદુભાઈઓ એક બીજાથી વિદ્યાની બાબતમાં બહુ જ વખૂટાં પડી જઈશું. અને જ્યારે વિદ્યાની બાબતમાં ઐક્ય તૂટયું ત્યારે પછી

કઈ જાતનું ઐક્ય રહેવાનું હતું? અને રહ્યું તો પણ તે શા અર્થે આવનાર છે? પછી તો હિંદુસ્તાન દેશ મટીને અંગ્રેજોના હાથ નીચેના એશિયાના પ્રાન્તો એ નામે જ ઓળખાવા લાયક થશે!

આ જે અમે ભયાનક ચિત્ર આપ્યું તે અમારી કલ્પનાનું કાંઈ નથી, પણ સઘળા ખરા વિદ્વાનો (દેશી કે યુરોપિયન) તેનાથી સારી પેઠે જાણીતા છે. તેઓની તરફથી એ બાબત કાંઈ કાળજી જોવામાં આવતી નથી, તેનું કારણ એ છે કે કેટલાએક સમજે છે કે જતે દહાડે અંગ્રેજી દેશભાષા થશે. એ વાત અમને તો કોઈ પ્રકારે સંભવિત લાગતી નથી. કદાપિ વિદ્વાનોની એ ભાષા થાય, પણ ઘરમાં તો કદી પણ એ બોલાય એવો દહાડો આવે એ અસારાથી મનાતું નથી. પણ અમે અમારી કલમ અહીંયાંથી જ અટકાવીએ છીએ અને પૂર્વપક્ષની રાહ જોઈએ છીએ. દેશમાં એક ભાષા હોય તો સારું એ તો કોઈ પણ ના કહેતું નથી, પણ કેમ થાય એ વાતની તકરાર છે. કેટલાક એમ માને છે કે અંગ્રેજી થવામાં લાભ છે અને તે થવાનાં ચિહ્ન જણાય છે. એ વિચાર ઘણું કરીને પરદેશીઓનો છે. દેશીમાંના ઘણાખરા તો એ બાબત સમજતા નથી, અથવા તેની કાંઈ કાળજી રાખતા નથી. જેઓને એ બાબત સમજાય છે તેમાંનાં ઘણાખરા તો હિંદુસ્તાનીને જ દેશભાષા થયેલી જોવાને ઇચ્છે છે. પણ વળી અહીંયાં બે પક્ષ છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે એ વાત ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પણ થઈ શકે એવી નથી. સામા પક્ષના એમ કહે છે કે એ નાહિંમતના બોલ છે. આગ્રહ ને સંપના મોઢા આગળ કાંઈ અશક્ય નથી, અને હિંદુસ્તાની જ હિંદુસ્તાનની ભાષા કરવી એના જેવું કંઈ સહેલું નથી.

આ પ્રમાણે આ તકરારનું સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાઈઓની આગળ મૂકી અમે તેમને એ વિષય પર ગંભીરાઈથી વિચાર કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ, અને ફરીથી કહીએ છીએ કે એ બાબત ચર્ચા ચાલેલી જોવાને અમે ઘણા આતુર છીએ.

૧૮૭૧

એક લિપિ*

આ નાટક બધુ રણછોડભાઈએ બાળબોધ અક્ષરે છપાવ્યું છે. એ બાબત અમે એમના વિચાર સાથે બિલકુલ મળતા છીએ. દેશના ઐક્યમાં ભાષા એ એક મુખ્ય તત્ત્વ છે. એક ભાષા બોલનારાઓમાં પરસ્પર પ્રીતિ અને સંપ વધારે રહે છે, અને એક ભાષા વિદ્યાવૃદ્ધિનું મોટુ સાધન છે એ તો ખુલ્લું જ છે. ઘણા વખત સુધી સંસ્કૃત બોલાતી બંધ પડી હતી, તોપણ તે દેશભાષાનું કામ કરતી હતી, અને મુસલમાન રાજના પાછલા ભાગમાં હિંદુસ્તાની અથવા ઉર્દૂ એ માનભરેલી પદવીએ પહોંચી હતી. આજ પણ ઉર્દૂ ભાષા ઘણુંકરીને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં થોડીઘણી બોલાય છે અને સમજાય છે. એ કારણને લીધે કેટલાએક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા દેશહિતેચ્છુઓનો વિચાર એને જ દેશભાષા ગણી ઉત્તેજન આપવાનો થાય છે, તો તે વખત આખા દેશને માન્ય એવી જે દેવનાગરી લિપિ તેમાં ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવવાની વાત કોણ નહિ કબૂલ કરે? દક્ષિણીઓએ તો એ શુભ રીત અસલથી જ પોતાનામાં દાખલ કીધી છે. એનો લાભ એ થયો છે કે મરાઠી પુસ્તકો ગુજરાતમાં ઉપલા વર્ગના લોકોમાં

---

* સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામકૃત હરિશ્ચન્દ્ર નાટકના અધૂરા રહી ગયેલા વિવેચનમાંથી

વંચાય છે, અને તેમાંથી આપણામાં ભાષાંતર પણ કેટલાએકનાં થયાં છે. દક્ષિણની એકે લાયબ્રેરીમાં એક પણ ગુજરાતી પુસ્તક નહિ હોય, અને તેથી ઊલટું આ પ્રાંતમાં મરાઠી ચોપડીઓ કેકાણે કેકાણે જોવામાં આવે છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતી લિપિ છે. આપણામાં અસલ વિદ્યાના કામમાં બાળબોધ અક્ષર ચાલતા હતા. અને જૂની રીતિ પ્રમાણે વર્તનારાઓમાં હજી તે જ ચાલે છે. બોર્ડના વખતમાં પણ સરકારી પુસ્તકો બાળબોધમાં છપાતાં હતાં. પણ ત્યાર પછી એકાએક ગુજરાતી લિપિ આગળ પડી, અને હમણાં તો બાળબોધમાં છપાવવું એટલું અસાધારણ થઈ પડયું છે કે રણછોડભાઈને પોતાનો બચાવ કરવા સારુ પ્રસ્તાવનાનાં આશરે બે પાનાં રોકવાં પડયાં છે. જે લિપિ હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં વંચાઈ શકે છે તે ગુજરાતીઓ બરાબર વાંચી શકતા નથી એમ હોય તો ગુજરાતીઓને ભારે શરમ છે. ગુજરાતી લિપિને હજી પણ જૂના લોકો વાણિયાઈ અક્ષર કહે છે તે ખરું જ છે. એ વેપારીઓની અથવા વ્યવહારમાં વાપરવાની જ લિપિ છે. શાસ્ત્રીય અક્ષર જેને વાંચતાં ન આવડે તેને હીંગ તોળવા કરતાં બીજું કાંઈ નથી આવડતું એ નિશ્ચય જાણવું. નવી વાચનમાળાએ વાણિયાઈ અક્ષરને બહુ આગળ પાડયા છે ખરા, તો પણ તેમાં શાસ્ત્રીય અક્ષર શીખવવાની ઘટતી ગોઠવણો કીધી છે. તેથી દેવનાગરી લિપિ વાપરવામાં કોઈ જાતની પણ હરકત જણાતી નથી. અને ખરું કહીએ તો જે લોકો એ અક્ષર વાંચી શકતા નથી તેઓ ઊંચાં ગુજરાતી પુસ્તકોની મતલબ સમજવાને પણ થોડા જ શક્તિમાન છે. સઘળી વાતનો વિચાર કરતાં અમારો તો એ પક્કો નિશ્ચય છે કે લખવામાં ગુજરાતી અને છાપવામાં બાળબોધ અક્ષર આપણે વાપરવા જોઈએ. એમાં કશી તરેહનું નુકસાન નથી, ને ફાયદા ઘણા છે. ભાષાનું ઐક્ય તો થવાનું હશે ત્યારે થશે. પણ લિપિનું ઐક્ય તો સહેજે બની શકે એવું છે માટે આપણે શા માટે ન કરવું જોઈએ?

શું સંસ્કૃત ભાષા કોઈ સમે બોલાતી હશે ?

આ મથાળું વાંચીને ઘણા વાંચનાર ચમકશે અને પૂછશે કે વળી એ વાતમાં સંદેહ શો છે ? અમે એમ ચમકાવવાને માટે જ એ પ્રમાણે મથાળું કીધું છે. કેમકે આશ્ચર્ય એ જ કોઈ વિષય ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રથમ માર્ગ છે.

યુરોપના સંસ્કૃત પંડિતો એ ભાષાના વૈદિક (Vedic) અને સંસ્કાર પામેલી (classical) એવા બે ભાગ પાડે છે. આપણા શાસ્ત્રીઓમાં એ બે ભાગના મહાસંસ્કૃત અને સંસ્કૃત એવાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. મહાસંસ્કૃત તે વેદની ભાષા. હવે મહાસંસ્કૃત જેના ઉપરથી અથવા જેની પણ મૂળ માતા ઉપરથી આર્ય વર્ગની સઘળી ભાષાઓ નીકળી છે, તે બોલાતી હતી એ વાત તો નિ:સંશય ખરી જ છે, પણ સંસ્કૃત એટલે નવું સંસ્કૃત બોલાતું હશે એ વાત ઉપર શક લઈ જવા ચાહીએ તો તેમ બની શકે એવું છે. નહિ જ બોલાતું હોય એમ અમે કહેતા નથી, પણ તેમ બોલાતું હતું એ પણ છાતી ઠોકીને કહી શકાતું નથી. માટે એ સંદેહમાં નાંખનારાં કારણો અમે નીચે અનુક્રમે આપીએ છીએ કે એ વિષે વિદ્વાન વર્ગમાં ચર્ચા ચાલે અને ઊંચા પ્રકારનો વિનોદ મળે.

૧. સંસ્કૃત ભાષાનાં જૂનામાં જૂના વ્યાકરણકારો પોતાના ગ્રંથનું એવું પ્રયોજન બતાવે છે કે તે વખતે વેદની ભાષા બગડવા

માંડી હતી અને તે સમજવાને તથા અચળ કરવાને વ્યાકરણ-શાસ્ત્રની ઘણી જરૂર હતી. તેમણે વ્યાકરણ રચ્યાં તો પણ વેદની શાખાઓમાં ઉચ્ચારનો તથા બીજી બાબતોનો જે ભેદ પડી ગયો હતો તે તેમનાથી સુધારી શકાયો નહિ એમ પણ આપણને માલૂમ પડે છે. જો વેદની જુદી જુદી શાખાવાળા વિદ્વાનોએ પણ વ્યાકરણના સુધારાનો અંગીકાર કીધો નહિ, તો તેઓ અભણ લોકોની ભાષા ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શક્યા હોય એ કેમ મનાય ? સરળમાં સરળ ભાષાઓના વ્યાકરણોની પણ એટલી સત્તા ચાલતી નથી તો પાણિનીના હાથથી સંસ્કાર પામીને સૂત્રજાળ સરખી જે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ, અને જે ભાષાની અતિ કઠિનતા જોઈને સઘળા વિદ્યાર્થી વિમાસણ કરે છે કે એ ભાષા તે કેમ બોલાતી હશે ? તે ભાષા વિદ્વાનના મુખથી સાંભળીને બધા લોક બોલતાં શીખ્યા હોય એમ કેમ સંભવે ? અમને તો એમ લાગે છે કે વેદના મહાસંસ્કૃતમાં જે સળો પેઠો તે પેઠો, અને લોકમાં તો પ્રાકૃત ભાષા જ ચાલી. વેદની એક શાખામાં 'ષ' ને ઠેકાણે 'ખ' 'ય' ને ઠેકાણે 'જ' બોલાય છે. એ નિયમો સંસ્કૃતના નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાના છે. પ્રાકૃતમાં ચાલતો 'ળ' સંસ્કૃતમાં નથી પણ વેદમાં જ છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે મહાસંસ્કૃત બગડીને જ પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. વિદ્વાનો સંસ્કૃત બોલતા અને લખતા હશે, અને બીજા લોકોમાં પ્રાકૃત વપરાતુ હશે. જેમ હાલ ઇંગ્લંડમા છે તેમ વિદ્વાન અને અભણ લોકોની બોલીમાં આસમાનજમીનનો અંતર પડી ગયેલો.

૨. ઇંગ્લંડમાં તો ઉપલા વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો સરખી જ ભાષા બોલે છે, પણ તેમ ભરતખંડમાં થયું હોય એ ઘણું શકભરેલું છે. શકુંતલામાં ઋષિપત્નીઓ અને રાણીઓ પ્રાકૃત બોલે છે. એ વાત ખરી કે કાળિદાસ કંઈ પ્રાચીન કાળનો નથી, તો પણ ઋષિઓના સમયમાં સ્ત્રીવર્ગ સંસ્કૃતથી અજાણ હતો એવો એ વિદ્વાન કવિનો વિચાર હશે એમ અટકળ કરવામાં કંઈ ઘણી હરકત નથી, અને એ વખતના સઘળા નાટકકારો એ વિષય પર એકમતે જે સાક્ષી આપે તે માન્ય કરવા યોગ્ય છે. જો

અવિદ્વાન પુરુષો અને સઘળી સ્ત્રીઓ ઋષિઓના વખતમાં પણ પ્રાકૃત બોલતાં હતાં એમ માનીએ, તો પછી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી હશે એવી કલ્પના કેવળ ખોટી ઠરે છે.

૩. વિદ્વાન લોકોએ શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલવામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવ્યો એ વાત ન કહેવાય એવી નથી. તેઓએ અશુદ્ધ બોલનારને પાતકી ગણી તેને માટે શિક્ષા ઠેરવી હતી. એ ઉપરથી તેમનો જેમ અપૂર્વ ઉત્સાહ માલૂમ પડે છે, તેમ એવું પણ સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે તેમને ભય ઉપજાવે એટલો પ્રાકૃતનો પ્રસાર થયો હશે. કોઈ પણ અપરાધના કરનારાઓ ઘણા થાય ત્યાં લગી તે અપરાધને માટે ઘણી સખત શિક્ષા ઠરાવવાની જરૂર પડતી નથી. બ્રાહ્મણોને યજ્ઞાદિક ક્રિયામાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ પડતો હતો, તેથી તે શુદ્ધ બોલવાને માટે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરતા હશે જ, અને તે વખતનું પ્રાકૃત મૂળ ભાષાથી તરત જ જુદું પડ્યું હતું તેથી તેમને સંસ્કૃત શીખવું અઘરું પડતું નહિ હોય. તેમના સહવાસથી સ્ત્રીઓના ભાષણમાં શુદ્ધ શબ્દો વધારે આવતા હશે, તથાપિ તેમની ભાષા તો અપભ્રંશ જ હોવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે.

૪. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો પણ અમારી શંકાને ટેકો આપતા હોય એમ દેખાય છે. સંસ્કૃતનો અર્થ સંસ્કાર પામેલી એવો થાય છે. એ સંસ્કાર તે વ્યાકરણ બનાવનારની તરફનો જ, અને જ્યારે ભાષાને અનુસરતું વ્યાકરણ કરવાને બદલે વ્યાકરણના નિયમને માટે ભાષામાં ખેંચતાણ કરવામાં આવે, ત્યારે તે ભાષા સ્વાભાવિક અથવા લોકોમાં બોલાતી શી રીતે કહી શકાય? સંસ્કૃત કોશ અને વ્યાકરણકર્તા પ્રોફેસર વિલસન એનો અર્થ "યુક્તિથી બનાવેલી" એવો જ કરે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો ઊલટા છે, અને પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ અથવા માણસના સ્વાભાવિક વલણથી ઉત્પન્ન થયેલી ભાષા એમ ગણીએ, તો સંસ્કૃતનો અર્થ સ્પષ્ટ એમ નીકળે છે કે તે વિદ્વાનની યુક્તિથી બનાવેલી. ઘણા એમ કહે છે ખરા કે પ્રકૃતિ એટલે સંસ્કૃત એમાંથી જે નીપજેલી ભાષા તે પ્રાકૃત. પણ એમ અર્થ કરવાની શી જરૂર છે? વળી બધી ભાષાઓનાં નામ તે દેશના અથવા

ત્યાંના લોકના નામ ઉપરથી પડે છે. અને આ બે ભાષાનાં નામ તો આવી વિલક્ષણ રીતે પૃથક્કરણશક્તિ વાપરીને પાડયાં છે, તે શું અમારા વિચારને વધારે પુષ્ટિ આપનાર નથી?

૫. જો પાંચે પ્રાકૃત ભાષાઓ જૂના પ્રાકૃતમાંથી નીકળી એ વાત ખરી છે તો ભરતખંડના ઘણા ભાગોની એક વખત લોકભાષા જૂની પ્રાકૃત હોવી જ જોઈએ. હવે કાળગણનાનાં સંપૂર્ણ સાધન આપણી પાસે નથી, તો પણ જરા અટકળ કરીએ કે ભરતખંડમાં જૂનું પ્રાકૃત ક્યારે બોલાતું હશે. એમ કહેવાય છે કે જૂનું પ્રાકૃત પણ કાળાંતરે બગડીને તેમાંથી શૂરસેની અને શૂરસેનીમાંથી માગધી ભાષા નીકળી. માગધી એ મગધ દેશની ભાષા હતી, અને બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓએ પ્રથમ તે ભાષામાં લખવાનું શરૂ કર્યું. એ અને બીજાં કારણો ઉપરથી બુદ્ધના વખતમાં માગધી ભાષા ચાલતી હશે એમ કહી શકાય. હવે જો એક ભાષાનું રૂપાંતર થતાં ઓછામાં ઓછા પાંચસે વર્ષ તો લાગે જ એમ ધારીએ તો બુદ્ધની પૂર્વે પાંચસે વર્ષ ઉપર માગધી અને હજાર વર્ષ ઉપર શૂરસેની નીકળેલી એમ અટકળ કરી શકાય. એ રીતે જોતાં તો બુદ્ધની પૂર્વે હજાર વર્ષ ઉપર જૂનું પ્રાકૃત બોલાતું હોવું જોઈએ. એ સમય ઘણુંકરીને પાણિનીના સમયની લગભગ આવી જાય છે. ત્યારે પાણિનીના વખતમાં પ્રાકૃત કાં ન ચાલતું હોય? તોપણ આપણામાં કાળગણના હજી એટલી અનિશ્ચિત છે કે આ તકરાર ઉપર અમે ઘણું વજન મૂકવા ચાહતા નથી.

૬. ઝંદ, ગ્રીક વગેરે આર્ય વર્ગની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વરરુચિના પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ વડે ઘણી ખરી થઈ શકે છે, અથવા બીજા શબ્દમાં બોલીએ તો તે ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃત કરતાં જૂના પ્રાકૃતને વધારે મળતા આવે છે. હવે એ ભાષાઓ અને તે લોકોની ઉત્પત્તિ સંબંધી જનવિચાર જુદો છે. તો પણ થોડાએક યુરોપના વિદ્વાન એમ પણ માને છે ખરા કે હિંદુસ્તાનમાંથી જઈને આર્યોએ ઈરાન, ઇજિપ્ત, ગ્રીસ વગેરે દેશો વસાવ્યા, અને તેમાંના ઘણાખરા પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા હતા. એ વિચાર જો કબૂલ કરીએ તો પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રાચીનત્વ ઘણું નિર્માણ થાય છે, અને અમારા પૂર્વપક્ષને ટેકો મળે છે.

૧૮૭૩

ગુજરાતી ભાષાનો મોટો કોશ

પ્રત્યેક ભાષાના ઇતિહાસમાં કોશ અને વ્યાકરણનો ઉત્પત્તિ સમય એ બહુ જ અગત્યનો સમય છે. એ સમય સદા નોંધી રાખવાજોગ છે. કવિતાઝરણના સમય જેવો મનોહર અથવા ફિલસૂફીના ઉદય જેવો એ તેજોમય દીસતો નથી, તો પણ એ સમયમાં જ તે બંને સમયનું સૌંદર્ય અથવા તેજ ગર્ભિતરૂપે રહેલું છે, અને તે તેજ તથા સૌંદર્ય સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા પુરુષો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ભાષામાં ગમે એવા ઉત્તમ કવિઓ થઈ ગયા હોય કે જેની બરાબરી પાછળ આવનારો કરે એ કદાપિ અશક્ય થઈ રહ્યું હોય, તો પણ જ્યાં સુધી તે ભાષા વ્યાકરણમર્યાદાથી અલંકૃત થઈ નથી, અને તેના સામર્થ્યનો કોશ જગતમાં બહાર પડ્યો નથી ત્યાં સુધી તે ભાષા હજી બાલ્યાવસ્થામાં જ છે એમ ગણાય. પ્રૌઢ નાયિકાનો વૈભવ કદી પણ તે એ સંસ્કાર વિના ધારણ કરી શકે નહિ. ખરે જેમ દ્વિજ વર્ગને યજ્ઞોપવિતનો સંસ્કાર મહા અગત્યનો છે તેમ ભાષાને એ બે મહા મોટા સંસ્કાર જ છે. એ સમયથી ભાષા પોતાનું સ્વરૂપ સમજવા લાગે છે, અને તે સાર્થક કરવા ઉત્સાહથી આગળ ધસે છે.

રસિક કવિઓને હાથે ખેડાયેલી છતાં ગુજરાતી ભાષા વિક્રમના વીસમા સૈંકડા સુધી એ બે સંસ્કાર વિનાની હતી. બીજી

પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ એવી જ ક્ષુદ્ર સ્થિતિમાં હતી. અંગ્રેજી રાજની ઉદાર બુદ્ધિએ જે જનકેળવણીનો પાયો રોપ્યો છે તેના પ્રતાપે જેમ દેશ બીજી બધી રીતે જાગૃત થવા લાગ્યો છે તેમ ભાષાપ્રકરણમાં પણ તેણે ચાંચલ્ય ધારણ કીધું છે. જેમ મુગલાઈના વખતમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનો ખરેખરો ઉદય થવા લાગ્યો, તેમ આ સમય તેને સંસ્કારશુદ્ધ કરવાને નિર્માયો હોય એમ ભાસે છે. આ સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓને અપૂર્વ ગતિ મળી છે. વ્યાકરણો બધી ભાષાનાં રચાવા લાગ્યા છે, અને તે થોડાંઘણાં સંપૂર્ણતાના માર્ગ પર પણ પડ્યાં છે. સારા ગદ્યનો આરંભ થયો છે, અને દર ત્રણ માસે સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાં નાના પ્રકારના ગ્રંથો મુદ્રણાલય વધાવે છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. લોકોમાં બીજા જ્ઞાનની સાથે ભાષાજ્ઞાનનો બહોળો પ્રસાર થતો જાય છે. કદાપિ પહેલાં થોડાએક સ્વભાષાનું જેવું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેટલું જ્ઞાન હાલ વિરલું જ જોવામાં આવે છે, તો પણ તેવા સ્વભાષાના જાણની સંખ્યા પૂર્વે આંગળી ઉપર ગણાય એટલી જ હતી, ઘણાં માણસો તો જેમ બીજા વિષયમાં અજ્ઞાન હતા તેમ આ વિષયમાં પણ કેવળ અજ્ઞાન જ હતા. હ્રસ્વ દીર્ઘ લખી જાણનારા તો શાસ્ત્રી ભણેલા છે એમ કહેવાતું, અને એ શાસ્ત્રી ભણેલાનું પણ ડિક્ટેશન હાલના ચોથા ધોરણના છોકરા કરતાં ઊતરતું હતું. પાંચ લીટીનું એક વાક્ય લખવું એ તે વખતે બુદ્ધિની પરમ સીમા સમજાતી. અર્થાત્ હાલ ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન લોકોમાં ઘણું ફેલાયું છે, વાંચનારની સંખ્યા વધી છે, ગ્રંથકારો ઠેરઠેર નીકળવા લાગ્યા છે, અને અગર જો હજી સારા ગ્રંથ થોડા જ ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ વૃદ્ધિનાં ચિહ્ન અચૂક જણાય છે.

આજ પર્યંત કોશની બાબતમાં ગુજરાત આ જમાનાની પોતાની ફરજ બજાવવામાં પછાત હતી. બંગાળ તથા દક્ષિણ હિંદુસ્તાને પોતાની ફરજ ક્યારની બજાવી છે. મરાઠી ભાષા આપણા કરતાં વધારે ખેડાયેલી સ્થિતિમાં આવી તેનું એક મુખ્ય કારણ પંડિતોની સહાયતાથી થયેલા પેલા બે મોટા કોશ છે. ગુજરાતી કોશનો પ્રથમ વિચાર અને પ્રારંભ સુરતના રહેનાર

સ્વર્ગવાસી માસ્તર દલપતરામ ભગુભાઈએ કીધો હતો. એનો લખેલો કોશ સર જમસેદજી જીજીભાઈએ ખરીદ કરીને મિરજા અહમદ કાજીમ તથા નવરોજજી ફરદુનજીને સ્વાધીન કીધો, અને તેઓએ એ ઉપરથી જે કોશ રચ્યો તે હાલ તેઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ કોશમાં પંદર હજાર શબ્દ છે, તો પણ વિદ્વાનોને ખપમાં આવે એવો થોડો જ છે. આપણી હાઇસ્કૂલોનો કોઈ વિદ્યાર્થી જો પોતાને ન આવડતો હોય એવો ગુજરાતી વાચનની ચોપડીમાંનો શબ્દ તેમાં શોધવા જાય તો તે કેવળ નિરાશ થયા વિના રહે જ નહિ. ટૂંકામાં એ કોશ ગ્રંથસ્થ શબ્દ આપતો નથી, પણ માત્ર વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દ જ આપે છે, અને તે પણ બધા નહિ. માસ્તર દલપતરામના પુત્ર રાજેશ્રી મોતીભાઈ એમ કહે છે કે મારા પિતાનો કરેલો મૂળ કોશ વધારે વિસ્તીર્ણ હતો. તે સમયે અને વળી હિંદુ નહિ એવા એ વિદ્વાન ગૃહસ્થો તરફથી વધારે આશા ન જ રાખવી જોઈએ એ વાત ખરી છે, અને અમે એ આદિ કોઈનું માન કોઈ પણ પ્રકારે ઓછું કરવા ઇચ્છતા નથી, તો પણ જ્યાં કોશનો ઇતિહાસ આપવા બેઠા છીએ ત્યાં તો કહેવું જોઈએ કે એ કોશ થયાથી વિદ્યાપ્રકરણમાં જે કોશની ખોટ હતી તે તો તેવી ને તેવી જ રહી. ત્યાર પછી કરસનદાસ મૂળજી અને શાપુરજી એદલજીના શાળોપયોગી નાના કોશ રચાયા. કરસનદાસના કોશની બીજી આવૃત્તિમાં સુધારોવધારો ઠીક થયો છે, તો પણ એ બંને કોશ શાળોપયોગી જ છે. ભાષાનો ઘણો ભંડાર હજી ભોંયરામાં ને ભોંયરામાં જ રહ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. બીજુ એ ત્રણે કોશ ગુજરાતી ને અંગ્રેજી હતા એટલે ગુજરાતી શબ્દના અર્થ અંગ્રેજીમાં સમજાવવામાં આવ્યા હતા. ગુજરાતી શબ્દના અર્થ ગુજરાતીમાં સમજાવે એવા અતિ ઉપયોગી કોશનો વિચાર તો કવિ નર્મદાશંકરને માટે જ રહ્યો હતો.

સને ૧૮૬૧માં પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના ધારેલા મોટા કોષનો પહેલો ભાગ પ્રગટ કીધો, કેમકે ભાગમાં પ્રગટ કરવાનો પ્રથમ વિચાર હતો. એ પ્રમાણે ચાર ભાગ બહાર પાડ્યા અને પછી એ કામ અટક્યું. આવું મહાભારત કામ એ વિદ્વાને એકલા પોતાને માથે લેવાની હિંમત ચલાવી, પણ

આસપાસથી કાંઈ પણ આશ્રય મળ્યો હોય અથવા એ એમની કોઈએ કદર જાણી હોય એમ જણાતું નથી, અને અમે એમ ધારીએ છીએ કે એ કામ અટકી પડ્યું તેનું એક કારણ એ હશે જ. તોપણ અમે જોઈને ઘણા જ ખુશી થઈએ છીએ કે એ ખંતી વિદ્વાને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો નહિ, અને સઘળી મુસ્કેલીઓને પાર કરી પોતાના દેશને એક મોટો કોપ અર્પણ કીધો છે. ખરે એ ગ્રંથ ગુજરાત પ્રાંતને જ અર્પણ કીધો છે. અમે ધાર્યું હતું કે આવો ગ્રંથ કોઈ શ્રીમંતના નામની સાથે જોડાયો હશે જ, પણ અર્પણપત્રને સ્થાનકે જોયું તો "જય જય ગરવી ગુજરાત" એવા શબ્દ ઝળકી રહેલા જોયા, અને તે જોતાં અમારા મોંમાંથી પણ એમ જ નીકળ્યું કે "જય જય જ છે તારા, ગરવી ગુજરાત, કે જ્યાંના વિદ્વાન આવો ગ્રંથ જાતે પ્રસિદ્ધ કરવાની હિંમત આશ્રય વિના ચલાવે છે."

અત્યારે આ ગ્રંથનું વિવેચન આપવાનો અમારો વિચાર નથી, તો પણ એટલું તો હમણાં કહેવું જ જોઈએ કે એ ગ્રંથ બાર બાર વરસના પરિશ્રમનું અને ઘણા બુદ્ધિબળનું તથા અનુભવનું ફળ છે. એ સંપૂર્ણ છે એમ અમે નથી કહેતા, અને કોશ જેવો ગ્રંથ પ્રથમ પ્રયત્ને સંપૂર્ણ થાય એ વાત જ અશક્ય છે. તોપણ જ્યારે મોટો મરાઠી કોષ રચાયો ત્યારે ઠામ ઠામ સરકાર તરફથી કેવી ખોળ ચાલી રહી હતી, પંડિતોની સભા શબ્દ પરખવાને અને તેના અર્થ નિર્માણ કરવાને કેવી બેસી જ રહી હતી, અને પ્રત્યેક શબ્દ કેટલા કેટલા હાથમાંથી ઘડાતો ઘડાતો આવી કોપકારની કલમમાંથી ઊતરતો હતો, એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ અને બીજા હાથ તરફ આ કોપકાર એકલો જ કોઈ વિદ્વાનની મદદ વિના, અને કોઈ શ્રીમંતની હૂંફ વિના, જાતે કાંઈ શ્રીમંત ન છતાં, આવા મહાભારત કામમાં મંડી રહ્યો અને સિદ્ધિને પામ્યો એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે એમ તો કહ્યા વિના નહિ ચાલે કે નર્મદાશંકરે ઘણો ઉદ્યોગ, વિદ્વત્તા, અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આ ગ્રંથમાં દર્શાવી છે, અને ગુજરાતીઓને અત્યંત આભારી કીધા છે.

૧૮૭૩

જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું

માર્ચ માસના ગુજરાત શાળાપત્રમાં કોઈ ચર્ચાપત્રીએ અમને પૂછ્યું હતુ કે દલપતરામની કવિતા "કીડી કણ સંગ્રહ કરે, જુઓ જનાવર જાત," એમાં જનાવર શબ્દ પશુવાચક છતાં કીડી જેવા ઝીણા જંતુને વાસ્તે કેમ મૂક્યો હશે. એ ચર્ચાપત્રની હબ બેશક એ કવિતામાં ખોડ બતાવવાની હતી, પણ નિશાળમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં જે જે સંદેહ કોઈને ઉત્પન્ન થાય તેનો ખુલાસો કરવો એ ચોપાનિયાની ખાસ ફરજ છે એમ જાણી અમે તેનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે તે જ અંકમાં આપ્યો હતો.

"આવી શંકા બાળકને થાય છે ખરી. જાનવર શબ્દનો મૂળ અર્થ જીવવાળો એમ થાય છે, અને ફારસીમાં એ જ અર્થે વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં જે અર્થ પ્રાણીનો થાય છે તે જ એ શબ્દનો ફારસીમાં અર્થ છે. હવે આપણે પ્રાણી શબ્દ તો મૂળ પ્રમાણે જ વિસ્તીર્ણ અર્થમા વાપરીએ છીએ, પણ ગુજરાતીમાં જાનવરના અર્થને સંકોચીને મોટા પ્રાણી અથવા પશુઓને સારુ જ વાપરીએ છીએ, માટે રૂઢિ પ્રમાણે જોતાં તો કીડીને જાનવર કહેવું એ અજુગતું છે ખરું; પણ કવિતાની ભાષામાં કેટલીએક છૂટ લઈ શકાય છે. તેમા એક શબ્દને તેના મૂળ અર્થ પ્રમાણે વાપરવો એ કાંઈ મોટો દોષ ગણાતો નથી. હાલ બીજા પણ ગ્રંથકારો એ શબ્દને તેના મૂળના વિસ્તીર્ણ અર્થમાં વાપરતા થયા છે. એ ચર્ચાપત્રી આશ્ચર્ય પામશે કે કેટલાએક તો માણસને પણ જાનવર કહે છે. અમારો તો એ અભિપ્રાય છે કે રૂઢિવિરુદ્ધ બોલવું એ ઠીક નહિ, પણ આવે પ્રસંગે કોઈ એમ કહે તો તે મોટો દોષ છે એમ પણ ન ગણવું,"

આ પ્રમાણે અમે એ ચર્ચાપત્રનો ખુલાસો આપ્યો હતો. વાંચનાર જોશે કે આ ખુલાસો આપતાં દલપતરામનો જે દોષ ચર્ચાપત્રી કાઢે છે તે કેવો અલ્પ અને સાધારણ છે તે જ બતાવવા તરફ અમારું લક્ષ હતું. અમે નહોતા ધારતા કે આ ઉપરથી દલપતરામને ચટકો લાગશે, પણ અમે જોઈને ઘણા દિલગીર થયા છીએ કે એમને ચટકો લાગ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ ક્રોધના આવેશમાં એવું લખાણ કર્યું છે કે તેમની આબરૂની ખાતર જ તેમણે ન કર્યું હોત તો સારું એમ અમે ધારીએ છીએ. અમે એ કવિને વૃદ્ધ જાણી એમનું સદા માન રાખીએ છીએ, અને એમની વિરુદ્ધ ન લખવાનો અમારા હાથમા આ પત્ર આવ્યું ત્યારથી ઠરાવ કર્યો છે. બુદ્ધિપ્રકાશમાં ઘણી વખત વાંધા ઉઠાવવા લાયક વિષય આવતા, પણ અમે તે જાણીજોઈને જતા કરતા હતા. પણ જ્યાં અમારા લખાણના સંબંધમાં જ એમણે લખાણ કર્યું છે અને તે બીજાને ખોટું જ્ઞાન આપે એવું છે, ત્યાં અમારે એમને બે શબ્દ કહેવા પ્રાપ્ત થાય છે. એપ્રિલ માસમાં એ કવિ પોતાની સહીની સાથે આ પ્રમાણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખે છે:

"એમાં (જનાવર શબ્દમાં) 'જનાવર' જન અને અવર એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે. જન એટલે માણસ અને અવર એટલે એથી જુદી જાતનાં પ્રાણીઓ; એટલે માણસજાત સિવાય દરેક જાતનાં પ્રાણીને જનાવર કહેવાય.

"જાનવર એ શબ્દ ફારસી છે. તે ગુજરાતના જે ભાગોમાં મુસલમાની અમલનું જોર વધારે હતું અને જ્યાં ફારસી શબ્દો વધારે પ્રસર્યા છે તેટલા જ ભાગમાં એ શબ્દ બોલાય છે. પણ બીજે ઠેકાણે જાનવર શબ્દ કોઈક જ બોલતું હશે; ત્યાં તો જનાવર શબ્દ પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તેનો સંસ્કૃત જોતાં ખરો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

"જાનવર અને જનાવર એ બે શબ્દોના અર્થ જુદા જુદા છે. જનાવરનો અર્થ પ્રાણી થાય છે. ફારસીમાં જાન એટલે જીવ અને વર વાળું; મતલબ કે પ્રાણી. જેમ દેશ અને અવર મળીને દેશાવર, તેમ જન અને અવર મળીને જનાવર."

જે દિવસે આ બુદ્ધિપ્રકાશ અમદાવાદમાં વંચાયુ તે દિવસે વિદ્વાનવર્ગમાં બધે હસાહસ ચાલી રહી, અને અમને લાગે છે કે જનાવર

શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ જે સાંભળશે તેને હસવું આવ્યા વિના રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે જ વ્યુત્પત્તિ કરવાની રીત દલપતરામભાઈની લોકોને અજાણી તો નથી; પણ આ ઠેકાણે તો હદ જ વાળી છે. શાસ્ત્રવાળા તો માણસને સંસ્કૃત કરાવનાર લાંબા લાંબા સંસ્કારો બતાવે છે, પણ દલપતરામે તો એક કલમના ઝપાટામાં જ જનાવરને સંસ્કૃત કરી નાખ્યું! શું, "જ્યા ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ" એ કહેવતને આ રીતે જ ખરી પાડવાનો અંતે એમનો વિચાર છે કે કેમ?

અમે દિલગીર છીએ કે પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને સારુ જનાવર શબ્દ સંસ્કૃત જ છે એમ અડાવી દેવાને દલપતરામભાઈ હિંમત ચલાવે છે. જો એ શબ્દ સંસ્કૃત છે તો ક્યા સંસ્કૃત ગ્રંથમાં એ વપરાયેલો છે તેનું પ્રમાણ બતાવશે, તો સઘળા ભાષાશાસ્ત્રી ઉપર એમનો મોટો ઉપકાર થશે.

એ રીતે જનાવરને સંસ્કૃત તો કર્યું, પણ દલપતરામની કવિતામાં જે દોષ અમારો ચર્ચાપત્રી બતાવે છે તે દૂર કરવામાં તે સહાય થનાર નથી. એ કઈ ભાષાનો શબ્દ છે અને એની શી વ્યુત્પત્તિ છે તે કાંઈ પૂછ્યું નથી. તેનો સવાલ તો એ છે કે કીડીને જનાવર કેમ કહેવાય? એ શબ્દને ફારસી ગણો કે સંસ્કૃત ગણો, પણ એનો ચાલુ અર્થ શો છે? જૂ, ચાંચણ, માંકણ, મચ્છર, મંકોડા, કીડી વગેરેને કોઈ પણ ગુજરાતી ભાષાનો બોલનાર જાનવર કે જનાવર કહેતું નથી. જનાવર મોટાં પ્રાણીઓને જ રૂઢિ પ્રમાણે કહેવાય છે. ત્યારે કીડીને જનાવર કેમ કહ્યું, તેનો ખુલાસો તો દલપતરામભાઈ આપવાને જ વીસરી ગયા, અને વ્યુત્પત્તિપ્રકરણમાં જ બધી અક્કલ ખરચી નાંખી એ અમને ઠીક લાગતું નથી. ગુજરાતી ભાષામાં એમ નથી બોલાતું, પણ કાઠિયાવાડી ભાષામાં બોલાતું હોય તો તેનો પોતે કાઠિયાવાડી છે એટલે ખુલાસો કરશે તો અમે કબૂલ કરીશું.

અમને તો લાગે છે કે "જુઓ જનાવર જાત" એ વાક્યમાં દલપતરામભાઈએ જનાવર શબ્દ મૂક્યો છે તે માત્ર ત્રણ જજ્જા મેળવવાને સારુ જ મૂક્યો છે.

૧૮૭૬

ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોશ

આ કોશની પહોંચ અમે ગયા અંકમાં આપી છે. એ ગ્રંથ માત્ર પહોંચ કરતાં વધારેને લાયક છે. અમારો અભિપ્રાય કદાપિ બધી રીતે સાનુકૂલ નથી, તો પણ જે વર્ગનો એ ગ્રંથ છે, અને તે રચવામાં જે અસાધારણ પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હશે, તે તરફ જોતાં કાંઈક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ તો સઘળા ટીકાકારોનો એવા ગ્રંથ તરફ ધર્મ જ છે.

કચ્છના સગીર રાવશ્રી ખેંગારજીના શિક્ષક રાજ્યશ્રી છોટાલાલ સેવકરામે એ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. ભાઈ છોટાલાલ ગુજરાતી ભાષાના જૂના અભ્યાસી છે, અને ભાષાશોધનનો ઘણા વખતથી ખંત રાખતા આવે છે. ગુજરાતી ગ્રંથકારમાં પણ છેક અજાણ્યા નથી. મોરિસકૃત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું ગુજરાતી ભાષાંતર એ ભાઈએ ટ્રાન્સ્લેટર ઑફિસમાં નોકર હતા ત્યારે કર્યું હતું, અને તે જ અત્યાર સુધી નિશાળોમાં ચાલતુ હતું. એ ભાષાના કાઠિન્ય સંબંધી નિશાળોમાં ઘણો પોકાર ઊઠ્યો હતો ખરો. તો પણ એ જ ભાષાંતર ઉપરથી ભાઈ છોટાલાલની શબ્દશુદ્ધિ વિષેની ખંત જણાઈ આવે છે, અને એ જ વાત આ પ્રસંગે આપણને જાણવા-યોગ્ય છે. શબ્દોની ખોળમાં તે વખતથી જ એમનું મન રોકાયેલું હતું એમ સાફ જણાય છે, અને એ

વેળાથી જ એ ભાઈએ આ કોશસામગ્રી ભેગી કરવા માંડી હશે એમ સંભવે છે. છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષ તો એ ગ્રંથ તૈયાર કરી સુધારવામાં ગુજારેલાં જણાય છે. ગ્રંથપુનરાવર્તન વેળા સરકારી બૂક–કમિટી તરફથી કાંઈક સૂચનાઓ પણ મળી હતી. એ રીતે આ કોપને પરિપૂર્ણ કરવામાં કર્તાએ હોંશ, ઉદ્યોગ, કે ખંતની કાંઈ કસર રાખી નથી, અને તેથી એ સઘળી મહેનતનું ફળ જેવું છે તેવું ગુજરાતી વિદ્વાનોએ આદર અને સત્કારની સાથે સ્વીકારવું જોઈએ.

આ કોશમાં પહેલી હારમાં સંસ્કૃત શબ્દો વર્ણાનુક્રમે આપ્યા છે, અને તેની સામા તે શબ્દ ઉપરથી જ ઉત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દો લખ્યા છે. એ સંસ્કૃત શબ્દની કોઈ ઠેકાણે વ્યુત્પત્તિ સમજાવી છે, અને કોઈ ઠેકાણે નથી સમજાવી. એમાં કંઈ પણ ધોરણ રાખ્યું હોય એમ જણાતુ નથી. એ સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ કોઈક ઠેકાણે આપેલા છે, અને ઘણે ઠેકાણે નથી આપ્યા. પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમાં એક જ અર્થ હોય ત્યાં તો એ આપવાની જરૂર પણ નહોતી, પરંતુ જ્યાં અર્થ જુદા થાય છે ત્યાં તો ખામુખા આપવા જોઈતા હતા, કે વ્યુત્પત્તિકારની કલ્પના કેટલે દરજ્જે સંભવિત છે તેનો તોલ કરવાનુ વિવેકી વાંચનારને બની આવે. તેમજ જે શબ્દો સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમે બનાવી શકાય ખરા, પણ તે ભાષામાં વપરાયેલા જણાતા નથી, તેવા નવા શબ્દો તો સ્વકલ્પિત છે એમ ખુલ્લું જણાવવું જ જોઈતું હતુ કે વાંચનાર ઠગાય નહિ. કોઈ સંસ્કૃત કોશમાં પણ નહિ આપેલા શબ્દને સંસ્કૃત છે એમ કહેવા અગાઉ કયા ઘરખૂણિયા ગ્રંથમાં તે દીઠામાં આવ્યો છે એ સૂચવવું જરૂરનું છે. આવે પ્રસંગે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શી છે તે એનકાઈનો સંસ્કૃત કોશ જોવાથી સહજ માલૂમ પડત.

સંસ્કૃત ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સામા આપ્યા છે. એમાં વર્ણાનુક્રમ રાખ્યો છે તે ન રાખતા શબ્દની કુટુંબવાર વર્ગણી કરી હોત તો વધારે ઠીક થાત એમાં મૂળ શબ્દને મળતું રૂપ પહેલુ લખવું હતુ, ત્યાર પછી તેને મળતું એ પ્રમાણે, અને પછી એ દરેક રૂપના પેટામાં ને દરેકનો પરિવાર સૂચવવો હતો.

વ્યુત્પત્તિ લખવાનો આ રસ્તો શાસ્ત્રીય અને ઉપયોગી કહેવાય — વર્ણાનુક્રમ નહિ. એમ કરવાથી એક શબ્દનાં વાસ્તવિક રૂપાંતર ખરા ક્રમે જાણવામાં આવે, અને વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ થવાય. અમારું કહેવું એક બે ઉદાહરણ લઈને જોવાથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાશે. करंड ઉપરથી આ કોષમાં કંડિયો, કરંડિયો, અને કંડીલ, એ અનુક્રમે ત્રણ શબ્દ આપ્યા છે. હવે જો કરંડિયો પહેલો અને કંડિયો બીજો લખ્યો હોત, તો કંડિયો એ વધારે આધુનિક અને વધારે અપભ્રંશરૂપ છે એ વાંચનારના લક્ષમાં સહજ ઊતરત. વર્ણાનુક્રમ રાખવાથી એ શબ્દના ઇતિહાસ સંબંધી ખોટો વિચાર વાંચનારના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ મૃત્તિકાની સામા મટોડી, મરડિયા, માટી, મૈડ, મટકું, માટલી, એ રીતે લખ્યુ છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે પ્રથમ મિટ્ટી રૂપ જે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતું, અને હાલ હિંદી આદિ બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ચાલે છે, તે સૌથી પ્રથમ લખવું હતુ, અને ત્યાર પછી મટ્ટી, માટી, માટલું, માટોડી વગેરે શબ્દો લખવા હતા. મટોડી જે મ.ટોડી ઉપરથી નીપજેલું ઘણું જ આધુનિક રૂપ છે તે સૌથી આદિસ્થાને ચડીને બેઠેલું જોઈ અમને ઘણું વિપરીત લાગે છે. મટકાને મિટ્ટીના જ પરિવારમાં મુકાય. મરડિયા, મૈડિયા મૈડ વગેરેની જુદી જ કુલશાખા પાડવી હતી.

આ ઠેકાણે એ પણ સંભારવું જોઈએ કે સંસ્કૃત શબ્દની જોડે પ્રાકૃત ભાષાનાં રૂપ પણ બને ત્યાં લખ્યાં હોત તો વધારે સારું. એ મૂળ શબ્દને મળતાં રૂપ તો હાલ જે જે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ચાલે છે તે બધાંયે લખ્યાં હોત તો ગ્રંથ વિદ્વાનોને વધારે ઉપયોગી થાત. કદાપિ કોઈ એમ પૂર્વપક્ષ કરે કે એમ કરવાથી ગ્રંથ અતિ શાસ્ત્રીય થઈ સામાન્ય લોકોને અરુચિકર થઈ પડત. પણ આવા ગ્રંથો વિદ્વાનોને જ ઉપયોગી છે. આવા ગ્રંથ શાળોપયોગી કે જનોપયોગી તો થઈ શકતા જ નથી, અને તેથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જેટલી ઓછી તેટલી ખામી જ ગણાય.

બીજું ઉત્સર્ગ નિયમો અવશ્ય આપવા જ જોઈતા હતા. તે વડે આખા કોશમાં જે શબ્દો આવ્યા છે તેની પ્રક્રિયાઓ

અકારણ દેખાત, અને હાલ વાંચનારને અંધારી નેળમાં ચાલવું પડે છે તેને બદલે ડગલે ડગલે અજવાળું પડત, રસ લાગત, અને શાસ્ત્રબુદ્ધિ કેળવાત.

કોશને અંતે એક મોટું સૂચીપત્ર આપ્યું છે, તે બહુ સારું કર્યું છે. કોશમાં આવી ગયેલા સઘળા ગુજરાતી શબ્દોની એ અક્ષરવાળી ટીપ છે, અને તેની જોડે આંકડો લખ્યો છે તે વડે અમુક ગુજરાતી શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે તે ટપ નીકળી શકે છે. પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ એ કોષ ગુજરાતી શબ્દને અનુક્રમે લખ્યો હતો, પણ બૂક–કમિટીની ભલામણ ઉપરથી હાલના આકારમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. આ અગત્યનો સુધારો કર્યો એ ઠીક કર્યું છે. એથી ગ્રંથને શાસ્ત્રીય રૂપ મળ્યું છે, જગાની કિફાયત થઈ છે, અને સૂચીપત્રની મદદ વડે ગુજરાતી શબ્દનું મૂળ રૂપ શોધનારને પણ કાંઈ અઘરું પડે એમ રહ્યું નથી.

એ ગ્રંથની સંકળનાનો તો વિચાર થઈ રહ્યો. હવે એની રચનાનો કરીએ. એક ટીકાકારે તો બેધડક એમ જ અભિપ્રાય આપ્યો છે કે કોઈ શાસ્ત્રીને બતાવ્યા વિના એ ભાઈએ આ કોશ પ્રગટ જ કરવો નહોતો. શાસ્ત્રીઓ આવા પ્રાકૃત ભાષાના વિષયમાં બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડત એમ તો અમે માનતા નથી, પણ તેના સંસ્કૃત જ્ઞાનનો લાભ લઈ પોતે પોતાનો વિવેક વાપર્યો હોત તો આ કોશમાં જે હાલ દોષ દેખાય છે તે ઘણાખરા દૂર થાત એમ અમને પણ લાગે છે ખરું. ફક્ત સંસ્કૃત કોશની મદદે આવા ગ્રંથ રચી શકાતા નથી. ફક્ત મળતાં રૂપ જોઈને વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ થતી નથી. મૂળ ભાષામાં તે શબ્દ એવા જ અર્થમાં વપરાતો હતો કે નહિ એ પ્રથમ નિશ્ચય કરવો એ અવશ્યનું છે, અને જો કાંઈ સહેજ જુદા અર્થમાં વપરાતો હતો તો હાલનો લાક્ષણિક અર્થ ક્યારે વળગ્યો તે મૂળ ભાષાની, વચગાળાની ભાષાઓની, અને હાલની ભાષાની રૂઢિમાં શોધીને મુકરર કરવું જોઈએ. મૂળ અર્થમાંથી આવો લાક્ષણિક અર્થ થઈ ગયો હશે એમ ફક્ત કહેવું એ બસ નથી. એથી તો કપોલકલ્પિત જ વ્યુત્પત્તિ થાય અને તે હાસીપાત્ર જ ગણાય. જેમકે સંસ્કૃતમાં अकोट એટલે સોપારી છે, તે ઉપરથી સ્ત્રીઓના કાનની અકોટીનું નામ પડ્યું, કેમકે તેનો

આકાર સોપારીને મળતો છે, એવું જે આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે તે ખાસ નથી. સંસ્કૃતમાં સોપારી શબ્દને એવો અર્થ પાછળથી લાગવા માંડ્યો હતો કે નહિ એ પ્રથમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ, અને તે વાત સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યાદિ ગ્રંથો રચનારને જ માલૂમ પડે. આવે પ્રસંગે કોશકારમાં જો એટલું સંસ્કૃત જ્ઞાન ન હોય તો શાસ્ત્રીની મદદ લેવી જોઈએ. જો તે એમ નહિ કરે, અને વિલસન વગેરેના સંસ્કૃત કોષ ઊથલાવીને મળતાં રૂપ જોઈ જોઈ અને પોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી જ ગુજરાતી શબ્દોનાં મૂળ શોધવા મંડી જાય, તો તેની વ્યુત્પત્તિઓ કપોલકલ્પિત થાય અને ભાષાશાસ્ત્રને અન્યાય જ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમ તેને શબ્દોનાં મૂળ શોધવાં અઘરાં પણ પડે નહિ, કેમકે જ્યાં સુધી એની કલ્પનાશક્તિ પરમેશ્વર સલામત રાખે ત્યાં લગી એને વ્યુત્પત્તિશોધમાં અટકાવનાર કોણ છે? અમને ખાતરી છે કે જો 'ગુજરાતના કવીશ્વર'ને ગુજરાતી કોશ રચતી વેળા તેનાં મૂળ શોધી કાઢવાનું કામ સોંપ્યું હોત તો તે પોતાની મશહૂર કલ્પના વડે કોઈ પણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધી આપ્યા વિના રહેત નહિ. પણ એ ચાલ 'કવીશ્વર'ને જ ઓજે—ગંભીર કોશકારને તો હાંસીનું પાત્ર જ કરી નાંખે.

ભાઈ છોટાલાલે કલ્પના જ ચલાવી છે એમ કહેવાનો અમારો હેતુ નથી. તોપણ કલ્પના તરફ વલણ છે ખરું. એ વલણ કેવું ખોટું છે અને વ્યુત્પત્તિ શોધવાની ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં શી રીત છે તે દર્શાવવાને માટે ઉપલો વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે. અમે આ ગ્રંથની પહોંચ આપતાં જ કહ્યું છે કે એમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે કલ્પના અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ખોટી જ વ્યુત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. अज ઉપરથી ઓઝો (કુંભાર), अक्षीर ઉપરથી આખરવું, इष्टि ઉપરથી આડી, कोकिल ઉપરથી કોયલો, खातवत्स (નવો બનાવેલો શબ્દ) ઉપરથી ખાબોચિયું, खिल्ल ઉપરથી ખાલી (ફારસીમાં ખાલી શબ્દ છે એમ જાણ્યા છતાં), गूढ ઉપરથી ઘોડિયુ, स्तोकक ઉપરથી છોકરો, धंध ઉપરથી ધંધો, धेनु ઉપરથી ધેણ, चित्रित ઉપરથી ચિઠ્ઠી, ताम्रकूट ઉપરથી તંબાકુ, दाढा ઉપરથી દાઢ, न्यून ઉપરથી

નાનું, अफेन ઉપરથી અફીણ, रहस्थान ઉપરથી રહેઠાણ, लड्डु ઉપરથી લૂંડો, વગેરે, આ કોશનાં પાનાં ફેરવતાં અનેક વ્યુત્પત્તિ મળી આવે છે જેમાંની કેટલીક છેક ખોટી, કેટલીક સંદેહભૂત, અને કેટલીક છેક હસવું આવે એવી કલ્પનાની જ છે. खातवत्स એવો નવો જ શબ્દ કલ્પવાનો વ્યુત્પત્તિકારને હક નથી. તે છતાંએ એ ઉપરથી ખાઓચિયું રૂપ શી રીતે નીકળી શકે? स्तोकक શબ્દ છોકરાના અર્થમાં કોણે સંસ્કૃત ગ્રંથમા વાપર્યો છે? ધેનુનો અર્થ દૂઝણી ગાય સિવાય બીજો સંસ્કૃતમાં થતો હોય, તો કયે ઠેકાણે એ બતાવ્યા વિના એ ઉપરથી ધેણુ શબ્દ નીકળ્યો એમ ઠોકી શકાય નહિ. ધેણુ શબ્દ તો વળી ધન્ય ઉપરથી પણ કાઢયો છે. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે આ વ્યુત્પત્તિકારનુ અટકળ સિવાય બીજુ કાંઈ ધોરણ નથી. તંબાકુ અમેરિકાથી યુરોપમા આવ્યો, તેથી યુરોપની સઘળી બોલીમાં એને મળતા જ શબ્દો વપરાય છે. હિંદુસ્તાનમાં યુરોપ થઈને જ આવ્યો અને તેનો ઉપયોગ પ્રથમ અટકાવવા માટે ઇંગ્લંડના જેમ્સ રાજાની પેઠે જહાંગીર બાદશાહે ફરમાન કાઢયાં વગેરે, ઇતિહાસ જગત્પ્રસિદ્ધ છતાં એની વ્યુત્પત્તિ ताम्रकूट ઉપરથી શા માટે ભાઈ છોટાલાલે સ્વીકારી તે અમે સમજી જ શકતા નથી. જે ઠેકાણે શાસ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનો જ નથી તે ઠેકાણે એ ભાઇએ માથે ચડાવ્યો જણાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રીઓની પેઠે અફીણની વ્યુત્પત્તિ अहिफेन ઉપરથી જ શા માટે ન કરી? તે કપોલકલ્પિત તો છે જ, પણ अफेन જેવો તો સંસ્કૃત ભાષામાં એ અર્થનો શબ્દ જ નથી. दाढा ઉપરથી દાઢી નીકળે ખરી, પણ दाढा શબ્દ સંસ્કૃતમાં ક્યાં વપરાયેલો છે? પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો તો એનું મૂળ दंष्ट्रा કહે છે અને તેમાં કાંઈ વાંધો જણાતો નથી. लड्डू ઉપરથી લાડુ તો થયો છે, પણ લૂંડો શી રીતે થાય? કયો ઉત્સર્ગ લાગ્યો? કયો યુરોપના ભાષાશાસ્ત્રનો નિયમ લાગ્યો? ઘણે ઠેકાણે ઉત્સર્ગ તરફ તો અનાદર જ જણાય છે, અને તે આવા મોટા ગ્રંથમાં અવશ્યના છતાં નથી આપ્યા તેનું કારણ પણ એ અનાદર જ હોય એમ અમને વખતે સંભવે છે. એ ઉત્સર્ગો ઘણી વખત કલ્પનાના ઘોડાને

ઘોડી સમાન થઈ પડે છે ખરા, પણ સાચા વ્યુત્પત્તિશોધક તો તેની સહાયતા વિના એક ડગલું પણ ભરતા નથી, કેમકે તેઓ જાણે છે કે નહિ તો એ ઉન્મત્ત ઘોડો નિશ્ચય કોઈ ખાડીમાં જઈને જ ફેંકયા વિના રહે એવો નથી. એ નિયમો ઉપરાંત પણ બીજાં ઘણી જાતનાં બંધનો અને વિચારો ભાષાશાસ્ત્રીઓ પોતાની સલામતી માટે રાખે છે, પણ આ તો અવશ્યના છે. અર્થાત્ આ ગ્રંથમા ભૂલો, કલ્પના, અને ખોટી પદ્ધતિ તો છે જ, પણ તે કેટલે દરજ્જે છે તે જ વિચારવુ જોઈએ, અને તે વિચાર ઉપર જ આ ગ્રંથની ખરેખરી તુલના આધાર રાખે છે. આ ગ્રંથકારે જે કામ આરંભ્યુ હતું તે એવું તો મોટું હતું કે તેમાં પ્રયત્ન કરવો એ જ સ્તુતિપાત્ર છે, અને તે એવુ વિકટ હતુ કે તેમાં ભૂલોનો સંભવ ઘણો જ હતો. એવા વિષયમા મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ ભૂલ કર્યા વિના રહેતા નથી. તેમાં ભાષાશાસ્ત્રીઓની કૃતિ તો યુરોપમા પણ થોડીઘણી કલ્પનાજનિત હોયા વિના રહેતી નથી, અને થોડાં વર્ષ ઉપર તો હાસ્યાસ્પદ જ ગણાતી; માટે આ કોશમા કેટલી ભૂલો છે તેનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. સરાસરી દરેક પાનામાં એક બે સંદિગ્ધ સ્થળો અમારી નજરે પડે છે, અને વધારે બારીકીથી તપાસવા બેસીએ તો વધારે પણ નીકળે ખરાં. તોપણ હાલ આપણા લોકમાં દેશી ભાષાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેટલુ છે, તે મેળવવાના સાધનો કેટલાં થોડાં છે, અને તે જ્ઞાનની પાછળ હોશ ઉત્પન્ન કરે એવી સ્થિતિ જ નથી વગેરે બાબતોનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમને એમ લાગે છે આવા ગ્રંથમાં આટલી ભૂલો કાંઈ ઘણી નથી, અને દશવીશ વર્ષ સુધી વગર ઉત્તેજન અને વગર પ્રાપ્તિની આશાએ સ્વભાષાની સેવામાં એકાગ્ર બુદ્ધિ રાખી ભાઈ છોટાલાલે જે પરિશ્રમ કર્યો તેની ઘટતી કદર સઘળા વિચારવંત દેશીઓએ બૂઝવી જ જોઈએ. એમાંનો ઘણો ભાગ ઠીક છે. માંહે છાલાં છે એમ જાણી બધી ડાંગર ફેંકી દેવી ન જોઈએ. એમાં ઘણો તો શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિનો જ સંગ્રહ કર્યો છે. અશુદ્ધ જ કહી શકાય એવા શબ્દ તો થોડા છે. કલ્પનાજનિત વ્યુત્પત્તિનો ભાગ કાંઈ વધારે છે, પણ તેને તે રીતે ગણી તેનો જે

યથાર્થ ઉપયોગ કરી જાણે છે તેને એ તરફની કાંઈ ઝાઝી હરકત નથી. શિખાઉને એવો ગ્રંથ ભમાવનાર થઈ પડે ખરો, પણ તેવાને માટે તો અમે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથ જ નથી. આપણા દેશમાં જે જે લોક વિદ્વાન છે તે સઘળાને અમારી ભલામણ છે કે આ ગ્રંથ તેઓએ પોતાની પાસે રાખવો અને ભાઈ છોટાલાલે જે સંગ્રહ કર્યો છે તેનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો. ભાષાની શોધમાં આ કોશ તેમની કેટલીક મહેનત ઉગારશે. કેટલેક ઠેકાણે નવો માર્ગ માલૂમ પડશે, અને સઘળે ઠેકાણે શોધ કરવાની અભિરુચિ તો વધાર્યા વિના નહિ જ રહે.

આ કોશ પોતાના સ્વર્ગવાસી મિત્ર આપારાવ ભોળાનાથને અર્પણ કર્યો છે, અને તેની સાથે તે ભાઈનું દશેક પાનામાં જન્મચરિત્ર પણ આપ્યુ છે. 'સ્વતંત્ર'વાળો અમારો તરુણ મિત્ર ખોડ કાઢે છે કે આ ગ્રંથની સાથે એ જન્મચરિત્ર આપવું જોઈતું ન હતું. કોશ જેવા ગ્રંથની સાથે જન્મચરિત્ર છપાવવું એ કાંઈક અશાસ્ત્રીય તો ખરું. પણ જ્યાં ગ્રંથકારને પુસ્તકો છપાવવાની મુશ્કેલીઓ છે ત્યાં ૨૦૦ પાનાના પુસ્તકની જોડે એક જુદાયદા વિષયનાં દશ પંદર પાનાં કોઈ છપાવી દે, તો તે સમે આવો સાંકેતિક દોષ કાઢવો એ અમને ઠીક લાગતું નથી. અને વળી અર્પણપત્રિકાને સંબંધે આ જીવનચરિત્રનો પણ કોશ સાથે એક જાતનો સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. જો અર્પણપત્રિકામાં જ એ ચરિત્ર દાખલ કર્યું હોત તો તે લાંબી છે એમ કદાપિ કહેવાત, પણ અવ્યવસ્થાનો દોષ કાઢી શકાત નહિ. ત્યારે તે ચરિત્ર છૂટું આપ્યુ એટલા માટે કાંઈ દોષ કાઢવાની જરૂર જણાતી નથી. અને આ દોષ કોઈ કાઢે છે એ વાત અમે સંભારત નહિ, પણ અમને એ જીવનચરિત્રમાં જ એક બે દોષ બીજી જાતના અને બહુ અગત્યના માલૂમ પડે છે તેથી એમ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. પ્રથમ તો આવા જન્મચરિત્રમાં સંક્ષેપથી રસભરી હકીકતો જ આપવી જોઈએ. જરા પણ ટાહેલું કરવું એ મોટો દોષ ગણાય, કેમકે એ ચરિત્ર ગ્રંથના વિષયથી પરાઈ વસ્તુ છે. બીજું ચરિત્રપુરુષના વિવેચક થવાનો તો એને પ્રસંગે હક જ નથી; અને તેથી એ મરનાર

ભાઈએ શ્રીમંત વર્ગના છતાં સરકારી નોકરીની લગની રાખી, અને સ્વતંત્ર ધંધો કરવાનું મન ન કર્યું વગેરે ખરી પણ સમયાનુચિત વાતોનું તજવીજથી ડહાપણ કર્યું છે એ અમને ઘણું જ ખોટું અને અરસિક લાગે છે. એ ડહાપણ વાપરવાનો ખરો સમય આપારાવની હયાતીમાં હતો. છોટાલાલ તે વેળા મિત્ર તો હતા જ ત્યારે એ પ્રમાણે શા માટે સલાહ આપી નહિ? આ વખતે તેના જ જીવનચરિત્રમાં એ ડહાપણ ક્યાંથી સાંભરી આવ્યું? જો તે વેળા પોતામાં એવી રીતની સમજ નહોતી આવી એમ હોય તો આપારાવમાં પણ ન હોય એમાં કાંઈ નોંધવા લાયક વાત અમને જણાતી નથી. અમે ઉપર જ કહ્યું છે કે સ્વતંત્ર ચરિત્રનિરૂપકના સઘળા હક આ કોશકારને નથી. કોશ સાથે પોતાના મિત્રનું ચરિત્ર પ્રેમભાવને નિમિત્તે જ આપી શકાય. પણ જ્યાં પ્રેમભાવ ચીસરી પંડિત થવા માગે ત્યાં વાંચનારને હક છે કે તેને અટકાવે અને કહે, કે જો તમારે એટલી બધી પંડિતાઈ કરવી હોય તો 'નિરાળું' ચરિત્ર છપાવો, અને કોશના ભોગીને નકામા ઠગાઈથી કનડો નહિ. એ ચરિત્રમાં બીજે ઠેકાણે આથી પણ વધારે અરસિકતા બતાવી છે. આપારાવના લગ્નપ્રસંગનો લાભ લઈ નાતવરા વગેરેનો ખૂબ પક્ષ ખેંચ્યો છે. અને તે વિરુદ્ધ બોલનારા સુધારાવાળાને ઘણી ડાહી ડાહી શિખામણો દીધી છે. કદાપિ આ વાતને "મર લખે" એમ ગણી કાઢીએ તો કહાય, કેમકે જ્યાં પ્રેમભાવ એ જ ચરિત્ર લખવાનું માન્ય કારણ છે ત્યાં પાત્ર સંબંધી બનાવોનો લેખક પક્ષ કરે એમ આશા જ રાખવી જોઈએ. પણ દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે આ બધા પાંડિત્યનું કટાક્ષ એથી ઊલટું જ જણાય છે! આપારાવના પિતા રાવબહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ અમદાવાદી સુધારાના હાલ અગ્રેસર છે એ વાત કોઈને અજાણી નથી. હાલ તેઓ નાતવરા, બાળલગ્ન, મૂર્તિપૂજા વગેરેની સામા ખુલ્લા બહાર પડેલા છે. છેચોક પુનર્લગ્નને ઉત્તેજન આપે છે, અને ટૂંકામાં જેને ભાઈ છોટાલાલ તિરસ્કારની સાથે "નવા મતવાદી" કહે છે તેઓના કદાપિ અગ્રેસર નહિ, તોપણ ખરા દિલથી સહાય આપનારા તો છે જ. આ બધી વાત જાણ્યા છતાં આપારાવના લગ્નપ્રસંગે લખનૂટ કરેલો ખર્ચ

સંભારવો, વખત બદલાઈ ગયો એમ કહી છૂપી રીતે પણ ચતુરથી અજાણ્યો ન રહે એવો ઊંડો નિઆસો મૂકવો, અને પછી નવા મતવાદીઓને મેરૂનો મગ અને હાડા રજપૂતોની કહેવતો પ્રમાણે નહિ વરતતાં, વિચારવંત અને કેળવાયેલા ગૃહસ્થોએ “દેશકાળ, આચાર, *રૂઢિઓને લક્ષમા લઈને પોતાના ઉપાયો ચલાવવા” એવો મોટા ડોળથી બોધ કરવો એ કાંઈ જ નહિ પણ ભોળાનાથભાઈ ઉપર કટાક્ષ અને તેમની પ્રાર્થનાસમાજમાં અપાતા બોધનો જવાબ જ હોય એમ લાગે છે. એ સમાજના બોધ સંબંધી અમે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી, અને આ લખનાર ખાનગી રીતે પણ હાલ તેથી અલગ છે, તો પણ એ સમાજ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે માને છે તે પ્રવર્તાવવાને ખુલ્લી રીતે પ્રયાસ કરે છે એ વાત સ્તુતિપાત્ર છે. (માનવું કાંઈ અને કહેવું કાંઈ એ ધર્મ તથા નીતિ બંનેથી વિરુદ્ધ છે. “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” એ બોધ ધોળ ગાનારી બાઈડીઓને જ અનુસરતો છે એમ અમે માનીએ છીએ. અમે તો “सत्यंजयति” એ મહાવાક્યને જ ખરી નીતિ ગણીએ છીએ. અને કદાપિ અર્થબુદ્ધિવાળાઓને તે નહિ પરવડતું હોય તો પણ અમારું અંતઃકરણ તો તે જ માન્ય કરી શકે છે.) તે છતાં દલપતરામ અને તેના શિષ્યોને “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” એમ બોધ કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે અને ભાઈ છોટાલાલે તેમ કર્યું માટે અમે તેનો કાંઈ પણ વાક કાઢતા નથી. પણ અમારું કહેવું એટલું જ છે કે પ્રેમને વિષે લખવા માડેલા ચરિત્રમાં આ કટાક્ષ રસિક કે કુલીનને મોઢે શોભે એવું નથી, અને તેમ કરવાથી આ ગ્રંથમાં એ ચરિત્ર દાખલ કરવાનો હક જતો રહે છે. પ્રેમભાવ જ્યાં હોય છે ત્યાં પ્રિયના સઘળા સંબંધી ઉપર પણ સહજ પ્રેમ થાય છે. પ્રિયના પૂજ્ય તે પોતાના પૂજ્ય થઈ પડે છે, અને વળી તે પ્રિયના મરણ પછી તો તેમ વિશેષે જ કરીને થાય છે. પ્રિયના તીર્થરૂપ તરફ કદી કટાક્ષબુદ્ધિ થાય જ નહિ, અને મર્મવચન તો બોલાય જ કેમ? જો સ્વતંત્ર જ ચરિત્ર છપાવ્યુ હોત તો આ બંધન નડત નહિ,

* કાર્યકારણ પણ આ ટીપમાં ગણાવ્યું હોત તો ઠીક.

અને ત્યાર પછી એ સમાજ કે ગમે તો બધા સુધારાવાળાની મરજીમાં આવે તેટલી ધૂળ ઝાટકી હોત તો તે કરવાને એ ભાઈ સંપૂર્ણ મુખત્યાર હતા. પણ આ ઠેકાણે તો એમ કર્યું તે જરા ઠીક કર્યું નહિ એમ અમારે કહેવું પડે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ કટાક્ષ જાણી જોઈને નહિ પણ "નવા મતવાદી" ઉપરનો જુસ્સો ઊભરાઈ જવાથી જ લખાઈ ગયુ હશે, અને તેથી આ કોશની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો સમય આવે તો એ ચારિત્રમાંનું સઘળું પાંડિત્ય દૂર કરવાને એ ભાઈ ચૂકશે નહિ. પ્રિય મિત્રનું અગિયાર પાનાનું ચરિત્ર લખવા બેસવું તેમાં ચારેક પાનાં તો સુધારા સંબંધી પોતાના વિચારોની સફાઈમા રોકવાં એ બહુ અજુગતું દેખાય છે, અને કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી; કેમકે એમ ઓથે રહી કાંકરા મારવાથી એ "મતવાદીઓનો" કોટ તૂટી પડવાનો નથી. જો મરજી હોય તો "ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર" એ મહાસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખી પ્રગટ કરવું, અને તેમાં ચાહે તેટલી "દેશ, કાળ, આચાર, રૂઢિ" વગેરેને લક્ષમાં રાખી જ વર્તવાની ભલામણ કરવી.

૧૮૭૯

સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતી ભાષા દાખલ કરાવવાની અરજી જે અંગ્રેજીમાં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ તૈયાર કરી છે તેનો ખરડો અમારી પાસે આવ્યો તે વાંચી અમને ઘણો આનંદ થયો છે, અને આ મહા ઉપયોગી પગલું ભરવાને માટે અમે એ સોસાઈટીને તથા તેના સેક્રેટરીને ખરા અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપીએ છીએ. સોસાઈટી લખે છે તે ખરું છે કે કેટલાક વખતથી ગુજરાતી ભાષા અંગ્રેજી કેળવણીથી પછાત પડી ગઈ છે. અને એ તો નિર્વિવાદ છે કે હિંદુસ્તાનના લોકનો પુનઃ સંસ્કાર પર્યંતે દેશી ભાષાની મારફતે જ થવો શક્ય છે, તો પછી અંગ્રેજીનો પ્રસાર દેશી ભાષાને ઉત્તેજક થઈ પડે તે પ્રમાણમાં જ તે દેશસમગ્રને ખરો ઉપયોગી ગણી શકાય. અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆતમાં એમ હતું, અને કેટલાક અંગ્રેજી ભણી સ્વભાષા મારફતે પોતાના તે જ્ઞાનનો લાભ દેશી ભાઈઓને આપવા સમર્થ થયા. આપણા ઘણાખરા મોટા ગ્રંથકર્તા અને સુધારકો આ કાળના છે. તેમ તેઓ કરી શકતા હતા તેનું કારણ એ કે તે સમે સ્વભાષાની કેળવણી પાઠશાળા પર્યંત સારી અપાતી હતી. યુનિવર્સિટી નીકળ્યા પછી પણ થોડાં વર્ષ એમ જ ચાલ્યું, અને તેથી કોઈ ફરિયાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નહિ.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પહેલાં તો દેશી ભાષાઓ હતી, પણ ઘણાં વર્ષથી તે કાઢી નાંખવામાં આવી છે અને એ વખતથી દેશી ભાષાઓના અને તત્સંબંધે દેશી સુધારાના કાળચંદ્ર બેઠા છે. યુનિવર્સિટીએ ઠરાવ કર્યો કે હવેથી દેશી ભાષાને સ્થળે વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ શિષ્ટ ભાષા જેવી કે સંસ્કૃત, લૅટિન, વગેરે લેવી જોઈએ; અને એ ઠરાવની સામા આગમબુદ્ધિથી ડાક્તર વિલસન જેવા ભાષાશાસ્ત્રીએ જબરી બાથ ભીડી, તોપણ છેવટે તેનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ. અને પાઠશાળાના અભ્યાસમાંથી વિદ્યાર્થીની સ્વભાષાને સામટો જ દેશવટો આપી શિષ્ટ ભાષાઓને સંસ્થાપી. આટલેથી જ આ નુકસાન અટક્યું નહિ, પણ ધીમે ધીમે હાઈસ્કૂલોમાંથી પણ દેશી ભાષાઓ સ્વાભાવિકપણે જ નીકળી ગઈ. કેમકે શિષ્ટ ભાષા ન ભણેલાને પાઠશાળામાં દાખલ કરે નહિ, અને ત્યાં દાખલ થવા જોગ છોકરાને તૈયાર કરવા એ જ આજ પર્યંત હાઈસ્કૂલોનું કર્તવ્ય મનાયેલું છે. હાલ હાઈસ્કૂલોમાં ચોથાં, પાચમાં, અને છઠ્ઠાં ધોરણોમાં તો ગુજરાતી બિલકુલ ચાલતું જ નથી, અને સાતમામાં અગર જો જેની હિમત મેટ્રિક્યુલેશનમાં શિષ્ટ ભાષા લેવાની ચાલતી જ નથી તેને છેવટના બે ચાર મહિના ગુજરાતી શીખવવામાં આવે છે, તોપણ તે માત્ર નામનું જ. એથી તો ઊલટી અસર છોકરાઓના મન ઉપર એવી થાય છે કે ગુજરાતીમાં શીખવાનું જ કાંઈ નથી, અને એ તો અમે જન્મ્યા ત્યાંથી જ શીખી ચૂક્યા છીએ.

બાંચ સ્કૂલોનાં ધોરણોમાં ગુજરાતી છે અને તે અડવાડિયામાં એકાદ કલાક બચે શીખવાય છે પણ ખરું. પરંતુ માસ્તર તથા છોકરા બંનેનું વિશેષ લક્ષ અંગ્રેજી અભ્યાસ સારો દેખાડવા તરફ રહેવાથી ત્યા પણ આપણી સ્વભાષા અનાદર અને દુર્લક્ષ જ પામે છે. આ બધાનું પરિણામ એ થાય છે કે છોકરો આશરે દશ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજી ભણવા માંડે છે ત્યાથી જ ગુજરાતી ભાષાને પડતી મૂકી પરભાષાના અભ્યાસમાં એવો મંડે છે, કે ૨૦–૨૨ની ઉંમરે જ્યારે તે બી. એ. થઈને બહાર નીકળે છે ત્યારે સ્વભાષાની રૂઢિ, વ્યાકરણ, શિષ્ટગ્રંથો અને અક્ષરજોડણીથી પણ, લગભગ એક

પરદેશી જેવો અજાણ્યુ માલૂમ પડે છે. હવે તે એનું બધું ભણતર દેશને કોડી પણ કામનું શી રીતે થઈ શકે! વાત ખરી કે આ વખતે એ પોતાનું ગુજરાતી તૈયાર કરવા ધારશે તો તે જલદીથી કરી શકશે; પણ તેમ કરનાર વિરલા જ, અને બાળપણનો અભ્યાસ ન હોવાથી કવિતાદિ કેટલીક બાબતમાં સરળતા મેળવવી એ લગભગ અશક્ય જ માલૂમ પડશે. સંસ્કૃત જ્ઞાન ગુજરાતી ગ્રંથકારને અમે કેટલેક અંશે અવશ્યનું માનીએ છીએ, તોપણ ગુજરાતીને પડતું જ મૂકી તેનો અભ્યાસ કરવાથી કેવો અનિષ્ટ અને હસામણો ભાપાદંભ ઊભો થાય છે તે આપણા શાસ્ત્રી વર્ગના ઉદાહરણ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ. અને એવો અનિષ્ટ બનાવ જ્યાં અંગ્રેજી જેવી છેક જુદી જ પરભાપાના વિશેપ અભ્યાસમાં પોતાનો વિદ્યાકાળ કાટચો હોય, અને તજ્જન્ય પાશ્ચાત્ય વિચારોનો પ્રસાર કરવાનુ જ્યાં કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે, ત્યાં વિશેપે કરીને જ બનવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. જ્યારે જ્યારે આવા લખાણનુ ભાપાવિવેચન કરવું પડે છે ત્યારે અમે તે ઘણી જ નાખુશી, સંકોચ, અને લખનાર સાથે પૂર્ણ સમભાવથી જ કરીએ છીએ. તેનું કારણ એ જ છે કે અમે પાકું સમજીએ છીએ કે એમાં એ લખનારનો કાંઈ પણ વાંક નથી, અને એ તો એનાથી બનતું જે કરે છે તે ઘણી શાબાશીને જ લાયક છે. એમાં જે દોપો છે તે ખોટી અસ્વાભાવિક હાલ ચાલતી યુનિવર્સિટીની શિક્ષાપદ્ધતિનું જ અનિવાર્ય* પરિણામ છે.

આ ફરિયાદ આજકાલની નથી. છેક સને ૧૮૭૦–૭૧ના કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમાં તે વેળાના ડિરેક્ટર મી. પીલે કડવા

---

* અહા! હાલ જેવી ઊંચી કેળવણી આટલા બધા તરુણો લે છે, તેવી જો સ્વભાપાની જ મારફતે અપાતી હોત, તો આપણો દેશ વિદ્યાદિ સર્વે બાબતોમાં કેટલી બધી સુધારણાને પામ્યો હોત! એનો જ્યારે કાંઈ તર્ક કરીએ છીએ, ત્યારે અમારો આત્મા છેક છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, અને વખતે એવો નિર્વીર્ય વિચાર પણ બળવત્તર થઈ પડે છે કે જ્યાં સુધી સ્વભાપાએ પોતાનો એ સ્વાભાવિક હક્ક સંપાદન કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે હાલ જે કૃત્રિમ પ્રયત્નો વિદ્યાવૃદ્ધિના કરવા તે નિષ્ફળ જ છે!

શબ્દોમાં લખ્યું છે કે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષામાં લખવાને બરાબર શક્તિમાન નથી. અને તે ખામી ટાળવા તેમણે યુનિવર્સિટીને ભલામણ કીધી હતી કે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સ્વભાષાનું જ્ઞાન તપાસવાની વિશેષ ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એ ભલામણ મંજૂર ન થવાથી અંગ્રેજી સ્કૂલોના ધોરણમાં એ સાહેબે શિષ્ટ ભાષાની સાથે સ્વભાષા પણ દાખલ કરી હતી. તે વેળા (૧૮૭૨ના જાન્યુઆરી માસમાં) અમે પણ એ સંબંધી ચીડવાઈને એમ લખ્યુ હતું કે, "દેશના આટલા બધા પૈસા ખરચીને જે માણસોને સરકાર ભણાવે છે તેઓ જો આખરે આ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો કાંઈયે લાભ પોતાના દેશી ભાઈઓને આપવાને અશક્તિમાન અને નારાજ માલૂમ પડે, તો અમે કહીએ છીએ કે અમુક એ માણસોના લાભ સિવાય દેશને તે પૈસા કાંઈ પણ કામે આવ્યા નહિ. દેશી ભાષાને બરાબર જાણનારા અને (તેમ હોય ત્યારે) તેનો સ્વાભાવિક રીતે જ શોખ રાખનારા વિદ્વાનો જ્યાં લગી આપણી યુનિવર્સિટી પેદા કરતી નથી ત્યાં સુધી તે દેશને થોડો જ લાભ કરે છે." પણ નગારખાનામાં તૂતીનો અવાજ કોણ સાંભળે ? પીલસાહેબ સરખા અનુભવીની ઓહ્દાની રૂએ કરેલી ભલામણ પણ યુનિવર્સિટીએ રદ કરી નાંખી તો આ બાપડા ખૂણામાં પડેલા ચોપાનિયાનું આક્રંદ કોને કાને જાય! તે વેળા દેશી છાપો રાજકીય અને વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં બાળપણની મૂગી અવસ્થામાં હોવાથી તેણે તો એ વાત ઉપર કાંઈ જ ચર્ચા ઉઠાવી નહિ. દેશી છાપો વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં તો બોલતો થવાને પાંચ છ વર્ષ જ ભાગ્યે થયાં હશે, અને હજી પણ તે સતત કે ગંભીર ચર્ચા ચલાવવાને શક્તિમાન જણાતો નથી. અમારા વિચારો પ્રમાણે તો દેશી છાપાએ ગુજરાતી અંગ્રેજી નિશાળો કે પાઠશાળાનાં ધોરણો, શિક્ષણપદ્ધતિ, વગેરે ઉપર હમેશાં ખસૂસ લક્ષ આપવું જોઈએ. કેમકે રાજકીય સુધારા કરતાં પણ દેશની ભાવિ સ્થિતિ ઉપર એ સારી કે માઠી અસર વધારે કરનાર છે. રાજકીયાદિ સર્વે સુધારણાઓનું મૂળ કેળવણી જ છે એ કદી આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. હાલ આ અરજીની બાબત ઉપર બધો દેશી છાપો એક અવાજે બોલી ઊઠ્યો એ

ઘણી સંતોષકારક વાત છે, અને આશા છે કે એ પ્રત્યેકના તંત્રીઓ પોતાની એ બાબતની હોંશ મોળી પડવા દેશે નહિ.

યુનિવર્સિટીએ દેશી ભાષાના અભ્યાસને ખાસ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ તેનું એક વિશેષ મહાભારત કારણ છે તે ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવાની અમે દેશહિતેચ્છુઓને વિનતિ કરીએ છીએ. એ કારણ એવું તો નવાઈ જેવું છે કે તે ઉપર થોડાનું જ લક્ષ ગયેલું છે એ જોઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એવું કોઈ દેશમાં થતું નથી, થયું નથી, અને થવાનું પણ નથી. એ ભરતખંડની હાલ ચમત્કારી સ્થિતિનું જ ચમત્કારી ફળ છે. શિષ્ટ અને વિદેશી ભાષાઓનો અભ્યાસ તો બધા દેશમાં ચાલે છે. તે ઉપર વિશેષ લક્ષ પણ ઘણે ઠેકાણે અપાતું હશે, અને કોઈ ઠેકાણે સ્વદેશી ભાષાનો પાઠશાળામાં મુદ્દલ જ અભ્યાસ થતો નહિ હોય, પણ તે બધે ઠેકાણે એ વિદેશી ભાષાની કે બીજી કેળવણી તમામ અપાય છે તે પોતાના દેશની જ ભાષામાં. અને તેમ હોવાથી અગર જો સ્વભાષાનો અભ્યાસ નામનો બંધ પડે છે, તોપણ તેમાં જ વિદેશી ભાષાની કે વિદ્યાઓની ચર્ચા પળેપળ શાળાઓમાં ચાલવાને લીધે સ્વાભાવિકપણે જ સ્વભાષામાં તમામ વિચાર પ્રગટ કરવાની શક્તિ કેળવાતી જાય છે ઑક્સફર્ડમાં ગ્રીક વગેરે અનેક પરભાષાઓ ઉપર જ બહુ લક્ષ આપવામાં આવે છે, પણ તે સંબંધી પ્રોફેસરો જે ભાષણો આપે છે તે અંગ્રેજીમાં જ, અને એ પ્રમાણે જ બીજા તમામ વિષયોનું સમજવું. આમ હોય તો પછી વિદ્યાર્થીની સ્વભાષા આપોઆપ જ કેળવાય. પણ એથી ઊલટું આપણા દેશમાંનો છોકરો અંગ્રેજી ચોથું ધોરણ શીખવા લાગ્યો કે તેને વર્ગમાં અંગ્રેજી જ બોલવું પડે છે, અને માસ્તરો તો તમામ સમજૂતી અલબત અંગ્રેજીમાં જ આપે છે. આમ થવાથી છોકરાને સમજવું કેટલું મુશ્કેલ પડે છે, ગોખણને કેવું ઉત્તેજન મળે છે, અભ્યાસમાં કેટલો કાળ મિથ્યા જાય છે, અને પરિણામે સ્વબુદ્ધિનો ઉઠાવો નાશ પામી વેદિયાપણું કેટલું આવે છે એનું નિરાકરણ કરવું એ જુદો જ વિષય છે, અને તે બાબત અમે આ સ્થળે કાંઈ પણ બોલવા માગતા નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉંમરથી જ ગંભીર અને વિદ્યાના વિષયોમાં

પરભાષાને જ અવલંબી રહેલો માણસ ગોટપણે પોતાના દેશી ભાઈઓની સાથે એવા વિષયોની વાતચીત સ્વભાષામાં કરવા કેવળ અશક્તિમાન થઈ ગયેલો જ માલૂમ પડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય! લોકોને ઉપયોગી પડે એવાં પુસ્તકો લખી શકવાની તો આશા જ શી? આશ્ચર્ય તો એ છે કે આવી કૃત્રિમ સ્થિતિમાં ઊછર્યા છતાં કેટલાક પોતાના આત્મબળથી તેમ કરવાને કેટલેક દરજ્જે પણ શક્તિમાન થાય છે. ખરું જ કહીએ તો તો જ્યાં સુધી આપણી નાની કે મોટી સઘળી શાળાઓમાં સ્વભાષાની મારફતે જ કેળવણી અપાતી થઈ નથી, ત્યાં સુધી જોઈએ તેવો વિદ્યાભ્યાસ કે તેનો દેશમાં પ્રસાર થવાનો નથી જ, અને એમ થશે ત્યારે જ આપણા દેશનું ખરું સાક્ષરત્વ પોતાને રૂપે પ્રકાશી વૃદ્ધિંગત થતું જશે.*

સ્વભાષાની મારફતે જ બધી કેળવણી આપવી એ અમે જાણીએ છીએ કે હાલ અનેક કારણોને લીધે બની શકે એમ નથી, અને તેમ કરવાની અમે ભલામણ પણ હાલ કરતા નથી. પરંતુ અમારો કહેવાનો હેતુ એ છે કે સ્વભાષાને આમ રવડતી કરી નાંખવાનું તો પ્રાપ્ત થયું છે, તો પછી તે બદલ કાંઈ આડકતરી રીતે તેના હક જાળવી શકાય તેમ કરવું એ તો યુનિવર્સિટીની ખાસ ફરજ અને એક સામાન્ય દયાનું કામ છે. પરંપરાના હકદાર રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો એમ તો ઠર્યું, તોપણ તેના નિર્વાહ અર્થે કાંઈ જાગીર બાંધી આપવી એ તો નિર્દયમાં નિર્દય વિજેતા પણ પોતાની ફરજ સમજે છે. હાલ તો આપણી સ્વભાષાઓ પદભ્રષ્ટ

---

* અત્રે એ વાત કાંઈ પણ વિસ્તારવાનો હેતુ માત્ર એ જ છે કે તે તરફ દેશહિતેચ્છુઓનું લક્ષ ખેંચવું. એમ થવું એ હાલ શક્ય નથી, પણ તે શક્ય થાય એવી સ્થિતિએ પહોંચવું એ આપણો સદા ઉદ્દેશ તો હોવો જોઈએ, અને તેમ થવામાં સાધનભૂત કારણોને પ્રસંગ આવ્યે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. સ્વભાષાની મારફતે કેળવણી આપવાનું મહત્ત્વ હજી દેશહિતેચ્છુઓમાં પણ થોડા જ સમજે છે, અને કેટલાક સમજે છે તે — તે હાલ શક્ય નથી, માટે સદા અશક્ય જ રહેશે એવા મોહમાં પડી તે સંબંધી કેવળ નિરપેક્ષ થઈ વર્તે છે — તે તરફ એક નાનું પગલું ભરવાનો પણ ઉદ્યોગ કરતા નથી.

થઈ છે એટલું જ નહિ, પણ યુનિવર્સિટી તેને જિવાઈ જેટલું પણ આપતી નથી. એ બિચારીઓ હાલ માગીભીખી જેમ તેમ કરતાં પોતાનું પેટ ભરે છે. પણ લોકો તેને મરવા તો દેવાના જ નથી, તો આમ તેને ભૂખે મરતી અવસ્થામાં રિબાતી રાખ્યાથી યુનિવર્સિટી શો ફાયદો ધારે છે તે અમે બિલકુલ સમજી શકતા નથી. એણે તો એની પદભ્રષ્ટ સ્થિતિ જોઈ જેમ બને તેમ સઘળા વિષયો કરતાં એને વિશેષ આપવું જોઈએ, કે બીજા વિષયોની કેળવણી પણ દેશમાં ખરી ફળદ્રુપ થાય.

તે છતાં ગુજરાતીને ઉત્તેજન આપવા શિષ્ટ ભાષાઓને કાઢી નાંખવાનું અમે કહેતા નથી, અને સોસાયટીની માગણી પણ તેવા પ્રકારની નથી. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ શાળામાં દાખલ થયાથી ઘણા ફાયદા થયા છે અને થાય છે. પ્રોફેસર મણિલાલ, મિ. નરસિંહરાવ, મિ. ત્રિપાઠી, મિ. ધ્રુવ વગેરે પાંચ સાત લેખકો આ દશકામાં તૈયાર થયા છે તે સંસ્કૃત અભ્યાસના જ પુણ્યપ્રતાપે. અને તે ઉપરાંત સંસ્કૃત જ્ઞાનનો સામાન્ય રીતનો જે પ્રસાર ચોતરફ થયો છે તે દેશને એથી પણ વધારે લાભકારક છે. એથી પાશ્ચાત્ય વિચારોની સાથે પૂર્વ તરફના વિચારોનુ ઘટિત સંમેલન થાય છે, દેશાનુરાગ વધે છે, અને સ્વભાષાને કેળવવાનાં સબળ સાધનો હાથ લાગે છે. એ સાધનો અલબત સ્વભાષાના યોગ્ય જ્ઞાન વિના નકામાં જ છે. પણ તે ઉપરથી તેના સાધન-પણાનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું થતું નથી. જ્યાં કર્તાનો અભાવ ત્યાં કરણ શું કરે ? અમારો તો મૂળથી જ એવો વિચાર છે કે દેશીઓની હાલની કેળવણીમાં સ્વભાષા, અંગ્રેજી, અને સંસ્કૃત એ ત્રણે અવશ્યનાં છે, અને તેમ થવાનો દિવસ પણ પાસે જ છે એમ અમે જોઈએ છીએ, અગર જો હાલના આ સોસાઈટીના પ્રથમ પ્રયત્નથી જ સિદ્ધિ મળશે કે કેમ એ અમે કહી શકતા નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણ ભાષાઓનો અભ્યાસ પાઠશાળામાં દાખલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બોજો ન વધી પડે તેની સંભાળ રાખવાની બેશક ઘણી જ જરૂર છે; કેમકે તે વર્ગ હાલ છે તેટલાથી જ ગોખણમાં પૂરો દબાઈ ગયેલો છે. પણ એનો

ઉપાય સોસાઇટી બતાવે છે તે પ્રમાણે સરળ જ છે, એટલે કે બીજા વિષયોમાંથી કાંઈ કાંઈ ઓછું કરવું. અમે ધારીએ છીએ કે માત્ર અંગ્રેજી સિવાય બધામાંથી કેટલુંક ઓછું થઈ શકે એવું જ છે. પ્રથમ તો હાલ મેટ્રિક્યુલેશનમાં જેટલું બધું સંસ્કૃત જ્ઞાન માગવામાં આવે છે તેટલાની જરૂર નથી. વ્યાકરણના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે હિતોપદેશ કે પંચતંત્ર છોકરા સમજે તો બસ છે. કલ્પનામાં તો હાલનું ધોરણ એટલું જ છે, પણ પરીક્ષકો સ્વચ્છંદપણે કાંઈ પણ મર્યાદા રાખતા નથી. એનો ઉપાય એ જ છે કે (અંગ્રેજીમાં તો નહિ) પણ સંસ્કૃતમાં મદ્રાસની પેઠે એક ચોપડી મુકર્‌ર કરવી અને તેમાં વિશેષે કરીને ભાષાંતર ઉપર જ લક્ષ રાખવું. તેમજ પહેલી બી. એ. માં સંસ્કૃત બહુ જ છે. વેદ, ન્યાય, કાદંબરી, અને ભવભૂતિનાં નાટક એ એકેકો વિષય અકેકી કઠિનમાં કઠિન શૈલીનો નમૂનો છે, અને તેમાંનો એક જ જોઈએ તેવો કરતાં ખરેખરું કહીએ તો ઓછામાં ઓછું એક વર્ષ લાગે જ. તો તે ચારેને એક વર્ગમાં કોકી દેવાથી નિરર્થક ગોખણ સિવાય બીજો લાભ શો થઈ શકે? આવા ગોખણથી વૈદિક કે નૈયાયિક કોણ થયો અથવા થવાનો છે? એ કરતાં કાવ્યાદિ સાહિત્યગ્રંથોનું જ્ઞાન યથાર્થતાભર્યું થતું હોય તો જ બસ છે. વેદ ને ન્યાય એમ. એ. ને જ માટે રહેવા દો. એ જ પ્રમાણે ગણિતમાં કેટલુંક ઓછું થઈ શકે એમ છે. અને પ્રિવિયસમાંથી લૉજિક (અંગ્રેજી ન્યાય) કાઢી નાંખ્યા હોય અથવા ઇચ્છા ઉપર જ રાખ્યો હોય તો ઠીક. એ કરતાં તો અર્થવિદ્યાનું જ્ઞાન દેશને આજકાલ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે. અને પરીક્ષકો સ્વચ્છંદી ન થતાં એક જ પુસ્તકને વળગી રહે, તો વિદ્યાર્થીઓને ભારે પડે એમ પણ અમને લાગતું નથી. ઇતિહાસ સાથે અર્થવિદ્યાનો બી. એ. માં યોગ અમને અનુચિત લાગે છે.

તે છતાં કયા વિષયો કેટલા ઓછા કરવા એ યુનિવર્સિટી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ કરે, પણ વિદ્યાર્થીઓ પર બોજો વધી પડે નહિ અને પાઠશાળામાં બી. એ. પર્યંત સ્વભાષાનો પંડિતાઇભર્યો અભ્યાસ દાખલ થાય એ જ આપણને જોઈએ છીએ. અમે ફરીથી આવા શુભ કામમાં સોસાઇટીએ આગેવાની

કરી છે તે માટે તેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આશા રાખીએ છીએ કે દેશી છાપો પોતાનો અવાજ આ અરજીમાં* આગ્રહથી સામેલ રાખશે, અને સ્થળેસ્થળના દેશી અગ્રણીઓ આ બાબત વેળાસર નિરાળી અરજીઓ પણ યુનિવર્સિટી પર મોકલી તે આ માગણી કબૂલ રાખવામાં આવે ત્યાં સુધી જંપશે નહિ એમ અમે અમારા અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ. તથાસ્તુ.

૧૮૮૮

---

* પારસીઓની ભાષા સંબંધી એ અરજીમાં લખ્યું છે તે અવાસ્તવિક તો નથી, પણ ન લખ્યું હોત તો સારું; કેમકે તેની વિરુદ્ધ એમાં લખવાનું વિશેષ કારણ અમને કાંઈ જણાતું નથી. હજી પણ અમે તો એ ફકરો કાઢી નાખવાની ભલામણ કરીએ છીએ કે જેથી નકામો કુસંપ દેશી છાપામાં એ બાબત ઊભો થાય નહિ.

ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય

આપણામાં કહેવત છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય. એનો અર્થ એમ નથી કે એક ગામથી બાર ગાઉ ગયા કે ત્યાં જુદી જ ભાષા ચાલતી હોય. ભાષા તો તેની તે હોય, પરંતુ કેટલાક શબ્દો, કેટલાક વ્યાકરણનિયમો, ને વિશેષે કરીને તો ઉચ્ચારના લહેકા જુદી જુદી તરેહના માલૂમ પડે છે. જંગલી લોકોમાં આ ભેદ એટલો બધો હોય છે કે તે જુદી જ ભાષા છે એમ કહી શકાય. ચીનાઈ તાતારના વેરાન મુલકમાં રખડતી તુરાની ટોળીઓમાં પ્રત્યેકની ભાષા જુદી હોય છે એટલું જ નહિ પણ ૩૦–૪૦ વર્ષે તે જ ભાષા એટલી બધી બદલાઈ જાય છે કે તેને નવી જ ભાષા કહેવી પડે. મતલબ કે જેમ જેમ લોક જંગલી અને પરસ્પરનો સહવાસ ઓછો, તેમ તેમ તે લોકમાં ભાષાભેદ વધારે, અને જેમ જેમ તેઓ સુધરતા જાય તેમ તેમ આ ભાષાભેદ ઓછો થતો જાય.

આપણો ગુજરાત સેંકડો વર્ષથી ભાષાના ઐક્યને પામી ચૂક્યો છે. નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, ભીમ, પ્રેમાનંદ, શામળ, ને દયારામ વગેરે અનેક કવિઓ જે ભાષામાં કવિતા કરી ગયા છે તે સર્વેને માન્ય છે. નરસિંહ મહેતો જુનાગઢી, ભાલણ ભીમ પટણી, પ્રેમાનંદ વડોદરી, શામળ ચરોતરી, કે દયારામ રેવાકાંઠી ભાષા

લખી ગયો છે એમ કહી ગુજરાતના કોઈ પણ ભાગના લોક પોતાનું અંધ મમત્વ દર્શાવતા નથી. અને તે દર્શાવવાનું તેમને કારણ પણ નથી, કેમકે એ કવિઓ પ્રાંતભેદને દૂર રાખી સામાન્ય ભાષામાં જ લખી ગયા છે. જુદી જુદી બોલીઓ ભેગી થઈ એક ભાષા થવામાં પ્રથમ વાત એ જ અવશ્યની છે કે દરેક બોલીવાળાએ પોતાનો અંધ મમત્વ છોડી સામાન્ય ગ્રહણ કરવું. જ્યાં પ્રાંતપ્રાંતના લોકને હળવુંમળવું ઘણું થાય છે ત્યાં સ્વભાવિકપણે જ એમ કરવું પડે છે, અને જે લોક રાજકાજ, વેપારરોજગાર, ધર્મવિદ્યા, વગેરેના કારણથી પરસ્પર ઘણીવાર હળેમળે છે તેમના મુખદ્વારે સામાન્ય ભાષા પોતાના નિર્મળરૂપે જન્મ પામે છે. આ લોક માન્યવર્ગના કહેવાય છે, અને ધીમે ધીમે તેમની બોલી ફેલાવો પામી છેવટે કેવળ પ્રાંત્ય શબ્દો, ઉચ્ચારણો, તથા વ્યાકરણભેદો માત્ર ગ્રામ્યમંડળમાં જ પોતાનું મોં છુપાવતા ભરાઈ રહે છે.

આ ભાષાઐક્ય અધિક સહવાસથી જેમ વધતું જાય છે, તેમ સહવાસમાં ભંગ પડવાથી ઓછું પણ થઈ જાય છે. આશરે સાતસેં આઠસેં વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે આપણું ભાષાઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુ જ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રંથો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબિત થયુ છે કે એક વખત ઉપર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ઊડિયા, અને ઠેઠ બંગાળા સુધી લગભગ એકસરખી જ ભાષા બોલાતી હતી. હાલ પણ એમ કહેવાય છે કે ઊડિયાની ભાષા ગુજરાતીને બહુ જ મળતી છે. આ સમયે લગભગ એક ભાષા હોવી જોઈએ એ વાતનો કાંઈ અંકુર તો ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણનારના મનમાં સ્વાભાવિકપણે જ ઊઠવો જોઈએ. કેમકે તેમાં આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ કે રાજપુત્રો, કવિઓ, ધર્મગુરુઓ, અને વેપારીઓ એ મુલકોમાંથી સહેજ કામે અહીંયાં આવતા અને અહીંના ત્યાં ઘણા જતા. જો હાલના જેટલો તે વેળા ભાષાભેદ હોય તો એ પ્રમાણે બની શકે જ નહિ. દક્ષિણ અને છેક તૈલંગણ સુધી પણ તે વેળા આપણો વ્યવહાર એવી જ સરળતાથી ચાલતો. એ તરફનું ગમે તેમ હો, પણ બાકીના મુલકોની ને ગુજરાતી ભાષા તે

વેળા સરખી જ હતી એ સિદ્ધ છે. અલબત્ત તે ભાષા ગુજરાતી કે હિંદી એ નામથી ઓળખાતી નહોતી, પણ અપભ્રંશ એવું તેનું સામાન્ય નામ જ હતું. બેશક તેમા પ્રાંતભેદ ઘણા જ હશે — હાલ જે જૂજ પ્રાંતભેદોને માટે કેટલાક મિથ્યા ઝઘડા ઉઠાવવા તત્પર જણાય છે તેના કરતાં સોગણા વધારે — તોપણ તેણે એક સામાન્ય રૂપ પકડેલું, અને માન્યવર્ગે અંધ મમત્વ છોડી તે જ આનંદથી સ્વીકારેલું.

પણ મુસલમાનો આવ્યા અને બીજા ઐક્યની સાથે આપણું ભાષાઐક્ય પણ તૂટયું. ઠેકાણે ઠેકાણે લડાઈનાં રણશિંગાં ફૂંકાવા લાગ્યાં, મારફાડ ને નાસભાગ ચાલી, બધા પોતપોતાના પ્રાંતમાં પ્રયત્નવડે સંતાઈ રહેવા લાગ્યા, અને પરસ્પરનો સહવાસ એટલો બધો બંધ પડી ગયો કે એક પરગણાના લોક બીજા પરગણામાં પણ ભાગ્યે જ જવાની હિંમત ચલાવતા. આવી સ્થિતિમાં પ્રાંતભેદે જોર પકડી પોતાનાં ખાસ લક્ષણો ખીલવી, ભિન્ન ભિન્ન ભાષારૂપે વખૂટા પડવા માંડયું, એટલે ગુજરાતી, કચ્છી, મેવાડી, મારવાડી, પંજાબી, વ્રજ વગેરે હાલની ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ; અને તેમાં પણ નાના પ્રાંતભેદો મોટું રૂપ ધારણ કરી પોતાની શાખામાં પણ તડાં પાડવાની તૈયારી પર આવ્યા.

સારા ભાગ્યે દેશમાં સ્વસ્થતા કેટલેક દરજ્જે પાછી આવી. પાદશાહી અંધાધૂંધી ચૂકી, અને પ્રાંતો ઠરીઠામ પડયા. હજી પણ ઝઘડા તો જારી જ હતા, અને હાલ આ રાજ્યમાં આપણે જે સ્વસ્થતા ભોગવીએ છીએ તેનો તો એક શતાંશ પણ નહોતો, તોયે પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ફરવુંહરવું ઘણે દરજ્જે પાછું સલામતી ભરેલું દેખાવા લાગ્યું. આ જોઈ ધર્મબોધકો બહાર પડયા. તેઓ ઘણાખરા વૈષ્ણવમતના હતા. આ કાળની શરૂઆત વિક્રમના પંદરમા સેંકડાની ગણી શકાય. ધર્મપ્રસારને અર્થે કવિતાનો ઘણો ઉપયોગ થયો, અને તેથી આ સમયથી ઠેઠ દયારામભાઈના વખત સુધી ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય સ્થાપન કરવામાં કવિઓએ જ મુખ્ય ભાગ લીધો. ભજનમંડળીઓ અને કથાભટો એ કવિઓનું લશ્કર હતું, અને તે વડે આપણી ભાષાનું ઐક્ય

સરકારી નિશાળો નીકળી તે સમે લગભગ જોઈએ તેવું જ સ્થાપન થઈ ચૂક્યુ હતું.

લગભગ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ સમે અગર જો ખાસ પ્રાંતભેદના શબ્દો અને વ્યાકરણનિયમો ઘણાખરા ગ્રામ્ય ગણાઈ ભાષાનું સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું, તોપણ ઉચ્ચારણભેદનુ સમત્વ કોઈ પ્રાંતના લોકે મૂક્યું નહોતું. તેઓ એકબીજાના ઉચ્ચારને હસતા અને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા. અને તે વેળા એટલે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર આપણામાં જે ઉચ્ચારણ-ભેદ હતો તેમાં અને હાલના ઉચ્ચારણભેદમાં આસમાનજમીનનો અંતર પડી ગયો છે.

આપણી ભાષાનું આ ઐક્ય કરનાર મુખ્યત્વે કરીને સરકારી નિશાળો, છાપખાનાં, અને રેલવે છે. નિશાળોમાં માન્ય અને અમાન્ય વર્ગ તમામનાં બાળકો એક સામાન્ય ભાષામાં કેળવણી લે છે, અને એ જ સામાન્ય ભાષા પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, અને વર્તમાનપત્રોમાં સર્વ લોક વાંચે છે. ભાષાઐક્યમાં રેલવેનું પણ પરાક્રમ જેવું તેવું નથી. જે વર્ગના લોક ઉપર નિશાળો અને છાપખાનાંની અસર થોડી જ થવાનો સંભવ તે લોક પણ રેલવેમાર્ગે પરગામમાં વારંવાર જઈ અથવા વસીને પોતાનો પ્રાંતભેદ વીસરી સામાન્ય ભાષા સ્વાભાવિકપણે જ શીખે છે.

આ ત્રણ કારણોના શુભ યોગથી આપણી ભાષાનું ઐક્ય કેટલું વધી ગયુ છે તે, ભાષા જેવા ઝીણા વિષયનું અવલોકન કરવાની ટેવ નહિ હોય તેનાથી તો વખતે પૂરેપૂરું સમજાશે પણ નહિ. હાલ જે છપાય છે તેની ભાષા ઉપરથી થોડા જ કહી શકશે કે તેનો લખનાર ફલાણા પ્રાંતનો છે. સુરતી, ચરોતરી કે કાઠિયા-વાડી હાલ જે ભાષા લખે છે તે એકસરખી જ જોવામાં આવે છે. પુસ્તકો ચોપાનિયાં તો હાલ જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી એક સામાન્ય ભાષામાં બરાબર જ લખાયેલાં હોય છે, અને વર્તમાન-પત્રોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત પત્રોની ભાષા તો બિલકુલ પ્રાંતભેદ રહિત જ હોય છે. આ ફેરફાર કેવડો મોટો છે તેનો પૂરેપૂરો વિચાર બાંધવો હોય તો સ્વામીનારાયણવાળાનાં 'વચનામૃત' કે દયારામની 'સતસઈ' ઉપરની ટીકા વાંચવી. તે જોતાં માલૂમ પડશે

કે ગદ્ય લખાણમાં પ્રાંતભેદ તે વખતે કેટલો ચાલતો હતો અને હાલ તે કેવો શૂન્ય જેવો જ થઈ ગયો છે. આ થોડો રહ્યો છે તે પણ અમને તો નિશ્ચય છે કે આવતા ૧૫–૨૦ વર્ષમાં (જો કોઈ કારણથી પ્રાંતભેદનું અંધ મમત્વ પાછું નહિ વધે તો) બિલકુલ આપણા લખાણમાંથી નીકળી જશે.

બોલાતી ભાષામાં જે ઐક્ય થયું છે તે પણ કાંઈ થોડું નથી. હાલ કેળવાયેલા હિંદુ ગૃહસ્થો મુંબઈના, સુરતના, ભરૂચના, નડિયાદના, અમદાવાદના, ભાવનગરના, રાજકોટના, કે જુનાગઢના હો, પણ તેમની ભાષા એકસરખી જ સાંભળવામાં આવે છે. મધ્યમ કેળવણીવાળામાં વખતે કાંઈક પ્રાંતભેદ દેખાય ખરો, પણ નહિ જેવો જ. પહેલાં જેવો હાસ્ય ઉપજાવતો અને તિરસ્કાર પેદા કરતો પ્રાંતભેદ તો કનિષ્ટ કેળવણીવાળા કે અભણમાંથી પણ ઘણે દરજ્જે નીકળી ગયો છે. પ્રાંતપ્રાંતના ખાસ ઉચ્ચારણ અને લહેકા પણ કોઈ ન ધારે તેટલે દરજ્જે હાલ ઓછા થઈ ગયા છે. કેટલાકની બોલી ઉપરથી તો તે કયા પ્રાંતના છે તે બરાબર પારખી જ શકાય નહિ. બીજા ઓળખી શકાય, પરંતુ તે બહુધા લહેકા ઉપરથી જ. ખરેખરા ઉચ્ચારણદોષ જોઈએ તો થોડા જ માલૂમ પડે.

આ સ્થિતિએ આપણું ભાષાઐક્ય આવી પહોચ્યું છે અને દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે કે ત્યાં તેને કાયમ રાખવા અને બને તો વધારવા પર કાળજી રાખવી, પણ તેનું ખંડન તો કોઈ નિમિત્તે પણ થવા દેવું નહિ જ.

૧૮૮૮

વાચનમાળાની જોડણી

૧

ગુજરાતી જોડણીને નિયમિત કરવાને ઘણા પ્રયત્ન થયા છતાં આજ પર્યંત અનિશ્ચિત ને અનિશ્ચિત ચાલી આવે છે એ વાત સૌને જાણીતી છે. જુદા જુદા ગ્રંથકારો જુદી જુદી રીતે લખે છે તેની તો વાત આઘે મૂકીએ પણ કેળવણીખાતામાં જ જોડણી શીખવવાનો કંઈ ઢંગધડો જણાતો નથી. હાલ એક પાંચ લીટીના વાક્યમાં સરખી જોડણી રાખનારા બે માણસ પણ આખા કારખાનામાં ભાગ્યે જ મળી આવશે; સૌ સૌના વિચાર એમાં જુદા ચાલે છે, અને કોઈ માણસને નાનાથી તે મોટા સુધી પોતાના મનમાં સંપૂર્ણ નિશ્ચય નથી કે જે રીતે હું લખું છું તે ખરું જ છે. અલબત્ત જોડણીના નવા નિયમો આ કારખાનાના માણસો સરકારી કામમાં પાળવાને બંધાયેલા છે, અને અમે જાણીએ છીએ કે તે પ્રમાણે શીખવવાને તેઓ બનતી કોશીશ કરે છે, પણ એ નિયમ અમલમાં આણવા જતાં જ કોટિવા મતભેદ ઉત્પન્ન થયા છે. ખરું કહીએ તો એ નિયમોએ તો પહેલાં જે ગૂંચવણ હતી તેમાં દશગણો વધારો કર્યો છે, અને કેટલીએક વિચિત્ર હસવા જેવી જોડણીઓ આજકાલ છપાતાં કેટલાંએક પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે તે એ નિયમો બરાબર ન સમજવાનાં અથવા તે બરાબર અમલમાં આણતાં ન આવડવાનાં ફળ છે.

આ સાંભળી ગુજરાતી વાચનમાળાથી અજાણ્યો માણસ સહજ પ્રશ્ન કરશે કે કેળવણીખાતાના પુસ્તકોમાં જોડણી છે તે જોઈને શીખવતાં નથી આવડતું એવા તે મહેતાજીઓ કેવા મૂર્ખા હશે? અને સરકારે એટલું કરીને બસ ન રહેતાં નિયમો બાંધી આપ્યા, તોપણ તેઓથી જોડણી બરાબર શીખવી શકાતી નથી એ કેવી નવાઈની વાત છે? પણ જેણે વાચનની ચોપડીમાં જોડણી કેવી રીતની છે તે જોયું હશે તે તો તેથી ઊલટો જ વિચાર આપશે. એ ચોપડીમાં જોડણી જ તેઓને વધારે ગોથાં ખવડાવે છે. ચોપડીમાં જે રીતે જોડણી કરી છે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ તો પાણિની સરખો વૈયાકરણરાજ પણ એ નિયમો ખોળી કાઢી શકે એમ નથી. એક શબ્દની એમાં અનેક રીતે જોડણી કરેલી માલૂમ પડે છે, અને તે ફેર હસ્તદોષ અથવા છાપાની ભૂલથી થયેલો હોય એમ પણ થોડે ઠેકાણે જ જણાય છે. હવે જ્યારે ચોપડીઓનો તો આધાર રહ્યો નહિ ત્યારે બચારા મહેતાજીઓ શું કરે? બેશક તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એ નિયમો અમલમાં આણવા જવાના, પણ ઘણાથી એ નિયમો પોતાના જ બળે અમલમાં આવી શકે એવા નથી. એક શબ્દને એમાંનો અમુક નિયમ લગાડ્યા પહેલાં, તે કઈ ભાષાનો છે, અપભ્રંશ છે કે શુદ્ધ છે, અપભ્રંશ છે તો થોડો કે ઘણો, વગેરે ઘણી બાબતો જાણવી જોઈએ છે. અને અમે કહીએ છીએ એટલું વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન તો આજકાલ ગુજરાતમાં બધે ઠેકાણે દુર્લભ છે. સાધારણ મહેતાજીઓ તો કોઈ ઠેકાણે એટલું જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યા નથી અને કરવાના પણ નથી. ત્યારે આવી બાબત જ્યાં મહેતાજીને જ સોંપવામાં આવી, ત્યાં પછી તેનાં માઠાં પરિણામ થાય એમાં શી નવાઈ! દરેક માણસને જેમ સૂઝે છે તેમ શબ્દને શુદ્ધ કે અપભ્રંશ ઠોકી બેસાડે છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિપરીત જોડણીઓના વરસાદ નિશાળોમાં વરસી રહે છે. તેઓનો એમાં કાંઈ ઉપાય નથી. એમ થયાં જ કરવાનું, અને તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. ખરેખરું તો એ નિયમો બંધાયા તે વખતે એ નિયમ બાંધનારી કમિટીએ ગુજરાતી ભાષાના સઘળા શબ્દોનો એક કોષ તૈયાર કરવો જોઈતો હતો, અને તેમાં ઘણી કાળજીથી એ નિયમો

પ્રમાણે સઘળા શબ્દોની જોડણી આપવી જોઈતી હતી. અમે ભૂલતા નહિ હોઈએ તો તે અરસા પર, બલકે તેની અગાઉ એક એવા કોપની જાહેર માગણી પણ થઈ હતી. એમ થયું હોત તો પાછળથી જે ગોટાળો આટલો બધો વધી પડ્યો તે મૂળમાંથી જ ઊખડી જાત. એ કોપનું કામ ગમે તે કારણથી પણ જો ન થઈ શકે એવું હતું, તો જે ચોપડીઓ ત્યાર પછી છપાઈ તેમાં તો અચૂક એ જ નિયમ પ્રમાણે બધે જોડણી કરવી જોઈતી હતી જ. પણ એમ ન થયુ, અને ઉતાવળથી ટપોટપ બધી નવી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી. વધારે અફસોસની વાત એ છે કે એ આવૃત્તિઓ સ્ટીરિયોટાઈપ થઈ છે; અને તેથી આપણે થોડાં વર્ષ સુધી તેમાં સુધારાની કાંઈ આશા રાખી શકતા નથી. જો સાધારણ ચોપડીને પણ સ્ટીરિયોટાઈપ[1] કરાવતી વખત તેનાં 'પ્રુફ' અસાધારણ કાળજીથી વારંવાર તપાસવાં પડે છે તો જે ચોપડીઓ નિશાળમાં ચાલવાની હતી, જેની જોડણી હજારો બાળકોને તથા મહેતાજીઓને આધારભૂત થઈ પડવાની હતી, અને જે ચોપડીઓમાં પહેલવહેલા જ જોડણીઓના નવા નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા, તે ચોપડીઓને કેટલી સંભાળથી તપાસવી જોઈતી હતી તેનો વિચાર કરવાનું એ કમિટીને સોંપીએ છીએ. પણ થનાર થઈ રહ્યું અને તે વિષે આ ચોપાનિયું વધારે બોલી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે લખવાનો પ્રસંગ અમને બારેજાના મહેતાજી પુરુષોતમ મુગટરામની સીધી અને બહાદુરી ભરેલી ચાલથી મળ્યો છે. જ્યારથી આ નિયમો નીકળ્યા અને નવી આવૃત્તિઓ બહાર પડી, ત્યારથી અમે આશ્ચર્ય પામતા હતા, કે જોડણી શીખવવી અને તપાસવી એ અશક્ય જેવું થઈ ગયું છે, તો પણ એ વાત ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને કાને કોઈ નાખતું કેમ નથી? કોઈ પણ નિશાળમાં એ હરકત જણાયા વગર નહિ રહી હોય, અને કોઈ પણ પરીક્ષકને નાના પ્રકારના વાંધાનો નિવેડો સ્વચ્છંદે કરવો નહિ પડ્યો હોય એમ નથી. તે છતાં કોઈએ પણ આજ પર્યંત

---

૧. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો સ્ટીરિયોટાઈપ કરાવવાનો એ વખત જ ન હતો.

એ બાબત સરકારી લખાણ કીધું જણાતું નથી. પણ હવે એ દુઃખ દૂર થવાનાં ચિહ્ન જણાય છે એ સાંભળી બધા બેશક ખુશ થશે. ઉપર કહેલા મહેતાજીએ પોતાના ડેપ્યુટી સાહેબની મારફતે સાતમી ચોપડીમાં વિરુદ્ધ જોડણીઓ કયાં કયાં છે તેનું એક પત્રક રજૂ કર્યું છે, અને પોતાની અરજીમાં એ બાબતની સઘળી હરકતો જાહેર કીધી છે. એ ઉપરથી મહેરબાન બુલર સાહેબે આ પત્રના એડિટર ઉપર તે સઘળી ભૂલો સુધારીને એમાં છાપવાની ફરમાશ કીધી છે. પણ એ હુકમ મુજબ વર્તતાં અમને ઘણી હરકત માલૂમ પડી છે. બારીકીથી અવલોકન કરતાં અમને માલૂમ પડે છે કે જોડણીના નિયમોમાં જ ઘણી ગૂંચવણ છે, અને જ્યાં લગી એનો અર્થ એકમતે બધાથી કબૂલ થયો નથી ત્યાં સુધી અમારાથી સુધારાપત્રક આપવું અશક્ય છે. તેથી અમે પ્રથમ એ નિયમોનો અર્થ શી રીતે સમજીએ છીએ તે કારણો સહિત આ અંકથી જાહેરમાં મૂકવાનો વિચાર કીધો છે. એ સઘળી ટીકાની મતલબ એ નિયમો બાંધનારના મનમાં શો અર્થ રહ્યો હશે તે શોધી કાઢવાની છે; અને એ બાબત અમારી જાતના નવા નિયમ આપવાની નથી, અથવા અમારા ખાસ વિચાર પ્રગટ કરવાની નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કમિટીના ખરા અર્થનું અમે ગ્રહણ કીધુ છે. તે છતાં અમે જાણીએ છીએ કે તે બધાથી ભૂલ થાય એવું બારીક કામ છે, અને તેથી કોઈની તરફથી પણ એ વિષે કાંઈ તકરાર આવશે તો તેને અમે ખુશીથી તાબડતોબ આવતા અંકમાં જગા આપીશુ. અને જો અમારી ખાતરી થશે તો અમારો વિચાર ફેરવતાં અમે જરા પણ આચકો ખાનાર નથી.

૧૮૭૨

૨

જોડણીના નિયમોનું અર્થગ્રહણ

૧. શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવો, જેમ દાશી ને બદલે દાસી, પરમાણે ને બદલે પ્રમાણે, મારગને બદલે માર્ગ, વના ને બદલે વિના.

આ નિયમ દેખીતો બહુ સરળ છે. પણ એને અમલમાં આણતાં હજારો હરકતો ઊઠે છે, કેમકે થોડો ફેરફાર કોને કહેવો અને ઘણો કોને કહેવો એ દરેક માણસના વિચાર પર આધાર રાખે છે. એક માણસ જેને થોડો ફેરફાર ગણે તેને બીજો માણસ મોટો ફેરફાર પણ કહે. જોઈએ, એનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે ઉપરથી આ ગૂંચવણનો ખુલાસો મળે છે? ઉદાહરણો ઉપરથી એક આવો નિયમ નીકળે ખરો, અને તે પ્રમાણે ખરે ઘણા એનો અર્થ સમજે છે. તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે એક અક્ષરને ઠેકાણે બીજો અક્ષર થઈ ગયો હોય, જોડાક્ષર છૂટા પડી ગયા હોય, અથવા સ્વરનો લોપ થયો હોય, ત્યાં એમ જાણવું કે થોડો ફેર પડ્યો છે, અને તેથી મૂળ પ્રમાણે લખવું. આ અર્થ સ્પષ્ટ છે અને અમલમાં આણતાં કાંઈ પણ હરકત પડે એવું નથી; પણ સવાલ એ છે કે એ અર્થ ખરો છે? એ અર્થગ્રહણ પ્રમાણે સાતે ચોપડીઓમાં લખ્યું છે? સાતે ચોપડીઓનું ધ્યાનથી અવલોકન કરતાં અમારી તો ખાતરી થાય છે કે કમિટીના મનમાં એવો અર્થ બિલકુલ હતો નહિ. જો એક અક્ષર જ બદલાઈ ગયો હોય તો તે ઠેકાણે મૂળનો અક્ષર લખવો એમ આપણે લઈએ, તો કાળ, જળ, પ્રબળ, ખાર, ખીર વગેરેને ઠેકાણે કાલ, જલ, પ્રબલ, ક્ષાર, ક્ષીર વગેરે લખવું જોઈએ. ખરેખર એ નિયમે તો ગુજરાતીમાંથી ‘ળ’ અક્ષર જ ઘણુંકરીને નીકળી જાય. તેમ જ જોડાક્ષર મૂળ પ્રમાણે જ લખવાનો ધારો રાખીએ તો હાલની બોલાતી ભાષામાં અને લખાતી ભાષામાં બહુ જ ફેરફાર થઈ જાય. ફારસી શબ્દમાં તો બેહદ જ ફેરફાર થઈ જાય. હુકમને ઠેકાણે હુક્મ, અમલને ઠેકાણે અમ્લ એવા અસાધારણ અને વિપરીત ફેરફાર કોણ પસંદ કરશે? ફક્ત સ્વરના ફેરફારને જૂજ ગણતાં પણ એવી જ હરકતો છે. એમ હોય, તો સાહિબ, માલિક હાકિમ, ધુલિ, જાતિ જ લખવું પડે. એવા તો અનેક દાખલા મળી આવશે. એ પ્રમાણે કોઈ પણ લખતું નથી, અને કોઈ લખવાની ભલામણ પણ કદી નહિ કરે. કોઈ પણ એમ નહિ કહે કે ભાખવું તેને ઠેકાણે ‘ભાષવું’, પડવું તેને ઠેકાણે ‘પતવુ’, જવને ઠેકાણે ‘યવ’, જાનને ઠેકાણે ‘યાન’, જૂ ને ઠેકાણે ‘યૂ’,

જણુને ઠેકાણે 'જન', જમણુને ઠેકાણે 'જમન', ચાલણીને ઠેકાણે 'ચાલની' વગેરે વગેરે બોલવું જોઈએ. તે છતાં આ નિયમને જો આમ સમજીએ છીએ તો એ પ્રમાણે જ કરવું પડે છે.

ત્યારે આપણે આ નિયમને શી રીતે સમજવો? ઉપર જે અર્થ કર્યો તેના કરતાં થોડો ફેરફાર તે શી રીતે થઈ શકે? થોડામાં થોડો ફેર એટલે એક અક્ષરનો ફેર, એથી તે ઓછો ફેરફાર કયો થવાનો હતો? અને એવા ફેરને જ થોડો ફેર માની ઘણા શબ્દની જોડણી ચોપડીઓમાં કરી છે, એ વાતની પણ ના કહેવાય તેવું નથી. ત્યારે આપણે "થોડોક ફેર" એનો જે ઉપર અર્થ કીધો તે ખરો છે, પણ આ નિયમ જ જાતે અપૂર્ણ દીસે છે. એમાં એ નિયમ ક્યારે વાપરવો એ લખવાનુ ભૂલી ગયા હોય એમ જણાય છે, એ આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ. એનાં ઉદાહરણો બારીકીથી તપાસીશું તો કાંઈ રસ્તો હાથ લાગશે. પહેલું ઉદાહરણ જ સકારને શકારની તકરારનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતનાં કેટલાક ભાગનું વલણ સકાર તરફ, કેટલાકનુ શકાર તરફ, ને કેટલાકનું પકાર તરફ છે. એમાં વિદ્વાન અવિદ્વાન કે ઊંચનીચનો ભેદ પણ થોડો જ કામ લાગે છે. સઘળા પોતપોતાના ભાગનું ઉચ્ચારણ જ પસંદ કરે છે. ત્યારે આ નિયમ વિરોધ મટાડવાને માટે અને આખા ગુજરાતનુ ભાષા સંબંધી ઐક્ય કરવાના શુભ હેતુને માટે જ કાં ન કાઢ્યો હોય? એ માટે જ બેશક કાઢ્યો છે. પણ અહીંયાં આપણે ઉપર અર્થ કર્યો તેનું કાંઈ સંકોચન કરવું જોઈએ. મેઘને ઠેકાણે મેહ, માઘને ઠેકાણે માહ, કાકને ઠેકાણે કાગ, બકને ઠેકાણે બગ, વગેરે શબ્દ બોલાય છે તેમાંથી એકકે ખોટો થાય એમ નથી. માટે સકારનો ફેરફાર એ જ માત્ર થોડો ફેર ગણવો. તે જ પ્રમાણે માર્ગ, વિના વગેરે કેટલાએક શબ્દના ઉચ્ચાર દેશમાં બધે એ રીતે થાય છે. ઉપલા વર્ગના લોકોમાં પણ પરમાણે, મારગ, વના, વગેરે બોલનારા માલૂમ પડી આવે છે, અને તેમ શુદ્ધ રીતે બોલનારા પણ છે. હવે કોનું કહ્યું ખરું માનવું? અહીંયાં પણ પેલા સકારની તકરારની પેઠે શબ્દનુ શુદ્ધ સાચું સ્વરૂપ શું છે તેના

ઉપર આ વાતનો ખુલાસો રાખ્યા છે. આ રીતે વિચાર કરતાં આ નિયમનો અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે, અને પહેલાં જે હજાર રીતના વાંધા ઊઠતા હતા તે બધા દૂર થાય છે. એ ખુલ્લું જણાય છે કે આ નિયમ બધે ઠેકાણે વાપરવાનો નથી. જ્યાં તકરાર હોય, એટલે જ્યાં એક ભાગના અથવા એક વર્ગના લોકો એક શબ્દનો ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય ત્યાં જ આ નિયમ વાપરવાનો છે. જ્યાં બધા લોકો એક રીતે જ ઉચ્ચાર કરે છે, ત્યાં મૂળ શબ્દ લખવા જવું, એના જેવું બીજું દોઢ ડાહ્યું કયું? ત્યાં તો બોલતા હોય તેમ જ લખવું. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં આ નિયમ વાજબી અને ડહાપણ ભરેલો જણાય છે. બાકી જ્યાં બધા એક રીતે બોલે છે ત્યાં એમ નહિ પણ આમ બોલો એમ કહેવાનો કોનો અધિકાર છે? વૈયાકરણીનું કામ ભાષામાં ફેરફાર કરવાનું નથી, પણ તેમાં જે નિયમો રહેલા છે તે જ શોધી કાઢવાનું છે. જુદે જુદે ઠેકાણે વિરુદ્ધ નિયમ માલૂમ પડે ત્યારે જ એમાં પસંદ કરવા જોગ કયો છે એ કહેવાનો વખત આવે છે. બુક-કમિટીએ આમ આપખુદી અખત્યાર ધારણ કર્યો હોય એમ આપણે ધારવું ન જોઈએ, અને તેમણે તે ધારણ નથી જ કીધો એ ઉપલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ છે. જો એ નિયમને નીચે પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યો હોય, તો આટલી બધી આશંકા અને વાદનું નિવારણ ઝટ થઈ જાય.

જો એક ભાગમાં અથવા એક વર્ગમાં કોઈ શબ્દ મૂળ પ્રમાણે જ બોલાતો હોય, અને બીજા ભાગમાં અથવા બીજા વર્ગમાં થોડા જ ફેરફાર સાથે બોલાતો હોય, તો તે શબ્દ તેના મૂળ સ્વરૂપ પ્રમાણે જ લખવો. એક સ્થાનના સકારને ઠેકાણે બીજા સ્થાનનો સકાર થઈ ગયો હોય, જોડાક્ષર છૂટા પડી ગયા હોય, અથવા એક જ સ્વરનો લોપ થઈ ગયો હોય, તો થોડો જ ફેરફાર પડ્યો એમ જાણવું.

અમે જે આ ઉપર નિયમ કાઢ્યો તેમાં એક બાધ કોઈ વખત લાગે ખરો. કદાપિ કોઈ શબ્દ એવો નીકળે કે તે ગામડાંમાં, અભણમાં, અથવા નીચ વર્ણમાં શુદ્ધ રૂપે બોલાતો

હોય, અને ઉપલા વર્ગમાં થોડા જ ફેરફાર સાથે કે અપભ્રંશ બોલાતો હોય, તો તે ઠેકાણે શું કરવું? બધી ભાષાઓના નિયમ પ્રમાણે તો ઉપલા વર્ગની જ ભાષા માન્ય હોવી જોઈએ. પણ આ નિયમ પ્રમાણે એથી ઊલટું જ કરવું પડે. આવો પ્રસંગ આવવો ઘણુંકરીને અશક્ય જ, પણ કદાપિ આવ્યો, ત્યારે આ નિયમથી ઊંધું થાય ખરું. ફારસી શબ્દ તો કેટલા એવા નીકળશે કે જે પારસીઓ અને ગુજરાતી બોલનારા મુસલમાનો શુદ્ધ રૂપે બોલતા હશે, અને બધા હિંદુઓએ તેને અપભ્રંશ કરી નાખ્યો હશે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો એવે પ્રસંગે આ નિયમ લાગુ ન પાડવો જોઈએ; અને તેથી ઉપલા નિયમમાં વર્ગની જોડે માન્ય વિશેષણ વધારીએ તો, એ નિયમ સંપૂર્ણ થાય.

યાદ રાખવું કે આ પહેલો નિયમ, થોડા ફેરફાર થયેલા શબ્દોને જ લાગે છે. ઘણો ફેરફાર થયો હોય, ત્યાં તો મૂળમાં 'સ' છે કે 'શ' છે, હ્રસ્વ છે કે દીર્ઘ છે વગેરે કાંઈ જ જોવાનું નથી. ત્યાં તો અપભ્રંશ શબ્દના જે નિયમો નીચે આવે છે તે જ લાગુ પાડવા, અને મૂળના રૂપનો કાંઈ પણ વિચાર ન કરવો.

૨. **"અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા; જેમ માર્ગશીર્ષને બદલે માગસર, ક્ષેત્રને બદલે ખેતર, ગૃહને બદલે ઘર."**

પહેલા નિયમમાં આપણે થોડા ફેરનો અર્થ મુકરર કર્યો છે એટલે ઘણો ફેર કોને કહેવો એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ઉપર જે ફેર બતાવ્યો તેના કરતાં જે વાધરે, તેને ઘણો ફેરફાર ગણવો એ ખુલ્લું જ છે.

પણ એ ઘણો ફેરફાર અભણની ભાષામાં થયેલો હોય તો તે કાંઈ આ નિયમ નીચે આવતો નથી. ઘણા લોક શબ્દને ઠેકાણે સબદ, ગ્રહને ઠેકાણે ઘરે વગેરે બોલ્યા જ જાય છે, પણ એ ઉચ્ચાર આપણે કદીયે માન્ય કરી શકવાના હતા? આ વાત સઘળા નિયમોને લાગુ પડે છે એમ જાણવું, અને જ્યાં બોલાતો હોય એમ લખ્યું હોય, ત્યાં માન્ય વર્ગમા જ બોલાતો હોય એમ

સમજવું. આ વિચાર વારંવાર સઘળા નિયમો ઉપર આપવાની અમને જરૂર દીસતી નથી, માટે હવે પછીના સઘળા વિવેચનમાં આ વાત લક્ષમાં રાખીને અમે બોલીએ છીએ એમ જાણવું.

હવે આ નિયમનો અર્થ તો ચોખ્ખો થયો, પણ હજી એક મોટી તકરાર બાકી છે. શું આવે પ્રસંગે આપણે અપભ્રંશ રૂપ જ કબૂલ કરવું, અને શુદ્ધ બોલનારને ગુજરાતીમાં અશુદ્ધ બોલો છો એમ કહેવું? માર્ગશીર્ષ ન બોલવું એમ કહેવું તે તો ઠીક છે, કેમકે ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં પણ એવું તો કોઈક જ બોલતું હશે; પણ શું એ નિયમને અનુસરી આપણે ભાદ્રપદ, આશ્વિન વગેરે શુદ્ધોચ્ચારણ કરનારાને ખોટા કહેવા? શું સોનાને સુવર્ણ કહેવા ન દેવું? કૂવાને કૂપ, વાવને વાપિ, અચરજને આશ્ચર્ય, રાતને રાત્રિ, સૂરજને સૂર્ય, નાચને નૃત્ય, વગેરે જે શબ્દનાં બબ્બે રૂપો ભાષામાં ચાલે છે તેનું શું કરવું? તેમાંથી અપભ્રંશ રૂપ જ કબૂલ રાખવું એવો કમિટીનો વિચાર હોય એમ અમને લાગતું નથી, કેમકે, આશ્ચર્ય, સૂર્ય વગેરે કેટલાક શબ્દ વાચનમાળામાં જ દાખલ કીધા છે. એ નિયમનો જે ઉપલક અર્થ નીકળે છે તે જો કબૂલ કરીએ તો આપણા જૂના અને નવા સઘળા ગ્રંથકારોનાં પાનાં પર ઠેકાણે ઠેકાણે હડતાળ ફેરવવી પડે, અને કેમ બોલવું તેમ શીખવા સારુ વિદ્વાનોને વાણિયાની દુકાને મોકલવા પડે. આવો ગાંડો નિયમ બૂક-કમિટી બાંધે જ નહિ, અને બાંધે તો માન્ય થાય પણ નહિ.

કમિટીના શબ્દમાંથી જે અર્થ નીકળે છે તે તેના મનનો નથી એમ આપણે ઉપર સમજાવ્યું, અને તેની વધારે સાબિતી એક બીજી જાતના વિચાર ઉપરથી મળે છે. એ જોડણીના નિયમ કહેવાય છે ખરા, પણ જે કમિટી ભેગી થઈ હતી તેની મતલબ જોડણીના નિયમ બાંધવા કરતાં કાંઈક વધારે હતી, અને તેથી એ નિયમમાં જોડણીની બાબત કરતાં કાંઈક બીજું પણ આવી ગયુ છે. જેમકે પાંચમો નિયમ ફક્ત જોડણી લખનારને શા કામનો છે? જુદા જુદા ભાગમાં એક જ અર્થના જુદા જુદા શબ્દ બોલાય છે કે નહિ તેનુ જોડણી લખનારને કાંઈ પણ કામ છે?

એ બિચારાને જે શબ્દ બોલાય તે લખવાનો છે, તેમાં એને આટલી બધી માથાકોડ શા માટે જોઈએ? પણ બારીકીથી જોઈશું તો એ નિયમ જોડણી કરનારને સારુ બાંધ્યો જ નથી; અને જો તે જાણીજોઈને એ માથાકોડમાં પડવા ચાહે તો એની મરજી. એ નિયમ તો ગ્રંથકારને કામનો છે ખરો. તેમજ આ બધા નિયમ વિષે કેટલુએક સમજવાનું છે. એ નિયમ કમિટીએ પોતાના ગ્રંથકારપણાના કામમાં પોતાને જ મદદ કરવાને સારુ બાંધ્યો છે. એટલે ટૂંકામાં કહીએ તો વાચનમાળા લખતી વખતે એ કમિટીએ વિચાર કીધો કે વાચનમાળામાં આપણે આ નિયમને અનુસરી શબ્દ પસંદ કરવા. આ રીતે આ નિયમ સમજતાં બધે ઠેકાણે અજવાળું થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હોપના નામથી ઓળખાતી વાચનમાળાએ પાછળથી ચાલતી આવેલી ભાષાશૈલીમાં એક મોટો ફેરફાર કરવાનો આરંભ કીધો હતો, અને તેની અસર આજ પર્યંત ઘણાંના લખાણમાં માલૂમ પડે છે પાછલી વાચનમાળા પ્રૌઢ શૈલી અને સંસ્કૃતમય વાણીમાં નિમગ્ન હતી. આ વાચનમાળા તેને બિલકુલ હસી કાઢવા લાગી અને બજારમાં બોલાતી, ચોરામાં સમજાતી, અને ઘરમાં ગવાતી જે ગુજરાતી ભાષા તે જ ખરી ગુજરાતી છે એવો સિદ્ધાંત નિર્ભયપણે પ્રગટ કરવા લાગી. એ સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે તપાસવાનુ અત્રે આપણું કામ નથી. પણ એ તો નિશ્ચય છે કે વાચનમાળાની ચોપડીઓમાં તો સરળતા જોઈએ જ, અને તેને માટે આ નિયમ જે તેઓએ બાંધ્યો હતો તે ખરેખર વાજબી હતો. કદાપિ એ વાત ખરી છે કે છઠ્ઠી ને સાતમી ચોપડીમાં ભાષા વધારે ચડતી લેવી જોઈતી હતી, તો પણ સામાન્ય રીતે જોતાં એ નિયમ કોઈ રીતે વાંધો ઉઠાવવા જેવો નથી. જે ઠેકાણે વાચનમાળામાં એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કીધું છે, એટલે સૂરજને ઠેકાણે સૂર્ય, અચરજને ઠેકાણે આશ્ચર્ય, વગેરે શુદ્ધ રૂપ લખ્યાં છે, તે ઠેકાણે તે કોઈને પણ નાપસદ પડે એમ અમને લાગતુ નથી. એથી ઊલટું ઘણાએકનો વિચાર તો એમ છે કે એથી પણ ભાષાનો વધારે ચડાવો ઉપલી ચોપડીઓમાં રાખવો જોઈતો હતો. માટે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયુ કે એ નિયમ

કમિટીએ પોતાને જ સારુ બાંધ્યો હતો, અને એમાંથી વિરુદ્ધ કોઈ ઠેકાણે કીધેલુ જણાય છે ત્યાં સમજીને જ તેમ કીધું છે.

આ નિયમ ખરેખરું જોતાં તો જોડણી લખનારને કામનો જ નથી, કેમકે એને તો જે લખાવે તે લખવાનું છે. તે છતાં કોઈ પ્રસંગે ગૂંચવણ પડે એમ ધારી આ વિવેચન અમે કીધું છે, અને કમિટીએ પોતાને સારુ જ એ નિયમ બાંધ્યો છે એ વાત આથી મૂકી એક સર્વોપયોગી નિયમ તે ઉપરથી કાઢીએ તો આ પ્રમાણે નીકળે છે.

જો કોઈ શુદ્ધ રૂપે અને કોઈ ઘણા અપભ્રંશ રૂપે એક શબ્દને બોલતા હોય, તો તે શબ્દને એમાંથી મરજીમાં આવે તે રીતે લખવો.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા; જેમકે સૂક્ષ્મદર્શક, દૂરબીન.

અહીંયાં પહેલો સવાલ એ ઊઠે છે મૂળ ભાષામાં લખાતો હોય તે પ્રમાણે, કે મૂળભાષામાં બોલાતો હોય તે પ્રમાણે કોઈ શબ્દ લખવો ? આ નિયમની શબ્દરચના ઉપરથી એકેય અર્થ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી, પણ કદાપિ ખેંચીતાણીને કાઢવા જઈએ તો "લખાતો હોય" એવો અર્થ નીકળે ખરો. પણ એ એમાંથી કયો અર્થ વાચનમાળામાં અમલમાં આવ્યો છે એ આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ ત્યારે જ આ નિયમનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય.

સંસ્કૃત શબ્દમાં આ વાંધો લેશમાત્ર નડતો નથી, કેમકે એ ભાષામાં ચોખ્ખી વાત છે કે બોલવું તેવું લખવું, ને લખવું તેવું બોલવું. ફારસી લખવામાં ઘણે ઠેકાણે બોલવા કરતા જુદું લખાય છે ખરું, પણ તે માત્ર લખનારનું આળસ, ભૂલ, અથવા ફક્કડાઈ જણાય છે. જેમ બોડિયા અક્ષર વાણિયાઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં લખે છે તેમ જ એ જાણવું. એ પ્રમાણે જ લખવું ને શુદ્ધ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમ જ ફારસીમાં લિપિના નિયમ ચોખ્ખા છે. અને તે બરાબર ઉચ્ચારને અનુસરતા છે. એથી ફારસી શબ્દને પણ આ નિયમ લાગુ પાડતાં કાંઈ પણ હરકત નથી. હરકત માત્ર બધા અંગ્રેજી શબ્દોમાં આવી પડે છે. એ શબ્દોમાં કયો નિયમ પાળ્યો છે તે આપણે વાચનમાળા જોઈને શોધી કાઢવું

જોઈએ છે. એશિયા શબ્દમાં 'આ' લખાય છે તે અંગ્રેજીમાં 'a' છે તે ઉપરથી. પણ જો જોડણી જ કબૂલ રાખવી, અને ઉચ્ચાર તરફ ન જોવું એમ ઠરે, તો એડીનબરો, મોંબ્લાંક, વગેરે શબ્દનાં જે રૂપ ચોપડીઓમાં જોવામાં આવે છે તે ક્યાથી આવ્યાં? અમારા જોવામાં એમ આવે છે, કે વાચનમાળાની જોડણી અનિશ્ચિત તો છે પણ તેના ઉપર આધાર રાખી શકીએ, તો તેનું વલણ ઉચ્ચાર તરફ જણાય છે. માટે અમે એનો પેટા નિયમ આ પ્રમાણે કાઢીએ છીએ.

અ. જે ભાષામાં ઉચ્ચાર અને જોડણી એકસરખાં ન હોય ત્યાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું.

આ ત્રીજા નિયમને ઘણા અપવાદ લાગતા હોય એમ જણાતું નથી. થોડા જ દાખલામાં એ નિયમ પડતો મૂક્યો હોય એમ લાગે છે. સંસ્કૃતમાં કેટલાએક શબ્દને અંતે વ્યંજનો આવે છે; જેમકે વિદ્વાન્, બુદ્ધિમાન્ જગત્ વગેરે. ગુજરાતીમાં એ શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ પણ વ્યંજનાંત જ થાય છે, અને તેઓ ખરેખર આ નિયમ નીચે આવે છે. પણ ચોપડીઓમાં કોઈ ઠેકાણે મૂળ પ્રમાણે જોડણી કીધી નથી. બીજા ગ્રંથકારો પણ ઘણુંકરીને વ્યંજનાંત શબ્દ લખવાનો કેવળ અભાવ જ બતાવે છે. કદાચિત્ અને અર્થાત્ સિવાય થોડા જ શબ્દમાં છેલ્લો અક્ષર ખોડો કરતાં અમે દીઠો છે.. પ્રાકૃત ભાષાનો એક ઉત્સર્ગ પણ એવો છે કે હલંત શબ્દ સ્વર સહિત લખાય. માટે આ બધી વાતનો વિચાર કરતાં અમારો નિશ્ચય થાય છે કે કમિટીએ ત્રીજા નિયમનો આ એક અપવાદ કબૂલ રાખ્યો છે, એ અપવાદ કબૂલ રાખવાનુ એક બીજું પણ કારણ મળી આવે છે. ગુજરાતીમાં દેવ, રામ વગેરે ઘણા શબ્દનો ઉચ્ચાર છેલ્લો અક્ષર ખોડો હોય એ પ્રમાણે જ થાય છે, અને તેથી એમ વિચારમાં આવ્યુ હશે કે જેમ આવા ઘણા હલંત ઉચ્ચારમાં સ્વર લખવા છતાં ઉચ્ચાર તો હલંત જ થાય છે, તેમ ખરા હલંત શબ્દમાં સ્વર ભેળીને લખીશું તો પણ તેનો ઉચ્ચાર તો કરવો જોઈએ તેમ જ થશે, અને એમ છે ત્યારે લિપિમાં જાણીજોઈને નકામી ગૂંચવણ શું કામ નાખવી? હવે પછીના લોકો આ ધારણા સ્વીકારશે કે નહિ એ શક ભરેલું

કેમકે વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન દેશમાં દિન પર દિન વધતું જાય છે, અને વખતનું વલણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાય છે. તે છતાં હાલ દેશમાં ચાલે છે તે તરફ જોતાં અને વાચનમાળામાં જે પદ્ધતિ પકડી છે તેનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણા કામને માટે તો આ પેટા નિયમ કાઢી શકાય છે.

ખ. વ્યંજનાંત શબ્દો શુદ્ધરૂપે બોલાતા હોય, તોયે તેમાં 'અ' મેળવીને જ લખવા.

બારીકીથી કામ કરવા જઈએ તો તો આટલા ખુલાસા સાથે પણ આ નિયમને અમલમાં આણતાં ઘણી ગૂંચવણ માલૂમ પડે; કેટલાંક ઉચ્ચારણો આપણને એવાં માલૂમ પડશે કે તેનાં ચિહ્ન જ આપણી લિપિમા નથી. મોર પક્ષી ને આંબાનો મોર, કોઠીનુ ઝાડ ને દાણા ભરવાની કોઠી, વગેરે. કેટલાંએક ગુજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તો અરબી કે અંગ્રેજી ભાષાના ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી શકવાના હતા? આવે પ્રસંગે આપણે આપણા આ નિયમને ઢીલો મૂકવાની જરૂર છે, અથવા એમ પણ વાદ કરી શકાય કે તે શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જુદા ઉચ્ચારણનો થઈ ગયો છે, અને તેથી આપણે તેના મૂળરૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાયેલા જ નથી. એ પણ ખરી વાત છે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાના ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી. અને એ કાર્ય જો તે ન કરી શકે તો કાંઈ તેનો તેમાં જરાયે દોષ ગણાય નહિ. દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિહ્ન કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી શકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. 'એ' ને 'ઓ'ના જે બે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં ચાલે છે તેને માટે નવાં ચિહ્ન કલ્પવાં કે પહેલાં ચાલતાં હતાં ને હમણાં જ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે તેને પાછાં તાજાં કરવાં એ જુદી વાત છે. ગુજરાતી લિપિમાં 'ઈ' 'ઉ' ને 'ઊ' ના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ રૂપમાં તો ભેદ રાખવાની જરૂર જ છે. અને કેટલાએક ગ્રંથકારો એ ભેદ પોતાના લખવામાં રાખે પણ છે. એ ભેદ લિપિમાં બતાવવો એ કાંઈ અઘરું કામ નથી.

આપણી લિપિમાં પરભાષાનાં ઉચ્ચારણો સમાય ને રીતે આ નિયમ લાગુ પાડવો એ આપણે ઉપર સિદ્ધ કર્યું. હવે માત્ર આટલું જ કહેવાનું રહ્યું છે કે કયા નવા ઉચ્ચારને માટે આપણી લિપિનો કયો અક્ષર વાચનમાળામાં કબૂલ રાખ્યો છે. એ બાબતના ઉચ્ચારણમાં કાંઈક મતભેદ ચાલે છે. કેટલાક મૂર્ધન્ય ને કેટલાક દંત્ય અક્ષર લખે છે. આપણી ચોપડીઓમાં મૂર્ધન્ય કબૂલ રાખ્યો છે, અને અમારા કાનને પણ એ જ વધારે પસંદ પડે છે. મરાઠી ટ્રાન્સલેટર અને તેનુ દેખાદેખી થોડાએક ગુજરાતી લખનારાઓ દંતસ્થાની અક્ષર વાપરે છે, પણ આપણે તો વાચનમાળાનો રિવાજ કબૂલ કરવો જોઈએ, બીજા કેટલાએક ઉચ્ચારણને માટે છેક જ આવો નિર્વિવાદ તો નહિ પણ કાંઈ એક નિયમ હાથ લાગે છે ખરો. એ બધાનો સાર નીચેના પેટા નિયમમાં અમે સમાવીએ છીએ. એ અંગ્રેજી ઉચ્ચારણને માટે જ ફક્ત છે. સંસ્કૃતમાં કાંઈ પંચાત નથી, અને ફારસી ઉચ્ચારણો આપણા જેવાં છે અથવા તેને આપણે તેવાં કરી નાંખ્યાં છે.

क. T નો ટ, D નો ડ, Z નો ઝ, ટૂંકા A નો આ, Clyde જેવા શબ્દમાં ક્લાઈડ, અને Pointમાં પોઈન્ટ એ પ્રમાણે લખવું.

આ ઉપનિયમના છેલ્લા ભાગમાં એટલે 'આઇ' ના ઉચ્ચારમાં કાંઈક તકરાર છે. કોઈ ઐ, ને કોઈ આઇ લખે છે. એમાં 'આઈ' જ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે એમ અમે કહી શકતા નથી, પણ કમિટીનો વિચાર એ પ્રમાણેનો અમારી નજરે આવે છે.

એક બીજી તકરાર પણ આ નિયમને લગતી કહેવાની રહી જાય છે. કેટલાએક અંગ્રેજી શબ્દોની વચમાં હલંત અક્ષર આવે છે, અને તેને ઘણે ઠેકાણે અકાર સહિત લખેલો જોઈએ છીએ. એ બાબત વાચનમાળામાંથી કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી, કેમકે કોઈ ઠેકાણે આમ ને કોઈ ઠેકાણે એમ લખેલું છે. પણ અમે ધારીએ છીએ કે અહીયાં તો કાંઈ છૂટ લેવાની જરૂર દીસતી નથી. સ્કાટલંડ નહિ પણ સ્કોટલંડ જ લખવું. અક્ષર જોડવો અઘરો

પડે છે માટે અને બીજા પણ કાંઇક કારણને લીધે એવે ઠેકાણે ને અક્ષર ખોડવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો વધારે સારું.

૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

વ્યુત્પત્તિ પ્રકરણમાં કોઈ શબ્દને પણ ગુજરાતી છે એમ કહી શકાતુ નથી; કેમકે ગુજરાતી એ કાંઈ મૂળ ભાષા નથી. તેમજ ગુજરાતીમાં જેટલા શબ્દ વપરાય છે તેને ગુજરાતી કહ્યા છે એમ પણ આ નિયમનો અર્થ થઈ શકતો નથી. ત્રીજા નિયમથી સંસ્કૃત કે બીજી ભાષાના શુદ્ધ શબ્દ તો બાદ થયેલા જ છે. પહેલા નિયમમાં થોડા ફેરફારવાળા શબ્દને પણ મૂળ પ્રમાણે લખવાનું કહ્યું છે તેથી આ ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થયેલા શબ્દ જેને વિષે બીજો નિયમ છે તે જ સમજવા

આ નિયમ જેમ વાજબી છે તેમ હવે અર્થમાં ખુલ્લો છે. પણ અમલમાં આણવો સૌથી અઘરો છે. ઘણા ભાગમાં કયું ઉચ્ચારણ સાધારણ છે તે જાણ્યા અગાઉ તે શબ્દ ગુજરાતના બધા ભાગમાં શી રીતે બોલાય છે તે જાણવું જોઈએ. એટલું જ્ઞાન થોડામાં જ હોઈ શકે, પણ એ બાબત કાંઈ પણ વિશેષ નિયમ આપવો એ અશક્ય છે, કેમકે જુદા જુદા ભાગમાં શબ્દ બોલવાની કાંઈ અમુક રીતિઓ નથી. સુરત જિલ્લામાં બધે સ બોલે છે, ચરોતરમાં ક નો ચ, હ્રસ્વ ઇ ઉનો લોપ, દીર્ઘ ઈ ઊનો ગુણ વગેરે જે કાંઈ નિયમસર ઉચ્ચારભેદ છે તે નીચલા વર્ગના લોકોમાં જ ચાલે છે, અને તેથી ફલાણા ભાગમાં આ નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય છે એમ કહી શકાતું નથી. એ તો દરેક ભાગના વતનીઓ એકઠા મળી દરેક શબ્દના રૂપ વિષે નિશ્ચય કરે ત્યારે જ થાય. કમિટી એ ધોરણ મુજબ જ ભેગી થઈ હતી, અને તેથી જે શબ્દ તેમણે મુકરર કર્યા તે પ્રમાણે જો શુદ્ધ છપાયા હોત તો આપણે કોઈ વાતની અડચણ રહેત નહિ. પણ તેમ થયુ નથી. ત્યારે તો ઘણે ઠેકાણે શી રીતે કીધું છે તે ઉપર નજર રાખવી જોઈએ.

નિયમ તો કોઈ બરાબર નીકળી શકતો નથી, તે છતાં સુરત, ઉત્તર ગુજરાત, અને કાઠિયાવાડ એ ત્રણ ગુજરાતના મોટા ભાગ

છે, અને એ ત્રણ ભાગની ભાષા કેટલીએક રીતે એકબીજાથી નોખી પડે છે એ વાત યાદ રાખવી. અમે સાંભળ્યું છે કે કમિટીએ પણ એ ભાષાના એવા મોટા ત્રણ વિભાગ જ પાડ્યા હતા, તેથી એ ત્રણે ભાગમાં હરકોઈ શબ્દ શી રીતે બોલાય છે તેની તપાસ કરીએ તો તે કાંઈ ઘણું અઘરું પડે એવું નથી.

૫. એક જ અર્થના છેક જુદા જુદા શબ્દો ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં બોલાતા હોય તો તે બધા રાખવા.

આ નિયમ જોડણી લખનારને કાંઈ કામનો નથી. એ તો ગ્રંથકારને જ ઉપયોગનો છે. તેમજ એ નિયમમાં સમજવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી. 'છેક જુદા જુદા શબ્દ' એમ જે કહ્યું તે ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું છે કે એક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ રૂપ થતાં હોય તો તે બધાં રૂપ જુદા શબ્દ જાણીને ભાષામાં ન લેવા. ત્યાં તો ઉપલા નિયમો લાગુ પાડવા. આ નિયમ તો જુદા જુદા મૂળના એક અર્થવાળા શબ્દ બોલાતા હોય તેને માટે છે.

૬. સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુ પરથી ક્રિયાપદ અને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી.

આ નિયમની વાક્યરચના કાંઈ ઓર જ તરેહની જણાય છે. બીજા નિયમોમાં તો કાંઈ વધઘટ કરતાં કાંઈ પણ અર્થ ખુલ્લો જણાય છે, પરંતુ આ નિયમને જેમ જેમ જોઈએ છીએ તેમ તેમ વધારે અર્થરહિત માલૂમ પડે છે; અથવા એના શબ્દ ઉપરથી ક્યારે પણ અર્થ ન કાઢી શકાય એવો અર્થ એ કમિટીના મનમાં હશે એવી કલ્પના કરવી પડે છે.

પ્રથમ તો એમાં 'તેની જોડણી' એમ જે લખ્યું તે કોની જોડણી એ બરાબર સમજાતું નથી. ઉપરટપકે જોતાં કોઈ સ્વાભાવિક રીતે એ સંબંધી સર્વનામનો અન્વય 'ક્રિયાપદ' જોડે કરે છે, પણ જરા જો વિચાર કરે તો અન્વય ખોટો છે એમ તુરત લાગે. સંસ્કૃત અથવા હિંદી પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપાખ્યાન કરવું એવો અર્થ હોય જ નહિ. 'કહેવું' એને ઠેકાણે कथितव्यं के कहना કહેવું એવો તે કોનો અભિપ્રાય હોય? પણ વાક્યનો એ જ અન્વય સ્વાભાવિક છે, અને બીજી રીતે એનો

અન્વય કરીએ છીએ એટલે 'ધાતુ'ની સાથે એનો સંબંધ બેસાડવા જઈએ છીએ તો પણ ઉપર કહ્યો તેવો જ અનર્થ થઈ જાય છે.

ધારો કે એ નિયમનો એવો અર્થ છે કે સંસ્કૃત અને હિંદી ધાતુઓ તો તે મૂળ ભાષામાં હોય, તે પ્રમાણે જ લખવા અને તેનું રૂપાખ્યાન ગુજરાતી વ્યાકરણના નિયમે પણ પેલા શુદ્ધ રૂપને ગુજરાતી ધાતુ માનીને કરવું. આ અર્થ એક ઘડી પણ નીભી શકતો નથી. એમાં પ્રથમ તો સંસ્કૃત અને હિંદી એ બન્નેના મૂળની વાત કરી છે, પણ ઘણાખરા હિંદી ધાતુઓ તો ગુજરાતીની પેઠે સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલા છે. ત્યારે હવે મૂળ રૂપ સંસ્કૃતમાંનું લેવું કે હિંદીમાંનું લેવું? આ નિયમ તો હિંદી ભાષા જાણે કોઈ સ્વતંત્ર ભાષા હોય એવા ભાવથી લખ્યો છે. એ મુશ્કેલી આઘી મૂકીએ, અને સંસ્કૃત કે હિંદી એ બેમાંથી જે ફાવે તે રૂપ લેવું એમ કબૂલ કરીએ તો પણ એ નિયમ ગુજરાતી ભાષાને મારી નાખ્યા સિવાય અમલમાં આણી શકાતો નથી. કહેવું એનો મૂળ ધાતુ સંસ્કૃતમાં તો 'कथ्' છે, ત્યારે શું કથ્ ધાતુ આપણે એને ઠેકાણે હંમેશાં વાપરવો? કોઈ કહેશે કે આ ઠેકાણે તો હિંદી રૂપ कह કબૂલ રાખવું. તો તે કબૂલ રાખ્યું. પણ મૂળ ધાતુનું સંસ્કૃત કે હિંદી એ બંનેમાં મિલ રૂપ છે તેનું શું કરવું? શું હોરાજી પેઠે 'મિલતું નથી' એમ બોલવું? એવા कृ, चल्, छिद्, तुल्, तृ, मुच्, વગેરે અનેક ધાતુઓ છે, કે જેનાં સંસ્કૃત કે હિંદી રૂપ આપણી ભાષામાં કદી પણ આપણે દાખલ કરી શકવાના નહિ. આવો ગાંડો અર્થ એ કમિટીના નિયમમાં નથી જ રહેલો એમાં શો સંદેહ? ત્યારે એનો અર્થ શો હશે?

અમે તો એ નિયમનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીએ છીએ. એ વાત ખરી છે કે એ શબ્દોમાંથી એ અર્થ શી રીતે નીકળ્યો તે અમે સમજાવી શકતા નથી. અને એ જ અર્થ ધારેલો હોય તો એ નિયમ ઉપર ઘણી જ અપૂર્ણ ભાષાનો દોષ આવી પડે; તો પણ જો એમાં કાંઈ અર્થ રહેલો છે તો અમે જે નીચે લખીએ છીએ તે જ છે.

કહે, રહે વગેરે હકારવાળા ધાતુઓ આવે ત્યારે પાછલા અક્ષર સાથે હ ને ન જોડી દેવો.

આ નિયમ શા માટે બાંધવો પડ્યો હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. કહ્યું, કહીએ વગેરે કેટલાંક રૂપાખ્યાનમાં 'હ' છૂટો પડે છે અને મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં 'હ' છૂટો છે તેથી એ કદાપિ કાઢ્યો હશે. પણ એ ફેરફાર દર્શાવવો એ વ્યાકરણનું કામ છે, અને એ ફેરફાર દર્શાવવો પડે માટે જોડણીમાંથી તે ભેદ જ કાઢી નાંખવાનો હુકમ કરવો એ તો કોઈ પ્રકારે અમને વાજબી લાગતું નથી. સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો થાક્યા નહિ તો આપણે આટલી હરકતથી કેમ ડરી જવું જોઈએ ?

આ રીતની જોડણીની એક મોટી અસર થઈ છે કે કહેવું, કહે છે, વગેરે જે જોડણી હાલ પસરી છે તે ઉપરથી ઉચ્ચાર પણ કેટલાએક વાંચનારાઓ ખોટા કરે છે અને કેટલાએક મહેતાજીઓ એવા ઉચ્ચાર શીખવવા એમ પોતાની ફરજ સમજે છે. બીજું બોલવું તેમ જ લખવું એ જ આપણી લિપિનું લક્ષણ છે તેમાં આ નિયમથી એક મોટો વિરોધ આવીને પડે છે. તે છતાં અમારું કામ અહીંયાં તો અર્થગ્રહણ કરવાનું છે તેથી અમારા વિચાર પ્રમાણે એનો શો અર્થ થાય છે તે અમે ઉપર આપ્યો.

૭. ઈકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઈ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો, પણ હ્રસ્વ ઇ કરીને ય ઉમેરે તો યે ચાલે: જેમ, નદી, નદીઓ અથવા નદિયો. ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉ જ રાખવું. જૂ, જૂઓ; લીંબુ, લીંબુઓ.

૮. કાંસું, રાતું, વાંચવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતરજાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો હ્રસ્વ ઉકાર છે, અને અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો. જૂ, લૂ વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરી શબ્દોમાં અંત્ય સ્વર દીર્ઘ છે. બે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઉકાર દીર્ઘ છે; જેમ ફૂટ, દૂધ, ધૂળ, ચૂક, ખૂબ, ઇત્યાદિ. તેમ જ ઉકારની પછીનો અક્ષર દીર્ઘ હોય તો પણ એ જ નિયમ ઘણુંકરીને લાગે છે; જેમ ચૂનો, ખૂણો, ઈત્યાદિ. અને તેમ જ ધાતુ કે નામમાં ઉ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ હોય તેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપલો

નિયમ ફરતો નથી. જેમ મૂકનાર, સૂવાળો, દૂધભાઈ વગેરે; બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં પહેલા અથવા વચમાંના ઉકારની પછીનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય તો તે ઊ દીર્ઘ કરવો, અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઉ હ્રસ્વ લખવો. જેમ કૂખડો, ફૂદડો, ખુશાલ, વગેરે. ઇકારાંત શબ્દોમાં જે ઈકાર છે તે દીર્ઘ છે. જેમ ઘી, કઢી, નાખી. બે અને તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઈકાર હ્રસ્વ દીર્ઘ, ઉકાર સંબંધી નિયમ પ્રમાણે લખાય છે; જેમ બીક, કીડી, ખીચડી, નાળિએર, રૂપિઓ, ઇત્યાદિ.

૯. ગુજરાતી શબ્દોમાં 'સ' હોય તેમાં ઈ કે ય મળવાથી તાલુ 'શ' બોલાય છે, જેમ ડોસો હોય પણ ઈ આવવાથી ડોશી; માસો, માશી, પીરસો, પીરશ્યું, વગેરે. એ નિયમ સુરત ભરૂચ સિવાય આખા ગુજરાતમાં ચાલે છે માટે તે તે રીત ચોથા નિયમને આધારે રાખવી.

અત્યાર સુધી તો અમે એકેકો નિયમ લઈને તે ઉપર અમારું વિવેચન આપ્યું. પણ આ ઠેકાણે અમે અટકી પડીએ છીએ. ઉપર અમે બતાવ્યુ છે કે આ નિયમો કોઈ ઠેકાણે ધારેલા અથ કરતાં અધિક ને કોઈ ઠેકાણે ઓછું બતાવે છે. પણ આ ત્રણ નિયમમાં તો ઘણો ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. જેને અપવાદ દાખલ બીજા નિયમના પેટામાં લખવા જોઈતા હતા તેને સ્વતંત્ર નિયમ પ્રમાણે છૂટા લખ્યા છે; અને જે છૂટા નિયમો છે તેને એક નિયમમાં મારી મચરડીને ઘોંચી ઘાલ્યા છે. આઠમા નિયમમાં અર્થ અને ભાષામાં અત્યંત ગૂંચવણ કરી નાંખી છે. એમાં ખરેખર ચાર સ્વતંત્ર નિયમ અજમાવી દીધા છે. માટે અમે ધારીએ છીએ કે આ ત્રણ નિયમોનું પૃથક્કરણ કરીને તેના યથાયોગ્ય નિયમ બાંધી તે ઉપર અમે અમારું વિવેચન આપીએ તો શીખનારને વધારે સમજણ પડે. એ નિયમ અમે પાડીએ છીએ, અને તે ઉપર નંબર અમે અમારી તરફના આપીએ છીએ, તો પણ એ નિયમ અમારી તરફના છે એમ ન જાણવું. એ વિષે જે અમારે કહેવાનું હશે અથવા તેમાં જે ફેરફાર કરવાનું અમારી નજરમાં વાજબી લાગશે તે તો અમે ઉપર પ્રમાણે તે દરેક નિયમના પેટામાં જ લખીશું. નીચે અમે જે ચાર નિયમો આપીએ છીએ

તો એમાં ત્રણ નિયમો છે તેની જગો પર કમિટીના જ હોય એમ સમજવું.

૭. નાન્યતર જાતિના પ્રત્યયમાં ઉકાર હ્રસ્વ છે.

આ અને એની નીચેના બે નિયમ હ્રસ્વદીર્ઘના ભેદ વિષે છે. એ બધા નિયમો સંસ્કૃત કે પરભાષાના શુદ્ધ અથવા જરા ફેરફાર પામેલા શબ્દને લાગુ પડતા નથી, પણ ઘણા અપભ્રંશ અથવા દેશ્ય શબ્દને જ લાગુ પડે છે, એ વાત ઉપર સમજાવી જ છે. પણ ઘણા લોકો સુખ દૂખ વગેરે વિપરીત જોડણીઓ આ ભેદ ન સમજ્યાને લીધે કરે છે. તેથી જેટલી વાર એ વાત તેમની આગળ મૂકીએ તેટલી વાર કામની જ છે. સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ તો તે ભાષામાં હોય તે પ્રમાણે જ હ્રસ્વદીર્ઘ લખવા, અને આ નિયમો ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપવું નહિ.

ગુજરાતી અથવા અતિ અપભ્રંશ શબ્દમાં હ્રસ્વદીર્ઘ લખવા વિષે ત્રણ મત હાલ આપણા દેશમાં ચાલે છે. કેટલાએક બોલાય છે તે પ્રમાણે જ લખવું એમ કહે છે, અને ખરું જોતાં આપણી લિપિની રૂઢિને એ વિચાર જ અગત્યનો છે. પણ ઉચ્ચારણ ઉપરથી હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ ઓળખવો એ અશક્ય નહિ તો બેશક બહુ જ અઘરું કામ છે. બોલવાની ઉતાવળમાં ઘણાં ઉચ્ચારણ ટૂંકાં થઈ જાય છે અને જો એ ઉપર ધોરણ રાખવા જઈએ તો કેમ, ઘેર, આવે છે, વગેરે ઘણા શબ્દોમાં ખુલ્લા ગુરુ અક્ષર છે તે પણ લઘુ જેવા લાગે. તેમ જ હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ જાણવાના મનસૂબાથી આપણે એકાદો શબ્દ ચાંપી ચાંપીને બોલવા લાગીએ તો તેમાં તે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ છે એમ દીઠામાં આવે. ટૂંકામાં, બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ નહિ જેવો થઈ ગયો છે. આ કારણને લીધે કેટલાએક તો એ ભેદ ગુજરાતીમાંથી કાઢી નાખવો એવો વિચાર આપે છે અથવા તેઓનો વિચાર પરિણામે એવો જ છે. તેઓ કહે છે કે દીર્ઘ ઈ ને હ્રસ્વ ઉ લખવું. વાણિયાઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમ જ કરે છે. પણ આવો વિચાર ધરાવનારાની સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુ જ થોડી છે. એ વિચાર ઘણા કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે

ગુજરાત હવે વર્તશે એવું વલણુ દેખાતું નથી. તેથી અમે એ વિચારને ફક્ત અહીંયાં સૂચવીને જ પડતો મૂકીએ છીએ. ત્રીજો મત એવો છે કે શબ્દની ઉપર, પ્રાકૃત ભાષા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી. એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે અને જ્યારે બોલાતી ભાષામાં હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર પકડાતો નથી ત્યારે પસંદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ એ મતના સામી મોટી હરકત એ છે કે દરેક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અશક્ય વાત છે. ભાષામાં હાલ ઘણા એવા શબ્દ મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા પ્રાંતમાં કોઈ પણ કહી શકશે નહિ. તો પછી તેમાં હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ નિર્માણ કરનારો આપણે ક્યાંથી લઈ આવીશું? બીજું એ હિસાબે તો વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

આ ત્રણે મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઈને બુક–કમિટીએ મધ્યમ રસ્તો પકડ્યો હોય એમ અમને લાગે છે. ઉપર અમે એ નિયમોની ભાષા વિષે કાંઈક સખત શબ્દો બોલ્યા હતા, પણ અત્રે અમારે કહેવું જોઈએ કે તેઓએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે ઘણા વિચારનું ગંભીર ફળ છે. એ નિયમોથી જોડણી નિશ્ચિત થાય છે, ઉપલી રીતોમાં હરકતો છે તે દૂર થાય છે, અને કોઈ મતથી પણ ઘણાં ઊલટાં રૂપ સધાય છે એમ નથી.

ઉપર હ્રસ્વદીર્ઘના સઘળા નિયમો વિષે સાધારણ વાત કહી. હવે જે અમુક નિયમ મથાળા ઉપર મૂક્યો છે તે વિષે કંઈક બોલવાનું છે. એમાં 'નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય' એમ લખીને મર્યાદા બાંધી છે, તેથી એવું બને છે કે હું, તું, લખું વગેરે ઘણા શબ્દો આ નિયમોના કોઈ નિયમ હેઠળ આવી શકતા નથી. કદાપિ અંત્યસ્થાની ઉકારનો જે નિયમ નીચે આવે છે તેના પેટામાં એ શબ્દોની વ્યવસ્થા કરવાનું કોઈ કહે, તો તેનો જવાબ એ છે કે ઉકારના પેટામાં જ જો ઉ ગણવું હતું તો નાન્યતર જાતિના પ્રત્યયને પણ જુદો પાડવાની કાંઈ જરૂર નહોતી. અમારો વિચાર તો એમ પણ છે કે ઉનો જુદો નિયમ ન કરતાં તેને ઉકારમાં જ ગણ્યું હોત તો ચાલત. પણ જ્યારે બુક–કમિટીએ ભેદ જુદો પાડ્યો છે

ત્યારે તે કાઢી નાંખીને કાંઈ પણ ક્લિષ્ટતા આ નિયમોમાં આણવાને અમે ચાહતા નથી. તેથી જ અમે આ નિયમ લખ્યો છે.

હવે જ્યારે ઉકારના પેટામાં ઉ ન ગણવું એમ ઠર્યું, ત્યારે તો હું, તું, લખું, વગેરે ઉપર દર્શાવેલા ઘણા શબ્દોનું શું કરવું એ સવાલ આપણે માથે હજી ઊભો જ રહે છે. વાચનમાળામાં બધે જ એવા શબ્દોમાં ઉ હ્રસ્વ જ રાખ્યું છે. ઘણા ગ્રંથકારો પણ હાલના એમ લખે છે, સાધારણ બોલવામાં દીર્ઘ હોય એમ કાંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં પણ જે ઉપરથી નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય થયો છે તેવા જ અથવા આખરે અપભ્રંશ થઈને તે રૂપે થઈ ગયેલા પ્રત્યય ઉપરથી જ હું, તું વગેરે શબ્દોમાં ઉ આવ્યું છે. માટે અમે ઉપલા નિયમમાંથી પેલું મર્યાદા કરનારું ઉપવાક્ય કાઢી નાંખી તેને નીચે પ્રમાણે મૂકીએ છીએ.

ઉં પ્રત્યયમાં ઉકાર બધે ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે.

૮. શબ્દના છેડાના ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવા, પણ એકાક્ષરી શબ્દમાંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

આ નિયમ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જે લોકો ઈ દીર્ઘ અને ઉ હ્રસ્વ હમેશાં લખવાનું કહે છે તેમના મતને અનુસરીને બાંધ્યો જણાય છે. તેમ જ ઘણા ઈકારાંત શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઈ દીર્ઘ જ છે. પણ યાદ રાખવું કે એ મત અંત્યાક્ષરને માટે જ કબૂલ રાખ્યો છે. અને તેમાં પણ એકાક્ષરી શબ્દોને એ નિયમમાંથી બાતલ કરી ત્યાં દીર્ઘ ઊ લખવાનું કહ્યું છે. આ અપવાદ રાખ્યો તે ઠીક કીધું છે. એમાંના કેટલાક શબ્દોમ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઊ દીર્ઘ જ છે, અને વળી તે પ્રથમ અક્ષર હોવાને લીધે તેના ઉપર જે ભાર આવે છે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવો જ સંભળાય છે.

શબ્દની અંતે નહિ પણ આરંભે અથવા વચમાં જ્યારે એ સ્વરો આવે ત્યારે શી રીતે લખવું એ બાબતનો નિયમ નીચે આવે છે.

૯. શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો

દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ બે અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તો પણ એ ઘણુંકરીને દીર્ઘ જ લખાય છે.

આ નિયમનો ઉપલો ભાગ વ્યુત્પત્તિને ધોરણે બાંધ્યો નથી. પણ ઉચ્ચારણની સરળતાને લીધે જેમ સ્વાભાવિક રીતે બોલાય છે તેને અનુસરીને બાંધ્યો છે. અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું એ ઉત્તમ માર્ગ જ છે. પાસે પાસે આવેલા બે અક્ષરનું લાંબું કે ટૂંકું એક તરેહનું ઉચ્ચારણ બોલવામાં તેમ જ સાંભળવામાં સારું લાગતુ નથી, અને તેથી બોલનાર પોતાની મેળે એક ઉચ્ચારણ લઘુ હોય છે તો બીજાને ગુરુ કરે છે, અને એક ગુરુ હોય છે તો બીજાને લઘુ કરે છે. એ રીતે બોલવું બધાને સ્વાભાવિક જ છે, અને તેથી અમે આ નિયમને સ્વાભાવિક નિયમ જ કહીએ છીએ. આ નિયમના બીજા ભાગમાં એનો અપવાદ બતાવ્યો છે. છેલ્લા નિયમના અપવાદ પ્રમાણે એકાક્ષરી અક્ષરમાં તો ઇકાર કે ઉકાર દીર્ઘ છે જ, અને આ અપવાદથી બે અક્ષરના શબ્દમાંના પણ ઇકાર કે ઉકારને દીર્ઘ લખવા એમ ઠેરવ્યુ. જો એ અપવાદ ન આવ્યો હોત, તો આ નિયમ પ્રમાણે તેની પછી લઘુ અક્ષર આવત ત્યારે જ એ દીર્ઘ થાત. પણ આ નિયમથી તો તેની જોડે ગુરુ અક્ષર આવ્યો હોય તો યે તે દીર્ઘ લખી શકાય છે; જેમકે, ચૂનો, કીડી, વગેરે. આ અપવાદ વ્યુત્પત્તિ ઉપર નજર રાખીને કાઢ્યો હશે. એવી તરેહના ઘણા શબ્દમાં પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો પ્રમાણે સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઉચ્ચારણ પણ કદાપિ દીર્ઘ જેવું લાગે ખરું. પણ આ અપવાદમાં 'ઘણુંકરીને' શબ્દ મૂક્યો છે તેથી કદાપિ એ નિયમ શાસ્ત્રીય રીતે વધારે સારો થતો હશે, પણ એનું ઉપયોગીપણું તો એકદમ નાશ પામે છે. વિદ્યાર્થી જે અમુક શબ્દ લખવા બેઠો હોય, તે શબ્દ આ નિયમ બાંધનારના 'ઘણુંકરીને'માં આવી ગયો કે નહિ એ જાણવું કેવળ અશક્ય છે, અને તેથી આ અપવાદ તેને નકામો થઈ પડે છે. કયા ધોરણ પ્રમાણે આ અપવાદ લાગુ પાડવો તેનો જરા ઇશારો પણ આ નિયમમાં કીધો નથી. તેથી આ નિયમમાં ફેરફાર કરવો આવશ્યક છે. પણ કયા ધોરણ ઉપર એ અપવાદ રાખ્યો છે તે જ્યાં સુધી જણાતું

નથી ત્યાં સુધી એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અશક્ય છે. વ્યુત્પત્તિ અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ તરફ એ અપવાદનું લક્ષ જણાય છે ખરું, પણ તે ઉપરથી શિખાઉને ઉપયોગી થઈ પડે એવો નિયમ કાઢી શકાતો નથી. શિખાઉને વ્યુત્પત્તિ આવડતી હોય અને ઉત્સર્ગ તે લાગુ પાડી શકતો હોય, ત્યારે તો પછી આ બધા નિયમ બાંધી આપવાની શી જરૂર છે? ત્યારે તો તે પોતાની મેળે જ શુદ્ધ જોડણી કાં ન લખી શકે?

અમારી નજરમાં આ હરકત ટાળવાનો ટૂંકો રસ્તો એ જ છે કે જેમ ઘણા મહેતાજીઓ આ નિયમ અમલમાં આણતી વખતે કરે છે તેમ એમાંથી એ તકરારી ઉપવાક્ય જ મૂકી દેવું, અને સઘળે ઠેકાણે એ નિયમને લાગુ પાડવો. એમ કીધાથી કોઈ પ્રસંગે વ્યુત્પત્તિ વિરુદ્ધ જોડણી થશે ખરી, પણ બધી હરકતો એ વિના દૂર થઈ શકે એવો બીજો રસ્તો નથી. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દને અથવા થોડા અપભ્રંશ શબ્દને તો આ નિયમ લાગતો જ નથી એટલે ઘણી વિરુદ્ધતા તો નહિ આવે.

૧૦. મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ. પણ ઈકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ઈ ને મરજીમાં આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમાં ય ઉમેરાઇ શકે. અને તેમ જ 'સ' માં ઈ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ઠેકાણે 'શ' થાય છે;— જેમકે ગાડીવાન, ગાડીઘોડા; નદીઓ અથવા નદિયો, માશી, પીરશ્યું.

આ નિયમ પણ બહુ લાંબો છે, તથાપિ બધી વાત એક સંબંધની છે. પહેલા ભાગમાં એક સાધારણ નિયમ છે અને બીજા ભાગમા તેના બે અપવાદ બતાવ્યા છે.

આ નિયમની મતલબ શબ્દના રૂપને દ્રઢીભૂત રાખવાની છે. જો એવો નિયમ નહિ બાંધ્યો હોય તો ઉપલા નિયમને અનુસારે દરેક શબ્દની જોડણી વાદળાની છાયાની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જાય. જેમ ' ચૂનો ' એ શબ્દમાં ઉ એકવાર દીર્ઘ લખ્યું અને પછી તેના ઉપર વાળો પ્રત્યય આવ્યો એટલે પાછું તેને ' ચુના-વાળો ' એમ લખવું પડે. કેમકે હવે તો એ કાંઈ બે અક્ષરનો

શબ્દ રહ્યા નથી. તેમ જ ‘ ચોપડી ’ એ શબ્દમાં ઈ છેલ્લી છે એમ જાણીને દીર્ઘ લખી, પણ ‘ માં ’ પ્રત્યય આવ્યો કે તેને હ્રસ્વ કરીને ‘ ચોપડિમાં ’ એ પ્રમાણે લખવું પડે. ઉપલા નિયમના વિવેચનમાં કહ્યું તે પ્રમાણે જોડેના બંને અક્ષરને હ્રસ્વ કે દીર્ઘ બોલવા સ્વાભાવિક નથી. અને તેથી કદાપિ ઉચ્ચારમાં ‘ ચુનાવાળો ’ એમ જ બોલાય, તો પણ શબ્દને સદા એકરૂપી રાખવાને સારુ આવું બંધન રાખવાની જરૂર પડે છે.

તે છતાં સાધારણ ઉચ્ચારણને માન આપી એ અપવાદ કબૂલ રાખવા પડ્યા છે. આ નિયમ પ્રમાણે નદી શબ્દમાં મૂળ ઈ દીર્ઘ છે તેથી તેના ઉપર ઓ પ્રત્યય આવ્યા છતાં પણ તે જ કાયમ રાખી નદીઓ જ લખાય, અને નદિઓ લખે તો ખોટું ગણાય. ઉચ્ચારમાં ‘ ઇ ’ બેશક હ્રસ્વ થઈ જાય છે, અને તેની ખાતરી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતા ઉચ્ચારણો ઉપર જ ધ્યાન આપીને લખે છે, તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે ઠેકાણે નદિયે, કરિયે, બોલાવિયે, વગેરે જોડણી માલૂમ પડશે. તે છતાં કેટલાએકનો એવો વિચાર છે કે ભાષણની ત્વરાથી ટૂંકા થઈ ગયેલા રૂપને વ્યાકરણનિયમે સ્વીકારવા ન જોઈએ. અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરું પણ છે. પણ જો શબ્દને એકરૂપી રાખનાર આ સરળ નિયમને અપવાદ લગાડવા કબૂલ કીધા, તો નદિયો જેવા શબ્દનો આ અપવાદમાં આવવાનો પહેલવહેલો હક છે. આ અપવાદ અત્રે કબૂલ રાખ્યો છે, તોપણ વાચનમાળામાં તો કદીયે અમલમાં આણ્યો નથી. ખરું કહીએ તો એ અપવાદ કાંઈ કબૂલ રાખ્યો નથી, પણ કેટલાએક વિદ્વાનો લખે છે તેને ખોટા ન કહેવા એટલો જ આ નિયમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. અમારા વિચારમાં તો એ અપવાદ જરૂરનો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ નદી, સ્ત્રી વગેરે શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનમાં કેટલેક ઠેકાણે ઈ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. જૂના ગુજરાતી લખાણમાં અમે હમેશાં એ પ્રમાણે જ જોડણી કરેલી જોઈએ છીએ. ઉચ્ચારમાં પણ એવો ફેરફાર સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. જો એ અપવાદ કબૂલ ન રાખીએ, તો જેમ સુધરેલી ભાષાઓમાં છે તેમ ગુજરાતી કવિતા કદીયે વ્યાકરણશુદ્ધ થવાની નહિ, વગેરે

કારણોથી અમારો મત એ અપવાદની તરફેણમાં જ પડે છે, અને તે એટલે સુધી કે એ રીતે લખવું તે જ વાજબી ગણાય એવો નિયમ થવો જોઈએ. એમ હોય તો 'મરજીમાં આવે' વગેરે જે શકના શબ્દ એમાં મૂકયા છે તે કાઢી નાંખવા જોઈએ.

તેમ જ બીજો અપવાદ એટલો અગત્યનો છે કે નહિ એ શક પડતું છે. તોપણ કમિટીએ તો એને વધારે જોર આપ્યું છે અને એની વિરુદ્ધ ચાલવાની છૂટ આપી નથી. એ અપવાદ આગળ પાડવાની મતલબ એટલી જ જણાય છે કે સુરત, ભરૂચ સિવાય ગુજરાતના બધા ભાગમાં એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થાય છે. જો એટલુ જ કારણ હોય તો પહેલો અપવાદ જેના પ્રમાણે આખા દેશના લોકો બોલે છે તે જો શક પડતો રાખ્યો તો આને નિશ્ચય રૂપમાં મૂકવાની કાંઈ જ જરૂર ન હતી. જો એ અપવાદ પાળવો આવશ્યક જ ઠેરવ્યો તો ઉપલો અપવાદ અવશ્ય પાળવો જોઈતો હતો જ. એ ઉપરથી અમે આ અપવાદની વિરુદ્ધ જતા હોઈએ એમ નથી. અમારી મતલબ 'પહેલા અપવાદને જે ગેરઇન્સાફ મળ્યો તેનો પક્ષ કરવાની છે, અને જો મૂળ શબ્દના સ્થિર રૂપને છેડવું નહિ એવો સિદ્ધાંત હોય તો બીજા અપવાદને દૂર કરવો. બાકી આ બીજા અપવાદનું વલણ પણ સ્વાભાવિક' નિયમને માન આપવા તરફ છે. ઇ ને ય એ અક્ષરો તાલુસ્થાની હોવાને લીધે એ જે સકારની સાથે ભેળાય છે તેનો ઉચ્ચાર તાલુમાંથી કરવો સરળ પડે છે અને તેથી બેશક વાણીની મધુરતામાં વધારો થાય છે. સુરત, ભરૂચ શકારનો છેક અનાદર કરે છે તે છતાં પણ ત્યાંયે આવા યોગમાં કોઇક પ્રસંગે ઝપટના બોલનારથી આ અપવાદ પ્રમાણે બોલી જવાય છે, જેમકે, બેશી જાઓ, નાશી ગયો.

બૂક—કમિટીએ જે જોડણીના નિયમ બાંધ્યા છે તેનું તો અર્થ-ગ્રહણ અમે ગયા અંકમાં* પૂરું કરી ચૂકયા છીએ. અમને આશા

---

* અમે એ બાબત ચર્ચા ઉઠાવવા માગતા હતા તેમાં તો અમે બિલકુલ નાઉમેદ થયા છીએ. અમારા અર્થગ્રહણની સામા કોઈએ પૂર્વ-પક્ષ ઉઠાવ્યો નહિ, તેમ જ કેળવણીખાતાના કોઈ સંબંધીએ અમારા

છે કે એની સહાયતાથી હવે એ નિયમો બરાબર સમજાશે. અને શબ્દોની જોડણી બાબત જે અંધાધૂંની ચાલે છે તેમાં ઘણો ઘટાડો થશે. પણ અમને ઘણું અવલોકન કરતાં માલૂમ પડે છે કે આ નિયમમાં નથી આવી જતા એવા કેટલાએક શબ્દો છે અને તેની જોડણી વિષે જુદા જુદા મત ચાલે છે. વાચનમાળામાં પણ કોઈ ઠેકાણે આ રીતે લખેલું છે અને કોઈ ઠેકાણે બીજી રીતે લખેલું છે. એ ગૂંચવણની વેળાએ કયે રસ્તે ચાલવું તે બાબત કશોયે નિયમ મળે નહિ. અમે જાણીએ છીએ કે એ વિષે કાંઈ પણ નિયમ ઠરવા જોઈએ. એ નિયમ ઠરાવવા એ અમારું કામ નથી. તો પણ બૂક-કમિટીને એ બાબત સૂચના દાખલ અમને જે જે નિયમોની ખોટ માલૂમ પડે છે તેની અમે નીચે ચર્ચા ચલાવીએ છીએ.

ઘણા શબ્દોમાં જોડાયેલો હ સંભળાય છે, અને તે હ ને શી રીતે લખવો એ બાબત વાચનમાળામાં જુદી જુદી ચાર રીતો જોવામાં આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે એ સમૂળગો કાઢી નાખવામાં જ આવે છે; જેમકે મોટો, નાનો, અમે, તેને, વગેરે. કેટલેક ઠેકાણે હ કાઢી નાંખીને એની જોડે ડકાર આવ્યો હોય છે તેનો ઢકાર કરે છે; જેમકે કાઢવું, ચઢવું, વઢવું, મોઢું, વગેરે. તેમજ કેટલેક ઠેકાણે જોડાયેલો હકાર છૂટો કાઢીને તેના ઉપર પાછલા અક્ષરનો સ્વર નાંખે છે, જેમકે શહેર, લહેર, પહોર (પ્રહર) નહોર, (નખર). તેની સાથે કાંઈ પણ નિયમભેદ વિના કોઈ વખત એ સ્વર અને અક્ષર ઉપર પણ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે પેહેલો, વાહાલો, કાહાડો, મોહોડું.

ઉપર જે ચાર રીતો કહી તે જુદે જુદે ઠેકાણે વાપરી છે એમ જ જાણવું. પણ વાચનમાળાનું ગમે તે પાનું ઉઘાડીને જોશો

વિચારને પુષ્ટિ આપવાની પણ તસ્દી લીધી નથી. તે છતાં અમને સંતોષ છે કે ટેલર સાહેબ અને કવિ દલપતરામ જેવા બહારના વિદ્વાનોએ અમારા અર્થગ્રહણ વિષે પોતાનો સારો વિચાર અમને પોતાની મેળે જણાવ્યો છે. ડાકતર બ્યુલર સાહેબનું તો અમને આ કામમાં મૂળથી જ ઉત્તેજન છે. તો પણ જે વર્ગના માણસોના ખાસ લાભને સારુ મહેનત ચાલે છે તેઓએ કાંઈ વધારે ચંચળતા બતાવવી જોઈતી હતી.

તો માલૂમ પડશે કે એક જ શબ્દને વખતે બે રીતે, ત્રણ રીતે અને કોઈ વાર ચારે રીતે લખેલો છે. મોટું, મોહોટું, મ્હોટું; વીલો, વીહીલો; વાલો, વહાલો, વાહાલો; કાદો, કહાડો, કાહાડો; વગેરે. એ ચાર રીતો તો વાચનમાળાની કહી, પણ દેશમાં કવિ નર્મદાશંકર વગેરે કેટલાએક ગ્રંથકારો એક પાંચમી રીત જ વાપરે છે. એ રીત બેશક સ્વાભાવિક અને સરળ છે. એ 'હ' ને જ્યાં જોડાયેલો સંભળાય છે ત્યાં પૂર્વાક્ષરની સાથે જોડી દે છે. આથી કાંઈ જુદી તરેહનો પણ હ જોડી દેવાનો જ નિયમ બોર્ડની વખતમાં પળાતો હતો, એટલે અહ્મારો, તહ્મારો, વગેરે લખતા. ટેલર સાહેબનો એવો વિચાર છે કે 'પહેલો', વગેરે લખવું, અને કહે છે કે ઉતાવળથી એ હકાર અર્ધો બોલાય છે માટે તે કાઢી નાંખવો અથવા આઘો ખસેડી નાંખવો ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે એક હકારવાળા શબ્દને લખવાની સાત રીતો આપણા દેશમાં હાલ ચાલે છે. હવે આપણે એ સાતે રીત જોઈ જવી જોઈએ અને તેમાંથી કોઈ અનુકૂળ પડતી હોય તો તે પસંદ કરવી. આ ઠેકાણે વાચનમાળાનું વલણ કયા નિયમ તરફ છે એ તપાસવું નિરર્થક છે, કેમકે કોઈ પણ અમુક નિયમ નજરમાં રાખીને એવા શબ્દ લખ્યા હોય એમ જણાતું જ નથી. અને જો કોઈ અમુક નિયમ ઠેરવ્યો હોય તો કમિટી પોતાના નિયમોમાં મૂક્યા વગર રહે પણ નહિ. એ બાબત પ્રથમની કમિટીએ કાંઈ ઠરાવ કર્યો હશે. પણ તે એકકે અભિપ્રાય મંજૂર રખાયો હોય એમ જણાતું નથી; તોપણ એમ તો જણાય છે ખરું કે એ ચાર સિવાયની બીજી રીતો નામંજૂર કીધેલી. તે છતાં અમને તો એ સાતે રીતોનું વિવેચન સાથે કરવું ઠીક લાગે છે. અમે સાતે રીતને નિયમ રૂપે બ્લેક અક્ષરમાં મૂકી નીચે વિવેચન આપતા જઈશું.

क. ઘણા અપભ્રંશ શબ્દોમાં હ નું કાંઈક ઉચ્ચારણ થતું હોય, તોપણ તેનો લોપ થયો છે એમ સમજી તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ.

આ નિયમ ઉપરટપકે જોતાં તો કેવળ સ્વચ્છંદી જ જણાય છે. પણ વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે છેક એમ નથી. મિ. હોપ, જેના નામથી આ વાચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સખત ઉપરીપણા નીચે એ લખાયેલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઈ એવું આવી ગયું હતું કે ઘણા શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ થાય છે, તે ફક્ત સુરતી લોકો જ કરે છે, અને બીજા ભાગમાં એમ બોલાતુ નથી, અને એ ટેવ મુસલમાનોના સહવાસથી સુરતીઓને પડી. એ બાબતનો શેરો પોતે પોતાના વ્યાકરણમાં મારી દીધો છે. તે વખતે ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસનો શોધ થયો નહોતો, એટલે આવી ભૂલ ચાલી જાય એમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવુ નથી. બાકી એ વિચાર કેવળ ખોટો છે. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં પગલુયે નહોતુ મૂક્યુ અને તેમનો ધર્મ પણ સ્થાપન નહોતો થયો તે પહેલા જે પ્રાકૃત ભાષા આ દેશમાં બોલાતી હતી, તેમાં નિ:સંશય અહ્ન, તહ્ન વગેરે લખાતું હતું; અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત બોલનારાની ગાંઠનો નહોતો, પણ સંસ્કૃતમાંના સ વગેરે કેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર ઉત્સર્ગાનુસાર અપભ્રંશ હતો. એ હકારનો ગુજરાતી ભાષાએ કોઈ વખત પણ ત્યાગ કીધો નહોતો એ અમે આવતા અંકમાં બસેં ચારસેં વરસનાં જૂનાં પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ કરી આપવાની આશા રાખીએ છીએ. પણ હાલ તો સવાલ એ છે કે શુ સુરત સિવાયના બધા ભાગોમાં હ નો ઉચ્ચાર નથી થતો? અમે તો જેટલી તપાસ કીધી છે તે ઉપરથી અમારી ખાતરી થાય છે કે ખેડા અને અમદાવાદમાં પણ હકાર એટલા જ જોરથી બોલાય છે, અને ‘મ્હારો’ ને ઠેકાણે ‘મારો’ લખીએ છીએ ત્યારે ‘કોને મારું’ એવો મજાકનો સવાલ પૂછનારા અનેક મળી આવે છે. ફક્ત કાઠિયાવાડમાં હકાર બિલકુલ બોલાતો નથી એ વાત ખરી. કવિ દલપતરામ જે કે મૂળ કાઠિયાવાડના રહેવાસી છે અને જેમને સુરતી ભાષાનો પક્ષ નથી એ તો ખુલ્લું જ છે, તે પણ પોતાના બહોળા અનુભવ ઉપરથી સાચેસાચું કબૂલ કરે છે કે સાબરમતીની દક્ષિણે બધે હકાર બોલાય છે, અને તેથી એ મુજબ લખવાની રીત પણ માન્ય કરવી જોઈએ.

હવે જો એ વાત નિઃસંશય છે કે કાઠિયાવાડ સિવાય બધે ગુજરાતમાં હકાર બોલાય છે તો એ હકારને ન લખવો એ કોઈ રીતે વાજબી ન કહેવાય. વળી કાઠિયાવાડમાં હકારનો કેટલે દરજ્જે લોપ થાય છે તે જાણવું પણ જરૂરનું છે. ત્યાં તો બધા શબ્દમાં જ એવા હકારનો લોપ થાય છે. કહેવુંની જગાએ 'કેવું,' પહેલુંની જગાએ 'પેલું' વગેરે બોલાય છે. એ રીતે લખવું તો હકારનો કટ્ટામાં કટ્ટો શત્રુ પણ હાલ કબૂલ કરશે નહિ.

અર્થાત્: એવા શબ્દમાં હકારને લખવો જોઈએ, અને કદાપિ કાઠિયાવાડ મોટો છે એમ જાણીને તથા તેનો ઉચ્ચાર આ વાચનમાળાના ફેલાવાની સાથે બહુ ફેલાઈ ગયો છે એમ જાણીને એ હકારનો લોપ પણ કબૂલ રાખવો જરૂર જણાય તો તેમ કરનારને એ રીતની છૂટ આપવી. પણ ખરું લખનારને ખોટા કહેવા તો ન જ જોઈએ. એ છૂટ આપવાની સાથે પણ તે શબ્દની સંખ્યા મુકરર કરવી જોઈએ, કેમકે બધે જ કાઠિયાવાડી હ ને ઉડાવી દે છે તેમ કરવું તો હાલ કોઈ પણ વાજબી નહિ કહે.

ख. એવા હકારની જોડે ડકાર આવ્યો હોય તો હ કાઢી નાંખીને ડનો ઢ કરવો: જેમકે, કાઢવું, વઢવું વગેરે.

આ ઢબ પણ કાઠિયાવાડી જ છે. કાઠિયાવાડમાં એ પ્રમાણે જ બોલાય છે. પણ ગુજરાતના બીજા બધા ભાગમાં કોઈ એમ બોલતું નથી. 'મોઢું' નથી બોલાતું પણ 'મોહોડું'. અમને લાગે છે કે હકાર તો જોડવો જ નહિ એમ આગમચથી જ ઠેરવી મૂકેલું. હકાર કાઢી નાંખતાં તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા લાગ્યો, અને બીજી રીતિઓએ પણ મનમાનતી જોડણી થઈ શકી નહિ, વગેરે કારણોથી આ કાઠિયાવાડી જોડણી કબૂલ કરવામાં આવી હશે. મુખડું એ શબ્દ ઉપરથી મુહડું, અને તે ઉપરથી મોહડું થયું, અને તે પ્રમાણે બોલાય છે; તે છતાં ઢટાને ખોળવા જવું એ ઢઢાના જેવું જ કઢંગું છે.

માટે આ નિયમ ઉપર પણ અમારો વિચાર તો પાછળ કહ્યું તેવો જ છે.

ग. घ. હકારની પહેલાંના અક્ષરનો સ્વર કાઢી લઈને અથવા ત્યાં રહેવા દઈને હકાર ઉપર તે સ્વર લખવો: જેમકે, શહેર, વાહાલો, વગેરે.

આ બંને રીતની જોડણી વાપરવામાં વાચનમાળામાં કાંઈક ફેર છે ખરો, તો પણ તે ભેદ બરાબર પૃથક્કરણમાં આવી શકતો નથી. તેથી અમે વિકલ્પરૂપ નિયમ એક જ ઘડી કાઢ્યો છે.

આ બંને રીતિઓ ખરું જોઈએ તો ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ છે. શહેર નથી બોલાતું, પણ શેહ્‌ર બોલાય છે. તેમજ વાહાલો નહિ, વાહ્‌લો. શહેર શબ્દ ફારસી શહર ઉપરથી અને વહાલો સંસ્કૃત વલ્લભ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓની એક ખૂબી છે કે શબ્દોને બગાડી નો નાંખે છે, પણ તેના માપમાં કવચિત જ ફેર પડવા દે છે; જેમકે દંતના અનુસ્વારનો થડકારો કાઢી નાંખ્યો તો તેના બદલામાં પાછલા સ્વરને દીર્ઘ કરી દાંત શબ્દની માત્રા ત્રણની ત્રણ જ રાખી. આ જ શ્રુતિશુદ્ધપણાને અનુસરી ગુજરાતી ભાષા શહર અને વલ્લભ શબ્દની માત્રાઓ છે તેટલી જ કાયમ રાખીને શેહ્‌ર અને વાહ્‌લો એવાં ઉચ્ચારણ ચલાવે છે.

શહેર અને વાહાલો લખવા કરતાં તો કાઠિયાવાડી રીતે શેર અને વાલો લખાય તે ગુજરાતી ભાષાના સ્વભાવને વધારે અનુકૂળ છે. કોઈ પણ કવિએ શહેરની ચાર માત્રા અને વાહાલાની છ કે ગમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ અમને કોઈ બતાવી આપે તો અમે અમારો વાદ છોડી દેવાને કબૂલ છીએ. આ નિયમો જાણીને તેને અનુસરતી જોડણી લખવાને સારુ જ જે કવિતા લખી હોય તેની વાત અલબત્ત જુદી છે, પણ અમે તો સ્વાભાવિક વલણની વાત કરીએ છીએ. અમે પાછળ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ગુજરાતી કવિતાની જોડણી વ્યાકરણશુદ્ધ કરવાને અર્થે જરૂરનું છે કે એ જોડણીના વ્યાકરણનિયમો જ સ્વાભાવિક હોવા જોઈએ, અને એ તરફ જોતાં આવી કૃત્રિમ જોડણીઓ ઊભી કરવી એ કવિના વર્ગ પર અન્યાય અને તેને બંડ ઉઠાવવાની ફરજ પાડવા બરાબર છે. એવા નિયમો બાંધીને કોઈ દિવસ પણ ગુજરાતી કવિતાની જોડણી શુદ્ધ રાખવાની આશા રાખવી નહિ.

માટે અમે આ બંને રીતિઓને બિલકુલ પસંદ કરી શકતા નથી.

૬. જે અક્ષરની પછી હકાર સંભળાતો હોય તે અક્ષરની સાથે જ તેને જોડી દેવો.

આ રીત બોર્ડના વખતમાં કેટલાએક શબ્દોમાં ચાલવા માંડી હતી, અને નર્મદાશંકરે તો એને સર્વત્ર વાસ આપ્યો છે. આ રીતથી એ કવિ પોતાના શબ્દનું માપ બરાબર પોતાની જોડણીમાં કાયમ રાખી શકે છે, અને એ જ એ રીતની મોટી ભલામણ છે. બાકી ખરા ઉચ્ચાર પ્રમાણેની તો એ પણ જોડણી નથી. ઉપલી બધી રીતિઓ કરતાં એ રીત ઉચ્ચારને વધારે અનુસરતી છે એ ખરું, પણ બારીકાઈથી જોઈએ છીએ, તો માલૂમ પડે છે કે એમાં પણ કાંઈ કસર છે. જે અક્ષરની સાથે નર્મદાશંકર હકાર જોડે છે તેમાં હ તેની જોડે જોડાયેલો નથી, પણ ઉચ્ચારમાં તો તે અક્ષર પછી હલંત રૂપે સાંભળવામાં આવે છે; જેમકે મ્હારો એમાં મ વ્યંજનની પછી હ હોય એમ નથી પણ ‘મા’ સ્વરયુક્ત અક્ષર પછી હ સંભળાય છે. તેમ જ ત્હમે એમાં હ તકારની જોડે જોડાયેલો નથી. તેની પાછળ હ આવે છે. અથવા એક રીતે કહીએ તો એ હ પછીના મ ની સાથે તો જોડાયેલો છે ખરો.

આ રીતિમાં બીજું એક દૂષણ એ છે કે કોઈ વખત એને અનુસરતાં અતિ વિપરીત અને સાધારણ અક્કલથી પણ ઊલટી જોડણીઓ કરવી પડે છે. નર્મદાશંકરના લખાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અ્હમે, અ્હેને, અ્હાં વગેરે અજબ જોડણી જોવામાં આવે છે, જે જોઈને પંડિતો ખડખડ હસે છે. વ્યંજનની સાથે વ્યંજન આવે ત્યારે જોડાક્ષર થાય, પણ સ્વરની સાથે વ્યંજન આવીને જોડાક્ષર થાય એ તો બધા વ્યાકરણ ઉપર પાણી ફેરવ્યા સરખું છે. અમે એમ નથી ધારતા કે કવિ નર્મદાશંકરના અજાણમાં આ ભૂલ જતી હોય. પણ પોતે જે નિયમ કાઢ્યો તેને ગમે તે પ્રકારે પણ વળગી રહેવું, અને સર્વદા શાસ્ત્રીય બંધનમાં જ ન દબાઈ રહેવું એવા વિચારથી આ પ્રમાણે વિપરીત જોડણી ચલાવતા હશે.

ગમે તે હો, પણ આવી દૂષણ ભરેલી રીત તો ન જ કબૂલ રાખી શકાય, અને અમને લાગે છે કે આવા પરિણામથી ભડકીને જ વાચનમાળામાંથી હકાર જોડવાનો જ વિચાર કાંઢી કાઢ્યો હશે.

ચ. હકારને તેની પછીના અક્ષર સાથે જોડી દેવો અથવા અ ઉમેરીને લખવો.

આ રીતનો પહેલો ભાગ બધા કરતાં વધારે પસંદ કરવા જોગ જણાય છે. એ રીત બોર્ડના વખતમાં ચાલતી. અને 'ગુર્જરી ગદ્યના પિતા' રણછોડદાસ ગિરધરભાઈની એ પ્રસાદી જણાય છે. એ જોડણી ઉચ્ચારણને ઘણુંકરીને આબેહૂબ મળતી છે. કદાપિ કોઈ એવો વાદ ઉઠાવી શકે ખરો, કે બ્રહ્મ શબ્દમાં જેવો હનો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર છે તેવો તહ્નેમાં નથી. એ વાત તો ખરી કે નાનો મોટો, મારો, વગેરે ઘણા શબ્દોમાં છેલ્લો અક્ષર જોડાયેલો બોલાય છે ખરો પણ સંસ્કૃત જોડાક્ષરના જેવો થડકારો આપતો નથી. એ કારણથી જ કદાપિ હકારને સમૂળગો જ ટાળવાનો વિચાર નીકળ્યો હશે. પણ ખરી વાત તો એ છે કે સઘળા પ્રાકૃત જોડાક્ષરમાં થડકારો થતો જ નથી. 'રહ્યો' એમાં આપણે હ ને ય જોડીએ છીએ. માટે શું 'બાહ્ય' શબ્દમાં જેવો થડકારો થાય છે તેવો એમાં સંભળાય છે? મર્મ અને કર્યો એ શબ્દોમાં રેફના ઉચ્ચાર બેશક જુદા જ છે. ટૂંકામાં જોડાક્ષર બે તરેહના થાય છે: એક સંસ્કૃતમાંથી આવેલા, અને બીજા પ્રાકૃતમાં ઉત્પન્ન થયેલા. તેમાં સંસ્કૃત જોડાક્ષર થડકતા બોલાય છે અને પ્રાકૃત ઘણુંકરીને થડકાતા નથી. માટે જો હકાર જોડાયા છતાં થડકાતો બોલાતો નથી, તો તે માટે તેને જોડવો નહિ એ તકરાર બિલકુલ રદ થાય છે.

આ રીતમાં બીજો વાંધો એ છે ખરો કે હ ની સાથે બીજા અક્ષર જોડવાની લેખનક્રિયા બહુ જ અઘરી છે, અને તેથી ઝડપના લખનારથી એ રીત કદાપિ અમલમાં આણી શકાય નહિ.

અ ઉમેરીને લખવાની રીત ફક્ત જોડાક્ષરની ખટપટ દૂર કરવાને અર્થે જ છે. ઘણા શબ્દોમાં તો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એ

હલંત જ છે, અને કદાપિ તેમ ન હોય તો પણ હાલ ઉચ્ચારમાં સ્વરરહિત છે, એટલે ફક્ત લખવાના આળસને લીધે જ ઉચ્ચાર ફેરવવો, શબ્દનું માપ ફેરવવું અને ચાલતી રૂઢિઓથી ઊલટા જવું એ અમને ઠીક લાગતું નથી.

માટે અમે બધી વાતનો વિચાર કરતાં, જ્યાં એવા હકારનું ઉચ્ચારણ સંભળાતું હોય ત્યાં તે હકારની સાથે પછીનો અક્ષર જોડી દેવો, અથવા હને છૂટો લખીને ખોડવો, અથવા એથી વધારે સારું ને સરળ એ કે હને કાઢી નાંખીને તે ઠેકાણે 'એપોસ્ટ્રોફી' કાઢવી, એ રીતને સર્વોત્તમ રીત ગણીએ છીએ; જેમકે મેહતાજી, મેહ્તાજી, અથવા મે'તાજી.

૧૮૭૨

ગુજરાતી ભાષાની હાલની જોડણી

આ નામનું પચાસેક પૃષ્ઠનું ચોપાનિયું ભાઈ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. નું રચેલું બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા દાખલ મળ્યું તે વાંચી અમને અત્યંત આનંદ થયો છે. એ આનંદ અમને એમાંના બધા વિચાર સંમત છે એ માટે નહિ, પણ ગ્રંથકર્ત્તાના અસાધારણ વિદ્યાબળ અને સાક્ષરત્વનો ઉત્સાહ જોઈને થયો છે. એ સ્વર્ગવાસી શ્રી ભોળાનાથભાઈના એક કુળદીપક ચિરંજીવી છે, અને બી. એ. ની પરીક્ષામાં પોતાના ખાસ વિષય દાખલ પણ (જે થોડા જ કરે છે) અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ જ લીધી હતી. કુસુમમાળા જેની અમે નોંધ લીધી હતી તે જેમ એ ભાઈના રસિક પાંડિત્યનો તેમ આ એમના સઘન ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઇષ્ટ પરિપાક જણાય છે. આ ચોપાનિયા ઉપરથી એ ભાઈએ વરરુચિ, હેમચંદ્ર આદિ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણકારોનું પ્રેમપૂર્વક મનન કરેલું જણાય છે, અને બુદ્ધિનું વલણ પણ ભાષાશાસ્ત્રના ખોળ તરફ સારું જણાય છે. આ ચોપાનિયું એવું તો શાસ્ત્રીય છે કે એની પ્રસ્તાવનામાં દહેશત રાખવામાં આવી છે —તેમજ અમને પણ લાગે છે— કે ઘણા વાંચનારા તો તેનાં બે ચાર પાનાં વાંચી તે શુષ્ક જાણી પરિત્યાગ કરવાને જ પ્રવર્તમાન

થવાના. તે છતાં વ્યુત્પત્તિવિષયનો જેને શોખ હોય તેને અમે આ નાનો પણ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. ભાષા કાંઈક વધારે સરળ રાખી હોત તો સારું. શાસ્ત્રીય વિષયમાં અસાંકેતિક ભાષા ખાસ સરળ રાખવી એ એક અગત્યનું લેખનચાતુર્ય છે.

આ તો લેખનસામાર્થ્ય વિષે થયું. ગુજરાતી જોડણી સંબંધી આ તરુણ વિદ્વાનના વિચાર શા શા અને કેવા પ્રકારના છે તે આ નાની નોંધમાં દર્શાવી શકતા નથી, પણ અત્રે એટલું જ કહીએ છીએ કે તે બધા ગંભીર અને કેટલેક કેટલેક અંશે ગ્રહણ કરવા જોગ પણ છે; પરંતુ તેનો ઘણોક ભાગ આપણી હાલની જોડણીને નવીજૂની જ કરી નાંખે એવો, અને વળી વધારે ખેદકારક તો એ છે કે તે ભાષાના પ્રાંતભેદનો ઝઘડો હાલ જે શમી ગયેલો છે તેને પાછો પૂર જોશમાં સઘળી તરફ જાગૃત કરે એવો છે. મળતી જોગવાઈએ જ અમે આ વિચારોનું વિવેચન કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ, પણ તે દરમ્યાન આ અંકમાં 'ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય' એ મથાળા નીચે કેટલીક હકીકતો લખી છે તે આ તરુણ નિબંધકારને તેમ જ બધાને હાલ વાંચી મૂકવાની વિનંતી કરીએ છીએ. કેમકે આપણું ઐક્ય કોઈ પણ પ્રકારનું તૂટી માંહોમાહે વિરોધ ન વધે એવા ધોરણ ઉપર જ અમે સઘળા સંસારવ્યવહારી સવાલોનો સિદ્ધાંત બાંધીએ છીએ, અને તેમાં જ અમારી સમજ પ્રમાણે છેવટે સિદ્ધિ રહેલી છે. એને પછી સંરક્ષક મત કહો કે સમાધાનીનો મત કહો.

(૨)

अस्तोदय तथा नळदमयंतीની 'વર્દ્ધિત શોધિત તૃતીયાવૃત્તિ' તેના કર્તા તરફથી મળી તેને પ્રેમપૂર્વક સ્વીકારીએ છીએ. આવા જાણીતા ગ્રંથકારની આવી જાણીતી ચોપડીને અમારી તરફના ઓળખાણની જરૂર નથી અને આ સ્થળે વિવેચન તો થઈ શકે નહિ.

જાણે ગુજરાતી જોડણીના સંબંધમાં ઉચ્છેદક તરંગોનો જ કાંઈ હાલ ગ્રહયોગ આવ્યો હોય, તેમ આ પાકી વયના નામાંકિત

ગ્રંથકારે પણ એક એવો વિચિત્ર જોડણીનિયમ આ વખતે સ્વીકાર્યો છે કે રા. રા. નરસિંહરાવની નવીન ભલામણોને પણ તે તત્કાળ ભુલાવી નાંખે છે. વાંચનાર માનશે કે પોતાના જન્મનામને પણ શુદ્ધ કરી "मनःसुखराम सूर्यराम" લખનારે હવેથી "હું આવ્યો, તે આવ્યું" વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે "હું આવો, તે આવું" જ લખવાનો સંપ્રદાય પ્રસાર કર્યો છે! અમે માનીએ છીએ કે આવો નવીન સંપ્રદાય કાઢવાનાં કાંઈક સબળ કારણો એ આચાર્યના મનમાં હશે જ. અમે તેની કાંઈ અટકળ પણ કરી શકીએ છીએ, અને આવી દેખીતી અતિ અશુદ્ધ જોડણીને સંસ્કારી કરવા એવા હોરાસાઈ લખાણની નીચે એક નુક્તો મૂકવાની રીત એમણે દાખલ કરી છે. તો પણ આવો મોટો રૂઢિવિરોધ જગતમાં માત્ર હાસ્યાસ્પદ જ ગણાવાનો, અને તે અમારા આ મિત્રને હાથ થયેલો જોઈ અમને ઘણો ખેદ થયા વિના રહેતો નથી.

૧૮૯૮

નવલગ્રંથાવલિ

ખંડ ૩ જો

પ્રકીર્ણ

મહેતાજીનો ધંધો

"ઓ મહેતાજી, તારું નામ જેમ મોટું છે તેમ જ તારું કામ પણ મોટું છે; માટે તું હિંમત ધરીને મનરૂપી ખેતરની ખરી ખેતી કાળજીથી કર." આ અર્થનો દોહરો આ વર્ષથી કહેવતરૂપે આ ચોપાનિયા ઉપર મૂક્યો છે. એમાં 'ધરી હામ' એમ જે કહ્યું તે કેટલાએક કવિઓ પ્રાસ પૂરો કરવા કરે છે તેમ નહીં, પણ એક અગત્યની મતલબ જણાવવાને કહ્યું છે. આજકાલ મહેતાજીનું કામ ઘણા લોકો બહુ હલકું ગણે છે, અને તેથી આસપાસ એ પ્રકારનું ઉત્તેજન ન હોવાને લીધે એ કામ સારી રીતે કરનારને ઘણા જ મજબૂત મનની જરૂર છે. જે મહેતાજીઓનું મન મજબૂત હોતુ નથી, અથવા પોતાને જે સારું લાગ્યું તે બીજાની દરકાર રાખ્યા વિના ઉમંગથી કર્યાં જવાની હિંમત હોતી નથી, તેઓ પોતે પણ તે વમળમાં ખેંચાય છે, અને પોતાનો ધંધો હલકો ગણે છે. એનું પરિણામ માત્ર એ જ થાય છે કે તેઓ જાતે દુઃખી, અને પોતાનું કામ બરાબર કરવાને અશક્તિમાન થઈ જાય છે, કેમકે ઉમંગ વિના કોઈ કામ સારું થતું નથી.

લોકોનો આ વિચાર ઘણો જ ભૂલભરેલો છે એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી. હરેક ધંધો જે જે કારણોથી ઊંચો ગણાય છે તે સઘળાં કારણો અત્રે જોવામાં આવે છે. પ્રથમ તો જેમ

મનની મહેનત વધારે તેમ તે ધંધો વધારે ઊંચો ગણાય છે. હવે મહેતાજીના કામમાં તો ફક્ત મનની જ મહેનત છે, તો તે ધંધો નીચો કેમ ગણાવો જોઈએ? બીજું જે વસ્તુ પર માણસ પોતાનો ઉદ્યોગ ચલાવે છે તે વસ્તુના ઊંચાનીચાપણા પ્રમાણે તે ધંધો ઊંચોનીચો મનાય છે; જેમકે તેલનો વેચનાર તે નીચો અને અત્તરનો વેચનાર તે ઊંચો. એમ છે, તો માણસના મન જેવી ઉમદા વસ્તુ દુનિયામાં બીજી કઈ છે? તથા જે માણસ એ અમૂલ્ય વસ્તુને કેળવી આ લોકને તથા પરલોકને લાયક કરે છે તે માણસનું કામ કોઈ રીતે પણ કેમ હલકું હોઈ શકે? ત્રીજું લોકોપયોગીપણું લઈએ, તો તો મહેતાજીપણા જેટલું કોઈનુ પણ નથી. શાસ્ત્રના બાંધનારા અને ધર્મના ચલાવનારા જેટલા ઉપયોગના છે, તેટલા જ ઉપયોગના વિદ્યા ભણાવનારા છે, અથવા ખરું જોઈએ તો તેથી પણ વધારે ઉપયોગના છે. કેમકે જો મહેતાજીએ મનક્ષેત્રને બરાબર ખેડી મૂક્યુ નહિ હોય, તો શાસ્ત્રનાં અને ધર્મનાં બીજ ક્યારે પણ જોઈએ તેટલાં ખીલી નીકળવાનાં નહિ.

મહેતાજી, તું યાદ રાખ કે સમજુ માણસો કદી પણ તારો ધંધો હલકો ગણતા નથી. જે જે પ્રજાઓ દુનિયામાં ઊંચી અવસ્થાને પામી છે તે સઘળી તારી કદર બરાબર જાણે છે. યુરોપના દરેક ગામડામાં પાદરી અને મહેતાજી એ બે મોટા પ્રતિષ્ઠાનાં પાત્ર ગણાય છે, અને શિક્ષાગુરુઓ દેશમાં મોટું માન ભોગવે છે. આપણા દેશમાં પણ, મહેતાજી, જેણે તને આવું મોટું ઉપનામ આપ્યું તે શું તારા કામનું મહત્ત્વ નહોતા જાણતા? ગુરુ શબ્દ એથી પણ વધારે માન સાથે બોલાય છે. જૂના ગ્રંથોમાં જોઈએ છીએ તો માલૂમ પડે છે કે અસલના વખતમાં ગુરુની પદવી સૌથી વધારે ઊંચી ગણાતી હતી. હાલ મહેતાજીનો ધંધો હલકો પડી ગયો છે તેનાં ઘણાં કારણો છે, અને એમાં ફક્ત લોકનો જ વાંક નથી. મહેતાજી, અસલ જેવા ગુરુ હતા તેવો તું શક્તિમાં અને ભાવમાં થા, અને અમને આશા છે કે તને પણ તેવું જ માન મળશે. જ્યાં લગી તું પેટનો જ વેઠિયો થઈ ને વર્ત્યા કરે છે, અને તારા ઉદ્યોગનું પવિત્રપણું સમજતો

નથી, ત્યાં સુધી તારે ઊંચા માનની આશા રાખવી એ મિથ્યા જ છે. જો તું તારા ઉદ્યોગનું પવિત્રપણું સમજતો હોય, તો લોકના માનની આટલી બધી પરવા રાખે નહિ, પણ તારી નજર એથી ઊંચી રહે. તું એમ સમજે કે ઉદર નિમિત્તે બધા બીજા ઉદ્યોગ કરે છે તેમ હું આ કરું છું, પણ મારું વિશેષ ભાગ્ય એ છે કે મને આવો અપૂર્વ પરમાર્થ કરવાનો સારો લાગ મળ્યો છે; તું એમ સમજે કે મન જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ મારે હાથ કેળવવાને આવી પડી છે માટે એ કામમાં હું જેટલો શ્રમ લઉં તેટલો ઓછો; તું એમ સમજે કે હાલ જે મારી આગળ બાળકોનું ટોળું બેઠું છે તે થોડા વર્ષમાં મોટું થઈ સંસારમાં પડશે, ત્યારે તેનાં કર્મ તથા સુખદુઃખનો હું કેટલે દરજ્જે ઈશ્વરની આગળ જવાબદાર થઈશ. મહેતાજી, તું નિશ્ચય જાણ કે તારો ધંધો જેવો ઊંચો તેવો જ પવિત્ર છે. આગળના જમાનાનો ખરેખરો ઘડનાર તું જ છે. આગળનો જમાનો મૂર્ખ કે વિદ્વાન, સંપત્તિવાન કે નિર્ધન, ધર્મી કે અધર્મી, શૂર કે કાયર થવાનો એ બધું, મહેતાજી, તું યાદ રાખજે કે તારા ઉપર જ આધાર રાખે છે. જો તારામાં પરમાર્થ કે દેશભક્તિનો એક અંશ પણ હશે, તો તને તારા કામમાં ઉમંગથી લગાડવાને આ વિચાર બસ છે. આવા વિચારવાળો શિક્ષક આસપાસના અનાદરથી કદી પણ મનમાં મૂંઝાતો નથી, તે નિરંતર પરમાર્થબુદ્ધિએ પોતાના કામમાં ઉમંગથી મચ્યો રહે છે, ને મનક્ષેત્રની ખેતી કરવી એમાં જ પરમ આનંદ અને કૃતાર્થપણું સમજે છે, અને જે પરમેશ્વરના પ્રત્યે તે પોતાના પવિત્ર કામમાં સદા નિમગ્ન રહે છે તે પરમેશ્વરની કૃપાથી તે જગતમાં ઘણો જ લાભ કરનાર અને પ્રશંસાપાત્ર થાય છે. એવા શિક્ષકો અલબત્ત થોડા જ હોય છે. પણ દુનિયામાં સઘળી જ સારી વસ્તુ થોડી છે, માટે અમે ઉપર કહેલો દોહરો પાછ અત્રે સંભારીએ છીએ.

મે'તાજી બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ;
કર ખંતે મનક્ષેત્રની, ખરી ખેતી ધરી હામ.

વાચનમાળા કેવી જોઈએ ?

આપણી નિશાળોમાં હાલ ચાલતી વાચનમાળાની સામા મિ. મણિલાલે લખેલા ચોપાનિયાની પહોંચ અમે પ્રથમ આપી ચૂક્યા છીએ, અને દિલગીર છીએ કે સ્થળસંકોચના કારણથી અત્યાર સુધી એ અગત્યના વિષય ઉપર અમે કાંઈ પણ બોલી શક્યા નથી. નિશાળમાં ઘણા પ્રકારની ચોપડીઓ ચાલે, પણ તે સર્વેમાં જેને વાચનચોપડી કહીએ છીએ તે ઘણી અગત્યની છે, અને કેળવણીનો ઘણો આધાર તેની ઉપર જ છે. આવતો જમાનો કેવા વલણનો નિવડશે એ ઘણુંકરીને તે સમે નિશાળમાં ચાલતી વાચનમાળા ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે. એ કારણથી શાણા દેશ-હિતેચ્છુઓ જનકેળવણી ઉપર અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને ચાલતી વાચનમાળા ઉપર ખસૂસ ધ્યાન આપે છે. એ કારણથી જ ભરતખંડનું ભલું ઇચ્છનારા લોર્ડ રિપન તથા વર્ડ્ઝવર્થ સાહેબ વગેરે કેટલાક વિદ્વાનો એવી ભલામણ કરે છે કે જનકેળવણી લોકે પોતાને જ હસ્તગત કરવા યોગ્ય થવું જોઈએ, કેમકે આવતો જમાનો કેવો કરવો જોઈએ તે લોક પોતે જેવું જાણે તેવું સરકારથી જાણી શકાય નહિ.

આવી અગત્યની બાબત ઉપર મિ. મણિલાલે ચર્ચા ઉઠાવવાને પ્રયત્ન કર્યું તેને માટે અમારા એ ઉત્સાહી તરુણ મિત્રને

અમે સાબાશી આપીએ છીએ. અગર જો એ ચર્ચા ગુજરાતી પ્રજાએ બરાબર હોંશથી ઉઠાવી લીધી નહિ તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે એવા વિષય ઉપર વિચાર બાંધવાને આપણે હજુ સામાન્યપણે યોગ્ય થયા નથી. એક બે ઠેકાણે એ વિષય કાંઈક ચર્ચાયો તેમાં પણ જોઈએ તેવું ગાંભીર્ય અમને દેખાતું નથી. હજી શિક્ષણશાસ્ત્ર સંબંધી આપણે ઘણા જ બેદરકાર અથવા શોકજનક અજ્ઞાન ધરાવનારા છીએ. માટે વાચનમાળાઓ કેવી જોઈએ એ સામાન્ય વિષય ઉપર જ અત્રે કાંઈ અમે લખીએ તો તે વધારે ફાયદાકારક થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

લાન્ડન નામનો આધુનિક મહા પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે વાચનમાળાના ચાર ઉદ્દેશ વર્ણવે છે :

૧. વાંચવાનો તથા વાંચીને વિવિધ જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન કરવો.

૨. ભાષાજ્ઞાન આપવું — એટલે ભાષાનું બળ તથા સૌંદર્ય બાળકોના અંતઃકરણને લાગે, અને તેનો તે ઉપયોગ કરતાં શીખે એમ કરવું.

૩. રસદ્વારે નીતિની એવી પરોક્ષ કેળવણી આપવી કે બાળકોની સુવૃત્તિઓ કેળવાઈ મોટી ઉંમરે તેઓ ઉમદા કામ કરતા થાય.

૪. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વોનું એવું સચોટ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું કે તે બાબત પછી ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવવા ચાહે તો તેઓ પોતાની મેળે જ પુસ્તકો વાંચીને મેળવી શકે.

આ ચાર ઉદ્દેશમાં ફલાણો વધારે અને ફલાણો ઓછા અગત્યનો છે એમ કહી શકાય નહિ, પણ જો ભેદ પાડવા બેસીએ તો બેશક રસદ્વારે નીતિનો બોધ એ જ ઉત્તમ કામ છે. જે વાચનમાળાથી ઊંચી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય, એટલે જે ભણવાથી બાળકના મનમાં હોંશ, ઉદ્યોગ, શૌર્ય, સાહસ, મમતા, સાર્વજનિક બુદ્ધિ, સુજનતા, પરમાર્થ, વગેરેની વૃત્તિઓ પ્રફુલ્લિત થાય, આત્મદમનનો મહિમા સમજાય, અને ટૂંકામાં ઊંચાં યશસ્વી કામો કરવા તરફ તેનો આત્મા આતુર થઈ જાય, તેના જેવું બીજું દેશને કાંઈ પણ શ્રેયકારક નથી. એના મોટા આગળ સામાન્ય

જ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પદાર્થવિજ્ઞાન, કે કળાકૌશલ્યની વાતો પાંચ વધારે કે ઓછી શીખવાઈ તો તેમાં શી વિસાદ છે? જે ગુણોવડે પોતાનું તથા પારકાનું ભલું કરવાની શક્તિ મળે છે તે ગુણો જ આ લોક અને પરલોકને અર્થે ખરા કામના છે અને જો એ ગુણો ન કેળવાયા તો બીજી સઘળી કેળવણી કાંઈ પણ કામની નથી. ત્રિવિધ કેળવણીમાં નીતિની કેળવણી એ જ ઉત્તમ કેળવણી છે. પણ તે આપવી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કાંઈ ભણાવવાથી આવતી નથી. સુનીતિ આપવાને માટે તો વૃત્તિઓ જ સુમાર્ગે વળવી જોઈએ, અને તે જેવી વાર્તાઓ કે દૃષ્ટાંતથી વળે છે તેવી વ્યાખ્યાનબોધથી ક્યારે પણ વળતી નથી. તે માટે રસ એ નીતિની કેળવણીનું ખરું દ્વાર છે.

રસિકતા એ પહેલો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે પણ એટલી જ અવશ્યની છે. વાચનમાળાની ચોપડીઓ એવી જોઈએ કે બાળકો પોતાની ગમતને માટે નવરાં પડ્યાં હોય ત્યારે પણ હોંશે હોંશે વાચે. ખાનગી વાચનનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાધન એ જ છે, અને તેથી વાચનમાળામાં કદાપિ પણ કઠણ, કંટાળા ભરેલા, કે ગોખણિયા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ નહિ, અને શૈલી તો સઘળે સ્થળે વિચિત્ર તથાપિ મનોહર જ જોઈએ.

બીજાં બધાં પુસ્તકો કરતાં વાચનમાળામાં વિશેષતા એ રહેલી છે કે, તે તો ઉત્તરોત્તર જેની જ્ઞાનબુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેવાને માટે લખવાની છે, અને તેથી વાચનમાળામાં ભાષા તથા અર્થ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ પામતા જવા જોઈએ, અને વળી તે વૃદ્ધિ બાળકનાં જ્ઞાનબુદ્ધિ જે અનુક્રમમાં વૃદ્ધિ પામે છે તેની સમાંતર જ ચાલી જવી જોઈએ. બાળકમાં જે ઉમ્મરે જે શક્તિ વધારે ખીલવા પર આવેલી હોય, તે શક્તિને અનુસરતા જ પાઠ તે ઉમ્મરે ભણવાની વાચનચોપડીમા આવવા જોઈએ. ઉપરના વિચારથી વાચનમાળાની ચોપડીઓનાં ત્રણ પગથિયાં પડે છે, અને તે દરેક પગથિયે ઉપર કહેલા ચારે ઉદ્દેશ રહેલા હોય છે, તો પણ તેનું સંમિશ્રણ તથા વ્યવસ્થા જુદી જુદી રીતે જ કરવી જોઈએ.

૧ લું પગથિયું: આ પગથિયે બાળકના હાથમાં પહેલ-વહેલી જ ચોપડી આવીને પડે છે. એની ઉમ્મર હજી માત્ર પાંચ

૨ જું પગથિયું : આ પગથિયે વાચનસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. બાળકને પોતાના અનુભવની વાતચીત યોગ્ય ભાષામાં કરતાં આવડ્યું છે. એની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી પૂરાં સાત વર્ષની તો થઈજ ચૂકી છે. પોતાની ઇંદ્રિયોના ઉપયોગથી જેટલું જ્ઞાન એનાથી મેળવી શકાય તેટલું એ મેળવી ચૂક્યો છે, એટલે સામાન્ય જ્ઞાનનો કેટલોક સંગ્રહ એનામાં થયો છે. હવે પોતાના અનુભવમાં ન આવેલી એવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન તે સાંભળી કે વાંચીને મેળવી શકે એવો થયો છે. અલબત એ નવી વસ્તુઓની હકીકત એના અનુભવને લગતી અને તે ઉપરથી સમજાય એવી જ જોઈએ, પણ હવે એની નજર આગળની વસ્તુઓ વિષે જ પાઠ લખવાની જરૂર રહી નથી. હવે એનામાં કલ્પનાશક્તિનો ઉદય થયો છે અને તેની મદદ વડે એના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનો સમય આવ્યો છે. આ સમે વાતચીતનું રૂપ મૂકી વર્ણન કે કથનરૂપે ઘણા પાઠ લખી શકાશે. પરદેશના વિલક્ષણ પદાર્થો કે રીતભાતનાં વર્ણન, પરાક્રમી તથા સાહસિક સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્ર, હિતોપદેશના જેવી આખ્યાયિકાઓ, તથા નીતિબોધકથાઓ પણ જો અસંભવિત ને ટાહેલા ભરેલી નહિ હોય, તો બાળકો હોંશે હોંશે વાંચશે અને તેથી જ્ઞાનનીતિમાં ઘણો વધારો થશે. વિવેચનરૂપનું લખાણ પણ થોડું ને સરલ અને અતિશયોક્તિરહિત હશે તો બાળકને સમજાશે અને રુચશે. પણ આ પગથિયે વાંચવામાં રસ લગાડવો એ જ મુખ્ય કામ છે, અને તે કલ્પનાશક્તિને લાયકના પાઠ દાખલ કરવાથી મનમાનતી રીતે બની શકે છે. આવા પાઠથી કલ્પનાશક્તિ તથા રસિકતા ખીલે છે એટલું જ નહિ પણ મનની ઊંચી વૃત્તિઓ ઉશ્કેરાય છે અને સુઘડ સુનીતિની કેળવણી મળે છે. હજી તોલનશક્તિનો ઉદય થયો નથી અને તેથી તદ્દ્વારે નીતિબોધ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ નિરર્થક જ નહિ, પણ તે ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન કરનારો ઘણી વખત થઈ પડે છે. નાના કે મોટા સર્વેમાં નીતિનો આધાર જેટલો લાગણીઓ ઉપર રહેલો છે તેટલો તોલનશક્તિઓ ઉપર રહેલો નથી; અને તેથી કલ્પિત કે થઈ ગયેલા મહાપુરુષોનાં રસમય પરાક્રમો સાંભળી વૃત્તિઓ જેટલી

મહાન કર્મો તરફ વળે છે તેટલી કદી પણ મૂકા ધર્મબોધથી વળતી નથી. આ વાત પણ બાળકેળવણીના રક્ષકોએ કદી ભૂલવી જોઈએ નહિ, કેમકે સુવૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય પરિપોષણ ન કરતાં માત્ર તોલનશક્તિને જ કેળવ્યાથી તો માણસો બહુધા સ્વાર્થી, ખંધા, અને પાપિષ્ઠ પણ નીવડે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનનો પિતા અને તોલનશક્તિનો નમૂનો જે લોર્ડ બેકન તે કેવો સ્વાર્થી, ખુશામતિયો, લાંચિયો, અને કૃતઘ્ની નીવડ્યો હતો તે તો જગત-મશહૂર છે. મતલબ કે આ પગથિયે કલ્પનાશક્તિ તથા રસજ્ઞતાને પડતાં મૂકી સામાન્ય જ્ઞાન કે તોલનશક્તિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું એ બાળકની કેળવણીમાં પરિણામે બહુ જ વિનાશકારક છે, અને ઘણા બાળકમાં તો આ અવસ્થાએ તોલનશક્તિ કેળવવા જોગ જ થયેલી હોતી નથી.

૩ જુ પગથિયું : ઘણુંકરીને ૧૨ વર્ષની ઉમરે શરૂ થાય છે. હવે વાર્તાઓ થોડી, અને સઘન જ્ઞાન મળે તથા વિચાર-શક્તિ કેળવાય એવા પાઠ વધારે આવવા જોઈએ. તેમજ પાઠ છેક નાના નાના પણ ન જોઈએ. આ પગથિયાના છેલ્લા ભાગમાં તો વિષયને પોતાની મેળે તથા અખંડ લક્ષ આપીને શીખવાની શક્તિ પણ બાળકમાં કેળવાય એવી રીતે રચના કરવી જોઈએ. એ માટે પ્રત્યેક વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું ટૂંકામાં પણ સંબંધિત વ્યાખ્યાન એક સ્થળે આપ્યું હોય, તો વધારે ફાયદો થાય. પણ આ પ્રમાણે વાચનમાળાની છેલ્લી ચોપડીમાં જ થઈ શકે. તે પહેલાંની ચોપડીઓમાં તો એ વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરાવી શકે એવા સૂચક ને સંવાદરૂપ પાઠ જ આવવા જોઈએ.

આ પગથિયે સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણન, ટૂંકાં જીવનચરિત્રો, ઐતિહાસિક બનાવો, મોટી શોધોની હકીકત, સાધારણ વિષયો ઉપર નાના નિબંધો, તથા ભૂતળાદિક અનેક પદાર્થવિજ્ઞાનની શાખાભૂત વિદ્યાઓનાં મૂળતત્ત્વ શીખવવાં જોઈએ. મતલબ કે હવે કલ્પનારંગને છોડી સત્યના રંગની ખૂબી પિછાનતાં બાળકોને શીખવવું જોઈએ. રસને સારુ જ નહિ, પણ જ્ઞાન મેળવવાને સારુ પણ વાચન છે એ વાતની બાળકને હવે સમજ પડવી

જોઈએ. અથવા યથાર્થતાથી બોલીએ તો કાલ્પનિક વાતોમાં જ નહિ પણ આ વિશ્વના સત્ય સ્વરૂપના દર્શનમાં જ ખરો રસ રહેલો છે એ વાતનો હવે બાળકને કાંઈ અનુભવ કરાવવો જોઈએ. એને એના અનુભવથી બતાવવું જોઈએ કે વાર્તાની પેઠે જ વિદ્યાના પાઠ પણ સમજીને વાંચી શકીએ તો આનંદ આપે છે. એને અનુભવ થવો જોઈએ કે કલ્પનાશક્તિને વાપરવાથી જેમ મજા પડે છે તેમજ નવીન જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી અથવા તોલનશક્તિ વાપરવાથી પણ મનને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પગથિયે જ ભાષાશૈલીનો રસ પણ બાળકો સમજતા થશે. એકની એક વાત આમ લખવાથી સારી દેખાય છે અને આમ લખવાથી બગડી જાય છે એ સમજવાનુ આ ટાણુ છે. ભાષાનુ બળ કે સૌંદર્ય તે કેમ થતુ હશે તેની હવે આ પગથિયે કાંઈ સમજણ પડી શકે. આ પ્રસંગે બાળભાષા છોડી એને શિષ્ટ ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવાનો છે. શિષ્ટ ગ્રંથકારોની જે વિવિધ શૈલીઓ — વિચાર તથા ભાષાથી બનેલી જે શૈલીઓ હોય તેથી એને વાકેફગાર હવે કરવો જોઈએ, અને તે અર્થે તેવા ગ્રંથોમાંના કેટલાક ઉતારા ખસૂસ આ પગથિયે આપવા જોઈએ.

સુવૃત્તિઓને કેળવવાનું ઉત્તમ સાધન જે કવિતા તે ત્રણે પગથિયે જરૂરની છે, તોપણ બીજે પગથિયે તે છૂટથી વાપરી શકાય છે અને આ પગથિયે તો તર્કશક્તિ તથા રસજ્ઞતાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેનો જ મુખ્ય આધાર છે. ગદ્યપદ્યના વિષયોમાં તથા શૈલીમાં કેટલો ફેર છે તેનો કાંઈક ભાસ આ પગથિયાની વાચનચોપડીઓ વાંચતાં ભણનારને થવો જોઈએ અને આ પગથિયે જ તે ગદ્ય અને પદ્યના જુદા જુદા સ્વાદને ઓળખતો તથા ચાહતો થવો જોઈએ.

આ રીતે પગથિયાવાર વાચનમાળાની ચોપડીઓમાં ઘણો ફેર રાખવાનો છે, તોપણ તેમાં કેટલાક ગુણ સામાન્ય પણ હોય છે. ભાષા તથા અર્થની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ એ તો આપણે પ્રથમ જ ગણાવી ગયા છીએ, અને એ ગુણ વિનાની વાચનમાળા તો ગમે એવી સારી હોય, તોપણ કાંઈ જ કામની નહિ. પણ એ ઉપરાંત

બીજા પણ કેટલાક ગુણ જરૂરના છે. વાચનમાળા નીચેના ૭ ગુણવાળી જોઈએ. ૧. મનની સઘળી શક્તિઓને કેળવે એવી. ૨. ભણનારની ઉંમરે જે શક્તિઓ ખીલવા માંડી હોય તેને વિશેષ કેળવણી આપે એવી. ૩. વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર. ૪. વિવિધ શૈલીમાં લખાયેલી. ૫. વાંચતાં રસ ઉપજે એવી. ૬. મન ઉપર છાપ પાડી શકે એવાં થોડી જ વિગતવાળાં પણ ચોખ્ખાં અને સુંદર ચિત્રવાળી.

૧૯૮૫

ભરૂચ જિલ્લાના કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ

(લેખક: મહેતાજી ગણપતરામ રાજારામ)

આ ચોપડી એક અગત્યના વિષય ઉપર લખાયેલી છે. કેળવણીખાતું ઘણાં વર્ષથી આપણા દેશમાં ચાલુ છે, અને તેથી તેનો ઇતિહાસ લખાવાની ઘણા કારણથી હાલ ખરેખર જરૂર છે. મહેતાજી ગણપતરામે ગુજરાત પ્રાન્તના એક જ કડકાનો ઇતિહાસ નોંધવાની ઇચ્છા રાખી તો તેની કાંઈ હરકત નથી. આખા ગુજરાતનો ઇતિહાસ રચનારને તે ઉપયોગી થઈ પડશે. ઇતિહાસનું નામ ધરાવનારી આ ચોપડી કવિતામાં જોઈને ઘણાને કાંઈક આશ્ચર્ય લાગશે ખરું, પણ જે રીતે આ લખાયેલી છે તે જોતાં પદ્યરૂપ ગ્રહણ કરવામાં કાંઈ ભૂલ કરેલી જણાતી નથી. કવિતાને યોગ્ય વાતો જ ચૂંટી ચૂંટીને બહુધા એમાં સમાવવામાં આવી છે, અને લખવાની બાની તે પ્રમાણે જ રસભરી છે. ઇતિહાસમાં જે વિગત અને અર્થબુદ્ધિના કારણથી ગદ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ્યાં ન હોય ત્યાં ગદ્યરૂપનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. તે છતાં "કવિતારૂપ" ઇતિહાસ નામ રાખ્યું હોત તો વધારે સારું એમ અમે કબૂલ કરીએ છીએ.

[આ સંગ્રહમાં અમે આખું વિવેચન નથી આપ્યું, પણ મધ્યકાળમાં આપણા દેશમાં કેવી કેળવણી ચાલતી તે વિષે નવલરામભાઈએ આ વિવેચનમાં પોતાના વિચારો જણાવ્યા છે તે ભાગ આપી' આપ્યો છે]

વચલા વખતમાં ઘણા લોકને માટે જુદી જાતની કેળવણી આપવાની રીત નીકળી તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે :

પંચ વર્ષનો પુત્ર થતાં જન, અક્ષર બોધ હતા કરતા,
ગામેગામ નિશાળોમાં ગુરુ, પંડિત નામ હતા ધરતા:
પંડિતનો પંડ્યો અપભ્રંશે, વદાય છે જનમાં હજિયે,
વર્ણવવા શુભ રીત તેમની, આળસ અંગ થકી તજિયે.
હિસાબ સાધન આંક શીખવી, સરવાળાદિક ઝટ ગણતાં,
નાનાવિધ લેખાં વ્યવહારિક, શીખવતા મુખથી ભણતાં;
ગણિતમાં લીલાવતી આદિક, શીખવતા ગુરુ સભ્ય રહી,
અક્ષરમાં विवेकमातृका, लीपिविवेकादिक સહી.
लेखपद्धति, पत्रप्रशस्ति, લેખ વિષયમાં શીખવતા,
પ્રબંધ विक्रम, ભોજ, આદિના, વાચન વિષયે આવિ જતા;
નીતિમાં चाणाक्य, विदुरनिति, पंचोपाख्यानादि તથા,
सिद्ध વ્યાકરણે શીખવતા, કહ્યું મેં જાણ્યુ જેમ યથા.

આ વાત ખરી છે. વચલા કાળમાં આવી નિશાળો ઠામઠામ આપણા દેશમાં ચાલતી હતી. એમાં રાજાથી માંડીને રંક સુધીના છોકરા કેળવણી લેતા હતા. એને વ્યવહારી કેળવણી કહીએ તો ચાલે, પણ એ બાબત આ ઇતિહાસકર્તા એ વાત નોંધવાની ભૂલી ગયા છે. આ વ્યવહારી કેળવણી ચાલતી હતી તે વેળા ઉપર કહેલી ઊંચી કેળવણી બંધ પડી નહોતી. શાસ્ત્રોના અભ્યાસને માટે જથાબંધ શાળાઓ દેશમાં હતી. બ્રાહ્મણના છોકરા આ વ્યવહારી કેળવણી લેતા હશે, પણ એટલાથી તે સંતોષ પામતા નહિ. તેઓ તો શાળાઓમાં જઈને ખૂબ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. રાજવર્ગમાંથી ઘણુંકરીને આ વખતે શાળાની કેળવણી નીકળી ગઈ હતી એમ લાગે છે. બીજું, આવી જ વ્યવહારી કેળવણી અંગ્રેજી રાજ આવ્યું ત્યાં સુધી દેશમાં ચાલતી હતી એમ આ ચોપડી વાંચતાં જણાય છે, પણ તે ખરું નથી. એ વેળા તો એ

વ્યવહારી કેળવણી હલકી થતાં એક ગાંધીના વ્યવહારમાં જ ઉપયોગી પડે એવી થઈ રહી હતી એ આપણે ભૂલવું નહિ જોઈએ. અને ખરેખર એ વેળાએ ગામઠી નિશાળોમાં જે ચાલતું હતું તેને કેળવણી કહેવી એ જ વિપરીત સરખું લાગે છે. એમ એનું ધોરણ હલકું પડી જવાનું એક કારણ હતું. ઉપર જે વ્યવહારી કેળવણી કહી તે રજપૂત રાજ્યો તેજી ઉપર હતાં તે વેળાની સમજવી. પણ પાછળથી મુસલમાનો આવ્યા, રજપૂતોનું જોર પડી ભાગ્યું, અને સંસ્કૃત ભાષાના ભાવ ઘટીને ફારસીઆરબીના વધ્યા. એ સમયે ધીમે ધીમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ગામઠી નિશાળોમાંથી નીકળી ગયો. કેમકે રજપૂતો પરભાષા ભણવા લાગ્યા, અથવા બિલકુલ ભણતા જ બંધ પડ્યા, અને વાણિયાઓને પોતાના વેપારમાં સંસ્કૃતનો કાંઈ પણ ખપ નહોતો પડતો કે તેઓ પોતાના છોકરાને એ ભાષા શીખવવાને ખંતી હોય. આ વેળા સંસ્કૃત લિપિ પણ બદલાઈ ગઈ હતી. તેથી વેપારી તો પોતાના છોકરાને ગુજરાતીમાં નામું લખતાં આવડે અને મોઢેના હિસાબ સારી રીતે ગણે એ જ વાતની ખંત રાખતા હતા. મહેતાજીઓએ સમય ઓળખી નિશાળનો અભ્યાસ તદ્દન ફેરવી નાખ્યો. સંસ્કૃત ભાષાની કેળવણીમાં માત્ર આચાર દાખલ જ થોડો ભણી જવાને સિદ્ધાનો એક નાનો કડકો રાખ્યો. (તે પણ હાલ તો નીકળી ગયો છે.) ગુજરાતી ભાષામાં ફક્ત જોડાક્ષર પણ છોડી દઈને કક્કો ને પદ જ શીખવવાનાં રાખ્યાં. લીલાવતીના હિસાબને કોઈ વખત તડાકા મારવા સારુ પોતાની પાસે જ રહેવા દીધા, અને ફક્ત આંક ગોખાવી મોઢેના હિસાબ ટપ ગણી શકે તે પછાડી જ કેડ બાંધીને મંડ્યા. એનો પરિણામ એ થયો કે વાણિયાઈ ભણતર 'હગમરટપર' ને નામે વગોવાવા લાગ્યું, અને ગાંધીના કપરા હિસાબ ટપોટપ મોઢે ગણનારને સરવાળા કે ગુણાકારની રીત પણ ન આવડે એમ થઈ ગયું. એ વેળા ગોખણ સિવાય નિશાળની કેળવણીમાં બીજું કાંઈ રહ્યું નહોતું.

વ્યવહારી કેળવણીમાંથી ઊંચી કેળવણીનો સઘળો અંશ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ્યારે જતો રહેવા લાગ્યો, ત્યારે રાજવર્ગે છેક તેને પડતી મૂકી, અને બ્રાહ્મણો જે પહેલાં તેનો થોડોઘણો લાભ

લેતા હશે તેમણે તે બિલકુલ લેવો બંધ કર્યો. જે થોડા બ્રાહ્મણો વેપારમાં પડવાને ઇચ્છતા હતા તે તો અલબત્ત આ ફેરફારથી ખુશીની સાથે ગામઠી નિશાળમાં ભણતા. પણ ઘણાખરા જેને શાસ્ત્રી પુરાણી વગેરે થવાની જ ઇચ્છા હતી, તેઓએ ગુજરાતી નિશાળમાં જવું જ માંડી વાળ્યું, અને એકદમ જ શાળાની રીતની ઊંચી કેળવણી લેવી શરૂ કરી. જેને જે શાસ્ત્ર ભણવું હોય તે શાસ્ત્રનાં પાનાં બગલમાં મારી કોઈ ગુરુને ત્યાં જાય. વાણિયાઈ ભણતર અને બ્રાહ્મણી ભણતર અને એ બે વર્ગના લોકો એકબીજાથી છેક જ્ઞાન અને લાગણીમાં નોખા પડી ગયા. આમ થવાથી દેશને મહા નુકસાન થયું. વ્યવહારી કેળવણી મૂકી દેવાથી બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ છેક વ્યવહારશૂન્ય અને વેદિયા ઢોરના જેવી જ થઈ ગઈ. ગુજરાતી કાગળ લખવો કે વાંચવો હોય, તો ઓશિયાળે મોઢે વાણિયાની હાટે જવું પડે. પૈસાનું શાક લેતાં પણ ન આવડે. લગનવિવાહના ખરચનો તો આંકડો કાઢવાને એક રાંડીરાંડને જેટલી પાડોશી વાણિયાની જરૂર પડે તેટલી જ આપણા શાસ્ત્રી બાવા કે પુરાણી બાવાને પડે. ખરું કહીએ તો વ્યવહારી કામમાં તેઓની કિંમત એક કોડીની પણ રહી નહિ. આ પ્રમાણે વ્યવહારમૂર્ખ થવાથી શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પણ કાંઈ વધારે સાર કાઢી શક્યા એમ ન જાણવું. વ્યવહારી સામાન્ય કેળવણી વિના ઊંચી કેળવણી જોઈએ તેવી રીતે લઈ શકાય જ નહિ એ એમના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રથમ વ્યવહારી નિશાળમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાવ્ય, વગેરેની સામાન્ય કેળવણી અપાતી હતી, અને તે લીધા પછી જેને જે શાસ્ત્ર ભણવું હોય તેનો તે સારો અભ્યાસ કરી શકતા હતા. પણ હમણાં તો સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાન વિના વૈદ્ય વૈદ્યકના અને જોષી જ્યોતિષના ગ્રંથો ભણવા લાગ્યા. વ્યાકરણશાસ્ત્ર જેણે લીધું હોય તે જ વ્યાકરણ જાણે. સઘળા એકદેશી થઈ ગયા, અને એક દેશમાં પણ પહેલાંના જેવા સારા નીવડવાની તો આશા જ દૂર થઈ, કેમકે ઘણા દેશ જાણ્યાથી જ એક દેશનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણ, સચોટ, અનુભવસિદ્ધ, અને ઉપયોગી થઈ શકે છે. એકદેશી થવાથી અજ્ઞાન, અભિમાન, અને વહેમીપણું વધ્યું, અને

તેઓ જડ, દુરાગ્રહી, અને સદા પરંપરાને જ જોનારા થઈ રહ્યા.

વાણિયાઈ અને બ્રાહ્મણી ભણતર નિરાળાં થઈ જવાથી આ રીતે બ્રાહ્મણ વર્ગ જ બગડ્યો એમ ન જાણવું. વાણિયાઓને એથી પણ વધારે નુકસાન થયું. બ્રાહ્મણો તો બગડતા બગડતા વિદ્યાના એક દેશમાં પણ રહ્યા, પરંતુ આ લોકો તો કેવળ અજ્ઞાનવાસી જ થઈ રહ્યા. દુકાન ચલાવવા સિવાય એકે વાતની તેમનામાં સમજ રહી નહિ. વેપાર સિવાય બીજી કોઈ પણ વાતમાં જરાયે અક્કલ ચાલે નહિ. આર્યોએ પ્રાચીનકાળે જે સુધારો ઊભો કર્યો હતો, દુનિયામાં લાહ્યો હતો, અને જેનો સંચરો હજી સુધી દેશમાં ચાલતો હતો, તે સઘળો તેઓએ આ વખતે ફેંકી દીધો, પાછા જંગલી અવસ્થામાં પેઠા, અને મનુષ્યત્વ ઉપરથી જ હાથ ઉઠાવ્યો. વેપાર અને પૈસો એ સિવાય કોઈ વસ્તુ વહાલી ગણી નહિ; વિચાર અને વિદ્યા તો બ્રાહ્મણને સોંપી દીધાં; એનો ખપ પડશે ત્યારે રૂપિયો અર્ધો દક્ષણા આપીને ઝટ મેળવીશું એમ મૂર્ખાઓ સમજવા લાગ્યા. આથી જ દેશની ખરેખરી ખરાબી બાકી હતી તે પૂરી થઈ. બ્રાહ્મણોએ જોયું કે આપણે જ ઉજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાન થયા છીએ, જૂઠું કહીએ છીએ કે સાચું કહીએ તે જાણનાર કે પરવાહ રાખનાર કોઈ નથી, આપણી કિંમત- આ મૂર્ખાઓ આગળ આપણા જ્ઞાનથી નહિ પણ ડોળથી જ થાય છે, આપણે જે કહીશું તે એ માનશે જ, વગેરે વગેરે. આવી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણો આળસુ, અજ્ઞાની, સ્વાર્થી, અને ઠગારા થઈ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? વિદ્યા અને ધર્મ તરફ જે પૂર્વે બ્રાહ્મણો લક્ષ રાખતા હતા તે છેક બંધ પડ્યું, અને મૂર્ખ પણ શ્રીમંત જજમાનોને શી રીતે ભોળવીને પૈસો કઢાવવો તેની જ તેઓ ત્રેવડમાં ફરવા લાગ્યા. શાસ્ત્રને ખૂણામાં નાંખ્યાં, અને પુરાણો આગળ કાઢ્યાં. ધર્મજ્ઞાનને પડતાં મૂક્યાં અને કર્મકાંડની ફૂટ વધારી. આ રીતે આડંબર વધ્યો ને વિદ્યા ગઈ, અને ટૂંકામાં થોડા વખતમાં ગોર ને જજમાન એ બંનેમાં અજ્ઞાન, અસત્ય, અને સ્વાર્થ એ એટલાં બધાં વધી ગયાં કે એ એમાં વધારે નઠારું કોણ એ કહેવું અશક્ય થઈ રહ્યું. પુરાણીઓએ કલ્પેલો કળિકાળ આ બંને જણાએ પોતાની મેળે જ આણ્યો.

આ વ્યવહારી કેળવણીની બાબતમાં અમે અત્રે એક નાના વિવેચનમાં શોભે તે કરતાં કાંઈ વધારે વિસ્તાર કર્યો છે ખરો, પણ તેમ કરવાની અમે બહુ જરૂર સમજીએ છીએ. એ વ્યવહારી કેળવણી અંગ્રેજી રાજની તરફથી પ્રયત્ન શરૂ થયા તે વેળા કેવી અધમ સ્થિતિમાં હતી તે આ ચોપડીમાં જણાવ્યું નથી, અને તે જાણ્યા વિના આ નવા સમારંભથી આપણા દેશને કેટલો ફાયદો થયો છે તેનું બરાબર તોલ થઈ શકે નહિ. બીજું, કેળવણીમાં કેવળ વ્યવહારબુદ્ધિ ઉપર જ લક્ષ રાખવાથી આપણા દેશને કેટલાં બધાં નુકસાન થયાં છે એ વાત જાહેર કરવાની હાલ બહુ જરૂર છે. ઘણે ઠેકાણે કેળવાયેલા કહેવાય છે તેઓની તરફથી પણ હાલ આપણે ઘણીવાર ફરિયાદ સાંભળીએ છીએ કે નિશાળોમાં કાવતાના રાગડાનું શું કામ છે? ઇતિહાસ ભૂગોળનું શું કામ છે? વ્યાકરણનું શું કામ છે? માત્ર લખતાંવાંચતાં અને ઉપયોગી હિસાબ ગણતાં શીખવો એટલે બસ. આટલું નાનું ધોરણ કેટલાક તો અંગ્રેજી સ્કૂલોમાં પણ પેસાડવાને ચાહે છે. ઊંચી કેળવણી (Liberal Education) ઉપર અભાવ રાખી " ઉપયોગ, ઉપયોગ, " એવો જે કેટલાક હાલ પોકાર ઉઠાવે છે તે બીજું કાંઈ નથી પણ ઉપર જે માઠા પરિણામવાળી અને દેશને જંગલી કરી નાખનારી વાણિયાઈ બુદ્ધિ કહી તેનું જ બીજે રૂપે બોલવું છે. નિશાળના ધોરણોમાં ઉપયોગ ઉપર અલબત નજર રાખવી જ જોઈએ, પણ જો સામાન્ય જ્ઞાન અને બુદ્ધિની કેળવણીના વિચાર પડતા મૂકી ટૂંક અક્કલમાંથી પેદા થયેલા જાડા ઉપયોગીપણાના ખ્યાલને આધીન થઈએ, તો કેવાં માઠાં પરિણામ થાય છે તે ગામઠી નિશાળોથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નીપજેલાં ભયાનક ફળ જોતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે, અને એ બતાવવાને માટે જ અમારે આટલી જગા રોકવી પડી છે.

વ્યવહારોપયોગી કેળવણીનો ખર્ચ તો છોકરાના માબાપે જ તમામ આપવો જોઈએ, અને તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં એ વખતે થતું હતું. ગામઠી નિશાળોને રાજ્ય તરફનો જરા પણ આશ્રય નહોતો, અને તે છતા મહેતાજીઓ સારી સ્થિતિમાં હતા એમાં કાંઈ શક નથી.

એ મહેતાજીઓનો શી રીતે નિભાવો ચાલતો હતો તેનું વર્ણન આ કવિ ઠીક રમૂજથી કરે છે.

પંડ્યાના પોષણ માટે પાકાં સીધાં નિત આવી પડે,
દાણાની મૂઠી દરરોજે, શિષ્યો લાવી નિશાળ અડે;
છૂટીએ પૈસોને સીધું, વાંધા વગર હતું મળતું,
મોટાનો સુત નિશાળ આવ્યે, ભાગ્ય ભલું ગુરુનું ભળતું.
નિજ સુત નિશાળમાં બેસંતા, નિશાળગરણું મન ગમતું,
શક્તિ પ્રમાણે કરાવીને સૌ દામ દઈ ગુરુને નમતું;
ઇંધનની આપત્તિ ન મળે, દૂધ દહી આવી મળતાં,
ફળ કેરી, રાયણ, સીતાફળ, મળતાં ઝટ ઝાડે ફળતાં.
અમુક ભણતરે એક રૂપિયો, હસતે મુખ આગળ ધરતા,
સાધારણ કેળવણી પાછળ, એ રીત ખર્ચ ઘણો કરતા;
બાળાઓને પણ કેળવણી, માબાપો ગુરુથી દેતાં,
શાળામાં બીજી જગ્યાએ, બાળકી વૃંદ હતાં રહેતાં.
વૃદ્ધ સુશીલ ગંભીર દૃઢ વપુના, મે'તાજી તે વેળ હતા,
કરપ તેમનાથી કંપીને, નૃપસુત સરખા સજડ થતા;
બાળક રહેતું છાનું રહેતું, ઓ પંડ્યા આવ્યા કે'તાં,
આજ્ઞાંકિત અભ્યાસી ઝાઝા, ગુરુના વચન મહી રે'તા.

મહેતાજીના ડોળ વિષે ઉપર કહ્યું તે તો ઠીક છે, પણ વળી અમારે સંભારવું જોઈએ કે બાળકીઓની કેળવણી વિષે જે એમાં કહ્યું છે તે વચલા વખતને માટે જ સમજવું. પાછલા વખતમાં તો બાળકીઓને નિશાળે મોકલી ભણાવવાનો ધારો તદ્દન જ બંધ પડ્યો હતો.

* * *

વિદ્વાનોના ધર્મ

આ મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાના હેતુ, એટલે, આપણે શું શું કરીએ તો આપણે આપણો આ જન્મ સફળ કરેલો કહેવાય, તેના ચાર મોટા વર્ગ આપણા વિવેકી પૂર્વજોએ બાંધ્યા છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, ને મોક્ષ. એને પુરુષાર્થ અથવા પરમ પદાર્થ કહે છે. વિચાર કરીને જોઈશું, તો આ વર્ગણી ઘણી જ શાસ્ત્રીય માલૂમ પડશે. એમાં માણસની સઘળી મનોવૃત્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને સઘળા માણસો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એમાંના એક અથવા અનેક પદાર્થો મેળવવાને અહોનિશ મંડ્યા રહે છે. કામ એટલે પોતાની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવાને તો પશુઓ પણ ઉદ્યોગ કરે છે. આગળ, પણ આ સંસારમાં જ, ઉપયોગી થઈ પડે એવાં સુખદાયક સાધનો મેળવવા તરફ જે મનનું વળણ થાય છે તેને અર્થબુદ્ધિ કહે છે. ધર્મ એથી ઊંચો પદાર્થ છે. તોપણ એ બુદ્ધિયે માણસના સ્વભાવમાં જ રહેલી છે. એ વડે જ માણસ પશુથી મોટું ગણાય છે. એમાં કામ કે અર્થનો વિચાર નથી, પણ મારે શું કરવું જોઈએ — મારી શી ફરજ છે એનો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ તે પ્રમાણે વર્તવાનું મન થાય છે. ધર્મબુદ્ધિ પણ કામ ને અર્થના જેવી જ સ્વાભાવિક અને સઘળામાં સામાન્ય છે. પાપીમાં પાપી માણસમાં પણ ધર્મબુદ્ધિ છે જ નહિ

એમ કદી ધારશો મા. આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હોય, એવા માણસ ઉપર કાંઈ વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે તેને મદદ કરવાનું મન કોને થતું નથી? તમારા અંતઃકરણને પૂછો અને તે કહે છે કે સઘળાને થાય છે. તમારું તો શું પણ ચોર અને ખૂનીનું અંતઃકરણ પણ એમ જ કહે છે. તેની વર્તણૂક ઘણે પ્રસંગે નઠારી છે ખરી, તેઓનાં મન પાપમાં પચી રહ્યાં છે ખરાં, તોપણ ધર્મબુદ્ધિ છેક શૂન્ય થઈ ગઈ નથી. એ જ ધર્મધુરંધર પરિબ્રહ્મના મંડાણની ખૂબી છે. બધામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મનાં બીજ રહેલાં છે અને તે સત્સંગથી ખીલે છે તથા કુસંગથી કરમાઈ જાય છે. સદ્‌ગુરુના સમાગમથી વખતે ધર્મબુદ્ધિ એટલી બધી પ્રફુલ્લિત થઈ જાય છે કે તેની વડના જેવી વસ્તીર્ણ, સુશોભિત, અને સઘળાને આશ્રયદાયક ઘટા જામી રહે છે.

માણસના ધર્મ વિવિધ છે. એમાં કેટલાક તો સામાન્ય છે, એટલે સઘળા માણસને સમાન રીતે જ લાગુ પડે છે: જેમકે સાચું બોલવું, ચોરી ન કરવી, બીજા ઉપર દયા રાખવી, વગેરે. એ પ્રમાણે તો રંકથી રાજા અને પંડિતથી મૂર્ખ સુધી સઘળાએ ચાલવું જોઈએ. એમાં કાંઈ સ્થિતિ પરત્વે ભેદ નથી. પણ કેટલાક ધર્મ, માણસની જુદી જુદી સ્થિતિ અથવા સંબંધ હોય છે, તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કેટલાકને લાગુ પડે છે, ને કેટલાકને લાગુ પડતા નથી. જેમકે, માબાપના ધર્મ, પુત્ર પુત્રીના ધર્મ, દંપતિના ધર્મ, રાજાના ધર્મ, પ્રજાના ધર્મ, શ્રીમંતના ધર્મ, વિદ્વાનના ધર્મ, એ વગેરે અનેક તરેહના વિશેષ ધર્મ થાય છે, અને તે જેને લાગુ પડતા હોય તેણે વિશેષ કાળજીથી પાળવા જોઈએ.

અત્રે એમાંથી વિદ્વાનના ધર્મ વિષે બોલવાનો વિચાર છે. વિદ્વાન નામ જેવું મોટું છે તે પ્રમાણે તેના ધર્મ પણ મોટા છે. એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

> विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैवतुल्यं कदाचन ।
> स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

જો એ પ્રમાણે રાજાથી પણ વિદ્વાન વધારે પૂજ્ય છે, તો તે પૂજ્યતાને યોગ્ય થવા તેણે ધર્મ પણ ઘણા પાળવા પડે એમાં કાંઈ

આશ્ચર્ય નથી. વિદ્વાનના ધર્મ એટલા બધા છે, અને તે દરેકના પેટામાં એટલું બધું કહેવાનું છે કે તે પ્રમાણે જો યથાસ્થિત વિસ્તાર કરવા બેસીએ, તો એક મોટું પુસ્તક થઈ જાય. તેથી અહીંયાં તો તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય થોડા જ ધર્મ વિષે સૂચના કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.

આપણે ઉપર કહ્યું છે કે વિશેષ ધર્મો તો સ્થિતિ અથવા સંબંધ પરત્વે ઊભા રહેલા છે અને તેથી વિદ્વાનનો મુખ્ય ધર્મ તો એ જ હોવો જોઈએ કે પોતે જે વિદ્યા ભણ્યો છે તેનો સારો ઉપયોગ કરવો. કેમકે ભણવાનો હેતુ જ એ છે કે જે ભણીએ તેનો પાછળથી ઉપયોગ કરી શકીએ. નહિ તો ભણવાનું કામ જ શું છે? પણ કેટલાક તો પોતાનું સઘળું ભણતર મહેતાજીને ધીમે ધીમે પાછું સોંપતા જાય છે, અને માત્ર લખવુંવાંચવું જે નિત્યના વ્યવહારમાં આવ્યાથી જતું રહેતું નથી તે સિવાય કાંઈ પણ આખર સરવાળે પોતાની સિલકમાં રાખતા નથી. શાળામાં ખગોળવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરવિદ્યા, પદાર્થજ્ઞાન, વગેરે અનેક ઉપયોગી વિષયો સારી રીતે શીખ્યા હોય છે, પણ શાળા છોડ્યા પછી તેમાં વધારો કરવાને બદલે અથવા તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે તે બિલકુલ ભૂલતા જ જાય છે; અને વખતે ગેલિલિયો અને ન્યૂટનની વાતો કરનારો ભૂંગળભટિયાના ભવિષ્યવાદ સાંભળતાં અને માનતાં જરા પણ લાજતો નથી. તે જાણતો નથી કે મેં જે ઊંચી કેળવણી લીધી હતી તેમાંથી હું કેટલો હેઠે ગબડી પડ્યો છું. કદાપિ કોઈને એમ લાગશે કે પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખવાની જે ઉપર વ્યંજના કરી તેમાં ધર્મ રહેલો નથી, પણ તેમાં તો માત્ર પોતાના અર્થની જ વાત છે. અલબત્ત એમાં પોતાના અર્થની વાત તો છે જ, પણ પરમેશ્વરે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એવા જોડી દીધાં છે કે તે કોઈ પણ બાબતમાં એકબીજાથી જુદાં પડી શકતાં નથી. સારી રીતે સ્વાર્થ સાધતાં પરમાર્થ થઈ જ જાય છે અને તેમ જ પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ થાય છે. તે પ્રમાણે વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યા તાજી રાખે તેમાં બીજાઓને પણ લાભ ઘણો રહેલો છે. જો દેશમાં વિદ્વાનોની જરૂર છે, જો તે દેશને ઉપયોગી છે, તો તેઓની વિદ્યા તાજી રહેવાથી જ દેશને

લાભ છે. પણ આપણા આ ભાગ્યહીન દેશમાં હાલ વિદ્વાન વર્ગ એવો કાચો અને પોતાની ફરજો બજાવવાને અશક્તિમાન છે કે વિદ્વાનોના અભ્યાસથી દેશને લાભ થાય છે એ વાત ઘણાને ભ્રાંતિરૂપ ભાસે છે. પણ યુરોપ તરફ તમારી નજર ફેરો અને જુઓ કે ત્યાં વિદ્વાનના ખાનગી અભ્યાસે એ ખંડને કેવું નવું જ રૂપ આપી દીધું છે. યુરોપ ખંડની વિદ્યા, કળા, અને સમૃદ્ધિ એ શું છે? એનું મૂળ શું છે? ખંતી વિદ્વાનોની શોધો શું છે? તમે એમ ધારો છો કે એ શોધો પોતાની મેળે થઈ છે? કેટલા વિદ્વાનો પોતાના અભ્યાસસ્થળમાં એકાંતમાં ભરાઈ રહ્યા હશે, તેમણે પોતપોતાના વિષયનું મનન કર્યાં કર્યું હશે, મનને સદા ચંચળનું ચંચળ રાખ્યું હશે, ભૂખતરસ વેઠી હશે, અને સંસારને તૃણવત્ ગણી વિદ્યાકળાની શોધ પાછળ મંડ્યા રહ્યા હશે, ત્યારે તેઓ પોતાના દેશને આવી તેજસ્વી સ્થિતિમાં આણવાને સમર્થ થયા છે. એ પ્રમાણે જ પૂર્વે આપણા આર્ય દેશમાં પણ ઋષિઓ સરસ્વતીની સેવામાં નિમગ્ન હતા, અને તેથી જ તેઓ પોતાના વંશજોને સારુ અમૂલ્ય જ્ઞાનનો ભંડાર મૂકી ગયા છે એટલું જ નહિ પણ પોતાના નામની એવી અવિચળ કીર્તિ ગજાવી ગયા છે કે તેની આગળ હાલ પણ સુધરેલા દેશના મોટા મોટા પંડિતો સાનંદાશ્ચર્યથી પોતાનું માથું નમાવે છે.

તે છતાં ઉપર જે ધર્મ કહ્યો તેને પરિપૂર્ણ રીતે સફળ કરવો એ થોડા જ અપૂર્વ બુદ્ધિના પુરુષોના ભાગ્યમાં લખેલું હોય છે. બધાથી એ બની શકતુ નથી. તોપણ એ વાંચી કોઈ વિદ્વાને નાઉમેદ થવું નહિ. અને બની શકે એવા બીજા પણ ધર્મ ઘણા છે. નવીન કાંઈ ઊભું કરવું એ ઘણાથી ન બની શકે, પણ પોતાને જે જ્ઞાન મળ્યુ હોય તેનો લાભ બીજા દેશી ભાઈઓને આપવો એ તો સરળ કામ છે. એમ કરવાના ઘણા રસ્તા છે. પુસ્તકો, ભાષાંતરો, ચોપાનિયાં, વર્તમાનપત્રો, ભાષણો, વાતચીત, વગેરે. એમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે સઘળા વિદ્વાનોએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે દેશની સેવા બજાવવી જ જોઈએ. એમ નહિ કે કાચા શિખાઉએ એકદમ ગ્રંથકર્તા થઈને ફરવું. એ તો સ્વાર્થી, માનના ભૂખ્યા, અધૂરા ઘડાનું છલકાવું છે. તોપણ એવો અર્ધું ભણેલો માણસ પણ

નમ્ર અને ઉત્સાહી હોય, તો બીજાને બીજી રીતે પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપી શકે ખરો. એવો માણસ પોતાના કરતાં પણ ઊતરતા જ્ઞાનવાળા માણસોમાં બેઠો હોય ત્યાં જો પોતાના સદ્‌વિચારો બીજાને જણાવે હેતપ્રીતથી વાદવિવાદ કરે, અને ખરા દિલથી વિવેકભર્યો બોધ કરે, તો બેશક દેશમાં ઘણી બાબતનો સુધારો થાય. એવા અધભણ્યા પણ નિરુપયોગી અથવા ધિક્કારવા જોગ નથી. સુધારાની લડતમાં સરદારોની જરૂર છે; અને તેથી પણ વધારે સિપાઈઓની જરૂર છે જ. કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ કહેવત પ્રમાણે એવા માણસોથી જુમલે ઘણું કામ થાય અને થાય છે જ. માત્ર તેઓએ પોતાની યોગ્યતા જાણવી જોઈએ.

વિદ્વાનોનો ત્રીજો ધર્મ એ છે કે બહુ જ ખંતથી સદાચરણને માર્ગે ચાલવું. આ ધર્મ મનુષ્યમાત્રને સામાન્ય છે. તોપણ અહીંયાં વિશેષપણે ગણવાની જરૂર એટલા માટે પડે છે કે જો એક વિદ્વાન ખોટે રસ્તે ચાલે તો તેથી જગતમાં નુકસાન ઘણું થાય છે. દુનિયા માને છે કે બીજા ગમે તેમ ચાલે, પણ વિદ્વાન તો ધર્મનો સનાતન પથ કદી છોડનાર નથી. એ મોટા માનને—એ વિશ્વાસને—લાયક થવું એ વિદ્વાનનો ધર્મ છે. વિદ્વાનને કુમાર્ગે ચાલતો જોઈ આખા વર્ગને દૂષણ લાગે છે. લોકોની વિદ્વાન અને વિદ્યા એ બંને ઉપર અપ્રીતિ થઈ જાય છે, અને ઘણા માણસો વિદ્યાભ્યાસ કરતા અટકે છે. માટે દુરાચરણી વિદ્વાન મોટો કુળ-દ્રોહી છે, એટલે, એ પોતાના આખા વર્ગને બહુ જ નુકસાન કરનારો થઈ પડે છે. બીજું વિદ્વાનનાં દુરાચરણ જોઈ બીજા લોકો પણ નિઃશંકપણે તે પ્રમાણે વર્તે છે, એ ખરેખરું મોટું નુકસાન છે; અને એ બાબત જે જોખમદારી પોતાના માથા ઉપર છે તે વિદ્વાને કદી પણ ભૂલવી જોઈએ નહિ.

ચોથી ફરજ એ છે કે પોતે જે ધર્મકર્મ સાચાં માન્યાં હોય તે પ્રમાણે જ વર્તવું. કહેણી તેવી રહેણી રાખવી જ જોઈએ — એ તો પોથીમાનાં રીંગણાં એમ કહીને છટકી જવાથી લોકમાં હાંસી જ થાય છે અને સદુપદેશની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. નવા વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર અથવા પ્રવર્તાવનાર પંડિતો

જ હોય છે. પોતાના મનમાં એક વાત સાચી માન્યા છતાં તેથી વિરુદ્ધ ચાલવું એ ઘણી જ નામર્દાઈ છે અને તે જો મુછાળા કોઈ પણ માણસને શોભતું નથી, તો નિશ્ચય અને સ્થિરતાના આસન ઉપર ઠરેલા વિદ્વાનને કેવું — કેટલું બધું લજામણું દેખાય છે? કોઈ વિદ્વાન જ્યારે પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તતો નથી ત્યારે તે ગમે એટલું બોલે પણ એ બોલ ખરા અને એના અંતઃકરણના છે એમ લોકો કદી પણ માનતા નથી. અને એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જો એક માર્ગ આપણે સારો માનતા હોઈએ, તો આપણે તે પ્રમાણે શા માટે ચાલીએ નહિ? જો તે માર્ગે જવું, આપણને પરવડતું નથી, જો આપણને તે માર્ગે ભો લાગે છે, તો શા માટે તે માર્ગ બીજાને બતાવવો જોઈએ? શા માટે ઉશ્કેરણી કરવી જોઈએ? અને શું મો લઈને તેમના ભય હસી કાઢવા જોઈએ? એવો બોધક પોતે જ હસાય છે. જો પોતે એક વાત સાચી માને છે, જો તેને તેમાં પુરુષાર્થ દેખાય છે તો તે કરવાને પુરુષ હોય છે તે તો પોતે જ પહેલો તૈયાર થાય છે, અને બીજાને પોતાની પાછળ આંગળી કરીને બોલાવતો જાય છે. તેના બોલાવ્યા પ્રમાણે લોકો ઉમંગથી તેની પાછળ દોડે છે, પાછું જોવા જરાયે ઊભા રહેતા નથી. થોડા વખતમાં તે પુરુષાર્થ સધાય છે અને દેશમાં ડંકો વાગી રહે છે.

"સમય અનુકૂળ નથી" એવા ગણગણાટ જોરથી અમારા કાન ઉપર આવીને અથડાય છે. "હિન્દુસ્તાનના સઘળા સુધારા ધર્મની સાથે જોડાઈ ગયેલા છે અને ધર્મનો એક વિચાર ઊથલાવી નાંખવો એ હિમાલય પર્વતને ઊથલાવવા કરતાં પણ અઘરું કામ છે. એક માણસથી શું થઈ શકે? પ્રવાહની સામા કેમ તરાય? અમે અમારી ફરજ બધીયે જાણીએ છીએ, પણ એકલા શું કરીએ?" એકલા શું કરીએ? એક માણસથી શું થઈ શકે? અમે કહીએ છીએ મોટાં કામ એકથી જ થાય છે. દુનિયામાં કયું મોટું કામ અનેક માણસોએ ભેગાં થઈને કર્યું છે? બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન ધર્મના કાઢનાર એક હતા કે અનેક? શંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, કબીર એ પ્રથમ એક જ હતા કે અનેક? શિવાજી એક હતો કે અનેક? એક ગેલિલિયોએ કેટલું કર્યું છે? એક

સૉક્રેટીસ ગ્રીસદેશમાં સુધારાનો પોકાર કેવી હકીકતની સાથે ઉઠાવી શક્યો હતો? રૂ કાંતવાના સંચા કાઢનારો પ્રથમ એક હતો કે અનેક? એકલો સ્ટિવન્સન આખા દેશના અજ્ઞાન અને દુરાગ્રહને કેવી રીતે હલાવવાને શક્તિમાન થયો? એક ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિ રચી છે અને અનેક મથી મરે છે તોયે તે સમજવાને પણ શક્તિમાન થયા નથી, અને થવાના પણ નથી. એકની જ ખૂબી છે!

આ મોટાં કામોની વાત કરી, પણ નાના કામોમાં પણ તેમ જ છે. દરેક કામની શરૂઆત તો એક જ માણસથી થાય છે. પ્રથમ તે નિંદાય છે, લોકો સામા થાય છે, અને વખતે કેટલાક વખત સુધી દુઃખ પણ સોસવું પડે છે. સુધારકની કીર્તિની એ જ કિંમત છે. પણ જો તે ધિક્કાર અને જુલમમાં ડગતો નથી, તો લોકો હારીને ધીમે ધીમે તેને માન આપતા થાય છે, તેના વિચાર સાચા માનવા લાગે છે, અને પરિણામે તેની પછાડી પોતાની મેળે ઘસડાયા આવે છે. તે છતાં તે ઘસડાયા આવો કે નહિ, ધારેલો સુધારો થાઓ કે નહિ, લોકો રૂઠો કે ત્રૂઠો, પણ એ તો વાત નિઃસંદેહ છે કે જ્ઞાનીનો ધર્મ છે કે પોતાના જ્ઞાનને અનુસરતું ચાલવું. વિચારવંત પ્રાણી તરીકે તેની ફરજ છે કે પોતે જે સાચું માન્યુ છે તે પ્રમાણે વર્તવું. પોતે તે સાચું માને છે તેની પરીક્ષા જ એ છે.

આ પ્રમાણે વિદ્વાનના ચાર મુખ્ય ધર્મ આપણે ગણાવ્યા (૧) પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ હમેશાં કાયમ રાખવો. (૨) પોતાના જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને યથાશક્તિ આપતાં રહેવું. (૩) સદાચરણથી ચાલવું. (૪) ગાડરિયા પ્રવાહમાં ન ખેંચાતાં પોતાના ખરા વિચાર પ્રમાણે જ વર્તવું. આ સિવાય વિદ્વાનોના બીજા ધર્મ ઘણા છે, પણ આ મુખ્ય છે, અને એ પ્રમાણે ચાલવાને દરેક વિદ્વાને મહેનત કરવી જોઈએ. સઘળા દેશોમાં વિદ્વાનોના આવા ધર્મ છે, અને તે પ્રમાણે નહિ ચાલે તે ઈશ્વરના ચોર ગણાશે. હિન્દુસ્તાનમાં તો ભણેલાઓને આ વાત એથી પણ વધારે જોરથી લાગુ પડે છે, કેમકે તેમની કેળવણીનો ખર્ચ દેશની તરફથી કરવામાં આવે છે. આપણે ઘણીવાર બૂમ પાડીએ છીએ કે કેળવણી મોંઘી થઈ ગઈ છે, પણ યાદ રાખવું કે યુરોપના બીજા

દેશોના મુકાબલામાં ઘણી સોંઘી છે. ઈંગ્લંડમાં એક છોકરાને કે છોકરીને ભણાવતાં માબાપને કેટલા હજારો રૂપિયા ખર્ચ થઈ જાય છે તેનો વિચાર કરીશું ત્યારે માલૂમ પડશે કે આપણા દેશમાં તો સરકાર કેળવણી હજી પણ મફત જ આપે છે. ઈંગ્લંડનાં મોટાં કેળવણીખાતાં લોકોના પૈસા વડે જ ચાલે છે. તેમાં સરકાર થોડી જ કે કાંઈ જ મદદ કરતી નથી. એથી ઊલટું હિંદુસ્તાનનાં બધાં કેળવણીખાતાં સરકાર કે રાજાઓની ઉદારતાથી જ ચાલે છે. ભણનારના માબાપ તરફથી ફીને નામે એ ખર્ચમાં જે મદદ મળે છે તે ઘણી જ થોડી છે અને તે વડે કદી પણ એ કેળવણીખાતાંઓ ઘડીભર પણ ટકી શકે નહિ. દરેક છોકરા દીઠ ભણાવવાનો કેટલો ખર્ચ પડે છે તેનો વિચાર કરી જોઈશું તો આ વાત તુરત સમજાશે.

ગયા વર્ષના કેળવણીખાતાના રીપોર્ટ ઉપરથી ગુજરાતમાં જુદી જુદી જાતની નિશાળોમાં દરેક ભણનાર દીઠ કેટલો ખર્ચ થાય છે તે તથા દરેક કેટલી ફી ભરે છે તેનો કોઠો ઉપજાવી કાઢીએ છીએ. તેમાં મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં કેટલો ખર્ચ થાય છે તે ઉમેર્યો છે. એમાં આનાપાઈ મૂકી દઈ રોકડા રૂપિયા જ માંડ્યા છે.

નિશાળની જાત	છોકરા દીઠ દર વર્ષે ખર્ચ	એ અભ્યાસ કેટલા : વર્ષ ચાલે	બધા વર્ષનો ખર્ચ	સરાસરી વાર્ષિક ફી	બધાં વર્ષોની ફી	ફી બાદ કરતાં ખર્ચ	પાછલી કેળવણી ઉમેરતાં કુલ ખર્ચ
ગુજરાતી નિશાળ	૬	૬	૩૬	૧	૬	૩૦	૩૦
એ. વર્નાક્યુલર સ્કૂલ	૨૧	૩	૬૩	૬	૧૮	૪૫	૭૫
હાઈ સ્કૂલ	૮૨	૪	૩૨૮	૧૨	૪૮	૨૮૦	૩૩૫
એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ	૪૭૫	૪	૧૯૦૦	૬૦	૨૪૦	૧૬૬૦	૨૦૧૫

આ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે એક છોકરાને ઊંચી કેળવણી આપતાં એટલે એક બી. એ. તૈયાર કરતાં સરકારને ૨૦૧૫ રૂપિયા લાગે છે. ભૂલવું નહિ કે આ ગણતરીમાં તે જે ફી આપે છે તે બધી બાદ કરી છે. આ તો ખરેખરો સરકારને ખરચ ખાતે ૮ લખી વાળવાનો આંકડો છે. તેમજ હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો કરનાર એટલે મેટ્રિક્યુલેટેડની પાછળ ૩૫૫ રૂપિયા, એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલના ભણનાર પછવાડી ૭૫, અને ગુજરાતી કેળવણી પાછળ ૩૦ રૂપિયા ખર્ચ લાગે છે. પણ ઊંચી ગુજરાતી કેળવણી અહીંયાં જ પૂરી થતી નથી. હવે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં દર સ્કૉલર દીઠ દર વર્ષે ૧૮૬ રૂપિયા અને રાજકોટમાં ૧૫૭ રૂપિયા થાય છે,' તેથી એની સરાસરી ૧૭૩ ગણતાં ત્રણ વર્ષનાં ૫૧૯ ઉમેરતા ગુજરાતી ઊંચામા ઊંચી કેળવણી આપતાં ૫૮૯ રૂપિયા થાય છે. બે જ વર્ષનો મહેનાછ લઈએ તોપણ તેની પાછળ પણ ૩૭૬ રૂપિયા થાય.

હવે આટલો બધો ખર્ચ કરાવી ભણેલો માણસ દેશને બદલો આપવાને બંધાયેલો જ છે. તે દેશનો કરજદાર છે અને તે વાળવું જ જોઈએ. કદાપિ કોઈ કહેશે કે એ તો સરકારનો ઉપકાર છે. એમાં દેશને શુ છે? પણ એ જ મોટી ભૂલ છે. લોકોની એ સમજથી જ હિન્દુસ્તાનની ખરાબી થઈ છે અને થાય છે. સરકાર એ રૈયતની પ્રતિનિધિ છે. તે પૈસા વાપરે છે તે લોકોના જ, લોકોની તરફથી, અને લોકને વાસ્તે જ વાપરે છે. સરકાર વિદ્યાદાન કરે છે તે લોકો જ કરે છે. જેને વિદ્યાદાન મળેલું છે, તેણે લોકોનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ. પેલા ગામડિયા ખેડૂતનો ધિક્કાર કરવાને બદલે તેણે તેને નમીને કહેવું જોઈએ: માબાપ, તમે મને તમારે ખર્ચે ભણાવી ગણાવી હોશિયાર કર્યો છે, એ ઉપકાર હું ભૂલવાનો નથી, અને એ વિદ્યાથી તમારું મારાથી જેટલું ભલું થશે તે કરવાને જો હું ચૂકું તો મોટો લૂણહરામી કહેવાઉં. બેશક માબાપ આપણને ભણાવે છે તેનો બદલો વાળવાને બંધાયેલા છીએ, તે કરતાં પણ આપણે આપણા દેશ તરફ એમ કરવાને વધારે બંધાયેલા છીએ. દર વર્ષે દેશ લાખો રૂપિયા કેળવણીખાતા પછાડી ખર્ચ કરે છે અને તેનો

બદલો પોતાના ભણેલા પુત્રો પાછો વાળશે એમ આશા રાખે છે. તે આશા રાખવાનો તેનો સંપૂર્ણ હક છે. શું એકલપેટા સ્વાર્થીઓના સુખમાં વધારો કરવાને સારુ જ દેશ આટલા બધા રૂપિયા ખર્ચે છે? શું ફલાણાભાઈ બી. એ. થઈને બસો રૂપિયા કમાઈ મોજ મારે, કે એમ. એ. થઈ ધન એકઠું કરવા મંડી જાય તેને સારુ દેશે તેની પછાડી આટલા રૂપિયા બગાડ્યા છે! કદી નહિ. એનો બદલો વાળવો જ જોઈએ એમ તેનું અંતઃકરણ અને આખી આલમનું અંતઃકરણ પોકાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે જેને જેટલી કેળવણી મળી છે તે પ્રમાણે તેણે પોતાનું ફરજ અદા કરવું જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં હાલ આવું વિશેષ કારણ છે તે ન હોય, તોપણ સઘળા દેશના પુત્ર છે અને તેમણે પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવાને સારુ યથાશક્તિ મહેનત કરવી એ દુનિયામાં બધે એક સાધારણ ફરજ ગણાય છે. જો પોતાની વિદ્યા દેશનું ભલું કરવામાં ન આવી તો તે શા કામની? કહ્યું છે કે काकोऽपि किं न कुरुते चंच्वा स्वोदरपूरणम् એટલે પેટ ભરવું તો કાગડાઓ પણ શું ચાંચ વડે નથી કરતા?

૧૮૭૯

ખરો દેશાભિમાન

દેશાભિમાન એ મોટો સદ્‌ગુણ ગણાય છે. એ વિના માણસમાં બીજા ગમે તેટલા સદ્‌ગુણ હોય, તો પણ તે નકામા મનાય છે. સઘળા સદ્‌ગુણો દેશાભિમાનથી ઝળકી ઊઠે છે, અને દેશાભિમાન વિના ઊંચામાં ઊંચા ગુણો પણ ઝાંખા દેખાય છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. દેશાભિમાની પુરુષોની સઘળે પ્રશંસા થાય છે, અને તે સર્વેની પ્રીતિ સહેજમાં સંપાદન કરે છે. દેશાભિમાનીમાં બીજા કાંઈ દુર્ગુણો હોય છે તે પણ આ સદ્‌ગુણના તેજમાં દબાઈ જાય છે. દેશાભિમાની પુરુષો પોતાના બંધુઓને સદા પ્રિય લાગે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. કેમકે આપણા ઉપર જે પ્યાર રાખે તેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખવો એ આપણા મનનો સ્વભાવ જ છે. તેમજ દેશાભિમાન વિનાના પુરુષો સઘળે નિંદાય છે. તેના બીજા સારા ગુણો તથા કૃત્યો તરફ લોકો નજર કરતા નથી, અથવા કરે છે તોપણ આ એક મોટી ખામીની આગળ તેઓ બીજા કશાની કિંમત ગણતા નથી. અને એ વાત ખરી છે કે દેશાભિમાન વિના માણસ પોતાના દેશને ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. એવો માણસ બધે તુચ્છ અને કંગાલ ગણાય છે. એને કોઈ ચાહતું નથી. ટૂંકામાં દેશાભિમાન એ દેશીઓના ઐક્યનું મુખ્ય સાધન છે, અને એ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં ઐક્ય થઈ શકતું નથી.

બદલો પોતાના ભણેલા પુત્રો પાછો વાળશે એમ આશા રાખે છે. તે આશા રાખવાનો તેનો સંપૂર્ણ હક છે. શું એકલપેટા સ્વાર્થીઓના સુખમાં વધારો કરવાને સારુ જ દેશ આટલા બધા રૂપિયા ખર્ચે છે? શું કલાણાભાઈ બી. એ. થઈને બસો રૂપિયા કમાઈ મોજ મારે, કે એમ. એ. થઈ ધન એકઠું કરવા મંડી જાય તેને સારુ દેશે તેની પછાડી આટલા રૂપિયા બગાડયા છે! કદી નહિ. એનો બદલો વાળવો જ જોઈએ એમ તેનું અંતઃકરણ અને આખી આલમનું અંતઃકરણ પોકાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે જેને જેટલી કેળવણી મળી છે તે પ્રમાણે તેણે પોતાનું કરજ અદા કરવું જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં હાલ આવું વિશેષ કારણ છે તે ન હોય, તોપણ સઘળા દેશના પુત્ર છે અને તેમણે પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવાને સારુ યથાશક્તિ મહેનત કરવી એ દુનિયામાં બધે એક સાધારણ કરજ ગણાય છે. જો પોતાની વિદ્યા દેશનું ભલું કરવામાં ન આવી તો તે શા કામની? કહ્યું છે કે काकोऽपि किं न कुरुते चंच्वा स्वोदरपूरणम् એટલે પેટ ભરવું તો કાગડાઓ પણ શું ચાંચ વડે નથી કરતા?

૧૮૭૯

ખરો દેશાભિમાન

દેશાભિમાન એ મોટો સદ્‌ગુણ ગણાય છે. એ વિના માણસમા બીજા ગમે તેટલા સદ્‌ગુણ હોય, તો પણ તે નકામા મનાય છે. સઘળા સદ્‌ગુણો દેશાભિમાનથી ઝળકી ઊઠે છે, અને દેશાભિમાન વિના ઊંચામાં ઊંચા ગુણો પણ ઝાંખા દેખાય છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. દેશાભિમાની પુરુષોની સઘળે પ્રશંસા થાય છે, અને તે સર્વેની પ્રીતિ સહેજમાં સંપાદન કરે છે. દેશાભિમાનીમાં બીજા કાંઈ દુર્ગુણો હોય છે તે પણ આ સદ્‌ગુણના તેજમાં દબાઈ જાય છે. દેશાભિમાની પુરુષો પોતાના બંધુઓને સદા પ્રિય લાગે છે, અને તે યોગ્ય જ છે. કેમકે આપણા ઉપર જે પ્યાર રાખે તેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખવો એ આપણા મનનો સ્વભાવ જ છે. તેમજ દેશાભિમાન વિનાના પુરુષો સઘળે નિંદાય છે. તેના બીજા સારા ગુણો તથા કૃત્યો તરફ લોકો નજર કરતા નથી, અથવા કરે છે તોપણ આ એક મોટી ખામીની આગળ તેઓ બીજા કશાની કિંમત ગણતા નથી. અને એ વાત ખરી છે કે દેશાભિમાન વિના માણસ પોતાના દેશને ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. એવો માણસ બધે તુચ્છ અને કંગાલ ગણાય છે. એને કોઈ ચાહતું નથી. ટૂંકામાં દેશાભિમાન એ દેશીઓના ઐક્યનું મુખ્ય સાધન છે, અને એ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં ઐક્ય થઈ શકતું નથી.

દેશાભિમાનનો ગુણ ઘણો જ ઉપયોગી છે. અંગજ્ઞાનથી જ માણસમાત્ર પોતાના પંડને સૌથી વધારે ચાહે છે. તેથી ઊતરતા પોતાના બંધુને ચાહે છે. પછી પોતાના સાથીઓને ચાહે છે. સાથીઓ કેડે પોતાની નાતજાતને, ગામના લોકોને ચાહે છે. એ પ્રમાણે ચડતાં ચડતાં માણસ પોતાના સમસ્ત દેશ ઉપર મમતા રાખતાં શીખે છે. દેશપ્રીતિમાં પોતાનો જ સ્વાર્થ કેવી રીતે રહેલો છે તે જ્યારે બરાબર સમજાય છે, એનાં રૂડાં પરિણામો એટલે સમસ્ત દેશનો ઉત્કર્ષ બધાના જોવામાં આવે છે, અને જ્યારે એ ગુણ અભ્યાસથી માણસોમા ઘણો કેળવાય છે, ત્યારે પાછળ કહેલી સઘળી પ્રીતિઓનુ જોર નરમ પડે છે, અને દેશપ્રીતિનું જોર ઝળકાટની સાથે બહાર પડે છે. માણસ ખુશીની સાથે દેશના હિતને સારુ ઘણી મહેનતે મેળવી રાખેલું ધન ઘડીમાં ખરચી નાખે છે. પોતાના બીજા સંબંધની મમતા છોડી દેશની સેવામાં એકનિષ્ઠાએ તત્પર રહે છે, અને પ્રસંગ આવે છે તો દેશને સારુ પોતાના પ્રાણનો પણ પરમ આનંદથી ભોગ આપે છે. આ વખતે આ ગુણ મોટો સદ્‌ગુણ થઈ બિરાજી રહે છે. આ વખતે સ્વાર્થબુદ્ધિ જઈને કેવળ પરમાર્થબુદ્ધિ જ વ્યાપી રહે છે. દેશાભિમાનની પ્રશંસા થાય છે તે આવા દેશાભિમાનની જ. આવો દેશાભિમાન માણસજાતનું એક મોટું ભૂષણ. અને સંસારની તેજીનુ મુખ્ય કારણ છે.

દેશપ્રીતિ જેટલી ઉપયોગી છે તેટલી જ સ્વાભાવિક છે. દેશપ્રીતિના જેવું બીજું કાંઈ સ્વાભાવિક નથી. પોતપોતાનુ સૌને સારું લાગે છે એ નિયમે માણસમાત્રને પોતાનુ ગામ કે દેશ વહાલો લાગે છે. ઊજડમાં ઊજડ મુલકના રહેનારને પણ તે જ મુલક વહાલો લાગે છે. ગમે તેવા ફળદ્રુપ, સુંદર, અને સુખસામગ્રીથી ભરપૂર દેશમા તે જાય છે તોપણ તેનું ચિત્ત અંદરથી પોતાની સ્વભૂમિ તરફ જ ખેંચાય છે, અને પરદેશના મોટા મોટા મહેલો અને બાગબગીચા જોતા છતાં પણ પોતાના મનની દૃષ્ટિએ તો સ્વદેશના ડુંગરા અને રાનો જ નિહાળ્યાં કરે છે. અંગ્રેજ કવિ સ્કૉટ કહે છે કે "એવો કોઈ પણ માણસ દુનિયામાં વસે છે કે જે પરદેશથી પાછો આવતાં પ્રેમના ઊભરાથી

એમ બોલી ન ઊઠ્યો હોય કે આ મારી પોતાની જન્મભૂમિ છે? અને જો કદાપિ કોઈ માણસ એવો હોય તો તે ચંડાળને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે!" આ કહેવું ખરું જ છે. સ્વદેશપ્રીતિ એવી તો સ્વાભાવિક છે કે એ વિનાનો માણસ શી રીતે થઈ શકે તે પણ બરાબર આપણાથી સમજાતું નથી. સ્વદેશને ન ચાહવો એ સૃષ્ટિના નિયમ વિરુદ્ધ છે, અને એવા વિપરીત લક્ષણવાળાને જોતાં સ્વાભાવિક રીતે જ કંટાળો આવે છે. ખરું જોઈએ તો કેવળ દેશપ્રીતિરહિત માણસ હોઈ શકતો જ નથી. માત્ર કેટલાએકમાં દેશપ્રીતિ વધારે કેળવાયેલી અને જાગૃત થયેલી હોય છે, અને કેટલાએકમાં બીજા વિકારોના દબાણથી દબાઈ રહેલી હોય છે. પણ દેશપ્રીતિનાં બીજ મનુષ્યમાત્રના મનમાં છે અને તે યોગ્ય ખેતીની જ રાહ જુએ છે.

આ પ્રમાણે દેશાભિમાન સ્વાભાવિક, ઉપયોગી, તથા સ્તુત્ય છે. તોપણ એ સદ્‌ગુણ શુદ્ધ જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં થોડે જ ઠેકાણે માલૂમ પડે છે. દેશાભિમાનના પડદામાં રહીને ઠગ લોકો પોતાના સ્વાર્થ સાધે છે, માનના ભૂખ્યા માન મેળવે છે, અને અધિકારના લોભી અધિકાર હસ્તગત કરી લે છે, તેની વાત અત્રે કરતા નથી. એ તો ખુલ્લો જ દુર્ગુણ છે. બીજા સદ્‌ગુણોનો વેષ ધારણ કરીને પાપી લોકો પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લે છે, તેમજ આ સદ્‌ગુણનું પણ તેઓ કરે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. અત્રે તો દેશાભિમાનની ખોટી સમજ તથા તેના ખોટા ઉપયોગ વિષે અમે બોલવા માગીએ છીએ. ઘણા લોકો દેશાભિમાનનો અર્થ બરાબર સમજતા નથી, અને તેનો ઉપયોગ જોઈએ તેવી રીતે કરી જાણતા નથી.

દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખવી અને તેનો ખોટો અભિમાન રાખવો એ બેમાં બહુ ફેર છે. દુનિયાના ઘણાખરા માણસો પોતાના દેશની ખોટી તારીફ કરવામાં, અને બીજા દેશની નિંદા કરવામાં જ દેશપ્રીતિ આવી રહેલી હોય એમ સમજતા દેખાય છે. પોતાના દેશનું તે સારું અને પરદેશનું તે ખોટું એવી એ લોકોની સાધારણ સમજ છે. આવી સમજથી જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ વાત કરતાં લડી પડે છે અને વખતે મારામારી પર પણ આવી

જાય છે. આવી સમજથી છતી આંખે આંધળા થઈને ફરે છે અને રાતને દિવસ કહેતાં જરા પણ આચકો ખાતા નથી. આપણા લોકોમાં પણ આવો ખોટો અભિમાન ઘણો જ જોવામાં આવે છે. આપણી તે પવિત્ર ભૂમિ અને બીજા બધા મુલકોના રહેનારા તે મ્લેચ્છ. આપણો દેશ સારો, આપણી વિદ્યા સારી, આપણો આચાર સારો, આપણી રીતભાત સારી અને આપણું સઘળુંયે સારું એમ સાધારણ લોકો પણ સમજે છે. એ વાત ખરી કે આજકાલ પરદેશીઓના પરાક્રમ અને કળાકૌશલ્યનાં કામો જોઈને એ અભિમાન ઓછો થવા લાગ્યો છે, તોપણ ધર્મ અને આચારની બાબતમાં તો હજી એટલો જ અભિમાન કાયમનો કાયમ છે. આપણામાં તો વિશેષે કરીને દેશાભિમાન શબ્દે એ ખોટા અભિમાનમાં ઘણો વધારો કર્યો છે. એ શબ્દ પ્રથમ ઘડનારે દેશપ્રીતિ રાખ્યો હોત તો વધારે સારું થાત; એમાં કેટલોએક અભિમાનનો ભાગ રહેલો છે ખરો, તથાપિ પ્રીતિનો ભાગ એમાં વધારે છે. તે છતાં એ શબ્દ એટલો પ્રચારમાં આવ્યો છે કે અમે પણ તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી.

આવી રીતે ખોટા અભિમાન રાખવાથી દેશને કંઈ પણ ફાયદો નથી. જે વાત અપણામાં નઠારી હશે તેને જાણીને કે અજાણમાં આપણે સારી કહીશુ તેથી કદી પણ તે સારી થવાની નથી. આપણે સારી કહીશું માટે બીજા લોક કદી સારી કહેવાના નથી. જાણીજોઈને નઠારી વાતને સારી કહેવી એના જેવી બીજી મૂર્ખાઈ નથી. નઠારી વસ્તુને સારી માનવાથી મોટામાં મોટું નુકસાન એ છે કે તેને કોઈ વખત પણ સારી થવાનો સંભવ રહેતો નથી. આપણા શરીરમાં રોગ થયો હોય અને આપણે અભિમાનથી એમ જ માની બેસીએ કે આપણે આરોગ્ય છીએ, તો નિશ્ચય એ અભિમાનનું પરિણામ મરણ સિવાય બીજું કદી પણ થવાનું નહિ. આપણે નિર્ધન છતાં ધનવાન છીએ એમ માની મદમાં ફર્યાં કરીએ તો અપણે દરિદ્રતામાં સબડ્યા જ કરીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આપણને એક પણ અક્ષર ન આવડતો હોય છતાં મહાપંડિતનો ગર્વ રાખીને ફરીએ તો તેથી શું કદી પણ વિદ્યાના જે લાભ છે તે મેળવવાને શક્તિમાન થઈશું ? જેવું એક

માણસનું તેવું જ દેશનું પણ સમજવું. દેશનો ખોટો અભિમાન દેશીઓ રાખે, તેનાં દૂષણો તરફ નજર ન કરે, દૂષણો દેખે તો પણ તેને ભૂષણરૂપ માની લે, દેશની ખરાબી થતી દેખે તો પણ બડાઈને સારુ બહુ આબાદ છે એવા તડાકા મારે, તો બેશક તે દેશ પાયમાલ થયા વિના રહે નહિ. એવા મિથ્યાભિમાનીઓને દેશાભિમાની કહેવાને બદલે દેશના ખરેખરા દ્રોહી કહેવા જોઈએ. તેઓમાં દેશપ્રીતિ નથી, પણ મૂર્ખાઈના ઘરનો બહુ જ નાશકારક ગર્વ છે.

જે માણસમાં ખરો દેશાભિમાન છે તેની સમજ તથા વર્તણુક આથી બિલકુલ જુદી જ છે. તે બડાઈને માટે પોતાના દેશની ઠાલી પતરાજી કરતો નથી. તે પોતાના દેશની ખામીઓ તરફથી નજર દૂર કરવાને બદલે તેને ખંતથી ખોળી કાઢે છે. પરદેશીઓના મહેણાં તેને બહુ જ લાગે છે; પણ તેની જોડે તે સારુ શબ્દયુદ્ધ મચાવવાને બદલે પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે એ મહેણાંનું વાસ્તવિક કારણ છે કે નહિ, અને જો કાંઈ યોગ્ય કારણ દીસે છે તો તે ખોડ બતાવનારની સાથે નકામી તારી મારી કરવાને બદલે તે ખોડ શી રીતે દૂર થાય તેના ઉપાયની યોજનામાં સદા તત્પર રહે છે, કદી પણ કોઈ કલંકનો ઢાંકપિછોડો કરવા ચાહતો નથી, પણ એથી ઊલટો કાંઈ કલંક જાહેર થાય છે ત્યારે મનમાં પ્રસન્ન થાય છે કે ઠીક થયું, હવે એ ટાળવાનો આપણને પ્રસંગ મળશે. એને પોતાના દેશનો અભિમાન થોડો છે એમ નથી. એને જેટલો એ વિષે અભિમાન છે તેટલો તો બીજા કોઈને નથી. પોતાના દેશનું ધસાતુ સાંભળીને એના કલેજામાં જેટલો ઊંડો ઘા પડે છે તેટલો કોઈના પણ કલેજામાં પડતો નથી. પોતાના દેશની વાહવા સાંભળીને એનુ મન જેટલું પ્રફુલ્લિત થાય છે તેટલું કોઈનું પણ થતુ નથી. એને પોતાના દેશનો બહુ જ અભિમાન છે, પણ તેની સાથે તે વાજબી, ડાહ્યો, અને પરિણામે લાભકારક અભિમાન છે. તે પોતાના દેશનો અભિમાન રાખે છે, પણ તેની સાથે તે પોતાના દેશને અભિમાનયોગ્ય જોવાને બહુ જ ખંતી છે. તે પોતાની જાતનો જેમ ખોટો અભિમાન રાખતો નથી તેમ તેને પોતાના દેશની ઠાલી પતરાજી કરવી ગમતી નથી.

તે જાતે માનને યોગ્ય થવાને મથે છે, અને તેમજ પોતાનો દેશ પણ માનને યોગ્ય થાય એમ નિરંતર ઇચ્છે છે. ખોટું માન તે જાતે અપમાન સમજે છે, અને તેથી પોતાના દેશને સારુ ખોટા માનનો કદી પણ દાવો કરતો નથી.

સ્વદેશાભિમાન કેવો મોટો સદ્‌ગુણ છે તે તો વાંચનારને સહેજે માલૂમ પડશે. આપણા આર્ય પૂર્વજોમાં આ જાતનો ઉત્તમ દેશાભિમાન હતો. તેઓ સઘળો સ્વાર્થ છોડીને રાત-દિવસ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં મંડ્યા રહેતા હતા. તેઓ ધર્મનો, અર્થનો, અને કામનો દેશમાં ઉત્કર્ષ કરવાના વિચારમાં ને વિચારમાં સદા નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ પોતના શરીરનું કે કુટુંબનું કાંઈ પણ સુખ ઇચ્છતા ન હતા, વનમાં જઈને વસતા, વલ્કલ પહેરતા, અને ઘણા જ સાદા ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓનું સુખ દેશના સુખમાં જ રહેલું હતું. એવી રીતે આશ્રમમાં બેઠા બેઠા જ્યારે સંસારસુખના તેઓ મોટા પાયા નાંખવાને શક્તિમાન થતા હતા, ત્યારે જે તેઓના ઉદાર દિલમાં આનંદનું પૂર ઊઠતું હતું તેનો કદી પણ આજકાલના મતલબી અને ટૂંકી નજરના હિંદુને ખ્યાલ આવવાનો નથી. વનમાં બેઠા બેઠા દેશીઓને સારુ કાયદા બાંધતા હતા, ધર્મનો બોધ કરતા હતા, અને શાસ્ત્રોના ગ્રંથ રચતા હતા. જો કોઈ અધર્મી રાજા શાસ્ત્રોનુ ઉલ્લંઘન કરી રાંકડી પ્રજાને સંતાપતો માલૂમ પડતો હતો તો તેઓ એકાંતવાસમાંથી દેવની પેઠે આવીને પોતાના નામના પ્રતાપ વડે તે અસુરને પદચ્યુત કરતા હતા, અને તેની જગો ઉપર કોઈ ધર્મજ્ઞ રાજપુત્રને બેસાડી પાછા કેવળ નિર્લોભપણે અલોપ થઈ જતા હતા. દેશકલ્યાણનો વિચાર કરવો, અને બધાને તે કલ્યાણમાર્ગનો બોધ કરવો એ જ તેઓનું કામ હતુ. ક્ષત્રિય આદિ બીજી વર્ણો પણ એ જ પ્રમાણે દેશાભિમાનથી ભરપૂર હતી. પોતાના એક પંડના હિત કરતાં સમસ્ત જનમંડળીના હિત તરફ બધાનું લક્ષ વધારે રહેતું હતું, જનમંડળીના હિતને સારુ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાને હજારો તૈયાર થતા હતા, અને તેમાં જેને પ્રાણ આપી દેશની સેવા બજાવવાનો પ્રસંગ મળતો હતો તેને સઘળા મહા ભાગ્યશાળી

સમજતા હતા. જનસેવામાં હજારો રૂપિયા ખરચીને શ્રીમંતો કૃતાર્થ થયા એમ સમજતા હતા. જનોપયોગી કામ કરવામાં જન્મ્યાનું અને રળવાનું સાર્થક છે એમ સઘળા સમજતા હતા.

આવી જ્યાં દેશનાં ઘણા માણસોની સમજ ત્યાં તે દેશ ઉન્નતિને પહોંચે એમાં શી નવાઈ? આપણો દેશ એ કારણથી એક વાર ઘણી ઉન્નતિને પહોંચ્યો, અને જ્યાં ત્યાં તેની વિદ્યા, કળા તથા સંપત્તિનાં વખાણ થવા લાગ્યાં, દેશદેશના પંડિતો અત્રે ભણવાને આવતા, અને દશબાર વર્ષ ગુરુને ત્યાં નમ્રપણે રહી પોતાના દેશમાં વિદ્યાનાં બીજ રોપવાને સારુ લઈ જતા. અહીંયાંના વેપાર અને લક્ષ્મીએ તો એક વખત આખી દુનિયાને ગાંડી જ કરી મૂકી હતી. દૂર દૂર દેશના લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવવું અને શ્રીમંત થવું એ એકરૂપ જ સમજતા હતા. હિન્દુસ્તાન જીતવાને પરદેશીઓનો શો આગ્રહ? હિન્દુસ્તાનમાં જવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢવાને સારુ કેટલી કેટલી મહેનત, કેટલો આગ્રહ અને શોધી કાઢ્યા પછી પોતાના હાથમાં રાખવાને સારુ કેટલી તજવીજ અને કેટલી મારામારી? પણ બધો વખત ફરી ગયો! હાલ તેમાંનું કાંઈ રહ્યું નથી! કીર્તિને ઠેકાણે જ્યાં ત્યાં એની અપકીર્તિ થાય છે. લોકો સઘળું પુરપાર્થ ખોઈ બેઠા છે. જગતમાં વહેમી અને મૂર્ખની છાપ પડી છે. લક્ષ્મીએ યુરોપમાં વાસ કીધો છે અને તેને ઠેકાણે આપણા દેશમાં નિર્ધનતાની આણ ચાલવા લાગી છે. આ સમયે ખોટું અભિમાન રાખવું એના જેવું બીજું કાંઈ ખોટું નથી. આ સમયે ખામીઓને છુપાવી મોઢેથી બડાઈ મારવી એના જેવું દેશદ્રોહનું બીજું કાંઈ કામ નથી. રોગી માણસને નીરોગી માની લેવાથી કદી પણ તે જીવે એમ આશા રાખવી નહિ જોઈએ. એ સમયે ખરા મિત્રનું તો એ કામ છે કે એ રોગને જોવો કે ઓળખવો, અને ઘટતો ઉપાય કરવો. એ ઉપાય કદાપિ અણગમતો હોય, કદાપિ ઓસડ કડવું હોય, અને તેથી તે દરદી ન માનતો હોય, તો તેને પકડી બળાત્કારે પણ પ્રીતિભાવથી ઇલાજ કરતાં આંચકો ખાવો નહિ જોઈએ. કદાપિ એ પોતાની ઘેલછામાં ચિડવાઈને લાત મારે, ગાળ દે, દુશ્મન ગણવા તૈયાર થાય તો પણ પેલો તેનો ખરો

તે જાતે માનને યોગ્ય થવાને મથે છે, અને તેમજ પોતાનો દેશ પણ માનને યોગ્ય થાય એમ નિરંતર ઇચ્છે છે. ખોટું માન તે જાતે અપમાન સમજે છે, અને તેથી પોતાના દેશને સારુ ખોટા માનનો કદી પણ દાવો કરતો નથી.

સ્વદેશાભિમાન કેવો મોટા સદ્‌ગુણ છે તે તો વાંચનારને સહેજે માલૂમ પડશે. આપણા આર્ય પૂર્વજોમાં આ જાતનો ઉત્તમ દેશાભિમાન હતો. તેઓ સઘળો સ્વાર્થ છોડીને રાતદિવસ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં મંડ્યા રહેતા હતા. તેઓ ધર્મનો, અર્થનો, અને કામનો દેશમાં ઉત્કર્ષ કરવાના વિચારમાં ને વિચારમાં સદા નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ પોતના શરીરનું કે કુટુંબનું કાંઈ પણ સુખ ઇચ્છતા ન હતા, વનમાં જઈને વસતા, વલ્કલ પહેરતા, અને ઘણા જ સાદા ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓનું સુખ દેશના સુખમાં જ રહેલું હતું. એવી રીતે આશ્રમમાં બેઠા બેઠા જ્યારે સંસારસુખના તેઓ મોટા પાયા નાખવાને શક્તિમાન થતા હતા, ત્યારે જે તેઓના ઉદાર દિલમાં આનંદનું પૂર ઊઠતું હતું તેનો કદી પણ આજકાલના મતલબી અને ટૂંકી નજરના હિંદુને ખ્યાલ આવવાનો નથી. વનમાં બેઠા બેઠા દેશીઓને સારુ કાયદા બાંધતા હતા, ધર્મનો બોધ કરતા હતા, અને શાસ્ત્રોના ગ્રંથ રચતા હતા. જો કોઈ અધર્મી રાજા શાસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન કરી રાંકડી પ્રજાને સંતાપતો માલૂમ પડતો હતો તો તેઓ એકાંતવાસમાંથી દેવની પેઠે આવીને પોતાના નામના પ્રતાપ વડે તે અસુરને પદચ્યુત કરતા હતા, અને તેની જગો ઉપર કોઈ ધર્મજ્ઞ રાજપુત્રને બેસાડી પાછા કેવળ નિર્લોભપણે અલોપ થઈ જતા હતા. દેશકલ્યાણનો વિચાર કરવો, અને બધાને તે કલ્યાણમાર્ગનો બોધ કરવો એ જ તેઓનું કામ હતું. ક્ષત્રિય આદિ બીજી વર્ણો પણ એ જ પ્રમાણે દેશાભિમાનથી ભરપૂર હતી. પોતાના એક પંડના હિત કરતાં સમસ્ત જનમંડળીના હિત તરફ બધાનું લક્ષ વધારે રહેતું હતું, જનમંડળીના હિતને સારુ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાને હજારો તૈયાર થતા હતા, અને તેમાં જેને પ્રાણ આપી દેશની સેવા બજાવવાનો પ્રસંગ મળતો હતો તેને સઘળા મહા ભાગ્યશાળી

સમજતા હતા. જનસેવામાં હજારો રૂપિયા ખરચીને શ્રીમંતો કૃતાર્થ થયા એમ સમજતા હતા. જનોપયોગી કામ કરવામાં જન્મ્યાનું અને રળવાનું સાર્થક છે એમ સઘળા સમજતા હતા.

આવી જ્યાં દેશનાં ઘણા માણસોની સમજ ત્યાં તે દેશ ઉન્નતિને પહોંચે એમાં શી નવાઈ? આપણો દેશ એ કારણથી એક વાર ઘણી ઉન્નતિને પહોંચ્યો, અને જ્યાં ત્યાં તેની વિદ્યા, કળા તથા સંપત્તિનાં વખાણ થવા લાગ્યાં, દેશદેશના પંડિતો અત્રે ભણવાને આવતા, અને દશબાર વર્ષ ગુરુને ત્યાં નમ્રપણે રહી પોતાના દેશમાં વિદ્યાનાં બીજ રોપવાને સારુ લઈ જતા. અહીંયાંના વેપાર અને લક્ષ્મીએ તો એક વખત આખી દુનિયાને ગાંડી જ કરી મૂકી હતી. દૂર દૂર દેશના લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવવું અને શ્રીમંત થવું એ એકરૂપ જ સમજતા હતા. હિન્દુસ્તાન જીતવાને પરદેશીઓનો શો આગ્રહ? હિન્દુસ્તાનમાં જવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢવાને સારુ કેટલી કેટલી મહેનત, કેટલો આગ્રહ અને શોધી કાઢ્યા પછી પોતાના હાથમાં રાખવાને સારુ કેટલી તજવીજ અને કેટલી મારામારી? પણ એ વખત ફરી ગયો! હાલ તેમાંનું કાંઈ રહ્યું નથી! કીર્તિને ઠેકાણે જ્યાં ત્યાં એની અપકીર્તિ થાય છે. લોકો સઘળું પુરુષાર્થ ખોઈ બેઠા છે. જગતમાં વહેમી અને મૂર્ખની છાપ પડી છે. લક્ષ્મીએ યુરોપમાં વાસ કીધો છે અને તેને ઠેકાણે આપણા દેશમાં નિર્ધનતાની આગ ચાલવા લાગી છે. આ સમયે ખોટું અભિમાન રાખવું એના જેવું બીજું કાંઈ ખોટું નથી. આ સમયે ખામીઓને છુપાવી મોટેથી બડાઈ મારવી એના જેવું દેશદ્રોહનું બીજું કાંઈ કામ નથી. રોગી માણસને નીરોગી માની લેવાથી કદી પણ તે ઊઠે એવી આશા રાખવી નહિ જોઈએ. એ સમયે ખરા મિત્રનું તો એ કામ છે કે એ રોગને જોવો કે ઓળખવો, અને ઘટતો ઉપાય કરવો. એ ઉપાય કદાપિ અણગમતો હોય, કદાપિ ઓસડ કડવું હોય, અને તથા તે દરદી ન માનતો હોય, તો તેને પકડી બળાત્કારે પણ પ્રીતિભાવથી ઇલાજ કરતાં આંચકો ખાવો નહિ જોઈએ. કદાપિ એ પોતાની ઘેલછામાં ચિડવાઈને લાત મારે, ગાળ દે, દુશ્મન ગણવા તૈયાર થાય તો પણ પેલો તેનો ખરો

તે જાતે માનને યોગ્ય થવાને મથે છે, અને તેમજ પોતાનો દેશ પણ માનને યોગ્ય થાય એમ નિરંતર ઇચ્છે છે. ખોટું માન તે જાતે અપમાન સમજે છે, અને તેથી પોતાના દેશને સારુ ખોટા માનનો કદી પણ દાવો કરતો નથી.

સ્વદેશાભિમાન કેવો મોટો સદ્‌ગુણ છે તે તો વાંચનારને સહેજે માલૂમ પડશે. આપણા આર્ય પૂર્વજોમાં આ જાતનો ઉત્તમ દેશાભિમાન હતો. તેઓ સઘળો સ્વાર્થ છોડીને રાત-દિવસ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવામાં મંડયા રહેતા હતા. તેઓ ધર્મનો, અર્થનો, અને કામનો દેશમાં ઉત્કર્ષ કરવાના વિચારમાં ને વિચારમાં સદા નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ પોતના શરીરનું કે કુટુંબનું કાંઈ પણ સુખ ઇચ્છતા ન હતા, વનમાં જઈને વસતા, વલ્કલ પહેરતા, અને ઘણા જ સાદા ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓનું સુખ દેશના સુખમાં જ રહેલું હતું. એવી રીતે આશ્રમમાં બેઠા બેઠા જ્યારે સંસારસુખના તેઓ મોટા પાયા નાંખવાને શકિતમાન થતા હતા, ત્યારે જે તેઓના ઉદાર દિલમાં આનદનુ પૂર ઊછળતું હતું તેનો કદી પણ આજકાલના મતલબી અને ટૂંકી નજરના હિંદુને ખ્યાલ આવવાનો નથી. વનમાં બેઠા બેઠા દેશીઓને સારુ કાયદા બાંધતા હતા, ધર્મનો બોધ કરતા હતા, અને શાસ્ત્રોના ગ્રંથ રચતા હતા. જો કોઈ અધર્મી રાજા શાસ્ત્રોનુ ઉલ્લંઘન કરી રાંકડી પ્રજાને સંતાપતો માલૂમ પડતો હતો તો તેઓ એકાંતવાસમાંથી દેવની પેઠે આવીને પોતાના નામના પ્રતાપ વડે તે અસુરને પદચ્યુત કરતા હતા, અને તેની જગો ઉપર કોઈ ધર્મજ્ઞ રાજપુત્રને બેસાડી પાછા કેવળ નિર્લોભપણે અલોપ થઈ જતા હતા. દેશકલ્યાણનો વિચાર કરવો, અને બધાને તે કલ્યાણમાર્ગનો બોધ કરવો એ જ તેઓનું કામ હતુ. ક્ષત્રિય આદિ બીજી વર્ણો પણ એ જ પ્રમાણે દેશાભિમાનથી ભરપૂર હતી. પોતાના એક પંડના હિત કરતાં સમસ્ત જનમંડળના હિત તરફ બધાનું લક્ષ વધારે રહેતું હતું, જનમંડળના હિતને સારુ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાને હજારો તૈયાર થતા હતા, અને તેમાં જેને પ્રાણ આપી દેશની સેવા બજાવવાનો પ્રસંગ મળતો હતો તેને સઘળા મહા ભાગ્યશાળી

સમજતા હતા. જનસેવામાં હજારો રૂપિયા ખરચીને શ્રીમંતો કૃતાર્થ થયા એમ સમજતા હતા. જનોપયોગી કામ કરવામાં જન્મ્યાનું અને રળવાનું સાર્થક છે એમ સઘળા સમજતા હતા.

આવી જ્યાં દેશનાં ઘણા માણસોની સમજ ત્યાં તે દેશ ઉન્નતિને પહોંચે એમાં શી નવાઈ? આપણો દેશ એ કારણથી એક વાર ઘણી ઉન્નતિને પહોંચ્યો, અને જ્યાં ત્યાં તેની વિદ્યા, કળા તથા સંપત્તિનાં વખાણ થવા લાગ્યાં, દેશદેશના પંડિતો અત્રે ભણવાને આવતા, અને દશબાર વર્ષ ગુરુને ત્યાં નમ્રપણે રહી પોતાના દેશમાં વિદ્યાનાં બીજ રોપવાને સારુ લઈ જતા. અહીંયાંના વેપાર અને લક્ષ્મીએ તો એક વખત આખી દુનિયાને ગાંડી જ કરી મૂકી હતી. દૂર દૂર દેશના લોકો હિન્દુસ્તાનમાં આવવું અને શ્રીમંત થવું એ એકરૂપ જ સમજતા હતા. હિંન્દુસ્તાન જીતવાને પરદેશીઓનો શો આગ્રહ? હિન્દુસ્તાનમાં જવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢવાને સારુ કેટલી કેટલી મહેનત, કેટલો આગ્રહ અને શોધી કાઢયા પછી પોતાના હાથમાં રાખવાને સારુ કેટલી તજવીજ અને કેટલી મારામારી? પણ બધો વખત ફરી ગયો! હાલ તેમાંનું કાંઈ રહ્યું નથી! કીર્તિને ઠેકાણે જ્યાં ત્યાં એની અપકીર્તિ થાય છે. લોકો સઘળું પુરુષાર્થ ખોઈ બેઠા છે. જગતમાં વહેમી અને મૂર્ખની છાપ પડી છે. લક્ષ્મીએ યુરોપમાં વાસ કીધો છે અને તેને ઠેકાણે આપણા દેશમાં નિર્ધનતાની આણ ચાલવા લાગી છે આ સમયે ખોટું અભિમાન રાખવું એના જેવું બીજું કાંઈ ખોટું નથી. આ સમયે ખામીઓને છુપાવી મોઢેથી બડાઈ મારવી એના જેવું દેશદ્રોહનું બીજું કાંઈ કામ નથી. રોગી માણસને નીરોગી માની લેવાથી કદી પણ તે જીવે એમ આશા રાખવી નહિ જોઈએ. એ સમયે ખરા મિત્રનું તો એ કામ છે કે એ રોગને જોવો કે ઓળખવો, અને ઘટતો ઉપાય કરવો. એ ઉપાય કદાપિ અણગમતો હોય, કદાપિ ઓસડ કડવું હોય, અને તેથી તે દરદી ન માનતો હોય, તો તેને પકડી બળાત્કારે પણ પ્રીતિભાવથી ઇલાજ કરતાં આંચકો ખાવો નહિ જોઈએ. કદાપિ એ પોતાની ઘેલછામાં ચિડવાઈને લાત મારે, ગાળ દે, દુશ્મન ગણવા તૈયાર થાય તો પણ પેલો તેનો ખરો

મિત્ર હોય તો તેનો ધર્મ છે કે એ સઘળું વેઠીને પણ તેનું ભલું કરવું. અમે આને ખરો દેશાભિમાન કહીએ છીએ. અમે આને ખરી દેશપ્રીતિ કહીએ છીએ.

દેશીઓ વિચાર કરો અને કહો કે તમારામાં આ જાતની ખરી દેશપ્રીતિ કેટલી છે. હે મિત્રો, તમારામાં જે સ્વદેશાભિમાન છે તે કઈ જાતનો છે તેનો તમે જ તમારા મનમાં તોલ કરો. આવો ઉત્તમ દેશાભિમાન એ બહુ જ દુર્લભ વસ્તુ છે એ કબૂલ છે. એ પ્રમાણે સઘળાથી થવાતું નથી એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે. દુનિયામાં કોઈ પણ ઠેકાણે એવા ઘણા માણસો હોતા નથી, એ વાત પણ કબૂલ કરીએ છીએ. પણ અમારો વિચાર કાંઈ તમને આ ઉપરથી એવો ઠપકો આપવાનો નથી કે તમારામાં એટલો ઊંચો દેશાભિમાન કેમ નથી? આ લખનારની કહેવાની મતલબ એ છે કે આ જાતનો અભિમાન થોડોઘણો પણ આપણામાં હોવો જોઈએ. આપણે આપણા મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ, કે આપણે જે દેશાભિમાનને માટે અભિમાની થઈ ફરીએ છીએ તે અભિમાન ખરી જાતનો છે કે ખોટી જાતનો છે? આપણે જે અભિમાન તાણી મરીએ છીએ તે દૂષણો સંતાડનારો છે, કે દેશનાં ભૂષણો વધારનારો છે? આપણે જે દેશાભિમાન કર્યા કરીએ છીએ તે દેશાભિમાનનું પરિણામ દેશની ઉન્નતિ કરવા તરફ છે કે તેની પડતીમાં વધારે ગતિ આપવા તરફ છે? આજકાલ આ વિચાર અમને બહુ અગત્યનો લાગે છે. દેશાભિમાન ખોટે રસ્તે મરડાયેલો અમારા જોવામાં ઘણે ઠેકાણે આવે છે, અને તેથી આ ચેતવણી આપવી અમને વાજબી લાગી છે. બીજો એ પણ વિચાર કરવો લાજમ છે કે જો આપણામાં ખરી જાતનો દેશાભિમાન અથવા દેશપ્રીતિ છે તો દેશપ્રીતિ બતાવવાનું આપણે તન, મન, કે ધન વડે શું કર્યું? દહાડામાં કેટલો વખત આપણે જનહિત કામનો વિચાર કરવામાં કાઢીએ છીએ? દહાડામાં તન વડે દેશની સેવા આપણે શી બજાવીએ છીએ?. જિંદગીમાં આપણે કેટલો પૈસો એ કામમાં વાપર્યો છે? વરઘોડા કાઢવામાં અને નાત જમાડવામાં આપણે વધારે પૈસા ખરચીએ છીએ કે સુધારો સુધારો આપણે જે હર ઘડી કહ્યા

કરીએ છીએ તેમાં, વગેરે કેટલીએક બાબતનો આપણે આપણા મનથી જ તોલ કરવો જોઈએ; એમાંથી પણ એક બીજો આંકડો બાદ કરવાનો છે. આપણે તન મન અને ધન વડે દેશનાં હિતને સારુ કાંઈ કર્યું માલૂમ પડે તેમાં કેટલું માનને અર્થે કર્યું છે અને કેટલું શુદ્ધ દાઝથી જ કર્યું છે? આ રીતે તારવતાં તારવતાં જે રહે તે ખરો દેશાભિમાન સમજવો. આવી રીતે આખર સરવાયું કાઢવું, અમારા ઘણાખરા સુધારક મિત્રોને ગમશે નહિ, પણ એ બહુ જરૂરનું છે. જિનસ બાકી બહુ જ થોડી દેખાશે એમાં તો કંઈ શક નથી, પણ તે ખરેખરી કેટલી છે તે જાણવાના ફાયદા બધા વેપારી સમજે છે. જો આપણે ખરા વેપારી છીએ અને છળભેદની દુકાન માંડી નથી બેઠા તો તો આ જાણવાની મહેનત કરવી જ જોઈએ. ખરો દેશાભિમાન તો બહુ દુર્લભ છે એ તો અમે પ્રથમ જ કહ્યું છે. થોડો વખત ખરો દેશાભિમાન જો આપણામાં આવીને વાસ કરશે તો તે તેની મેળે ઉત્તરોત્તર વધીને મોટો થશે. થોડી પણ ખરી દેશપ્રીતિની બહુ જરૂર છે, અને પેલા ખોટા દેશાભિમાનથી તો આપણે જેમ બને તેમ દૂર રહેવાનો જ યત્ન કરવું જોઈએ. ખોટાનો અભિમાન રાખવા કરતાં દેશ અભિમાનને યોગ્ય કરવા તરફ મહેનત કરવી એમાં વધારે મર્દાઈ અને દેશપ્રીતિ રહેલી છે.

૧૮૭૫

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન

આપણા દેશમાંથી આજકાલ દેશી કારીગરીનું મૂળ જવા આવ્યું છે. આપણે આપણો માલ પરદેશને પૂરો પાડતા બંધ પડ્યા છીએ, એટલું જ નહિ પણ આપણા જ ઉપયોગમાં હરરોજ આવનારી વસ્તુઓ પરદેશમાંથી બનીને આવે છે. જે દેશ એકવાર આખી દુનિયાને લુગડાં વણીને પહેરાવતો હતો, તેને હાલ એક સૂતરનો તાંતણો જોઈતો હોય છે તો .પણ તે છેક દરિયાપારના ક્યાંને ક્યાં પડેલા માન્ચેસ્ટર તરફ ડોળા ફાડીને જુએ છે. ખરે, જો યુરોપ સાથનો વ્યવહાર એક બે મહિના બંધ પડે, તો આપણે શું ઓઢીએ, શું પહેરીએ, અને શું કરીએ તે અમને- સૂઝતું નથી. મોટીથી તે છેક નાની વસ્તુ સુધી આપણો સઘળો આધાર યુરોપના ઉપર જ રહ્યો છે. ખરું જોઈએ તો હાલ દેશમાં ખેતી, નોકરી, અને પરદેશી માલનો વેપાર એ ત્રણ જ ધંધા રહ્યા છે. દેશની દોલત વધારનાર જે કારીગરી તે તો હાલ આપણામાં નહિ જ જેવી થઈ રહી છે. જે દેશમાંથી જ પ્રથમ મુખ્ય કારીગરીઓ નીકળી તે દેશ હાલ કારીગરી વિનાનો જ થઈ બેઠો છે. અને કેટલાક એકલપેટા પરદેશીઓ તો આપણને એમ પણ સમજાવવા હાલ આવે છે કે કારીગરી એ હિંદુસ્તાનનું બળ જ નથી, પણ ખેતી ઉપર જ તેની સઘળી સમૃદ્ધિ આધાર રાખે છે. પરમેશ્વરની

કૃપાથી આ દેશ ખેતીને ઘણો જ અનુકૂળ છે એમાં કાંઈ શક નથી, તે છતાં અહીંયાંના લોકો કારીગરીના કામને યોગ્ય નથી, એમ જે કહે છે તે તો ખાંડ ખાય છે; અથવા તો તે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસથી છેક અજાણ્યો છે. પ્રાચીનકાળથી આ દેશ પોતાની કારીગરીને સારુ વખણાતો આવ્યો છે, અને અહીંના કારીગરની ધીરજ તથા ચતુરાઈ જગતમાં જાણીતી છે. એટલું જ માત્ર છે કે યુરોપના વિદ્યાકળાના વધારા આગળ હિંદુઓની જૂની કારીગરીનુ કાંઈ ચાલી શકતુ નથી. તે નકામી થઈ પડી છે, અને જ્યાં સુધી નવી કારીગરી દેશમા દાખલ થાય ત્યાં સુધી ટૂંકી નજરના સ્વાર્થીઓને ફુલાવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે. હાલ તો દેશી કારીગરી કાંઈ પણ રહી નથી તેની ના કહેવાય એમ નથી.

જે દેશમાં કાંઈ કારીગરી ન રહી, તે દેશના ઘણા લોકોને ધંધો ન મળે, અને લક્ષ્મી દહાડે દહાડે દરિયાપાર જતી રહે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. શાણા ઘરડાઓ તો જ્યારથી અંગ્રેજોના સંચાથી બનેલો માલ જોવા લાગ્યા, ત્યારથી કહેતા આવ્યા છે કે દેશની પૂરી કમબખ્તી છે, અને તેઓની ધાસ્તી હાલ બરાબર ખરી પડી છે. હાલ દેશ ઘણો નિર્ધનતામાં આવી પડ્યો છે, બધા ધંધા ભાંગી પડ્યા છે, અને તેથી જ જે હોય છે તે સરકારી નોકરી તરફ નજર કરે છે. બધા વેપારીઓ જ્યા જોઈએ ત્યા રોતા માલૂમ પડે છે, અને નિર્ધનતાનો પોકાર ચારે તરફથી આપણે કાને પડે છે. લોકો અજ્ઞાનથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં અંગ્રેજ સરકારના માથા ઉપર આ સઘળા દુ:ખનો આરોપ મૂકે છે. એ વાત ખરી કે યુરોપની સાથેના સંબંધથી આપણને જે અગણિત લાભ થયા છે, તે ભેળા પૈસાની બાબતમાં આપણને અચાનક ભારે નુકસાન પણ થયું છે, તથાપિ તે રાજ્યના જ કારણથી થયુ છે એમ છેક નથી. વેપારી તરીકે જ અંગ્રેજો જો આપણા દેશમાં બહુ પેંઠ્યા હોત, તો પણ આવું ને આવું જ પરિણામ થાત. એશિયા ખંડના બીજા દેશમા કાંઈ અંગ્રેજનું રાજ્ય નથી, પણ ત્યાંયે દેશી કારીગરીઓ ઘણીખરી પડી ભાંગી છે. એ પડતીનુ કારણ એ જ છે કે આપણે વિદ્યાકળામાં યુરોપિયનોની પાછળ પડી ગયા છીએ, અને તેથી તેમના મોઢા

આગળ આપણે સઘળી રીતે નિર્બળ જ ઠરવાના. યુદ્ધમાં, મઝલતમાં, વેપારમાં, કારીગરીમાં, અને સઘળી બાબતોમાં આપણાથી તેમની આગળ ન ટકાય એ સ્વાભાવિક જ છે. એ નિર્બળતા દૂર કરવાનો ખરો રસ્તો એ જ છે, કે જે વડે તેઓ બળવાન થયા છે તે વસ્તુ આપણે સંપાદન કરવી;—અર્થાત્, તે જેટલા સુધર્યા છે તેટલા આપણે સુધરવું. હાથપગ જોડીને બેસી રહ્યાથી અથવા નકામા દુઃખના પોકાર કર્યાથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી જો પૈસા ઘટે છે તો પૈસો મળે એવા હુન્નર શીખો; જો દેશી કારીગરી પડી ભાગી છે તો તમે પણ સંચા વાપરો, આળસ છોડી દો, જાગૃત થાઓ અને નકામા દૈવને ન નિંદો. ભરતખંડનું દૈવ નઠારૂં નથી. ઇગ્લંડ સાથે જે સંબંધ થયો છે તે હાનિકારક નથી. એ સંબધ તો જો તમે સમજો અને દૈવની ગતિ છે તે પ્રમાણે તેને ચલાવો, તો તમને બહુ જ લાભકારક થાય. ખરે, એ સંબંધ વડે જ ભરતખંડનો જીર્ણોદ્ધાર નિર્માણ કર્યો છે. એ સંબંધ વડે "આ દેશ પાછો જાગૃત થશે," પાછો વિદ્યાકળામાં વધશે, અને દુનિયામાં પાછું પોતાનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરશે. પણ એ બધું થવું આપણા ઉપર આધાર રાખે છે. આપણે આ સમયને બરાબર ઓળખી તેને અનુસરતું ચાલવું જોઈએ. ભરતખંડનુ ભવિષ્ય આપણી વર્તમાન ચાલ ઉપરથી ઘડાવાનું છે. માટે દેશીઓ, જાગો અને સમયને ઓળખો.

દેશી કારીગરીને તાજી કરવાના બે જ રસ્તા છે. પહેલો અને મુખ્ય તો એ કે આપણે યુરોપના હુન્નર શીખવા અને દેશમાં દાખલ કરવા. બીજો એ કે બને ત્યાં સુધી પરદેશી માલ નહિ લેવો. દરેક માણસે પોતાના મનથી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે હું તો બનશે ત્યાં સુધી વિલાયતી માલ નહિ વાપરું. આ બંને ઉપાય એકદમ પૂરેપૂરા અમલમાં આવે તેમ નથી, અને તેથી જ એ બેમાંના એક જ ઉપાયથી આપણું કામ સરે તેમ નથી, વિલાયતી માલ ન જ લેવો એમ આપણામાંના કોઈથી પણ બની શકે એમ નથી; કેમકે આપણે સોયદોરાથી તે યુદ્ધના શસ્ત્ર સુધી સઘળી વસ્તુને માટે પારકા ઉપર જ આધાર રાખીને બેઠા છીએ. વિદ્યાકળામાં એટલા બધા પાછળ પડી ગયા છીએ, કે એકદમ જ આપણાથી છેક્સે પગથિયે

ચઢી જવાય એ આશા પણ ફોકટ છે. આપણે બંને ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ. જેટલા સંચા આપણાથી દાખલ થઈ શકે તેટલા કરવા, અને પરદેશી માલ જેમ બને તેમ થોડો વાપરવો. એ પ્રમાણે જો આપણે બધા આગ્રહથી થોડી મુદત સુધી વર્તીએ, તો બેશક ધીમે ધીમે આપણે સઘળી કારીગરીની બાબતમાં સ્વતંત્ર થતા જઈએ. હાલ સૌથી વધારે અગત્યની વાત એ છે કે સઘળાનું લક્ષ આ વિષય તરફ દોરાવું જોઈએ. સઘળાએ જાણવું જોઈએ કે દેશી કારીગરી ઉત્તેજન વિના મરવા બેઠી છે, અને તેની જોડે જ સઘળી સમૃદ્ધિ પણ ખાલી થવાનો વખત પાસે આવ્યો છે. સઘળાએ જાણવું જોઈએ કે કારીગરી પડી ભાંગવાથી કારીગરોનો જ મરો છે એમ નથી, પણ સઘળાને સમાન નુકસાન છે. જો આપણે ચેતીશું નહિ, જો આપણે ચાંપતા ઉપાય કામે લગાડીશું નહિ, જો આપણે સમો ઓળખીશું નહિ, અને જો દૈવને કે રાજ્યને જ નકામો દોષ દઈને બેસી રહીશું; તો થોડી જ મુદતમાં આપણે છેક મામમામને માટે પણ હેરાન થઈશું. અને ખરે! અમેરિકાના પેલા જૂના વતનીઓ જે ઇન્ડિયનો તેની પેઠે જ આપણો પણ છેક દુનિયામાંથી નાબૂદ થઈ જવાનો જ વખત આવશે. કેમકે સંપત્તિ વિના કોઈ પણ દેશ ટકી શકતો નથી, અને આપણી સંપત્તિ તો અખંડ ધારાએ વહી જવા લાગી છે. દર વર્ષે દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા જાય છે, અને આવકનો હજી એકે કારીગરીનો રસ્તો ઉઘડ્યો નથી. આ રીતે તો કુબેરનું ધન પણ ખૂટ્યા વિના રહે નહિ, તો આપણો ઘસાઈ ગયેલો જૂનો ભરતખંડ ક્યાં સુધી ટકી શકશે?

માટે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાનો વિચાર હાલ બહુ જ અવશ્યનો થઈ પડ્યો છે, અને સઘળા દેશહિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે કે પોતાનું ચિત્ત એ વિષયમાં થોડુંઘણું જરૂર પરોવવું. આ બાબત જેને વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેને એ નામની જે એક અમૂલ્ય ચોપડી હાલ છપાઈ છે અને જેની પહોંચ અમે ગયા જ ડિસેંબર ૧૮૭૫ ના ગુજરાતશાળાપત્રમાં આપી હતી તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ. એ ચોપડીમાં આ વિષય ઘણી સરસ છટાથી લખ્યો છે, અને તેની ભાષા તો બહુ

જ વખાણવા લાયક છે. લખનારનું દેશાભિમાન ઠેકાણે ઠેકાણે ઊભરાઈ જાય છે, અને તેની તાણમાં વાંચનારનું મન પણ જોડે જ તે ખેંચી જાય છે. અમે ધારીએ છીએ કે કોઈ પણ દેશી એવો મંદ લોહીનો નહિ હોય, કે તેને આ ચોપડી વાંચ્યા પછી મનમાં એમ નહિ થાય કે મારે વિલાયતી માલ થોડો વાપરવો, અને દેશી કારીગરીને બનતું ઉત્તેજન આપવું. અંગ્રેજી ભણેલાઓએ તો આ ચોપડી બેશક વાંચવી જોઈએ, કેમકે પરદેશી માલના મોટા પોશિંદા તો તેઓ જ છે. જૂના વિચારના માણસો તો મૂળથી વિલાયતી માલને ધિક્કારતા જ આવે છે, તો પણ તેઓ એ ચેપથી દૂર નથી. દેખાદેખીથી તેમના ઉપયોગમાં પણ ઘણો પરદેશી માલ આવવા લાગ્યો છે, અને કેટલો તો સઘળાને અવશ્યનો જ થઈ પડ્યો છે. જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એ સર્વેને હાલ જાણવાની જરૂર છે, કે દેશી કારીગરી તરફ ધ્યાન દોડાવવાનો આ બારીક વખત આવ્યો છે, અને એ વાતની અસ્કેક આ ચોપડીમાં બહુ જ જુસ્સાથી ઉઠાવી છે. આ ચોપડી વાંચનારનું મન આ વિષય પર દોરવાને બહુ જ અગત્યની છે, અને ઘણું કરીને એ જ એની મુખ્ય ખૂબી છે.

પ્રથમ એ ચોપડીમાં રસભરી રીતે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે, અને પછી લેખક હાલની નિર્ધનતા ઉપર ઊતરી પડે છે. કદાપિ કોઈ ને નિર્ધન થતા જઈએ છીએ એ વિષે કાંઈ સંદેહ હોય, (અને કેટલાએક એવો સંદેહ લઈ જનારા પણ દેશમાં છે) તેના પ્રતિબોધને અર્થે જુદી જુદી વર્ણની અવસ્થા વિસ્તારથી વર્ણવી છે. કોળી વગેરે કેટલાએક ગરીબ ગામડિયાનાં દુઃખનું જે વર્ણન કર્યું છે તે વાંચતાં આપણી રૂંવાટી ઊભી થાય છે, અને એમ જ મોંમાંથી નીકળી જાય છે, કે અરે પ્રભુ, આ તે માણસજાતની શી અવસ્થા! પછી યુરોપના ઇંગ્લંડ વગેરે દેશોની સમૃદ્ધિ સાથે મુકાબલો વિધવિધ રીતે કરી બતાવ્યો છે, અને તેના કરતાં તો આપણે ઊતરતા છીએ તેની કોઈ પણ અર્થવિદ્યાના જાણનારથી ના કહી શકાતી નથી. એ રીતે એ ચોપડીનો પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે. બીજા ભાગમાં આપણી નિર્ધનતાનું મુખ્ય કારણ જે કારીગરીની પડતી તેનું વર્ણન કરે છે. એ વર્ણન

પ્રત્યક્ષ છે: ઉદ્યોગ વધવાને બદલે ઘટવા લાગ્યો છે, અને ભરતખંડ જે એકવાર પોતાની સમૃદ્ધિથી દુનિયામાં દીપી રહ્યો હતો, તે હાલ એક ગરીબ કંગાલ દેશ કહેવાય છે. એ કંગાલિયત એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે ઘણાને ઉદરનિર્વાહ કરવાના પણ સાંસા પડે છે, અને જો જલદીથી કાંઈ ચાંપતા ઉપાય કામે લગાડવામાં નહિ આવે તો આપણા લોકોની શી સ્થિતિ થશે તેનો વિચાર કરતાં કંપારી જ આવે છે. થોડાં વર્ષમાં ઘણા કેવળ ભૂખમરાથી જ મરી જશે એવી દહેશત લાગે છે. જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં ઉદ્યોગ મળતો નથી એવો એક સાધારણ પોકાર આપણે કાને પડે છે, અને ઉદ્યોગ વિના તે ગરીબ માણસો પોતાનો નિભાવ ક્યાં સુધી કરી શકશે? આ આફતમાં કારીગર લોકો તો ગૂંગળાઈ રહ્યા છે, અને ઘણા ભૂખથી મરે પણ છે. પરંતુ બીજા વર્ગના લોકોને પણ ધંધા મુશ્કેલાઈથી જ મળે છે, અને તે પણ પોતાના દહાડા દોહલે જ કાઢે છે. નોકરિયાત લોકો તીડની પેઠે રવડતા માલૂમ પડે છે, વેપારીઓ દુકાનના ખૂણામાં બેઠા બેઠા નિસાસા મૂકે છે, અને સરાફો નામની જ પઢીઓ રાખી રહ્યા છે. જે ખરચ જોગું કમાય છે તે પોતાને મહા ભાગ્યશાળી સમજે છે. ખેડૂતોની પણ સ્થિતિ સારી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર પરદેશી માલનો વેપાર કરનારા જ કાંઈ કે ઉજળા દેખાય છે. અને તે પણ બૂમ પાડે છે કે હવે અમારા ધંધામાં કાંઈ કસ રહ્યા નથી. ત્યારે હવે આપણો દેશ શા વડે આગળ ટકી શકશે તે અમને સૂઝતું નથી.

આ પ્રમાણે ઘણા લોકો ધંધા વિના થઈ ગયા છે એ વાતનું કારણ શોધી કાઢવું કાંઈ અઘરું નથી. આપણે જો આપણા ઘરમાં જ નજર કરીને જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે દેશી ધંધાને ઉત્તેજન મળે એવી એક્કે વસ્તુ ત્યાં માલૂમ પડતી નથી. ફક્ત ખાધાખાઈની ચીજો અને ઘંટી સાંબેલાં જેવાં જૂજ કાંઈ લાકડાનાં રાચ સિવાય જે જોઈએ છીએ તે પરદેશી જ માલૂમ પડે છે. સોયના દોરાથી તે માથાની પાઘડી સુધીની વસ્તુઓ પરદેશી જ નજરે આવે છે. દેશી માલનો ખપ જ જતો રહ્યો છે, અને જ્યાં જોઈએ છીએ તેની જગો પરદેશી માલ જ પૂરી પાડે છે. આમ

થવાથી દેશી કારીગરો બિચારા હાથપગ જોડીને બેસી રહે છે. અને કામ કરવાની છતી મરજીએ ભૂખે મરે છે. એક વખત આપણે ભિખારીને ઠપકો આપી કહેતા હતા, કે "જા, મજૂરી કર" પણ આજ તો તેમ કહેતાં મનને આંચકો લાગે છે, અને એમ થાય છે કે એ ધંધો કરશે શો ?

જ્યાં આવો જ અવસર આવી અડચો છે ત્યાં દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા તરફ આપણું મન દોરાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. જ્યાં આગના ભડકા ઘરમાં જ પેસવા લાગ્યા ત્યાં જાગૃત થયા વિના કેમ રહેવાય ? આપણે કાંઈ વહેલા જાગી ઊઠચા હોઈએ એમ નથી, બલકે આથી પણ વહેલા આપણે ચેતવું જોઈતું હતું. તે છતા હજી વખત છે, અને જો આપણે ખંતથી આ મહા સંકટ ટાળવા પછાડી મંડીશું તો ઈશ્વિરકૃપાએ આપણે ફતેહ પામીશું એવી અમને આશા છે. પણ એ કામ ડહાપણથી કરવાનું છે. આખા દેશના પડતા ઉદ્યોગને પાછો ઊંચો કરવો એ કામ બહુ જ અઘરું છે. એ કામ કરવામાં આપણા દેશના વિદ્વાનો, શ્રીમંતો અને સત્તાવાળાઓ એકરાંપથી ભેગા થશે, દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરશે, અને પાકા પાયા ઉપર ઘટિત ઉપચારના પ્રયોગ આરંભશે તો ધીમે ધીમે આપણી કારીગરી પાછી સજીવન થશે. આ પ્રસંગે સઘળા દેશહિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે કે બધાને જાગૃત કરવા. અને ઉદ્યોગ વધારવાના ખરા માર્ગ શાંત અને ગંભીર બુદ્ધિથી ખોળવા. ખરે માર્ગે પડવું એ ધારેલ મુકામે અડધા પહોંચ્યા બરાબર છે. ઘણી વખતે તો ખરો માર્ગ જાણવો એ જ કોઈ કામ કરવામાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે. ખોટો માર્ગ પકડવાથી આપણો સઘળો પરિશ્રમ વ્યર્થ જાય છે એટલું જ નહિ, પણ આપણે જ્યાં જવું હોય છે ત્યાંથી ઊલટા દૂર જઈએ. સઘળા નીતિવેત્તાઓની એ જ શિક્ષા છે. કોઈ પણ કામનો અરંભ કરવા પહેલાં પુખ્તપણે વિચાર કરવો, અને ઘણુંકરીને સિદ્ધિ આ વિચાર કરવાની ઉપર જ રહેલી છે. જેમ કોઈ કામ મોટું તેમ તેના આરંભે કરવાના પ્રકાર ઉપર વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. માટે અમે સઘળા સજ્જનોને ભલામણ કરીએ છીએ, કે આ વેળા દેશી ઉદ્યોગ શી રીતે વધે તેનો દરરોજ વિચાર કરતા

પ્રત્યક્ષ છે: ઉદ્યોગ વધવાને બદલે ઘટવા લાગ્યો છે, અને ભરતખંડ જે એકવાર પોતાની સમૃદ્ધિથી દુનિયામાં દીપી રહ્યો હતો, તે હાલ એક ગરીબ કંગાલ દેશ કહેવાય છે. એ કંગાલિયત એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે ઘણાને ઉદરનિર્વાહ કરવાના પણ સાંસા પડે છે, અને જો જલદીથી કાંઈ ચાંપતા ઉપાય કામે લગાડવામાં નહિ આવે તો આપણા લોકોની શી સ્થિતિ થશે તેનો વિચાર કરતાં કંપારી જ આવે છે. થોડાં વર્ષમાં ઘણા કેવળ ભૂખમરાથી જ મરી જશે એવી દહેશત લાગે છે. જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં ઉદ્યોગ મળતો નથી એવો એક સાધારણ પોકાર આપણે કાને પડે છે, અને ઉદ્યોગ વિના તે ગરીબ માણસો પોતાનો નિભાવ ક્યાં સુધી કરી શકશે? આ આફતમાં કારીગર લોકો તો ગૂંગળાઈ રહ્યા છે, અને ઘણા ભૂખથી મરે પણ છે. પરંતુ બીજા વર્ગના લોકોને પણ ધંધા મુશ્કેલાઈથી જ મળે છે, અને તે પણ પોતાના દહાડા ફોહલે જ કાઢે છે. નોકરિયાત લોકો તીડની પેઠે રવડતા માલૂમ પડે છે, વેપારીઓ દુકાનના ખૂણામાં બેઠા બેઠા નિસાસા મૂકે છે, અને સરાફો નામની જ પઢીઓ રાખી રહ્યા છે. જે ખરચ જોગું કમાય છે તે પોતાને મહા ભાગ્યશાળી સમજે છે. ખેડૂતોની પણ સ્થિતિ સારી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર પરદેશી માલનો વેપાર કરનારા જ કાંઈક ઊજળા દેખાય છે. અને તે પણ બૂમ પાડે છે કે હવે અમારા ધંધામાં કાંઈ કસ રહ્યા નથી. ત્યારે હવે આપણો દેશ શા વડે આગળ ટકી શકશે તે અમને સૂઝતું નથી.

આ પ્રમાણે ઘણા લોકો ધંધા વિના થઈ ગયા છે એ વાતનું કારણ શોધી કાઢવું કાંઈ અઘરું નથી. આપણે જો આપણા ઘરમાં જ નજર કરીને જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે દેશી ધંધાને ઉત્તેજન મળે એવી એકે વસ્તુ ત્યાં માલૂમ પડતી નથી. ફક્ત ખાધાખાઈની ચીજો અને ઘંટી સાંબેલાં જેવાં જૂજ કાંઈ લાકડાનાં રાચ સિવાય જે જોઈએ છીએ તે પરદેશી જ માલૂમ પડે છે. સોયના દોરાથી તે માથાની પાઘડી સુધીની વસ્તુઓ પરદેશી જ નજરે આવે છે. દેશી માલનો ખપ જ જતો રહ્યો છે, અને જ્યાં જોઈએ છીએ તેની જગો પરદેશી માલ જ પૂરી પાડે છે. આમ

થવાથી દેશી કારીગરો બિચારા હાથપગ જોડીને બેસી રહે છે. અને કામ કરવાની છતી મરજીએ ભૂખે મરે છે. એક વખત આપણે ભિખારીને ઠપકો આપી કહેતા હતા, કે "જા, મજૂરી કર" પણ આજ તો તેમ કહેતાં મનને આંચકો લાગે છે, અને એમ થાય છે કે એ ધંધો કરશે શો ?

જ્યાં આવો જ અવસર આવી અડચા છે ત્યાં દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા તરફ આપણું મન દોરાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. જ્યાં આગના ભડકા ઘરમાં જ પેસવા લાગ્યા ત્યાં જાગૃત થયા વિના કેમ રહેવાય ? આપણે કાંઈ વહેલા જાગી ઊઠચા હોઈએ એમ નથી, બલકે આથી પણ વહેલા આપણે ચેતવું જોઈતું હતું. તે છતાં હજી વખત છે, અને જો આપણે ખંતથી આ મહા સંકટ ટાળવા પછાડી મંડીશું તો ઈશ્વરકૃપાએ આપણે ફતેહ પામીશું એવી અમને આશા છે. પણ એ કામ ડહાપણથી કરવાનું છે. આખા દેશના પડતા ઉદ્યોગને પાછો ઊંચો કરવો એ કામ બહુ જ અઘરું છે. એ કામ કરવામાં આપણા દેશના વિદ્વાનો, શ્રીમંતો અને સત્તાવાળાઓ એકસંપથી ભેગા થશે, દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરશે, અને પાકા પાયા ઉપર ઘટિત ઉપચારના પ્રયોગ આરંભશે તો ધીમે ધીમે આપણી કારીગરી પાછી સજીવન થશે. આ પ્રસંગે સઘળા દેશહિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે કે બધાને જાગૃત કરવા. અને ઉદ્યોગ વધારવાના ખરા માર્ગ શાંત અને ગંભીર બુદ્ધિથી ખોળવા. ખરે માર્ગે પડવું એ ધારેલ મુકામે અડધા પહોંચ્યા બરાબર છે. ઘણી વખતે તો ખરો માર્ગ જાણવો એ જ કોઈ કામ કરવામાં સૌથી વધારે અગત્યનું છે. ખોટો માર્ગ પકડચાથી આપણો સઘળો પરિશ્રમ વ્યર્થ જાય છે એટલું જ નહિ, પણ આપણે જ્યાં જવું હોય છે ત્યાથી ઊલટા દૂર જઈએ. સઘળા નીતિવેત્તાઓની એ જ શિક્ષા છે. કોઈ પણ કામનો અરંભ કરવા પહેલાં પુખ્તપણે વિચાર કરવો, અને ઘણુંકરીને સિદ્ધિ આ વિચાર કરવાની ઉપર જ રહેલી છે. જેમ કોઈ કામ મોટું તેમ તેના આરંભે કરવાના પ્રકાર ઉપર વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. માટે અમે સઘળા સજ્જનોને ભલામણ કરીએ છીએ, કે આ વેળા દેશી ઉદ્યોગ શી રીતે વધે તેનો દરરોજ વિચાર કરતા

રહેવું, અને જે પોતાને સૂઝે તેની ચર્ચા પોતાના જાતભાઈઓમાં ચલાવવી કે એમ કરતાં ખરો માર્ગ આપણને હાથ લાગે. અમે એ વિચારથી જ અહીંયાં થોડું એ વિષે લખવા માંડીએ છીએ, અને અમારા ભાઈબંધોને વિનંતી કરીએ છીએ કે હાલ એ વિષય ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનો સમય છે.

પ્રથમ તો ગામેગામ અને ઘેર ઘેર સઘળા લોકોને જાણ થવી જોઈએ કે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાની બહુ જરૂર છે. આ કામ ભાષણ કરનારાઓનું છે, અને તે સુરત ભરૂચમાં ઘમધોકાર ચાલે છે તે જોઈને અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા છીએ. મિ. હરગોવનદાસ જેણે પોતાના રસભર્યા નિબંધથી આ વિષય ઉપર ઘણાનાં મન દોડાવ્યાં છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી, તે ભાઈએ પોતાના ભાષણથી ભરૂચમા ભારે અસર કરી છે એમ સાંભળીને અમે ખુશ થયા છીએ. બીજા પણ રાજકોટવાળી મંડળીના જુવાનો ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને ઉપદેશ કરતા ફરે છે. સુરતમાં દેશીમિત્ર અને ગૂજરાતમિત્રના એડિટરોએ બધા લોકોનાં મન હલાવી મૂક્યા છે. અમદાવાદમાં દર ગુરુવારે હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં એ વિષય ચર્ચાય છે. બીજાં ગામોમાં પણ એ વિષયની ચર્ચા થવા લાગી છે. માટે ચર્ચા ચલાવવા સંબંધી તો એક વરસમાં ઠીક કામ થયુ છે, કેમકે આ બધુ કામ આ વરસમાં જ ઊભું થયું છે. ને છતાં હજી એ બાબત વધારે ચર્ચા ચલાવવાની જગા છે. સુરતની પેઠે ગામેગામ અને મહોલ્લે મહોલ્લે ભાષણોગાળી રહેવાં જોઈએ. નવા જમાનાના માણસો એટલે અંગ્રેજી કે ગુજરાતી સારી કેળવણી પામેલા અને વર્તમાન ચોપાનિયાં વાંચનારા માણસોને કાને તો આ પોકાર પડી ચૂક્યો છે, પણ હજી બીજા ઘણા એથી અજાણ્યા છે. તે લોકોને મહોલ્લાના ભાષણો સિવાય ખબર પડવાની નથી, કેમકે ભાષણના સાધારણ સ્થળોથી તો દૂર રહેવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા જ લઈને બેઠા છે. આ લોકો દેશી કારીગરીની પડતી છે એ તો પૂરું જાણે છે, પણ તે ટાળવા ઉપાય કરવા જોઈએ એ બાબત તેમને બોધ કરવાની જરૂર છે. તેઓ નિરાશ થઈ દૈવના સામું ટક ટક જોયા કરે છે; તેઓને એકે આરો સૂઝતો નથી; દરિદ્રતાના પૂરને

અટકાવવું તેઓ અશક્ય સમજે છે. એમને હિંમત આપવી, અને એ કામ શક્ય છે એ બતાવવું હાલ આવશ્યક છે. એની શક્યતા દર્શાવવાને માટે અલબત્ત હવાઈ ખ્યાલને બદલે પાકા પાયાના રસ્તા તેમને બતાવવા જોઈએ એ વાત ખરી છે, તો પણ જો એ વિષય ઉપર વિચાર કરીશું તો કાંઈ થશે એટલું જ જો એમના દિલમાં ઊતરે તો પણ હાલ તે બસ છે.

બીજું ગામેગામ દેશી કળાને ઉત્તેજન આપનારી સભાઓ ઊભી થવી જોઈએ, અને તે એકબીજા સાથે જોડાઈ જવી જોઈએ. એ બધી સભાઓ છૂટી છૂટી વિચાર કરે અને મથે તેના કરતાં તે સઘળીઓ એકબીજા સાથે મસલત કરે, ઠરાવ કરે, અને પછી પોતપોતાના પ્રયત્નમાં સર્વાનુમતે મંડે તો બહુ સારું. અમે તો ધારીએ છીએ કે એવી સભાઓમાં એકને મુખ્ય સભા ઠેરવવી જોઈએ, અને તેમાં દરેક સભાના મુખ્ય મુખ્ય માણસો વિચાર કરવાને વરસમા અમુક વખતે ભેગા થાય. એમ જાતે ભેગા થવું કદાપિ બની શકે એવું ન માલૂમ પડે, તો કાગળપત્રથી સંમતિ આપે, પણ એક મુખ્ય સભાની જરૂર અમને બહુ લાગે છે. આવી સભા સ્થાપન થવાને લાયક શહેર તો મુંબઈ જ છે. પણ અમે જોઈને દિલગીર છીએ, કે આ વિષય ઉપર તે રાજનગરનું ધ્યાન બરાબર લાગ્યું નથી. આજ પર્યંત જે જે કાંઈ આ બાબત પ્રયત્નો ચાલ્યા છે તે બધા જિલ્લાઓમાં જ ચાલ્યા છે. અને છે પણ એમ, કે આ દુઃખ જિલ્લામાં જ વધારે નજરે પડે છે. મુંબઈની તો આબાદી જ પરદેશી માલના વેપાર ઉપર ઘણીખરી રહેલી છે. તેથી મુંબઈ આ કામમાં આગેવાની કરવા નીકળે એમ સંભવતુ નથી, પણ તે છતાંયે તેને જગાડવાને માટે ખચીત કાંઈ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. મુંબઈની પાસે સઘળાં કામ કરવાનાં સાધન અને શક્તિ વધારે છે, અને તેમાં જે કામ પૈસાની ઉપર વણો આધાર રાખે છે તે કામમાં તો એના અગ્રેસરપણા વિના સિદ્ધિ પામવું એ અમને બહુ અઘરું લાગે છે. માટે જિલ્લાની સભાઓએ એક તરફથી મુંબઈમાં મુખ્ય સભા ઊભી થાય એવા પ્રયત્ન જારી રાખવા જોઈએ. એ કામમાં વર્તમાનપત્રો બહુ અગત્યની મદદ આપી

શકશે. અને બીજી તરફથી એકબીજા સાથે પત્રવ્યવહાર રાખી જે મહાભારત કામ માથે લીધું છે, તે કયે રસ્તે જઈએ તો પાર પડે, તેનો વિચાર શાંતપણે અને કાળજીથી કરવો જોઈએ.

હાલ ગુજરાતમાં રાજકોટ, અમદાવાદ, સુરત અને ભરૂચ એ ચાર ઠેકાણે આવી સભાઓ સ્થાપન થઈ છે એ બહુ સંતોષની વાત છે. બીજા ગામના સદ્‌ગૃહસ્થો પણ આ દાખલો લેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. આવી સભા બીજું કાંઈ નહિ તો વારંવાર ચર્ચા ચલાવી એ વિષયને લોકોની નજર આગળ તાજો ને તાજો તો રાખશે જ. એ સભાએ પોતાના સભાસદોની સંખ્યા વધારવાને મહેનત કરવી જોઈએ. આ સભામાં જેમ પહેલા વર્ગના માણસો વધારે દાખલ થાય તેમ વધારે સારું છે. દેશી રાજાઓ તો એવા અણસમજુ અને બેફિકરા થઈ ગયા છે કે તેમની તરફની કાંઈ પણ આશા રાખવી એ ફોકટ છે. જો રાજાઓ સમજણા હોય તો ઉદ્યોગ કળાનો ઘણો સુધારો તેઓ એકદમ કરી શકે, અને થોડા વર્ષમાં આખા દેશની સ્થિતિ જ જુદી થઈ રહે. પણ જે વાત થઈ શકતી નથી તે વિષે ખ્યાલ દોડાવવા એ નકામા છે. માટે દેશી રાજાઓને એક કોરે મૂકી લોકોએ પોતાના બળ ઉપર જ કૂદવું જોઈએ. અને લોકો જો પોતાનું બળ વિચારે તો શું ન કરી શકે તે અમે કહી શકતા નથી. પણ "યથા રાજા તથા પ્રજા" એ કહેવત પ્રમાણે લોકોમાં પણ કાંઈ સમજ કે હીર નથી, અને એ જ આપણી સઘળી ખરાબીઓનું મોટું કારણ છે. ઉદ્યમવર્ધક સભામાં ખરું જોઈશું તો ઘણામાં ઘણો લાભ ધંધાદારી અને વેપારી લોકોનો જ છે, પણ તે લોકો હજી એમાં સામેલ થયા નથી એ કેવું ખેદકારક છે! જે કામ તેઓએ જ ઉઠાવવું જોઈએ, અને જેમાં તેઓની જ આગેવાની જોઈએ, એ કામથી પણ તેઓ ઘણું કરીને દૂર જ રહે એ તેઓને ઘણું શરમાવાનું છે. તે છતાં આવી સભાઓએ મહેનત કરીને શ્રીમંત વેપારી વર્ગને પોતા તરફ ખેંચવો જોઈએ, અને કારીગરોને જાણ કરવી જોઈએ કે આ સભા તમારા જ હિતનો વિચાર કરે છે; કેમકે આ વિષયમાં ખરુ કામ કરનારા એ જ લોકો છે. આવી સભામાં આવ્યાથી કારીગરોને માલૂમ પડશે કે

આપણો ધંધો શા કારણથી ઘટ્યો, અને તે પાછો વધારવાનો ખરો રસ્તો કયો છે. વેપારી લોકો જોશે કે આપણા પડી ભાગેલા ધંધાને આ રીતે તાજા કરી શકાશે, અને જો એ સભાઓ તેમને વ્યાવહારિક બુદ્ધિને લાભકારક લાગે એવા માર્ગ બતાવશે તો તેઓનો ભંડોળ તેમાં નાખવાને આંચકો ખાશે નહિ એવી અમારી પક્કી ખાતરી છે. અર્થાત્ આવી સભાઓમાં ખરેખરું કામ જ શ્રીમંત અને હુન્નરી લોકોનું છે, અને તેવા સભાસદો વધે તેવો પ્રયત્ન સદા એ સભાઓએ કરવો જોઈએ. ઉદ્યમવર્ધક મંડળીના ઘણા સભાસદો શાહુકારો, અને તેનો પ્રમુખ ગામનો શેઠ હોય, એ દેખાવ કેવો સ્વાભાવિક અને આશા ઉપજાવનારો છે? હાલ તેમ થવું અઘરું છે, પણ એમ થવા તરફ લક્ષ રાખવું એવી અમારી ભલામણ છે.

૧૮૭૬

લગનસરા

આજકાલ જો આપણી રીતભાતથી અજાણ્યો કોઈ પરદેશી આવીને દેશમાં ફરે, તો બેશક તે આશ્ચર્ય પામ્યા વિના રહે નહિ; અને આપણી સ્થિતિ વિષે કાંઈ જુદો જ વિચાર બાંધે તે જુએ કે ઓહો ! આ દેશમાં આ વખતે કેટલી ખુશાલી ફેલાઈ રહી છે! જ્યાં જોઈએ ત્યા શો શિજમ અને હરખ દેખાય છે! સોનાં ને રૂપાં તો જે લોકોના પહેરવેશમાં આટલાં લખલૂટ વપરાય છે, તે લોકોના ઘરમાં કેટલી સમૃદ્ધિ હશે! સુતાર, લુહાર ઘાંચી અને મોચી. કોળી ને કલાલ, એ સરખાનો પણ જ્યાં આવો વૈભવ, ત્યાં ઉચ્ચ વરણની શી વાત! જ્યારે તે વરઘોડા, જમનારના ઝુંડ અને આતસબાજીના ભડકા જુએ, ત્યારે તો નિશ્ચય એમ જાણે કે સ્વર્ગનું સુખ તો અહીંયાં જ આવીને વસ્યું છે. પણ વધારે આશ્ચર્યનુ કારણ તેને એ થશે કે એવું શું મોટું કારણ છે, કે દેશમાં એટી વેળાએ જ આવો મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે, ગામે ગામ અને પોળે પોળ જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં હરખ હરખ ને હરખ જ! બાયડીઓનાં ટોળેટોળાં બનીઠનીને ગાતાં ગાતાં જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં જતાં માલૂમ પડે છે. પુરુષો પણ જ્યાં ત્યાં લાલચોળ પેંઠની પાઘડીઓ, કડકડના અંગરખા અને ઝગકતા શાલ દુપટ્ટા લઈને ઉમંગભેર મહાલતા દેખાય છે. છોકરાંઓના કાઠની

તો સીમા જ નથી, બધા જ જાણે રાજકુંવર હોય એવા ઠાઠથી ઘોડા પલાણી આનંદમાં ઘૂમે છે. વાજિંત્રોના નાદ થઈ રહ્યા છે, અને પેલા જંગલી, પણ આનંદસૂચક નગારાનો કઠોર કડકડાટ તો સવારથી સાંજ અને સાંજથી સવાર સુધીમાં એકે ક્ષણ બંધ પડતો જ નથી. ભેર ને ભૂંગળ પણ ઘડીએ ઘડીએ ભોં ભોં કરી જ રહે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં જમણવારથી રસ્તા રોકાઈ ગયેલા અથવા તો તેના એઠવાડથી ગંધાતા માલૂમ પડે છે. બાયડીઓ ઠેકાણે ઠેકાણે ગાતાં ગાતાં છેક મસ્તીમાં આવી જાય છે. સૌના મોં ઉપર હરખ અને ઊજમનો ઝળકારો મારી રહ્યો છે. આ સઘળું જોઈને તે પરદેશી કેમ આશ્ચર્ય પામ્યા વિના રહે? જો સ્વર્ગલોકમાંથી કોઈ દેવતા પણ આકાશમાં અધ્ધર ઊભો રહીને દૂરથી આ બધા દેશનો સામટો દેખાવ નજરે જુએ, તો નિશ્ચય એમ જાણે કે બ્રહ્મદેવે આ કોઈ બીજું આપણાથી ચડિયાતું સ્વર્ગ બનાવ્યુ કે શું? જો તેને કોઈ એમ કહે કે આ તો મૃત્યુલોક છે, તો તેનાથી મનાય જ નહિ, અને કદાપિ કોઈએ તેની ખાતરી કરી આપી, તો પણ એવું મોટું શું કારણ હશે કે બધો દેશ એકી વખતે આવો ઓચ્છવ કરવા મંડી ગયો છે, તે તો તેનાથી સમજાય જ નહિ. તે વિચાર કરશે કે શુ આ દેશમાં ઘણો કાળ કાંઈ અનાવૃષ્ટિ પડેલી અને હાલ ઇંદ્રદેવે પર્જન્યદાન કરેલું તેથી તેઓ આટલા હરખાય છે? કે શું એ દેશમા કંઈ પરિબ્રહ્મનો અવતાર થયો છે કે તે જાણી તેઓ ઓચ્છવ કરે છે? કે શુ તેઓ હજારો વરસ સુધી બંદીખાનામાં પડયા હતા તેમાંથી આજ છૂટયા છે તેથી હરખઘેલા થયા છે?

વાંચનાર, શું આ તેની કલ્પના પાયા વગરની છે? શું તેને આશ્ચર્ય નહિ લાગે? તેનાથી કદાપિ પણ આ ધામધૂમનું કારણ બરાબર સમજાશે? વાંચનાર, વાત ખરી કે તુ ને હું તો જાણીએ છીએ કે એ સઘળો દેખાવ ઢમઢોલને માહે પોલ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એ હરખ ઉપરનો જ છે, એ ઠાઠ બહારનો છે, અને આપણા જેવા નિર્ધન, પરતંત્ર અને અભાગિયા લોકો જગતમાં બીજા કોઈ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે આ સઘળો ઠાઠ ભીતરનું દુઃખ ઢાંકવાને માટે છે. જેમ કોઈ માણસ

ઉપર, ભારે દુઃખ પડવાથી છેક નિરાશ થઈ જાય છે, ઉદ્યોગ સૂઝતો નથી, નવ્વાણું ત્યાં ભર્યા સો એમ કરીને બેપરવાથી વર્તે છે, વધારે દુઃખથી ડરતો નથી, અને અરધી ઘેલછામાં ગાનતાન જ કરવા મંડી જાય છે, તેમ આપણા દેશને થયું છે. આપણો દેશ એટલો લાચાર અને નાના પ્રકારના દુઃખમાં દબાઈ ગયેલો છે, કે તેને હવે એમ જ થાય છે, કે એ ઘડી જે મજા કરી તે ખરી! દુઃખ તો છે જ!!

આ સમજ કેટલી વાજબી છે તે વાતનો વિચાર કરવાનું શાણા સજ્જનોને જ સોંપીએ છીએ. પણ એ વાત તો ખરી કે દિન પર દિન નકામા ખર્ચો વધતા જાય છે. આપણે એક તરફથી બૂમ પાડીએ છીએ કે ધંધોરોજગાર નથી, ભૂખે મરીએ છીએ, અને બીજી તરફથી આપણા વરઘોડા અને જમણવારના ખર્ચમાં બેહદ વધારો કરતા જઈએ છીએ. આપણે મોઢેથી કહેતા જઈએ છીએ કે એ ખરચ ખોટા છે; તે દૂર કરવાનો બીજાને બોધ કરતા જઈએ છીએ; અને જ્યારે આપણે ત્યાં કાંઈ પ્રકરણ આવે છે ત્યારે આપણે એથી એક એવો ઊલટો દાખલો આપીએ છીએ કે તેની નઠારી અસર શહેરમાંથી વીસ વરસ સુધી દૂર થતી નથી. આવા ફિતૂરમાં જે લાખો રૂપિયા દર વર્ષે ખર્ચાય છે, તેનો એક દશાંશ પણ જો કોઈ દેશોપયોગી કામમાં અપાતો હોય, તો કેટલો ફાયદો થાય? અરે એક શતાંશ પણ નાતવરો કરનાર કે વરઘોડો કાઢનાર જો નાતના જ ફંડમાં આપતા હોય અને તે સારા કામમાં વપરાતો હોય, તો થોડા વર્ષમાં આપણી સઘળી નાતોની જુદી જ અવસ્થા થઈ જાય. પણ એવો બંદોબસ્ત કોણ કરી શકે? જૂના ને નવા બધા જ લોકમાં એ કરવાની ઇચ્છા કે શક્તિ જરા પણ જણાતી નથી.

જ્યાં આટલું બધું અજ્ઞાન અને બેપરવાહી ચાલી રહી છે, ત્યાં લગ્ન એટલે શું, ને શી રીતે કરવાં જોઈએ, લગ્નનો ખરો લહાવો તે કેવો છે, અને માબાપના શા શા ધર્મ છે, તે સમજનાર માણસો તો મૂઠીભર જ દીઠામાં આવે એમાં શી નવાઈ?

૧૮૭૬

નાતવરા ને વરઘોડા

આ મૂર્ખાઈ ભરેલી રૂઢિઓથી થતા ગેરફાયદા વિષે વ્યાખ્યાન આપવાનો કાંઈ અમારો વિચાર નથી. એ રૂઢિઓ દેશમાં ઘણા વખતથી ચર્ચાય છે. અને ચર્ચાઈને તેનો કૂચે કૂચો થઈ ગયો છે. એ બાબત હજારો ભાષણો અપાઈ ચૂક્યાં છે, હજારો વાર તેના પર જોસભેર ફિટકાર નાંખવામાં આવ્યા છે, અને હજારો વાર તે બંધ કરવાના વિચારો થયા છે. એના ગેરફાયદા સમજવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. હાલ નાના બાળકને પૂછશો તો તે પણ કહેશે કે એ રૂઢિઓ ગાંડી, નુકસાન કરતા, અને દેશમાંથી કાઢી નાખવા જોગ છે. સઘળા જાણે છે કે નાતવરા અને વરઘોડાના ખર્ચ કરવાને માટે પોતાની આખી જિંદગી હિંદુ દુઃખમાં અને કંગાલિયતમાં ગુજારે છે. તે આખી જિંદગી પોતાનુ પેટ બાળે છે, ચીંથરેહાલ ફરે છે, ધિક્કારવાલાયક કરકસર કરે છે, સંસારમાં સુખ શું છે તે તરફ આડી નજરે પણ જોતો નથી, અને એટલાથી પણ ન ધરાતાં અનેક કાળાંધોળાં કરે છે, ઈશ્વરનો ચોર થાય છે, રાજ્યનો ચોર થાય છે, લોકમાં બેઆબરૂ થાય છે, અને આ બધું કરે છે તેની મતલબ એ જ છે કે જિંદગીમાં એવા બે ચાર પ્રસંગો આવે ત્યારે ન્યાતો જમાડવામાં અને વરઘોડા કાઢવામાં પોતે લખલૂટ ખર્ચ કરી શકે ખરો. હિંદુ આ

સંસારમાં પરમ પદાર્થ નાતવરા અને વરઘોડાને જ માને છે. નાતવરા કર્યા અને વરઘોડા કાઢ્યા એટલે આપણે કૃતકૃત્ય થયા એમ જ તેઓ સમજે છે. જેમ માણસને સારુ ખેતી કરવા બળદને સરજ્યો છે તેમ જાણે તેઓને નાતવરા કરવા અને ઢોલ વગડાવવા સારુ જ પરમેશ્વરે સરજ્યા હોય એમ તેઓ વર્તે છે. જે જાતે પાઈનું શાક ન ખાય, ભૂખે મરતાને મોઢે એક પણ દાણો ન નાખે, અને પોતાનો એકનો એક છોકરો મરવા પડ્યો હોય તો પણ વૈદને એક રૂપિયો ન આપે, તે માણસ જ્યારે કોઈ વેળા હજારો માણસને ઉજાણી આપવામાં, અરે વરઘોડા કાઢવામાં જનમની કમાઈ ઉડાવી દે, ત્યારે તેને શું કહેવું તે અમને સૂઝતું નથી. એને કસરિયો કહેવો કે નિર્દય કહેવો? દયાવાન કહેવો? કોડીલો કહેવો? કે સૂમ કહેવો? એને કાંઈ જ કહી શકાતું નથી. એટલુ જ કે એનુ ચિત્ત ઠેકાણે નથી, એ દીવાનો છે, પશુમાં જેટલી વિવેકબુદ્ધિ હોય છે તેટલી પણ એનામાં રહી નથી. એ કેવળ રૂઢિવશ જડ પૂતળું છે. એનામાં કાંઈ જ ચેતન નથી. જિંદગીમાં બે ચાર ટાણે ફૂલણજી થઈ ફરવાને સારુ આખી જિંદગી દુ:ખ વેઠવું એના જેવી બીજી ગાંડાઈ કઈ?

આ પ્રમાણે હાલ સૌ બોલે છે અને સમજે છે. બુઢ્ઢાઓને પણ લાગે છે કે આ નકામા ખરચમાં ઘટાડો થવાની હાલ દેશકાળ જોતા ખરેખરી જરૂર છે. પણ કોઈથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. સુધારા રૂપી બાળકને આપણા દેશમાં જ્યારથી કાંઈ પણ જીભ આવી ત્યારથી તેણે આ રૂઢિઓને નામે પોક મૂકવા માંડી છે. પણ શબવત્ હિંદુમંડળના કાન ઉપર તે હજી કાંઈ અસર કરી શકી નથી. એમાં ધર્મ સંબંધી જરાયે બહાનું કાઢી શકાય એવું નથી. બારમા તેરમા વગેરે કેટલીક જમણવારોમાં તો જમવું એ જ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. ગોસાંઈજી મહારાજ જેવા સત્તાવાન ધર્માધિકારી વરા બંધ કરવાની ભલામણ તથા આજ્ઞા કરે છે, તો પણ એ રૂઢિ જરાયે ડગતી નથી. પુનર્વિવાહ જેવા કેટલાક સુધારામાં ધર્મનો વહેમ તથા નાત બહાર મૂકવાની ઘણી દહેશત હતાં છતાં તે કેટલેક દરજ્જે આગળ ચાલ્યા છે, પણ નાતવરા ને વરઘોડાની મૂર્ખાઈઓ તો ઊલટી દિન પર દિન વધતી જ જાય છે.

આ બાબત લોકોમાં આટલી બધી જડતા કેમ વ્યાપી રહી છે? બીજા સુધારા કાંઈ પણ થાય છે અને આ સહેલામાં સહેલો તથા પ્રત્યક્ષ ફાયદા ભરેલો સુધારો શા માટે થઈ શકતો નથી? આ નાશકારક રૂઢિઓનું બળ તોડવામાં કઈ કઈ જાતની હરકતો નડે છે? જ્ઞાતિભેદનો એ મુખ્ય કોટ છે એજ આ હરકતોનું અંદરખાનેથી મુખ્ય કારણ કા ન હોય? એને તોડવાને સારુ કેવા કેવા ઉપાયો અને કઈ કઈ રીતે કામે લગાડવા જોઈએ? વગેરે ઘણી જાતના સવાલ એક લગનસરાની ધામધૂમ જોઈને વિચારવંત માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ત વિષે પણ આ સ્થળે કાંઈ વિવેચન ન કરતાં આવા દુકાળના સમામાં એ ધામધૂમ કેવી કઢંગી, નાદાની ભરેલી, અને પાપિષ્ટ દેખાય છે તે જ માર્ગ અમે દેખાડીએ છીએ.

૧૮૭૬ના વરસથી આપણા ગુજરાત પ્રાંતમા ભારે મોંઘવારી ચાલે છે અને ગયા વરસથી તો દુકાળ કહેવાઈ ચૂક્યો છે. હાલ ગુજરાતના સઘળા ભાગોમાં લોકો ઘણા જ હેરાન છે. મોટા મોટાને પણ કાળ વિષમ લાગે છે. કેટલાક માણસો દહાડામા એકવાર ખાઈને જ ચલાવે છે. હજારો માણસનાં ટોળાં ભૂખનાં મર્યાં ગામેગામ રખડે છે, તેઓના દુર્બળ અને રોગિષ્ઠ શરીર જોઈને સઘળા દયાળુ જીવમાં કંપારી છૂટે છે, બધાના મોંમાંથી દુકાળનો પોકાર ઊઠી રહ્યો છે, ભૂખમરાથી કેટલાક લોકો છડેચોક લૂટફાટ કરવા નીકળી પડયા છે, રાજકીય પુરુષો પણ આ દર વરસે પડતા દુકાળને જોઈ ઊંડા વિચારમાં પડયા છે. અને ટૂંકામાં હાલ દુકાળ એ મોટામાં મોટો સાર્વજનિક વિષય થઈ પડ્યો છે, સઘળા લોકો પોકાર કરે છે કે દેશમાં અટળ નિર્ધનતા પેસી ગઈ છે અને હવે આગળ શુ થશે તેનો વિચાર કરતાં ઊંડો નિસાસો મૂકી ગંભીરતાથી માથું ધુણાવે છે.

પણ બીજી તરફ હાલ સુરત અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં અથવા નાનામાં નાના ગામડામા પણ લગનગાળાને લગના ખરચો થતા જોઈએ છીએ, ત્યારે મનમાં એમ લાગે છે કે આ દુકાળનો પોકાર બિલકુલ ખોટો છે અને દેશ હાલ ઘણી જ સુખી સ્થિતિમાં છે. વરઘોડાનો શો ઠાઠ! સાબેલાઓ શું મજાથી ઝળાઝળાં થઈ

સંસારમાં પરમ પદાર્થ નાતવરા અને વરઘોડાને જ માને છે. નાતવરા કર્યા અને વરઘોડા કાઢ્યા એટલે આપણે કૃતકૃત્ય થયા એમ જ તેઓ સમજે છે. જેમ માણસને સારુ ખેતી કરવા બળદને સરજ્યો છે તેમ જાણે તેઓને નાતવરા કરવા અને ઢોલ વગડાવવા સારુ જ પરમેશ્વરે સરજ્યા હોય એમ તેઓ વર્તે છે. જે જાતે પાઈનું શાક ન ખાય, ભૂખે મરતાને મોઢે એક પણ દાણો ન નાખે, અને પોતાનો એકનો એક છોકરો મરવા પડ્યો હોય તો પણ વૈદને એક રૂપિયો ન આપે, તે માણસ જ્યારે કોઈ વેળા હજારો માણસને ઉજાણી આપવામાં, અરે વરઘોડા કાઢવામાં જનમની કમાઈ ઉડાવી દે, ત્યારે તેને શું કહેવું તે અમને સૂઝતું નથી. એને કસરિયો કહેવો કે નિર્દય કહેવો? દયાવાન કહેવો? કોડીલો કહેવો? કે સૂમ કહેવો? એને કાંઈ જ કહી શકાતું નથી. એટલુ જ કે એનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી, એ દીવાનો છે, પશુમાં જેટલી વિવેકબુદ્ધિ હોય છે તેટલી પણ એનામા રહી નથી. એ કેવળ રૂઢિવશ જડ પૂતળું છે. એનામાં કાંઈ જ ચેતન નથી. જિંદગીમાં એ ચાર ટાણે ફૂલણજી થઈ ફરવાને સારુ આખી જિંદગી દુઃખ વેઠવું એના જેવી બીજી ગાંડાઈ કઈ?

આ પ્રમાણે હાલ સૌ બોલે છે અને સમજે છે. બુઢ્ઢાઓને પણ લાગે છે કે આ નકામા ખરચમાં ઘટાડો થવાની હાલ દેશકાળ જોતાં ખરેખરી જરૂર છે. પણ કોઈથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. સુધારા રૂપી બાળકને આપણા દેશમાં જ્યારથી કાંઈ પણ જીભ આવી ત્યારથી તેણે આ રૂઢિઓને નામે પોક મૂકવા માંડી છે. પણ શબવત્ હિંદુમંડળના કાન ઉપર તે હજી કાંઈ અસર કરી શકી નથી. એમાં ધર્મ સંબંધી જરાયે બહાનું કાઢી શકાય એવું નથી. બારમા તેરમા વગેરે કેટલીક જમણવારોમા તો જમવું એ જ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. ગોસાંઈજી મહારાજ જેવા સત્તાવાન ધર્માધિકારી વરા બંધ કરવાની ભલામણ તથા આજ્ઞા કરે છે, તો પણ એ રૂઢિ જરાયે ડગતી નથી. પુનર્વિવાહ જેવા કેટલાક સુધારામાં ધર્મનો વહેમ તથા નાત બહાર મૂકવાની ઘણી દહેશત હતાં છતા તે કેટલેક દરજ્જે આગળ ચાલ્યા છે, પણ નાતવરા ને વરઘોડાની મૂર્ખાઈઓ તો ઊલટી દિન પર દિન વધતી જ જાય છે.

આ બાબત લોકોમાં આટલી બધી જડતા કેમ વ્યાપી રહી છે? બીજા સુધારા કાંઈ પણ થાય છે અને આ સહેલામાં સહેલો તથા પ્રત્યક્ષ ફાયદા ભરેલો સુધારો શા માટે થઈ શકતો નથી? આ નાશકારક રૂઢિઓનું બળ તોડવામાં કઈ કઈ જાતની હરકતો નડે છે? જ્ઞાતિભેદનો એ મુખ્ય કોટ છે એ જ આ હરકતોનું અંદરખાનેથી મુખ્ય કારણ કા ન હોય? એને તોડવાને સારુ કેવા કેવા ઉપાયો અને કઈ કઈ રીતે કામે લગાડવા જોઈએ? વગેરે ઘણી જાતના સવાલ એક લગનસરાની ધામધૂમ જોઈને વિચારવંત માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે વિષે પણ આ સ્થળે કાંઈ વિવેચન ન કરતાં આવા દુકાળના સમામાં એ ધામધૂમ કેવી કઢંગી, નાદાની ભરેલી, અને પાપિષ્ટ દેખાય છે તે જ માર્ગ અમે દેખાડીએ છીએ.

૧૮૭૬ના વરસથી આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં ભારે મોંઘવારી ચાલે છે અને ગયા વરસથી તો દુકાળ કહેવાઈ ચૂકયો છે. હાલ ગુજરાતના સઘળા ભાગોમાં લોકો ઘણા જ હેરાન છે. મોટા મોટાને પણ કાળ વિષમ લાગે છે. કેટલાક માણસો દહાડામાં એકવાર ખાઈને જ ચલાવે છે. હજારો માણસનાં ટોળાં ભૂખનાં માર્યાં ગામેગામ રખડે છે, તેઓના દુર્બળ અને રોગિષ્ઠ શરીર જોઈને સઘળા દયાળુ જીવમાં કંપારી છૂટે છે, બધાના મોંમાંથી દુકાળનો પોકાર ઊઠી રહ્યો છે, ભૂખમરાથી કેટલાક લોકો છડેચોક લૂટફાટ કરવા નીકળી પડ્યા છે, રાજકીય પુરુષો પણ આ દર વરસે પડતા દુકાળને જોઈ ઊંડા વિચારમા પડ્યા છે. અને ટૂંકામાં હાલ દુકાળ એ મોટામાં મોટો સાર્વજનિક વિષય થઈ પડ્યો છે, સઘળા લોકો પોકાર કરે છે કે દેશમાં અટળ નિર્ધનતા પેસી ગઈ છે અને હવે આગળ શું થશે તેનો વિચાર કરતાં ઊંડો નિસાસો મૂકી ગંભીરતાથી માથું ધુણાવે છે.

પણ બીજી તરફ હાલ સુરત અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં અથવા નાનામાં નાના ગામડામા પણ લગનગાળાને લગના ખરચો થતા જોઈએ છીએ. ત્યારે મનમાં એમ લાગે છે કે આ દુકાળનો પોકાર બિલકુલ ખોટો છે અને દેશ હાલ ઘણી જ સુખી સ્થિતિમાં છે. વરઘોડાનો શો ઠાઠ! સાબેલાઓ શું મજાથી ઝળાંઝળાં થઈ

સંસારમાં પરમ પદાર્થ નાતવરા અને વરઘોડાને જ માને છે. નાતવરા કર્યાં અને વરઘોડા કાઢ્યા એટલે આપણે કૃતકૃત્ય થયા એમ જ તેઓ સમજે છે. જેમ માણસને સારુ ખેતી કરવા બળદને સરજ્યો છે તેમ જાણે તેઓને નાતવરા કરવા અને ઢોલ વગડાવવા સારુ જ પરમેશ્વરે સરજ્યા હોય એમ તેઓ વર્તે છે. જે જાતે પાઈનું શાક ન ખાય, ભૂખે મરતાને મોઢે એક પણ દાણો ન નાખે, અને પોતાનો એકનો એક છોકરો મરવા પડ્યો હોય તો પણ વૈદને એક રૂપિયો ન આપે, તે માણસ જ્યારે કોઈ વેળા હજારો માણસને ઉજાણી આપવામાં, અરે વરઘોડા કાઢવામાં જનમની કમાઈ ઉડાવી દે, ત્યારે તેને શું કહેવું તે અમને સૂઝતું નથી. એને કસરિયો કહેવો કે નિર્દય કહેવો? દયાવાન કહેવો? કોડીલો કહેવો? કે સૂમ કહેવો? એને કાંઈ જ કહી શકાતું નથી. એટલું જ કે એનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી, એ દીવાનો છે, પશુમાં જેટલી વિવેકબુદ્ધિ હોય છે તેટલી પણ એનામાં રહી નથી. એ કેવળ રૂઢિવશ જડ પૂતળું છે. એનામાં કાંઈ જ ચેતન નથી. જિંદગીમાં બે ચાર ટાણે ફૂલણજી થઈ ફરવાને સારુ આખી જિંદગી દુઃખ વેઠવું એના જેવી બીજી ગાંડાઈ કઈ?

આ પ્રમાણે હાલ સૌ બોલે છે અને સમજે છે. બુઢ્ઢાઓને પણ લાગે છે કે આ નકામા ખરચમાં ઘટાડો થવાની હાલ દેશકાળ જોતા ખરેખરી જરૂર છે. પણ કોઈથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. સુધારા રૂપી બાળકને આપણા દેશમાં જ્યારથી કાંઈ પણ જીભ આવી ત્યારથી તેણે આ રૂઢિઓને નામે પોક મૂકવા માંડી છે. પણ શબવત્ હિંદુમંડળના કાન ઉપર તે હજી કાંઈ અસર કરી શકી નથી. એમાં ધર્મ સંબંધી જરાયે બહાનું કાઢી શકાય એવું નથી. બારમા તેરમા વગેરે કેટલીક જમણવારોમાં તો જમવું એ જ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. ગોસાંઈજી મહારાજ જેવા સત્તાવાન ધર્માધિકારી વરા બંધ કરવાની ભલામણ તથા આજ્ઞા કરે છે, તો પણ એ રૂઢિ જરાયે ડગતી નથી. પુનર્વિવાહ જેવા કેટલાક સુધારામાં ધર્મનો વહેમ તથા નાત બહાર મૂકવાની ઘણી દહેશત હતાં છતાં તે કેટલેક દરજ્જે આગળ ચાલ્યા છે, પણ નાતવરા ને વરઘોડાની મૂર્ખાઈઓ તો ઊલટી દિન પર દિન વધતી જ જાય છે.

આ બાબત લોકોમાં આટલી બધી જડતા કેમ વ્યાપી રહી છે? બીજા સુધારા કાંઈ પણ થાય છે અને આ સહેલામાં સહેલો તથા પ્રત્યક્ષ ફાયદા ભરેલો સુધારો શા માટે થઈ શકતો નથી? આ નાશકારક રૂઢિઓનું બળ તોડવામાં કઈ કઈ જાતની હરકતો નડે છે? જ્ઞાતિભેદનો એ મુખ્ય કોટ છે એ જ આ હરકતોનું અંદરખાનેથી મુખ્ય કારણ કાં ન હોય? એને તોડવાને સારુ કેવા કેવા ઉપાયો અને કઈ કઈ રીતે કામે લગાડવા જોઈએ? વગેરે ઘણી જાતના સવાલ એક લગનસરાની ધામધૂમ જોઈને વિચારવંત માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે વિષે પણ આ સ્થળે કાંઈ વિવેચન ન કરતાં આવા દુકાળના સમામાં એ ધામધૂમ કેવી કઢંગી, નાદાની ભરેલી, અને પાપિષ્ટ દેખાય છે તે જ માર્ગ અમે દેખાડીએ છીએ.

૧૮૭૬ના વરસથી આપણા ગુજરાત પ્રાંતમા ભારે મોંઘવારી ચાલે છે અને ગયા વરસથી તો દુકાળ કહેવાઈ ચૂક્યો છે. હાલ ગુજરાતના સઘળા ભાગોમાં લોકો ઘણા જ હેરાન છે. મોટા મોટાને પણ કાળ વિષમ લાગે છે. કેટલાક માણસો દહાડામાં એકવાર ખાઈને જ ચલાવે છે. હજારો માણસનાં ટોળા ભૂખનાં મર્યાં ગામેગામ રખડે છે. તેઓના દુર્બળ અને રોગિષ્ઠ શરીર જોઈને સઘળા દયાળુ જીવમાં કંપારી છૂટે છે, બધાના મોંમાંથી દુકાળનો પોકાર ઊઠી રહ્યો છે, ભૂખમરાથી કેટલાક લોકો છડેચોક લૂટફાટ કરવા નીકળી પડ્યા છે, રાજકીય પુરુષો પણ આ દર વરસે પડતા દુકાળને જોઈ ઊંડા વિચારમાં પડ્યા છે, અને ટૂંકામાં હાલ દુકાળ એ મોટામાં મોટો સાર્વજનિક વિષય થઈ પડ્યો છે, સઘળા લોકો પોકાર કરે છે કે દેશમાં અટળ નિર્ધનતા પેસી ગઈ છે અને હવે આગળ શું થશે તેનો વિચાર કરતાં ઊંડા નિસાસો મૂકી ગંભીરતાથી માથું ધુણાવે છે.

પણ બીજી તરફ હાલ સુરત અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં અથવા નાનામાં નાના ગામડામા પણ લગનગાળાને લગના ખરચો થતા જોઈએ છીએ, ત્યારે મનમા એમ લાગે છે કે આ દુકાળનો પોકાર બિલકુલ ખોટો છે અને દેશ હાલ ઘણી જ સુખી સ્થિતિમાં છે. વરઘોડાનો શો દાદ! સામેલાઓ શું મજાથી ઝળાંઝળાં થઈ

રહ્યાં છે! રોશનીનો શો ભપકો! બગીઓ અને ઘોડાઓના સોનેરી રૂપેરી સાજનો શો અજબ ચમકાર! વાજાઓમાં શું સુંદર રાગરાગણીઓ ઘૂમી રહી છે? સ્ત્રીપુરુષોની શી મહાલામહાલ! આ જોઈને કોણ કહી શકશે કે આ દેશમા દુકાળ છે? દુકાળ? દુકાળ તો દુષ્ટના મોંમાં જ રહો. આ દેશ તો મહા સુખમાં નિમગ્ન થયેલો જણાય છે. ભૂખે મરવાની કોણ વાત કરે છે? અહીંયાં તો હજારો માણસની પંગત જમાડનારા પડ્યા છે અને તે જમણ તે કેવાં? ઘેબર ને ખાજાં, જલેબી ને લાડવા, પાંચે પકવાન, સાતે પકવાન, બાસુદી પૂરી, શિખંડ પૂરી, બરફી પૂરી ને ઉપર બિરંજ ને દૂધ, શાક તરકારી અને ભજિયાંની તો આટલી બધી જુક્તિ કે ગજિયા પત્રાળી પણ હાલ નાની ગણાય છે. અને આ પ્રમાણે જમાડનારા કોઈ વિરલા જ હશે એમ ધારશો મા. એવા ઉદાર પુરુષો તો હાલ શેરીએ શેરીએ અને ઘેર ઘેર દેખાય છે. ધન્ય છે એ પુરુષોની ઉદારતાને, અને ધન્ય છે આ દેશને તથા ધન્ય છે આ જમાનાને કે જ્યાં આવા ઉદાર પુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે! પેલું આળસુ કંગાલ ટોળું શા માટે ભૂખ ભૂખ કરી રહ્યું છે? હજી પણ તમે ધરાતાં નથી? આવાં રૂડા ભોજનો છતાં પણ અભાગિયાઓ તમે કેમ દુર્બળ જણાઓ છો? શું તમારા પેટમાં જ દુકાળ રૂપી અગ્નિએ આવી વાસ કર્યો છે કે તમે પુષ્ટ થવાને બદલે સેવાતાં જ જાઓ છો? પેલાં નાનાં છોકરાં કેમ મરવા જેવાં દેખાય છે? પેલો ઘરડો ડોસો કેમ ચાલતાં લથડી પડે છે? પેલી અભાગણી બાયડી પોતાના બાળકના હાથમાંથી કોહેલા રોટલાનો કકડો ખૂંચીને આટલી આતુરતાથી શા માટે ખાય છે? ભૂખે મરો છો? જાઓ, સામી પોળમાં ધનપાળશા શેઠને ત્યાં બે હજાર માણસ જમે છે. નહિ તો પાછલી શેરીમાં ફકીર ભટ્ટ પોતાના બાપની પાછળ અશેષ કરે છે. જવાબ મળે છે કે અમને તો એક દાણો પણ એમાંથી મળનાર નથી; અમે તો ભૂખે મરી ચાલ્યાં! ઘર છોડ્યાં, બાર છોડ્યાં, ધરમ છોડ્યાં, છોકરાં છોડ્યાં, તોપણ અમને ખાવાનું મળતું નથી. અમારામાંનાં ઘણાં મરી છૂટ્યા, અને અમે પણ મરીશું ત્યારે જ આ પાપી ભૂખના દુઃખમાંથી છૂટીશું.

ગંભીરાઈથી વિચાર કરીએ તો આ પ્રસંગે એક સૂકા રોટલાને માટે માણસો ટળવળી મરે છે તે વેળા તેની સામે નજર ન કરતાં જે આવા જમણવારોમાં તથા વરઘોડામાં પૈસા ખરચી નાખે છે તે કેવા નિર્દય અને દુષ્ટ પતરાજીખોર જાણવા. આ બધા પૈસાનો એક દશમો ભાગ પણ ભેગો કરી જો દુકાળિયાંની મદદમાં આપ્યો હોય, તો કેવું રૂડું તથા ધર્મનું કામ થાય? પોતાના દેશી ભાઈઓ દુકાળથી મરવા બેઠા છે તે વેળા આવાં જમણ કોમળ માણસના મોંમાં જાય છે જ કેમ, એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે. મુડદાંના માથાં ઉપર બેસીને ઉજાણી કરવા જેવું આ રાક્ષસી કર્મ છે. જે પૈસા આવે પ્રસંગે આ બાપડાં નોધારાંને જિવાડવાને સારુ વાપરવા જોઈએ તે પૈસાના નાતવરા જમવા એ તેમના લોહી તથા માંસ ખાવા બરાબર છે. જમનાર અને જમાડનાર બંને બહુ જ દુષ્ટ તથા પાપી ઠરે છે.

પણ આ વાંચી કદાપિ કોઈ કહેશે કે જનમમાં કોઈ વાર બારણે પગરણ આવે અને તે વેળા ઘરડાવરડાની આબરૂ પ્રમાણે ખરચ કર્યા વિના કેમ ચાલે? પછી રળ્યું ખપ્યું શા અર્થે આવવાનું છે? આવે વખતે એ દુકાળિયાનો કોણ વિચાર કરે? તે મરે છે તો ભોગ તેના! આપણે કોને કોને પાળવા જઈએ? તેને માટે આપણે વરા ન કરીએ તો એ કેવી હસવા જેવી વાત છે? આવી રીતનું નિર્દય બોલનારને ધર્મપક્ષે કાંઈ કહેવાનું નથી. ધર્મશૂન્ય બુદ્ધિવાળાની આગળ દયાધર્મની વાત કરવી એ બહેરા આગળ શંખ ફૂંકવા બરાબર છે. માટે દયાની વાત આવી મૂકી આપણે તેમને એટલું પૂછીએ છીએ કે તમે મોંઘવારીની શા માટે બૂમ મારો છો? મરનાર મરે છે, પણ તમે તો જાતે સુખી છો. તમે શા માટે કહો છો કે અમારાથી લાઈસેન્સ ટેક્સ અપાતો નથી? શું આવે ઠેકાણે હજારો રૂપિયા ખર્ચવા મળે છે અને સરકાર જ્યારે બે ચાર રૂપિયા માગે છે ત્યારે તે તમને નથી મળતા? તમે કદાપિ કહેશો કે આ તો અમે મોં પર તમાચો મારીને લાલ રાખીએ છીએ. એ વાત ખરી કે તમે મમતે મુસલમાન થાઓ છો. ઘરમાં વાંસ ફરે છે એ વાત સઘળી ખરી છે. અમે જાણીએ છીએ, સઘળા દેશીઓ જાણે છે.

પણ આવી તમારી સ્થિતિથી બિલકુલ વિરુદ્ધ ચાલ જોઈને તમારું કહ્યું પારકાથી કેમ મનાય? સરકાર શી રીતે માને? તમે ગમે એટલો ગણગણાટ કરો. ગમે એટલાં એસોસિયેશનો મેળવો અને ગમે એટલી અરજી કરો, પણ જ્યા સુધી તમે આવાં નકામાં ઉડાઉ ખર્ચ કરશો ત્યાં લગી સરકાર કદી પણ માનનાર નથી કે તમારામાં નાનો સરખો એક કર આપવાની શક્તિ નથી. જે લોકો આવા મોટા ખર્ચ કરે છે તે લોકો છેક નિર્ધનતામાં ડૂબી ગયા છે એ વાત અજાણ્યાને હસવા સરખી જ લાગે. પરદેશીઓ ઘણા કાળથી તમારો ઠાલો ઠાઠ જોઈને ઠગાતા આવ્યા છે અને હજી પણ ઠગાય છે. તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી રાત ને દહાડો, હા ને ના, પાપ ને પુણ્ય જેમ જોડે રહી શકતાં નથી, તેમ નિર્ધનતા અને આવો વૈભવ જોડે હોઈ શકે નહિ એમ જો તેઓ માને તો ત ખરેખરું સ્વાભાવિક જ છે. પતરાજીમાં આપણું બધુ ગયુ છે અને રહ્યુ સરખું કાંઈ હશે તે પણ છેક જ જશે. આખરે આપણા હાલ અમેરિકન ઇંડિયનો જેવા જ થનાર છે અને તેમાં મુખ્ય વાંક આપણો પોતાનો જ જણાય છે. આપણે છતી આંખે આંધળા થઈ ફરીએ છીએ, આપણે છતે કાને બેહેરા જ થઈ બેઠા છીએ, અને આપણે પ્રત્યક્ષ કૂવાને દેખી અને જાણી તેમાં ઝંપલાવીએ છીએ અને પછી ડૂબતી વેળા નકામો પોકાર કરીએ છીએ. તેથી શું વળે? તે વેળા પણ કોઈ કાઢવા ઊતરે છે, તો તેને ગાળો દઈએ છીએ, લાતો મારીએ અને તે ઉપર ખેંચવાને જેટલું બળ કરે છે તેથી દશગણું બળ કરીને આપણે ઊંચે ન આવતાં તેને પણ નીચે જ પાડવાની તજવીજ કરીએ છીએ. હવે આપણે શી રીતે તરીએ? તરવાની આશા જ રાખવી જોઈએ નહિ.

આવી રીતની જ્યાં આપણા મનની સ્થિતિ થઈ રહી છે ત્યાં શું કરવું તે કાંઈ સૂઝતુ નથી. બોધની અસર થતી નથી, મર્મ વચનના પ્રહારથી અસર થતી નથી, લાભાલાભ સમજાવ્યાથી અસર થતી નથી, જાતે સમજ્યા છતાં કાંઈ અસર થતી નથી. એ જડતા કેમ ટળે? અમે ધારીએ છીએ કે શાણા અને વિચારવંત દેશીઓએ મળીને સરકારને વિનવી એવો કાયદો કરાવવો જોઈએ

કે નાતવરાને વરઘોડા ઉપર ભારે કર મુકાવવો. અમે તો ધારીએ છીએ કે એ કર કોઈ રીતે ગેરવાજબી કહેવાશે નહિ. જે માણસ આટલા બધા પૈસા નકામી પતરાજીના ખર્ચમાં ફેંકી દેવા નીકળ્યો તે દેશમાં જાનમાલ સચવાય છે તેની કિંમત આપવાને શક્તિમાન હોવો જોઈએ. બીજા કેટલાક કર ગરીબો ઉપર પડે છે તેમ ન થતાં આ કર પૈસાવાળા તથા ઉડાઉ લોકો પર જ પડશે. હાલ સરકારને નાણાંની ઘણી તાણ છે તેમાં એ કરની ઊપજ ઘણી જ મદદ લાગશે. વળી જો આમ થવાથી લોકો પોતાની મેળે સમજીને પોતાનાં આવાં ઉડાઉપણાં ઓછાં કરતા જશે તો તે પણ ફાયદો જ છે, કેમકે આ કરની મુખ્ય મતલબ જ એ છે કે આવાં ઉડાઉપણાં દૂર થાય. કોઈ વેળા સરકાર આપો-આપ જ આવો કર મૂકશે; પણ દેશહિતેચ્છુઓ પોતે એ પ્રમાણે કરવાનો જશ લે અને પોતે પોતાનુ નામ સાર્થક કરે તો વધારે સારું. અને કર એટલો જોઈએ (જાણે સેંકડે ૨૫ ટકા) કે લોકો નાતવરા અને વરઘોડામાં પૈસા બગાડતા પોતાની મેળે જ અટકે; થોડો હોય તો ખર્ચમાં માત્ર વધારો થશે અને તેથી લોકોનો પોકાર વધારે ઊઠશે. પણ ઘણો હશે તો તે ઘણો છે એમ કરી તેઓ માંહે માંહે સંપ કરી એવા કરકરિયાવર નાતના ઠરાવથી જ બંધ કરશે. અને એમ થશે તો ભાષણોથી જે થયુ નથી, સારાસાર સમજાવવાથી થયું નથી, ધર્મગુરુની ભલામણથી નથી થયું તે પોતાની મેળે જ થશે અને દેશમાંથી બે મોટી ખરાબ રૂઢિઓ નાબૂદ થશે એટલું જ નહિ પણ તે જવાથી બીજા પણ ઘણી જાતના સુધારામાં મદદ મળશે.

૧૮૭૯

નાતસુધારો

આ નામની એક નાની પણ મહા અગત્યની ચોપડી તેના કર્તા રાવસાહેબ હરગોવનદાસ કાંટાવાળાની તરફથી મળી તે આદર સાથે સ્વીકારીએ છીએ. આ ચોપડી વેચવા માટે નહિ, પણ પોતાની દીકરી બહેન ચંચળના લગ્ન પ્રસંગે લોકમાં લહાણી કરવાને અર્થે પ્રગટ કરી છે. આવે પ્રસંગે પુસ્તકનું લહાણું કરવાનો રવૈયો પ્રથમ મુંબઈના એક ગૃહસ્થે થોડાં વર્ષ ઉપર પહેલવહેલો કાઢ્યો હતો. અને તેવો આ બીજો દાખલો બનેલો જોઈ અમને આનંદ થાય છે. વાસણ વગેરેના લહાણા કરતાં આ લેનારને વધારે માનપ્રદાયક તથા લાભકારક છે. જો પ્રસંગને અનુસરતાં, અને બધાને પ્રિય લાગે એવાં પુસ્તકોનું લહાણું કરવામાં આવે, તો અમે ધારીએ છીએ કે આ રવૈયો ધીમે ધીમે સાધારણ થઈ પડવામાં કાંઈ ઘણી હરકત લાગે નહિ. દાનમાં તો પુસ્તક સર્વોત્તમ, એ આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી જ મનાતું આવે છે.

હરગોવનદાસ એ ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા સુંદર લખનાર છે. અને તે પ્રમાણે જ આ ચોપડીની ભાષા પણ શુદ્ધ, સુંદર, અને હોંશે હોંશે વંચાય એવી સરળ નીવડી છે. જેમ ધોયેલા સફેદ વસ્ત્રમાં એક નાનો સરખો પણ શાહીનો ડાઘો આંખને મહા માઠો લાગે છે તેમ આ ચોપડીમાં

નજરચૂકથી કોઈ કોઈ સ્થળે જોડણીની ભૂલો જે રહી ગઈ છે તે દીઠામાં ન આવતી હોત તો વધારે સારું. કુળવાનને ઠેકાણે કૂળવાન, મોહુંને ઠેકાણે માંહું, તથાપિને ઠેકાણે તથાપી, વગેરે થોડીએક ભૂલો બીજા લખનારાઓમાં ગમે એવી જૂજ, તો પણ આવા લખનારની કલમને તો દૂષણ જ લગાડે છે. પ્રૂફ તપાસવાની ગફલતથી જ એ ભૂલો બેશક રહી ગયેલી છે. પણ આજકાલ કાચા લખનારા એને જ શુદ્ધરૂપ સમજી એ પ્રમાણે આગ્રહથી લખ્યાં કરે એવા હોવાથી, સારા લખનારે એ બાબત ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે.

આ ચોપડીનો વિષય જેમ ઘણો ઉપયોગી તેમજ પ્રસંગાનુસાર છે. જે વેળા મેસર્સ અરદેશર ફરામજી અને છોયા જેવા કાબેલ પણ પારસી લખનારા પોતાના અંગ્રેજી ચોપાનિયાથી આ વિષયને ખૂબ ચર્ચી રહ્યા છે, તે સમે એક અનુભવી હિંદુ ગૃહસ્થના એ બાબત શા વિચાર છે તે જાણવું એ ખરેખરું અગત્યનું છે. એ પારસી ભાઈઓ મિ. મલબારીના વાવટા હેઠે પોતાની કલમ કસી સરકાર કે કાયદાની મદદ અમુક હદમાં વાજબી ગણે છે. આ બાબત રાવસાહેબ હરગોવનદાસનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ તો જણાતો નથી, પણ વિરુદ્ધ હોય એમ ભાસ થાય છે. તે છતાં એ પારસી ગૃહસ્થો પ્રથક હિંદુ સુધારકોને યાહોમ કરવાની જે ભલામણ કરે છે તેની તો કેવળ વિરુદ્ધ જ હરગોવનદાસ પોતાનો વિચાર આપે છે. એ બાબતમાં તો તેઓ સારું લખે છે કે "નાતશાહી રિવાજ નાતશાહી બંદોબસ્તથી જ દૂર થઈ શકે" અને નાતશાહી બંદોબસ્ત કરી શી રીતે સુધારો કરવો એ જ આ નિબંધનો વિષય છે.

પહેલાં એક બે પૃષ્ઠમાં નાતોની ઉત્પત્તિ અને લાભાલાભનો કાંઈક વિચાર કર્યો છે. મૂળ ચારની જ ચોરાશી અને તેથી પણ વધારે નાતો થઈ ગઈ છે, એ સૌ કોઈના જાણવામાં છે. મૂળે એ ચારમાં પણ કન્યાવ્યવહાર હતો. હરગોવનદાસ ત્રિવર્ણમાં જ હતો એ શા આધારથી લખતા હશે? મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણ સાથે શદ્રના પણ લગ્નનું વિધાન છે. પણ એ કન્યાવ્યવહાર પરસ્પરનો હતો નહિ. ઊંચવર્ણના નીચવર્ણમાંથી કન્યા નિર્બાધ-

પણ લેતા, પણ આપી શકતા નહિ. માટે કન્યા લેવાદેવાનો વ્યવહાર હતો, એમ ભાઈ હરગોવનદાસ લખે છે, તે પણ અમને યથાર્થ લાગતું નથી. નાતોના લાભાલાભમાં હાલ તો અલાભ જ છે, પણ નાતને લહાણીમાં આપવાના નિબંધમાં એ બાબત વધારે ન વિસ્તારી તે માટે અમે કાંઈ દોષ કાઢી શકતા નથી. કન્યાની નાણ એ જ નાની નાતોનો ગેરફાયદો તેમના દિલમાં વસે એવો છે, અને તે વિષે અહીંયાં સારું વિવેચન કર્યું છે.

ઇંગ્લંડમાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા સેંકડે બે ત્રણ વધારે થાય છે એથી ઊલટું હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી થાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યનું છેલ્લું વસ્તીપત્રક થયું તેને આધારે એ ભાઈ નીચેના આંકડા આપે છે તે ગુજરાતના બીજા ભાગને પણ લાગુ પડી શકે ખરા. કુલ વસ્તીની સરેરાસ કાઢતાં સ્ત્રીની સંખ્યા સેંકડે ૮.૨૬ ઓછી માલૂમ પડે છે. બ્રાહ્મણોનું જ જોઈએ, તો તેમનામાં સેંકડે નવની ખાધ હોય છે. વાણિયામાં સેંકડે ૭ સ્ત્રીઓ ઓછી છે એવી ગણતરી થઈ છે. બ્રાહ્મણો કરતાં વાણિયામાં કન્યાની બૂમ વધારે હોવાથી આ બે આંકડા ઉપર અમને કાંઈક શક જાય છે. પણ એમ હોયે ખરું. બ્રાહ્મણોની પેટાજ્ઞાતિઓ લઈએ. તો અનાવલામાં ૧૬, ચિત્રોડામાં ૨૨, વડાદરામા ૪૧, અને ખડાયતામાં ૫૦ સ્ત્રીઓ સેંકડે ઓછી હોય છે. એટલી થોડી સ્ત્રીઓમાંથી પણ વિધવાઓ બાદ કરવી જોઈએ, કેમકે તે એમા ગણાઈ ગઈ છે. જ્યાં સ્ત્રીઓની આવડી મોટી ખાધ, ત્યાં તે નાતોનું ભવિષ્ય ખરેખર ભયંકર જ દેખાય છે. જો એ માટે વેળાસર ચાંપતા ઉપાયો નહિ લેવામાં આવે, તો મોડીવહેલી એ નાતો નિર્મૂળ જ જવાની એમ સાફ દીસે છે.

આ પ્રમાણે અમુક નાતોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા અસાધારણપણે ઓછી માલૂમ પડે છે, તેનુ કારણ તો એ જ કે તે સમે બીજી નાતોમાં તેની સંખ્યા વધારે હશે; અને એ દુ:ખનો આરો તો એ જ છે કે એવી નાની નાની નાતોએ ભેગી થઈ એક મોટી નાત બનાવવી જોઈએ, કે જેથી સ્ત્રી પુરુષની સંખ્યામાં ઘણો તફાવત પડવાનો સંભવ રહે નહિ. તોપણ સરાસરી બધી જ નાતોમાં જ્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા કાંઈને કાંઈ ઓછી જ માલૂમ પડે છે,

ત્યારે તેનાં કાંઈ ખાસ કારણ હિંદુની સંસારસ્થિતિને લગતાં પણ હોવાં જોઈએ. છોકરીઓ ઉપર માબાપનો અભાવ અને તેથી તેને ઉછેરવામાં બેદરકારી, કાચી ઉંમરે જ તેમની પાસે ઘરસંસાર મંડાવવો, હલકી જાતનું બૈરાંઓનું ખાનપાન, મંદવાડ વેળા તેમને ઓસડવેસડ કરવામાં આળસ, ખુલ્લી હવામાં હરવા ફરવાના પ્રસંગ થોડા જ, શ્રીમંતોની સ્ત્રીઓને તો કોઈ જાતની શરીરકસરત જ નહિ, વગેરે જે જે કારણો ભાઈ હરગોવનદાસ બતાવે છે તે વાજબી જ છે અને એ સિવાય પણ બીજાં હશે.

ઉપલા કારણરૂપ અનાચારોને સંબંધે ગ્રંથકર્તા આપણા દેશની અનેક માઠી રૂઢિઓ ઉપર ઊતરી પડે છે, અને પોતાની રમતી કલમથી ઉપલક ઉપલક સારું વર્ણન કરે છે; એમાં જનાના સ્કૂલો વિષેની સૂચના આ પ્રાંત ખાતે નવી અને ધ્યાન આપવાજોગ છે. બંગાળા વગેરે કેટલાક મુલકો જ્યાં જનાનાની રસમ બહુ જોર પર હોવાથી કન્યાશાળાઓ જામી શકતી નથી, ત્યાં ખ્રિસ્તી મડમો જનાનામાં જઈ પોતાના ધર્મની સાથે સામાન્ય કેળવણી આપવાનો પ્રચાર પરમાર્થદાવે ચલાવે છે. રાવસાહેબ હરગોવનદાસ ભલામણ કરે છે કે આ ઢબને અનુસરી મહોલ્લાદીઠ પાછલા પહોરના ત્રણ ચાર કલાક શીખવવાને સારુ સ્વધર્મી પગારદાર સ્ત્રી શિક્ષકો રાખી હોય, તો આપણો અબળાવર્ગ નકામા કૂથલામાં પોતાનો વખત ન કાઢતાં ઉપયોગી કેળવણી લેવાને શક્તિમાન થાય.

આ બધી માઠી રૂઢિઓમાંથી બને તેટલી નાત સમસ્તની મંજૂરીથી કાઢી નાંખવા પ્રત્યેક નાતના સમજુક ગૃહસ્થોએ મથવું જોઈએ, એ આ આખા નિબંધનું નિશાન છે; અને તે પ્રસંગે જે દશ બાર પાનાં લખ્યાં છે તે દરેક સુધારકે ધ્યાન દઈ મનન કરવાજોગ છે. ગ્રંથકર્તા કહે છે તે ખરું જ છે કે નાત એક નાના પાયા ઉપર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. નાતના આગેવાનો કાઉન્સિલના અધિકારી કે પાર્લમેંટના સભાસદ તરીકે એ રાજ્યસત્તા ભોગવે છે. સરકાર પણ ન કરી શકે એવી ભારે સજા અથવા કાળાપાણી કરતાં પણ વધારે લાગે એવી સજા તેઓ કરી શકે છે, અને તે એવી આપઅખત્યારીથી કે તેના પર

અપીલ સાંભળવાનો પણ કોઈને અધિકાર નહિ. આવા અધિકારવાળા આગેવાનો ધારે તો શું ન કરી શકે? પણ કોઈ જુવાન સુધારક પોકારી ઊઠશે કે, એ આગેવાનો જ નઠારા મૂર્ખ ને વહેમી છે, ત્યાં નાતસુધારાની શી આશા? વાત ખરી, પણ અમે કહીએ છીએ કે તમે સારા, વિદ્વાન, ને સુધરેલા છો, તો આ આગેવાની પોતાને હસ્તગત કરવાને માટે શા માટે મહેનત કરતા નથી? સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ જેટલો તમે દેશને લાભ કરી શકશો, તેથી પણ દશગણો લાભ નાતની આગેવાની તમારા હાથમાં આવશે તો તમે કરી શકશો. એ આગેવાની મેળવવી કાંઈ અશક્ય નથી, અગર જો એ આગેવાની મેળવવાને વાસ્તે અલબત્ત બીજે સ્થળે મેળવવાના જે રસ્તા છે તે અહીંયાં પણ હોંશ ને ખંતથી વાપરવા તો જોઈએ જ. જો આપણા લોકની ચૂંટણીમાં જ ચૂંટાઈ નાતરૂપી પાર્લમેંટમાં સત્તાધીશ થઈ શકાતું નથી, તો ઇંગ્લંડમાં જઈ ત્યાંના પરધર્મી, અને પરદેશી લોકોને હાથે ત્યાંની શહેનશાહી રાજ્યસભા ચૂંટાવાની આશા રાખવી એ કેવળ ફોકટ છે. પણ શુદ્ધભાવથી નિરભિમાનપણે મહેનત કરે તો વિદ્વાન પુરુષો પોતાની નાતમાં આગેવાની પામ્યા વિના રહે નહિ જ, એમ અમારું માનવું છે. ગ્રંથકર્તા આ પ્રસંગે જે લખે છે તે વાજબી જ છે: "દરેક નાતમાં થોડાઘણા ભણેલા ને શુભચિંતક પુરુષો હોય છે તેઓ જો નાતીલાને તથા નાતના આગેવાનોને ઉપદેશ કર્યાં કરે તો તેથી લાભ થયા વગર રહે નહિ. નાતભાઈઓનો તેમના ઉપર વિશ્વાસ બેસવો જોઈએ. તેઓ પોતાના વર્ગના છે, તેઓ નાતના સારાને માટે જ કહે છે, તેઓ આપમતલબિયા નથી, તેમનો હેતુ ધર્મ ખંડન કરવાનો કે નાતને બગાડવાનો નથી, એવી જો લોકોની ખાતરી થાય, તો લોકો જરૂર તેમનું સાંભળશે." જેમ રાજકીય સુધારકને પોતાના વિચાર દેશકાળની મર્યાદામાં જ (Practical Politics) રાખવાની જરૂર પડે છે જ, તેમ જો સંસારસુધારક પણ દેશકાળને ઘટતું માન આપી દેશકાળને અનુસરતા સુધારાનું જ જો પ્રસ્તુત લઈ બેસે, તો તેને ઘણા સમવિચારીઓ મળી આવે, એના બોલવાનું વજન નાતમાં દિનપરદિન વધતું જ જાય,

અને છેવટે એનું ધારેલું સર્વાનુમતે પાર પણ પડે એમાં અમને કાંઈ શક રહેતો નથી.

મિ. હરગોવિંદદાસ છેવટે ખેડાવાળ બ્રાહ્મણોની નાતે જે સુધારા હાલ પોતામાં દાખલ કર્યા છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે. એ પ્રમાણે અમલ કેટલે દરજ્જે થાય છે તે હવે પછી જોવાનું છે, તો પણ નાત સમસ્ત એકઠી થઈ કન્યાવિક્રય, કજોડાં, એક સ્ત્રી પર બીજી કરવી, વગેરે કેટલીક નઠારી રૂઢિઓ સંબંધી કાયદો (અંગ્રેજી કાયદાની ઢબનો જ) બાંધે એ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. એ બનાવ એટલું તો સાબિત કરી આપે છે જ, કે નવા જમાનાની કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો યોગ્ય રીતે યોગ્ય સુધારા તરફ મંડે, તો તે નાતને સમજાવી તે પ્રમાણે કરાવી શકે ખરા. આ દાખલો બીજી નાતના પણ સમજુક ગૃહસ્થોએ ખરેખર નકલ કરવા જોગ છે.

૧૮૮૬

*સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન

૧

શું સુધારો પડી ભાગ્યો?

કવિ તો હાલ ગાજી વગાડી ચોખ્ખું કહે છે કે હા, હા, સુધારો પડી ભાગ્યો. કોણ? કવિ—કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર! નર્મકવિતાના કર્તા, સુધારાના સાથી—રે મૂળ સ્તંભ! જેનું "યા હોમ કરીને પડો" એ જ સુધારાના દળને આજ્ઞાવચન હતું. અને જેને લડાઈનો ઝંડો લઈ આગળ ઘૂમવાના મહા મહા કોડ હતા, અને જેણે સુધારાની ફતેહનો વર્તારો કાઢી આગળથી જ વધાઈ માગેલી, તે કવિ નર્મદ હાલ એવો જોષ જુએ છે કે સુધારો પડી ભાગ્યો! પડી ભાગવો જોઈતો જ હતો અને પડી ભાગ્યો તે બહુ સારું થયું! શો કાળનો અજબ ફેરફાર! એક દશકામાં કવિના વિચાર તદ્દન બદલાઈ ગયા છે. તેમાં જમીનઆસમાનનું અંતર પડી ગયું છે. ને પશ્ચિમથી છેક પૂર્વ બિંદુએ આવી ચડયા છે—પૃથ્વીની દૈનિક ગતિને અનુસરી. પ્રથમ જ્યાં કવિની હતી ના, ત્યાં થઈ છે હા; અને હા હતી ત્યાં ના, ના, ને ના. જેણે જાહેરમાં

---

* સુધારો શબ્દ અત્રે સઘળે ઠેકાણે ચાલુ વ્યવહારી અર્થે જ સમજવો, મૂળ વાચ્યાર્થમાં નહિ.

હિંદુઓને મદ્યમાંસની પણ તજવીજથી ભલામણ કરતાં આંચકો ખાધેલો નહિ, તે હાલ કહે છે કે આચારવિચાર સંભાળો, વર્ણાશ્રમ પાળો, વગેરે વગેરે. જેણે એક વાર ઊંચે સ્વરે "બહુ ધર્મ વ્હેમે, બહુ ધર્મ વ્હેમે આડા કોટ રચાયા" એમ ગાઈ તેને તોડી પાડવા બધાના હાથમાં ચાંચવા પાવડા આપેલા, તે હાલ ગંભીર સાદે પુરાણી ઢબથી હિંદુઓને પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ઉપરા ઉપરી હાક મારે છે, અને તે સ્વધર્મ પણ કયો ? નહિ વેદનો, કે નહિ સ્મૃતિકાળનો, પણ હાલના સમયનો જ !

એટલું તો કદાપિ ઠીક, પણ કવિ તો એથી આગળ જાય છે, બહુ આગળ જાય છે. સુધારાની ગંધ જ તેમને અણગમતી થઈ પડી છે — કવિને તે અનાર્ય, મ્લેચ્છ લાગે છે. સુધારાના આજ સુધીના સઘળા ઉદ્દેશ, માર્ગ, ને ઉદ્યોગો કવિને નિષ્ફળ, તુચ્છ, ને અનિષ્ટ દેખાય છે. નર્મદાશંકર, પોતાના જૂના સાથી જે સુધારાવાળા, તેના પર ડોક પાડી તેમને સારું કહે છે કે ભાઈઓ, આપણે ભૂલ્યા, ભૂલ્યા, ને સોવાર ભૂલ્યા; આપણી ભૂલથી દેશની બહુ ખરાબી થઈને થાય છે; માટે હજીએ ચેતો, સમજો, ને (મારી પેઠે) ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો. ટૂંકામાં સુધારાના 'બ્યૂગલ'નો રાગ કવિ મુખે બદલાઈ ગયો છે, સૂર નીચા પડ્યા છે, ગત ધીમી ચાલે છે, ને "આ હોમ" વગેરે પહેલાંના મસ્ત બોલને ઠેકાણે "ભાઈ, ભૂલ્યા રે પાછા હઠો, હઠે દુઃખ ભાગે" એવું કાંઈ દૂરથી રણમેદાનમા કાને પડે છે.

હોય, કાળની ગતિ ન્યારી છે! ચાંચલ્ય એ જ જગતનું લક્ષણ છે. જ્યાં કાંઈ જ સ્થિર નહિ ત્યાં માણસના વિચાર પણ કેમ સ્થિર હોય ? બધાના વિચાર નિરંતર બદલાય છે, પછી કોઈના થોડા ને કોઈના ઘણા; ફર્યા એમ પોતે કોઈ જાણે અને કોઈ ન જાણે; કોઈ જાણે પણ કહે નહિ અને કોઈ કહી દે. છેક વ્યુત્ક્રમ ફેરફાર પણ વખતે કોઈ કોઈના વિચારમાં થાય છે. હિંદુના મુસલમાન ને મુસલમાનના *હિંદુ પણ પરંપરાથી પ્રસંગે થતા જ

* અલબત્ત વિચારમાં જ, કેમકે આચાર પાળવા માટે તો હિંદુઓના વર્ણાશ્રમમાં પેસવું જોઈએ અને તેમ તેઓ કોઈ બીજાને કરવા દેતા નથી.

આવ્યા છે. પાપીના મહા સાધુ, ને સાધુના મહાપાપી થવાનાં ઉદાહરણ પુરાણ ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલાં મળે છે. ભલભલાએ પોતાના મત, માર્ગ ને પક્ષ ફેરવ્યા છે. બાંકા સેનાનીઓ સેના છોડી નાસી ગયા છે, ખરા રાજભક્તો વિમુખ થઈ વર્ત્યા છે, અને પરમ આજ્ઞાંકિત શિષ્યોએ સામા પંથ ધટીમાં ઉડાવ્યા છે. અર્થાત્ નર્મદાશંકરના વિચાર ફરે અને તે હાલ સુધારા વિરુદ્ધ બોલે લખે એ કાંઈ મહા વિપરીત કે બહુ નવાઈ જેવું જ હોય એમ નથી.

પણ નવાઈ જેવું એ છે ખરું કે આખો સુધારાસાથ નર્મદાશંકરનાં આવાં વેણ વીલે મોઢે સાંભળી રહ્યો છે. ગયા (ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના) વરસથી કવિ નર્મદાશંકરે સુધારા વિરુદ્ધ જાહેર, ખુલ્લું, સયુક્તિક, ખંતભેર બોલવા માંડ્યું છે. અને બીજી ઑક્ટોબરે આ પત્રમાં "સુધારો ને સુધારાવાળા" એ વિષય સમાપ્તિએ પહોંચાડી પોતે (પોતાને નવા પણ હિંદુઓના) જૂના વિચારની "જયવાર્તા" મહારંગતરંગે ચડી વિજયાદશમીને સુમુહૂર્તે સર્વેને નિવેદી છે. એ આર્ટિકલોમાં કવિએ સુધારાવાળાઓને પોતાનું પરપક્ષગમન પ્રગટપણે દર્શાવી તથા પ્રબોધી તેમની તરફ ખુલ્લું લડાઈનું મોજું તિરસ્કારથી ફેંક્યું દેખાય છે. એ વાતને ત્રણ માસ થઈ ગયા તો પણ હજી સુધારાનો જોધ્ધો ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધીમાંથી કોઈ એક લલકારી ઊઠ્યો નથી, કોઈએ તેનું ખંડન કર્યું નથી, કોઈએ એનો ઉત્તર આપ્યો નથી, અને કોઈએ એનો *નકાર માત્ર પણ હજી વિગતવાર કર્યો નથી. ખાનગી મંડળોમાં શી ચર્ચા ઊઠી તે બરાબર માલૂમ નથી, પણ સઘળાં વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનિયાં તો એ વિષે અખંડ મુનિવ્રત જ ધારણ કરીને બેસી રહ્યાં છે. હાલ કવિએ જે કહ્યું તેનો એક લક્ષાંશ પણ ૧૮૬૦–૬૫ માં કોઈએ કહ્યો હોત, તો

*નકારનો કાંઈક અવાજ અમદાવાદમાંથી નીકળ્યો હતો ખરો. રાવ સાહેબ મહીપતરામે હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એ વિષે કાંઈક ભાષણ આપેલું જણાય છે, અને તેનો સાર "હિતેચ્છુમાં" છપાયો છે. "હિતેચ્છુએ" પોતે પણ પહેલાં કાંઈ એ વિષે લખ્યું હતું.

તેની સામા રાસ્તગોફ્તાર, ડાંડિયો, ગુજરાતમિત્ર, શાળાપત્ર, ટીકાકાર, ચંદ્રોદય વગેરે તે કાળનાં સુધારાનાં વાજિંત્રોએ (organs) અનંતમુખે ચોતરફથી મોટો સિંહનાદ ઉઠાવી, તેને એવો કાચો ને કાચો જ કરડી ખાધો હોત કે તેનું તે અભાગિયુ એકાદ વાક્ય કટાક્ષરૂપે પણ જે પુસ્તકમાં હોત તે આખું પુસ્તક જ ધિક્કારાઈ જાત, અને તે ઉપર જ એટલી કપાળકૂટ ચાલત કે તે બિચારો ફજેત ફજેત થઈ દુનિયામાં ફરીથી મોં પણ બતાવી શકત નહિ. પણ હાલ નર્મદાશંકર સુધારા વિરુદ્ધ ચાહે તેમ બોલે છે, અને સઘળા તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાંખે છે, એ શું ? શું નર્મદાશંકર કહે છે તેમ સુધારો ખરેખર પડી જ ભાગ્યો છે ? જૂના વિચારના કોઈ કોઈ આ રમૂજ જોઈ એમ જ માનવા તથા હરખથી કહેવા લાગ્યા છે.

તે છતાં એટલા જ ઉપરથી સુધારો પડી ભાગ્યો એવું અનુમાન બાંધવું એ વાજબી કહેવાય નહિ. સુધારો કવિનું સાંભળી રહ્યો છે ખરો, પણ તેનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. પ્રથમ તો એ પ્રૌઢ લેખ બધાથી જોઈએ તેવો સમજાયો જ ન હોય, કેમકે હાલ કવિની વાણીમાં ગાંભીર્યની સાથે શબ્દસંસ્કૃતિ, વાક્યવૈપરિત્ય (Inversion of sentences), અગમ્યવાદ (Mysticism) ઇત્યાદિએ કેટલોક પ્રવેશ કરવા માંડયો છે. તો પણ હિંદુ વિદ્વાનોને એ સબબ લાગુ પડે નહિ અથવા લાગુ પડવો જોઈએ નહિ. તેમને તો કવિનો વાદ કાં તો પૂરો કે કાંઈ અંશે મંજૂર પડયો હોય, કે કાં તો તેઓ એવી શંકાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પોતે જ હોય કે એકે નિર્ણય પર આવી શકાય નહિ, કાં તો કવિ જેવાની સામે મેદાન પડતાં આંચકો ખાતા હોય, કાં તો સુધારાના વિષયમાં આજકાલ નિસ્પૃહી થઈ રહ્યા હોય, કાં તો એમ જ મન વાળ્યુ હોય કે પરપક્ષગામી તો સ્વપક્ષદ્રોહી હોય જ અને તેને જવાબ આપવામાં કાંઈ સાર નથી, કાં તો પોતે સુધારાને સ્વતઃસિદ્ધ દેખી પિષ્ટપેષણન્યાયે ધ્યાનાનંદમાં જ નિમગ્ન રહ્યા હોય, કાં તો પછી તેમને પણ કવિની વાણીનું રહસ્ય પૂરેપૂરુ સમજાયુ હોય નહિ.

ઉપર કારણો કલ્પ્યાં તે બધાંમાં ઘણુંકરીને કાંઈ કાંઈ સત્ય છે, અને તે બધાના એકત્ર બળથી સુધારો આ પ્રસંગે ચૂપ રહ્યો

છે એમ સંભવે છે. પણ એ સારું નથી. સુધારાના લાભમાં કે સત્યના લાભમાં, કે દેશોન્નતિના લાભમાં પ્રથમ તો કવિ જેવા પ્રસિદ્ધ લખનારના આવા વિલક્ષણ વાદથી આપણામાં કાંઈ ચર્ચા ન ઊઠે એ આપણા વિદ્યાનંદને કે વિદ્યાબળને શોભા આપતું નથી. નર્મદાશંકર એવો એક વિચક્ષણ વિદ્વાન, વિદ્યાનંદી, અને નિરંતર દેશભક્તિનો વિચાર કરનાર છે કે જેની તો આપણામાં ખેદદાયક મોટી ખોટ છે. એવાનું લખાણ સર્વદા મનન કે ચર્ચાને યોગ્ય હોવું જ જોઈએ. જો કવિનો વર્તમાન વાદ ખોટો છે તો તેની સામા સબલ પ્રતિવાદની જરૂર છે. કવિ હવે કાંઈ ખૂણામાં બોલતા નથી, પણ જાહેર સભાઓમાં, વર્તમાનપત્રોમાં, અને ચોપાનિયામાં એમણે પગથિયે પગથિયે નિયમિત ખંતથી બોલવા માંડ્યું છે. બોલવું પણ સામાન્ય નથી. તેમાં વાદ, વિવાદ, રદિયા, પુરાવા, તકરાર, ને તજવીજ પુષ્કળ આવે છે. પોતાના મતમાં પ્રજામતને કેળવવા એક અનુભવી, ખંતી. ને વિદ્વાન અગ્રણી જે જે કરી શકે તે તે સઘળું કવિએ હાલ સુધારા વિરુદ્ધ કરવા માંડ્યું છે. જૂના વિચારમા ગયા તે ઉપરથી જો કોઈ કવિની બુદ્ધિ કે શક્તિ ક્ષીણતાએ પહોંચી છે એમ ધારતા હશે તો તે મોટી ભૂલ કરે છે. અમને તો ઊલટું પૂર્વના ચાપલ્યની સાથે કાંઈક ગાંભીર્ય (Depth) તથા વૈશાલ્ય (Breadth) વધેલું દેખાય છે. શૈલી પણ જુદી તથાપિ પહેલાંના જેવી જ અસરકારક વાપરવા માંડી છે. બીજું કાંઈ નહિ તોપણ કવિની પોતાના નવા મતમાં આત્મપ્રતીતિ તો અક્ષરે અક્ષર જણાઈ આવે છે. અને તન્મય નિશ્ચયાત્મક ભાષણ એ જ ઘણાનાં મન ખેંચી લેવાને બસ છે. માટે જો કવિનો વાદ ખોટો છે તો સુધારાએ જાગૃત થઈ તેનું સવેળા ખંડન કરવું, કારણ કે નહિ તો પ્રજામત તેની જ વિરુદ્ધ બંધાઈ જવાની દહેશત રહે છે. જો કવિ ખરું કહે છે તોપણ તેને ચર્ચવાની જરૂર છે કે સત્યાસત્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય, અને દેશોન્નતિના ઉદ્યોગો દેશકાળની વધારે સમજણથી ચલાવી શકાય.

આવા વિચારથી હું એ વિષય પર ('ગુજરાતી'ની આર્જવપૂર્વક ઇચ્છાએ) અંતે લખવા માંડું છું, તોપણ મારી આ મૂળ શંકા જતી નથી કે સુધારાના કોઈ પ્રમુખને જ એ કામ ભળાવ્યુ હોત

તો વધારે સારું. મારા વિચાર *ઉભયપક્ષને વખતે વસમા લાગશે, કેમકે હું ઘણા વર્ષથી વિદ્વાન સુધારકો સાથે પરસ્પર મૈત્રી, માન તથા દેશભક્તિના સમભાવથી નિકટ જોડાયેલો છતાં સુધારાના આચરણીય વિચારમાં કાંઈ કાંઈ જુદો જ પડતો આવ્યો છું. પણ હવે એમ જાણી મન વાળું છું કે પ્રશ્નનું સમાધાન પક્ષાપક્ષીવાળા કરતાં મધ્યસ્થથી સારું થાય.

એ વિવેચન ઇતિહાસરૂપે લખવા ધાર્યું છે કે કાર્યકારણનો સંબંધ બરાબર દર્શાવાય, અને હાલ સુધારાની જે સ્થિતિ હોય તે યથાસ્થિત સમજાય. કવિના નિબંધમાં કેટલોક ઇતિહાસભાગ છે, પણ ઘણુંકરીને તેની પુનઃકથની તો નહિ થાય, કેમકે તે ટાંચણ તો પુરુષપ્રધાન છે અને અત્રે તો સમયનું જ પ્રાધાન્ય રાખવાનો વિચાર છે. સમયના, એટલે સમસ્ત સુધારાસાથના ગુણકર્મનું વિસ્તારથી વર્ણન તથા વિવેચન કરવામાં આવશે, અને જરૂર પડે જ સમયમૂર્તિઓ વિષે સામાન્ય હશે તે અવલોકીશું. આ પદ્ધતિ નકામી "તારી મારીને" દૂર કરે છે એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસ લખવાનો ખરો માર્ગ જ એ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓ જાણે છે કે કહેવાતા અગ્રણીઓ વસ્તુત: તો સમયનાં જ પૂતળાં છે, અને તેની સઘળી શક્તિ પ્રસિદ્ધિસમયના બળને પરાવર્તન પમાડવામાં જ રહેલી છે. સમય ગયે પરશુરામની પેઠે તેઓ ચાલુ સમયની મૂર્તિ આગળ સહજ નિસ્તેજ થઈ જાય છે.

કવિએ સુધારાનાં સઘળાં અંગ છેડયાં છે, પણ તે સર્વેનું યથેચ્છ વિવેચન થોડામાં થઈ શકે નહિ, અને ઉપર ઉપરથી હા ના કહી જવામાં કાંઈ માલ નહિ એમ ધારી અત્રે તેનાં સંસાર-સુધારો અને ધર્મસુધારો એ બે જ અંગ લેવાં ધાર્યાં છે, અને તેમાં પણ ધર્મસુધારા બાબત તો સંસારસુધારાને સંબંધે બોલવું જરૂર પડશે તેટલુ જ બોલશું. તેમજ ગુજરાતી હિંદુસુધારાને જ વળગી રહીશું, અને પારસી તથા દક્ષિણી સુધારા સાથે જોકે

---

* આશા છે કે કવિ આ મારો પ્રતિવાદ (કે સમાંતરવાદ છેવટે જે નીવડે તે) પૂરો થાય ત્યા સુધી તત્સંબંધી જે કાંઈ કહેલું હોય તે મુલતવી રાખશે. બીજાને પણ એ જ વિનંતિ છે.

તેનો સંબંધ ઘણો છે તો પણ તે વિષે બોલીશું નહિ, અથવા બોલીશું તો તે સંબંધ દેખાડવા જેટલું જ.

૨

સુધારાનો આરંભ

ગુજરાતના તેમજ દક્ષિણી, બંગાળી, ને ભરતખંડના સઘળા ભાગના આધુનિક સુધારાનો આરંભ અંગ્રેજી કેળવણીની સાથે છે. કેળવણી એ જ સુધારાનો ખરો રામબાણ ઉપાય છે, અને તે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં અજમાવવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં પોતાનો ગુણ આપ્યા વિના રહ્યો નથી. યુરોપમાં જ્યારે પંદરમા સૈકડામાં ગ્રીક લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ હોશભેર વધ્યો, ત્યારે લોકોની બુદ્ધિ આપોઆપ જાગૃત થઈ, સો પોણોસો વર્ષમાં સુધારાને ધોરી માર્ગે પડી, અને પછી તે ઉત્તરોત્તર કેવી ફતેહ કરતી ચાલી આવે છે તે આપણે સઘળા જાણીએ છીએ. ભરતખંડની પ્રાચીન કાળમાં જે તેજોમય ઉન્નતિ હતી અને જેનુ આપણે વાજબી રીતે ઘણું અભિમાન ધરાવીએ છીએ, તેનું પણ મૂળ જોવા જઈશું તો કેળવણી જ છે. તે સમેના આપણા પૂર્વજોએ તો કેળવણીને એવી વ્યવસ્થિત ને ઠરીઠામ કરી દીધી હતી કે તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એવા પવિત્ર નામથી જ ઓળખાતી હતી. તે વિષે મુનિઓએ વિગતવાર નિયમો બાંધ્યા હતા, અને તે અમલમાં આણવા એ પોતાનો ખાસ ધર્મ છે એમ રાજા ને પ્રજા બધાં સમજતાં હતાં. એ જ કારણથી આપણો દેશ સુધારામાં વધ્યો, ચડ્યો, પંકાયો, ને તે સમે દેશે દેશ જગદ્‌ગુરુરૂપે પ્રેમભક્તિથી પૂજાયો.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકારનો અમલ જામવા માંડ્યો ત્યારથી રૈયતને કેળવણી આપવા તરફ તેણે લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. છેક હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં જ કલકત્તાની મદરેસા તો સ્થાપન કરવામા આવી હતી, ઈ. સ. ૧૭૮૧. બનારસની સંસ્કૃત પાઠશાળા ઈ. સ. ૧૭૯૨માં સ્થપાઈ. મુંબઈ ઇલાકા ખાતે પેશવાઈ હાથ આવ્યાને ત્રણ વર્ષ ન થયાં એટલામાં પૂનાની પાઠશાળા સરકારે કરી, ઈ. સ. ૧૮૨૧. પણ આ સઘળી

પાઠશાળાઓ સંસ્કૃત કે ફારસીઅરબી ભણતરની હતી, અને તે કાઢવામાં કાંઈક રાજકીય હેતુ પણ હતો. આ શાળાઓથી શો લાભ થયો તે જોવાની સુધારાના ઇતિહાસમાં કાંઈ જરૂર નથી, કેમકે એ સંબંધમાં તો તે નિષ્ફળ નીવડી.

હવે સરકારનું મન અંગ્રેજી કેળવણી આપવા તરફ જવા લાગ્યું. લોકો પણ રાજભાષા ભણીએ તો સારું એમ સમજતા થયા હતા. બંગાળાના ખાનગી હિંદુ ગૃહસ્થોની મહેનતથી ૧૮૧૬ માં (અંગ્રેજી) હિંદુ કોલેજ સ્થપાઈ, અને દાકતર ડફે ખ્રિસ્તીધર્મપ્રસારક મંડળી તરફથી ૧૮૩૦માં પોતાની પ્રખ્યાત પાઠશાળા કાઢી. લોર્ડ બેન્ટિન્કના વખતમાં ચોખ્ખું ફરમાન નીકળ્યું કે યુરોપની સાક્ષરતા (Literature) દેશીઓમાં વધારવી એ સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, અને અંગ્રેજી ભણતર પાછળ કેળવણી ખાતે કાઢેલાં નાણાં જેમ વધારે વપરાય તેમ સારું. આ સમયથી હિંદુસ્તાનના આધુનિક સુધારાનો ગર્ભરૂપે ઉદય થયો એમ જાણવું. આ પ્રસંગે અંગ્રેજી ભાષાનો નામીચો ફાંકડો ગ્રંથકાર મેકોલે (જે આ સમયે કલકત્તે સરકારી નોકરીમાં હતો) તેણે એક જબરજસ્ત મિનિટ લખી છે, તેમાં અંગ્રેજી કેળવણીના ફાયદા અને સંસ્કૃત અરબીનું નિરુપયોગીપણું, પોતાની હમેશની ઢબે છટાબંધ દર્શાવ્યું છે.

મુંબાઈ ઇલાકામાં પણ લોકોને અંગ્રેજી ભણવાનો ફાયદો પોતાની મેળે દેખાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કોઈ ખાનગી જેવું તેવું ભણતા. "ઇસ્કોલો" પહેલ વહેલી પાદરીઓએ કાઢી ત્યારથી અંગ્રેજી ભણતર કાંઈ રસ્તે પડ્યું. આ ભણતરનો લાભ લેવા પહેલ-વહેલા પરભુ, શણવી, ને પારસી આગળ પડ્યા. હજી આ નવી ગતિ માત્ર મુંબઈ, ને થોડીક સુરતમાં હતી. આ વેળા જેને અંગ્રેજી લખતાં વાંચતાં આવડે, તે મહા "કીટ" કહેવાતો. કેળવણી પામેલો એમ કહેવાય એવો તો એક આખા ગુજરાત ખાતે સુરતમાં અંગ્રેજી ભણેલો દલપતરામ માસ્તર જ આ સમે થયો. મુબઈમાં એવાની સંખ્યા કાંઈ ગણવા લાયક થવા આવી હતી અને તેવાની પ્રેરણાએ ત્યાં "નેટિવ એજ્યુકેશનલ સોસાઇટી" ઊભી થઈ, ઈ. સ. ૧૮૨૬.

તેણે કેટલીક ગુજરાતી નિશાળો કાઢી, અને નવી ઢબનું ભણતર શરૂ કર્યું પણ આપણે તો સુધારાનો આરંભ ઈ. સ. ૧૮૪૦ થી જ ગણીશું કે જ્યારથી 'બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન" સ્થપાઈ. તેણે કેળવણી ઉપર નિયમિત ધ્યાન આપવા માંડ્યું, અને સરકાર તરફની અંગ્રેજી સ્કૂલો સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે કેટલેક ઠેકાણે લાગ જોઈ ટપોટપ કાઢી.

અંગ્રેજી કેળવણી એ આપણા સુધારાનો મૂળ પાયો, સુધારાનું પરમ બળ, ને સુધારાની જીવનશક્તિ છે એમાં કાંઈ શક નથી. એ બાબત કોઈને પણ કાંઈ વાંધો હોય એમ અમે ધારતા નથી. કવિ એમના સઘળા પૂર્વકાળના ગદ્યપદ્ય ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે "ભણો ભણોરે ભણો" એમ જ કહેતા આવ્યા છે. અને સુધારાની શૂરવીર પચ્ચીશીમાં તો ગમે તે વિષયનો બોધ ચાલતો હોય તો પણ દરેક પદની છેવટે તજવીજથી એ વાત આણ્યા વિના રહ્યા નથી કે સઘળા સુધારાનો મૂળ પાયો કેળવણી છે. હાલ પણ એનું અગત્ય સુધારાના સંબંધમા કવિ ઓછું સમજતા હોય એમ અમે માનતા નથી, તો પણ એ બાબત કાંઈક વિસ્તારથી બોલવાની અમને જરૂર જણાય છે. જે વાત જગત પ્રસિદ્ધ છે તેને પ્રતિપાદન કરવા જવું એ સૂર્યને દેખાડવા દીવો લેવા જઈએ તેના જેવું થાય છે ખરું, તો પણ સુધારો પડી ભાગ્યો એવો જે કવિનો મુખ્ય વાદ તેનો સઘળો આધાર આ વાત ઉપર એટલો બધો રહેલો છે કે આ સ્થળે કાંઈક વિવાદ તથા વિસ્તાર કર્યા વિના વિષયનું બરાબર નિરાકરણ થવું અશક્ય થઈ પડે એમ છે.

કવિ હાલના તકરારી લખાણમાં સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત "ગૂર્જર પ્રજામંડળમાં સુધારો દાખલ કરનાર તે અંગ્રેજ સરકાર પોતે, અંગ્રેજોની પ્રેરણાએ ઊભી થયેલી સભાઓ, અને અંગ્રેજી ભણેલા જુવાનોએ સ્વતંત્ર ઊભી કરેલી ભાષાઓ" એટલુ જ લખી એકદમ પોતે ને પોતાના સાથીઓએ સુધારાના શા શા જશ (એમના હાલને મતે તો અપજશ) ઉડાવ્યા તેનુ જ ટિપ્પણ લખવા બેસી ગયા છે, અને બિચારી કેળવણીનું નામ તો માત્ર નીચે ટીપમા જ સૂચવ્યુ છે અને તે પણ એટલું જ કહેવાને કે

અમે તે વિષે આ વિષયમાં કાંઈ લખીશું નહિ. હોય, જેને જે વધારે ભાવ્યું તે ખરું. પણ સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત એમનો વિચાર હાલ શો છે તે તો યથાસ્થિત નિશ્ચિત થવું જોઈએ. સરકાર, સભાઓ, ને સુધારાવાળા એ ત્રણેને કવિ સુધારો દાખલ કરનારા કહે છે — જાણે આપણો સુધારો યુરોપથી સંચામાં બની તૈયાર થઈને જ આવ્યો હોય અને તે દાખલ થવા મૅન્ચેસ્ટરિયા કાપડની પેઠે લાગવગની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. આપણા આચાર, આપણા વિચાર, આપણો ધર્મ, ને આપણી સ્થિતિ, એમાં ફેરફાર કરવાનો ઘાટ તે યુરોપથી શી રીતે ઘડાઈ આવે કે જ્યાંના પંડિતો પણ આ બાબત તે સમે છેક અજાણ હતા, અને હાલ પણ ડોળ ને ઘોંઘાટ ગમે એટલો કરે પણ વસ્તુરૂપે આપણા સંબંધી થોડું જ સમજે છે! પણ ઘણુંકરીને કવિનો અર્થ આ ઠેકાણે એમ કહેવાનો સંભવે છે કે યુરોપના સુધારાનું સત્ત્વ (Spirit) દાખલ થયું. એમ હોય, તો તે કહેવું વાજબી છે. પણ તે સત્ત્વ શું તે જોવા જઈશું તો માલૂમ પડશે કે અંગ્રેજી કેળવણી કે અંગ્રેજી સાક્ષરતામાં જે સમાયેલું છે તે જ. એ દાખલ કરવાનું માન બેશક સરકારને છે અને સરકારને જ. સભાઓ ને સુધારાવાળાઓએ અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરવામાં શો મોટો વાઘ માર્યો છે કે તેમને પણ સરકારની સાથે એ માનના સમભાગિયા ગણાય? આ જોતાં ઉપલું અર્થગ્રહણ (Interpretation) બંધ બેસતું નથી.

જો કવિની મતલબ એ ત્રણને આપણો સુધારો — જેને આપણે હાલ સુધારો કહીએ છીએ તે — ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જ ગણવાની હોય તો અમે કહીએ છીએ કે ના. સરકાર, સભાઓ, ને સુધારાવાળા એમાંનું કોઈ પણ અમારે મતે આપણા સુધારાનું ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ અંગ્રેજી કેળવણી જ છે. સરકાર કેળવણી આપે છે તેથી તેને સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહેતા હોય, તો એમાં અમારે કાંઈ વાંધો નથી; પણ કારણના કારણ સુધી જવાનું અમને કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી અમે અંગ્રેજી કેળવણીને જ સુધારાની ઉત્પાદક શક્તિ ગણીએ, તો તેમાં એમને પણ કાંઈ વાંધો હોવો જોઈએ નહિ. પણ જો કવિ, સરકારને વિદ્યાપ્રદાતા રૂપે નહિ, પણ બીજી રીતે સુધારાનું મૂળ સ્થાન ગણતા હોય, તો

અમે તેમાં એકમત થઈ શકતા નથી. ધર્મમિશ્ર વાતથી અલગ રહેવું એ સરકારની અખંડ રાજનીતિ છે; અને કોઈ કોઈ કાયદા-કાનૂન તેણે સુધારાના લાભમાં કર્યા છે તો તે સઘળા આ રાજ-નીતિને અનુસરતા કે યથાન્યાય જ છે. કેળવણીમાં કોઈ પણ વિશેષધર્મનો બોધ ન જ કરવો એ બાબત તેનો એવો આગ્રહ છે કે તેથી ઘણાક નારાજ થઈ ઊલટા એવી બૂમ પાડે છે કે સરકાર નિરીશ્વર (Godless) કેળવણી આપે છે. મતલબ એ કે આપણા સંસાર કે ધર્મસુધારાથી સરકાર દૂર જ રહી છે, દૂર જ રહેવા માગે છે, અને તે જ સારું છે.

તેમ સુધારો કોઈ પણ સરકારથી થઈ શકે એ જ અમે મૂળે સ્વીકારતા નથી. સુધારો લોકને હાથ રહ્યા છે અને તે તેમનાથી જ થઈ શકે. यथा राजा तथा प्रजा એ સમજ આપણી પ્રાચીન છે ખરી, પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસે તો તેને ખોટી પાડી છે, અને તેમાં કાંઈ હીણપત નથી પણ ઓર શાબાશી છે. આપણી ઉપર પાદશાહી ૬૦૦ વરસ સુધી રહી. તે બધી મુસલમાન હતી, તોયે, આપણે પાર વિનાનો દ્રોહ વેઠતાં છતાં આપણા આચારવિચારમાંથી ખસ્યા નહિ, ઊલટા વધારે દૃઢ થયા, અને છેવટે મુસલમાનોને જ કાંઈ આપણી આર્યતાનો પાશ લગાડયો. આ જોતાં તો યુરોપનું ઊલટું પણ ગંભીર મહાકાંક્ષી વાક્ય “तथा राजा यथा प्रजा” આપણે અનુભવે પણ (જો કે જુદે માર્ગે ને જુદે દેશે) ખરું પડે છે.

પાદશાહી વારામાં રાજ્યશ્રીઓની દેખાદેખીએ આપણી બોલી, ચાલી, પહેરવેશ, વગેરે ઉપલી રીતભાતમાં ઘણો ફેર થયો હતો ખરો; અને તેવો તો આ રાજથી હાલ થાય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, પણ અંદરનો વિચારનો સુધારો તો અંગ્રેજી રાજથી કે અંગ્રેજોના સંગથી નહિ પણ કેળવણીથી જ થયો છે અને થાય છે.

તેમજ સુધારાની સભાઓને કે તેના આગેવાનોને પણ અમે સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર ગણતા નથી. આ નવાઈ જેવું લાગશે ખરું, પણ અમારો ભાવાર્થ એ છે કે તેઓમાં જે બળ વ્યાપી રહ્યું છે, જે વડે તેઓ ઊભા થયા છે, અને જે વડે તેઓ ઘૂમે છે,

તે બળ અંગ્રેજી કેળવણીનું છે. અંગ્રેજી કેળવણીથી જે જ્ઞાન તથા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સુધારાનું આદિ કારણ છે, અને સુધારાવાળાઓને પણ તે જ કારણે ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ ઉપરથી સુધારાવાળાના જશ અમે ઓછા કરવા માગીએ છીએ એમ નથી, પણ કારણને કારણ રૂપે ને કાર્યને કાર્ય રૂપે જ ગણવું એ વધારે શાસ્ત્રીય ને વિષયનિર્ણયમાં ભૂલથાપને દૂર કરનારું છે.

આ બધું કદાપિ કોઈને અતિ પાંડિત્ય કે નકામી ખેંચ જેવું લાગશે, પણ તેમ નથી. એ નકામી શબ્દની લડાઈ નથી, પણ મુદ્દાની છે. જ્યાં સુધારો મરી ગયો કે જીવે છે એ જ સવાલ છે, ત્યા સુધારાનું મર્મસ્થાન જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જો અંગ્રેજી કેળવણી એ જ સુધારાની જીવનશક્તિ છે એમ સ્વીકાર્યું છે, તો પછી કવિનો સઘળો વાદ આપોઆપ તૂટી પડે છે; કેમકે અંગ્રેજી કેળવણી તો પ્રત્યક્ષ જીવતી, હરતી ફરતી, ને પૂરજોરમાં છે. સુધારાની જીવનશક્તિ હયાત છે તો તે મરી ગયો એમ કહેવું એ દેખતી આંખમાં ધૂળ નાખવા જેવું થાય છે. જીવનશક્તિ નિર્ભય જોરમાં છે, તો સુધારો પણ નિર્ભય જોરમાં જ છે. કદાપિ એ દહાડા દૈવયોગે કાંઈ મંદવાડમાં સપડાયો હશે તોપણ ફિકર નહિ. તે મંદવાડ આફ્રણિયે જતો રહેશે, અને સુધારો પાછો ઘોડા જેવો દોડતો થશે.

આ કોટિએ જોતાં સુધારો જીવતો, જાગતો, ને ટટાર જ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ આવે છે, અને એ જ કોટિ હાલની ચર્ચામાં ખરી છે. સુધારાની હયાતીનો સવાલ અમુક સુધારક કે સુધારાટોળીની હારજીત ઉપર રાખવો એ અમને ગેરવાજબી તથા ટૂંકી નજરનું કામ દેખાય છે. *કરસનદાસ મરી ગયા,

---

* કરસનદાસને કૃષ્ણદાસ કરી કવિ લખે છે તે ઉપર જરા રમૂજને માટે ટીપ મારીએ છીએ કે ભાઈ, કરસનદાસ જે મહારાજ કુળના હડહડતા શત્રુ ને વૈષ્ણવી સંપ્રદાયનો ખોડો જ કાઢી નાખવા નીકળેલા તેનું નામ જે તેની વાણિયણ ફોઈએ પાડેલું, પોતે જન્મ પર્યંત બોલેલું, લખેલું ને જે વડે જ જગતમા જણાયેલા, તે ફેરવી નાંખી તમે તમારી એક શબ્દ-સંસ્કૃતિની ખાતર તેને कृष्णस्य दासः શા માટે કરી નાંખો છો? શું એને પણ સનાતન માર્ગમાં પાછો આણવો છે?

કવિરાજ ફરી ગયા, ને (માનો કે) મહીપતરામ ફરી ગયા, તોપણ થયું શું? સુધારાની મૂળ શક્તિ ફરે છે કે નહિ તે જ માત્ર આ સ્થળે જોવાનું છે, અને તે તો આપણે જોઈએ છીએ કે પહેલાના જેવી પૂર જોરમાં છે.

હવે વિવેકી વાંચનારને ખુલ્લું માલમ પડ્યું હશે કે અમે જે પ્રથમ અંગ્રેજી કેળવણી સિવાય બીજી કોઈને પણ સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાને ના પાડતા હતા તે નકામા શબ્દની લડાઈ નહોતી. પણ મહા મુદ્દાની વાત હતી. ચાલુ વાદપ્રતિવાદનું મર્મસ્થળ જ એ છે, અને તે ભેદાયું એટલે હવે કવિ તરફનો પૂર્વપક્ષ એટલો જ હોઈ શકે એમ છે કે અંગ્રેજી કેળવણી એ સુધારાની જીવનશક્તિ નથી. એ જ જીવનશક્તિ છે એ અમે આગળ સંક્ષેપમાં બતાવીશું. પણ અત્રે ફરીથી ઉપસંહાર રૂપે કહીએ છીએ કે સુધારાની મૂળ શક્તિ નથી અંગ્રેજી રાજ, નથી અંગ્રેજોનો સંગ, નથી પરપ્રેરિત કે સ્વયંભૂ દેશી સભાઓ, કે નથી પેલા સુધારાવાળા જુવાનિયા કે જેને મોખરે કવિ એક સમે ખૂબ ઘૂમતા અને હજીયે જેનાં પરાક્રમ પોતે મમતાથી સંભારતા જણાય છે. એ સઘળી ઉપશક્તિઓ છે ખરી અને અમે તેને તે રૂપે વંદીએ પણ છીએ; અને વળી એમ પણ જાણીએ છીએ કે જગતની વૃત્તિ મૂર્તિમાન અવતારી શક્તિઓને પૂજવા તરફ સ્વાભાવિક વધારે હોય છે; અને તદનુસાર તે વ્યવહારમાં પૂજાય તોપણ (સમજ બરાબર હોય તો) તે કંઈ ખોટું નથી એટલે સુધી પણ કદાપિ અમે સ્વીકારીએ છીએ; તો પણ જ્યાં જ્ઞાનપક્ષે તેનું તોલ કરવા બેઠા છીએ ત્યાં તો તે સત્તારહિત, તુચ્છ, કાંઈ નહિ, એમ જ કહેવું જોઈએ; અને બધાને સાફ પોકારીને જણાવવું જોઈએ કે સભાઓ ને સુધારાવાળાઓ ગમે એવા બળવાન છે તોપણ તે અંગ્રેજી કેળવણીએ હયાતીમાં આણેલાં, આગળ ચલાવેલાં ને નિરંતર ચલાવાતાં પૂતળાં જ છે, અને તેની સઘળી સત્તા, સઘળું બળ તો પેલી એક મૂળ શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અર્થાત્ અંગ્રેજી કેળવણી એ જ સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્ય શક્તિ, ઇષ્ટદેવી છે, સુધારાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય (થયો કે થવાનો હોય તે) એ જ શક્તિ વડે છે, અને બીજા કોઈ પણ વડે નથી જ.

૩. અંગ્રેજી સુધારાનું સ્વરૂપ

અમે કહી ગયા કે સુધારાની જીવનશક્તિ અંગ્રેજી કેળવણી છે, અને અત્રે વિશેષ કહીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભરતખંડને પુનર્જીવન આપનાર કોઈ શક્તિ ઈશ્વિરે સરજી હોય તો એ જ છે. એણે અત્યારમાં જ દેશને કાંઈ જગાડ્યો છે અને તે એવો કે પાછલાં ઓછામાં ઓછાં હજાર વર્ષમાં તો કોઈ વાર પણ જાગ્યો નહોતો જ. હાલ એ જાગૃતિ ઉચ્છેદન તરફ જતી જણાય છે ખરી, અને નવું કાંઈ હાંસલ થતું દેખાતુ નથી, પણ મરામતની શરૂઆત પહેલવહેલી એવી જ દેખાય: અને આપણી પૂર્વોન્નતિએ પહોંચવા અર્થે આપણી આ સમાની નીતિરીતિમાં ઘણી મરામત કરવાની છે એ વાતની તો કોઈ પણ ના કહી શકે એમ નથી. પછી ઉન્નતિ બાબત આપણામાંના દરેકની તૃષ્ણાઓ ગમે એવી ભિન્ન ભિન્ન કે ઊંચીનીચી હો, પણ સઘળા દેશાભિમાનીઓ આટલું તો એક મતે સમજી ચૂક્યા છે કે એમાંની અલ્પ તૃષ્ણા પણ પરિપૂર્ણ કરવાની આપણામાં હાલ યોગ્યતા નથી, તે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ, અને તે મેળવવાનો રસ્તો એ જ છે કે આપણી નીતિ-રીતિમાં બગાડો પેસી ગયો છે તે કાઢી નાખવો જોઈએ. એમ કર્યા વિના આપણી ઉન્નતિ કોઈ પણ પ્રકારની થવાની નથી. આમ જે સમજવું અને એમ સમજી તે ઉદ્દેશે દેશદાઝે યથાશક્તિ વર્તવું તેનું નામ ખરો સુધારો છે. આ અર્થે સમાજીઓ સુધારાવાળા છે, કવિયે સુધારાવાળા (હાલ પણ) છે; અને જે જે માણસો અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપે ચચળતા પામી એમ સમજતા થયા છે કે દેશની હાલ અવસ્થા નઠારી છે, એને ટાળવાને આપણે યોગ્ય થવું જોઈએ, ને તે સઘળા માણસો સુધારાવાળા જ છે; અને આગળ જતાં જ્યારે વધારે અભ્યાસ, મનન, ને અનુભવથી તેઓ સર્વદેશી યથાર્થતા પર આવશે ત્યારે તે બધાયે એકમત પણ થશે એમ આશા બાંધી શકાય. હાલ તેમની સમજ, વિચાર, ને પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી અને અનિષ્ટ પણ હશે, પણ ઉદ્દેશ — દેશનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો — એ સર્વેમાં સામાન્ય છે, અને સર્વેમાં એવી સામાન્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન

થઈ એ આપણા દેશના ઉદ્ધારનું મંગળાચરણ થયું એમ અમે સમજીએ છીએ.

પુનર્જીવનનું પ્રથમ ચાંચલ્ય, આ નવું, રૂડું, શુભ ચાંચલ્ય શી રીતે આવ્યું અને આવ્યું તો તેણે છેક ઉચ્છેદક રૂપ શા માટે પકડયું તે જાણવાને માટે અંગ્રેજી વિદ્યાની મન પર અસર તથા આપણા લોકની ત્રિવિધ વર્તમાન સ્થિતિ બરાબર જાણવી જોઇએ. એ બંને બાબત વિસ્તારથી બોલવા જતાં યુરોપના હાલના સુધારા તથા આપણા (એશિયાના કહીએ તોપણ ચાલે) પ્રાચીન* સુધારાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપનું વિવેચન કરવા ઉપર આવી જઈએ છીએ. પણ તે મોટા મહાન ગંભીર વિષયમાં પૂરા ન ઊતરતાં અંગ્રેજી વિદ્યાની મોટી મોટી બે ચાર અસર તપાસી જોઈશું તોયે બસ છે.

જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન, આ અંગ્રેજી કેળવણીનો પહેલો પ્રુલ્લો લાભ છે. આ બળની પૂરેપૂરી અસર ક્યારે સમજાશે કે જ્યારે આપણા લોકના સામાન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરીશું ત્યારે. અંગ્રેજી કેળવણી આવી તે સમે આપણા લોક કેટલીક વિદ્યાકળામાં કદાપિ જોઈએ તેવા નિપુણ, શાણા, સમજુ, ભલા, ને વ્યવહારકુશળ હતા, તો પણ તેમને આ પૃથ્વીનું, આપણી આસપાસના દેશનું, પોતાના જ દેશનું, અને અરે! પોતાના જ ગામની અનેક વસ્તુઓ સંબંધી ખરું જ્ઞાન થોડું, બહુ થોડું, શૂન્ય જ હતું એમ કહીએ તો ચાલે. ચીન વિલાયતના નામ જાણતા, પણ તે ક્યાં હશે તેનો સ્વપ્નામાંયે ખ્યાલ નહોતો, અથવા હતો તો એ કે એ બે દેશ પાસપાસે દુનિયાના કોઈ ઠેકાણે હશે, અને તેથી પૂછતા કે માર્ગમાં પહેલું ચીન આવે કે વિલાયત. કાશી ક્યાં ને જગન્નાથપુરી ક્યાં તેનુંયે ઘણાને પૂરું જ્ઞાન નહોતું. પૃથ્વીનો નકશો શું એ તો કોઈએ બાપ

* પ્રાચીન કાળમાં અલબત્ત આપણે આવા બેખબર નહોતા તોયે તે સમે પણ જગદ્જ્ઞાન કરતાં આત્મજ્ઞાન તરફ આપણું વલણ બહુ વધારે હતું. અને તેથી અંતર્દૃષ્ટિએ માલૂમ પડતી વિદ્યાઓમાં આપણે પરિસીમા કરી છે તે છતાં બાહ્યદૃષ્ટિની બાબતમાં મધ્યમ જ હતા. પ્રાચીન કાળના સઘળા સુધારાઓને આ વાત થોડીઘણી લાગુ પડે છે. બાહ્યદૃષ્ટિ પ્રધાનપદને તો અર્વાચીન યુરોપિયન સુધારામાં જ પામી છે.

જન્મારામાં કાને પણ સાંભળ્યું નહોતું. ખગોળ વિષેના અજ્ઞાનનું તો કહેવું જ શું ? તારાને મોટા તપસ્વી સમજતા, અને કોઈને ખરતો દેખે તો 'રામ' 'રામ' કહી ઉદાસ થતા, ગ્રહણ તો ચાંદા સૂરજને ભંગિયો અભડાવવા આવતો તેથી થતાં એમ તેમની પૂરી ખાતરી હતી. પણ વિદ્યાવિષય આઘો રાખી વ્યવહારી જ્ઞાન જોઈશું તો તે પણ તેવું જ અલ્પ હતું. હુન્નરી કે કુદરતી વસ્તુઓ દરરોજ દેખે પણ તે ક્યાં ને શી રીતે થઈ હશે એમ પૂછી ગામડિયાથી વધારે ગમાર બનતા, ને ગામડિયા તો શહેરમાં આવી ત્યાંની સાદામાં સાદી પણ ચીજ દેખી ગાંડાઘેલા જ થઈ જતા. એક પ્રાંતના બીજા પ્રાંતની ઉપજ, નીપજ, ખાનપાન, સ્થિતિરીતિ, કે આચારવિચાર વિષે પણ થોડું જ જાણતા: પ્રાંત પ્રાંત તો શું પણ ગામ ગામના લોક એકબીજાની રીતભાતથી પરદેશીની માફક જ અજાણ્યા રહેતા. સુરતઅમદાવાદના લોક એકબીજાને પરદેશી સમજતા ને પરસ્પર ધિક્કારતા. વર્ણ પરત્વે પણ તેવું જ અજ્ઞાન ને અભાવ હતો. બ્રાહ્મણ વાણિયાની સ્થિતિરીતિ વિષે થોડું જ સમજતા કે પરવાહ રાખતા, ને તેમ જ વાણિયાનું બ્રાહ્મણ વિષે સમજવું. ટૂંકામાં જગદ્જ્ઞાનની સઘળી જિજ્ઞાસા ને અવલોકનશક્તિ બહેર મારી ગઈ હતી, ને દરેક માણસ પોતાનો ધંધો, ઘર, ને નાત એટલી જ વાતનું, ને તે પણ નહિ ચાલતું, જ્ઞાન ધરાવતા. બીજી સઘળી બાબતોમાં તેમની આંખ આડો મોટો ઘટ્ટ અંધકારનો પડદો નિરંતર આવી રહેલો હતો, અને વળી વધારે નઠારું એ કે તેથી તેઓ જરાયે મૂંઝાતા નહિ. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' એમ પૂર્વના જ્ઞાનીઓએ કથ્યું છે પણ તેનો પૂરેપૂરો અનુભવ તો આ લોકે જ લીધેલો જણાય છે. તેઓ તો જ્ઞાનચક્ષુએ જગતને મિથ્યા દેખતા હતા, પણ આ કળિકાળના લોકને તો ચર્મચક્ષુએ જોતાં પણ જગત શૂન્યાકાર જ દેખાતું હતું.

એથી ઊલટું અંગ્રેજી વિદ્યાનું મુખ્ય સ્વરૂપ જગદ્જ્ઞાન છે અને બલકે એ જ છે. આ ભૂગોળ ને ખગોળ ઉપરની અનંત ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ ખંતથી ખોળી કાઢી છે, અને તે ખોળવામાં હજી યુરોપનો સુધારો રાતદહાડો મંડ્યો રહે છે. એ દબની સાધારણ હલકામાં હલકી કેળવણીમાં પણ જગદ્જ્ઞાનનો એટલો

બધો ભાગ આવે છે કે આપણી ગુજરાતી નિશાળમાં ભણનાર સાધારણ છોકરાની આગળ પણ તે બાબતમાં તો આપણા જૂના શાસ્ત્રીઓ પર્યંત સઘળાયે અજ્ઞાની ઠરે છે. અંગ્રેજી ભણેલાને તો નવો અવતાર લેવા જેવું જ થઈ રહે છે. આખું જગત તેને સાક્ષાત્કાર દેખાય છે, જગતનાં ભૂત ને વર્તમાન તેની આંખ આગળ આવીને આરસીની માફક ઊભાં રહે છે, અને તેમ થવાથી તેની બુદ્ધિ સર્વ સંસારી વાતમાં પ્રકાશમય થઈ જાય છે. તેનામાં અવલોકનશક્તિ, વિચારશક્તિ, ને જગતના લાભાલાભ ઓળખવાની તથા ખોળવાની શક્તિ આવે છે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી સ્થિતિરીતિ યથાર્થ દેખતો થાય છે. સુધારાનો ઉદય થવાને આટલું જ બસ છે, પણ આ સમે એક બીજું મહા જોરાવર બળ અંગ્રેજી સાક્ષરતામાંથી આવી તેની સાથે જોડાઈ જાય છે, અને તે જ આપણા સુધારાનું મોટું બળ તથા વિશેષ લક્ષણ છે. તેનું નામ બુદ્ધિવાદ કહીએ.

બુદ્ધિવાદ (Rationalism) એટલે પોતાની બુદ્ધિ કહે તે જ સત્ય, અને પોતાની બુદ્ધિ ન કબૂલ કરે તે સઘળું ખોટું, એવો મનનો દૃઢ સિદ્ધાંત. કોઈને એમ લાગશે કે સઘળા જ પોતાની બુદ્ધિને આધારે ખરું ખોટું પારખે છે અને એમાં કાંઈ નવીન નથી. વાત ખરી. સઘળા પોતાની જ બુદ્ધિને અનુસરીને સમજે વર્તે છે, પણ તદ્રૂપ સિદ્ધાંત થઈ મનમાં અખંડ રહેવો એ જુદી વાત છે, અને તેમ થાય ત્યારે જ બુદ્ધિવાદ ઊઠ્યો એમ જાણવું. ઊંડું જોતાં એ તો મહા અસાધારણ, વિલક્ષણ જગતની સઘળી મર્યાદાને તોડી નાંખનારું જબરદસ્ત બળ દેખાય છે. તેણે યુરોપની રહેણીકહેણી, રાજ્ય, ને ધર્મપર્યંત તમામ ઊથલાવી નાખ્યું છે, અને હજી વધારે ઉથલાવવા મંડ્યો જ છે. એની ઉત્પત્તિ યુરોપમાં પણ ૧૬૦૦ની સાલથી છે, અને જોરમાં તો છેક અઢારમા સૈકાથી જ એ આવ્યો છે.

એ પહેલાં આપણો દેશ કેવળ પ્રમાણવાદી હતો, એટલે બુદ્ધિ શું કહે છે તે કરતાં પ્રમાણપુરુષો શું કહી ગયા છે તે ઉપર જ આપણે વધારે લક્ષ આપતા, અને ઘણીવાર તો બુદ્ધિને કાંઈ પણ ન પૂછતા કોઈ પણ વાતના નિર્ણયને માટે આપણે પ્રાચીન ગ્રંથનાં જ પાનાં ફેરવવા મંડી જતા. પ્રાચીનકાળથી પ્રમાણવાદ જ આપણા

લોકમાં બળવત્તર મનાતો આવ્યો છે. બુદ્ધિવાદ ઘણી વાર ઊઠ્યો ને મથ્યો હતો ખરો પણ તે ફાવી શક્યો નહોતો, અને છેવટે તો તે "મતવાદ" એ નામે આપણામાં બહુ નિંદ્ય ને તુચ્છ થઈ પડ્યો.

આ બે વાદનું સત્યાસત્ય તોળવાનું અત્રે આવશ્યક નથી, પણ એટલી જ હકીકત નોંધાવી બસ છે કે અંગ્રેજી કેળવણીને યોગે આપણા દેશમાં બુદ્ધિવાદે ઠરી ઠામ વાસ કર્યો છે, અને તેના પરિણામમાં આપણે જેને હાલ સુધારો કહીએ છીએ તે સઘળો આપોઆપ જ નીકળતો જાય છે.

આ રીતે જગતનું ભાન થયું અને બુદ્ધિનો અહમેવ ઊઠ્યો કે સુધારાનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાઈ ચૂક્યા એમ સમજવું. હવે તેને અવતાર પામવા તેનામાં ભાવ ને રાગવૃત્તિ ઊઠવાની જ જરૂર છે, અને તે પણ એને અંગ્રેજી સાક્ષરતામાંથી જ પુષ્કળ મળી આવે છે.

जनसामान्यभाव (Equality of men) એટલે સઘળાં માણસ સરખા છે, સઘળાના હક સરખા છે, નીચઊંચ કોઈ નથી, બધાં એક પરમેશ્વરનાં બચ્ચાં — ભાઈઓ છે, બધાને સરખું સુખ ને સરખી છૂટ મળવી જોઈએ, ને એમાં જે ભેદાભેદ રહે તે ખોટો ને જુલમ ભરેલો છે એમ પોતાના મન સાથે નિશ્ચયતાથી જાણવું—માનવું તે. આ ભાવ સત્તાધીન જનોના સ્વાભિમાન ને ઉન્નતિમંથનને જેટલો ઉત્તેજક તથા પોષક છે તેટલો જ તે સત્તાધીશનો પ્રતિજ્ઞાધારી શત્રુ છે એણે યુરોપની ધર્મ, રાજ, તથા સંસારની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, અને છતાં હજી તેને તો પોતે બાળક્રીડા જ લેખી ભવિષ્યને માટે મોટા મોટા તરંગો બાંધે છે. આ મોટું વિકરાળ બળ છે, તેણે દુનિયાને નવી જૂની જ કરી નાખવા ધારી છે, અને તેને જોઈ યુરોપના ઉપલા વર્ગના લોકો ભયભીત થઈ બેઠા છે. તે છતાં એ ભાવ વસ્તુરૂપે ત્યાં નાનામોટા સઘળામા છે, અને સિદ્ધાંતરૂપે સર્વેને માન્ય છે.

આપણા લોકમાં અસલથી जनविशेषभाव જ માનવા સમજવા તથા વર્તવામાં બહાર પડતો આવ્યો છે. જેના પૂર્વસંસ્કાર ઉત્તમ તે ઉત્તમ પદ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય એમ જ આપણે પરંપરાથી સમજતા આવ્યા છીએ. સમવિષમનો સંયોગ એ જ આપણી સંસારવ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા છે. બધા પાલખીએ બેસે તો

કેમકે કેણ એ આપણું એ વિષેનું એક સાધારણ દૃષ્ટાંત છે. આપણે માનીએ છીએ કે તન, મન, ને ધનની શક્તિ પ્રત્યેક જનની (સંસ્કાર પરત્વે) જુદી જુદી જ છે, અને તે જુદી જુદી છે તો સ્થિતિ જુદી જ હોવી જોઈએ. આ સમજથી આપણા લોક સઘળી સ્થિતિમાં સંતોષી રહે છે ને તેમાંથી છૂટવા કાંઈ પણ પ્રયત્ન જ કરતા નથી.

સ્વાતંત્ર્યભાવ એ ઉપલાનું પરિણામ જ છે. વળી એ ભાવ તો પ્રાણીમાત્રને સ્વાભાવિક છે. પણ આપણી જૂની કેળવણી તેને નરમ પાડવા તરફ હતી, ને યુરોપની તેને ખંતથી પાળેપોષે છે. અંગ્રેજી સાક્ષરતાનો જોવા જઈએ તો સર્વત્ર એ જ સ્થાયીભાવ છે, અને તેની અસર ભણનાર ગમે એવી સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેની ઉપર કેટલીક થયા વિના રહેતી નથી.

સ્ત્રીઓનું પુરુષની સાથે બરોબરિયાપણું, સ્વતંત્રતાનો હક વગેરે વાતો ઉપલા એ ભાવનું એક ખુલ્લું અનુમાન છે. આ બાબત પણ હિંદુઓની પ્રાચીન સમજ જુદી છે. તે તેને અર્ધાંગના ગણે છે પણ ડાબાજમણાનો ભેદ રાખીને. વ્યવહારમાં ધણી, સ્વામી વગેરે શબ્દો ઉપરથી જ તેની સ્થિતિ સાફ જણાઈ આવે છે.

રાગવૃત્તિ આપણામાં વધેલી જોઈ કવિ વિરાગનો બોધ કરે છે. પણ અમને એ નકામું પાણી વલોવવા જેવું લાગે છે. રાગવૃત્તિ મૂળે મનુષ્યમાત્રને બાઝેલી તો છે જ, અને તેને અંગ્રેજી કેળવણી વધારે છે. વિરાગ એ વસ્તુ જ યુરોપના આધુનિક સુધારામાં નથી. અને કોઈ ખૂણામાં તેવું કાંઈ દેખાય તો તે 'અર્થવાદી હશે પણ મોક્ષમાર્ગી તો નહિ જ. ત્યાંના અધ્યાત્મે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ પદાર્થ જ (વ્યુત્ક્રમપણે) વત્તાઓછા દીઠા છે.

આ રાગવૃત્તિ માણસમાં નાના પ્રકારની વાંચ્છનાઓ ઉત્પન્ન કરી તેને અચૂક ઉદ્યોગમાં પ્રેરે છે. વિરાગથી, બહુધા ઉદ્યોગ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને થાય તો તે કેવળ પારમાર્થિક હોય. રાગવૃત્તિજન્ય ઉદ્યોગમાં કાંઈક અંશ સ્વાર્થનો હંમેશાં રહેલો હોય.

છે જ, અને જ્યારે તે સાર્વજનિક રૂપ પકડે છે ત્યારે પણ થોડો ઘણો સ્વાર્થથી પાછો ખેંચાતો જ રહે છે.

ઉદ્યોગપ્રતીતિ એ અંગ્રેજી કેળવણીની છેલ્લી મોટી અસર છે. આપણે દૈવવાદ ને દૈવપ્રતીતિમાં શયન કર્યું હતું તેને આણે આવી એકદમ જગાડ્યા છે. અંગ્રેજી સાક્ષરતા ઉદ્યોગપ્રતીતિથી મદમસ્ત છે અને તેની અસર સઘળા :પર થાય છે. યુરોપમાં સિદ્ધાંતે દૈવવાદી ઘણા હશે પણ વ્યવહારી પ્રસંગે તો તેઓમાં પણ અંતઃકરણમાં (માલૂમ બેમાલૂમ) રહેલી ઉદ્યોગપ્રતીતિ જ આચરણ દ્વારે બહાર નીકળે છે.

આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ, ને પ્રતીતિ એ સઘળાં આપણી જૂની વાતોથી વિરુદ્ધ; અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઊભાં રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઊભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

૧૮૮૨

[આ લેખ કમભાગ્યે અધૂરો જ રહી ગયો છે. પણ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કરી રાખેલું તે નીચે આપ્યું છે:]

"૧૮૪૫. શિક્ષકશાળા મુંબઈમાં, બાળગંગાધર. ૧૮૪૯ ભરૂચમાં સ્કૂલ. ૧૮૫૫ – ૬૦ હોપ સાહેબ. ૧૮૫૪ ડીસપાચ.

"૧૮૪૪. માનવધર્મ સભા. (૧૮૪૩ દુર્ગારામ સુધારામાં ચકચૂર હતો).

"૧૮૨૬. ગુજરાતી નિશાળો કાઢી. ૧૮૪૮ વર્નાક્યુલર સોસાઈટી.

"૧૮૫૮ અમદાવાદની ધર્મસભા, હોપની ચોપડીઓ. ૧૮૫૫ સત્યપ્રકાશ. ૧૮૫૭ નર્મકવિતા. ૧૮૬૦ જદુનાથજી ને નર્મદાશંકર લડ્યા. ૧૮૫૦ – ૫૧ બુદ્ધિવર્ધક. (૧૮૫૧ – ૫૯ ગંગાદાસ.) ૧૮૬૦ મહીપતરામ વિલાયત ગયા. ૧૮૫૮ જુવાનિયા ટોળું અમદાવાદમાં આવ્યું. ૧૮૬૪ – ૬૫. ડાંડિયો બે પક્ષ, કુસંપ. ૧૮૭૧ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ, કરસનદાસનું મરણ. ૧૮૭૫ – ૭૬ મુબઈ આર્યસમાજ, દેશી કારીગરીનાં ભાષણો. ૧૮૮૧ ગુજરાતીમાં સુધારાખંડન, ઇત્યાદી." "ધૂળેટીને દહાડે ઘેરમાં એકઠા થઈ ફરનાર અને ભાંડ

બોલવાનો પક્ષ કરનાર નવા B. A. સુધીના માસ્તરો નીકળ્યા છે" — આ એક રાજકોટના બનાવ સંબંધે છે. "'........ સુધારાવાળાઓએ ખોટાં દફ્તર રાખ્યાં હતાં." "વિશ્વનાથ મંડળીકે તુલા કરી બ્રાહ્મણો જમાડ્યા."

"સુધારાનો મંદમંદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. પણ તે 'દેશકાળને પ્રતાપે, સુધારાવાળાના જોરથી નહિ.'"

દલપતરામ ને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરો, દેશકાળને અનુસરતો, યોગ્ય શૈલીમા, ખરી દેશદાઝનો, ને અભિમાન ખાતર નહિ. બીજામાં જુવાનિયા દાખલ થયા અથવા કર્યા — તે દુનિયાથી અનાન દેશી વિદ્યાથી અજાણ્યા, અભિમાનની મૂર્તિ. એના બે કાંટા :

૧. અમદાવાદીઃ ટાહેલાંખોર, નીતિ ખરી પણ ખરી ને ટોળ પણ ખરો. ગુજરાતી સારું ભણેલા, પણ ડૂબવાના દેડકા, Staionary, બંધા.

૨. સુરતી, ભરૂચીઃ સ્વચ્છંદી, નીતિનો બંધ કે લાજ નહિ. સાધારણ અંગ્રેજી ભણેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, ઇર્ષ્યાખોર, પતરાજી, વ્યભિચાર, છાકટાપણું, પોશાકની વિચિત્રતા.

બંનેએ ધર્મખંડન શરૂ કર્યું. મદ્યપાન એ Baptism થયું. સુધારાની આબરૂ ગોઈ, દારૂડિયો સુધારો કહેવાયો. જૂના લોક કકડાવીને સામા થયા અને જાણ્યુ કે આ તો દુશ્મનો જ ઊભા થયા છે. આ ખરાબી એવી થઈ કે તેનો બદલો વળી શકવાનો નથી — દલપતરામ જેવાને હાથ હોત તો આમ થાત નહિ. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ બે નોખા વિષય છે. નાતવરા ઓછા કરાવવા તેમાં ધર્મ પર હુમલો શું કરવા જોઈએ? ઇત્યાદી.

આ જુવાનિયા ન હતા તે પહેલાં બે સુધારા હતા તે :

૧. દલપતરામનો : ભાપણિયા સુધારો, પરહેજગાર (Negative), ભલો, સુધો, વાણિયાઈ, વ્યવહારશુદ્ધ, ઇત્યાદિ.

૨. એનો પ્રતિસ્પર્ધી સુધારો : રસિયો, ગધાપચીશી, લાકડિયો સુધારો, છકેલો, ઉન્મત્ત, Anti-caste, ઇર્ષ્યા, પ્રપંચ, રસોન્મત્ત, કુસંપ, વગેરે.

બાપદાદાનો ધંધો

બાપદાદાનો ધંધો કરવા વિષે આજથી વીશ પચીશ વર્ષ ઉપર આપણા દેશના અંગ્રેજી ભણેલા જુવાનિયાઓએ છાતી ઠોકીને એવો મત ફેલાવ્યો હતો કે એ ચાલ ઘણો જ મૂર્ખાઈ ભરેલો અને નુકસાનકર્તા છે. જ્યારે જ્યારે દેશસુધારાની વાત નીકળે ત્યારે આ રિવાજ ઉપર તેઓ પૂર્ણ જોસથી ફિટકાર પાડચા વિના રહેતા નહિ. જાતિભેદ કરતાં પણ પરંપરાના ધંધાને તો તેઓ બહુ જ હાનિકારક સમજતા, અને જો એક મોચીનો છોકરો મહેતાજી કે કારકુનનો ધંધો કરવાને સમર્થ થનો અથવા બ્રાહ્મણનો છોકરો મોચીનો તો ક્યાંથી પણ સુથાર લુહારનો ધંધો પકડવાનું મન દેખાડતો, તો તેઓ રાજી રાજી થઈ જતા અને એમ જ સમજતા કે દેશના ઉદયનું આ મંગાલાચરણ મંડાયું.

હાલ પણ આવો જ વિચાર આપણા સુધારાવાળામાં ચાલે છે, પણ તે તેના નીચલા વર્ગમાં. સુધારાવાળાના અમે બે વર્ગ પાડીએ છીએ. જે સુધારાવાળા અંગ્રેજી વગેરે ભાષા ઉત્તમ રીતે ભણેલા છે અને તે દ્વારા પોતાના જ્ઞાન વિચારમાં નિરંતર વધારો કરતા જાય છે, તેને અમે પહેલા વર્ગના સુધારાવાળા ગણીએ છીએ. કેમકે સુધારાના વિચારમાં પણ નિરંતર સુધારો થતો જાય તો જ તે સુધારાના નામને પાત્ર ગણાય. એ સિવાયના જે રહ્યા તે

બીજા વર્ગના સુધારાવાળા. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી સાત ચોપડીઓ વગેરે ભણીને તેમાં થીજે જ્ઞાન મળ્યું તે ઉપર જ ટકી રહેલા છે. તેમને પોતાના વિચારમાં સુધારોવધારો કરવાના કાંઈ પણ સાધન ન હોવાથી થીજે વિચાર વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સંપાદન કર્યો તેને જ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી વળગી રહે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. માટે સ્વભાવથી જ, આ વર્ગ ગમે તેમ પોતે પોતાને માટે ધારે પણ, તે સુધારક નહિ પણ સંરક્ષક જ છે. એટલે જે આચાર વિચાર એક વાર પકડ્યા તેને જડતાથી તે લાગી રહે છે. પહેલો જ વર્ગ ખરો સુધારક; એટલે જમાનાની સાથે ચાલતો અને પોતાના વિચારમાં નિરંતર ઘટતો ફેરફાર કરનારો છે. બીજો વર્ગ તો ઓગણીસમા સૈંકડાને આરંભે, કે તેની પણ પૂર્વે યુરોપમાં જે વિચારો માન્ય હતા ત્યાં જ અટકી ઊભો છે. પણ હવે તો ઓગણીસમો સૈકો લગભગ પૂરો થઈ રહેવા આવ્યો છે. પોણા સૈકામાં યુરોપના વિચારમાં અપાર ફેરફાર થઈ ગયો છે. તેમાં છેલ્લા ૨૦—૨૫ વર્ષમાં તો યુરોપના વિચારે ઘણી ઘણી ભૂલો સુધારી, ન માનેલું તે માની, અને માનેલું તે તજીને, નવું જ રૂપ પકડવા માંડ્યું છે. અને વીસમો સૈકો કેવો આવશે તેનો કાંઈક આભાસ પણ દીર્ઘ-દૃષ્ટિ માણસોના મન ઉપર પડવા માંડ્યો છે. આવો જે ફેરફાર યુરોપના પંડિતોના વિચારમાં શરૂ થયો છે તેની કાંઈક છાયા એતદ્દેશીય અભ્યાસીઓ ઉપર પણ પડવી જ જોઈએ, અને તે પ્રમાણે પડી છે જ. હાલ આપણી અંગ્રેજી પાઠશાળાઓમાંથી ભણીને જે જુવાનિયાઓ બહાર પડે છે તેનાં તથા જૂનામાંના જે લોકોએ પોતાનો અભ્યાસ કાળની સાથે જારી રાખ્યો છે તેનાં સુધારા સંબંધી વિચાર ઉદ્દેશ ને સમજ પચીસ વર્ષ ઉપર આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન હતાં તેના કરતાં કેટલીક રીતે જુદાં જ માલૂમ પડે છે, એ કોઈને અજાણ્યું નથી.

આ રીતે ઉપલા વર્ગના સુધારાવાળાના મત ધીમે ધીમે ઘણી બાબતમાં ફરીને છેક બીજી બાજુએ જ જઈ બેઠા છે; તેનો તાજો અને અસરકારક દાખલો મુંબઈનું રાસ્તગોફ્તાર છે. એ નીકળ્યું ત્યારથી તે આજ સુધી સુધારાની ભારે જુસ્સાદાર હિમાયત કરનારું પત્ર છે, અને મુંબઈ ઇલાકાના સઘળાં વર્તમાનોમાં એ

સુધારાનું વાદ્ય ગણાય છે તે વાજબી જ છે. એ જ પત્રે ગયા એપ્રિલ માસની ૨૨ મી તારીખના અંકમાં સૌથી અગ્રસ્થાને જ "ધંધાના વારસ" એ મથાળા નીચે જે વિષય લખ્યો છે તે વાંચી આપણા નીચલા વર્ગના અથવા સંરક્ષક સુધારાવાળા બેશક ચમકી ગયા જ હશે. એમાં બાપદાદાનો ધંધો કરવાના ફાયદા કાંઈક શાસ્ત્રીય રીતે બતાવ્યા છે અને તેમ કરવાની ખુલ્લી રીતે જુસ્સાભેર ભલામણ કરી છે. એ વિષય એટલો બધો અગત્યનો છે કે અમે તે બધો તેના શબ્દમાં જ નીચે ઉતારીએ છીએ. તે પારસી લખાણ હોવાથી જ્યાં ખોટા વ્યાકરણદોષ થઈ ગયેલો અથવા હિંદુ વાંચનારથી નહિ સમજાય એવું માલમ પડયું ત્યાં જ ફક્ત કોઈ કોઈ શબ્દ ફેરવ્યો છે.

"એક જ બીના આપણા બાપદાદાના ધંધાઓ બંધ પડવા વિષેની તકરારમાં અમે ઉમેરવા માગીએ છીએ, તે બીના ઉમેરીને આ તપાસ આજે સમાપ્ત કરીશું. તે બીના એક દીકરાને બાપના ધંધાના મળતા કુદરતી વારસા વિષે જણાવવાની રહી છે. એ એક આ જમાનાની વિદ્યાએ નક્કી કરેલી અગત્યની શોધ છે, અને આપણા જે જુવાનો શીખ્યા નહિ શીખ્યા એટલે નોકરીઓ ઉપર ઝંપલાવી પડે છે તેઓએ સિદ્ધ પદાર્થવિદ્યાનો એ સિદ્ધાંત યાદ કરવા જોગ છે. દુનિયા જેમ જૂની થાય છે તેમ ડાહી થાય છે એ તો એક સાધારણ કહેવત છે. પણ એ કહેવતનો ખરો અર્થ આ જમાનામાં આપણે જાણ્યો છે તેટલો આગળ કદી આપણે શીખ્યા નથી. અનુભવથી માણસ સુધરે છે એ તો ખરું છે. પણ એ અનુભવ એક જ જિંદગીની હદમાં રહેતો નથી. એક અનુભવી આદમી મરણ પામ્યો એટલે તેનો અનુભવ ખતમ થતો નથી, ને તેના વારસને તે અનુભવ કામ લાગ્યા વગર નવેસરથી અનુભવ મેળવવા જવું પડતું નથી. અનુભવ એક જિંદગીનો કે એક જમાનાનો જ એકઠો થતો નથી; લાંબી સદીઓથી તે એકઠો થતો આવે છે, અને દરેક નવી ઓલાદને આગલી સઘળી ઓલાદોના એકઠા અનુભવ મળે છે. વળી તે અનુભવ તવારીખમાં જ સઘળો એકઠો થતો નથી. દરેક નવી ઓલાદ પોતાના લોહીમાં પોતાના જન્મથી જ તે અનુભવનું બીજ લઈને

આ દુનિયામાં આવે છે. બાપની જગા દીકરો રાખે છે, અને બાપ કરતાં સરસ રાખે છે. જે ધંધો બાપે ચલાવ્યો હોય તે ધંધામાં તેનો દીકરો વધારે પ્રકાશી નીકળે છે, આપણી આસપાસના ઘણા દાખલાઓમાં તેમ જોઈએ છીએ; એક સુતારનો દીકરો બાપીકા ધંધાને દીપાવે છે. તે ફક્ત ખુદ પોતાના મેળવેલા અનુભવનું જ પરિણામ જણાતું નથી. એ તો તે સુતારનો દીકરો છે તેનું પરિણામ છે, એ તેના ખમીરની ખાસિયત, તેના ખુદ લોહીની અસર છે. જેમ માબાપનો ઘાટ અને આકાર, રંગ અને રૂપ બચ્ચાંને વારસામાં મળે છે — જેમ માબાપનાં દુઃખો અને રોગો વારસામાં મળે છે — તેમ જ માબાપની સારી યા માઠી ચાલચલણનો પણ બાળક કુદરતથી જ વારસો લેતું આવે છે — અને તેમજ બાપની મન, શક્તિ, ચાલાકી, અનુભવ એ સઘળું જન્મથી, ખુદ ખૂનથી જ બલકે જન્મ અગાઉથી બચ્ચાંની જિંદગીના ઉપલા બીજા ગુણોનું જે બી રોપાયું છે તેની જ અંદર, બાપીકી ચંચળાઈ અનુભવ અને કાબેલિયતનો ગુણ પણ ગોથા પહેલેથી જ રોપેલો છે. એક ગણિતશાસ્ત્રીનો દાખલો લો. તેનો દીકરો ગણિતમાં બાપને ટક્કર મારે છે; ચિતારાનો દીકરો બચપણથી ચિત્ર પાડવા બેસે છે; અને એક ગાનારનો દીકરો બચપણથી જ ગાયનમાં ઊગી નીકળે છે. અને તેટલા માટે તે કુદરતથી જ વારસામાં મળેલો ગુણ કરે છે. હવે જેમ આ વારસો લાંબી મુદતનો હોય, એક બાપીકો ધંધો જેમ ઘણી પેઢીથી ચાલતો આવ્યો હોય તેમ પેઢી દર પેઢી તે અનુભવ વધારે ને વધારે એકઠો થતો જાય છે. અને દરેક નવી ઓલાદ તે વારસામાં વધારે માતબર — તે ધંધામાં વધારે કુશળ થતી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ત્યારે ઊલટી હાલતમાં પણ જળવાઈ (?) રહે છે. યાને જે ધણી બાપીકો ધંધો છોડી દે છે તે પોતાનો અનુભવ ગુમાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અસલી પરંપરાનો એકઠો થયેલો અનુભવ સઘળો ખોઈ દે છે. પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવેલો આખો વારસો ખોરવાય છે, એ ખોટ એકલા તેની જ નથી. પણ પ્રજાની જાહેર ખોટ છે. સુતાર યા ધોબીનો દીકરો સ્કૂલમાસ્તર થવા જાય તેની આગળ ધોબીના યા સુતારના ધંધામાં પ્રવીણ થઈ શકે છે,

અને એ પોતાની પ્રવીણતાથી પોતાના અનુભવમાં નવો અનુભવ વધારી શકે છે. પણ એક નવા માણસને તે ધંધો શીખવા જતાં તેને એટલી સહેલાઈ મળતી નથી, એક મિસ્ત્રીને માસ્તર થવાનું જેટલું કઠણ પડે છે તેટલું જ એક માસ્તરને મિસ્ત્રી થવા જવું કઠણ લાગે છે. એ સર્વેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બાપીકા ધંધા છોડી દેવાની ભૂલ બમણી મોટી દેખાય છે. જેટલા અગત્યના ધંધા ઓછા થાય છે તેટલી પ્રજાની સગવડોમાં ઘટાડો થાય છે, અને તેમાં બાપીકા ધંધામાં પેઢી દર પેઢીનો એકઠો થયેલો અનુભવ જ્યારે ગુમાવી દેવામાં આવે તથા તે ધંધા જ્યારે તદ્દન નવતરા હાથમાં નવોસવો જાય ત્યારે નીપજતી અગવડ અને ખોટનું વર્ણન તે શું કરીશું? ખચીત બાપીકા ધંધા છોડી દેનારા આપણા જુવાનો પોતાની બેરોજગારી તથા ગરીબાઈમાં વધારો કરે છે એટલું જ નહિ પણ અગત્યના ધંધાઓને મારી નાખી પ્રજાને નુકસાન કરે છે."

ઉપલા વિષયમાં એમ કહ્યું કે બાપનો અનુભવ દીકરાને મળે છે એ દેખીતું જ ખોટું છે — એમ હોય તો દીકરાને તે ધંધો શીખવા જવાની જ જરૂર નહિ પડે. પણ એ શબ્દદોષ છે. ભાવાર્થ એ છે કે બાપની શક્તિઓ મનની, તનની તથા ઇંદ્રિયોની દીકરાને વારસામાં મળે છે, તેના લોહીમાં અપ્રકટરૂપે જન્મની સાથે જ આવે છે, અને યોગ્ય પ્રસંગ મળે ખીલી નીકળે છે. બળવાન માબાપના છોકરાનું શરીર સ્વાભાવિક રીતે જ બળવાન થવાની શક્યતા પોતામાં રાખે છે. જે માબાપે મનનચિંતનથી પોતાનું મગજ પ્રફુલ્લિત કર્યું છે તેના છોકરાનું મગજ જન્મની સાથે જ મોટું હોય છે અને જો યોગ્ય કેળવણી મળે છે તો તે બીજા કરતાં સરસ જ ખીલી નીકળે છે. જે કારીગરે પોતાની આંખ કે આંગળીને ઝીણું કામ કરવાના ઘણા અભ્યાસથી કેળવી છે તેના છોકરાની આંખ કે આંગળીઓ જન્મથી જ એવું ઝીણું કામ કરવાની વિશેષ શક્યતા ધરાવે છે. મતલબ એ કે એક માણસે જે ઉદ્યોગ ચલાવ્યો અને તેથી તેના જ્ઞાનતંતુ, મગજ, ઇંદ્રિયો વગેરેમાં જે યોગ્ય રૂપાંતર થયું તે તેની ઓલાદે ઊતરે છે. એ વાત શરીરશાસ્ત્રે હાલ નિઃસંદેહ કરી છે. આ વિચારને

અનુસરતું જ ડાક્તર હંટર જે હાલના એજ્યુકેશન કમિશનનો સરકાર તરફથી પ્રમુખ નિમાયો છે અને જે જાતે એક સારો પંડિત ગણાય છે તે પોતાના હિંદુસ્તાનના ગેઝેટિયરમાં લખે છે કે બબ્બે હજાર વર્ષથી માત્ર વિદ્યાભ્યાસાદિક કર્મમાં જ બ્રાહ્મણો રોકાયેલા; પરંપરાએ તેમનાં મગજ બીજા કરતાં એવાં વિશેષ પ્રફુલ્લિત થતાં આવ્યાં છે કે હાલ ભરતખંડમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય છે તો પણ તે વર્ણ પોતાના બુદ્ધિબળથી ૮૫ ઓળખાઈ આવે છે. આ રીતે જોતાં પરંપરાનો ધંધો કેટલીક રીતે બહુ લાભકારક ઠરે છે.

તે છતાં રાસ્તગોફ્તારના બધા જ વિચારની સાથે અમે કાંઈ એકમત નથી. અમારા એ ઉત્સાહી ભાઈબંધે પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે અહીંયાં જુસ્સામાં એકપક્ષી જ લખાણ કર્યું છે. બાપદાદાનો ધંધો કરવાની રીતને અહીંયાં છેક છાપરે ચડાવી દીધી છે તે અમે એટલે દરજ્જે કબૂલ કરી શકતા નથી. બાપદાદાનો ધંધો ન કરવાનાં પણ વાજબી પ્રસંગો હોય છે, અને ઝીણવટથી જોતાં એ રિવાજ સામાન્ય થઈ પડવાથી કેટલાક સાર્વજનિક ગેરલાભો પણ છે. પરંતુ બાપદાદાનો ધંધો કરવાની રીતને કેવળ જંગલી અને હાનિકારક જ આપણા સુધારાવાળા પહેલાં ગણતા હતા તે બેશક ખોટું અને તેમનું માત્ર પરંપરાધર્મનું અજ્ઞાન બતાવનારું જ હતું. અમારું તો હમેશાં કહેવું જ એ છે કે બેઉ બાજુ તપાસો અને તમે એમ કરશો તો બન્ને પક્ષના બોલવામાં એટલું સત્ય માલૂમ પડશે કે પછી સમજુને તો કાંઈ ઝઘડાનું કારણ જ રહેશે નહિ.

૧૮૮૩

નવલગ્રંથાવલિ

ખંડ ૪થો

દોહન

અકબર અને બીરબલ

[આ લેખ વિષે સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે: "તે નવલરામને ગુજરાતી ગદ્ય લેખકોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે. એટલું જ નહિ પણ એમાંનું છૂટક પદ્ય—જે આ ગદ્યનો આત્મા છે—તે ભાષા-કવિઓની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. ....નવલરામે જગન્નાથ પંડિતને મોંએ કરાવેલી કવિતા અને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પોતાની છે એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી. ....ગુર્જર સાહિત્યમાં નવલરામના અકબર બીરબલથી એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે."]

૧

પાદપૂર્તિ

अहो रात्र जागृत खडे, ममरक्षक महाशक्त,
यौं कह सुखे सुवे सदा,

દરબારમાંથી ઊઠી પાદશાહ જનાનખાનામાં જોધપુરવાળી બેગમના મહેલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોચતાં જ રાણી ધાઈને સામી આવી; અને લળીલળી મીઠાં મીઠાં વચનોરૂપી મનોહર ફૂલ વધાવતી પોતાના ઓરડામાં તેડી ગઈ. ઘણા સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મીનાકારી સોનાના તખત ઉપર બાદશાહને બેસાડ્યા. દીવાલની વચમાં ઠેઠ ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફરફર પવન આવી રહ્યો છે. દીવાનખાનાના મધ્ય ભાગે ફુવારો ફૂટી રહ્યો છે, તેમાંથી ગુલાબજળનાં બુંદો આખા

ઓરડાને શીતળ તથા સુગંધીમય કરે છે. સુખડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અજબ રીતે બહેક બહેક થઈ રહ્યા છે. મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલ્લોલથી કલરવ થઈ રહ્યો છે. આઘેથી કોમળ સંગીતનો ધ્વનિ મંદ મંદ આવે છે, અને મોરનું એક સુંદર જોડું પાદશાહના તખતની સામા જ આવીને કળા કરી થનથન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખસામગ્રીઓ વડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી પાદશાહને તે દિવસ ખરા ઉનાળાના હતા તોપણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કૂંડાળે વળી છેટેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમાં રત્નજડિત એક નાનો વીંજણો લઈને તખતને ડાબે પગથિયે બેઠી. રાણીના એક ઇશારાની સાથે સોનાના થાળમાં સ્ફાટિકના ખૂમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજૂ થયાં. તેમાં દેશદેશના ન્યામત મેવાઓ, ભાતભાતની મીઠાઈ, અને બિલોરી કાચની શીશીઓમાં રંગબેરંગી, ઘણા જ ખુશબોદાર; અને બરફના જેવાં ઠંડાં શરબતો ભર્યાં હતાં. રાણી પોતાના કોમળ હાથ વડે તેમાંથી લઈ લઈને આગળ ધરે, તથા લીલા પાનાંની નાની નાની ચલાણીઓમાં એક એક જાતનાં શરબતો ભરી "મારા સમ, જરા આ તો ચાખો" એમ આગ્રહ કરી રાજાને મોહ પમાડતી જાય. આ સરભરાથી પાદશાહ ઘણો જ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો, હે પ્રિયે, જેવો આજે દરબારમાં વિદ્યાનંદ જામી રહ્યો હતો તેવો જ તારા મહેલમાં તેં વિલાસાનંદ જમાવી મૂક્યો છે. એમ બોલી સભાની સઘળી હકીકત કહી, બીરબલની ચતુરાઈનાં વખાણ કર્યાં, અને રાણીને કહ્યું, તું પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે તેથી જો, તારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે? રાણીએ તે સમસ્યા સાંભળી હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઇચ્છા છે તો હું પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે પાદપૂરણ કરીશ, પણ એક બે ઘડી થઈ મેં આપણા બાળ શાહજાદાને સંભાળ્યો નથી તેથી ત્યાં જો આપ પણ પધારશો તો બાળલીલા જોઈને બેશક આનંદ થયાં વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર છ માસનું બાળક જ હતું અને તેના ઉપર પાદશાહની ઘણી જ પ્રીતિ હતી, તેથી તેઓ બંને ત્યાં ખુશીથી ગયાં. જઈને જુએ છે તો તે પારણામાં લાંબા હાથ

ફરી ભર ઊંઘમાં પડ્યો છે, અને તેનું હસતું મોં પૂનમના ચંદ્ર જેવું ખીલી રહ્યું છે. પુત્રપ્રેમથી બંનેએ તેના મોં તરફ કેટલીક વાર જોયાં જ કર્યું. થોડીવારમાં વાદળું આવતું હોય તેમ તેની ભમર સંકોચાઈ, તેણે પાસું ફેરવ્યું, અને જરા ઉંકારો મોં બહાર નીકળ્યો જ નથી એટલામાં તો રાણીએ ટપ પાદશાહની સોડમાંથી ખસી તેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યું, અને તેનું મુખકમળ પાછું પ્રફુલ્લિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યાં ઊભા રહ્યા તેવામાં તેણે જોયું કે રાણીએ કરોડ વાર તે બાળકની સંભાળ લીધી અને તે તો મારી સંભાળ લેનાર સદાકાળ હાજર જ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઊંઘ્યાં જ કરતો હતો, તેથી તેણે રસમય કંઠે કહ્યું કે, ખરે જગતમાં માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બંને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું કે, મહારાજ, બીરબલની સમસ્યાપૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઈ? એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દુહો પૂરો કરીને બોલી :

> अहोरात्र जागृत खडे ममरक्षक महाशक्त;
> यौं कह सुखे सुवे सदा, बालक मातासक्त.

બેશક, બાળક જે માની પ્રીતિમાં આસક્ત છે તે હમેશાં એમ જ જાણે છે કે રાતદહાડો મારી સંભાળમાં એ જાગૃત જ છે. વળી મારી મા મહાશક્તિમાન છે એમ જ તે સમજે છે; એને જે દુઃખ થાય તે માથી ટળે એમ હોય કે નહિ, તોપણ બાળક તો એમ જ જાણે છે કે મારી મા તે દૂર કરશે, એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાંતે સદા સુખમાં સૂએ છે, એ તો આપે પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મારી અબળાબુદ્ધિ પ્રમાણે તો એ સમસ્યા આ રીતે પુરાઈ.

અકબર તો આ સમસ્યાપૂર્તિ તથા તેના સાક્ષાત્કાર કરાવવાની રાણીની ચતુરાઈ જોઈને ખુશ જ થઈ ગયો. એ હર્ષથી બોલી ઊઠ્યો કે, ધન્ય છે રાણી, તારી રસિકતાને! તમે રજપૂતાણીઓ તમારી ચતુરાઈને માટે વખણાઓ છો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મને નિશ્ચય છે કે મારી સભામાનો કોઈ પણ પંડિત આવી રસભરી રીતે સમસ્યાપૂર્તિ કરવાનો નથી. મને

લાગે છે કે સરસ્વતીનું ચરણ એ જ હશે, અને કદાપિ નહિ હોય તો હું કહું છુ કે સરસ્વતી કરતાં પણ રસવતી ચડે.

પાદશાહને આ સમસ્યાપૂર્તિ એવી મનમાનતી લાગી કે હવે સભાવાળાઓ એથી શું વધારે કહી શકશે તે જાણવાની ન્ર જિજ્ઞાસા એના મનમાં પળેપળ ફુદકારા મારવા લાગી: અને તેથી તેણે સાંજનું દરબાર રોજ કરતાં વહેલું જ ભર્યું. દરબારમાં આવતાં જ પોતે બીજી વાત ન કાઢતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે જોઉં હવે એ કોણ પૂરી કરે છે. યાદ રાખજો કે એ સરસ્વતીકૃત છે અને તેથી તમે જો આળસમાં રહેશો તો તમારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે, અકબરની આ સભામાં જે જે લોકો આવતા હતા તે સઘળા થોડાઘણા તો વિદ્વાન હતા જ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા મિજલસિયાઓ પણ કાંઇક કવન કરવાની શક્તિ ધરાવતા જ હતા. અક્ષરશત્રુની તો અકબરના દરબાર તરફ ડોકિયુ કરવાની પણ હિંમત ચાલતી નહિ, તેથી આ સમસ્યા સાંભળી સૌ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો કર્યું; પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મૂક્યો હતો તેથી સઘળા રખેને આપણું ખોટું પડે એમ જાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ સભામાં મિયાં લબ્બે કરીને એક બહુબોલો, પતરાજી, અને ખુશામતિયો બચ્ચો હતો, તે તરત બોલી ઊઠ્યો કે જનાહપનાહ, એમાં શો ભાર છે? આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ તેના બાપનીયે સમસ્યા મારા જેવો એક નાદાન અને કમઅક્કલ માણસ સાંભળતાની સાથે પૂરવાની તાકાત ધરાવે છે. લો એનું ચોથું ચરણ હું જ કહું:

अकबरशाह अब जक्त

હમણાં બેશક આખું જગત નિરાંતે ઊંઘે છે, કેમકે આપ જેવા મહાશક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ તેમને માથે હાલ

બિરાજે છે. બોલ બિરબલ, તારું ચોથું ચરણ આજ કે બીજું? આરું ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો તેનો સબબ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી?

અકબર પાદશાહને આ ખુશામતિયું ચરણ બિલકુલ પસંદ પડયુ જ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જોધપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થ જ રમ્યાં કરતો હતો. તોપણ મિયાં લબ્બેની તજવીજ જોઈને એના મનમાં હસવું આવ્યું. એ ખંધા મિજલસીએ એવો પેચ નાખ્યો હતો કે એનું કહેવું બધાએ માન્ય જ કરવું પડે. પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાત હતી કે કહે? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઈ રમૂજને સારુ કહ્યું કે બોલ બીરબલ, આ તારું ચરણ હોય કે નહિ. તારી શારદા પણ મિયાં લબ્બેની પેઠે મારી તરફેણ કરવામાં જ હોશિયાર હોય એમ જણાય છે. "निदुन् बेशक, आपकी खूबीहि एसीहे" એમ પેલા ધીટ ખુશામતિયાએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલો જ ઊથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મોંકાણ માંડી! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય? અને તે વિના એ અર્થ કેમ રદ કરવો તે સૂઝે નહિ. તોપણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય. એ અહીયાં લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પંડિત બિરાજ્યા છે ત્યાં મારે બોલવું એ મોટી બેઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી જાણે એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ તમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાકય સિવાય બીજું બોલવાની જ બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો બપોરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા, અને બીજું ત્યાંથી ઊઠયા પછી ચક્રવક્રને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પાળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુલ્લાં ફૈઝીને ઘેર જઈને એવો તો નરમાશથી મસ્કો લગાડી આવ્યો હતો કે તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કબૂલ કર્યું હતું. વળી અભિમાની પુરુષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ

પોતાનું માથું આપતાં પણ આચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્કડ જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે "પાદશાહ, બીરબલ ખરું કહે છે. આવું છેક અર્થરહિત જે જે બોલે તેના દોષ બતાવવા એમાં જ શરમ છે." આ સાંભળી બધા ચમક્યા. શું એ એમ કહેવાની તાકાત ધરાવે છે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાં લબ્બે તો છલકાઈને પૂછવા લાગ્યા કે ત્યારે મારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, "મિયાં, પાદશાહની રજા હોય તો તૈયાર છું." પાદશાહે કહ્યું, કહો, રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, "પૃથ્વિપતે, મિયાં લબ્બે શું કહેવાના હતા, પણ ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપના અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઊંઘે છે. પણ અફસોસ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતો જ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો समरक्षक ને બદલે हमरक्षक કહેવું જોઈએ. આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાં લબ્બેના બોલ મોંમાં જ પાછા ગેબ થઈ ગયા, કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે, પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણદોષથી જ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું, "मियां लब्बे, पंडितराजने तो आपका चरनसे मूलहि काटके उडा दिया." એણે જવાબ આપ્યો "वनचर, तेरे चार चरन तिझेहि मुबारक हो. आदमीको तो दोहि बस हे" "सच वात, मेरे प्यारे, लेकिन हे तिन चरनोंवाले तूं तो नहि आदमी और हैवान किसीमें रहा! इसका करना क्या?"

આટલી જરા ટપાટપી થઈ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઈ કહ્યું, રાજાસાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પૂરો છો? રાજા માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલું જ કહ્યું.

वादशाह *बडवख्त

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે "હે મહા ભાગ્યવાન પાદશાહ" એમ કહી રાજા અકબરશાહ સાથે કાંઈ બોલવા જાય

* મોટા નસીબવાળો, ભાગ્યશાળી.

છે, પણ જ્યારે એટલું બોલી તે ચૂપ રહ્યા ત્યારે બધાએ જાણ્યું કે એ તો સમસ્યાનું ચોથું ચરણ થયું. એનો અર્થ બધાએ એ પ્રમાણે કર્યો: મારા સુભટ સરદારો મહા બળવાન છે અને મારી રક્ષા કરવામાં રાત્રદિવસ જાગૃત ઊભા છે એમ જાણી નસીબવાળા રાજાઓ સદા નિરાંતે સુએ છે. પણ આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનારા શૂરા અકબરને આ અર્થ કેમ રુચે? એણે કહ્યું, રાજા સાહેબ, આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખૂબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કાંઈ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ. એમ કહી અબુલફ્ઝલના સામુ જોયું કે તુરત તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, દાલડાલનો ફરક મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી, માટે આપે પણ ન જ ગણવો જોઈએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગના ચરણનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ઊથલાવી નાખ્યો.

बादशाह *बदबख्त

અબુલફ્ઝલના આ શબ્દચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સઘળાનાં મન પ્રસન્ન થયાં, પણ રાજા માનસિંગને તો બહુ જ માઠું લાગ્યુ. એ રાજા કાંઈ હાલના જેવો અણીણી કે ગંડુ ન હતો. તે ખબરદાર, વિચારવંત, થોડાબોલો, અને જે બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના બોલનું ખંડન થવાથી તેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઊઠ્યો કે મારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજનીતિ રહેલી છે અને જો તે આ સભામાં કોઈથી નહિ સમજાય તો તે સમજાવવા તૈયાર છું. અકબરે જોયુ કે માનસિંગને ખોટું લાગ્યુ અને તેથી કહ્યું કે રાજાસાહેબને તસ્દી લેવી પડે એ તો ઠીક નહિ. આ સભામાં કોઈ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એકબીજાના મોં તરફ જોવા લાગ્યા. પાદશાહે જગન્નાથ પંડિત ભણી નજર કરી, એટલામાં બીરબલે હિંમતથી બોલવું શરૂ કર્યું. "સાહેબ, એ

* ખરાબ નસીબવાળો.

દુહાનો પ્રસંગ સમજાવ્યા વિના એની ખૂબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાજિત એક સમે નગરચર્ચા જોવા નીકળ્યા. અંધારપિછોડો ઓઢી શયનગૃહમાંથી નીકળે છે તેવા જ બારણા આગળના રખેવાળોએ 'કોણ એ' કરી ગર્જના કરી. તેમ જ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમાં નાગી તરવારો લઈને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવા જ જાગૃત માલૂમ પડ્યા. તેથી પોતે અદૃશ્ય થઈને નગરચર્ચાએ ચાલ્યા. જ્યાં જુએ ત્યાં ચોકીદારો ખડા ને ખડા. બારે દરવાજે ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખવાળને ઊંઘતો કે બેઠેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે પ્રસન્ન થઈ બારમા દરવાજા આગળ પહોંચતાં પહોંચતાં આ પ્રમાણે કહ્યું.

अहो ! रात्र जागृत खडे मम रक्षक महाभक्त !

શબ્દ સાંભળતા જ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસાર તેના ઉપર વાઘની પેઠે કૂદી પડ્યા અને કાંડું ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હું પાદશાહ છું એમ સૂચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલાવવાને સારુ તેમણે જવાબ આપ્યો કે:

यों कह सुखे सुवे सदा, बादशाह बडबख्त.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાંતે આ સમે સૂતો હશે અને તમે તો કોઈ ચોર જ છો. અમારા પાદશાહને પોતાના સરદારોનો આટલો વિશ્વાસ ન હોય એમ વ્યંજના કરી પોતાની જાગૃતિ બતાવી. વિક્રમ રાજા ખુશ થઈ ગયા અને તેમને સભામાં બોલાવી સવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ, આ રીતે પ્રસંગ સમજતાં આ દુહામાં રાજનીતિનો કાંઈ દોષ આવતો નથી. એમાં સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાની જ વર્ણવી છે."

પાદશાહે કહ્યું, સાબાશ! રાજાસાહેબ, તમારું બોલવું બહુ ગૂઢ છે. ઘણાને તો બીરબલ જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યે જ સમજાય. વારુ, હવે કોઈ બીજાને આ સમસ્યા પૂરવાનું મન છે?

એ ઉપરથી વિષ્ણુસ્વામી કરીને એક ગોસાઈ ત્યાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું :

आस्थास्थहरिभक्त

'હરિ' નું નામ સાંભળી પેલા ઝનૂનુદ્દીન મુલ્લાં ચીડવાયા. કોઈ ભલા મુસલમાને કહ્યું, કે હરિ કહો કે રામ કહો પણ અર્થ તો અલ્લા જ થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું કામ લડવું જોઈએ? આ સાંભળતાં જ મુલ્લાંજી હાથથી ગયા. मुल्ली–ई! तुं क्या समजताहै? दीनमे वस्तु है हि किधर? नामकीहि सब तकरार है. આ બોલવાથી ઝનૂનુદ્દીનમાં ઝનૂન સિવાય ખરા દીનની કાંઈ સમજ નહોતી એ સાફ જણાઈ ગયું, અને તેથી શાણા લોકો કાંઈક કંટાળાની સાથે હસી એને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમાં તો એ મહા ડહાપણની વાત હતી અને દીનને નામે બાદશાહનું અપમાન કરવું તેને તો એ ગાઝીપણું સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો, पादशाह, तुं मुसलमीन है कि काफिर? अफसोस! अफसोस! मं अब मेरे जैफ *चश्मोसें क्या देखता हों। બીરબલે ધીમે રહીને જાણે જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું કે "कुच नहि देखते हो, अल्लाको नहि तो फिर दुसरा क्या देखोगे?" બીરબલનું આ ટૂંકું સાંભળીને તથા મુલ્લાં ચશ્માં ચડાવેલી આંખે ડોળથી આસપાસ રોલું રોલું જોતા હતા તે જોઈને સભામાં ચોપદારથી તે બાદશાહ સુધી સર્વેને ખડખડ હસવું આવ્યું.

એવામાં રાજા તોડરમલ્લ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ હિંદુ દીવાન બીજા સભાસદોના જેવો જ ચતુર અને વિદ્વાન હતો, પણ પોતાના મહેનતભરેલા જમાબંદીના કામમાં એટલો બધો ગૂંથાયેલો રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યાવિનોદની મંડળીઓમાં આવવાનો કવચિત જ અવકાશ મળતો હતો; તેથી બાદશાહે એને વિશેષ આવકાર દીધો, અને અત્યાર સુધી જેટલી સમસ્યા-પૂર્તિ થઈ હતી તે કહી સંભળાવીને પુછ્યું કે રાજા, તમે શું કહો છો? તોડરમલ્લ પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાની

* આંખો.

જ કર્યાં કીધી પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પૂરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચોથું ચરણ ઊભું કર્યું:

बालक भूप सुभक्त

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દીવાન સાહેબ વિના સરવાળો કોણ બાંધી આપે? રાજા તોડરમલ્લ, તેં ખૂબ કરી! સઘળાની વાત તારામાં આવી ગઈ, અને કોઈની તકરાર રહી નહિ. જોઈએ, હવે બીરબલ શું કહે છે. બોલ, તારું શારદાકૃત ચરણ શું છે?

બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી ઘણી કુર્નિસો બજાવી ઉત્તર આપ્યો કે જહાંપનાહ, જ્યાં આવા આવા વિદ્વાનો ભેળા થાય છે ત્યાં તેમના તેજથી શારદાદેવી અહોનિશ હાજર જ હોય છે અને તેથી ત્યા જે નિર્ણય થાય તે કેમ ખોટો હોય? તથાપિ મારું ચરણ કાંઈક એથી જુદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજા તોડરમલ્લ સાહેબ "બાળક" કહે છે તેને ઠેકાણે મારા પાઠમાં બાલકુ છે. બાદશાહે પૂછ્યું, એ બે શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ ભેદ છે? તોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો, નાજી, પણ બાલકું એ જૂનું અને કાંઈક વધારે રસિક રૂપ છે તેથી મારા કરતાં એ સમસ્યાપૂર્તિ સારી છે એમ હું કબૂલ કરું છુ.

બીરબલે રાજા તોડરમલ્લને સલામ કરી કહ્યું, આપ લાયક આદમી છો એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પછી બાદશાહ તરફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ, રાજાસાહેબની સમસ્યાપૂર્તિ યથાર્થ છે. મારા અને એમના શબ્દાર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી. પણ મારો શારદાકૃત દુહો છે તેથી વિચારીને જોશો તો કાંઈ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચોતરફ જોયુ કે કોઈ બીજી ચમત્કૃતિ એમાંથી કાઢી આપે છે. મિયાં ફૈઝીએ કહ્યું, હાજી, આ દુહાની ખૂબી એ છે કે રાજા માનસિંગ અને મુલ્લાં અબુલફઝલની સમસ્યાપૂર્તિમાં જે વિરુદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. જો

वाल, कुभूप, सुभक्त

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જુદો અર્થ નીકળે અને નહિ તો સાધારણ રાજા લોકોને પસંદ પડતો જ અર્થ દેખાય:

बालक, भूप, मुमक्षु ।

બાદશાહ આ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે મારી સભામાં આવાં રત્નો પરમેશ્વરે આપ્યાં છે તેથી હું તેનો ઉપકાર માનું છું. વારુ પંડિતરાજ, તમે કાવ્યશાસ્ત્રી છો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સઘળાં ચરણોમાં સૌથી સારું કોને ગણવું. મારી નજરમાં તો એ સઘળાં સારાં લાગે છે. જગન્નાથપંડિતે ઉત્તર આપ્યો કે બધાંયે ચરણ રસિક છે ખરાં, તોપણ કવિકૃતતો બીરબલનું જ કહેવાય.

ફૈઝીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો કે રસ છે તો કવિતા છે અને કવિતા કહી તો પછી તે કવિકૃતિ થઈ જ ચૂકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું, મિયાં ફૈઝી, આજે તમે સંક્ષેપમાં વાદ ઠીક ગોઠવ્યો છે. वाक्यं रसात्मकं काव्यं, એ આધાર ઉપર તમે કુદતા હશો પણ રસ શબ્દનો અર્થ તમે સાધારણ લોકની પેઠે સમજો છો તેવો નથી, અથવા રસનો અર્થ તેમ જ તમારે કરવો હોય તો હું કહું છું કે કાવ્યમાં રસ કરતાં પણ કાંઈ બીજી વસ્તુની જરૂર છે.

આ સાંભળી બધા પંડિતરાજના સામું જોવા લાગ્યા. એમાં કોઈને કાંઈ સમજાયું નહિ, અને ખુલાસો માગવાની હિમ્મત ચાલે નહિ. ત્યારે પાદશાહે કહ્યું કે તમારું બોલવું ઘણું ગૂઢ છે તેથી મને વિસ્તારથી સમજાવો. "ઠીક સાહેબ" એમ કહી જગન્નાથે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો. હર્ષશોકાદિ નાના પ્રકારના મનોવિકારને સાધારણ રીતે રસ કહે છે. જો એવો રસ જે વાક્યમાં હોય તેને કવિતા કહીએ તો બહુ વિપરીત થશે. પ્રાણી-માત્રમાં મનોવિકાર છે અને તેથી વિકારી સ્થિતિમાં જે બોલે તેને કવિતા કહેવી પડશે. કૂતરું ચીડવાઈને ભસવા લાગે તો તે વીરરસ કહેવાય. અને કોઈ પોતાના બાપની પછાડી પોકશ્રાદ્ધ કરતો હશે તે કરુણરસની કવિતા કરે છે એમ કહેવું પડશે. પ્રિયમરણના શોકથી એ જે વિલાપ કરતો હશે તેમાં કરુણરસ કદાપિ હશે ખરો પણ એ કરુણરસની કવિતા કરે છે એમ તો નહિ જ કહેવાય. એમ હોય તો પ્રાણીમાત્ર સુખદુઃખને સમે કવિ છે

અને કવિમાં કાંઈ વિશેષ રહેતું નથી. અર્થાત્ પોતાના જ અનુભવની વાત કરનારો ગમે એવું રસમય બોલે તો પણ તે કવિ છે એમ નહિ કહેવાય. જો તેની વાણીમાં રસ છે, તો તે માત્ર રસિક છે એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. *કવિ તો તે જ કે પોતાના અનુભવ બહારની કથા વર્ણન કરતાં પણ તદ્રૂપ રસને દર્શાવી શકે.

આ સમસ્યાપૂર્તિ જે જે લોકોએ કરી છે તેનો નિત્ય ભાવ વિચારી જોશો તો આ મારું કહેવું વધારે સમજાશે. વળી બાળકની લીલા અવલોકવી અને તેની પ્રીતિમાં મસ્ત રહેવું એ માતાનો ધર્મ જ છે. તે પ્રમાણે રાણી સાહેબે વત્સરસ મૂકીને આ દુહો પૂરો કર્યો એમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમજ રાજા માનસિંહ જેવા શૂરા સરદાર પાદશાહના સંરક્ષણ પછાડી મંડી રહ્યા છે તેને એમ લાગે કે અમે છીએ ત્યાં બાદશાહને કાંઈ પણ ફિકર રાખવાની જરૂર નથી એ સ્વાભાવિક અને નિત્યનું જ કર્મ છે. અબુલફઝલ જેવા દીવાન જેનું કામ હમેશાં સારી મસલત આપવાનું છે તેને એમ જ લાગે કે ગમે એવા સરદાર હોય પણ તેના ઉપર ભરોસો રાખી બેસી રહે તો તે "बादशाह बदबख्त" જ જાણવો. વિષ્ણુસ્વામી ભક્ત છે એટલે એમને પરમેશ્વર ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાનું જ સૂઝ્યું. એ પ્રમાણે એ સર્વે જણે તો પોતપોતાના નિત્ય વ્યવહારની જ ધાત કહી એમાં કાંઈ કવિતા કરી એમ કહેવાય નહિ. તોડરમલ રાજા બડા હિસાબી છે એટલે આ બધાની વાત સાંભળી માત્ર તેનો સરવાળો જ કરી આપ્યો. પણ બીરબલ જેને એમાંનો એકે અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણીછટાથી દર્શાવ્યો માટે એ જ કવિ. એની જ વાણી શારદાપ્રેરિત એવો મારો તો અભિપ્રાય છે.

બાદશાહે રાજી થઈ બીરબલને "કવિરાય"નું પદ આપ્યું, અને તે દિવસથી એને એ જ નામે બોલાવવા લાગ્યો.

---

* અંગ્રેજીમા-Subjective and Objective Poetry કહેવાય છે તેવો કોઈ ભેદ પાડી Objective ને ઉત્તમ ગણવી એવો જગન્નાથ પંડિતનો આ ઠેકાણે આશય જણાય છે.

૨

શબ્દાલંકાર

કવિઓનો બીજો મેળાવડો પંદરેક દહાડા પછી થયો, કેમકે એ દરમિયાન પાદશાહ ભારી ધર્મચર્ચામાં ગૂંથાયો હતો. એ ધર્મસભામાં પણ બીરબલ પાદશાહની હજૂરમાં ને હજૂરમાં જ રહેતો, અને વખતે લાગ જોઈ બધાને હસાવતો, તો પણ કવિતારંગ ઉડાવવાની હિંમત ચાલતી નહિ. જગન્નાથ, ફૈઝી વગેરે જે સઘળા વિષયમાં કુશળ હતા તે તો ધર્મચર્ચાના જ રંગે ચડ્યા હતા. તેથી પાદશાહને આજે કવિતાવિનોદનું મન થઈ આવ્યુ હતું.

સભા મળ્યા પછી બાદશાહે કહ્યું, તે દિવસે જગન્નાથે બહુ સારો દુહો કર્યો હતો. ફૈઝી ઉમળકાથી બોલી ઊઠ્યો કે એમાનુ “हर्ख अर्घ दे अर्क को” એ ચરણ તો મારા કાનમાં રમ્યાં જ કરે છે અને કોણ જાણે એમાં શો ચમત્કાર છે તે કહી શકાતું નથી. પાદશાહે કહ્યું કે ત્યારે તમે સઘળા રસશાસ્ત્રીઓ મળી એનો વિચાર કરો.

પેલા જોશી કવિએ કહ્યું કે મારી નજરમાં એમ આવે છે કે એમાં ત્રણ પ્રાસનો થડકારો આવ્યો છે તે કારણથી એ ચરણ મનોહર લાગે છે.

ફૈઝીએ કહ્યું કે એમ તો નથી. શબ્દના જોડાવાથી કાંઈ આટલો રસ જામે નહિ, એ તો બાળખેલ કહેવાય. જોશીએ કહ્યું કે એમ શા માટે? શબ્દાલંકારની પણ મજા ઔર છે. ફૈઝી કહે, એ બધું ખરું, તોપણ ઝડઝમકના ઝમકારાથી તો બાળક હોય તે જ રીઝે. જોશીએ ચીડવાઈને જવાબ દીધો કે એમ હોય તો વિદ્વાનો એને અલંકારમાં શા માટે ગણે છે.

આ રીતે તકરાર વધી જવા આવતી હતી, પણ એટલામાં જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા કે અકેકાના મુદ્દા સમજ્યા સિવાય નકામા શું કામ વઢો છો. ફૈઝી કહે છે તે પણ ખરું છે અને જોશીબાવા કહે છે તે પણ ખરું છે. ખરું વિવાદસ્થળ જ એ છે કે અર્થ વિના રસની ઉત્પત્તિ હોય જ નહિ અને તે છતાં શબ્દાલંકાર શા

માટે કાવ્યને શોભાવે છે, એ પ્રશ્નનું વિવેચન કરવું જોઈએ. આ સાંભળી બધાએ જોયું કે વિવાદસ્થળ તો ખરેખરું એ જ છે, પણ તેનું સમાધાન શું તે કોઈને સૂઝે નહિ. જગન્નાથ પંડિત તો આટલું કહી જોઈને જ ચૂપ ચૂપ બેઠા હતા. પાદશાહે બીરબલને કહ્યું કે તું કેમ કાંઈ આ વિષે બોલતો નથી.

બીરબલ બોલ્યો : મહારાજ, હું શાસ્ત્રબાસ્ત્રમાં તો કાંઈ ઝાઝું સમજતો નથી. પણ એ ચરણ મને સારું લાગે છે તેનું કારણ મારા મનમાં તો એ છે કે "हर्ख अर्घ दे अर्क को" એવો ત્રિપુટ પ્રાસ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણો ત્રણ અર્ઘ આપે છે તે મારી આંખે દેખાઈ જાય છે.

જગન્નાથે કહ્યું, શાબાશ સંસ્કારી બીરબલ, તું તો હસવામાં અને સહજ જાણીને બોલે છે પણ એ જ 'શબ્દાલંકારના શાસ્ત્રનું હાર્દ છે. પૃથ્વીપતે, રસિક દૈત્રી કહે છે તેમ જ ઝડઝમકના ઝમકારા જાતે કાંઈ કામના નથી, અને તેથી બાળક સિવાય કોઈ પણ રીઝે નહિ. પરંતુ જ્યારે તે શબ્દના ધ્વનિ ઉપરથી કાંઈ અર્થની વ્યંજના નીકળે ત્યારે તે રસનું કારણ થઈ પડે. ઘણા માણસ એવી વ્યંજના સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી, તો પણ તેના અંતરમાં કાંઈ એનો આભાસ પડે છે અને તેથી એને આનંદ થાય છે. જે શબ્દના ધ્વનિમાં કાંઈ વ્યંજના રહેલી નથી તે માત્ર બાળખેલ જ છે. એ જ કારણથી એક કવિની ઝડઝમકોથી વિદ્વાનો રીઝે છે અને બીજાની ઝડઝમકો એવી હોય છે કે તે સાંભળી હસવું જ આવે છે. શબ્દાલંકાર સારો કયો ને નઠારો કયો એ ઓળખવામાં બહુ બારીક બુદ્ધિનું કામ પડે છે, અને તેથી ગામડિયાઓ તો ચાર ચચ્ચા મમ્મા વધારે મેળવેલા હોય તો તે જોઈને જ વધારે રાજી થાય છે.

આ પ્રમાણે જગન્નાથ પંડિત વ્યાખ્યાન કરે છે એટલામાં આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યું અને ચોમેર ઘનઘોર થઈ રહ્યું. આ જોઈ સઘળાનાં મન રાજી થયાં, કેમકે ઉનાળો જઈને ચોમાસું બેઠું હતું અને લોકો ક્યારના વરસાદની ફિકર કરતા હતા. સઘળા હરખથી આકાશ ભણી જોવા લાગ્યા. બાદશાહે કહ્યું કે દૈત્રી, તું કાંઈ આ પ્રસંગને અનુસરતી કવિતા કર.

ફૈઝીનું અંતઃકરણ આ ઈશ્વરલીલા જોઈને ઊભરાઈ રહ્યું હતું અને તેથી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:

तृषित धराके शिर धग, अधर उठाके आन;
सागर खारा छर मिठा, धन्य धनी भगवान.

ભાવાર્થ: આખી પૃથ્વી તૃષાતુર થઈને પાણી પાણી કરી રહી હતી તેથી પરમેશ્વરે અદ્ધર ઉઠાવીને તેના માથા ઉપર દરિયાને જ લાવીને મૂક્યો અને વળી તે ખારો હતો તેને મીઠો કર્યો. ધન્ય છે સૌના મહા દયાળુ ધણી ઈશ્વરને!

બાદશાહ બોલ્યા કે ફૈઝીએ બહુ મઝેની વાત કહી. બીરબલ કહે, મહારાજ, એ સાહિત્યનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. એમાં જે કહ્યું તે બોલેબોલ ખરું છે અને તે બોલેબોલમાં રસ છે. દરિયામાંથી પાણી મીઠું થઈને ઊંચે ચડે છે અને અદ્ધરનું અદ્ધર આપણે માથે આવીને ઊભું રહે છે એમાં કાંઈ ખોટું નથી. ખરી કવિતાવાળી ઈશ્વરસ્તુતિ તે આનું જ નામ!

એવામાં મંદ મંદ પવન આવવા લાગ્યો અને મેઘરાજા લાવલશ્કરની સાથે પધાર્યા. એ મજા લેવાને બાદશાહ ઝરૂખામાં જઈ બેઠા, અને બીજાઓ ફરતા ફરતા ત્યાં ઊભા રહ્યા. સઘળાના જીવમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો અને થોડા વખત સુધી કોઈને કાંઈ પણ વાત કરવાનું સૂઝયું નહિ. પછીથી રાજા ટોડરમલ બોલ્યા કે વાહવા! દુનિયાં આબાદ થઈ ગઈ! અકબરશાહે કહ્યું કે "રાજા તો મેઘરાજા, ઔર રાજા કાયકા" એમ જે કહેવાય છે તે ખરું જ છે. બીજા કોની મગદૂર છે કે એક પલકમાં દુનિયાને આ પ્રમાણે આબાદ કરી શકે.

જગન્નાથે કહ્યું કે, મહારાજ ખરું કહો છો. રાજનીતિમાં પણ મેઘરાજાને જ વખાણ્યો છે.

कैसो राज चलावनो, मे'सो शीख सुजात;
ले सो लगे न लोगकों', दे सो सुख साक्षात.

અર્થ:—હે, ઊંચા કુળના રાજપુત્ર, રાજ કેમ ચલાવવું તે તું મેઘરાજાની પાસેથી શીખ. તે લોકો પાસેથી લે છે તે કોઈને કાંઈ પણ જણાતુ નથી અને આપે છે તે તો બધાને સાક્ષાત્ સુખરૂપ માલૂમ પડે છે.

ટોડરમલ્લે કહ્યું, એ બરાબર વાત છે. મેઘરાજા વરાળરૂપે બધા પાસેથી પાણી ખેંચી લે છે તે કોઈને કાંઈ જ જણાતું નથી, પરંતુ જ્યારે વૃષ્ટિરૂપે તેનું તે પાણી જગતને પાછું આપે છે ત્યારે વાહવા થઈ રહે છે. વજેવેરા ઉઘરાવવાની ખરી રીત એ જ છે. એનો પહેલો નિયમ એવો છે કે સઘળા પાસેથી લેવા અને પક્ષાપક્ષીથી કોઈને બાતલ રાખવા નહિ. એ બાબત તો પંડિતરાજે પ્રથમ જ કહ્યું હતું કે, "दरिआ अरु कुआत" સૌની પાસેથી મેઘરાજાની મહેસૂલ લેવાય છે. બીજો નિયમ એ છે કે બધા પાસે લેવું ખરું પણ જેવી જેની શક્તિ. આ નિયમ પ્રમાણે બરાબર કોઈ રાજાથી વર્તી શકાતું નથી. પણ સૂર્યનારાયણના હાથમાં તો અદલ કાંટો છે. સાગરમાંથી સાગર પ્રમાણે, ને ગાગરમાંથી ગાગરના પ્રમાણમાં જ વરાળ ઊંચે જાય છે. ત્રીજું ને ખરું કહીએ તો મુખ્ય વાત એ છે કે સઘળા વજેવેરા લેવા તે લોકના લાભને માટે જ લેવા એ વાતમાં પણ મેઘના જેવું પરમાર્થપણું કયા રાજનું નીકળવાનું હતું? ચોથો નિયમ એ છે કે શક્તિ પ્રમાણે મહેસૂલ લેવું એટલું જ નહિ, પણ કકડે કકડે એવું લેવું કે કોઈને જરાયે ભારે પડે નહિ. એ વાતમાં પણ મેઘરાજાની બરાબરી કોઈ કરી શકે એમ નથી. એ એટલું થોડું લે છે કે કોઈથી દેખાતું નથી. મતલબ કે જેમ જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ મેઘરાજાની નીતિ સર્વોપરી માલૂમ પડે છે. એ બાબત કોઈ કવિ કહે છે કે:

सागर गागर सर्वकी, शक्तिवत सुख मूल;
अल्प अल्प अदृश्यरुप, मेघ लेत मे'सूल.

૧૮૭૯–૮૦

મેઘદૂત કાવ્ય

(૧૮૭૦)

આ કાવ્ય મહાકવિ કાળિદાસનું રચેલું છે. કાળિદાસનો સમય નિર્માણ થયો નથી, અને એ નામના બે કવિ થઈ ગયા છે એવું ધારવામાં આવે છે. તોપણ આ કાવ્ય તો શકુંતલા નાટકના કર્તાએ જ કીધું છે એમ બધા વિદ્વાનો માને છે. આ કાવ્ય અગર જો નાનું છે, તોપણ એના સરસ ગુણને લીધે મહાકાવ્ય કહેવાય છે. એનું બંધારણ આ પ્રમાણે છેઃ યક્ષલોકોનો અધિપતિ જે કુબેર, તેણે પોતાની વાડીનું રક્ષણ કરવાનું કામ એક યક્ષને સોંપ્યું હતું. એ યક્ષ એક દિવસ પોતાના કામમાં ચૂક્યો, અને તેથી કુબેરે ક્રોધે ભરાઈને શાપ દીધો કે, તું બાર માસ સુધી તારી સ્ત્રીના વિયોગમાં રહેજે. તે પૃથ્વી ઉપર આવીને આશ્રમ કરી રહે છે, અને વિરહદુઃખમાં બળ્યાં કરે છે. વર્ષાઋતુના આરંભમાં એક વાદળું એની નજરે પડે છે, અને તે જોતાં જ વિયોગની પીડાથી ઉન્માદ અવસ્થા આવી રહી છે, તેમાં પોતાની પ્રિયાને એ વાદળા જોડે સંદેશો કહાવવાનો તરંગ ઊઠે છે. એ પ્રમાણે તરત જ તેને કહેવા માંડે છે. પ્રથમ ચિત્રકૂટ પર્વત, જ્યાં એણે આશ્રમ કીધો હતો, ત્યાંથી કૈલાસ જવાનો માર્ગ બતાવે છે. એ માર્ગ ખરેખર સ્વચ્છંદે કલ્પ્યો નથી, પણ સૃષ્ટિના અચળ નિયમ પ્રમાણે વાદળાંને જવું પડે છે તે જ છે. આ માર્ગ દર્શાવતાં વચમાં જે

જે પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ સ્થળો આવે છે તેનું વર્ણન સંક્ષેપમાં ઉત્તમ કવિને શોભે એવી રસિક રીતે કીધું છે. વળી પોતાની સ્ત્રીની ત્યાં કેવી અવસ્થા હશે તેનું ચિત્ર આપતાં તો હદ જ વાળી છે. એ ચિત્ર સાક્ષાતવત્ સાચું અને રસથી ભરપૂર છે. અંતે જે સંદેશાને માટે આ કાવ્ય રચાયેલું છે તે સંદેશો આવે છે. મેઘદૂતનો અર્થ એ કે, જે કાવ્યમાં મેઘ કહેતાં વાદળાંને પોતાની પ્રિયા તરફ દૂત કરીને મોકલ્યો છે તે. આ મહાકાવ્ય આ દેશમાં એવું તો ઉત્કૃષ્ટ ગણાયેલું છે કે કેટલા કવિઓએ સંસ્કૃતમાં હંસદૂત, ઉદ્ધવદૂત, પદાંકદૂત ઇત્યાદિ કાવ્યો એના જેવા બંધારણ ઉપર રચ્યાં છે, અને તેઓ જાતે સારાં છે તોપણ કોઈનું એની સાથે સરખાવાય એવું નીકળ્યું નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં પણ એ કાવ્ય એટલું જ વખણાય છે.

સંસ્કૃતમાં એ કાવ્ય મંદાક્રાંતા વૃત્તમાં જ બધું લખેલું છે. એ વૃત્તની તારીફ હોરેસ વિલસન આ પ્રમાણે કરે છેઃ "એ વૃત્તમાં માધુર્ય અને પ્રૌઢી અજાયબ રીતે ભરેલાં છે, અને એ બંને બાબતમાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન ગમે તે ભાષાના સારામાં સારા આખા કાવ્યમાં વપરાયેલા છંદો સાથે સરખાવતાં આ વૃત્ત સરસ માલૂમ પડશે." આ બે ગુણ પ્રાકૃત કવિતામાં આણવા એ કામ કંઈ સહેલું નથી. અક્ષરછંદોમાં પ્રૌઢી આવે છે ખરી, પણ ગુજરાતીમાં તે ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે એ સૌને જાણીતું જ છે. અક્ષરછંદોમાં બીજો દોષ એ છે કે ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીઓ સિવાય (જેમને ગુજરાતી પદ્ય વાંચવાનો જ અભાવ છે) જૂના લોકો બિલકુલ એથી અજાણ્યા છે, અને નવામાંના પણ થોડા જ બરાબર વાંચી શકે છે. દોહરા, ચોપાઈ, છપ્પા, સવૈયા, કવિત, અને બીજા એવા વ્રજભાષામાંથી આવીને ગુજરાતીમાં હાલ સાધારણ થઈ ગયેલા છંદોમાં અત્યંત સરળતા છે, ત્યારે પ્રૌઢી નથી. હિંદુસ્તાની બાનીમાં ફક્કડાઈ છે ખરી. ગુજરાતની દેશી બદ્ધ રીતિઓમાં કોમળતા બહુ જ છે, પણ તેમાં ગાંભીર્ય ક્વચિત જ આવી શકે છે, અને શાસ્ત્રીય શૈલીથી તો લખવું અશક્ય જ છે. પ્રેમાનંદ સરખા કવિની ચતુરાઈ જેટલી રસ મૂકવામાં છે તેટલી જ પ્રસંગને અનુસરતી દેશીઓ ચૂંટી કાઢવામાં રહેલી છે

જો પ્રેમાનંદે નળાખ્યાન અક્ષરવૃત્તામાં લખ્યું હોત તો કદી પણ તે પ્રસિદ્ધ ન થાત, અને એક જ છંદમાં આખું કાવ્ય સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, અને બીજી ઉત્તમ ભાષાઓની કવિતામાં થાય છે તેમ જો લખ્યું હોત, તો અમને નિશ્ચય છે કે તેમાં આવો રસ આવત નહિ, અને વાંચનાર બેશક કંટાળી જાત. આ ગૂંચવણુ મટાડવાને અમે આ કાવ્યને અનુકૂળ જાણી મેઘ છંદની યોજના કીધી છે. એમાં માધુર્ય અને પ્રૌઢી એ બન્ને ગુણ મનમાનતા આવેલા છે. એ નામ અજાણ્યું છે, પણ એ ઢબની કવિતાઓ ગુજરાતમાં બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે. "તારું ગોકુળ જોવાને આવરે મથુરાના વાસી," "પ્રેમચંદાની બલિહારીરે રસિકજન જોયે," જે રીતે ગવાય છે તે રીતે જ આ ગવાઈ શકાશે, અને એનું બંધારણ બિલકુલ સરખું જ છે. તેમાં એક ટેક અને ઉપલી બે કડીઓ વારે વારે બેવડાયા કરે છે તેમ આ છંદમાં થતું નથી, કેમકે વાર્તિક કાવ્યમાં એ શોભે પણ નહિ અને અર્થને હંમેશાં નડ્યાં કરે. તેની જગો ઉપર જુદાં ત્રણ ચરણો આવે છે એનું માપ નીચે બતાવ્યુ છે.

૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧
એક કુ | બે ર ત | ણો ગણ | ર ક્ષ ણ | રોજ ક | રે કુ લ | બાગ =૨૭
૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૧ ૧ ૧ ૧ | ૨ ૨ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧
જે ગુણ | વં ત સુ | જા ણ ચ | તુ ર ર સ | રંગી | પ્રેમોં અ | થાગ =૨૭
૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૨
સં ગીં ત | રૂપ સ | લૂણો =૧૨

૧ ૧ | ૨ ૨ | ૨ ૧ ૧ | ૩ ૧ | ૨ ૨ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૨
નિજ | પત્ની | પદ્મિનીં | નાર | નું પા | ળે વ્રત | પ્રેમે =૨૬
૨ | ૧ ૧ ૧ ૧ | ૧ ૧ ૨ | ૩ ૧ | ૨ ૨ | ૨ ૨ | ૨ ૨
છે | સહજ સુ | ગમ રૂહે | વું સ | દા પ્રી | તિના | નેમે. =૨૬

પહેલા અને બીજા ચરણમાં કુલ માત્રા સત્તાવીશ, ચતુષ્કળ તાળ સાત, અને સોળમી માત્રા પછી યતિ છે. ત્રીજા ચરણમાં ૧૨ માત્રા અને ત્રણ તાળ છે. એ ચરણ ઉપલા ચરણની જોડે જ લાગલાગટ બોલવામાં આવે છે. ચોથાં અને પાંચમાં ચરણ સરખાં જ છે. એમાં ત્રીજી માત્રાથી તાળ શરૂ થાય છે, કુલ માત્રા

૨૬ છે, અને ત્રીસ ૭ છે. ત્રીજા તાલની પછી કિંચિત્ વિરામ આવે છે. પ્રહેલા, બીજા, ચોથા અને પાંચમા ચરણમાં ત્રીજા તાલમાં એક માત્રાનું તાન થઈ શકે છે (જેમકે આ છંદમાં 'ના' તથા 'વું' અક્ષરો આગળ થયું છે) અને છેલ્લા તાલમાં તો હમેશાં જ થાય છે માટે તેને ગણવામાં લીધું નથી. સંગીત-કવિતામાં એ સિવાય ઘણે ઠેકાણે તાન કરાય છે અને તેથી બેશક માધુર્ય વધે છે, પણ લાંબા કાવ્યમાં તે ઉચિત લાગતું નથી. મંદાક્રાંતાના પ્રત્યેક પદમાં ૨૭ માત્રા આવે છે તેથી તેનું અને મેઘ છંદનું માપ ઘણુંખરું પાસે પાસે જ આવી રહે છે. આવા સરખા માપના છંદમાં સંસ્કૃત સરખી અતિ સંક્ષિપ્ત વાણીમાંથી શ્લોકેશ્લોક ઉતારવા એ કેટલું અઘરું છે તે અનુભવીઓ જ જાણે છે; પણ ભાષાંતર કરતી વખતે એ ધોરણ નજરમાંથી જવા દીધું નથી.

આ છંદને મેઘ નામ લાયક જ છે કેમકે એ ગવાતી વખત મેઘના જેવી જ સૂરની ઘટા જામી રહે છે.

[નીચે આ ભાષાન્તરના નમૂનારૂપ થોડી કડીઓ આપી છે.]

પૂર્વ મેઘ

* * *

એક સમે નિજ ધામ ગયો ત્યાં લાગી સમાધિ પ્રેમ,
ભાન રહ્યું ન શરીરનું તો મન ધનપતિ સાંભરે કેમ
કે તેની વાટિકા?
એવે ઐરાવત ત્યાં આવીને ફરિ વળિયો વાડી,
ફુલછોડ ખુંદી ચૂરો કર્યાં, કોપ્યો ભંડારી. ૩
'યક્ષ! અલક્ષ થયો સેવામાં તું જે જુવતી કાજ,
તે જુવતીથી દ્વાદશ માસ તું રહેજે વિયોગમાં જ,
જા મદમસ્ત હરામી!'
સુણી શાપ અસહ્ય જ વજ્રથી તે ચિત્તે પ્રજળી
નિસ્તેજ થયો પડ્યો પૃથ્વી પર બેશુદ્ધ થઈ. ૪
ઠેઠ ચિત્રકૂટ ઘાટ ઉપર તે જઈ પડિયો, જ્યાં ઘટ્ટ
વૃક્ષ ઘટા ઘટ છાઈ રહી, ને છે ગોદાવરી પટ્ટ
પુનિત જ સીતાસ્નાને:

ત્યાં આશ્રમ કરી દિન દોહ્યલા એ જયમ ત્યમ કાપે,
પડ્યું નિકળી કનક કડું હાથથી ઝૂરી ઝૂરી બળાપે. ૫

એમ કરતાં માસ અષાઢે સાંજે મેઘપ્રચંડ,
સૂર્યકિરણથી સુવર્ણવર્ણો જાણે વક્રજતુંડ
ગજ ટીંબાસંગ ક્રીડે;
એ અદ્રિને આલિંગતો દીઠો વિરહીએ
દિલડામાં દાઝી દુઃખણી આતુર દષ્ટિએ. ૬

ઉભરાયું હૈડું, પણ રાખ્યાં યત્નથી થંભી નીર,
કામપ્રદીપન ઘન સન્મુખ તે ઉભો નયન કરી થીર.
કોટિક કલ્પના કરતો;
"થઈ જાય વિહ્વળ સંજોગી પણ ઘનદર્શન એવું,
ઉત્કંઠિત કંઠાલિંગને વિરહીનું શું કહેવું!" ૭

સમાચાર શુભ માહરા રે તરુણી પ્રાણાધાર
એ લઈ જાશે, એમ વિચારી ઘનપૂજન ઉપચાર
ચૂંટચાં કુટજ ફુલ ચારુ;
કીધી પૂજા યથાવિધિ મેઘની પછી મસ્તક નામી,
નિજ નારીને સંદેશડો કહાવે છે કામી. ૮

ધૂમજ્યોતિજળવાયુથી ઉપજ્યું વાદળું તે શી પેર,
વાણીવિદગ્ધ સુપ્રાણી સંગ પણ મોકલવો મુશ્કેલ
સંદેશો લઈ જાએ,
એ અંદેશો એ તો તજી જાયે જીમૂતને;
નિર્જીવ સજીવ છે સરીખડાં સહજે મોહિતને. ૯

જન્મ પુષ્કરાવર્તકેરે ત્રિભુવનચાહન કુળ,
રૂપ વિચિત્ર ચહો તે ધર્તા, ઇંદ્રપ્રધાન અતુલ્ય
છોજી તમે તે જાણી
દુર્ભાગ્યે બંધુવછૂટડો હું જાચું છું તમને;
ભલું અફળ સુજનને જાચવું, ભૂંડું સફળ અધમને! ૧૦

બળતાંનો વિશ્રામ તું સાચો તેથી, પયોદ! સુવેણ
કુબેર ક્રોધે વછોડી છેટે નાંખેલાનાં કહેણ
જા તું પ્રિયાપ્રતિ લઈને;
યક્ષેશ્વરની અલકાપુરી, જ્યાં ભવન રૂપાળાં
પુર બા'ર વિરાજિત બાગ શિવશિરચંદ્રે ઉજાળ્યાં. ૧૧

સ્વાર પવન પર થઈ તું સંચરીશ ત્યારે પથિકપિયુનાર
કેશ ખસેડી કપાળથી તુને વિરહવિડારણહાર
ધારી નિરખશે હરખે;
વરસાદની સાથે કોણ ઘર પાછો નથી વળતો?
રે! માત્ર પરાધીન હું સમો કોક જ જન બળતો! ૧૨

કર મંગળ, શુભ શકુન થાય છે! મંદ મંદ અનુકૂળ
પવન વહન કરવા આ આવ્યો; ચાતકે ચિત્ત પ્રફુલ્લ
વામ અલાપ ઉચાર્યો;
બગલાંની હારો આવશે, સલૂણા! તુજ સામી
સુખ લેવા ગર્ભાધાનનું મન આનંદ પામી. ૧૩

સુચિહ્ન છે, અવિચ્છિન્ન જઈશ જો તો જિવતી, ઓ ભાઈ!
દેખીશ તું હજી નિશ્ચય તારી પતિવ્રતા ભોજાઈ
ગણતી દિવસ અવધિના;
છે પ્રેમી પુષ્પ સરીખડાં અબળાનાં હૈડાં,
ઝટ ફાટી વિજોગે જાય પણ રહે આશાબંધાં. ૧૪

* * *

ઉત્તર મેઘ

* * *

પાળે પાનાં જડેલું ત્યાં છે એક તળાવ રસાળ,
કનકનાં પત્ર ને વિદૂરમણિની ચળકતી કાળી નાળ
એવા કમળે ઢંકાયું,
નીર નિર્મળ જેનાં જોઈને બહુ હંસ વસ્યા છે,
ચોમાસે પણ નહિ પાસેનું માનસરોવર વાંછે. ૧૫

મારી પ્રિયાની પ્રિયા રંગટેકરી ત્યાં છે તળાવને તીર,
કનકકદલીવન ચોગમ ચળકે, નીલમણિમય, વીર,
શિખર સરસ શોભે છે.
તે સાંભરી આવે છે હવાં ચિત ચમકિત હોઈ,
ચોબાજુ ઝબુકતી વિજળીઓમાં તુજને જોઈ. ૧૬

માધવી વેલનો માંડવો ત્યાં, ફરતા કુરબક છોડ.
પાસે લાલ અશોક પ્રણમતું પલ્લવે ધરીને કોડ;
ને ચિતચોર બકુલ છે.
એક ઇચ્છે મારૂં ચરણ, બીજું મુખની મદિરાને,
મુજ પેઠે તુજ ભાભીના રે દોહદને બા'ને. ૧૭

લીલા વાંસ સમાન પ્રકાશિત, લીલાં રત્ન જડિત,
સ્ફાટિકના પાયા પર શોભે સ્તંભ સુવર્ણનો નિત્ય
એ વૃક્ષોની વચમાં;
નીલકંઠને થન થન નચવે જ્યાં સાંજે શામા રે,
કર કોમળે તાલ બજાવતી કંકણ ઝણકારે. ૧૮

એ લક્ષણ રક્ષણ કરી ઉરમાં, દક્ષ દયાળુ મિત્ર,
શંખ પદ્મ વળી ચીતર્યાં દ્વારે દેખી પરમ પવિત્ર
મંદિર મારું ઓળખજે.
નિસ્તેજ થયું નિશ્ચે હશે હમણાં મુજ પાખે !
રવિ આથમે તો અંભોજ નહિ નિજ આભા રાખે ! ૧૯

તુર્ત તું તુર્ત ઉતરવાને ધર લઘુકરી કેરું રૂપ;
પ્રથમ કહી જે રમણ ટેકરી તેના રમ્ય અનુપ
શિખર ઉપર જઈ બેસી
વીજરૂપી નજર તું ઘરમાં રે ફેરવ ચોપાસે,
હોય આગિયાની ઓળ એવારે અતિ અલ્પ આભાસે. ૨૦

ત્યાં નિરખીશ તું પદ્મિની રે સ્ત્રીમણિ રૂપનિધાન,
નાજુકડી જોબનભરી, જેના પાકાં બિંબ સમાન
અધર સરસ શોભે છે:
ઝીણી દંતુડિયો અણિયાળી છે કળી કુંદની જાણે;
છે લોચન રમણિક રાંકડાં ચોંકી હરણી પ્રમાણે; ૨૧

કટિ પાતળી મુઠ્ઠીમાં માતી; નાભિકમળ ગંભીર;
પીન પયોધર મદભર પૂરાં, જેને ભારે શરીર
કાંઈક નીચું નમ્યું છે;
ધીમે ધીમે ચરણ ચલાવતી નિતંબને ભારે:
શું વર્ણવું? વિધિએ પ્હેલી રે રચી પૂર્ણ:પ્રકારે! ૨૨

તે જ ગૂમ થઈ ગયલી ગોરી જાણ બીજો મુજ પ્રાણ,
રોજનો સાથી હું દૂર પડેથી જાણે ચક્રી સુજાણ
હોય એકલડી પડેલી.
ઝૂરી ઝૂરી અરે વિજોગમાં આ લાંબે દહાડે,
રૂપ વર્ણ્યું બધું વણસ્યુ હશે જયમ પંકજ ટાઢે! ૨૩

જળ ભર્યું, ઝાંખું, અર્ધ છવાયુ, જાણે ચંદ્રનું બિંબ;
તેમજ છૂટી લટોમાં લપાયું વ્હાલીનું વદન, આલંબ
કોમળ કર પર કરતું;
હાય હાયની ઊની ઝાળમાં હોઠ સુકા પડીને
રૂપ રંગ રહિત થયા; સૂઝ્યાં બહુ નેત્ર રડીને. ૨૪

× × ×

બાળલગ્નબત્રીશી

(૧૮૭૬)

[બાળલગ્નથી કેવાં કેવાં નુકસાન પ્રત્યેક વ્યક્તિને તથા સમસ્ત દેશને થાય છે તે વિષે સ્વ. નવલરામભાઈએ બત્રીશ ગરબીઓ રચીને તેઓ અમદાવાદ હિંદુ બાળલગ્ન નિષેધક સભાના મંત્રી હતા ત્યારે છપાવી હતી. તેમાંથી નમૂના તરીકે ચાર અહીં આપી છે.]

ગરબી ૧ લી

"સુણો શામળા હું તુજ માટ ઘેલી થઈ જો." એ રાગે

સ્મરૂં સૃષ્ટિનું હું આદિ કારણ શ્રી હરી જો,
માગું માગું હું મનવેધિ વાણી કરગરી જો. સ્મરૂં૦ ૧
મોટિ આશે હું પરમાર્થ અર્થે નીકળ્યો જો,
પ્રભૂ તૂં વિના તે શું કરૂં હું એકલો જો? સ્મરૂં૦ ૨
અરે તૂં વિના તે ન્યારો હું તે ક્યાં રહ્યો જો?
મેં તો કર્તા હર્તા તને ત્રિવિધે લહ્યો જો. સ્મરૂં૦ ૩
પ્રભૂ તૂં વિના ન હાલે એકે પાનડું જો,
પ્રભૂ તૂં વિના મંડાણ આ બધું મિંડું જો. સ્મરૂં૦ ૪
તારે આશરે સંસાર આ થંભી રહ્યો જો,
તારા આશરાનિ આશે હું ઉભો થયો જો. સ્મરૂં૦ ૫
નહિ જ શાહેરોનિ લાહેરી હું આ લવું જો,
આ તો ઊંડિ અંતર આરતે જ હું રતવું જો. સ્મરૂં૦ ૬

અંતર્યામિને અજાણ્યું તે શું છે અરે જો?
મારૂં ભિતર આ ભડકે બળે નિરંતરે જો. સમરૂં૦ ૭
મારા દેશનાં દુઃખ દેખિ હું દુખ્યો દુઃખે જો,
નથી લાગે છે તેવું કહેવાતું મુખે જો. સમરૂં૦ ૮
માટે વાણિ સબળ આપ એવિ ઓ ધણી જો,
દેશિ બંધુ મારા જાગિ જોય ઘરભણી જો. સમરૂં૦ ૯
લાગિ લાહ્યને ઘરબાર બળે આપણાંજો,
જાગો! જાગોને! ઓ દેશિ મારા દામણાં જો! સમરૂં૦ ૧૦
નથી જાગતા જ એ તો જરા કંઈ કરે જો!
કોણ જાણે શા સુખે ઊંઘે છે એ અરે જો? સમરૂં૦ ૧૧
પણ ઓ જગતના જિવન તું તારૂં કંઈ જો,
નવલવાણિમાં બળપ્રેરે, સૌ થાએ સહી જો. સમરૂં૦ ૧૨

લગ્નનું કામ કેવું મોટું છે?

ગરબી ૩ જી

"ઓધવજી છે અળગીરે કે વાત એક પ્રેમતણી" એ રાગે.

જેને બાળ પોતાનાંરે વ્હાલાં કાંઈ પણ હોએ,
તે ચિત ચોટાડીરે આ સુણજો સહુ કોએ ૧
મૂળ શાસ્ત્રને મળતુંરે, અકલને અનુસરતું,
શુદ્ધ ધર્મને ધરતુંરે સુધારો બધો કરતું. ૨
હિત બાળનું થાએરે, એવું હું ભાખું છું;
દુ:ખ દેશનું જાએરે તેવું હું દાખું છું. ૩
બાળ લગન બત્રીશારે હું ગાઊં છું ગુણ ભરી;
ગુણી જન ગુણ ગ્રહેજોરે વિવેક અનેક કરી. ૪
છે કેવી જ વસ્તુરે લગન તે વિચારો;
સંબંધ લગનનોરે કેવો છે તે ધારો. ૫
એકવાર કણમાંરે પડ્યું તે પડ્યું જ પાણી;
એકે ઉપાય જ રે નથી હણવા હાણી. ૬
સંસારમાં સૌથીરે મહાભારત ભારે
છે લગનનું કારજરે જોખમ બહુ જેમાંરે ૭

એ સામટો સહીરે બાધાં ભવના સુખનો,
સુખ તો સુખ નહિ તો રે શુમાર નહિ જ દુઃખનો. ૮
આવું કાર્જ કરતાંરે ઉતાવળ કયમ કરિએ ?
વારંવાર વિચારીરે એ વીરા ડગ ભરિએ ૯
જન જનમ સુધીનાંરે ન દુઃખ દરિયે ધરિએ,
જન્મ આપી જણ્યાંનાંરે ન શત્રુ પુરાં ઠરિએ. ૧૦

આગગાડીમાં જોડેરે ઘડી બે ઘડી રહેવું;
તોય બેસો તપાસીરે પાસેનું જન કેવું ૧૧
જન્મારો સારો રે લેવો જખ મારિ જોડે;
તે જોડું તો જોડતાંરે કરો આંધળિયાં કોડે ૧૨

અરે લોક લવેછેરે આપ્યાં ધર્મે તમને,
હવે કર્મે ખાજોરે. ન દોષ દેશો અમને. ૧૩
બ્રહ્મજ્ઞાન આ ભારેરે ભણ્યા ક્યાં કહો ભાઈ?
સંભાર્યું સવેળાજરે મરે બાળક જયાંઈ. ૧૪
કર્તાપણું ક્યારનુંરે મુકી બેઠા છો તમો ?
શેર શાક તો શોધવારે દુકાને દુકાને ભમો ! ૧૫

પાન પાઈનાં લેતાંરે પાકાં કાચાં બહુ જ કરો ?
દમડીનો દોરોરે લેતાં બહુ તાણિ મરો ! ૧૬
એમ જૂજ જણસ પણરે જઈની લો જ્યારે,
ખોળી ખોળિ તપાસીરે તોળી તોળી લો ત્યારે. ૧૭

ને બાળનો બગડેરે બધો ભવ જે કરતાં,
ત્યાં તો બ્રહ્મજ્ઞાનીરે ભાઈ થઈને ફરતાં ! ૧૮
શિદ દૈવ ને દૈવનારે બનાવો છો બહાનાં ?
અરે ચોખું જ કહોનેરે લ્હાવો અમે લેવાનાં. ૧૯

પછી પુત્ર કે પુત્રારે મરે તો છો મરતાં;
છો લાગે તો લાગેરે કલંક નથી ડરતાં; ૨૦
અમે ધર્મ અધર્મજરે નથી મનમાં ધરતા;
અમે શાસ્ત્ર ને બાસ્ત્રનીરે નથી પરવાહ કરતા; ૨૧
અમે બાળ લગનનોરે લ્હાવો તો લેવાના ?
તો કવિજન કોપીરે કહે છે તમે મરવાના; ૨૨

બાળલગ્ને બાયલા કર્યા.

ગરબો ૨૩મો

(રાગ પ્રભાત)

"ઉઠી પ્રભાત સમરીયેજી શ્રી ગણેશ દેવા" એ રાગે;

અંગ્રેજો રાજ કરે દેશી રહે દબાઈ!
એમાં શી નવાઈ? જોને એનાં શરીર ભાઈ! ૧
પેલો પાંચ હાથ પુરો, પુરો પાંચસેંને;
પડે એવો હૃષ્ટ પુષ્ટ નજર ન્યાળી લેને. ૨
રગે રગે રાતુ લોહી ઘૂમી રહ્યું જ રોજે;
મોટાં મોટાં કામ કરે એ તો સહજ મોજે. ૩
ચાલ એની ઉછળતી, જો, શા કરે ધમકારા,
થર થર થર એ ધ્રુજાવે છે જ સકળ ધારા! ૪
આંખ તો ફાટેલીને બીજાજ કડક હાહાડી,
સંદે હોય તો છેડી જોજો વાંક કાંક કાહાડી! ૫
સ્વરાજથી કંઈ થાતું હશે તોય કહું હું સાચું
મગજ તો બીજાજી એનુ એમાં કાંઈ ન કાચું. ૬
એ તો છે અલમસ્ત ને મદમસ્ત સમસ્ત અંગે,
પાહાડને પણ પાહુ મારે, જબરદસ્ત જંગે! ૭
હાડકાં જ એનાં બહુ લાંબાં પોહોળાં દીસે,
રીશે જો ભરાયો, તો તો વાઘે એથી બ્હીશે! ૮
બે હાથે પણ એનો પંજો તમથી નહી ઝલાએ,
બાળલગ્ને બાળી મૂક્યા તેથી તેથી શું થાએ? ૯
વીર્ય બાળ્યું બાળ્યું બળ જ બાળી દેહ બાધી,
વણઅરીણે અરીણે જેવા હાલ લીધા સાધી. ૧૦
મુખ થકી ન માખી ઉડે દૂબળા દેદારો,
જુદ્ધનું તો નામ સુણી છુટે છે કંપારો. ૧૧
ચાલ્યા હાલ્યાનો જ બહુ દીલથી કંટાળો,
કીર્તિનો તો કોડ મૂળે કાસળ જાણી ટાળ્યો. ૧૨
પરાધીનપણાનો કાળો ચાંદલો કપાળે,
છે હજાર વર્ષ થયાં ચોંટ્યા તે કુણ ટાળે? ૧૩

ચેતો ચેતો, દેશી મારા, દુઃખનું મૂળ વાઢાડો,
બાળલગ્ન બંધ કરો, મચાવો અખાડો. ૧૪
કેળવી તન મન બનો બાવન વીર વીરા,
શુરાની જ સૃષ્ટિ છે એ, સુણો સજન ધીરા ! ૧૫
શૌર્ય તો બ્રહ્મચર્ય વણ ન વિશ્વમાં કંઈ જાણ્યું,
અંગ્રેજે પાળ્યું તો ફળ જો તેણે જ માણ્યું ! ૧૬
આર્યનો સંસ્કાર સારો છોડી તમે દીધો,
ત્યાં થકી જ સેહેજે શુદ્ર ભાવ માગી લીધો. ૧૭
બાળલગ્ન રીતિ છે વિપરીત જુઓ વિચારી,
લગની તો લાગ્યા વિના શાં લગ્ન એ નરનારી ? ૧૮
લગની તો લાગેરે જ્યારે જાગે જોબન અંગે,
જોબન અંગે જાગે, ત્યારે લગન કરોને રંગે. ૧૯
શાણા શાણા શે ન સમજો ? પુછે નવલરામ,
રામા રસીલીનું શું છે બાળકને કહો કામ ? ૨૦

બાળલગ્નનાં તમામ નુકસાનનો ઉપસંહાર
ગરબી ૩૨મી

"હાંરે લાલા તમે પુરુષ અમે નારી" એ રાગે

હાં રે નામ બાળલગનનું બાળો !
બાળો કે ખાડામાં ઘાલો રે ! નામ બાળ૦ } ટેક૦

બાળલગનનું નામ જ સૂણતાં, આવે મને કંટાળો રે; નામ૦
બાળલગનનું દુઃખ દેખીને, દેશ થઈ ગયો કાળો રે; નામ૦
બાળ બિચારૂં શું સમજે એમાં ? ઠાઠ શો માંડયો ઠાલો રે; નામ૦
દૈવ ઉપર શીદ દોષ મૂકો છો ? પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જ ચાલો રે; નામ૦
બાળલગનની ભૂંડી રૂઢિ, આંખ ઉઘાડી ભાળો રે; નામ૦
ભૂંડી રંડાએ સુકવી નાખ્યો, સુંદર દેશ રસાળો રે; નામ૦
બાળલગનથી તે બાળકબળનો, પાયો પૂર્ણ પ્રજાળ્યો રે; નામ૦
ઉદ્યમ હોંશ પરાક્રમ આદિ, સ્હેજે બળી ગઈ ડાળો રે; નામ૦
બાળલગનથી તો વિદ્યાવૃદ્ધિનો, મારગ મૂળથી ખાળ્યો રે; નામ૦
"ભટ્ટ ભણ્યા તો કે પરણ્યા છીએ, ધનમાં આ ઉભી ધાડો રે"; નામ૦
બાળલગને બળબુદ્ધિ હરીને, સુખનો સંભવ ટાળ્યો રે; નામ૦

કુન્નરકુળામાં પાછળ પાડી, પૈસો વિધાતે વાળ્યો રે; નામ૦
બાળલગનથી હોય કજોડાં, દુઃખ દુઃખ જેમાં હજારો રે; નામ૦
બાળલગને હડહડતો આણ્યો, કળજુગ કાળ કરાળો રે; નામ૦
બાળકનાં માબાપ બને છે, બાર વરસનાં બાળો રે; નામ૦
બાળલગને તો ઢીંગલા ઢીંગલી, સરખાં બન્યાં નરનારો રે; નામ૦
ભર જોબનમાં ઘડપણ આણ્યું, આણ્યો મરણનો વારો રે; નામ૦
બાળલગન બન્યો બળહીન બીકણુ, આપણો સબળો રસાળો રે; નામ૦
બાળલગને અરે બાયલો કીધો, ભરતનો ખંડ યશાળો રે; નામ૦
બાળલગને દુઃખ સકળનું મૂળ જ, કળિજુગ એ જ વિચારો રે; નામ૦
બાળલગન તજી, નવલ સ્વજન સૌ, દેશને ડૂબતો તારો રે; નામ૦

બાળગરબાવળી

ઈશ્વરનું સ્તવન

ગરબી

(ચોછક્કા)

જે આ જગતને નિભાવે, ભજું તે જ ભાવે;
ખલક પલકમાં બનાવે, ભજું તે જ ભાવે. ૧
ચાહે ત્યારે ઝટ ડુબાવે, ભજું તે જ ભાવે;
તે તો વિશ્વનાથ કહાવે, ભજું તે જ ભાવે. ૨
જે આ સૂર્યને શોભાવે, ભજું તે જ ભાવે;
જે આ ચંદ્રને ચળકાવે, ભજું તે જ ભાવે. ૩
ઘુમટ ગગનનો ટેકાવે, ભજું તે જ ભાવે;
અસંખ્ય ગોળાઓ ગબડાવે, ભજું તે જ ભાવે. ૪
જડને ધર્મ જે ધરાવે, ભજું તે જ ભાવે;
મનને મુક્તિસું ચડાવે, ભજું તે જ ભાવે. ૫
જે છે પ્રાણનો આધાર, ભજું તે જ ભાવે;
જે છે સારમાંનું સાર, ભજું તે જ ભાવે. ૬
જે છે ડાહ્યો દયાવંત, ભજું તે જ ભાવે;
જેને નહિ જ આદિ અંત, ભજું તે જ ભાવે. ૭

સકળ શક્તિનો જે ભૂપ, ભજું તે જ ભાવે;
જે છે એક ને અનુપ, ભજું તે જ ભાવે. ૮
જે છે અકળ ને અરૂપ, ભજું તે જ ભાવે;
જ્યાં મનવાણી હોય ચૂપ, ભજું તે જ ભાવે. ૯
જેને **નવલ** કહે શું જ ! ભજું તે જ ભાવે;
તે તો તું જ, તું જ, તું જ, ભજું તે જ ભાવે. ૧૦

માતૃસ્તવન

ધોળ

(ચોપાઈ)

જ્યારે હું હતુ પશુ અજ્ઞાનરે,
નહોતું ખાન કે પાનનું ભાનરે;
ત્યારે કોણ મારી સંભાળ,
કરતું ધરી વા'લ? તે તો તું જ માવડી!
કોણ ઊંઘતું હેતે ઊંઘાડીને,
કોણ અંગનું હીર ધવડાવીને;
થતુ હુંથી અધિક પ્રસન્ન,
પોતાને મન! તે તો તું જ માવડી!
માથું મારી ઉછાળી હું લાત રે,
ધાતું તેમ તેમ થઈ રળિયાત રે;
કોણ મીઠડાં લેતું મુખ,
પામી મહાસુખ? તે તો તું જ માવડી!
મને કોણ ઉઠાડી બેસાડતું?
મને કોણ રિઝાવી રમાડતું?
કોણ ગાતું ઊંઘાડવા ગીત,
પ્રફુલ્લિત ચિત્ત? તે તો તું જ માવડી!
જરા માથું દુઃખે કદી સાહરે,
કોણ ચોંકી થતું દેખી બ્હાવરે?
કરી* કરીને કડવા કવાથ,
પીતું ખુશી સાથ? તે તો તું જ માવડી!

* પથ્ય.

કોણ શીખવતું બોલતાં ચાલતાં,
કોણ કહેતું મનોહર વારતા?
દીઠે ક્રો'ડી અસંખ્ય જ દોષ,
તોયે ન કર્યો રોષ. તે તો તું જ માવડી!
તારા પ્રેમના પાર પમાય ના,
તારાં કર્યાં તે કોયે કરાય ના;
અરે તેં મળમૂત્ર અથાગ,
વહ્યાં લહ્યાં ભાગ્ય! ધન! ધન! મારી માવડી!
તારો પાડ શું વાળું? વળાય ના,
મૂકી માથું ખોળામાં હું માયના;
બોલું નવલ ગગળો થઈ વાણ,
"તારું છે કલ્યાણ!" જય! જય! મારી માવડી!

ગુજરાતની મુસાફરી

ગરબી

(આઠસસ ચોકો, રૂપક તાલ)

દક્ષિણમાં છે દમણગંગા, ત્યાંથી નીકળીએ પ્રવાસ રે;
અમલસાડ, વલસાડ, નવસારી, જોજો ફણુસ અભ્યાસ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧

શાં શોભે કદળીવન શીતળ, શી બહેકે લીંબુવાઈ રે;
આંબા *ફિકાના અમૃત સરખા, હરખી કહે દેશાઈ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨

સુરત શે'રનું સુંદર સ્ટેશન, સુંદર રસ્તા સાસ રે;
સુંદર નાજુક લોક વિલક્ષણ, શોખી સફાઈ કરનારા.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩

ઓ! આવી અરઈની દુકાનો, ઉભા રહો રુચ લાગે રે!
પાપડી પણ આપણ આ ટાણે, પામ્યા પૂરણ ભાગ્યે!
રમીએ ગુજરાતે રે. ૪

જરૂર નાતમાં જમવા જઈએ, જમણ આવાં નથી નીરખ્યાં રે!
ચિનાઈ સાડી ચપડા ચમકે, સર્વ લખેશ્રી જ સરખાં.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૫

---

* એ પાસના — એ મુલકમાં 'આફૂ' ને બદલે ફિકા કહે, એ.

મેળા, ખેળા ને વરઘોડા, નાચ ને રંગ ઠામઠામ રે;
હસતાં રમતાં દીસે સદા સૌ, કરતાં હશે શું કામ?
રમીએ ગુજરાતે રે. ૬

આગળ આ હતું હિંદુસ્તાનમાં, સાથી બંદર મોટું રે;
નામીચું દુનિયામાં તે કેમ, છેક થયું હશે ખોટું?
રમીએ ગુજરાતે રે. ૭

તાપી નાહી, લઈ લાહે ગજી, ઝીનખાબ કિનારી ચાલો રે;
નરબદાનો નિરખી નર પૂલ, નરનાં નરપણું[1] ભાળો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૮

ભરૂચની ટેકરી બહુ બાંકી, ટીબાં ચડજો તપાસી રે;
ટેડી પાઘડી ફફડતાં કપડાં, રૂમાલ તો ફરમાસી.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૯

ભાંગ્યુ ભાગ્યુ પણ એ છે ભરૂચ જ, ભૃગુનો આશ્રમ કહાવે રે,
શે'ર જુનું ગુજરાતે આજે પણ, રૂ બહુ રેલ[2] ચડાવે.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૦

ત્યાં કબીરવડ જોવા જાજો, જગમાં જે છે નવાઈ રે;
જોઈ ડભોઈ પાછા વળજો, માળમાં[3] માલ ન કાંઈ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૧

મેલ્યું ભરૂચ કે આવ્યુ કા'નમ, કાળી ધરતી રસાળી રે;
જ્યાં ચોમાસે જાય કળી પગ, કણબી કન્યા દે ગાળી.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૨

મિયાંગામ ઈંટોલા આવે, આવે ઝાડનાં ઝુંડ રે;
ઝાડે ચારે તળ ચરોતરનું, ગોદરું આ છે પ્રચંડ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૩

વડોદરે નિર્ભ્રાન્ત ઉતરજો, નથી મલ્હારરાવ બેસો રે;
દાણનું દુઃખ તો છે હજી કાયમ, ગાંઠડી હેઠે મેસો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૪

---

૧ મરદાઈ, પરાક્રમ.
૨ રૈલવેને માર્ગે.
૩ પંચમહાલનો માળ પ્રદેશ.

લક્ષ્મીવિલાસ ને મોતીબાગ ને, નજરબાગનો મિનારો રે;
જો જો સવારી સાઠમારી ને, નૃપ નવીન પ્રમાણો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૫

બાન ને પર્વળ લઈ પરવરીએ, શો ઉંચો પૂલ મહીનો રે;
"આવી મહીને ચિંતા થઈ!" એ ઉખાણો હતો અહીંનો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૬

આપે જણાય છે આવ્યું ચરોતર, બોલી ને બુદ્ધિ જ્યાં જાડી રે;
જાડી પણ ગાઢી કસવાળી, ધંધેકાસરે[1] હદ વાળી.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૭

હોય જવું વડતાલ કે ડાકોર, તો વચમાંથી વિચરજો રે;
કપડવંજે કાચ ને સાબુ, જોઈ સુધારો કરજો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૮

આવી આનંદે પાછા આણંદે, કે નડિયાદે મળજો રે;
મહમદશાહનું શે'ર જોઈને, અમદાવાદે વળજો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૧૯

અમદાવાદે આદે હતી બહુ, ગાદી મોટી પાદશાહીરે;
જ્યાં ત્યાં મસીદ ને તોડા તે હજી, યાદ આણે છે ભાઈ!
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૦

જુમામસીદ તો છે શી મોટી, મહમદશાહનું સેન સમાય રે;
જુમામસીદ જોતાં તે વખતની, ઝાંખી આજે થાય.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૧

ભદ્રની શોભા છે બહુ સારી, ત્રણ દરવાજે કમાન રે;
હઠીસીંગને દહેરે આરસ, ઓપે હીરા સમાન.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૨

શાહઆલમ, સરખેજની શોભા, શી રીતે વર્ણાય રે!
અસલી ઇમારત હુન્નર આગળ, ઇજનેરી લજવાય
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૩

---

૧. કરકસર કરવાનો ગુણ

રાજનગરના જન ઉદ્યોગી, કોડીલા કસરની સાથે રે;
વિવેકી ને વળી પરગજુ પણ, તન, મન, કણ[1] ત્રણ વાતે.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૪

રસમાં છે અહીં છાપા શામળ, કવિનાં પૂરણ કામ રે;
જેમ સુરતમાં પ્રેમાનંદ ને, વડોદરે દયારામ,
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૫

ગઈ પાદશાહી ઘણા દિવસથી, પણ શાહે[2] રંગ રાખ્યો રે;
આંધી સાડાત્રણ તાંતણે શે'રને, ધંધો ધીકો દાખ્યો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૬

ધોતીજોટા, પીતાંબર, સાડી, જે જોઈએ તે લેજો રે;
બાર બોલાવે બો'તેર આવે, કોક દલાલને કહેજો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૭

આવે દલાલ ને લાવે લટકતા, વેપારી ટોળેટોળાં રે;
લઢે વઢે, દે ગાળ, એંચે, સમ ખાય, કરે કાગારોળ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૮

આવી અગાડી ગાયકવાડી, ઘોડા કરે સદમાતા રે;
વડનગર અને વીસનગરે, જાવું પણ નથી જાતા.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૨૯

સરસ્વતીતીર સુંદર સિધપુર, કપિલ મુનિનું ધામ રે;
પાટણ પ્રાચીન રાજધાનીને, અહીંઆંથી જ પ્રણામ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૦

કાઠિયાવાડે હાલ નથી ભો, હાલો+ તે ભાળી જઈએ રે;
દેશી રાજનાં દુખડાં દેખી, દિલમાં દુખિયાં થઈએ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૧

રેલ ગઈ ને પાં'ણા આવ્યા, ઝાડનું દેખું ન નામ રે;
ખરે સૌરાષ્ટ્ર તો ખનિજ ખજાનો, ખોલ્યાનો ખરો કામ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૨

---

૧. ચપટી દાણા

+ ચાલો

૨. વેપારી વાણિયાઓ

પ્રથમ જુનાગઢ ચાલો જોઈએ, નરસિંહ મે'તાનો ચોરો રે;
છતુ કર્યું ગુજરાત સપૂતે, એનો પાડ ન થોડો.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૩

જામનગર મચ્યું રાગ ને રંગમાં, ભાવનગર ભળપણમાંરે;
પહેલા વર્ગનું ચોથું ધ્રાંગધ્રા, પોરબંદર હાલ ગણુમાં.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૪

સુદૃઢ, તીખા, શોખી, શાણા, મતલબી ખટપટવાળા રે;
મીઠા તો મધથી પણ અદકા, લોક આણીકોર ભાળ્યા.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૫

જોવા લાયક રાજ્ય રહ્યાં બહુ, પણ કહોને શું કરીએ રે!
રાજાધિરાજની રાજધજા જ્યાં, રાજકોટે જઈ ઠરીએ.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૬

દરેક બીજાં રાજ બધાં ત્યાં, આવી પ્રસંગે જાશે રે;
જોઈ રહ્યા કે વળશું પાછા, પ્રવાસ પુરો થાશે;
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૭

રહી ગયું જોવું દીવ બંદર, ને ધોલેરું ધોધું રે;
ખારેઘોડે ખૂટે ન મીઠું, પાણી પણ જ્યાં મોઘું.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૮

પશ્ચિમે દ્વારિકા, પૂર્વે કાળી, ઉત્તરે અંબા માત રે;
દક્ષિણે કુંતલેશ્વર એ છે, ચારે ચોકી ગુજરાત.
રમીએ ગુજરાતે રે. ૩૯

ઉના પાણીના કુંડ લસુંદ્રા, ગોધરા, ને ઉનાઈએ રે;
ગંધક તો ગંધાય છે ખુલ્લો, રામ સુધી શીદ જઈએ?
રમીએ ગુજરાતે રે. ૪૦

વિમળશાહનાં દેરાં બળેલાં, લાવા રસમાં+ દટાયાં રે;
જોતાં જાણે જવાળામુખીનું, જોર જે જન છે ડોલ્યા
રમીએ ગુજરાતે રે. ૪૧

+ પૃથ્વીની અંદર જે બળતો રસ છે, તે જવાળામુખી ફાટે ત્યારે બહાર આવે છે

આપે જન્મ જ જગતને, પાળે પૂરણ પ્રીત !
એના જ નામ આધારથી, કહાવે ઈશ્વરી અંબા ખચીત !

સજ્જન સં૦ ૩

મીઠું બોલી મન હરે, ટાળે તન પરિતાપ;
આફતમાં ધીરજ ધરી, ધીર આપે એ નરને જ આપ.

સજ્જન સં૦ ૪

ઘરુણી ઘરનો સ્તંભ છે, ઘરનું ઘરુણી જ મામ;
ઘરુણી ઘરનુ ઘરેણું છે, ઘર ઘરુણી વિનાનું સ્મશાન.

સજ્જન સં૦ ૫

ઘડપણમાં ઘરુણી સમી, સેવા કોથી ન હોય;
સ્વર્ગે પણ સંગે ગઈ, તે તો નારી જ ! નર નહિ કોય.

સજ્જન સં૦ ૬

ધન ધન નારી નામને, પ્રેમી પરમ અપાર !
પાળે પ્રેમે સર્વને, એનો આદ્ય શક્તિ અવતાર.

સજ્જન સં૦ ૭

નિંદા એની જે કરે, તે પાપી ગુણચોર;
દુર્ગુણને દરીએ ડૂબે, તો એ દિલડે દયાનું જ જોર.

સજ્જન સં૦ ૮

ગોરી ફૂલ ગુલાબનુ, સૂકે કે કરમાય;
કે કોહે વણ કાળજી, તો એ જાતિ સુગંધ ન જાય.

સજ્જન સં૦ ૯

શાસ્ત્રી, પુરાણી, પંડિતો, શાણા સજ્જન સર્વ !
સાચેસાચું હું કહું, તમે માનો મૂકી મનગર્વ.

સજ્જન સં૦ ૧૦

દીસે દુર્ગુણી આજ બહુ, નથી એની કંઈ ના જ;
પણ એ દુર્ગુણી મૂર્ખ કે, જે છે તે તમારાં જ કાજ.

સજ્જન સં૦ ૧૧

આદે દમયંતી, સીતા, દ્રૌપદી આદિ અપાર;
થઈ ગઈ બહુ ગુણવંતીઓ, તે હતી નારી જ નિરધાર.

સજ્જન સં૦ ૧૨

ધર્મે કર્મે ન કેળવો. ના'પો કંઈ પણ જ્ઞાન;
રાખો જો હેવાન તો, ક્યમ હોય ન એ હેવાન ?

સજ્જન સં૦ ૧૩

હા ! અબળાઓ હાય રે ! હાલ છે જ હેવાન;
ખાવું પીવું ખેલવું, એ ત્રણનું જ જેને ભાન.

સજ્જન સં૦ ૧૪

જ્યાં હેવાન જ નારનો, સઘળો સુંદર સાથ;
ત્યાં જીવ્યાથી તો ભલું, ખરે મરણ નવલ ઓ નાથ !

સજ્જન સં૦ ૧૫

વસંતવર્ણન

હોરી—દીપચંદી

પચરંગી પટકુલ ધારી,
દીપે કુદરત આ રતે ન્યારી.

કુમળાં ચળકતાં વૃક્ષે સજ્યાં નવ પલ્લવ જુનાં ઉતારી,
આંબે મોર અથાગ જ ઝૂકે, જાણે કલગીઓ સારી;
વસંતની આવી સવારી ! દીપે૦ ૧

વીંટી વળી વેલી સૌ સૌ ને, વૃક્ષે હસ્ત પ્રસારી,
ફૂલનાં ઝુમખે ઝુમખાં જે પર, રંગબેરંગી અપારી !
ઝૂલે ઝાડી ફૂલ ભરી ભારી ! દીપે૦ ૨

ફૂલભરી ડાળો ડોલે, ખરે ફૂલ, પથરાઈ ફૂલની પથારી,
ભ્રમર હજારો ગુંજાર કરંતાં, સુગંધી લેતાં ગયા હારી !
બહુ રહું બહેક જ્યાં મારી ! દીપે૦ ૩

ફૂલભરી ડાળો ડોલે હિંચોળે, બેઠાં પોપટ મેના પ્યારી,
ને નવરંગી અવર બહુ પંખી, મધુર કરે રવ તારી;
કોયલની છે બલિહારી ! દીપે૦ ૪

કોયલો કૂહૂ કૂહૂ કૂહૂ કરી રહે, પંચમ સૂર અનુરાગી,
ઘટ્ટ ઘટામાં પડઘા પડે ને, કુંજ દીપી રહી સારી;
મનોહર કામણગારી ! દીપે૦ ૫

દ્રાક્ષને માંડવે લાખો દરાખ, લીલી લોચનહારી!
કુમળા બપોરના તાપે તરુણ્યાના હાથ શોભાવનારી;
કંઠે ઠંડક કરનારી! દીપે૦ ૬

ખીલ્યા ગુલાબ, ને આવી ગુલાબી, ટાઢની તો હવે વારી!
વાયે સવારમાં મંદ સુગંધિત, શીતળ સમીર સુખકારી;
અંગે ઉમંગ વધારી! દીપે૦ ૭

રંગ્યાં ઉમંગ્યાં પશુ, પંખી, નર, નાર, કુમાર, કુમારી,
સર્વે સજોડે રમે, જમે કોડે, સર્વ કરે મજાદારી;
મુખે મીઠી હોરી ઉચ્ચારી! દીપે૦ ૮

હોરીના સૂર ઘૂમી રહ્યા ચોગમ, ચોગમ લગન છે જારી,
લગનસરા તો વસંતે જ સોહે, વસંત છે લગન આચારી!
જેણે રચી અજબ તૈયારી! દીપે૦ ૯

એ રીતે આ રતે પાચે ઇંદ્રિયો, ને હૃદય રીઝયાં સંસારી,
હોળીરમણ, આ હરખભરણની, રીત સ્વાભાવિક ધારી;
ગણો ચાલ ગંદી નઠારી! દીપે૦ ૧૦

સંત સ્તવે ભગવંત વસંતે, ઉચ્ચ સ્વરે લલકારી,
જેણે જગતમાં ચોગમ ફરતી, આવી અનુપ ઉપકારી;
લલિત લીલા વિસ્તારી દીપે૦ ૧૧

જય! જય! જય! સચરાચર સુંદર, જય ચિદ્રૂપ ભયહારી,
જય! જય! એક અકળ, બ્રહ્માંડ, અખંડ અખિલ વિહારી;
નવલ તનમનના ધારી. દીપે૦ ૧૨